

हिंदुओंनुं समाजस्यनाशास्त्र

(The Structure of Hindoo Society)

अनुवादक :

लीलाधर छवराभ यादव

पुना

(अनुवाद संधी सर्व हक्को प्रकाशकने स्वाधीन)

प्रथमावृत्तिनी सहस्र प्रतोमांथी आ प्रतने।

अनुक्रमांक :

108

.....

प्रकाशक : लीलाधर ज्वराम यादव, ३४५ बुधवार, पुना

मुद्रक : केशव ह. शेंडे

मुद्रणस्थान : अज्ञायता प्रेस, आडीया : अमदावाद

સ્વનાતન હિંદુસમાજ પર જ્યારે જ્યારે
 આપત્તિઓનાં વાદળ આવી ચડતાં,
 ત્યારે ત્યારે જે મહાપુરુષોએ તે
 સમાજની સંસ્કૃતિ અને પરંપરાના
 રક્ષણાર્થ અત્યંત કષ્ટો સહન કર્યાં
 અને કેટલીક વખત જીવનનાં પણ
 બલિદાન આપી સમાજને ઉપકૃત
 કર્યો, તે સર્વ મહાપુરુષોને ચરણે
 આ કૃતિ સાદર સમર્પણ.

અ નુ વા ૬ ક

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના

સને ૧૯૦૮ ની સાલમાં શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ડૉ. કેલોગનો 'Man the Masterpiece' નામનો ગ્રંથ વાચવામાં આવ્યો. એ ગ્રંથના વાંચન પછી ભૌતિકશાસ્ત્રોના વાંચનમાં અત્યંત રસ પડવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનભંડારમાંથી પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, પ્રાણી-શાસ્ત્ર, આનુવંશ પદ્ધતિ, માનસશાસ્ત્ર, મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર-દ્રવ્યનું ઉત્પાદન, વહેંચણી, રાજ્યશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્રોના મૂલતત્ત્વોનો અભ્યાસ અને મનન કર્યાં. પછી સમાજ-શાસ્ત્રના અભ્યાસની શરૂઆત કરી ત્યારે એમ જણાઈ આવ્યું કે કેાઈ પણ દષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પણ હિંદુઓની સમાજરચના અને આચારપદ્ધતિ માનવને જેટલી નિર્દોષ કરવી શક્ય છે તેટલી તે નિર્દોષ છે.

તેની સાથે હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક અને આચારાત્મક ગ્રંથોનો ગુરુમુખે અને પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એમ જણાઈ આવ્યું કે હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન ખીજા કેાઈ પણ લોકોના તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં સરસ છે. આવી રીતે મારા વિચારો એક દિશામાં ઘડાતા જતા હતા. પરંતુ બહાર

૫

પડ્યો ત્યારે હિંદુસમાજવિષે જે શબ્દો કાને પડતા તે સાંભળી મનની સ્થિતિ જરા ચમત્કારિક થતી. બહાર બેઠાંએ તો હિંદુઓની જાતિસંસ્થા, વિવાહસંસ્થા, પ્રાર્થના-પદ્ધતિ, રીતારવાળે વગેરે એકાએક બાબતોની દરેક જાણ નિંદા કરતો જણાયો. આનું કારણ કંઈ સમજાયું નહિ. હિંદુઓએ જે જે નૈતિકમૂલ્યો શ્રેષ્ઠ માન્યા છે, તે તે દૂષણીય છે એમ જે કહેશે તે નેતા, હિંદુસમાજનો હિતચિંતક, પ્રાગતિક વગેરે સમીકરણ થયેલું દેખાયું. તેથી શાસ્ત્રોની પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરી હિંદુઓના રીતરિવાળે અને સમાજપદ્ધતિ કેવાં દેખાય છે એ બતાવવાનો આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

અમે પાશ્ચાત્યોના આધારો લીધા છે. તો પણ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારો વિષે અમારો શો અભિપ્રાય છે તે અમારો અને એમનો મતભેદ કયાં થાય છે તેની ચર્ચા ઠપપ પાના પર કરી છે.

ગા. મ. જ્ઞેશી

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुह्यं स महाद्युतिः ।
मुखबाहूरुपज्ञानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥ मनु

* * * *

Our own imperialists had their illusions too, and we are not rid of them yet because we do not realise that the fate of the race is decided not in the council chamber or on the battle field, but by the same laws of nature which determine the distribution of various animals and plants of the world.

Dean Inge (Outspoken essays)

* * * *

No society can be regarded as fully scientific, unless it has been created deliberately with a certain structure in order to fulfill certain purposes.

Bertrand Russel (The Scientific outlook)

અ નુ વા દ ડ ની ઓ રે તા વ ના

પ્રસ્તુત ગ્રંથ શ્રી ગોવિંદ મહાદેવ જ્ઞેશીના 'હિંદૂંચે સમાજરચનાશાસ્ત્ર' એ મરાઠી ગ્રંથનો અનુવાદ છે. એ ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રમાં સને ૧૯૩૩ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ વાંચ્યા પછી આવો ગ્રંથ ગુજરાત સમક્ષ મૂકાય તો સાઈ એવો અભિલાષ મનમાં ઉત્પન્ન થયો. તે પ્રમાણે ૧૯૩૫ ની ઉનાળાની રજામાં અનુવાદનું કામ હાથમાં લીધું અને તે જ રજામાં અનુવાદ પૂરો કરી ગયો. એ-જીનીયરીંગ કોલેજમાં હોવાથી અભ્યાસના અંગે કુરસદ લાગ્યેજ મળતી. તેથી એ અનુવાદ એક વરસ એમને એમ પડી રહ્યો. બીજી રજામાં મારા એક મિત્ર તરફથી એ તપાસાવી લઈ, 'પ્રેસ કોપી' કરી મુદ્રણ માટે આપી દીધો. (જુન ૧૯૩૬) મુદ્રણનું કામ લગભગ દસેક માસ ચાલ્યું, તે હવે ૧૯૩૭ માં એ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરી શકું છું. અધિકાર કરતાં ઉત્સાહમાં આ બધું કાર્ય કર્યું છે.

આ અનુવાદ કરવાનો ઉદ્દેશ જૂના-નવાનો ચાલતો કલહ પુનઃ સજીવન કરવાનો નથી. આધુનિક યુગમાં ઉછરતી નવી સંસ્કૃતિ સાથે પ્રતિગામી બળ ઉત્પન્ન કરી જૂના વિચારો અને તત્ત્વોનો સમાજમાં પ્રસાર કરવા મારી ઇચ્છા નથી. મારો આશય વધારે સૂક્ષ્મ અને નિર્હોષ છે. સત્યનિષ્ઠ અભ્યાસકને વસ્તુની અનેક બાબુઓ જોવી પડે છે. પ્રિય અપ્રિય એવી ઘણીએ વિચારસરણીઓ સમજવી પડે છે. અને પછીજ તેમાંથી તે સાર કાઢી શકે છે. હાલ સુધી મૂળ વૈદિક

૯

ધર્મનો અચાવ કરવાનો પ્રયત્ન ઘણા લોકોએ કર્યો છે. પરંતુ આલો કડક પુસ્તકાર અને તે પણ પાશ્ચાત્યોની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી લાગ્યે જ કોઈએ કર્યો જાણ્યો છે. પુસ્તકમાં ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક અને કટાક્ષમય લાપાથી જૂની સમાજરચનાની ઈટેઈટ યોગ્ય સ્થળે અને હેતુ પુરઃસર છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. મને ખાતરી છે કે લેખકના અધા વિચારો નહિ તો કેટલાક વિચારો જરૂર સૌ કોઈને વિચારવા જેવા અને સાચા લાગશે. અને અનુવાદ લખવાનો પણ મારો આજ ઉદ્દેશ છે. જગતમાં અનેક પ્રકારની વિચારપદ્ધતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે ઝડપથી પ્રસાર પામી રહી છે. તેમાં ખરેખર કંઈ યોગ્ય છે તે જાણવું આવશ્યક છે. કોઈ પણ પ્રણાલી વિજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રની ચાળણીમાંથી પસાર ન થઈ શકે તો તે પ્રણાલી 'વિચાર' એ સંજ્ઞાને પાત્ર નથી. હિંદુસમાજશાસ્ત્રીઓનું આ દષ્ટિગિંદુ કોઈ પણ અભ્યાસકને ઉપયોગી થશે અને અને તેની નિર્ણાયક શક્તિ (Judging power) ને વધુ તીવ્ર અને સમૃદ્ધ બનાવશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

હું ઇચ્છું છું કે આ પુસ્તકનો સર્વ સ્થળે ઉદ્ધાપોહ થાય અને હિંદુસમાજરચનાનાં મૂળ તત્ત્વો ફરીફરીને ચર્ચાય. આવી ચર્ચા આપણા નૂતન આદર્શો અને ઘડાતી સંસ્કૃતિને ઉપકારક થશે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આથી મારો પ્રયાસ ગૂજરાત સમક્ષ વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મૂકવાનો છે. કોઈ ટીકા કરે તો આવી પદ્ધતિથી કરે એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે. હવે મૂળ પ્રસ્તાવના તરફ વળું.

આપણા લોકો વિષે હંમેશા એમ કહેવાય છે કે એઓ બ્યક્તિની કે કોઈ વસ્તુની કદી પારખ કરી શકતા નથી. એના પર જ્યારે પાશ્ચાત્ય લોકોએ કરેલી પ્રશંસાનો સિક્કો ખેસે છે ત્યારે જ એમને એ વસ્તુ વિષે કે બ્યક્તિ વિષે લાન થાય છે. આપણા હિંદુધર્મ, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુસંસ્કૃતિ વિષે પણ તેમજ બન્યું છે. પાશ્ચાત્યનાં અધિકૃત (?) મુખે એમની પ્રશંસા સાંભળી ક્યારેક આપણા લોકો પણ એમના

વિષે સાઈં ખોલે છે. પરંતુ તેઓ હિંદુધર્મની વિશિષ્ટતા, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની સંપૂર્ણતા અને હિંદુસંસ્કૃતિની અપૂર્વતા ભાગ્યે જ સમજતા હોય છે. આજે આપણો હિંદુસમાજ અનેક પ્રકારના સ્થિત્યંતરોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. લોકોને જૂનાનો તિરસ્કાર આવતો જાય છે. જીવન તરફ જોવાનું તેમનું દષ્ટિબિંદુ બદલાતું જાય છે. તેમને મન હિંદુધર્મ બીજા ધર્મ જેવો જ ધર્મગુરૂઓના તરંગો પર રચાયેલો ધર્મ છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પણ જંગલમાં વસતા અને નાક દાખી બેસતા ઋષીઓના કામનું છે. વિસમીસદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના અને યાન્ત્રિક યુગમાં તેની જરૂર નથી. હિંદુસમાજ તો બળાપો કરવા જેવો છે. કારણ માનવની સંકુચિત વૃત્તિ (narrow-mindedness)નો તે દ્યોતક છે. એ ચાર વર્ણો સ્વીકારે છે, અનેક જાતિઓ પણ માન્ય કરે છે. ઉંચનીચના ભેદ રાખી રોટી ખેટી વ્યવહારની દિવાલો ચણી દે છે. મૂર્તિપૂજા અને રસોડામાં તેમનો ધર્મ સમાયેલો છે. છુ...છુ...કરી બધાથી અલગ રહેવાની અને કુસંપ કરવાની વૃત્તિઓની તો એ ખાણુ છે. એ અભાગી સમાજમાં બાલવિવાહની તો છુટ છે. વિધવાનાં અગ્રુઓની તો પરવાહ નથી. સ્ત્રી તો પરતંત્ર અને પુરૂષની તાબેદાર છે. અસ્પૃશ્યો માટે નથી લાગણી કે હૃદય. ખરૂં જોતાં એમાં એકે વસ્તુ સારી નથી. રામાયણ અને મહાભારતમાં તો ગપ્પાં હાંકવામાં આવ્યાં છે. મનુસ્મૃતિ અદેખા અને સ્ત્રી દ્રેષ્ટા મનુનું કાવત્રું છે. વેદો તો પ્રાચીન (Primitive) માનવની બાલિશ મનોદશા વ્યક્ત કરે છે. ઉપનિષદોમાં કે ગીતામાં થોડું જ્ઞાન છે. [કારણ કે પાશ્ચાત્યો તે કબુલ કરે છે.] પરંતુ આધુનિક વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તે નિરૂપયોગી છે. વિજ્ઞાનના એક શોધની કિંમત આખા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વધુ છે. આલો આપણે નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરીએ, નવી સ્મૃતિઓ રચીએ. ભેદોને દેશનિકાલ કરી સમાનતાને આપણો મંત્ર (guiding star) બનાવીએ. માનવની સેવા એ જ સાચી સેવા છે. અણુદાંડા ઈશ્વરને પૂજવા કરતાં મૂર્તિમંત

૧૦

અને શીઘ્ર ફલપ્રદ વિજ્ઞાનદેવની જ પૂજા શા માટે ન કરવી ? સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી નાસ્તિકતા વધારીએ અને સાચું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીએ.

ઉપરની વિચારસરણી થોડુંઘણું અંગ્રેજી શીખેલ દરેક વ્યક્તિના ધ્યેયરૂપ બનતી બન્ય છે. પ્રત્યેક સુધારકને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ હોય છે, એમ માનવામાં ગંભીર ભૂલ થાય છે. માનસશાસ્ત્રમાં દર્શનાયોગે Conceptual thinking જેનું વિકાસ પામ્યું હોતું નેથી, તેમનામાં મૂલ્યો વિશે અને અંતિમ પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરવાની લાયકાત ભાગ્યેજ હોય છે. જેવું ગણિતનું છે તેવુંજ વિચારનું છે. વિચાર એટલે સ્વેચ્છાચારી કલ્પના નહિ. વિચારો તર્કશુદ્ધ હોવા જોઈએ. ગણિતના પ્રશ્નોનો ઉકેલ ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોથી બદલ હોય છે, તેમ કોઈ પણ ચિંતક-વિચારકના વિચારો તર્કશુદ્ધ હોવા જોઈએ. અને આટલી હદ સુધી પહોંચેલું Conceptual thinking જ વિચાર કરવાની લાયકાત આપે છે. આજના સુધારકોના દરેક નિગમનો (Judgements) તર્કશાસ્ત્રની કસોટીમાંથી પાર પડશે કે નહિ એ ઘણુંજ શંકાભરેલું છે. તેઓ કહે છે કે ' સમાનતા સૌથી ઉત્તમ છે. સમાનતામાં ન્યાય (Justice) છે. ' શા માટે ? તો કહે કાર્લ માર્ક્સ કહે છે તેથી. પરંતુ એમને ખબર નથી હોતી કે બીજા અનેક માર્ક્સથી ચઢે તેવા તત્વજ્ઞો સમાનતાને અન્યાય માને છે. ત્યારે ખરું કોણું ? ખરી હકીકત એમ છે કે માત્ર વ્યક્તિના અધિકારો આપતા એસીથું તો કોઈ પ્રશ્નનો ભાગ્યેજ ઉકેલ થશે. કારણ દરેક પ્રશ્ન પર બંને પ્રકારના મતો ધરાવતી વ્યક્તિ મળીજ આવવાની. તેથી કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા માટે જેમ બને તેમ વ્યક્તિ નિરપેક્ષ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો ઘટે. તેથી આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરતી વખતે વિશ્વની રચના શી છે ? તે વિશ્વને ક્યાં લઈ જાય છે ? વિશ્વમાં માનવનું સ્થાન શું છે ? તેનું જીવન ધ્યેય શું હોવું જોઈએ ? વગેરે અનેક બાબતોનો વિચાર

૧ ફ્રેડરિક નિત્શે વગેરે.

૧૧

કરવાની જરૂર છે. તે માટે આપણને સૃષ્ટિના નિયમોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવું પડશે. માત્ર મને લાગે છે એમ કહેવાથી કોઈ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરી શકાતો નથી. ઘણા લોકોને સૃષ્ટિના નિયમોની કલ્પના હોતી નથી. અને ચાર્વાકની પેઠે તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માનવાનો ડોળ કરે છે. પરંતુ એકાએક વ્યવહારે અનુમાનથી ચલાવે છે. આ પુસ્તકના લેખકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની પંગુતા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે. (પા. ૫૧૦) એટલે અમારે પુનરાવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. કહેવાનો સારાંશ એટલોજ કે મૂળ તત્વજ્ઞાન કે જેના પર સમાજવ્યવસ્થાનું અને નીતિના વિચારનું ચણતર થાય છે તે જ જો સદોષ હોય તો તે રચના ક્યાં સુધી ટકી રહે ? નાસ્તિકોની સમાજરચના એક પ્રકારની થશે. આસ્તિકોની જુદા પ્રકારની થશે. આસ્તિકોમાં પણ અધિકારભેદ સમજનારાઓ કરતાં ન સમજનારાઓની વ્યવસ્થા તદ્દન જુદીજ હશે. કોઈ પણ વસ્તુનો સામાન્ય વિચાર કરતી વખતે અન્તિમ તત્વજ્ઞાનનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે, કારણ આખું વિશ્વનિયમબદ્ધ (COSMOS) બધી વસ્તુઓ પરસ્પર જોડાએલા અને વ્યવસ્થિત છે. એટલા માટે આધુનિક તત્વજ્ઞો સત્યની વ્યાખ્યાજ ‘ જે પૂર્ણ સંવાદી એજ સત્ય ’ એવી રીતે કરે છે. what is real is never self-contradictory. (Taylor).

આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ આ સત્ય શોધવાની પદ્ધતિ ગુજરાતી સમાજ પાસે મૂકવાનો છે. આજે ચોતરફ સુધારાનો પવન વાય છે. પરંતુ લાગ્યે જ એ સુધારાનો ગંભીરતા પૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે. સમાજ સુખી, વ્યવસ્થિત રહે એવું તો સૌ કોઈ ઇચ્છે છે. પરંતુ સુખ શું ? વ્યવસ્થા કોને કહેવાય ? અને તે કેમ લાવી શકાય વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલ કરી તેમને અમલમાં લાવવામાં જ ખરી ખુબી સમાએલી છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો નહિ જેવા પ્રમાણમાં જ છે, અને તેમાં ય સમાજશાસ્ત્ર પર તો પુસ્તકો શોધવાં

૧૨

પડે તેમ છે. ગુજરાતી સાહિત્યને સર્વતોમુખ સમૃદ્ધ બનાવવા આ લેખકના પુસ્તકનો ન્હાનોશો ફાળો પણ થશે. ભલે હું લેખકના એકે એક મતથી મળતો ન હોઉં. પરંતુ જે ભાવથી અને હિંદુઓની સમાજ-વ્યવસ્થાના જે ઉંડા અભ્યાસથી એ પુસ્તક લખાયું છે, તે પરથી લેખકની પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકાતું નથી. હિંદુ સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વો એમણે તર્કશુદ્ધ અને સુગમ પદ્ધતિથી માંડી બતાવ્યાં છે, તે જોઈ કોઈ પણ વાંચકને આનંદ થયા વિના નહિ રહે. જે કે સુધારકોના આધુનિક મતો-અશાસ્ત્રીય અને અસિદ્ધ મતો-પુષ્કળ પ્રસાર પામ્યા છે, ન્યારે પ્રાચીન આર્યોના મતો હડધુત થતા ગયા છે, અને એમનું દષ્ટિબિંદુ સમજવાની પણ ઔદાર્ય વૃત્તિ આપણામાં દેખાઈ નથી એ સત્ય છે છતાં, એટલું તો ચોક્કસ કે એ જ ઔદાર્યવૃત્તિ રાખીને ગમે તે વિરોધી સાહિત્યનો અભ્યાસ તો કરવો જોઈએ. લેખકના મત સાથે વાચકવર્ગ ભલે સમરસ ન થાય પરંતુ જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી એ મતોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે વિચારવા જેવાં તો છે જ, અને એ મતોનું ખંડન કરવા માટે વિસ્તૃત વાંચન અને મનન કરવાની આવશ્યકતા જણાશે. જે કોઈ તેટલું વાંચન કરવાના પ્રયત્નો કરશે તો પણ હું મારો શ્રમ સફળ થયો સમજીશ. લેખક પાસે સ્થલ મર્યાદા હોવાથી, પુસ્તકમાં ઘણી વસ્તુઓનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી છોડી દેવામાં આવી છે. પરંતુ તેમનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે તેઓ સમર્થ છે. ન્યારે ન્યારે એમની વિચારસરણી વિષે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે, ત્યારે યથામતિ તેના તોલ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીશ. વળી પુસ્તક જનસમુદાય માટે હોવાથી અધરાં ગણિતો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં લેવામાં આવ્યાં નથી. જરૂર પડશે તો તે યોગ્ય સ્થળે અને સમયે વાંચકવર્ગ સમક્ષ મૂકી શકાશે.

આખા પુસ્તકની પાર્શ્વભૂમિકા વેદાંત છે તે ચતુર વાંચક તુરત જ સમજી જશે. ન્યારે લેખક પ્રગતિની કલ્પના પર પ્રહાર કરે છે, સનાતન ધર્મનું વિવેચન કરે છે અને અચલ અને અદલ નિયમોમાં

૧૩

મદદા બતાવે છે, ત્યારે વેદાંતનું તત્વજ્ઞાન યાદ આવે છે. લેખકનું વલણ શંકરના મતો તરફ જતું દેખાય છે. વિવર્તવાદ પ્રચારમાં લાવી પ્રગતિવાદ-પરિણામવાદને સખત ફટકો લગાડ્યો છે. કાર્યકારણના નિયમની આ નવી યાજ્ઞ જગત સમક્ષ મૂકાતાં તાત્વિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ જન્મ સહેજો થયો. કાર્યકારણના જૂના નિયમથી અનવસ્થાના પ્રસંગો (Infinite regress) ઉભા થતા. અને વિચાર ત્યાંજ અટકી પડતો. કાર્યકારણભાવ અભિન્ન અને સતત છે એ મતને આધુનિક તત્વજ્ઞો અને તર્કશાસ્ત્રીઓ તરફથી પુષ્ટિ મળતી જાય છે. દુકમાં હિંદુ તત્વજ્ઞાનમાં વેદાન્ત સ્વીકાર્ય છે અને એ તત્વજ્ઞાન પર હિંદુસમાજની રચના થઈ છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થશે કે પ્રગતિ એ શું ખરેખર ભ્રમ છે? તત્વજ્ઞાની એ ધડક કહેશે કે 'હા.' ન્યાં આખું વિશ્વજ માયારૂપ છે અને માત્ર બ્રહ્મજ સત્ય છે, તો તમારી પ્રગતિની શી વાત? સર્વ પ્રગતિનું જે મૂળ હોય તેની પ્રગતિ શી રીતે થાય? **ex nihilo nihil fit. Something can not be created out of nothing.** તો પ્રગતિ ક્યાંથી સંભવે? બીજમાં ઝાડ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિજ ન હોય તો બીજ પ્રગતિ શી રીતે કરી શકે? આખા વિશ્વની પ્રગતિ થાય છે, એ સ્પેન્સરની કલ્પના એકાંગી છે. સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ વિશ્વની પ્રગતિ તદ્દન અસિદ્ધ છે અને સિદ્ધ કરવી શક્ય નથી. હવે આપણે પ્રશ્નોને ઉડાવી ન દેતાં શાન્તપણે વિચાર કરીશું તો પ્રગતિની કલ્પનાનું ઉદ્ભવ કારણ મળી જશે. પ્રગતિનું સ્વરૂપ વ્યાવહારિક છે. વળી જગતિક નહોઈ, વ્યક્તિગત છે. વ્યક્તિ પ્રગતિ કરે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. કારણ કે પ્રગતિની કલ્પનાની શક્યતા માટેની ત્રણ આવશ્યક યામતો તેમાં હોય છે, એ ત્રણ યામતો તે શરૂઆત (નિકલ્યા ક્યાંથી?) ધ્યેય (જવું છે ક્યાં?) અને વ્યક્તિ ધ્યેય તરફ જાય છે કે નહિ તે જોવાનું સાધન. હું મારા નજીકના કે દૂરના ધ્યેય તરફ પ્રયાણ કરતો હોઉં

૧૪

તો હું પ્રગતિ કઈ છું. પરંતુ આખા વિશ્વની આખતમાં તો તે શક્ય નથી. પ્રગતિ શબ્દ આ પુસ્તકમાં પુષ્કળ જગ્યાએ આધુનિક અર્થમાં વપરાયો છે. કારણ કે વિચારવાહક તરીકે તેનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો.

ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં આખું વિશ્વ વિકારી અનિત્ય અને ગતિમાન ભાસે છે. આવાં વિકારી, અનિત્ય અને ગતિમાન વિશ્વનો અનુભવ લેનાર Entity અવિકારી, નિત્ય, અને સ્થિર હોવું જોઈએ. કારણ તે તેવું ન હોય તો એવા અનુભવની શક્યતા જ નથી. એક વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુ અને તો તે બંને સ્થિતિને જોડનાર અવિકારી મન હોવું જ જોઈએ. (Kant) વિશ્વ આખું ગતિમાન ભાસે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા બધા ગોળ ગોળ કર્યા કરે છે. નદીઓ વહીને સમુદ્રમાં મળી જાય છે. દરેક નાની મોટી વસ્તુઓ પૃથ્વી પર જ પડે છે. આ બધા ફેરફારો— ગતિ એક મહાન વિશ્વવ્યાપી ગુરૂત્વાકર્ષણ (Gravitation) ના નિયમને આભારી છે. એ નિયમ સ્થિર અને અચલ છે. આ વિકારી, અનિત્યની પાછળ અવિકારી નિત્ય એવું એક તત્ત્વ છે તે અંપૂર્ણ સંવાદી (Coherent) સર્વના કારણ રૂપ (Source) અને સર્વવ્યાપી (All-pervading) છે. એ મહાન તત્ત્વને આર્યો 'બ્રહ્મ' (Absolute) કહેતા આવ્યા છે.

આ કલ્પનાનો ઉપયોગ હિંદુઓના સમાજશાસ્ત્રમાં અનેક રીતે થયેલો છે. આથી ધર્મ પરિવર્તનશીલ નથી એમ ભાર પૂર્વક કહેવામાં આવે છે. આચારો બદલે છે તેથી આચારોનો આધારરૂપ ધર્મ થોડો જ બદલે છે. પરંતુ આજના સુધારકો બધું જ બદલે છે એમ માની લે છે. ધર્મ સનાતન છે. જો કે એના આવિષ્કરણના પ્રકારો જુદા હોઈ શકે. ત્યારે પ્રગતિ વ્યક્તિગત છે અને તેના અસ્તિત્વ માટે વ્યક્તિને કંઈક પણ ધ્યેય સ્વીકારવું આવશ્યક છે. હવે આ ધ્યેય તે કયું? આ ધ્યેય મનુષ્યનું ઉત્પન્ન કરેલું નથી. એ સ્થિતિ તે મોક્ષની છે, અને તે પ્રાપ્ત

૧૫

ક્યાં પહેલાં મનુષ્ય રહસ્યના અથાગ જળમાં ગુંગળાતો લાગે છે. તેને કંઈ એન પડતું નથી. છેવટે તે બહાર આવી તે રહસ્યની ટોચે પહોંચી શાન્તિ અને આનંદ આસ્વાદે છે. આથી હિંદુઓનું ધ્યેય સુખ કે મોક્ષ-મળ નથી. પરંતુ આ વિશ્વના રહસ્યનો ઉકેલ કરી તે બંધનની પર એવી મુક્ત અવસ્થા માણવાનો છે. એ અવસ્થાથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, એ જુદી વાત. મુક્તિમાં આનંદ છે. પરંતુ આનંદમાં કંઈ મુક્તિ નથી.

આ મુક્તિની અવસ્થા આ જગતમાં બહુ જ થોડાને પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાઓને તે બીજે ક્યાંક પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. કાં તો બીજા અવતારમાં અથવા તો બીજા લોકમાં (જે માનીએ તો). જગતના નિયમો અકસ્માત નથી, કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના નિયમો ન હોય, આ લયના નિયમના આધારે મનુષ્યનું જીવન લટકતું અને આ દુનિયાથી અંત આવતું ન હોવું જોઈએ કાર્લ માર્ક્સના તત્ત્વજ્ઞાને મુશ્વર કે પરલોકની જરૂર ન હોય, તેનો સમાજ તેમના વગર ચાલતો હોય, તેથી તે બીજા કાંઈને માન્ય નથી કે તેની જરૂરીઆત નથી એમ નથી. આ પરલોક અને જન્મપરંપરાની માન્યતા હિંદુઓમાં બહુ જ પ્રાચીન છે. એટલે તેમના સમાજનું ધ્યેય માત્ર સાંસારિક રહી શકતું નથી. અલૌકિક ધ્યેય વિશે લેખકે સુંદર ચર્ચા કરી છે. (પ્રકરણ પમું) તે મારે ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી.

સમાજનું ધ્યેય અલૌકિક છે. એ માનવ વિરચિત નહોતું એ ખુદ્ધિની પર છે. સામાજિક કરારની અવળી કલ્પના એકવાર મગજમાં જડ થાલી બધ કે સમાજનું નૈસર્ગિકપણું અને વિશ્વક્રમમાં તેનું સ્થાન સમજવાની યોગ્યતાજ નષ્ટ થાય છે. મનુષ્યો કરે છે તે સ્વચ્છંદપૂર્ણ અને નિયમહીન નથી. આત્મા (Self) જેવી એક સ્થિર વસ્તુ છે. અને તેના બંધારણ પ્રમાણે ઈચ્છાશક્તિ કાર્ય કર્યા કરે છે. જેને નીતિશાસ્ત્રીઓ આત્મનિયામક શક્તિ (Self determination) કહે છે. મનુષ્યકૃતિને પણ વિશ્વનું નિયંત્રણ અને વ્યવસ્થા તો છે.

૧૬

મનુષ્ય પૂર્ણ સ્વતંત્ર તો ઘણપ્રાપ્તિ કર્યા પછી જ થઈ શકે (Taylor) ત્યાં સુધી સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર વર્તવાનું રહ્યું. સામાજિક કશરની અવાસ્તવિક કલ્પનાથી સમાજનું ધ્યેય અલૌકિક અને નફા તોટાના મેળમાં આવી ગયું. આની કલ્પના સ્વીકારનારથી સમાજ પડી ભાંગે તેમાં નવાઈ પણ નથી. દરેક સમાજરચનાનો કંઈ પણ તાત્વિક ઉગમ હોય છે અને તેને ધ્યેય પણ હોય છે. પરંતુ આ ધ્યેય અને સમાજરચનાની જાત અને પ્રકાર સમાજની વ્યક્તિઓના અધિકાર પર આધાર રાખે છે. જે ભુડોનો સમાજ રચાય તો તેમના સમાજમાં માત્ર વિજ્ઞા ખાવાની, મેળવવાની અને વિહાર કરવાની એટલે કે તેમના અધિકારની ખામતોનો અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે. સાક્રેટીસ જેવા શીલ્સુફેનો સમાજ થાય તો જ્ઞાન સંપાદન કરી યુદ્ધિનું સમાધાન કરવાની, સર્વ વ્યક્તિઓમાં નીતિ ફેલાવવાની અને આત્મનૃપિત શોધવાને મદદરૂપ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. કારણ કે સમાજમાં નાના પ્રકારની વ્યક્તિઓ હોય છે. તેથી જ ગીતામાં કહ્યું છે કે,

સુખમાત્યતિકમ ચત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમતોન્દ્રિયમ ।

મનુષ્યની મૂળભૂત જરૂરીઆતો ત્રણ પ્રકારની હોય છે: અન્ન, સ્ત્રી અને સ્પર્ધા. જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય છે ત્યાં ત્યાં ઉપરની ત્રણે ખામતોનું અસ્તિત્વ હોવાનું જ. તેમાંથી ક્રામિક માત્ર અર્થને લક્ષમાં લઈ સમાજરચના કરશે, તો તે રશીઆના સમાજ જેવો સમાજ થશે, રશીઆની સમાજરચના એ એક પ્રયોગ છે. તેનાં પરિણામો જેવા માટે એકાદ જે પેઠી થોભી જવાની જરૂર છે. કારણ આવી એકાંગી રચનાઓ ભાગ્યે જ જે પેઠીઓ કરતાં સૃષ્ટિમાં વધુ ટકી શકે છે. માત્ર કામતેજ કેંદ્રસ્થાને મુકી સમાજરચના કરવામાં આવે તો અર્ધા યુરોપ જેવી અને અર્ધા આફ્રીકાના જંગલી લોકો જેવી સ્થિતિ થાય. માત્ર પારલૌકિક કે અતિ માનુષ્ય કલ્પનાઓ પર સમાજરચના કરવામાં આવે તો યુદ્ધ ભગવાનના વિહારો જેવી કે પ્રાચીન ખ્રિસ્તી મઠો

(Monestaries) જેવી સમાજરચના થાય છે. સૃષ્ટિના નિયમો વિશેની અજ્ઞાનતામાંથીજ આવી એકાંગી વ્યવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વર્ણ દરેક વ્યક્તિનો કોઈ પણ આગતમાં સરખો અધિકાર નથી હોતો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એમાં પણ અધરાતર અધિકાર છે કે નહિ? અને જે હોય તો તે શા આધારે નક્કી કરવું? ખરું જોતાં ઉપરના ચારે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનાર સમાજરચના જ યોગ્ય છે અને એવી રચના પૃથ્વીતલપર માત્ર હિંદુસ્થાનમાં વર્ણાશ્રમપદ્ધતિના રૂપે અસ્તિત્વમાં છે. દરેક વ્યક્તિને ચારે પુરુષાર્થ આવી સમાજ રચનામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એવી લેખકની દૃઢ માન્યતા છે.

આતુર્વર્ણ્ય સમાજ એ દૈવી સમાજ (Divine Society) છે એમ હિંદુ લોકો અત્યાર સુધી માનના આગ્યા છે. એમાં અધિકાર-લેહ સ્વીકારવામાં આગ્યો છે. પહેલા આશ્રમમાં ધર્મ, બીજામાં અર્થ અને કામ, અને છેલ્લા બે આશ્રમોમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એવી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. સાધારણ રીતે પહેલી પચીસીમાં જ્ઞાનાસા હોવાથી બ્રહ્મચર્ય પાળી જ્ઞાન સંપાદન કરવું. બીજી પચીસીમાં ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ સંસારશકટ ચલાવવા માટે અર્થોપાર્જન કરવું અને તે કર્યા પછી વિશ્વનિયામક શક્તિઓનો અભ્યાસ અને મનન કરી મોક્ષની તૈયારી કરવી. અને સાથે સાથે મેળવેલા જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ બીજાને આપવો. આ બંને કાર્યો છેલ્લા બે આશ્રમોમાં કરવાના હોય છે કેટલી માનસશાસ્ત્રીય, દૂરદષ્ટિયુક્ત અને વિચાર પુરઃસર વ્યવસ્થા કરી છે. અહીં વ્યક્તિના એક જીવનમાં તેનો અધિકાર બદલાય છે, તો જુદી જુદી વ્યક્તિમાં અધિકાર ભિન્નભિન્ન હોય તો તેમાં આશ્ર્ય પામવા જેવું કશું નથી. જાતિઓ પ્રાણી-શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને સ્થિર કરવા માટે એ સર્વને જુદા જુદા નિયમો ઘડી દેવામાં આવે છે. કુદરતીરીતે જ મનુષ્યો ભિન્ન છે. અને તેને જુદા જુદા અધિકારો અને આચારો

૧૯

હોય છે. ક્ષાત્રવૃત્તિ ધરાવતી જાતિને અહિંસાનો ઐશ થવો મુશ્કેલ છે. એટલે તેમના અધિકાર પરત્વે જુદા જુદા આચારો અપાવા જોઈએ. હવે આ રીતે જાતિ સંકર થાય તો દરેક વ્યક્તિનું આધ્યાત્મિક સ્વ-પ્રાપ્તિનું ધ્યેય જોખમીય છે. કારણકે એ રીતે તેમનાથી ન જઈ શકાય એવા માર્ગો એમને ખતાવવામાં આવે છે. અને એમના સ્વભાવમાં ન હોય તેવું કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. વળી ધડીએ ધડીએ કર્મનુસાર જાતિઓ બદલાતી હોય તો વ્યવસ્થાનું તો કન્યુબર જ થાય એટલે સામાજિક સ્થિતિ માટે પણ જન્મથી જાતિ થવાની જરૂર છે. નૈસર્ગિક અસમાનતા જાતિ ઉત્પત્તિનું મૂળ છે અને તેમના ધ્યેય પ્રાપ્તિના અધિકાર પરત્વે જુદા માર્ગો હોઈ તેમનો સંકર કરવો ગેરવાજબી છે. આ સમાનતા કાયમ રાખી ઉંચી પ્રજાની વૃદ્ધિ કરી હલકી પ્રજા ધટાડવા માટે જુદા જુદા ધંધાઓ અને આચારો યોજી દેવામાં આવ્યા છે. સામાજિક સ્થિતિ કરતાં પણ જાતિ હોવાનું વધુ પ્રયત્ન કારણ આનુવંશ છે. રક્તશુદ્ધિની કલ્પના યુરોપમાં મોડે મોડે પહોંચી. હાલે યુરોપમાં કોઈ પણ વંશ ભાગ્યે જ પંદરમા સૈકાથી આગળ જાય છે. પરંતુ આર્યોમાં તો તે કલ્પના સૃજનજૂની છે. અનેક વંશો ઓછામાં ઓછા બે હજાર વર્ષોથી ચાલ્યા આવ્યા છે. દરેક જાતિમાં કંઈકને કંઈક વિશેષ ગુણ હોય છે અને તે ગુણ વંશાનુવંશ શુદ્ધ થતો જાય છે. તે જાતિમાં તે ગુણ વધુ પ્રમાણમાં માલમ પડી આવે છે. કેટલાક વંશો વેદવિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પારંગત રહેતા; કારણકે એવું Abstract thinking કરવાની મૂળશક્તિ વંશાનુવંશ શુદ્ધ થતી જતી. કેટલાકમાં ધૈર્ય અને હિંમતના ગુણો વધુ પ્રમાણમાં માલમ પડે છે. તેમની વળી એક જુદી જ જાતિ બની. આવી રીતે વંશાનુવંશ ગુણો વિશુદ્ધ થતા જઈ તે ગુણો જગતમાં તે જાતિઓને એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવતા. અને જીવનકલહમાં વ્યક્ત થતી યોગ્યતા પણ તેમનેજ આભારી હતી. હવે જો આ નાનાવિધ પ્રકારના ગુણોમાં શુદ્ધ થયેલ જાતિઓ વચ્ચે જો સંકર કરવામાં આવે

૧૬

—તેમની વચ્ચે વૈવહિક સંબંધો શરૂ કરવામાં આવે તો એક પણ જાતિમાં વિશિષ્ટ ગુણની તીવ્રતા કાયમ રહી શકતી નથી. અને પરિણામ તદ્દન અણધાર્યું આવે છે. વળી સંકર જાતિઓથી કાષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિ ચિરંજીવ બની શકતી નથી એ જુદું જ. આમ જાતિસંસ્થા સમાજનું એક આવશ્યક અંગ છે. એમ લેખક અનેક પ્રમાણો આપી સિદ્ધ કરી બતાવે છે. આવી જાતિસંસ્થા ટકાવવા નાનાવિધ પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ સમાજશાસ્ત્રીઓ [Social Legislators] ને અજમાવવી પડે છે. કારણ સમાજના લોકોને બ્યવસ્થાની કે સમાજહિતની દરકાર હોતી નથી. વળી આનુવંશના નિયમો એવા નથી કે સમાજમાંની દરેક વ્યક્તિથી સમજી શકાય. તેમના જીવનમાં બુદ્ધિ કરતાં ભાવના વધુ ભાગ ભજવે છે. આ બધું આનમાં લઈ સમાજશાસ્ત્રીઓએ Holy Liek નિર્માણ કર્યાં, બાલ [ઋતુપ્રાક] વિવાહ જેવા અત્યંત હિતપ્રદ રિવાજો અને અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા જેવી અનેક બીજી બાબતો સમાજમાં રૂઢ કરી. સમાજને આજ્ઞા પ્રધાન બનાવ્યો. અને ઘણા તત્વજ્ઞોનું જે ઘણાનું ઘણું સુખ તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આતુર્વણ્ય સમાજ એક શાસ્ત્રીય (Scientific) સમાજ છે. એની ઉત્પત્તિ એકાદ વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ પ્રીત્યર્થ થયેલ છે. એ સમાજ આજે લગભગ ઓછામાં ઓછા બે હજાર વર્ષોથી અસ્તિત્વમાં છે. એજ એના હિતકારકત્વ અને શાસ્ત્રીયત્વનું ઘોતક છે. કારણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક એકાદ સમાજઘટના નિર્માણ કરવી અને આ ક્ષણભંગુર સૃષ્ટિમાં તે હવતરો વર્ષો સુધી ટકાવી રાખવી એ નાનીસુની બાબત નથી, એવો લેખકનો દૃઢ અભિપ્રાય છે.

પ્રેમલક્ષ્મીની પ્રથા જાતિસંસ્થાની સ્થિરતાને પોષક નથી. કારણ કહેવાય છે કે પ્રેમ આંધળો હોય છે. અને રૂપ ગુણ જાતિ વગેરે કંઈ પણ જોવાની જરૂર ન રહે. આવી પ્રેમલક્ષ્મી પ્રથા પાડવામાં આવે તો આનુવંશનું અસ્તિત્વ પણ મટી જાય. પ્રેમ-

૨૭

લક્ષ્મીની પ્રથા એકવંશીય અને એકધર્મિય દેશમાં એાછી ખરાખી કરે છે. પરંતુ હિંદુસ્થાન જેવા બહુવંશીય અને બહુધર્મિય દેશમાં એ પ્રથા વિનાશના કારણરૂપ અને છે. હાલે કુલવાન પતિને પરણવાની પ્રથા ભુંસાઇ આકર્ષક પતિને પરણવાની વૃત્તિ સમાજમાં દેખાવા લાગી છે. ગુણીઅલ સ્ત્રીને પરણવા કરતાં પ્રેમપાત્રને પરણવાની વૃત્તિ તરૂણોમાં દેખાય છે. મારો કહેવાનો મતલબ એવો નથી કે પરણનાર સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે પ્રેમ ન હોય. પ્રેમ એ ભાવના પર આધાર રાખે છે અને યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરી ભાવનાએ જેમ કેળવવી હોય તેમ કેળવી શકાય છે. પરંતુ ભાવનાની ખાતર પ્રાણી-શાસ્ત્રના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું એ કોઈ પણ પ્રકારે સમાજને શ્રેયસ્કર નથી. લક્ષ્મીને ઉકેલ હિંદુસમાજશાસ્ત્રોએ જેટલો કુશલતાથી અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કર્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કર્યો છે. માનવી બુદ્ધિ માટે શક્ય તેટલું સુંદર અને સાચું તત્વજ્ઞાન હિંદુધર્મના પાયારૂપ છે. હિંદુસમાજની રચના પ્રાણીશાસ્ત્ર અને ભૌતિક શાસ્ત્રોના નિયમાનુસાર કરવામાં આવી છે અને સંસ્કૃતિનું ચણતર માનસશાસ્ત્રના ત્રિકાલાખાધિત સિદ્ધાન્તો પર થયેલ છે. પૃથ્વીતલપર આટલું ઉગ્ર (Sound) તત્વજ્ઞાન ભાગ્યે જ કોઈ ધર્મમાં મળી આવે છે. આટલી પ્રાણીશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા ભાગ્યે જ કોઈ બીજા સમાજમાં છે અને આટલી ચિરકાલીન અને શુદ્ધ સંસ્કૃતિ ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય મળી આવે તેમ છે.

હું આ પ્રશંસા સાધાર કરું છું. આ પુસ્તક જ તેના પુરાવારૂપ છે. સમાજના કોઈ પણ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર સાથે તેનો વિસંવાદ નથી. ઘણાં આધુનિક પુસ્તકો લખાય છે તેમ આ પુસ્તક સાહિત્યની ધૂનમાં લખાયું નથી પરંતુ એની પાછળ અનેક વર્ષોની જ્ઞાનતપશ્ચર્યા અને પરિશ્રમ છે. જેટલું વિશાળ વાંચન થયું છે તેટલુંજ મનન થયું છે. એજ વધુ પ્રશંસાને પાત્ર છે. શ્રી. નરસિંહલાઇ પટેલ કૃત 'ધર્મશ્વરના ઈન્કાર'માં વર્ણવાયલું

૨૧

Darwinismનું કટાઇ ગયેલું અને અસિદ્ધ જ્ઞાન નથી. પરંતુ આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોની સર્વ શોધખોળો લક્ષમાં લેવામાં આવી છે. શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે જે એ પુસ્તક જીવાનીના ઉત્સાહમાં લખ્યું હોત તો નવીન જ્ઞાનની જરૂર ગંધ આવત પરંતુ એમણે એ વૃદ્ધપણુની અધિયાર વૃત્તિથી લખ્યું છે એમ મારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. એ પુસ્તકનો વિરોધ કરવાની પણ મૂંઝવણ છે; કારણ કે એમાં પ્રદર્શિત થતું પ્રાણીશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ડાર્વિન અને સ્પેન્સરથી આગળ ગયું નથી. ડાર્વિનનાં Origin of Species ને આજે ૭૭ વર્ષો થયાં છે. તે પછીની શોધો, અને Anti-Darwinism, Weismann's Continuity of germ plasma, Mendelism, Emergent evolution, Creative evolution, વગેરે સિદ્ધાન્તો તપાસીને એ પુસ્તક લખ્યું હોત તો સત્ય હકીકત (facts) તો બરાબર બેસત. એમાં તો તત્વજ્ઞાનની ઉણપ દેખાય છે. ઇશ્વરનો વિષય ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનનો છે. એ પ્રાણીશાસ્ત્ર (Biology) તો નથી, છતાં ધર્મનું કે તત્વનું સાદું નિરૂપણ પણ એમાં મળતું નથી. એવા પ્રતિભા શાળી લેખક જે આધુનિક વિજ્ઞાનની અવગણના કરે તો સમાજ પર કેવી છુરી અસર થાય ! જે કે એમના એવા પુસ્તકથી ઇશ્વરનો ઇન્કાર થઇ શકતો નથી. કારણ કે જગતમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનારા માણસો જીવી ગયા છે અને જીવે છે. પણ એક લેખક ખીજા ક્ષેત્રમાં આહોશ હોઇ અનધિકારી ક્ષેત્રમાં મત આપી સમાજમાં ગેરસમજ ફેલાવે એ એમની મોટાઇને શોભતું નથી.

અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે મનુષ્યના ગુણો સ્થિર છે. માનવી નમુનો (Human type) શિક્ષણથી સુધરતો નથી માનવની શક્તિઓમાં ત્રણ હજાર વર્ષો થયાં ફેરફાર થયો નથી. ન્યુટન કરતાં આઇન્સ્ટાઇનનું ભેળું વધારે ગણિતગ્રાહ્ય છે એમ નથી. ૧ માત્ર

---

૧ Stream of life—Julian Huxley.

૨૨

શિક્ષણની નિરર્થકતા વિશે પુસ્તકમાં પુષ્કળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણથી આનુવંશિક ગુણોનો ફેરફાર થાય છે અને સંતતિમાં મેળવેલા ગુણો સંક્રાન્ત થાય છે એ ભ્રામક કલ્પનાને હવે તિલાંજલી આપવી જોઈએ. આ લામાર્કીયન મતને નહિ જોવો જ આધાર છે. ઉપાર્જિત ગુણો (acquired characters) સંતાનોને વારસામાં આપી શકાતા નથી. એ ગુણો શિક્ષણથી કે પરિસ્થિતિથી બદલાતા નથી તેના અનેક પ્રયોગો થયા છે. નમુના દાખલ અહીં એકાદ બે આપીશ:-

૧. વાઇઝમાને બાવીસ પેઢી સુધી પેઢી દર પેઢી થોડા ઉંદરોની પુંછડીઓ કાપી, તેમને કાપેલી પુંછડીઓ વાળા ઉંદરોની સાથે જ અંદરઅંદર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા દીધી પરંતુ છેવટે પરિણામમાં સમગ્રયું કે આ મેળવલાં ચિહ્નો કે ગુણો (acquired traits) સંતાનમાં ઉતરતા નથી. આ અનુભવજન્ય (a posteriori) નિગમનને તાત્વિક (a priori) આધાર માટે તે continuation-of germ plasmar નામનો સિદ્ધાન્ત શોધી કહાડ્યો.

૨. બીજું ઉદાહરણ લઇએ Payne નામના પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તેણે એક જાતની માખીને ૬૯ પેઢીઓ સુધી અંધારામાં રાખી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવા આપી, છતાં અન્તે જણાયું કે તેઓની આંખના કદમાં કે પ્રકાશ પ્રત્યેના વલણમાં જરા પણ ફેરફાર થયો ન હતો.

ટુંકમાં માત્ર શિક્ષણથી કશું વિશેષ વળવાનું નથી, પરંતુ તેની સાથે વંશ (Brood) સુધારવાની આવશ્યકતા છે. તે જાતિસંસ્થા સિવાય શક્ય નથી. અને વિવાહસંસ્થા સ્થિર કરી સારા ગુણોની ચુંટણી કરતા જવાથી જ સુધરે છે, માત્ર બહાવવાથી નહિ. શિક્ષણનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત છે, પરંતુ વાંશિક નથી. વુડવર્થ નામના એક માનસશાસ્ત્રીએ આનુવંશ અને શિક્ષણનો પરસ્પર સંબંધ સુંદર

૨૩

રીતે બતાવ્યો છે. તેણે આનુવંશને એક રેખા (Base line or abscissa) કહી તેવી રીતે શિક્ષણને તેના પર કાટખુણાકારે ખીણ રેખા (Ordinate) કહી. આ બંને રેખાઓથી બનતા લંબચોરસ (Rectangle) નું ક્ષેત્રફળ એ વ્યક્તિની લાયકાત દર્શાવતું. આ ક્ષેત્રફળનું કદ બંને રેખાઓની લંબાઈ પર આધાર રાખે છે. બંનેમાંથી એકાદ રેખાની લંબાઈ ઓછી હશે તો પણ ક્ષેત્રફળ ઘણું જ ઓછું થઈ જશે. વ્યક્તિની લાયકાત વંશ અને શિક્ષણ બંને ઉપર આધાર રાખે છે. બંનેમાંથી એકાદ ઓછું હોય તો તેની વ્યક્તિની લાયકાત ઉપર ઘણું જ અસર થાય છે. માત્ર શિક્ષણ વ્યક્તિની લાયકાતમાં બહુજ ઓછો ફાળો આપે છે. આની આછી કહવના ડાર્વિનને પણ હતી. એમ એના હકસલે પરના એક પત્ર પરથી જણાય છે.

‘ If as I must think, external conditions produce little effect, what the devil determines the each particular variation. ’

એકવાર સંકર (Hybridization) થી ગુણો કોઈ જાતિ-માંથી નાશ પામ્યા કે તે ફરીથી તે જાતિમાં ભાગ્યેજ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. અને એટલા માટે જ સંકરથી ડરવાની જરૂર છે. સુપ્રજનનના શાસ્ત્ર અને મેન્ડેલના આનુવંશ સંબંધી નિયમોની શોધ પછી પ્રાણીશાસ્ત્રને વધુ શાસ્ત્રીયત્વ (Exactness and accuracy) પ્રાપ્ત થયું. ગુણો વ્યક્ત (dominant) ક્યારે થાય છે, તે તિરોહિત (Recessive) ક્યારે રહે છે, એના ગણિતાત્મક પદ્ધતિ (Statistical method) થી નિયમો અને પ્રમાણો કાઢવામાં આવ્યા છે. આવી જાતના પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમોની લગભગ કહવના મનુને હતી એમ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. કારણ આધુનિક પ્રાણી-શાસ્ત્રીય નિગમનોમાં અને મનુના નિગમનોમાં તલમાત્ર પણ ફેરફાર દેખાતો નથી. સંકર (Hybridization) થી કેવી પ્રજા ઉત્પન્ન

૨૪

થાય છે, વર્ણ બાહ્ય (Out breeding) અને સજોત (Inbreeding) વિવાહોની મર્યાદાઓ શી છે, સંકરના પરિણામો, તેમનામાં ધંધાની યોગ્યતા, વગેરે અનેક આખતોનું ઉંકું જ્ઞાન મનુ ધરાવતો લાગે છે.

હાલે પંડિતોની સંખ્યા ઘણી જ વધી ગઈ છે. આર્યોમાં વર્ણવ્યવસ્થા કે જાતિસંસ્થા ન હતી એવું સાબીત કરવાના તેઓ અનેક પ્રયાસો કરે છે. મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો વગેરેમાંથી થોડાં આંતરજાતીય કે વર્ણાંતર લગ્નો ખતાવી કહેવા લાગે છે કે જુઓ જુના વૈદિક કાલમાં પણ જાતિ કે વર્ણ ન હતાં. આવા પંડિતોને અમારે એટલું જ કહેવાનું કે સમાજના ઘટના કાલ (Formative period) અને સમાજના સુસંઘટિત કાલ વચ્ચે ફરક હોય છે. લેખક કહે છે કે “ એકાદ પ્રકારનો વિવાહ થયો અને તેવા પ્રકારના વિવાહ થવાની પ્રથા હોવી એ બંને સ્થિતિ સરખી નથી. વસ્તુસ્થિતિ (Facts) અને આદર્શ (Ideal) વચ્ચેનો ભેદ સમજી ન લેતાં હિંદુસમાજને ગાળો દેવામાં નથી ન્યાય કે નથી સૌજન્ય. કાંઈ પુરાણોમાંથી તો કાંઈ સ્મૃતિમાંથી અપવાદો વીણી લાવી એવા રિવાજો સિદ્ધ કરવાના વૃથા પ્રયત્નો કરે છે. સૃષ્ટિના નિયમો સમજી અન્તિમ ધ્યેયને પહોંચવા માટે તેમનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. પ્રમાણોની સમજ ન હોવાથી ઘણી વખત આવા તર્કબાસો [Fallacies] ઉત્પન્ન થાય છે. લેખકે જાતિસંસ્થાની તરફેણમાં ઘણું લખ્યું છે. આટલું પ્રસ્તાવના દાખલ બસ થશે. આ ઉપરથી એટલું તો એકસ જણાશે કે જાતિ-સંસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થા ઉડાવી દેવા જેવાં તો નથી, પરંતુ વિચારણીય છે. આટલું લોકોને સમજાય તો પણ સાહિત્યમાં સર્વસ્વ જોનારા આ જમાનામાં ઘણું છે.

અહીં એક સૂચના આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ પુસ્તકના જુના જુના મતોથી ભડકવાની જરૂર નથી કે એમાં તો અતિશય સનાતની

૨૫

વલણ અખત્યાર કરવામાં આવ્યું છે. અને પરિસ્થિતિનો પણ ખ્યાલ કરવામાં નથી આવ્યો. જાતિસંસ્થા, આલયિવાહ, અસ્પૃશ્યતા વગેરે અનેક આખતોતું સમર્થન કરવામાં આવ્યું હોય તેમ જણાય છે. અહીં એટલું કહેવાની જરૂર છે કે પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં ધસડાઇ જવું એ કાઠી પણ રીતે યોગ્ય નથી. પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હોય તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે સગવડીયા ધર્મથી સમાજની ઉન્નતિ નથી થવાની. માનવસમાજના આદર્શો પશુસૃષ્ટિને શોભે તેવા ન હોય, લોકોને વર્તવું હોય તેમ વર્તે; પરંતુ આદર્શોને ઉતારી પાડવાની હલકી મનોદશા પસંદ કરવા જેવી નથી. મૂલ્યો તો ઉંચામાં ઉંચાજ હોવા જોઈએ. ન જોઈતી શકાય તો તે આપણી નમ્મળાઇ છે. અને તે તરફ ક્ષમાની દૃષ્ટિએ જોવાની હિંદુઓની ઔદાર્યવૃત્તિ જગપ્રસિદ્ધ છે. નહિ તો લક્ષ્મીના આઠ નવ પ્રકારો (પા. ૪૧૭) અસ્તિત્વમાં પણ ન આવત. અને સંકર જાતિઓની તો કતલ જ કરવામાં આવી હોત. પાશ્ચાત્યોની ઔદાર્યવૃત્તિ, એમના સિદ્ધી અને રેડ ઇન્ડિયન લોકો સાથેના વર્તન દ્વારા અને છેલ્લાં મહા યુદ્ધ દ્વારા જગપ્રસિદ્ધ થઇ છે. હિંદુ આદર્શના એકાદ બે દાખલા આપીશ. માનસશાસ્ત્રીય, સામાજિક અને વ્યક્તિગત આખતોતો વિચાર કરી હિંદુસમાજશાસ્ત્રી પતિવ્રતા ધર્મને આદર્શ સ્થાને મૂકે છે. તે પળાય તેટલી વિશેષતા, એવું મૂલ્ય સમાજમાં ઉત્પન્ન કર્યું અને ન પળાય તો વિધવાવિવાહ છે જ. પરંતુ એ નમ્મળાઇ છે એ જૂલવું ન જોઈએ. વિધવાવિવાહ એક પતિવ્રત કરતાં ઉત્તમ છે, એવું નવું મૂલ્ય ઉત્પન્ન કરી વિધવાવિવાહ થાય તેમાંજ પતનની શરૂઆત થાય છે. આલયિવાહના નામ પર મન્વાદિ સ્મૃતિકારોને ભાંડનારા લોકો પ્રાચીનતત્ત્વનું કેટલું ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે તે જોવાનું છે. આઠ વરસે કન્યા પરણતી તેથી શું તે તુરત જ સંભોગિતા બનતી ? એ આચાર કુલ ધર્મો શીખવા માટે ઉપયોગી હતો એની પાછળનો શાશ્વત ધર્મ એ હતો કે ઋતુપાતિ સમયે તેની ઋતુજ્ઞાન્તિ થાય તો જાતીય ઝોદાળા અટકી પડે અને

૬૬

નતિસંસ્થાની વ્યવસ્થા સચવાય. જીનાનો અભ્યાસ કરી તેની પાછળના શાશ્વત ધર્મો શોધી કાઢી નવા સુધારા કરવામાંજ ડહાપણુ છે. જીના અજ્ઞાનમાં નવું અજ્ઞાન ઉમેરવાથી સુધારા નથી થતા. આચાર એ ધર્મનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારે વ્યક્ત થાય, બદલે પણ એની પાછળનો શાશ્વત ધર્મ કાયમ રહે છે. આટલું સાદું જ્ઞાન ધણી વખત લાગણીઓના ધમધમાટ ભુલી જવાય છે.

આપણા હિંદુસમાજમાં આ મૂલ્યો કે જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને મોક્ષની નિસરણી છે, તેને જ ઉતારી પાડવામાં આવે છે. આજે તમને સંતતિનિયમન કરવાની જરૂર પડે છે. તમારાથી બ્રહ્મચર્ય ન પળાય તો Contraception ના સાધનો વાપરો, પરંતુ તે સારી નીતિ છે એમ કહેવાનું માત્ર છોડી દો એટલે થયું. ધણી વખત લોકોને ફાવે તેમ આચરણુ રાખી તે નીતિયુક્ત છે એમ બતાવવા માગતા હોય છે. હાલના સમાજસુધારા એટલે 'બુદ્ધિથી લાગણી તરફ પતન અને સગવડ પ્રમાણે નીતિનિયમોને અમલમાં મુકવાની પરવાનગી.' આપણા નૈતિક મૂલ્યો હંમેશા ઉંચા હોવા જોઈએ. કારણુ જેવા આપણા નૈતિક મૂલ્યો, તેવા આપણે થઈશું. Men will be the idols of their values. આની સાથે ખીજે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. તે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય સૌને જોઈએ છે. પરંતુ તેની સાથે આવનારી સ્વયંનિયંત્રણની જવાબદારી તેમને નથી જોઈતી. કાયદાની બાધામાં કહીએ તો પોતાના હક્કો (Rights) વિશે જેટલી જાગૃતિ છે તેટલી પોતાની ફરજો અને પોતાના ઋણો (Responsibilities and liabilities) વિશે નથી. આહું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તો પણ કોટીમાં સંભવે અને ત્યાં જ તે શોભે, સમાજનાં ધર્મ, કાયદો, નીતિ વગેરે ન માનવામાં તો અરાજકતા છે. ખરું સ્વાતંત્ર્ય તો નીતિ, ધર્મ,

૨૭

અવસ્થા વગેરેને સ્વભાવ ખનાવી દેવામાં છે. પાણીમાં કુખવામાં સ્વાતંત્ર્ય તો છે. પરંતુ ખંડ સ્વાતંત્ર્ય તો તરવાનો સ્વભાવ ધડવામાં છે. સ્વતંત્રતા એટલે પારકું નિયંત્રણ નહિ પરંતુ નિયંત્રણ જ નહિ એમ નથી.

આપણો હિંદુસમાજ ધરો જ દુઃખી છે એમ આપણે ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ. પરંતુ સમાજનું સુખદુઃખ એટલે શું? આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી તેમનો ઉકલ કાઢવાની પદ્ધતિ શું હોવી જોઈએ? કોઈ સમાજ સુખી છે કે દુઃખી છે તે નિશ્ચિત કેમ કરવું અથવા સુખદુઃખ જેવી ભાવવાચક વસ્તુઓનું માપન કેમ કરવું વગેરે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તદ્દન દુઃખરહિત સમાજ અશક્ય અને અકલ્પ્ય છે. પરંતુ પ્રમાણમાં (Relatively) કયો સમાજ વધુ સુખી છે એટલું જ જોવાનું છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કયો સમાજ સુખી કહેવાય એ શીર્ષક હેઠળ સુખ દુઃખનું માપન કરવાનાં ચાર સાધનો આપ્યાં છે. (૧) આત્મહત્યાનું પ્રમાણ (૨) છુટાછેડાનું પ્રમાણ (૩) વંશનાશક રોગોનું પ્રમાણ (૪) માનસિક રોગોનું પ્રમાણ (પા. ૩૮૪) આ પ્રમાણોની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર અહીં અસ્થાને થશે. કારણ તેનો વિચાર પૂર્ણપણે ઉપરના પ્રકરણમાં થયેલ છે. હાલે જગતમાં જેટલા સમાજો અસ્તિત્વમાં છે એટલા સમાજોને ઉપરના પ્રમાણો લગાડી તુલના કરી જોતાં કયો સમાજ વધુ સુખી છે તે નિશ્ચિત કરી શકાશે. અને લેખકના મતે હિંદુ-સમાજ, આ પ્રમાણો લગાડી જોતાં વધુ સુખી ઠરે છે. જો કે અત્યારે કેટલાક આભાસિક દુઃખો ઉત્પન્ન કરી તે સમાજ છે એવો પ્રકાર ઘણા જ જોઈતી ચાલી રહ્યો છે.

નૈતિક મૂલ્યો વિશે લેખક મહાશયે ઘણું લખ્યું છે. આ નૈતિક મૂલ્યો મોક્ષના આધારસ્તંભ પર રચાએલા છે. તેને તેઓશ્રી બાહ્ય નિષ્ઠા સ્થાન કહે છે. તેવું ધર્મરૂપી મૂલ્યો કૃત્ય હોવું આવશ્યક છે.

૨૮

મોક્ષની અવસ્થા એટલે ઇશ્વર પ્રાપ્તિની અવસ્થા. આવા અલૌકિક મુલ્યથી જીવનની કિંમત વધે છે. જીવન બાર રૂપ મટી અંતિમ ધ્યેયની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ભાસવા લાગે છે. બુદ્ધિથી પર એવી પરલોક^૧ વગેરેની કલ્પના સ્વીકારી મનુષ્ય ઐહિક જીવનમાં કર્તાવ્યપરાયણ બને છે. તેને નિરાશા સ્પર્શ કરતી નથી. તે ઐહિક આપત્તિઓથી કંટાળી જતો નથી. હંમેશા આશાવાદી રહી જીવનનો જોમ બને તેમ વધારે ફાયદો લે છે અને પોતાનું ખર્ચ કલ્યાણ સાધે છે. ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરનાર કેવળ લાચાર ધ્યેયહીન અને અધારામાં લાગે છે. ઇશ્વર કલ્પના માત્ર ગૃહીત કૃત્ય નથી. એ શબ્દ પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે. અનુભવીઓના અનુભવનું સત્ય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા મૂર્તિમંત દાખલાઓ પૃથ્વીતલપર થઇ ગયા છે.

સમાજનો વિચાર કરતી વખતે પ્રકૃતિ (Nature) અને સંસ્કાર-શિક્ષણ (Nurture) નો વિચાર કરવાનો હોય છે. તે પ્રમાણે અચાર સુધી માત્ર પ્રકૃતિનો વિચાર થયો. કારણ અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એ તરફ બહુજ દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ કે સંસ્કારનું મહત્વ કોઈને સમજવાની વિશેષ જરૂર નથી. સંસ્કાર અને આચારો વિશે પણ આપણા સમાજમાં હાલે ઘણીજ ગેરસમજ ફેલાઈ છે. તેથી લેખકે સંસ્કાર વિશે પણ છેલ્લાં પ્રકરણમાં થોડી ચર્ચા કરી છે. પ્રકૃતિ વિના સંસ્કાર નિરર્થક છે. તેવીજ રીતે સંસ્કાર પણ પ્રકૃતિને ચિરકાલ ટકાવી રાખવા માટે તેટલાજ આવશ્યક છે. હિંદુ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ સમાજરચનાના તત્ત્વો કહી તેને યોગ્ય એવી સંસ્કાર યુક્ત આચાર પ્રણાલી દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં યોજી દીધી છે. માત્ર ભાષણો આપી કે પુસ્તકો લખી તેઓ અટકી ગયા નથી. એ આચાર પ્રણાલી (Behaviour) વ્યક્તિની લાયકાત ટકાવી રાખવામાં

૧ જે કે હાલે પરલોક પણ પ્રત્યક્ષ થવા લાગ્યો છે. જન્માસુ વાંચકો Spiritualism અને spiritism પરના અથો નોંધ લે.

કેટલો ભાગ ભજવે છે તે આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓએ કાઠેલા સિદ્ધાન્તો પરથી સમજી શકાય તેમ છે. વ્યક્તિને સંસ્કાર યુક્ત કરવી એનું કાર્ય દ્વિવિધ પ્રકારનું હોય છે. (૧) વ્યક્તિમાં જે સદ્ગુણો છે તેનું યોગ્ય પોષણ થઈ તેનો વિકાસ થાય છે અને (૨) વ્યક્તિમાં જે અસામાજિક ગુણો હોય છે તેનું નિયંત્રણ થાય છે, હિંદુઓની શિક્ષણપદ્ધતિ આ જ તત્વ પર રચાયેલી હતી. અંગ્રેજી શીખેલા વિદ્યાર્થીઓ ધણી વખત પૂછતા હોય કે નિત્ય સંધ્યા કરવાથી શો ફાયદો થાય? એમાં માત્ર સમયનો અપવ્યય છે. પરંતુ જ્યારે પાશ્ચાત્યોએ કહ્યું કે દિવસના કોઈ પણ નિશ્ચિત કાલમાં નિયમિત ૧૫-૨૦ મિનિટ કોઈ પણ કાવ્ય કે ગદ્યાત્મક લખાણનો તો પાઠ કરવાથી વ્યક્તિમાં મન એકાગ્ર કરવાની શક્તિ વધે છે. ત્યારે એમને સંધ્યાનું મહત્વ સમજાયું. આવા દાખલાઓ અનેક આપી શકાશે. આપણા જીવનક્રમમાં નિત્યનૈમિત્તિક આચારોમાં પણ ધણીજ શિથિલતા આવી ગઈ છે. તેને દૂર કરવાને બદલે આપણે ફેશન અને સાયન્સના ઓડા હેડંગ એ નખગાઇનો ખયાવ કરી તેને પોષીએ છીએ એ ધણુંજ અનિષ્ટ છે.

હાલમાં કૉલેજ અને શાળામાં અપાતા શિક્ષણની વિદ્યાર્થીઓના માનસ પર કેવી અસર થાય છે એ વિશદ્ધ કરી કહેવાની જરૂર નથી. અભ્યાસક્રમ પુરો થયા પછી જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવી ટેવો અને ગુણોનો વારસો કોઈ શાળાઓ કે કૉલેજો ભાગ્યેજ આપી શકે છે, ઉલટું ધરેક વિદ્યાર્થી વધુ કષ્ટ ન કરતાં જીવન સહેલાઈથી કેમ વિતશે એ જ વિચારમાં હોય છે અને ખરી લાયકાત કરતાં બહારના દેખાવ કે આડંબર તરફ વધુ ધ્યાન આપે છે. તેથી તેની પાસે જીવનરક્ષક સદ્ગુણોની પુંજ જોઈએ તેટલા પ્રમાણોમાં હોતી નથી. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ શું આવે છે તે આપણે હંમેશા જીવનમાં જોઈએ છીએ.

૩૭

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનેક પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે સર્વનો માત્ર નામનિર્દેષ કરવા જતાં પણ ધણું લંબાણ થઈ જશે. માત્ર મુખ્ય મુખ્ય વ્યાખ્યાનોનું સૂચન કરી તેની પાછળ રહેલી ભૂમિકા વધુ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેથી વાંચકને ગ્રંથકારની વિચારસરણી સમજતાં સુગમ થાય અને લેખક વિશે કે અનુવાદક વિશે ગૈરસમજ થવાનો સંભવ ઓછો રહે.

હવે આ પુસ્તકમાં વિશદ કરેલા મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું ટાંચણ કરી આ લંબાએલી પ્રસ્તાવના પુરી કરીશ.

૧. સંઘોપસંઘની પ્રવૃત્તિ આખી જીવનસૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહી છે.
૨. ધાર્મિક સમાજ, ઐહિક સમાજ કરતાં વધુ કાલ જીવે છે.
૩. પ્રગતિ આભાસિક છે.
૪. નૈતિક અંતિમો અલૌકિક Transcental હોવાં જોઈએ.
૫. પ્રગતિ જે તત્ત્વો પર આધાર રાખે છે.

અ. વંશ અને.

બ. સંસ્કૃતિ.

તેથી તેના ચાર પર્યાયો થાય છે.

૬. જાતિમંસ્થાજ સમાજોને હિતકારક હોય છે.

૭. સમાજમાં વર્ણવ્યભિચાર, અવેદ્યાવેદન, કર્મત્યાગ, ઉપદંશ વગેરે વર્ણનાશક અને વર્ણદૂષક દોષોનો ફેલાવ થવા ન દેવો જોઈએ.

૮. અન્ન અને ધંધાની વિભાગણી યથાપ્રમાણ કરવી જોઈએ.

૯. શ્રેષ્ઠ પ્રજાને આચાર વિચારના કડક નિયમો પાળવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.

૧૦. સમાજશાસ્ત્રના નિયમો રીતરિવાજોમાં રૂઢ કરી રાખવા જોઈએ.

૩૧

- ૧૧ વંશનાશક વિષેનો પ્રજ્ઞમાં ફેલાવ થવા ન દેવો જોઈએ,
 ૧૨. વિવાહ સંબંધ સ્થિર અને શુદ્ધ રાખવો.
 ૧૩. શાંતતા પ્રધાન સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ હોય છે.
 ૧૪. સમાજમાં નીચેની બાબતો અનિષ્ટ છે.
     અ. આત્મહત્યાના પ્રમાણની વૃદ્ધિ.
     બ. ગાંડપણના પ્રમાણની વૃદ્ધિ.
     ક. ઉપદ્રવ, પરમો વગેરે રોગોની વૃદ્ધિ.
     ડ. છુટાછેડાના પ્રમાણની વૃદ્ધિ.
 ૧૫ સ્ત્રીવિવાહ ઋતુપ્રાક્ટ થવો જોઈએ.
 ૧૬. વિવાહ આમરણ હોવો જોઈએ.
 ૧૭. પ્રચલિત પદ્ધતિનું સ્ત્રી શિક્ષણ અહિતકારક છે.
 ૧૮. અસ્પૃશ્યતા, સમાજ વિભાગણીનું અને સમાજવિકાસનું
 નૈસર્ગિક પરિણામ (Corollary) છે.
 ૧૯. વર્ણાન્તર હાનીકારક છે
 ૨૦. સંસ્કારપાત્રન અત્યંત આવશ્યક છે.

* * * *

અંગ્રેજી અથોમાથી જે આધારો લેવામાં આવ્યા હતા તે મૂળ અર્થમાં માત્ર ભાષાન્તર રૂપેજ આપેલા છે પરંતુ એ આધાર મૂળ શબ્દોમાંજ અપાય તો વધુ ઉપયોગી અને ઉદ્દેશ્યક થઈ પડશે એમ ધારી જ્યાં શક્ય હતું તે સ્થળે મૂળ અથોમાથીજ અવતરણો લીધાં છે.

મનુસ્મૃતિના શ્લોકોનાં ભાષાન્તર પંડિત નથુરામ મહાશંકર તથા શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન હરિહર પંડ્યાના ગુજરાતી ભાષાન્તરમાંથી લીધું છે એમના આ ભાષાન્તર માટે હું એમનો અત્યંત આભારી છું. ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોનાં નીચે કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દ. કવિનું સમ-

૩૪

શ્લોકો ભાષાન્તર આપવાની ઇચ્છા થઈ. કવિશ્રી પાસે તેમ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં એમણે અત્યંત ઔદાર્યપૂર્વક રગ આપી તે માટે હું એમનો અત્યંત આભારી છું.

અનુવાદની 'પ્રેસ કૉપી' કરતા પહેલાં મારા ખાલસ્નેહી શ્રીયુત લાલજી મૂલજી ગોહીલ આખો અનુવાદ પહેલેથી છેલ્લે સુધી જોઈ ગયા એ માટે તેમનો આભાર માનીએ તેટલો થોડો છે. એમણે બી. એ. માં ઐત્તિક વિષય તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન લીધેલું. એમની સાથે પ્રસંગોપાત્ તાર્ત્વિક અને સામાજિક વિષયો પર ખૂબ ચર્ચા થતી. આ પ્રસ્તાવનાની તાર્ત્વિક ભૂમિકા એમને જ આભારી છે. એકંદરે આ અનુવાદ પાછળ એમણે કષ્ટ સહન કરીને પણ અનેક પ્રકારે મદદ અને તેવીજ રીતે પ્રુક્ષે તપાસવાનું કામ પણ ઘણી જ પારીકાષ્ઠી કરી આપ્યું તે માટે હું એમનો ઘણોજ આભારી અને ઝણી છું.

ખડાયતા પ્રેસના માલેક શ્રી. કેશવ હ. શેઠને મુદ્રણનું કામ સોંપ્યું હતું. તેમણે કાળજીપૂર્વક મુદ્રણનું કામ કરી આપ્યું તેવી જ રીતે શ્રી. લક્ષ્મણશંકર હરિભાઈ જ્ઞેશી. શ્રી. નરસિંહ વાલજી વગેરે મિત્રોએ જે મદદ કરી છે તે માટે હું એમનો અત્યંત આભારી છું. અસ્તુ.

૩૪૫ બુધવાર }
પુના }

લીલાધર જી. યાદવ

વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ ણું

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૧	સંઘોપસંઘ	૧
૨	નૈસર્ગિક કે મનુષ્યકૃત	૮
૩	નિર્ધકુયોનિમાં સમાજદર્શન	૧૦
૪	સામાજિક કરાર	૨૦

પ્રકરણ ૨ ણું

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૧	શાસ્ત્રો અને તેમના અધિકાર	૨૭
૨	ધાર્મિક અને ઔદિક સમાજ	૩૬

પ્રકરણ ૩ ણું

પ્રગતિની બ્રામક કટ્ટપના

૧	પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું આગમન	૪૦
૨	પ્રગતિ	૪૩
૩	પ્રગતિ અને તત્ત્વજ્ઞો	૫૪

પ્રકરણ ૪ ણું

સામાજિક નીતિના પાયો

૧	માનવીધ્યેય	૬૩
૨	નીતિ	૬૮
૩	ક્રાન્તિઓનું સ્વરૂપ	૮૧

પ્રકરણ ૫ ણું

દ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

૧	વિચારકત્વે જગત	૮૭
૨	ધર્મ અને શાસ્ત્રો પરસ્પરના પૂરક	૧૦૦
૩	ફલ અલૌકિક છે.	૧૦૫

૪૪

પ્રકરણ ૬ કું
 નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧	માનવીની ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિ	૧૧૦
૨	નીતિની એ પદ્ધતિઓ	૧૧૪
૩	માનવીજીવન પર નિસર્ગના પરિણામો	૧૨૧

પ્રકરણ ૭ મું
 લોકમત

૧	લોકમત	૧૩૫
---	-------	-----

પ્રકરણ ૮ મું
 સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧	સમાજરચનાનાં તત્ત્વો	૧૪૫
૨	નૈસર્ગિક ચુંટણી	૧૪૯
૩	માનવી ચુંટણી	૧૫૫

પ્રકરણ ૯ મું
 પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧	પ્રગતિનું દ્વૈવિધ્ય	૧૭૫
૨	પ્રગતિના પર્યાયો	૧૮૦
૩	આધુનિક સુધારણાનું મૂળતત્ત્વ	૧૯૪
૪	આર્યસંસ્કૃતિ અને ઇતર સંસ્કૃતિઓ	૨૦૧

પ્રકરણ ૧૦ મું
 વર્ગાન્તર

૧	વર્ગાન્તરનાં પરિણામ	૨૦૪
૨	જાતિસંસ્થાજ દ્વિતકારક	૨૧૫
૩	ધર્મ અપરિવર્તનીય છે	૨૧૭

પ્રકરણ ૧૧ મું
 ચાતુર્વર્ણ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૧	ચાતુર્વર્ણ્યનો પાયો	૨૨૬
૨	શ્રીઓના બાહ્યો સાથે વિવાહ	૨૨૮

૩૫

૩	જાતિસમૂહોની ઉત્પત્તિ	૨૩૩
૪	આજની રચનાપદ્ધતિ	૨૪૨
૫	આનુવંશ નથીજ શું ?	૨૫૧

પ્રકરણ ૧૨ મું

સમાજરચના

૧	સમાજરચનામાંના મુખ્ય મુદ્દાઓ	૨૫૪
૨	સામાજિક વિભાગણી	૨૫૬

પ્રકરણ ૧૩ મું

વિવાહવિચાર

૧	વિવાહની મર્યાદાઓ	૨૬૧
૨	ફોનોની ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતા	૨૬૭
૩	કન્યાની ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતા	૨૮૦
૪	ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતાનો નિષ્કર્ષ	૨૮૩
૫	સમૂહોની ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતા	૨૮૬
૬	એકીકરણ માટે દર્શાવવામાં આવેલા હેતુઓ અને તેમનું ખંડન	૨૯૩

પ્રકરણ ૧૪ મું

અન્નવિચાર

૧	અન્નની વહેંચણી	૩૦૪
૨	બ્રાહ્મણોના ધંધા અનુત્પાદક	૩૧૩
૩	આચારોના કડકપણાની જરૂર	૩૧૯
૪	ક્ષત્રિયોના આચાર	૩૩૦
૫	શાંતતાપ્રધાન સંસ્કૃતિનું શ્રેષ્ઠત્વ	૩૪૧
૬	ધંધાઓની પુનર્વિભાગણી	૩૪૪
૭	ચર્યાનો નિષ્કર્ષ	૩૪૬

પ્રકરણ ૧૫ મું

ક્યો સમાજ સુખી કહેવાય

૧	સુખદુઃખનું માપન	૩૫૨
---	-----------------	-----

૩૬

૨	વિવાહ સંસ્થાપરના આક્ષેપો	૩૭૧
	પ્રકરણ ૧૬ મું	
	હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય	
૧	આચાર ધર્મ	૩૮૫
૨	હિંદુ ઉપાસના	૩૯૧
	પ્રકરણ ૧૭ મું	
	હિંદુ લગ્ન સંસ્થા	
૧	વિવાહના હેતુ	૪૦૧
૨	વિવાહના પ્રકાર	૪૧૩
૩	વિવાહના હેતુ (ચાલુ)	૪૧૯
૪	ત્રીવિવાહનું વય	૪૩૫
૫	આમરણુ વિવાહ	૪૫૨
૬	બાલવિવાહની વિરુદ્ધ અપાતાં કારણો અને તેમનું ખંડન	૪૫૪
૭	વયની વૃદ્ધિનાં પરિણામ	૪૬૬
૮	ત્રીશિક્ષણુ	૪૭૦
	પ્રકરણ ૧૮ મું	
	હિંદુ જાતિ સંસ્થા	
૧	સંકર અને અસ્પૃશ્યતા	૪૭૫
૨	વર્ણાન્તર અગર વર્ગાન્તર હાનિકારક	૫૧૪
૩	સવર્ણ અને સજાતિ	૫૧૮
૪	જાતિસંસ્થા	૫૩૭
૫	ધર્મ એ પ્રત્યક્ષની કસોટી	૫૫૨
	પ્રકરણ ૧૯ મું	
	હિંદુ સંસ્કાર	
૧	સંસ્કાર	૫૫૩
	સંદર્ભભૂત ત્રયોની યાદી	૫૬૨
	વિષયસૂચિ	૫૬૮

પ્રકરણ ૧ લું

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

આજ જે માનવસંઘને હિંદુના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને જે લોકોનો એ સંઘ પરંપરાથી વારસદાર છે, તે લોકોના ઇતિહાસના કોઈપણ કાલખંડ પર દ્રષ્ટિપાત્ કરીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે આ લોકોની સમાજરચનાનું આદ્યક 'જ્ઞતિ' છે. તદ્દન પ્રાચીનકાલથી આજ સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્ર^૧ પરનો કોઈપણ ગ્રંથ ઉચ્ચતરી જોઈશું, તો તેમાં આખું નીતિશાસ્ત્ર જ્ઞતિ, ઉપજ્ઞતિને અનુસરીને કહેલું જણાઈ આવશે. વળી હિંદુઓના ધર્મગ્રંથનું અને સંઘનું સાહચર્ય અલિનન હોય તેમ પણ દેખાશે. સાથે સાથે એમ પણ જણાઈ આવે છે કે આ સમૂહ પાડનારી દ્વિવિધ તસ્તો પર રચાયેલી એ જુદી જુદી પદ્ધતિઓ હતી: એક પદ્ધતિથી

૧ જુઓ ઋગ્વેદ-પુરુષસૂક્ત, ગૌતમ ધર્મસૂત્ર, ખૌઠ્ઠયન ધર્મસૂત્ર, આપસ્તમ ધર્મસૂત્ર, વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્ર, વગેરે સર્વ સ્મૃતિ અને સર્વ નિબંધગ્રંથો. Cambridge history of India, Vol. I, Rapson.

૧

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ઉત્પન્ન થએલા માનવસમૂહને 'વર્ણ' શબ્દથી સંબોધવામાં આવ્યો અને ખીજા પ્રકારની વિભાગણીથી ઉત્પન્ન થએલા સમૂહોને સંબોધવા 'જાતિ' શબ્દ વપરાયો. પહેલો શબ્દ સંસ્કારદર્શક (Cultural) હતો, બ્યારે ખીજો શબ્દ આનુવંશિક ગુણો દર્શાવતો. 'જાતિ' એ શબ્દ સુપ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના આદ્યઘટક (primary breeding unit) એવા અર્થમાં વપરાએલો જણાય છે.

તેથી હિંદુસમાજ શાસ્ત્રકારો ધર્મ પ્રવચનની શરૂઆત આ વિભાગોનું અસ્તિત્વ ગૃહીત માનીને જ કરે છે;

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।

अन्नर्भवाणां च धर्मान्नो वक्तुमर्हसि ॥

અ ૧ શ્લો ૨

“હે ભગવન, સર્વ વર્ણોના અને સંકીર્ણ જાતિઓના ધર્મો તું અમને ક્રમથી કહે.” આ પ્રવૃત્તિ આર્યોનાં ખમીરમાં જ ધણા પ્રાચીનકાલથી હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. રા. વિ. કા રાજવાડે^૧ કહે છે કે “વર્ણભિન્નતા અને યુથભિન્નતાને લીધે બ્રહ્મમાં અને ક્ષત્રમાં એટીવ્યવહાર અત્યંત પ્રાચીનકાલમાં પણ થતો નહિ અને પાછળથી જો કે થોડા ધણા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો તથાપિ એટી-વ્યવહારમાંથી અલિપ્ત રહેવાનો બ્રાહ્મણોનો કટાક્ષ તે વખતે પણ હાલ જોડલો જ તીવ્ર હતો.” એટલે વર્ણ શુદ્ધ રાખવાની બુદ્ધિ બ્રાહ્મણોમાં ધણા પ્રાચીનકાલથી જાણે સાહજિક ન હોય એમ જણાય છે.

આવી રીતે જોતાં સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે હિંદુની સમાજરચના સંઘોપસંઘ, જાતિ, ઉપજાતિ અગર વર્ણ અને આંતરજાતિઓથી બંધાએલી છે. ઇતર માનવસંઘો તરફ દ્રષ્ટિ નાખતાં શું નજરે પડે છે ? ઉપર ઉપરથી જોઈશું તો પણ મુખ્યત્વે એક બાબત નજરમાં

૧ રાધામાધવવિલાસચંપૂ, પ્રસ્તાવના પાનું ૧૪૦

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૩

આવશે કે કોઈ પણ માનવવ્યક્તિ સંઘ બાહ્ય સ્થિતિમાં એકલી અને છૂટી જોવામાં આવતી નથી, પછી ભલે એ વ્યક્તિ કોઈપણ કાલની, સ્થલની, કે ગમે તે સંસ્કૃતિની હોય. વ્યક્તિ એ કોઈને કોઈ સંઘની ઘટક તો હોય છે જ. મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં અવતીર્ણ થયો,—જેના યાત ઇતિહાસમાંનો જુનામાંજુનો કાલ, (Paleolithic auge)—તે કાલથી કરીને આજ સુધી પૃથ્વી પરનો કોઈ પણ ભૂમિખંડ લઈશું તો એમાં અને નીચ્છંડરટાક માણસથી માંડીને સુસંસ્કૃત હોઈએ તો અમેજ અને સંસ્કૃતિ હોય તો અમારી એવા ફાંકાથી સર્વ જગતને તુચ્છ માનનારા સ્વેતવર્ણીયો સુધીના કોઈપણ માનવસમૂહને લઈએ તો પણ ગમે તે કાલમાં કે સંસ્કૃતિમાં મનુષ્ય સંઘ બહાર રહ્યો હોય તેવું ક્યારેય દેખાતું નથી. જ્યારથી એકમાંથી બે થયા, ‘હું’ અને ‘તું’ એવે—પ્રથમ અને દ્વિતીય પુરુષનો શબ્દપ્રયોગ થવા લાગ્યો,—ત્યારથી એ હું અને તું ના પરસ્પર થનારા વર્તન પર નિર્બંધ અને વ્યવસ્થા લગાડવા માટે કરેલી નિયમાવલિ દેખાઈ આવે છે. ‘હું’ અને ‘તું’ની ગણના સાથે જ અનિર્બંધ સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું. એ સ્વાતંત્ર્યનું આવી રીતે નિયંત્રણ થવું એ જ સર્વ સંસ્કૃતિઓનો મૂળ પાયો છે. આ પ્રકારે જ સંઘ અને વ્યક્તિ સમ વ્યાપ્ત થએલાં દેખાય છે. **યત્ર યત્ર મનુષ્યઃ તત્ર તત્ર સંઘઃ** એવો સિદ્ધાંત કદાચ કોઈ માંડે તો તે તદ્દન ભૂલ-ભરેલો છે એમ પણ છેક કહી શકાય નહિ.

આગળ જરા વધારે ધ્યાનથી અવલોકન કરીશું તો એમ દેખાશે કે ઉપરઉપરથી જોતાં જે સંઘ આપણને એકરૂપ દેખાય છે, એ કંઈ સર્વથા એકરૂપ નથી હોતો. એ સંઘમાં જુદા જુદા નિયમોથી અને નિયંત્રણોથી બંધાએલા ઝીણા ઝીણા સમૂહો અસ્તિત્વમાં હોય છે. તેને માનવશાસ્ત્રજ્ઞ (Anthropologist) વંશ માને છે. તે વંશના પેટામાં પણ જુદા જુદા કારણોથી પુષ્કળ ભેદો હોય છે, અને તેના અનેક સમૂહો પડે છે; એટલું જ નહિ પણ એક જ વંશમાંથી અંદરઅંદર અનેક ઉપવંશ પડવાની પ્રક્રિયા સૃષ્ટિમાં ચાલુ હોયી છે.

૪

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ગ્રેટ્સ કહે છે કે, “ જો એક જ માનવવંશમાંની થોડી વ્યક્તિઓ વિભિન્ન કરી તેમને અંદર અંદર જ વિવાહ કરવા દઇશું તો એ જ માનવવંશમાંથી અનેક વિભિન્ન માનવવંશો ઉત્પન્ન થાય છે.”^૧ ઉદા-હરણાર્થે જોને આપણે શ્વેતવર્ણીય કે યુરોપીઅનના નામથી સંબોધીએ છીએ તે લોકો પણ કંઈ એકરૂપ નથી. આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોના મતાનુસાર એમનામાં પણ નૉર્ડિક, મેડિટરેનિયન, અલ્પાઇન, એ નામથી જાણીતા થએલા ત્રણ મૂખ્ય વંશો છે; ઉપરાંત અનેક ઉપવંશો અગર ઉપજાતિઓ છે, પરંતુ આ પ્રશ્ન અહિં જ સમાપ્ત થતો નથી. મૂળ એક જ વંશના હોઇ જુદાજુદા સ્થળે તેના તે લોકોને જુદાજુદા નામોથી ઓળખવામાં આવ્યા છે. એ જ સ્થિતિ જગતના દરેક સંઘની છે. ટુંકમાં સંઘ અને ઉપસંઘ દરેક ઠેકાણે અસ્તિત્વમાં હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રથમ મોટા મોટા સંઘો બની પછી એના નાના ઉપસંઘો બન્યા (differentiation) કે પ્રથમ નાના નાના વિભાગો પડી, પછી તેમનું કોઇક તત્વાનુસાર એકીકરણ (Integration) થયું ? માનવસમાજનો વિચાર કરીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે આ બંને ક્રિયાઓ ચાલુ છે. તેથી તો આ પ્રશ્નનો સર્વસાધારણ જવાબ આપવામાં ‘ પ્રથમ બીજ કે વૃક્ષ ’ ના જવાબ જેટલી જ મુશ્કેલી છે, છતાં જવાબ આપવો જ હશે તો જે સંઘ વિષે આપણે બોલીએ છીએ તેની એકંદર પરિસ્થિતિનું અને ઉત્ક્રાંતિનું સર્વ દ્રષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવું જોઈશે. સમાજની જુદી જુદી સ્થિતિમાં લોકો પોતપોતાના હેતુ અનુરૂપ જુદા જુદા જવાબો આપે છે. અર્થ-શાસ્ત્ર^૨ ફ્રેંચ લિસ્ટ કંઈક અર્થશાસ્ત્ર હેતુ મનમાં રાખી જર્મની બહાર રહેનારા લોકોને પણ જર્મન માને છે, ત્યારે બીજી તરફ જર્મનીમાં કેટલાક શતકો વસતિ કરી રહેલા જ્યુ લોકોને જર્મન

૧ Heredity & Eugenics by R. R. Gates, Page 223

૨ Doctrines by Gide and Rist

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૫

ચેન્સેલર હર એડોલ્ફ હિટલર જર્મન માનતો નથી. એટલે કે આ બંને પુરૂષોને માનવપ્રાણીઓની ભૌગોલિક પદ્ધતિથી કરેલી વિભાગણી માન્ય નથી. અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહેલી વન્ય જનિઓ, અસ્પૃશ્ય લોકો, પછાત પડેલા વર્ણો વગેરેને હિંદુઓ સર્વસાધારણ દૃષ્ટિએ 'હિંદુના' જ નામથી સંબોધતા.^૧ ત્યારે હાલે એમાંના એક વર્ગના એટલે અસ્પૃશ્ય વર્ગના નેતા ઍરિસ્ટર ભીમરાવ આંબેડકર અસ્પૃશ્યોને હિંદુ માનવા તૈયાર નથી. કલકત્તામાં સામન કમિશનના પેટા કમિટિના એક સલાસદ તરીકે ૨૩ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૮ ને રાજ ભરાએલી એજ કમિશનની સંયુક્ત પરિષદ આગળ આપેલી સાક્ષીમાં ડૉ. આંબેડકરે કહ્યું છે કે “ અસ્પૃશ્યોને અને હિંદુઓને ખાસ કંઈ સંબંધ નથી એમનો એક સ્વતંત્ર અને જુદો જ અલ્પ સંખ્યાંક સમાજ છે એવું સમજીને એમની સાથે વર્તન રાખવામાં આવવું જોઈએ.^૨ ૧૯૨૧નું વસતિપત્રક બનાવતી વખતે જેને ધ્યાનમાં લેવાની તરીકે લેખતા ન હતા એમાંના કેટલાક વર્ગોને ૧૯૩૧ ના વસતિપત્રકમાં ધ્યાનમાં લેવાઈ તેમાં અંતર્ભૂત કરેલા દેખાય છે^૩ આ પ્રમાણે વિવિધ સંધોનું સંગઠન અને વિભજન જુદા જુદા સમયમાં વિવિધ પ્રકારથી કરેલું દેખાય છે, પરંતુ આ બધી બાબતોમાં સૃષ્ટિના અચલ નિયમોનો વિચાર ન કરવાથી નુકસાન આપણને જ છે. મનુષ્યપ્રાણી ભલેને પોતાને શ્રેષ્ઠ અને ઉત્ક્રાંત થએલો સમજે પણ તેથી અટલ વિશ્વનિયમો તેની પરવાહ કરશે અથવા તેમને કશું ખોવાનું રહેશે એમ મને તો લાગતું નથી.

આ બધા ગોટાળાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે માનવપ્રાણીનાં વૈષમ્યો ઉપર ઉપર જોવાથી સમજાય તેવાં નથી. સર આર્થર ક્રાય કહે છે કે, “ માનવવંશની બુદ્ધિમાં સાચા, બદલાય નહિ તેવા અને

૧ See Census report for 1901, 1911, 1921, 1931.

૨ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન, વિ. રા. શિંદે: પાનું ૧૪૯

૩ Census of India 1931 Vol. I Page 431

જેનું માપ પણ ડાઠી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ ફેરફારો હશે—હશે નહિ, છેજ; એમાં શંકા નથી. પણ તે ફેરફારો ડૉ. નોક્સે અને ઇતર માનવ-શાસ્ત્રજ્ઞોએ યોજેલી કામચલાઉ પદ્ધતિઓથી નિશ્ચિત થઈ શકે તેવા નથી ”

“ There may be, very probably there are, real, permanent and measurable differences between the mental aptitude of human races. But they cannot be measured and registered by rough and ready methods employed by Dr. Knox and other anthropologists of the Victorian era.”

(Man's mental aptitudes by Sir Arthur Kith. Rationalist Annual 1929)

આવા ન બદલનારા ફરકોને જ હિંદુઓના ધર્મિક વાક્યમાં જાતિ ધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ “ જાતિ ધર્મો ને કુલધર્મોય શાશ્વત ” (ભગવદ્ગીતા) કહ્યું છે. શાશ્વત એટલે ન બદલાય તેવા.

આવી રીતે સર્વ સમાજોમાં—સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં, સર્વ કાલે, સર્વ સ્થળે સંધોપસંધોનું અસ્તિત્વ છે, હતું અને રહેશે, એ વાતની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી. એ સંધોપસંધ ધુક્યાંથી પ્રવૃત્ત થયા તેનો થોડો વિચાર કરીશું તો બે બાબતો આપણી આંખ સામે તરી આવે છે. એક તો આ પ્રવૃત્તિ સૃષ્ટિને વ્યાપી રહી તેના નિયમોમાં વળાએલી હશે અથવા તો તે સૃષ્ટિમાં ન હોઈ માનવ-પ્રાણીના વિશિષ્ટ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તેની સુદ્ધિમાંથી જન્મેલી નવીન પ્રવૃત્તિ હશે. આ બે પદ્ધતિમાંથી જે પદ્ધતિ પ્રધાન ઠરશે તે પદ્ધતિ પર માનવનું તે પછીનું નીતિશાસ્ત્ર અવલંબીને રહેશે. સંધપ્રવૃત્તિ નિસર્ગે અથવા પર્યાયથી બોલીએ તો પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે એવું નિશ્ચિત થાય તો સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થનારા પરમેશ્વરના નિયમો સમજીને તેનું પાલન કરવું એજ નીતિશાસ્ત્રનો નિયમ થશે. સૃષ્ટિના નિયમો અબ્યાધિત હોવાથી અને તેમનું ઉલંઘન કોઈ પણ વ્યક્તિને હિતાવહ ન હોવાથી સંધમાં રહેનારી વ્યક્તિએ તે નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ એવી આજ્ઞા કરવી પડશે. આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિના મતને કોઈ પણ

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૭

પ્રકારનું મહત્વ નહિ આપાય. આ પદ્ધતિને આપણે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ (Scientific method) કહીશું. પરંતુ સંઘપ્રવૃત્તિ ડાહ્યા મનુષ્ય-પ્રાણીએ પોતાની બુદ્ધિથી એસાડી મારી છે એવું નિશ્ચિત થશે તો બદલાતી કલ્પનાઓ સાથે બદલાતા નિયમો પણ અસ્તિત્વમાં આવશે. આ પદ્ધતિથી જેતાં કોઈ પણ કૃતિને સંઘની અનુજ્ઞા મેળવવાનો જ પ્રશ્ન આડી રહે છે. આ પદ્ધતિને આપણે માનવપદ્ધતિ (Human method) કહીશું. પહેલો સંઘ આજ્ઞાપ્રધાન થશે ત્યારે ખીજો સંઘ અનુજ્ઞાપ્રધાન થશે. પહેલા સંઘની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ રાજસત્તાપ્રધાન સમાજરચના તરફ વળશે, ત્યારે ખીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રજ્ઞસત્તાક સમાજરચના તરફ વળશે. નીતિ (morals) અને પદ્ધતિ (manners) માંનો ફરક ધ્યાનમાં લઈએ તો પહેલો સંઘ નીતિ પ્રધાન થશે, ત્યારે ખીજો સંઘ પદ્ધતિપ્રાધાન્યમાં માનતો થશે. સૃષ્ટિમાંનું સાર્વત્રિક વૈષમ્ય ધ્યાનમાં લઈએ તો પહેલી પદ્ધતિથી જેનારને સમાજરચના સંગોપસંઘયુક્ત હોવી જોઈએ એમ લાગશે. પહેલી પદ્ધતિથી સૃષ્ટિના નિયમોને અનુસરી નીતિનિયમો કહેવાના હોવાથી નીતિનિયમો ત્રિકાલાપ્પાધિત (transcendental values) થશે. ખીજી પદ્ધતિથી જોઈશું તો નીતિ નિયમો કલ્પનાઓના ઉદ્યારસ્ત સાથે ઉદ્યારસ્ત પામશે- (Relative values). પહેલી પદ્ધતિથી જેતાં સંઘ સૃષ્ટિપ્રણીત-ઈશ્વરપ્રણીત^૧ હોઈ સંઘનું રક્ષણ એ સાધ્ય ઠરશે. મનુ કહે છે કે, “એ મહાતેજસ્વી બ્રહ્મદેવે આ સર્વ જીવજંતુઓનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી આત્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વગેરેનાં કર્મો પૃથક્ કલ્યાં.” ખીજી દ્રષ્ટિએ જોઈશું તો સંઘ એ કંઈક વિશિષ્ટ હેતુ અનુસાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હોવાથી એ હેતુ જે સિદ્ધ ન થતો હોય તો સંઘનું રક્ષણ કરવાનું કારણ રહેતું નથી; અને અહીં સંઘરક્ષણ એ માત્ર સાધન થશે. આવી રીતે સમાજનો વિચાર કરવાની એ પદ્ધતિઓ છે.

૧ મનુ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૮૭

૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ઉપર જે સંજોગસંઘની પ્રવૃત્તિ કહી તે મનુષ્યપ્રાણી સમાન છે એમ માની ધર્મસ્થાપન કરનારા ખ્રીસ્તી અને મહાંમદી, કામગાર વર્ગના અર્થશાસ્ત્રની પદ્ધતિથી સમાજરચના થાય તો આ જગત નંદનવન બની જાય એમ માનનારા 'માર્ક્સ', લેનીન, સ્ટેલીન, અને તેમના સમાજસત્તાવાદી અનુયાયીઓ, લોકસભાની ઇચ્છાનુસાર રાજસત્તા ચાલવી જોઈએ એમ માનનારા અંગ્રેજ અને અમેરિકન તત્ત્વજ્ઞો, વળી અમારા તરફનો સુધારક મનાએલો વર્ગ, હમણા હમણા જરા આગળ આવનારા વેદાંતવાગીશ, મહામહોપાધ્યાય, તર્કતીર્થ વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તાઓ, સુશિક્ષિત, અર્ધસુશિક્ષિત, મનાએલા શુશિક્ષિત વગેરે આધુનિક સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તાઓ, આ બધામાંથી કોઈને પણ ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ અમાન્ય નથી. સંઘ ન હોવા જોઈએ એમ તો કોઈ પણ કહેતું નથી, પરંતુ દરેકનું કહેવું એમ છે કે જે પ્રકારથી સંઘો બનેલા દેખાય છે તે પ્રકારથી બનેલા ન હોવા જોઈએ.

આ પ્રવૃત્તિ નૈસર્ગિક છે કે માનવકૃત છે એ જોતી વખતે પણ જોનારાનું દષ્ટિબિંદુ આડે આવે છે. જે પ્રકારની પ્રક્રિયા માનવ કરે છે તેજ પ્રકારની નૈસર્ગિક કે મનુષ્ય- પ્રક્રિયા માનવેતર સૃષ્ટિમાં પણ ચાલુ છે એમ કૃત ? બતાવવાથી, જવાબ મળે છે કે, મનુષ્ય જે ક્રિયા બુદ્ધિપ્રામાણ્યના (intelligence)

બલ પર કરે છે, તેજ ક્રિયા ઈતર જીવજંતુઓ પ્રકૃતિજન્ય પ્રવૃત્તિના (instinct) પ્રવાહમાં કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યાઓ પણ માનવજ કરે છે ને ? એમની વ્યાખ્યાઓ કેટલી ભૂલભરેલી છે એ અમે થોડા વખતમાં જ બતાવવાના છીએ. આર્ય વાક્યમયમાં આ પ્રકારનો ભેદ કરેલો દેખાતો નથી. ભગવાન શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્ર પરનાં ભાષ્યમાં કહે છે, “ મનુષ્ય અને ઈતર જીવજંતુઓનો પ્રમાણ અને પ્રમેયનો વ્યવહાર એકસરખોજ હોય છે. ‘ અતઃ સમાનઃ પશ્વાદિભિઃ

૧ New evolution by Clarke. chap. II & III

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

પુરુષાણાં પ્રમાણપ્રમેય વ્યવહારઃ—બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય. મનુષ્યને યુદ્ધિ છે તેથી મનુષ્યોમાં સમાજ દેખાય છે અને બીજાં પ્રાણીઓમાં યુદ્ધિ નથી તેથી એમનામાં સમાજ દેખાતા નથી એવું યુદ્ધિ અને સમાજનું અલિન સાહચર્ય અથવા સમવ્યાપ્તવ્ય (Invariable concomitant) સિદ્ધ કરવામાં ધણીજ અડચણો ઉભી થાય છે. યુદ્ધિ એ કારણ અને સમાજ એ કાર્ય માનીએ તો જ્યાં જ્યાં સમાજ-રચના થએલી દેખાય છે ત્યાં ત્યાં યુદ્ધિનું અસ્તિત્વ કયુલ કરવું પડશે.

પ્રથમતઃ પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થશે કે ઇતર પ્રાણીઓમાં સમાજ-રચના નથી એજ વાત શું મૂળમાં સાચી છે ?

“ But not only do we find Societies and even Castes among animals, close study of animal structure serves to show that even the individual is frequently an association of two independent organisms living to some kind of partnership.”

The animal world by Prof. F. W. Gamble. chap. VII
Page 158

જીવસૃષ્ટિનો જોણે અભ્યાસ કર્યો છે એવા શાસ્ત્રજ્ઞો એમ કહે છે કે, “ માનવેતર જીવસૃષ્ટિમાં સમાજ (Societies) સહકારી સંઘો (associations), જાતિઓ (castes), કુટુંબો (families) વગેરે માનવપ્રાણીમાં જણાઈ આવતા સર્વ પ્રકારના સંઘો છે.” પરંતુ સર્વ પ્રકારના સંઘો સર્વત્ર મળી આવતા નથી, એટલે કે એકજ જાતના પ્રાણીસંઘમાં સર્વ પ્રકારના સંઘો મળી આવતા નથી. મનુષ્યપ્રાણીમાં મુખ્યતઃ કુટુંબ વગેરે નાના મોટા સંઘો જણાય છે. હવે માનવો સાથે થોડી ઘણી બાજુઓમાં અત્યંત સદૃશ એવા પ્રકારના સંઘો જીવસૃષ્ટિમાં જણાય છે કે કેમ તે જોવાનું રહ્યું.

સંઘોત્પાદનની દૃષ્ટિથી મનુષ્યપ્રાણીનો વિચાર કરીશું તો પહેલી વાત એ ધ્યાનમાં આવશે કે માનવી બાહ્ય અત્યંત દુર્બલ હોય છે.

આ નૂતન જન્મેલા બાલકથી કરીને ઉંમરે પહોંચનારી તરણ વ્યક્તિ પર્યંત એક પછી એક એમ વિકાસ પામનારી બાલકોની માલિકા કુટુંબમા દેખાઈ આવશે—(Serial family of helpless dependent youngks) આ બાલકોને જે મનુષ્યની યોગ્યતાએ પહોંચાડવા હોય, તે તેમનું લાં સુધીનું યથાયોગ્ય પાલન પોષણ થવું જોઈએ. તેથી અને પિતરોએ તેમની સંભાળ લેવી જોઈએ. માનવેતર સમાજ જેમના બાલકોની આવી દુર્બલ સ્થિતિ હોય તે સૃષ્ટિમાં ત્યાં શું થાય છે એની તુલના કરી જોવી જોઈએ. પરંતુ એવી જીવજતિ સાથેની તુલનાનો ઉપયોગ શો ? જે જીવજતિમાં બાલક જન્મે કે તુર્તજ માની પાછળ ઠોડવા લાગે છે તે જીવજતિઓમાં માતાપિતાની સંભાળની જરૂરજ રહેતી નથી; અને એટલેજ એ ઠેકાણે તેમને કશી પણ સ્થાયી વ્યવસ્થાની આવશ્યકતા નથી. માનવીબાલકની આવી વિપરિત સ્થિતિ હોવાથી વળી માનવજતિ આપણી સામે હયાત હોવાથી એ દુર્બલોનું પોષણ સંવર્ધન કરનારી કાર્મ પણ વ્યવસ્થા માનવસૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ હોવી જોઈએ. બાલકના પોષણની વ્યવસ્થા પરમેશ્વરે સ્ત્રીના શરીરમાંજ કરી રાખી છે. તેથી સ્ત્રી અનંતકાલથી સ્થાયિકજ હોવી જોઈએ; અને તેનો પોષણકર્તા પણ નિશ્ચિત હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળી શકે છે કે કુટુંબસંસ્થા માનવપ્રાણી જેટલી જ જુની હોવી જોઈએ.

જે જીવજતિઓમાં આવા પ્રકારની દુર્બલ સ્થિતિ છે અને લાં પણ માનવ પ્રમાણે સમાજ ઉત્પન્ન થએલો હોય, તે માનવસમાજ સંતતિના વર્ધન પોષણ માટેજ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આ પ્રકારની બાલકની સ્થિતિ પૃથ્વંશ યુકત

૩
તિર્થંક યોનીમાં
સમાજદર્શન

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૧૧

(Vertebrates) પ્રાણીઓમાંથી કેવળ માનવમાં જ દેખાય છે. આવી સ્થિતિ કેવળ કેટલાક કીટકમાં (insects) કેટલાંક પક્ષીઓમાં અને કીડીઓ (Rodents)માં માલમ પડે છે, તેથી મનુષ્યપ્રાણી પ્રમાણે જ તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની સમાજરચના થતી હોય તો તે સમાજરચના એ નિસર્ગનો ક્રમ હોઈ સૃષ્ટિએ જ ઉત્પન્ન કરેલી છે, એમ કહેવું પડશે હવે ત્યાં સમાજરચનાનું કોઈ પણ સ્વરૂપ માલમ પડે છે કે કેમ તે જોઈએ માનવની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ વિષે નીચેની યાગ્યતા ધણી વખત કહેવામાં આવે છે:—

- (૧) મનુષ્યપ્રાણી કૃત્રિમ ઉષ્ણતા વાપરે છે.
- (૨) એ હથિયારો વાપરે છે.
- (૩) એ વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે.
- (૪) મનુષ્યસમાજમાં ગુલામ દેખાઈ આવે છે.
- (૫) મનુષ્ય ઇતર પ્રાણીઓ પાળી તેમનો ઉપયોગ દૂધ દહીં મેળવવામાં કરે છે.

જે જીવજાતિઓમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આગકોની સ્થિતિ છે, તે જીવજાતિઓમાં ઉપર કહેલી યુક્તિઓનો ઉપયોગ પણ થતો દેખાશે.

(૧) કેટલાંક પક્ષીઓ, નક વગેરે પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ (Reptiles), કીડીઓ અને ઇતર જીવજાતિઓ યદ્યાં જ કાઢી જનારી વનસ્પતિનો સંગ્રહ કરે છે, તેઓ વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થનારાં જાંતુઓમાંથી થતી ઉષ્ણતાનો ઉપયોગ કરે છે.

“ Certain ants and other insects, some raptiles, as the crocodiles and alligators and some of the strange birds ...make use of artificial heat of bacterial origin derived from decaying vegetation consciously and knowingly gathered

1 New Evolution. by Clarke, Page 16

and assembled for that purpose. But ignition point is never reached.”^૧

(૨) એક પ્રકારની ભમરીઓ નાના નાના રેતીના કણોનો તેમજ ધાસની કે ઝાડની સળીઓનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરે છે; તેમના વડે પોતે મારી નાખેલા જીવજંતુ પરની ધૂળ તેઓ કાઢી નાખે છે. હથીઆર વાપરવાનાં આવાં ખીખાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે, પરંતુ તે હથીઆરો કૃમિઓએ બનાવેલાં હોતાં નથી.

“Certain bigger wasps use little pebbles or little bits of sticks held in the jaws to smooth down the earth over a buried victim .... There are various cases of the use of tools and implements by insects. But the tools they have, are never made by them.”^૧

આ કૃમિ શત્રુની ચઢાઇ સામે પોતાનું રક્ષણ કેમ કરે છે તે દેખાવ અત્યંત મનોરંજક છે, પરંતુ સ્થળસંકાયના કારણે અહિં એ બધું વિગતવાર આપી શકતા નથી.

(૩) કેટલાક કીડાઓ વસ્ત્રાવરણનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ અનેક પ્રકારના પદાર્થો લે છે અને તેમને હીરના તંતુવડે ગુથી તૈયાર કરેલી બંડીઓ પરિધાન કરે છે એક કૃમિ (caterpillar) વળી બીનનાં કપડાંમાંથી તોડી લીધેલા વાળોનું પહેરણ બનાવી શરીરની આસપાસ વિંટાળે છે. કેટલાક તરણ કીડાઓ પોતે જ ખાધેલા કીડાઓના શરીરના શેષ આમડાઓ પોતાના શરીરને વિંટાળી તેમાંથી પ્રાવરણ તૈયાર કરે છે. તેનું કારણ શોધવા જઇશું તો એવું દેખાશે કે તૈયાર કરેલાં કપડાં પહેરવાનો મૂખ્ય હેતુ શરીરને શોભા આપવાનો છે.

“Very many insects in their early stages cloth themselves. They encase their bodies in a little jacket made

૧ New Evolution. by Clarke Pages 7, 8, 9.

of various substances bound to gether with a web of silken thread, for instance the caterpillar of the common clothes. Moth makes a little tubular jacket for itself out of hairs cut from furs or wollen clothes .... Many youthful insects cover themselves with empty skins of ..other insects they have eaten or with foreign substances which they impale upon or entangle among their spines. This may be primarily for concealment or deception; but in many cases it simply seems for adornment.”^૧

(૪) કીડીઓના સમાજમાં-માણસ જે પ્રમાણે ગુલામોનો ઉપયોગ કરતો હતો અને હજુ પણ કેટલેક ઠેકાણે તેમ કરતો દેખાય છે-તે પ્રમાણે ઉપયોગ થતો જણાઇ આવે છે.

“ Some social ants make use of slaves just as a man used to do and still does in some places.”^૧

(૫) જે પ્રમાણે આપણે પાણેલાં જનાવરોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે અનેક પ્રકારના કૃમિઓ, ઘર કૃમિઓ પાળી તેમની પાસેથી મળનારા મધ જેવા મીઠા અને રસવાળા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે છે એ પદાર્થો એમને બહુ જ ગમે છે, તેઓ આ જનાવરોની બહુ જ સંભાળ લે છે અને તેમને રહેવા માટે ખાસ સગવડ પણ કરે છે.

“ Many make use of the other type of insects ..much as we make use of cattle. From these insect cattle, they obtain honey-dew or other sweet liquids of which they are in ordinately fond. They often treat these insect cattle with the very greatest care, building shelter over them and looking after them in various other way and protecting them from their enemies.”^૧

^૧ New Evolution. by Clarke, Page 7, 8, 9.

ઘણા પ્રકારના કૃમિઓ કાકુવાળાઓ પણ રાખે છે.

“ All insect Societies support Scavengers.”^૧

પરંતુ તેઓ તેમને અસ્પૃશ્ય માને છે કે નહિ તે સંબંધી શાસ્ત્રજ્ઞોની હજુ કંઈ શોધ થઈ શકી નથી

માનવસમાજમાં જે જે પ્રક્રિયાઓ દેખાય છે, તે તે સર્વ પ્રક્રિયાઓ કૃમિજાતિઓમાં દેખાય છે. કેટલીક કીડીઓએ તો ખેતીની પણ સુધારણા કરી છે...A number of different kinds of ants have developed elaborate forms of agriculture^૧...કૃમિ કીટકો એકબીજાને ઘણા ખર્ચે પહોંચાડે છે. પરંતુ તેઓ તે કાર્ય કેવી રીતે કરે છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.....Some of the social insects seem to be able to exchange a considerable range of information, though on principles which are quite different from articulate human speech.....કીડીઓના દરમાં કેટલાક નિર્બલ અને નિરૂપયોગી પ્રાણીઓની સંભાળ લેવાય છે. શું આ કલ્પના સમાજમાં અનાથોની વ્યવસ્થા થાય છે તેના જેવી નથી ?

Many ant colonies contain queer, helpless insects which ants assiduously feed, though they get nothing in return .....માનવ જે પ્રમાણે બળવાન ચોપગાં પ્રાણીઓનો વાહન તરીકે ઉપયોગ કરે છે તે પ્રમાણે કેટલાક કૃમિઓ પણ વાહનનો ઉપયોગ કરે છે.....Some insects make use of others which are much more powerful than themselves in travelling from one place to another.”૨...ટુંકમાં માનવસમાજની દરેક મહત્વની કલ્પના તિર્યક યોનીઓમાં મળી આવે છે. સર્વ પ્રકારના સંઘો અને વિભાગો તિર્યક યોનીમાં પણ છે.

૧ New Evolution. by Clarke, Page 7, 8, 9

૨ New Evolution. by Clarke Page 7, 8, 9.

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૧૫

નૈસર્ગિક રિથિતિમાં વિભાગો કેમ પડે છે તેનું હવે એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લઈએ. અમે અહીં સુધી જોની ચર્ચા કરી છે એ વર્ગમાંનું આ ઉદાહરણ ન હોવાથી તે સર્વ સાધારણ જીવન્નતિઓને લાગુ પડી શકે તેમ છે. નોવાસ્કોશીઆમાંના હેલી ફેક્સ શહેરની પૂર્વ તરફ દોઢસો માઇલ દૂર સેવલ નામનો વીસ માઇલ લાંબો અને દોઢસો મઇલ પહોળો એક ટાપુ છે. એ ટાપુ પર પોર્ટુગીઝ લોકોએ ૧૫૨૦ની સાલમાં કેટલીક ગાયો, કેટલીક બેંસો, કેટલાક ઘોડા અને કેટલાક ડુક્કરો એમ ઘણા પ્રકારનાં જનાવરો ત્યાં લઈ જઈ છોડી મૂક્યાં. તેમાંની ઘણીખરી ગાયો અને બેંસો ૧૬૮૬ની સાલમાં પાછી લાવવામાં આવી, એટલે સુમારે ૧૭૩૮ માં ત્યાં ગાયો અને બેંસો સિલક રહી નહિ. સન ૧૮૧૪ ના સુમારે અંધા ડુક્કરો પણ મરાજી ગયા, પરંતુ જે ઘોડાઓ બાકી રહ્યા તેમનો ઇતિહાસ અત્યંત મનોરંજક અને ખોષપ્રદ છે. સન ૧૭૫૩ માં આ પ્રકારના લગભગ ૨૫-૩૦ ઘોડા સિલક રહ્યા હતા. ૧૭૬૭ ની સાલમાં ઓસ્ટન શહેરનો થોમસ હેન કોક નામનો એક વેપારી ઘોડા, ગાયો, અને ડુક્કરોને ત્યાં લઈ ગયો. અમેરિકન ક્રાંતિ સુધી ઘોડા સિવાયના ઇતર સર્વ પ્રાણીઓ નષ્ટ થયાં હતાં અને ૧૮૬૪ની સાલમાં ગિલ્ડિપન નામનો એક ગૃહસ્થ તે ટાપુ ઉપર ગયો હતો, તેણે ઉપર વર્ણવેલા ઘોડાઓની સંતતિનું વર્ણન કર્યું છે. એ કહે છે કે, “ત્યાં એકંદરે ચારસો ટટ્ટુઓ હતાં, એ ટટ્ટુઓમાં જ જુદા જુદા વિભાગો પડ્યા હતા. એ વિભાગોને ચરવા માટે જુદાં જુદાં જંગલો પણ નિશ્ચિત થઈ ગયાં હતાં. જે કોઈક તે ઘોડાઓને હાંકી એક સ્થળે ભેળવી નાખે તો પણ તેઓ પોતપોતાના વિભાગોમાં પાછા ચાલ્યા જતા.” આ જ વિભાગોમાંના ઘોડાઓ સહ-ભોજન કે સહવિવાહ કરવા તૈયાર ન હતા ! હવે એમનામાં ઉપન્નતિઓ થઈ કે કેમ, અને એ ઉપન્નતિઓ સૃષ્ટિમાં છે કે લુપ્ત્યા પ્લાહણોએ

બનાવી ? આ સંબંધી શોધ કરી આપણી તરફના નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ પંડિતો જાહેર કરશે તો જગતનું થોડું અજ્ઞાન ઝોણું કર્યાનું શ્રેય એમને મળશે આ ઉપરથી દેખાય છે કે દોઢસો વરસો જેટલા કાળમાં મનુષ્યજાતિએ ચાર ચાર હજાર વર્ષો સુધી પાડેલા સંસ્કારો આ ધોડાઓ પરથી ભૂંસાઈ ગયા અને તે જ ધોડાઓ પાછા પોતાના ચાર હજાર વર્ષો પૂર્વેના પૂર્વજોની અસલ સ્થિતિએ પહોંચી ગયા ! આનેજ Atavism કહે છે. ચાર હજાર વર્ષોના સંસ્કાર કહેવાનું કારણ એટલું જ કે ઉપરોક્ત ધોડાઓની જે સંતતિ થઈ તેવા પ્રકારના ધોડા ફક્ત ‘નીનેવી’ શહેરમાંની શિલ્પકલામાં અને પાર્થિનાનમાંના ચિત્રોમાં જ જણાઈ આવે છે. આવા પ્રકારના ધોડા ચીનના જુના સિક્કા પર દેખાય છે; તેવી જ રીતે તેમનું અસ્તિત્વ ટ્રોયના ઘેરાના કાળમાં હતું એમ લાગે છે. ઉપરની બાબત પરથી જે અનુમાનો ઝાઢી શકાય. પહેલું એ કે જીવસૃષ્ટિને અનિયંત્રિત અને સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવા દેવામાં આવે તો ચાર ચાર હજાર વર્ષોના સંસ્કારો દોઢસો વર્ષોમાં નષ્ટ થાય છે. એ જ બાબત સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞ વાઈઝમાન (Weismann) નીચેના શબ્દોમાં કહે છે કે, “ જીવસૃષ્ટિ અનિયંત્રિત સ્થિતિમાં રહે તો તેની પ્રવૃત્તિ અધોગામી થવા લાગે છે.”

“ Life left to itself has got tendency to deteriorate.” એજ સિદ્ધાંત મનુએ પણ આ પ્રમાણે કહ્યો છે, ધીમે ધીમે આ ક્ષત્રિય જાતિ સંસ્કાર રહિત થવાથી અને સંસ્કાર કહેનારા આત્મણો ન મળવાથી શુદ્રત્વને પહોંચી. ^૧ ખીજું અનુમાન એવું નિકળે છે કે અમારી તરફના સુધારકો જેને રાષ્ટ્રી જેટીના વાડાઓ જેવાં દૂષણસ્પદ નામોથી સંબોધે છે. ^૨ તે વાડાઓ જેવીજ પ્રક્રિયા સૃષ્ટિમાં આદ્યા કરે છે. માનવીની કંઈ પ્રગતિ થવાની લુશી તો તે સૃષ્ટિના નિયમો સમજી, તેનો ઉપયોગ કરીને જ થશે, નહિં કે તે નિયમોનું

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૧૭

ઉદ્ધવન કરીને ! અહિં સુધી સમાજરચના સંઘોપસંઘ વગેરે બાબતોમાં સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા કેમ છે તે કહ્યું. સૃષ્ટિ અંતર્ગત મનુષ્યપ્રાણીમાં સંઘોપસંઘનું ખીજ અસ્તિત્વમાં છે, તે આ સૃષ્ટિ પ્રણીત હેતુમાં હોવું જોઈએ, પરંતુ વૃથાસિમાની માનવ આ બાબત કબુત્ર કરવા તૈયાર નથી. અલંકારનો આશ્રય કરી બધાનો કર્તા હુંજ છું એમ તે કહેવા લાગે છે; અને તે એમજ હોવું જોઈએ એ સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરે છે. આસુરી સંપત્તિનું આજ લક્ષણ છે. મનુષ્યપ્રાણીને થએલા અલંકારનું વર્ણન લગવડ્ ગીતાકારે સોળમા અધ્યાયમાં અત્યંત સુંદર રીતે કર્યું છે.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥
પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિને ન જાણે આસુરી જનોઃ
ન શૌચે હોય તેઓમાં, ન આચારે ન સત્ય વા.

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्य कामहैतुकम् ॥ ८ ॥
કહે તેઓ જગતે જુદું, નિરાધાર અનિશ્વર;
કામ ભોગથી જન્મેલું, ન કો કારણથી ખીજ.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥
આલંખી દૃષ્ટિએ, પાર્થ! નષ્ટાત્મા અલ્પબુદ્ધિનાં;
નાશાર્થે ઉગ્ર કર્મી, તે જન્મે છે જગશત્રુઓ.

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिवृताः ॥ १० ॥

આશ્રયી કામ દુષ્પૂર, દંભ માન મદે ભર્યા,
પાપ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે ધારી મોહે દુરાગ્રહો.

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ
કામોપભોગપરમા પતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

અગાધ, મૃત્યુએ ખૂટે એવી ચિન્તા ઉપાસતા,
કામના ભોગમાં લીન, એ જ સૌ એમ નિશ્ચયી;

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધ પરાયણાઃ ।
इहन्ते कामभोगार्थमन्याये नार्थं संचयान् ॥ ૧૨ ॥

સો આશા પાશથી બાંધ્યા, કામ ક્રોધે ડૂબ્યાજનો
ઈહં છે છે કામ ભોગાર્થે, અન્યાયે દ્રવ્ય સંચય.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧૩ ॥

આજ તો મેળવ્યું મેં આ, આ પામીશ મનોરથી;
આ છે, ને આવશે મારે આ ધને યે હવે વળી;

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
इश्वरोऽहमहं भोगीसिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ ૧૪ ॥

હણ્યા આ શત્રુએને મેં, ને હણીશ બીજા ય તે;
હું જ ઇશ્વર, હું ભોગી, સિદ્ધ હું બળીયો સુખી.

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ૧૫ ॥

હું ધનાઢ્ય, કુલીને હું, કાણ છે અન્ય હું સમ ?
યજ્ઞ આપી હું રાગીશ, અજ્ઞાને એમ મોહિત;

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजाल समावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

ધેરાયા મોહજાળે જે, ભમતા ચિત્તથી ભમ્યા,
નિમગ્ન કામ ભોગે જે, પડે તે ધોર નર્કમાં.

आत्मसंभाविता स्तब्धा धन मानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

અક્કડ ને ગુમાની ને ધનમાન મદાંધ તો
યજ્ઞે છે નામના યજ્ઞે દંભથી વિધિના વિના.

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

અલ દર્પ અહંકાર કામ ને ક્રોધ આશ્રયી
દેષે મને અસૂયાળા સ્વપર દેહને વિષે.

तानहं द्विषतः क्रुरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानાસુરિષ्वેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

દેષીએ તો પાપીને, તે નરાધમ કુરને
સદા ફેકું છું સંસારે, આસુરી યોનીમાં જ હું.

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मन्ति जन्मन्ति ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ ૨૦ ॥

આસુરી યોનિપામેલા જન્મેજન્મે ય તે મૂઢા
ન પામીજ મને પાર્થ ! પછી પામે અધોગતિ.

ઉપરનું વર્ણન હાલની પાશ્ચાત્ય વિકૃતિને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. હાલના સુશિક્ષિતો પણ એ વાત ક્યુત્ત કરશે, પરંતુ તેઓ એમ કહેશે કે, ઉપર જે વિકૃતિનું વર્ણન ક્યું છે તે એવું ગુણવિશિષ્ટ

વિકૃતિ કંઈ ખરાબ નથી. એ સમાજનું પ્રત્યક્ષ સ્થિતિએ (Positive stage) પહેંચ્યા પછીનું સ્વરૂપ છે. તમારે ભગવદ્ગીતાકાર જે સમાજનું વર્ણન કરે છે તે સ્વર્ગનરકના સાજથી સમજાવેલો છે અને તે ખરાબર ઓગસ્ટ કોંતની (Auguste Comte) સૂચવેલી સામાજિક પ્રગતિની ત્રણ શ્રેણીઓમાંની બીજી શ્રેણીને મળતો આવે છે. એટલે કે તે અધ્યાત્મિક (metaphysical) શ્રેણીમાં છે, હજી તો તેને આધિભૌતિક સ્થિતિમાં આવવાનું બાકી છે. આ પ્રકારે મનુષ્ય અગર સમાજ અલંકારથી રંગાર્થ બન્ય છે એટલે પોતે પણ સૃષ્ટિના વ્યવહારનું એક મહત્વનું અંગ છે એ ભૂલી જઈ માનવ-સમાજની એકાએક હીલચાલ પે તે બુદ્ધિપુરઃસર કરે છે એમ એની પૂર્ણ ખાતરી થાય છે. આજ નિયમ પ્રમાણે એ સંધોપસંધની પ્રવૃત્તિ પણ પોતાના મનના કર્તૃત્વનું જ કૃષ્ટ છે એમ માનવા લાગે છે. એક હિંદુસમાજ છોડી દેખ્યે તો પણ ધરતર સર્વ જગ્યાએ સમાજરચના આજ પદ્ધતિથી કરેલી દેખાશે. એમનો કાયદો લ્યો, એમની નીતિ પદ્ધતિ જુઓ, એમની રાજ્યપદ્ધતિ જુઓ, એમની કલ્પના લ્યો, એના મૂળમાં એક કલ્પના સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે એ કે સમાજ ઉત્પત્તિ માટે માનવીએ સામાજિક કરારનો (Social contract) આશ્રય લીધો છે. તે કલ્પના ક્યા સ્વરૂપની છે, તે આપણે જોઈએ.

આ કલ્પનાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ટપ્પાઈ પડે છે. પહેલો ટપ્પો

એ કે ધણા જ પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્ય પ્રાણી

૪

સમાજ વિરહિત વ્યક્તિ-પ્રધાન સ્થિતિમાં

સામાજિક કરાર

હતો. આવા પ્રકારનું વર્તન એ આજ પણ

રાખે, એમ કહેનારા તત્ત્વવેત્તાઓ પણ છે.

વ્યક્તિમૂલક અને વ્યક્તિ-પ્રધાન સમાજ રચનાનો પુરસ્કાર કરનારા

૧ Rousseau-Social contract, Hobbes-Lavithan, Locke-Two tretises on government. સામાન્ય વાચકો માટે Gettel, Sidgewick, Lasky, Wilson વગેરેના રાજકારણ શાસ્ત્રો પરના ગ્રંથો.

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૨૧

અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો? જે એડમ સ્મિથ, રિકાર્ડો, માર્થસ, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ બાર્ટીઆ વગેરેના મતોનું આત્મનિક સ્વરૂપ જર્મનતત્ત્વજ્ઞ મેક્સ સ્ટર્નરના મતમાં પ્રદર્શિત થાય છે તે અત્યંત આવેશથી કહે છે કે, “હું જ અસ્તિત્વમાં છું, ગાણજગત હું જ છું અને મારું ધ્યેય પણ હું જ છું; (ego sum ego, I am myself, my object is myself and my aim is myself.) આ પ્રકારના અહંભાવની કલ્પના દાલે નીતિશાસ્ત્રમાં વ્યાપી રહી છે એ વાત આપણી તરફના સમાજસુધારકો પણ કલ્પુત્ત કરે છે. આ થયો સમાજરચનાનો પહેલો ટપ્પો. બીજો ટપ્પો એ કે સર્વ માણસોએ એક દિવસ એકઠા મળી કરાર કર્યો. તેઓએ એમ નક્કી કર્યું કે, આપણને જે કંઈ નૈસર્ગિક હક્કો પ્રાપ્ત થયા છે તે થોડા ઓછા કરી, તે બધા કોઇપણ વ્યક્તિને અગર વ્યક્તિઓને સ્તબ્ધીન કરીએ અને આ હક્કદાનના બદલામાં તેઓ આપણું રક્ષણ કરે. પરંતુ કરાર કર્યો એવી કલ્પના માન્ય કરવાની સાથે જ એ પ્રશ્ન ઉભો થયો છે કે તે વખતે આધિદૈવિક (Divine) આધ્યાત્મિક (metaphysical) અને અધિભૌતિક (physical) એમ ઓગરડકો તે જે ત્રણ ટપ્પાઓ નક્કી કર્યા છે, તેમાંના કયા ટપ્પામાં સમાજ હતો? આ સામાજિક કરારની બાબત જે અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં બની હોય તો સમાજરક્ષણ થાય એ હેતુથી નવા કરાર કરનારો માનવી વ્યક્તિસુખ માટે કરેલા કરારોનું ઉલ્લંઘન કરનારા વીસમીસદીના માનવી કરતાં વધારે સુધરેલો હતો એમ માનવું પડશે! ઠીક, એકંદરે આવા કરારથી માનવ સમાજબાહ્ય, વ્યક્તિ પ્રધાન જંગલી સ્થિતિમાંથી સમાજમાં આવીને એકો બને! !

ત્રીજો ટપ્પો એ કે વ્યક્તિએ કરાર પાળવો જ જોઈએ એ સ્થિતિ ઉપખવવા માટે કોઈ પણ શાસનકર્તા જોઈએ. તેથી દરેક વ્યક્તિએ પોતાની સત્તા થોડી થોડી ઓછી કરી, તેને એકત્ર કરી અને તે સર્વ

૧ Types of economic theory by Othmar Spann.

૨૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સત્તા એક અગર અનેક વ્યક્તિઓને સ્વાધીન કરી. રાજસત્તાનું એજ આદ્ય સ્વરૂપ છે, એટલે કે રાજની સત્તા અગર સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારી બીજી કોઈ પણ સત્તા સમાજની જ છે. પાટીદારથી કરી તે ઠેક સમ્રાટ સુધી અને સર્વસાધારણ બ્રાહ્મણથી કરી પોપ કે શંકરાચાર્ય સુધી સર્વ વ્યક્તિઓ કેવળ એ અધિકાર પર કામ કરનારા કાર્યમંત્રી છે. એડમંડ બર્ક કહે છે કે, “ આવા પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં રાજ એટલે એક પુરૂષ ! રાણી એટલે એક સ્ત્રી ! અને સ્ત્રી એટલે એક પશુ અને એ પશુ કંઈ ઉચ્ચ પ્રકારનું પશુ નહિ !!

“ In this philosophy the King is but a man ! The Queen is but a woman ! A woman but an animal and that also not of the very high type ! ! ”

(Burke's reflections on the French revolution.)

એ કલ્પના આ પ્રકારની છે. એ કલ્પના ભેગામાં ધુસવાની સાથે જ તેને અનુમોદન આપનારા તત્ત્વજ્ઞ ઝપાટાથી એક પછી એક એમ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ તત્ત્વ પૃથ્વીતલપર અવતીર્ણ થયું તે પહેલાં કાયદો એ સર્વસ્વી ઈશ્વરી પ્રેરણાનું જ પરિણામ છે એવી કલ્પના પ્રચલિત હતી. હિંદુ કલ્પનામાં પણ સર્વોપરિ હકુમત ચક્રાવનારો તો ઈશ્વર જ.

गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।

इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

પરંતુ પાછળથી એ કાયદો બુદ્ધિગમ્ય તત્ત્વો પર રચાએલો છે અને તેથી એ પરમેશ્વરના કાયદા જેવો જ છે એવી કલ્પનાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો. રોમન લોકોનું કાયદાશાસ્ત્ર બેઈશું તો તેમાં આ કલ્પના અંતર્ભૂત થએલી દેખાશે. પાછળથી સુધારણાના યુગમાં પરમેશ્વરી કાયદો અને માનવી કાયદો એવી પ્રત્યક્ષ વિભાગણી થઈ ને સમાજ

૧ Elements of Politics-- Gettoll

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૨૩

એટલે માનવી કરાર એવી કલ્પનાનો જન્મ થયો. આ કલ્પના હિલ્લુ લોકોમાં હતી. એનો ઉદ્દેશ્ય પ્લેટોએ^૧ પણ કર્યો છે. રોમન કાયદા પંડિતોને એ કલ્પના માન્ય હતી અને સરદાર-પ્રધાન (Feudal) રાજસત્તાની તો એ કલ્પના પાયારૂપ જ હતી. રાજસત્તા અને ધર્મ-સત્તા વચ્ચે ત્યારે વિરોધ ઉત્પન્ન થતો ત્યારે ધર્મસત્તાના પક્ષપાતી, રાજસત્તા તો લોકોના કરેલા કરારોનું પરિણામ છે એમજ કહેતા. પછી આ બધા લોકોને આ કરારની કલ્પના હિતકારક લાગવા માંડી. આ કલ્પનાને બહુ જ અનુમોદન આપનારા મુખ્યતઃ ત્રણ તત્ત્વજ્ઞો થઈ ગયા. હોબ્સ, લોકૂ અને રૂસો. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છોડી ત્યારે કલ્પનાનો આશ્રય લેવાય ત્યારે આવા મતભેદો થવાના જ; એ ન થાય તો જ નવાઈ! હોબ્સને અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તાની બાળુ લેવી હતી તેથી એનું કહેવું એમ હતું કે કરારથી એકવાર જે સત્તા રાજને સ્વાધીન કરી તે દાન હવે પાછું કેમ લેવાય? વળી કરાર લોકોએ આપસઆપસમાં જ કર્યો અને તેમાં જે રાજ ભાગીદાર જ ન હતો તો પછી કરાર પાળવાની જવાબદારી રાજ પર કોઈ પણ રીતે પડતી નથી. લોકૂને નિયંત્રિત રાજસત્તાનો પુરસ્કાર કરવો હતો તેથી એ કહેતો કે માનવોએ એ કરાર કર્યો ત્યારે રાજ પણ એ કરારમાં સામેલ હતો, તેથી તેણે પણ કરારનું મૂળ તત્ત્વ પાળવું જોઈએ. રૂસોને રાજ-સત્તા ખીલકુલ જોઈતી ન હતી તેથી એ કહેતો કે, “સર્વસત્તા સમાજની જ છે અને સમાજે જ પોતાના માટે કાર્યકર્તાઓ નિમવાના રહ્યા.” એના અંધનું પહેલું વાક્ય: “ માણસ નૈસર્ગિક રીતે સ્વતંત્ર છે પણ જગતમાં દરેક ઠેકાણે એ શુંબલાઓથી બંધાયેલો દેખાય છે.”

Man is born free, but everywhere he is in chains.

સમાજોત્પત્તિનું સૃષ્ટિપ્રણીત અને કરારપ્રણીત એમ બે પ્રકારથી દિગ્દર્શન કર્યું. કરારપદ્ધતિની વિચારસરણીનો હવે ટુંકમાં વિચાર

૧ Samuel V. ૩

૨ Plato's Republic

કરીએ. પહેલા ટપ્પામાં મનુષ્ય વ્યક્તિપ્રધાન સ્થિતિમાં હતો એમાં ખીલકુલ તથ્ય નથી. માનવસંતતિનો વિચાર કરી આગળ એ અમે બતાવી ગયા છીએ, કે વ્યક્તિપ્રધાન સ્થિતિમાં માનવવંશ જીવતો રહી શકે એ અશક્ય છે, પરંતુ માનવ તેવો હતો એમ ગૃહીત માનીએ તો પણ એવો મનુષ્ય કયારે અને ક્યાં હતો એમ એ પ્રશ્નો ઉપરિચત થાય છે. અમે પાછળ બતાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં માનવ-સદશ તિર્યક્યોનીસુદ્ધાં સમાજ બાહ્ય સ્થિતિમાં દેખાતી નથી. પ્રો. કાર સૉન્ડર્સ કહે છે કે, “ કુટુંબો અને કુટુંબોના સમૂહો પોતપોતાના નક્કી થએલા ભૂમિભાગમાં હરણુ, માંસ અને ખીજા અનેક પ્રકારનું અન્ન અશ્મયુગના (Paleolithic age) આરંભથી એકઠાં કરતા દેખાઈ આવે છે.^૧ પેલીઓલિથિક કાલથી પૂર્વનો ઇતિહાસ કરારવાળા તત્વજોને મળ્યો હોય તો તેઓએ લખી રાખ્યો નથી, તેથી તેમના આધુનિક ચેલાઓ પ્રસિદ્ધ કરે એવી અમારી એમના પ્રત્યે હાથ જોડી વાનંતિ છે.

ખીજો વિભાગ એ કે પાછળથી તેઓએ કરાર કર્યો. અમે અગાઉ કહી ગયા પ્રમાણે એવી રીતે કરાર ઉત્પન્ન કર્યો હોય તો તે વખતનો માનવી એ આજના માનવી કરતાં ઘણો જ સુધરેલો હતો. પરંતુ અહીં અડચણ એ ઉભી થાય છે કે સમાજની સતત પ્રગતિ થતી જાય છે એવું જો અમારી તરફના વિદ્વાનોનું મૂલ તત્ત્વ, તેને બાધ આવે છે. અહીંના લેખકોને લેખોમાંથી અને વ્યાખ્યાતાઓનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી એક બાબત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તે એકે, એક જ સરખી પ્રક્રિયા હિંદુસ્તાનમાં અને યુરોપમાં અગર અમેરિકામાં ચાલતી હોય તો યુરોપઅમેરિકામાં એ સુધારણા મનાય અને હિંદુસ્તાનમાં એમનેએમ બને તો પણ હિંદુસ્તાનને પાશ્ચાત્યલોકો પાસેથી તે શીખવી જ જોઈએ ! કારણ, પાશ્ચાત્યલોકો પોતાને સુધરેલા માને છે અને તેઓ જ અહીંના પંડિતોના આદ્યગુરુ છે તેથી જ યત્સાહેબોઽગ્રવીત્ તદ્દેવજમ્ ।

૧ The population problem, by A. M. Carr Saunders.

સમાજની નૈસર્ગિક ઉત્પત્તિ

૨૫

પાછળથી ચમત્કાર બન્યો કે યુરોપના જ પંડિતોને ઉપર વર્ણવેલી કરારની કલ્પના રૂચી નહિ ! અને એજ અરસામાં ડાર્વિન, હેકલ વગેરેની માનવોત્પત્તિ સંબંધીની કલ્પનાઓ બહાર આવી. તેમાંના એક લેખક હર્બર્ટ સ્પેન્સરે એવી કલ્પના પ્રતિપાદન કરી કે, સેન્દ્રિય સચેતનપ્રાણીનું એક અવયવી સ્થિતિમાંથી બહુ અવયવીસ્થિતિમાં રૂપાંતર થવું એનું નામ જ ઉત્ક્રાંતિ; અને જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ અગર સ્થિતિ ઉત્ક્રાંત થઇ હશે, એવી કલ્પનાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. એ જ વિચારપ્રવાહમાં રાજસત્તા પણ ઉત્ક્રાંત થાય છે એ મત આગળ આવવા લાગ્યો. તેવી જ રીતે નૈતિક કલ્પનાની ઉત્ક્રાંતિ, પરમેશ્વર વિષયક કલ્પનાની ઉત્ક્રાંતિ, મૂડીવાદની ઉત્ક્રાંતિ, વિવાહ વિષયક કલ્પનાની ઉત્ક્રાંતિ, વગેરે એકાએક વસ્તુઓની વાળીઝાડીને ઉત્ક્રાંતિ થવા લાગી. મહાન તત્ત્વજ્ઞ હર્બર્ટ સ્પેન્સરના અભિપ્રાયानુસાર સમાજનો પ્રવાહ ઉત્ક્રાંતિના નિયમો અનુસાર હંમેશાં સારા તરફ હોવાથી આજની સંસ્થા કાલની સંસ્થા કરતાં સહેજે સારી હોવી જોઈએ. આજના રાજકીય લેખકોની કલ્પના એવી છે કે રાજસત્તા એ ઇશ્વરે આપેલી બક્ષિસ નથી, અને મનુષ્ય-પ્રાણીએ પોતાની બુદ્ધિના સામર્થ્યથી બનાવેલી ઘટના પણ નથી, પણ એ તો સૃષ્ટિના ચક્રમાં ઘડાતી ગઈ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનાનુસાર જોઈશું તો રાજસત્તા એ અનંતકાળ સુધી વધતી જતી એક ઘટના છે. સ્ટીફન લીકોક^૧ કહે છે કે, “ રાજસત્તા એ કાંઈ કાંઈએ કરેલી શોધખોળ નથી. પણ એક ક્રમેક્રમે વિકાસ પામતી ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા છે, અને માનવોના ઇતિહાસની શરૂઆતથી જ સતત થતી આવે છે. તે પ્રક્રિયાની શરૂઆત ‘ કુટુંબ એ આઠઘટક છે ’ ત્યાંથી માંડી ‘ આજની રાજસત્તા ’ સુધી તે આવી પહોંચી છે. વળી આજની જે સત્તા છે તેનો મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવન સાથે કશો પણ સંબંધ નથી.^૨ આવી રીતે અધ્યાત્મ સાથે સંબંધ ન ધરાવનારી સંસ્થા મનુષ્યનું નૈતિક

૧ Elements of Political science Leacock State-Wilson

૨ The nature of State Willoughby

બાબતોમાં નિયંત્રણ કેવી રીતે કરી શકશે એ કહેવું ઘણું જ અઘરું છે. પરંતુ આજની નીતિ મૂળમાં જ આધ્યાત્મ વિરહિત હોવાથી રાજસત્તા નીતિનું નિયંત્રણ કરે છે, એમ માનીએ: પરંતુ આધ્યાત્મ વિરહિત નીતિ એટલે શું એનો વિચાર નીતિપ્રકરણમાં કરીશું. વાડ, પાશ્ચાત્યલોકોની સત્તાની કલ્પના આવા પ્રકારની છે. એ સત્તાની કલ્પનામાં વ્યક્તિત્વ પણ છે અને તેથી જ એ વ્યક્તિનો ઉત્કર્ષ પણ થતો ગયો. અહીં પણ અમે આગળ કહ્યા પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય રાજ્યકર્તાઓની સમાજ તરફ જોવાની ભિન્ન પદ્ધતિને લીધે બંનેની સત્તાવિષયક કલ્પનાઓમાં ફરક પડ્યો. હિંદુઓને મનુષ્યપ્રાણીઓના કોઈપણ અનુભવ તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહોતું અને સર્વપ્રકારની માનવીભાવનાઓનું સમાધાન કરી શકે એવી રાજસત્તા ઉત્પન્ન કરવી હતી. તેથી તેમને રાજસત્તા એ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર એવું એક યંત્ર નિર્માણ કર્યું નહિ. માનવોના સર્વ અનુભવોમાંનો શ્રેષ્ઠ એવો જ આધ્યાત્મિક અનુભવ, તેની જ જો સમાજરચનામાં વ્યવસ્થા નથી તે રચનાને રચના પણ શી રીતે કહી શકાય એ સમજાતું નથી. આજનો યુરોપીઅનસમાજ અનૈતિક (non-moral) થયો છે.^૧ આનું મૂખ્ય કારણ સમાજપરની સત્તાનું સ્વરૂપ કેવળ ઐહિક અને અનૈતિક છે એ તો નહિ હોયના? હિંદુઓની રાજસત્તા વિષયક કલ્પનાઓ અન્ય કલ્પનાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ શા માટે છે એની ચર્ચા ક્ષત્રિય પ્રકરણમાં કરીશું.

૧ Heredity & Selection in Sociology—Chatterton Hill

પ્રકરણ ૨ જી

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

સમાજરચના ડાં તો નૈસર્ગિક હશે અથવા તો માનવી સંકેતમાંથી
 નિર્માણ થઈ હશે. ગમે તે પ્રકારે તે ઉત્પન્ન
 થઈ હોય તો પણ માનવપ્રાણીને જે કંઈ
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો ઉપયોગ ડગલે ને
 અધિકાર પગલે કરવો જોઈએ. જે સમાજરચનાને
 નૈસર્ગિક માનીએ તો જ્યાં આપણી રચના
 નિસર્ગવિરોધી અથવા વિનાશક બનતી જણાય ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોએ
 પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી એ સ્થિતિ ટાળવી જોઈએ. માનવીના
 મનના સંકેતમાંથી સમાજરચનાની ઉત્પત્તિ છે એ આભાસમય કલ્પના
 સાચી છે એમ માનીએ તો પણ એ સંકેત હિતકારક છે કે નહિ
 એ જોવું જોઈએ. તેથી જ્ઞાનની જરૂર તો આવી જ. કોઈ પણ પ્રકારનો
 વિચાર કરીએ તો પણ ભગવદ્ગીતાકારે કહેલો નિયમ

તસ્માચ્છાત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાતા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥

૨૪ ॥ અ. ૧૬

તેથી કરી કાર્ય અકાર્ય નિર્મતાં, પ્રમાણવું શાસ્ત્ર જ પાર્થ ! તાહરે;
 જે શાસ્ત્ર કરા વિધિ વાક્ય જાણીને ઘટે જ કર્મો કરવાં તહને અર્હિ.

બરાબર છે. ઉપર વપરાયેલો ' નિસર્ગિક ' શબ્દ પાશ્ચાત્યોના અધ્યાત્મ વિરદિત જડના અર્થમાં સમજવાનો નથી પણ જે ડોઠ શક્તિ આ સૃષ્ટિના મૂળમાં છે, એને પરમેશ્વર કહો કે બીજા ડોઠ નામથી સંબોધો, એ શક્તિએ નક્કી કરેલી નિયમાવલિ, એવા અર્થે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. હિંદુની સમાજરચના નિસર્ગમાં એટલે કે જડ નિસર્ગમાં (non-regulating forces) પ્રતીત થનારી સર્વ શક્તિઓના સમુચ્ચયથી અને મોક્ષરૂપ આધ્યાત્મિક ધર્મ એ બંનેના સાહચર્યથી અનેલી છે; તેથી નિસર્ગનો સમાજરચનામાં બોલવાનો અધિકાર કેટલો અને મોક્ષરૂપ ધર્મનો અધિકાર કેટલો એનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. મોક્ષરૂપ આધ્યાત્મિક ધર્મ અને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ આચાર ધર્મ એ અરસપરસ પોષક બની ' યતોઽભ્યુદયો નિઃશ્ચેયસ્ સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ' એ ધર્મની યુક્ત વ્યાખ્યા થશે. તેથી નિસર્ગપ્રધાન શાસ્ત્રો અને અધ્યાત્મપ્રધાન શાસ્ત્રોનો (naturalistic and value sciences) સમાજરચનામાં કેટલો સંબંધ આવે છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. આ દૃષ્ટિથી અમે શાસ્ત્રોની નીચે પ્રમાણે વિભાગણી કરીએ છીએ:—

સર્વસાધારણ શાસ્ત્રો:—(૧) વ્યાકરણ-મીમાંસા (૨) ન્યાયશાસ્ત્ર
(૩) ગણિતશાસ્ત્ર.

જડ સૃષ્ટિ વિષયક શાસ્ત્રો:—(૧) પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (physics)
(૨) રસાયનશાસ્ત્ર (chemistry)

જીવ વિષયક શાસ્ત્રો:—(૧) જીવ રસાયનશાસ્ત્ર (bio-chemistry) (૨) ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (physiology) (૩) માનસશાસ્ત્ર અને મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્ર (psycho-analysis) (૪) માનવશાસ્ત્ર (anth.

સમાજશાસ્ત્રનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૨૬

ropology) (૫) ઇતિહાસ (૬)
અર્થશાસ્ત્ર (૭) સમાજશાસ્ત્ર.

આ સર્વ શાસ્ત્રોનો મૂળ પાયો પ્રાણીશાસ્ત્ર જ હોવું જોઈએ.

મોક્ષધર્મ વિષયક શાસ્ત્રો:—(૧) નીતિશાસ્ત્ર (science of values) (૨) ધર્મશાસ્ત્ર (૩) તૌલનિક ધર્મશાસ્ત્ર (comparative religions)

ઉપર જે શાસ્ત્રોની વિભાગણી કરી તે પરથી એક વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે શાસ્ત્રોના દરેક સમૂહને વિશિષ્ટ પ્રકારનું કાર્યક્ષેત્ર હોય છે; અને એમનાં ગૃહીત કૃત્યો (categories or predicabilia) એમનાં કાર્યક્ષેત્રની બહાર લાગુ પડતાં નથી. દરેક શાસ્ત્રે પોતાના અધિકારની અંદર એકવું જોઈએ, તેની બહાર કદી નહિ. શાસ્ત્રોનાં માનવજીવન પર એ પ્રકારનાં પરિણામો થાય છે. પહેલું એ કે મનુષ્યની કલ્પના, ભાવના, વાસના વગેરેનું કાષ્ટ પણ રીતે નિયંત્રણ ન કરતાં, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ભોગોનું શમન કરનારાં સાધનો મનુષ્યને શાસ્ત્રો આપી શકશે. બીજું પરિણામ એ કે ભોગોના મૂળમાં જે મન છે તે મનમાં એક પ્રકારનું કલ્પનાસ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરી એવો ફેરફાર કરવો કે તેને સુખ માટે બાહ્ય ઉપભોગોની જરૂર જ ન રહે. આ જ સુખદુઃખની કલ્પના હિંદુ સમાજશાસ્ત્રધારો માને છે. મનુ કહે છે:—

સર્વે પરવશં દુઃખં સર્વે આત્મવશં સુખં ।

एतद्विद्यात्समामेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

અ. ૪ શ્લો. ૧૬૦

‘પરાધીન તેટલું બધું દુઃખકારક છે અને સ્વાધીન એટલું સુખકારક છે આવી રીતે ટુંકમાં સુખદુઃખનું લક્ષણ છે.’

હવે આ એ દૃષ્ટિથી ઉપરનાં શાસ્ત્રોનો ટુંકમાં વિચાર કરીએ. ટુંકમાં કહેવાનું કારણ અંધવિસ્તાર ભય એ જ છે.

૩૦

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

સર્વસાધારણ શાસ્ત્રોમાંનું વ્યાકરણશાસ્ત્ર પહેલો વિચાર કરે છે. મીમાંસા વાક્યોના અર્થનો વિચાર કરે છે. વ્યાકરણમાં તુલનાત્મક શાસ્ત્રનો અંતર્ભાવ થાય છે. હાલમાં સર્વ ઠેકાણે ચાલતા વાદવિવાહોમાં કેવળ ઉપરના ભાષાપ્રધાન શાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો પણ ધણાખરા વાદવિવાહોના પ્રસંગો ટળી જશે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ જશે તો ધણાએ પંડિતમન્યો? શબ્દસિદ્ધિ વિચારપૂર્વક કરશે અને કેવલ ભાષા ઉપર વાદવિવાદ કરવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. તે પછી દરેક સિદ્ધાંત કે પ્રમેયને-પૌર્વાલ્ય કે પાશ્ચિમાત્ય ન્યાયશાસ્ત્રની કસોટીએ ચઢાવવાથી ધણા સિદ્ધાંતો તો આપોઆપ જ ઓગળી જશે. આવી રીતે બોલવામાં સમાજના નેતાઓમાં સત્ય શોધવાની ઇચ્છા છે એવું અમે ગૃહીત લખ્યે છીએ; પરંતુ અરૂં નેતાં આજ સુધીનો અમારો અનુભવ અમારી ઉપરની માન્યતાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે.

બાકી રહેલું સર્વસામાન્ય શાસ્ત્ર-ગણિતશાસ્ત્ર છે. જે બાબતો આ શાસ્ત્રની આગળ આવે છે તેના પરિણામ તરફ બેઠા અધરોત્તર વ્યક્તિ નિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય ગણિતશાસ્ત્ર કરે છે. આ શાસ્ત્ર કોઇપણ બાબત શ્રેષ્ઠ છે કે કનિષ્ઠ છે, ઉચ્ચ છે કે નીચ છે એમ કરાવી શકશે નહિ અને તેની કસોટી પણ કહી શકશે નહિ પણ કસોટી શોધી એ શાસ્ત્રની આગળ મૂકીશું તો તે કસોટીની દૃષ્ટિએ સારું ક્યું અને ખરાબ ક્યું એ અત્યંત ખારીકાઈથી કહી શકશે, તેથી કોઇપણ સ્થિતિનું સમાજપર થતું પરિણામ માપવા માટે ગણિતાત્મક પદ્ધતિ Statistical method જેવું ખીજું ઉત્તમ સાધન એક પણ નથી. અહીં માપવું શું? કેમ માપવું? એનું પરિણામ (point) ક્યું લેવું વગેરે પ્રશ્નો સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબતનો નિર્ણય પ્રથમ થવો બેઠાયો. નહિ તો અનેક સ્વરૂપી સમાજમાં દરેક બનાવ માટે અનેક કારણો હોય છે પરંતુ તેમાંથી ગૌણ કયાં અને પ્રધાન કયાં એનો પણ નિશ્ચય થવો

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન—વિ. રા. શિંદે

સમાજવ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૩૧

જોઈએ, નહિ તો બધા જ એક જ માપથી મપાશે તો એક પ્રકારની અનવસ્થા ઉભી થશે. પ્રધાન કારણોને ઝોલું મહત્ત્વ અપાશે અને ગૌણ કારણો તરફ જ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચાશે, પરિણામે દુઃખતુ હોય પેટ અને દવા આપે માથાની એવી સ્થિતિ થશે. હાલમાં અહીં સમાજસુધારણાનો ફાલ આપ્યો છે. એ સુધારણાઓમાંથી સોમાં નવાણુંની ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્થિતિ છે એટલું જ અમારે બતાવવું છે.

સર્વસાધારણ શાસ્ત્રોનો આટલો વિચાર કર્યા પછી બાહ્ય-ઉપાધિઓનું એટલે માત્રાસ્પર્શ—શીતોષ્ણનું નિયંત્રણ કરનારાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરીએ. આ શાસ્ત્રોનું અધિકારક્ષેત્ર માનવી મનમાં રહેતી વાસનાનું પૂર્ણ સમાધાન કરવું એટલું જ છે. માનવીવાસનાઓનું પૂર્ણ સમાધાન થઈ શકે છે, એ અહીં ગૃહીત માની લીધું છે, પણ વાસનાઓ જ અશમ્ય હોય તો આ વર્ગનાં બધાં શાસ્ત્રોના પ્રયત્નો વંધ્યાપુત્રની કે આકાશપુષ્પની શોધ કરવા જેટલા હાસ્યારૂપદ થશે. પરંતુ હાલ એ શાસ્ત્રો એવી શોધો કરી રહ્યાં છે અને આખા જગતનું એ તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે, તેથી તે શાસ્ત્રોનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વિચાર કરવો એ બાધું જ આવશ્યક છે. હાલમાં એ શાસ્ત્રો ઘણાં જ આગળ વધ્યાં છે તેથી મનુષ્યની બાહ્ય સ્થિતિમાં પણ ખુબ ફેરફારો થયા છે ન્યુટને કેટલાક પ્રમેયો સિદ્ધ કરી બતાવ્યા તેથી જગતનું કોકકું હવે ઉકેલાઈ ગયું છે એવી લોકોની કલ્પના થઈ. બુદ્ધિવાળા માણસોનો વર્ગ સૃષ્ટિમાંની જડશક્તિઓનો (non-regulating forces) ઉપયોગ પોતાના ઉપભોગની વૃદ્ધિ માટે કેમ થઈ શકે એ ચિંતા કરવા લાગ્યો. તેથી પ્રવાસનાં સાધનો ઘણીજ ઝડપથી વધવા લાગ્યાં. પરિણામે સજીવ જનાવરોને બદલે જડશક્તિથી પ્રેરિત એવી મોટરો અને વિમાનો સર્વ ઉકાળે ફરતાં દેખાય છે; અને પૃથ્વી ઉપરનો પ્રવાસ ઘણો જ ટુંકો થઈ ગયો. જુદા જુદા સંઘોનું સંઘટન પણ વધારે થવા લાગ્યું. આવી રીતે મનુષ્યે સ્થલ કાલ ઉપર ખુબ વિજય મેળવ્યો. આ ભૌતિક તત્ત્વમાંથી સામાજિક આરોગ્યની

કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ અને આનું જ પરિણામ એટલે કાર્લ માર્ક્સનો સમાજસત્તાવાદ ! છેવટે પરિણામ એ આખું કે ગુન્હેગારને દિવ્ય (પ્રાચીનકાળમાં માણસ અપરાધી છે કે નહીં તે નક્કી કરવા પાણી કે અગ્નિ વડે કરવામાં આવતી પરીક્ષા)માંથી પસાર થવું એ કલ્પના નષ્ટ પામી અને તેને બદલે ગુન્હેગારને પોતાની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવાનો અને પોતાનો પક્ષ રજૂ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો; હાલે આપણને પ્રકાશ આપનારા સૂર્યથી મોટા ગોળા છે, તેમનો પ્રકાશ અહીં અદૃશ્ય કિરણો દ્વારા આવે છે, તે અહીં પણ તેવો જ પ્રકાશ કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે એનો વિચાર મનુષ્ય કરવા લાગ્યો. રાત્રે અંધારાને લીધે મનુષ્ય કાર્ય કરી શકતો નથી, તેથી રાત્રે જ નષ્ટ કરવા વિલુહીપોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. મનુષ્યનું કાર્ય અપ્રતિહત આલવામાં સ્થલકાલ દિવસ રાત્ર વગેરે તરફથી થતી અડચણો આ શાસ્ત્રોની મદદથી લગભગ દૂર થઈ ગઈ, લગભગ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે સ્થલકાલની મર્યાદાઓ (limitations) તદ્દન નાબુદ કરવી એ શક્ય નથી. પરંતુ આ ગતિશાસ્ત્રનો (dynamics) વિષય છે, એટલે અહીં વધુ વિચાર થઈ ન શકે તેવી જ રીતે મનુષ્યને દ્રવ્યોત્પાદનના સાધનો ઉત્પન્ન કરી તેને કામ કરવાની માથાકુટમાંથી મૂક્ત થવામાં પણ ઘણી જ સફળતા મળી. આ શાસ્ત્રોની મદદથી માણસ વિશેષ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો, વાયુ વેગે પ્રવાસ કરવા લાગ્યો, અને ઘણા જ બહોળા પ્રમાણમાં સંઘટના કરી શક્યો. મનુષ્ય બાહ્ય સૃષ્ટિનો પહેલાં ગુલામ હતો તે હવે પ્રભુ બની રહ્યો, એમાં શંકાને સ્થાન જ નથી. આ બધું હીક છે ! આનાથી માનવમાં રહેલી વાસનાઓનું સમાધાન જરા વિશેષ પ્રમાણમાં થવા લાગ્યું અને પહેલાં જેનું આસ્તિત્વ પણ નહોતું તેવી અનંત વાસનાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી, પરંતુ કઈ વાસના યુક્ત અને કઈ અયુક્ત, કાનું સમાધાન ઉચિત હોઈ વિધિયુક્ત છે અને કાનું સમાધાન અનુચિત અને અપાયકારક હોઈ નિષેધ કરવા યોગ્ય છે, એનો નિર્ણય આ ભૌતિક તત્ત્વો કરી શકતાં નથી; અને જે વિધિ

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૩૩

નિષેધનો નિર્ણય ન થઈ શકે તો નૈતિક મૂલ્યો પણ કેમ નિશ્ચિત કરવાં ? નીતિ વિનાના સમાજનું અસ્તિત્વ પણ કેમ કલ્પી શકાય ? તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે સમાજશાસ્ત્રમાં આ શાસ્ત્રોને અત્યંત નિકટ પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. અહીં કેટલાક લોકોને એવી શંકા થશે કે હાલનું મનુષ્યત્વ કંઈ સર્વસ્વી આ શાસ્ત્રોને આધીન નથી, તો એમને એટલું જ કહેવાનું કે આપણે પોતાને ભલે જડવાદી ન કહીએ તો પણ સમાજનો શુદ્ધિમાન વર્ગ ચંદ્ર, સૂર્ય, ગંગાનદી, તારા, ઈન્ડુઅન્ડા વગેરે જેવી અત્યંત વિભિન્ન પ્રકારની પ્રક્રિયાઓને જડવાદની ભાષામાં બોલે છે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. આવી રીતે આપણાં પહેલાંની પેઢીઓ બોલતી ન હતી અને હવે પછીની પેઢીઓ બોલશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. હાલનાં શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ બેઠશું તો જડવાદની ભાષા નહિ બોલે એમજ લાગે છે.

માનવનો નાશ કરવાનું ઉત્તમ સાધન યુદ્ધ છે. રસાયનશાસ્ત્રમાં થએલી શોધબોળને લીધે તે યુદ્ધશાસ્ત્ર ખુબ આગળ વધ્યું છે (?) નવીન યુદ્ધ વડે કોઈ પણ લોકસંખ્યા બહુ જ થોડા વખતમાં યમ-સદને પહોંચાડી શકાય તેમ છે. પરંતુ તેટલી જ લોકસંખ્યાની ખોટ પુરી દેવાનું સામર્થ્ય માત્ર આ શાસ્ત્રોમાં નથી. રોજના વ્યવહારમાં આ શાસ્ત્રોએ કંઈ વિશેષ ક્રાંતિ કરી નથી. રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધ્યાન આપવા જેવા-ઈષ્ટ-પદાર્થો ઘણા પ્રકારના હોય છે. ઉદાહરણાર્થ ધાતુ, કાચ, લાકડાં વગેરે. એનો ઉપયોગ ઘરખાંધવામાં, શ્રેષ્ઠ પ્રકારના હથિયારો બનાવવામાં વગેરે સ્થળે થાય છે ખીજા પ્રકારના પદાર્થોનો, મનુષ્યપ્રાણીના શરીરનું પોષણ કરનારા ઘટક તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આવા પ્રકારના રાસાયનિક પદાર્થો એટલે ખાદ્ય, પેય, તંબાકુ, ઔષધિ વગેરે; પરંતુ આમાંના ઘણા પદાર્થો રોજના વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેવા નથી. રોજના ઉપયોગનું અન્ન પણ હજી રાસાયનિક પ્રક્રિયાથી

બહોળા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું નથી. પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સમાજની પ્રક્રિયામાં જે અધિકાર છે તે જ આ શાસ્ત્રનો છે.

અહીં એક વાતની નોંધ લેવાની ઇચ્છા થાય છે, તે એ કે આજ શાસ્ત્રીય પ્રગતિ જે કંઈ થઈ છે તે અહીં સુધીના શાસ્ત્રમાં જ થઈ છે. આ ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ સૃષ્ટિના નિયમો સમજી લઈ તેનું પાલન કરવાથી જ થઈ છે, ઉલ્લંઘન કરીને તો નહિ જ. હવે પછીનાં શાસ્ત્રોના અધિકારની દૃષ્ટિએ માનવોની જે પ્રગતિ થશે તે પણ સૃષ્ટિના નિયમો સમજી લઈ તે પાળવાથી જ, નહિ કે તેમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી.

અહીંથી સજીવ પ્રાણીઓ સંબંધી (Self regulating forces) જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે. માનવી સમાજના દરેક અંગનો પ્રાણીશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે. માનવીની કોઈ પણ હીલચાલ લો, તેના મૂળમાં પ્રાણીશાસ્ત્ર અને તેના એક અંગ રૂપ માનસશાસ્ત્ર એ બંને રહ્યાં હોય છે. શરૂઆતમાં જ અસંખ્ય પ્રશ્નો ઉભા થાય છે:-

૧. માનવીપ્રગતિ પરિસ્થિતિને મૃદુ કરવાથી થશે કે વ્યક્તિને વધુ કઠોર બનાવવાથી થશે ?
૨. માનવમાં સત્પ્રવૃત્તિ કે ક્રુપ્રવૃત્તિ હોય છે તે શું અનુવંશથી પિંડોમાં ઉતરે છે કે પરિસ્થિતિ લિન્ન હોવાથી, પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે ?
૩. સૃષ્ટિમાં પ્રગતિનું શું સ્વરૂપ છે ?
૪. સમાજરચના વ્યક્તિપ્રધાન હોવી જોઈએ કે સમૂહપ્રધાન હોવી જોઈએ ?
૫. સમૂહો આનુવંશિક તત્ત્વો પર હોવા જોઈએ કે બીજા કોઈ તત્ત્વો પર હોવા જોઈએ ?
૬. માનવ એ નિસર્ગત: સમાન છે ? જો ન હોય તો શિક્ષણથી સમાન બનશે ખરો ?

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૩૫

૭. સ્ત્રી-પુરુષનું સમાજમાંનું કાર્ય શું ? અને તે પ્રમાણે તેમના અધિકાર કેવા હોવા જોઈએ ?
૮. લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિના અને નાશના કંઈ નિયમો છે ખરા ?
૯. બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ વધુ હોય એ સુદૃઢ સમાજનું લક્ષણ છે કે ઓછું હોય તે ?
૧૦. રોગ જંતુ એ માનવસમાજના શત્રુ છે કે હિતકારક મિત્રો છે ?
૧૧. સમાજમાં કયા પ્રકારના લોકોની સંખ્યા વધવી જોઈએ ? અને કયા પ્રકારના લોકોની સંખ્યા ઘટવી જોઈએ ?

ઇત્યાદિ અસંખ્ય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે અને તેમના શાસ્ત્રીય ઉત્તરોના પાયા પર સમાજનાં નીતિમૂલ્યો અંકાશે, અને તેથી જ નૈતિક મૂલ્યોનો નિર્ણય ધણા ધ્યાનપૂર્વક અને બારીકાઈથી કરવો જોઈએ. હવે આ પ્રશ્નો જેમ જેમ ઉત્પન્ન થતા જશે તેમ તેમ તેમનું શાસ્ત્રીય વિવેચન કરીશું.

ધર્મશાસ્ત્ર એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવીના નૈતિક મૂલ્યો નિશ્ચિત કરનારું શાસ્ત્ર છે. અમે હિંદુઓનું ધર્મશાસ્ત્ર સૌથી શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ અને તેમ શા માટે માનીએ છીએ તેનાં કારણો અમે ટુંક સમયમાં જ આપીશું. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે ધર્મપદ્ધતિ ગમે તે પ્રકારની હોય તો તે કેવળ ઐહિક પદ્ધતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તે શ્રેષ્ઠ છે એમ માનવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે : ધાર્મિક પદ્ધતિ પર રચાએલા સમાજની જીવનશક્તિ કેવળ ઐહિક કલ્પના પર રચાએલા સમાજની જીવનશક્તિ કરતાં વધારે હોય છે. તેનાં એ ચાર ઉદાહરણો આપણે ઇતિહાસમાંથી લઈશું. ખ્રિસ્તના ધર્મગ્રંથસ્થાપનો કાલ અને રોમન સામ્રાજ્યનો ઉદયકાલ અને લગભગ સમકાલીન છે. એક બાબુ ધન, રાજસત્તા, સેના એટલું જ નહિ પણ ઐહિક જગતમાં જે કંઈ લોભનીય વસ્તુઓ હોય છે તે બધી; અને બીજી બાબુએ મેસોપોટેમીઆમાંથી પોતાની કલ્પનાઓનું પોટલું લઈ બહાર નીકળેલો એક ફકીર: એ

અનેની જે પ્રણાલી ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી ધર્મસત્તાએ વધુ જીવનશક્તિ આપતી છે, એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે. ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ ક્રાંસની ક્રાંતિએ ધર્મને ઠેકાણે બુદ્ધિપ્રામાણ્યનો યુગ ઉત્પન્ન કર્યો અને તે ગિલોટીનની સાથે જ નષ્ટ થયો. આજ રશિયામાં પણ એ જ પ્રયોગ ચાલે છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ તેનું પરિણામ જોવા હજી એ પેઢીએ થોભી જવાની જરૂર છે.

આવી રીતે જીવનશક્તિની દૃષ્ટિએ બોલીશું તો ધાર્મિક કલ્પના પર રચાયેલો સમાજ કેવલ ઐહિક કલ્પના પર રચાયેલા સમાજ કરતાં વધુ કાલ જીવી શકે છે એ સત્ય ત્રિકાલાપચિત છે. તેથી ઉલટું એમ નહિ બતાવી શકાય કે કોઈ પણ ધર્મપંથ સૃષ્ટિમાંથી સર્વથા નિર્મૂલ થયો હોય, અને એવો કોઈ પણ ઐહિક સમાજ નહિ બતાવી શકાય કે જે સૃષ્ટિના ચક્રમાં ઘણાજ લાંબા કાળ સુધી ટકી રહ્યો હોય. ઐહિક સત્તાની ઘોતક રાજસત્તા છે, તે તો નાશ પામવા સરખાયેલી છે. કવિ બિલ્હણ કહે છે.

**“ ભૂપા: કિયન્તો ન બમ્બૂરુઘ્વર્યા
નામાડપિ જાનાતિ ન કોડપિ તેષાં । ”**

યુરોપના નકશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો શું દેખાશે? બુલીઅસ સીઝર, ઓગસ્ટસ સીઝર, શાર્લમન, ૧૪મો લુઇ, ગુસ્તાવસ એડોલ્ફસ એમની સત્તા શું બોધી હતી? તેમનું આજ નામનિશાન પણ નથી. ત્યારે ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મ આજ ૨૦૦૦ વર્ષો થયાં આખા યુરોપમાં બ્યાપી રહ્યો છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એવોજ અનુભવ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં શું સામ્રાજ્યો થયાં ન હતાં? જગતજેતા એલેક્ઝાંડર, જે

૧ બિલ્હણ વિક્રમાંક દેવ ચરિતમ-૧

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૩૭

નદોની તરફ વાંકી નજરથી જોવાની દિશા કરી શક્યો નહિ તે નદોનું સામ્રાજ્ય, અને એ જ વિખ્યાત એલેક્ઝાંડરના વિખ્યાત સેનાપતિ સેલ્યુકસને સજ્જડ રીતે હરાવી વોકિદ્રામાંથી હાંકી કાઢનાર અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેના અશોકનું સામ્રાજ્ય, વળી પ્રવાસના સાધનો બહુ સુધરેલા ન હોવા છતાં એ સ્થિતિમાં જોણે કાવેરી નદીથી ઓકસસ્ નદી સુધી દિગ્વિજય કર્યો તે મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય, કાણેશ્વરનો હર્ષ, અકબર, ઔરંગઝેબ અને અતે નાના ફુડનવીસ કે મહાદેવ શિંદે—એ બધાનાં સામ્રાજ્યો કયાં ગયાં ! પણ ધર્મસત્તા તો હજી ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં રહેલી દેખાય છે આવી રીતે જ્યાં જ્યાં ધર્મસત્તા, ત્યાં ત્યાં સમાજરક્ષણ એવો સંબંધ દેખાય છે. તે સંરક્ષક ધર્મસત્તા નષ્ટ કરવી એવો આજનો સામાજિક પ્રવાહ નજરે પડે છે.

પરંતુ આ પ્રશ્નનો અહીં અંત આવતો નથી. પૃથ્વીપર એવો નિયમ જણાય છે કે રાજા જે ધર્મનો હોય તેજ ધર્મ પ્રજાએ સ્વીકારવો જોઈએ. મહાભારતકારે પણ આ સિદ્ધાંત આવી રીતે શબ્દોમાં મૂક્યો છે:—

‘ કાલો વા કારણં રાજઃ રાજા વા કાલકારણમ્ ।

इति ते संशयो माऽभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥ ’

હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોની સંખ્યા આટલી બધી કેમ વધી એ પ્રશ્ન પૂછનારાઓએ, જે મુસલમાની સત્તાથી મધ્ય એશિયા અને આફ્રિકા સો વર્ષમાં મુસલમાન થયા તે મુસલમાનોની ૫૦૦ વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનમાં સત્તા હતી, છતાં હિંદુ સમાજ અસ્તિત્વમાં કેમ રહ્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમ દેવો જોઈએ. જે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઝંઝાવાત સામે આખા યુરોપને નમવું પડ્યું તે ખ્રિસ્તી ધર્મના બાણો હિંદુસ્તાન પર આટલાં ઝુકાં કેમ થયાં, તેનું કારણુ જે કાંઈ કહે તો ઠીક થાય. જે ખુદ્ધર્મે ચીન અને જપાનને પોતાને અંકિત કર્યાં તે ખુદ્ધર્મને આ જુના હિંદુ ધર્મે નસાડી મૂક્યો. આ એક પક્ષી એક બનનારા અમરકારોનો ખુલાસો કરવું નથી ? રાષ્ટ્રોના નિયમોની દૃષ્ટિએ

જોઈએ તો જે ધર્મ રાજનો તેજ ધર્મ પ્રજનો થવો જોઈએ. કોન્સ્ટનટાઈન બાદશાહે પુરસ્કાર કર્યો ત્યારથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર ખુબ ઝડપથી થવા લાગ્યો. 'મૂર' લોકોએ સ્પેન પર અધિરાજ્ય કર્યું તે કાલમાં ઇસ્લામ ધર્મ પ્રસાર પામ્યો અને ફરદિનાન્દ અને ઇસાબેલાએ મૂર લોકોને કાઠી મૂક્યા પછી એજ સ્પેન દેશમાં ફરીથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો. રાજના ધર્મથી વિરૂદ્ધ પ્રજનો જુદો જ ધર્મ ટકી રહ્યો છે એવું એક પણ દેશમાં બન્યું નથી. એવો અમત્કાર એક હિંદુસ્તાનમાં જ બન્યો છે. રાજસત્તા ખુલ્લી રીતે વિરૂદ્ધ હોવા છતાં આજ હજારો વર્ષો સુધી તે ધર્મ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રહ્યો છે. આ ધર્મ પર મહાવીર ગૌતમ આદિ વિધર્મીઓના માતખર હલ્લાઓ થયા. અશોક, ઔરંગઝેબ આદિ સમ્રાટોએ આ ધર્મનું નિર્મૂલન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ આ ધર્મ એ બધાની સામે થઈ એમનું જ આ જીમિમાંથી નિર્મૂલન કર્યું. જે મુસલમાન લોકોએ સો વર્ષના અવકાશમાં પૂર્વ યુરોપનો વીએના સુધીનો ભાગ અને આફ્રિકામાં પ્રવેશી સ્પેન સુધીનો દેશ કબજે કર્યો, તે મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનની સરહદ પર ત્રણસો વર્ષ સુધી નિષ્ક્રમ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. મુસલમાની અમલમાં પ્રત્યક્ષ હિંદુધર્મ પર હેતુપુર:સર જીલમ વર્તાવવામાં આવ્યો પરંતુ હજાર વર્ષોથી જે પંજબ મુસલમાની હીલચાલનું સ્થળ છે તે પંજબમાં પણ ઘણી પ્રજ હજી હિંદુ જ છે. હિંદુધર્મે જે આટલું બધું કાર્ય કર્યું તેને અંબ્રજમાં (Brahmanism) કહે છે. જગતમાંના સર્વ ધર્મોમાં આ ધર્મ વયોવૃદ્ધ છે એ વાત તો એના શત્રુઓને પણ કબુલ કરવી પડશે. અસારે પણ એની ઉતરતી દશા છે કે કેમ એ કહેવું સહેલું નથી. ઉપર ઉપરના થોડા સુશિક્ષિત વિદ્વાન સિવાયનો ઇતર સમાજ પોતપોતાની પરંપરાગત પ્રણાલિકાઓની બહાર વર્તન કરતો દેખાતો નથી.

કાલિદાસે કરેલું દિલિપ રાજનું વર્ણન આજ પણ પ્રજને લાગુ પડે છે.

સમાજરચનામાં શાસ્ત્રોનું સ્થાન

૩૬

રેલામાત્રમપિ શ્રુણદામનાર્વત્તનઃ પરમ્ ।
ન વ્યતીયુઃ પ્રજાસ્તસ્ય નિયંતુર્નેસિ વૃતયઃ ॥

રઘુવંશ ૧

વળી આ ધર્મમાં સંઘયુક્ત ઉપાસના નથી થતી. મંદિરમાં જવાની પણ સખ્તાઈ નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક જીવન નથી, પરંતુ હિંદુના પ્રત્યેક આચારો સંસ્કારથી બાંધવામાં આવ્યા છે. હિંદુને અન્ન ખાવા માટે પણ સંસ્કાર છે. પશુ જ્યાં લક્ષ્ય દેખે છે ત્યાં જ ખાવા લાગે છે તે પ્રમાણે હિંદુથી ખાઈ શકારો નહિ. તેના પર તેને કેટલાક સંસ્કારો કરવા પડે છે. તેના પેયગૃહણ માટે પણ સંસ્કાર છે, સ્નાન કરવાના પણ સંસ્કાર છે. આ સંસ્કારોએ હિંદુત્વનું જે મુખ્ય લક્ષણ જાતિ સંસ્થા તે સુવ્યવસ્થિત રાખી છે. અંગ્રેજ સમ્રાટના કે દેશી રાજાઓના કાયદાઓનો હિંદુ સમાજના મન પર જેટલો અધિકાર છે તેના કરતાં સહસ્ત્ર ગણો અધિક અધિકાર ધાર્મિક કલ્પનાઓનો તેના પર છે. આ લોકો ઉપર પાંચ દસ વખત પરચકો આવી ગયાં. પરંતુ તેના પરની સાચી સરકાર જે અવ્યક્ત ધર્મ તે કદી બદલી નહિ. તેથી મહેસુલ વસુલ કરનાર ગમે તે હોય છતાં હિંદુસમાજ પોતાના અવ્યક્ત રાજાની જ પ્રજા રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ થી

પ્રગતિની ભ્રામક કલ્પના

ઓ ગણીસમા સૈકાની મધ્યમાં યુરોપની વિકૃતિનો હિંદુસમાજ સાથે સંબંધ આવ્યો, અને તે સમાજના નેતાઓનાં મન જરા ડગમગવા લાગ્યાં.

૧

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું
આગમન

ખરેખર તો હિંદુ સમાજમાં નથી, એવો એક પણ રીતરિવાજ જગતમાં મળશે નહીં, પરંતુ હિંદુ સમાજમાં તે તે રીતરિવાજો

અધિકારભેદને લીધે કાંઈ એક વિવક્ષિત સ્થળે દેખાય છે; સાર્વત્રિક રીતે નહીં. હિંદુ સમાજ આવા પ્રકારનો હોવાથી અને હિંદુઓના સર્વ સાધારણ નિયમો ભૌતિક નહીં પણ આધ્યાત્મિક હોવાથી હિંદુ-જાતિઓના પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા આચાર જુદા જુદા છે તેથી બધા આચારો ઉપર એકી સાથે આઘાત કરી શકાયો નહિ, પણ હિંદુના જેટલા શ્રેષ્ઠ ને અભિજાત આચારો મનાયા હતા, તેના પર આઘાત થવા લાગ્યા. હિંદુએ પોતાની સમાજરચના જાતિ અને સમૂહના સ્વરૂપની બનાવી છે. તેવી રચના હિંદુ સિવાયના બીજા કાંઈ પણ સમાજમાં દેખાતી નથી, તેથી જાતિભેદ વડે હિંદુસમાજનો નાશ થયો એવી અફવા ફેલાવા લાગી. શ્રેષ્ઠ આચારમાં વિધવાવિવાહનો નિષેધ કરેલો જોયો, ત્યારે વિધવા પુનર્વિવાહનો કાયદો પાસ કરાવી લીધો.

કનિષ્ઠ આચારોમાં શું વિધવા પુનર્વિવાહ થતા ન હતા ? શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ અત્યંત હિતકારક (આ સિદ્ધાંત અમે ભરપુર પુરાવા આપી સિદ્ધ કરવાના ધીએ) એવું જે સ્ત્રી વિવાહનું વય તે સાહેબલોકોના સમાજમાં દેખાયું નહિ, તેથી આ એ બાબતો પણ જંગલી છે એમ નક્કી થયું. વિવાહિત સ્ત્રીએ અગર કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીએ ન્યાં એકાંતમાં કે લોકોમાં પરપુરુષ સાથે સંબંધ આવતો હોય તેવા ઠેકાણે કોઈ પણ પ્રકારનું કામ કરવા ધરની બહાર જવું નહીં એવો હિંદુઓનો કડક નિયમ હતો. ત્યારે સ્ત્રીઓના આભાસિક? હક્કોનો આશ્રય લઈ તે નિયમ પર પણ આધાત કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે ધ્રાહ્મણોનાં નૈતિક મૂલ્યો બધે ત્યાન્ય મનાયાં અને શૂદ્રોનાં નૈતિક મૂલ્યો પ્રધાન મનાવા લાગ્યાં, અને તેનો ધીમે-ધીમે પ્રસાર થવા લાગ્યો. હાલે સ્પર્શસ્પર્શ, લક્ષ્યાલક્ષ્ય, પેચાપેચ વગેરે એકાએક બાબતોમાં શૂદ્રોના અનિર્બંધ આચારો સમાજમાં પ્રધાન મનાવા લાગ્યા છે, અને આને જ સમાજસુધારણા કહેવી એમ સમાજ-સુધારક નામનો પ્રાણીવર્ગ આજ અમને કહેવા લાગ્યો છે !

અડીઅલ મુસલમાનો માટે જે અશક્ય બન્યું તે જ અંગ્રેજોએ માયાનો હાથ ફેરવી શક્ય કરવાની શરૂઆત કરી ! અંગ્રેજો ધૂર્ત છે. ન્યાં સુધી સમાજ પોતાના નીતિશાસ્ત્રને છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તે સમાજ અભેદ છે એ બાબત અંગ્રેજો સારી રીતે જાણતા હતા. તેથી તેમનાં મૂલ્યો વિશેજ શંકા ઉત્પન્ન કરે, પછી એકવાર તેમનું માનસ સંશયગ્રસ્ત થયાં કે એક પણ આચાર સ્થિર રહી શકશે નહિ અને સમાજનું વિઘટન પોતાની મેળે થશે. તદ્વારથી શરીરો જીતી શકાય છે પણ મનો જીતી શકાતાં નથી, તેથી મનો તો આ પ્રકારે જીતવાં જોઈએ ! પરંતુ અંગ્રેજ થયો તેથી શું થયું ? એના દેશમાં જે નીતિની કલ્પનાઓ પ્રચલિત હોય તે જ લઈ આવે ને ! તે વખતે

૧ Subjugation of woman—J. S. Mill

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞોના મગજમાં પ્રગતિની કલ્પનાઓનો સંચાર થયો હતો. તે જ પ્રગતિની કલ્પના તેઓ અહીં લાવ્યા અને અહીંના સ્વયંમન્ય નેતાઓ-એટલે સર્વથી વધુ ખૂમરાણ કરનારાઓએ-તે કલ્પના માન્ય કરી અને હજુ પણ કરે છે ! પ્રગતિ શબ્દ બધાની જીભ પર નાચવા લાગ્યો અને હજુ પણ નાચે છે. પરંતુ એ 'પ્રગતિ' શબ્દથી આગળ કોઈએ વિશેષ વિચાર કર્યો દેખાતો નથી. ગતિમાન જગતમાં ગતિ તો હોય જ, પરંતુ તે પ્રગતિ કેવી રીતે થવાની છે તેનો વિચાર કોઈએ નથી કર્યો. પ્રગતિ થવાની છે તે કોની ? ધ્યેય કયું ? કે એક સરખી પ્રગતિ જ થતી જવાની ? આજે જે પ્રગતિની વાતો થઈ રહી છે તેને નથી દિશા કે નથી ધ્યેય ! તે પ્રગતિનો માર્ગ કયો ? તે માર્ગથી ઈષ્ટ સિદ્ધિ થશે જ એનું પણ પ્રમાણ શું ? યુરોપના સમાજોની સૃષ્ટિ તરફ જોવાની દૃષ્ટિ અને ધ્યેય લિપ્ત હોવાથી તેમની નીતિ અનીતિની કલ્પનાઓ, તેમના રીતરિવાજો વગેરે દરેકદરેક બાબતોમાં અત્યંત ફેરફારો દેખાવા લાગ્યા. જેટલું યુરોપની સમાજરચનાની પદ્ધતિને મળતું તેટલું હિતકારક, સુધરેલું અને પ્રગતિકારક એવું સંભળાવા લાગ્યું; તેથી પ્રગતિની કલ્પનાનો થોડો વિચાર કરીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. સમાજના પ્રવાહમાં જે તણાતો જશે તે જ પ્રગતિપ્રિય ! એવી આજની પરિસ્થિતિ છે અને તે પ્રવાહનો જે વિરોધ કરે તે રહીચુસ્ત અથવા અર્થસૂચક છતાં દૂષણરૂપ મનાએલા શબ્દમાં કહીએ તો 'સનાતની' છે.

પ્રગતિની આ ભાંજગડ જરા સમગ્નય તેવી નથી. સર્વ સાધારણ સૃષ્ટિની પ્રગતિનો પ્રશ્ન મૂકી માનવવંશની પ્રગતિના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ તો પણ વધારે બોધ થાય તેમ નથી. મનુષ્ય સુધર્યો એટલે શું થયું ? શું એ શારીરિક દૃષ્ટિએ વધુ સુદૃઢ અને સુંદર બન્યો ? શું એના મગજની વૃદ્ધિ થઈ ? શું

૨
પ્રગતિ

પ્રગતિની ભ્રામક કલ્પના

૪૩

એની નીતિકલ્પનાઓની શક્યતા વધુ છે? વગેરે સર્વ દૃષ્ટિથી માનવનું પરીક્ષણ થવું જોઈએ. તેની સાથે પ્રગતિ કોને કહે છે, એની કલ્પના શી હતી, અને શી છે, તે તત્ત્વચિંતકો પણ જાણે છે ખરા—એ બધું સમજી લેવું જોઈએ. ખરેખર તો આજના સમાજમાં જોઈએ તો કોઈ પણ વિષયના બે ચાર જગી અને લગ્યાભાસિ શબ્દો વાપરવા સિવાય વધુ વિચાર કોઈએ કર્યો જણાવો નથી.

કેવલ શારીરિક દૃષ્ટિએ પણ આજનો માનવવંશ ૨૦૦૦૦ વર્ષો પહેલાં થઈ ગએલા માનવવંશ કરતાં વધુ સુદૃઢ અને સુંદર છે એમ કહી શકાશે નહિ. ભૌતિક સુધારણાથી અલંકૃત થએલા માનવીની પંચેન્દ્રિયોની શક્તિ આગળના માનવવંશની શક્તિ કરતાં દેખીતી રીતે ઓછી છે. ઐદિક શક્તિ વિષે પણ તેવું જ છે. ઐદિક વિષયોની અને સંગ્રહ કરેલા જ્ઞાન (additive knowledge)ની વૃદ્ધિ થએલી દેખાય છે, પણ મૂલભૂત શક્તિઓનો વિકાસ થએલો લાગતો નથી. ગ્રીસ દેશમાં અલ્પકાળમાં પુષ્કળ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિના પુરુષો થઈ ગયા, ત્યારે વધુ નહિ—તો તેની તોલે આવે એવા લોકો આજના સમાજમાં દેખાવા જોઈએ. કાલિદાસ અગર શેક્સપીઅર કરતાં જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૌ કે હેત્રી ઇન્સેન વગેરેનાં મગજ વધારે શક્તિમાન છે એમ કહી શકાશે ખરું? ટૉલેમી, આર્યભટ્ટ કે વરાહમિહિર કરતાં સર જોહ્નસ, સર આર્થર એડીંગટન કે આલબર્ટ આઈન્સ્ટાઇન વગેરેના મગજની નૈસર્ગિક શક્તિ કંઈ વધુ નથી! બે હજાર વર્ષો સુધી માણસના મન પર અધિકાર ચલાવનારા અને મનુષ્યસમાજમાં ઉત્પન્ન થનારા બધા નૈતિક પ્રસંગોનો વિચાર કરનાર જ્ઞાનકોષ તૂટ્ય મહાભારત જેવા ગ્રંથની તોલે ઉતરે અને સમાજના બધા થરોને (Strata) સ્પર્શી શકે એવું સમર્થ વાક્યમય કાં નિર્માણ નથી થતું? કે તેની તોલે આપણે—‘સુશીલેયા ઇશ્વર’? કે ‘અટકપાર’? મૂકીશું? આજ

૧ મરાઠી સાહિત્યમાં આ બે ઉચ્ચ કોટીમાંની નવલકથાઓ મનાય છે.

યુરોપ અમેરિકા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ જ્ઞાનકોષ થયો છે પણ તેનો મનુષ્યના જીવનમાં કેટલો ઉપયોગ થાય છે ? એકંદરે જોઈશું તો હજાર પાંચસો વર્ષો સુધી માનવી સમાજની પ્રવૃત્તિ સન્માર્ગે વાળી દે તેવો એક પણ ગ્રંથ નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય આજના સમાજમાં રહ્યું નથી. પછી આ યુગ તરફ પક્ષપાત બતાવનારા લોકો ગમે તે કહે.

નૈતિક દ્રષ્ટિએ જોતાં પણ એની એજ સ્થિતિ દેખાય છે. મનુષ્ય નીતિ કલ્પનાઓથી ભલે ક્ષણિક સુશોભિત દેખાય, પરંતુ મનુષ્ય-સ્વભાવને વ્યાપી રહેલાં ત્રણ પાપો-અન્ન અને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ માટે ચોરી, કામ શાંતિ માટે બળાત્કારે સંભોગ અને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓને માર્ગમાંથી દૂર કરવાનું આત્યંતિક (extreme) સ્વરૂપ-ખુન એ શું ઓછાં થયાં છે ? અન્ન પ્રાપ્તિ માટે ચોરી કરવી પડે જ છે ના ? કોઈએ ગમે તે રીતે દ્રવ્યોત્પાદન કર્યું હોય તે સમાજનું છે એમ કહીએ એટલે બસ. આગળના ચોરોને ઘર ફાડવાનું પણ છેવટે કાર્ય કરવું પડતું ત્યારે આજે તો કામ ન કરવું એજ સમાજના ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યનું અપહરણ કરવાનું પ્રતિષ્ઠિત કારણ થઈ બેઠું છે. આગળ જે પ્રવૃત્તિના લોકો ચોરીઓ કરતા હતા તે જ પ્રવૃત્તિના લોકો આજ સટોરીઆ બન્યા છે. એકંદરે ખીજના દ્રવ્યનો અપહાર કરવાની વૃત્તિ કંઈ ઓછી થઈ નથી. ? સ્ત્રીવંપત લોકો આગળ જે રીતે સ્ત્રીવર્ગ તરફ દષ્ટિ નાખતા હતા, તેજ પ્રવૃત્તિથી પ્રેરાઈ આજે તેવાજ લોકો સ્ત્રીસમાજ પોતાની નજર નીચે કેમ વિશેષ રહે એનો વિચાર કરી રહ્યા છે. જડભરત જેવા સમાજની વહુદિકરીઓને પોતાની દેખરેખ નીચે લાવવા માટે કંઈક રૂપાળો હેતુ બતાવવાની માત્ર જરૂર છે, એટલો સુધારો ચોક્કસ ! સાર્વજનિક ક્ષુદ્ર ગંધાઓના મૂળમાં શા

૧ Criminal Sociology by Enrico Ferri; Criminal man by Lombroso; Mending of the mankind by George white head.

હેતુઓ હોય છે, એનો મનોવિશ્લેષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ? પછી આ ક્ષણિક સુધારણા તરફ તિરસ્કાર છૂટયા વગર રહેશે નહીં. જગતની શરૂઆતથી ખૂન એ અત્યંત ભયંકર ગુનો મનાયો છે અને તેને માટે ભયંકર શિક્ષાઓ આપવામાં આવી, પણ તેથી શું આ ગુનાનું પ્રમાણ ઓછું થયું છે ખરૂં? માનવીમનની ગુનાઓ કરવાની જે મૂખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે તેમાં જરા પણ ફેરફાર થયો નથી. છતાં મનુષ્યની નૈતિક સુધારણા થઈ છે એમ કહેવું એ કેવળ નિર્લજ્જતા છે. જુદાં જુદાં તત્ત્વજ્ઞાનોનાં નામાભિધાન હેઠળ આ ગુનાને ગુનો જ કહેવાનું માંડી વાળીએ તો પછી સહેજે સમાજમાંથી ગુના નિર્મૂલ થઈ જવાના, અને પછી લોકોની પણ શી વાત કે તેઓ ગુનાઓ કરી શકે? આવી રીતે સમાજમાં ગુનાઓ ઓછા થાય છે, એ વાત ઘણી જ સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકાશે.

સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં મનુષ્ય દ્વારા અંતઃકરણનો થતો ખય છે એમ કહેવાય છે. આ બાબત ઇતિહાસ પરથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સુધારણા જે બતાવવી હોય તો સમાજ પરિસ્થિતિમાં માનવ કેવી રીતે વર્ત્યો એની તુલના કરવી જોઈએ. ગયા મહાયુદ્ધ સુધી બધાને એમ લાગતું હતું કે સુધરેલો માણસ વધુ ન્યાયપ્રિય, પરંતુ ખે દુઃખીઓ થનારો, અને કમી પાશવી મનોવૃત્તિવાળો છે. હિંદુ મનુષ્ય એ નૈસર્ગિક રીતે એવો જ છે પણ હાલનાં સુધારણાનાં ચોકડામાં એ ખેસતું નથી! હવે સુધરેલો મનુષ્ય આજ સુધી કેમ વર્ત્યો તે જોઈએ. ન્યારે જર્મન રાષ્ટ્રોએ કૂર અત્યાચાર કર્યા ત્યારે જર્મની વિરૂદ્ધ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છેથી થોડી અતિશયોક્તિ થવી સંભવિત હતી, પરંતુ લૉર્ડ બ્રાઇસના અધ્યક્ષપણા હેઠળ તપાસ કરવા માટે નીમેલા કમીશને અત્યંત વિચારપૂર્વક અભિપ્રાય આપ્યો છે કે જર્મનીએ ફાંસ અને ખેદજીઅમમાં જે પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા છે તે પ્રકારના

અત્યાચારો યુરોપમાં છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષમાં અન્યા નહીં હોય ! પેનીન-સ્યુલર યુદ્ધની વખતે લૉડ વેલિંગ્ટન જ્યારે ઍંગ્લેન્ડ અને સીઉડોડ રોડ્રીગોમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અંગ્રેજ સિપાઇઓએ જે લુટકાટ અને બળાત્કાર સંભોગના પ્રકાર કર્યા તેના વિષે કોઈ પણ સહૃદય માણસના મનને તિરસ્કાર ધૂટયા વિના રહેશે નહિ.

“ Nevertheless there were orgies of rape and plunder, when Wellington's troops entered in Badajoz and Ciudad Rodrigo.”

(Christain ethics by Dean Inge 1930 Page 316)

ગયા મહાયુદ્ધમાં-જેણે કદી કીડી પણ મારી નહિ હોય એવી કારકુનની નોકરી કરનારા તરૂણ છોકરાઓને લોહીનો ચસ્કો લાગવાથી કેટલા જલદી તેઓ ઉત્તમ સિપાઇ એટલે પગારી મારા અન્યા-એ વાત જગતની આંખ સામે તાજબ છે તુર્કીએ અર્મેનિયામાં જે કતલો કરી તે કતલો અંગીઝખાનના કાલ પછી ભાગ્યે જ કોઇએ કરી હશે. રશિયન ક્રાંતિકારોએ હાલ (tormenting) કરવાના જે જુદાજુદા પ્રકાર સંસ્કૃતિમાં ઝપાટાથી ફેલાવ્યા હતા તે પ્રકાર હિંદુસ્તાનમાં તો અમાનુષ લાગે છે. સુધરેલા અમેરિકામાં ગુનેહગાર નીચેને બાળવાના જે પ્રયોગો ચાલુ છે તે સુધરેલા માનવસમાજના અંતઃકરણનું માર્દવ તો ચોક્કસ બતાવતા નથી. ઍકસરના બળવા પછી યુરોપીઅન લોકોએ ચીનમાં જે અત્યાચાર કર્યા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે સુધરેલા મનુષ્ય તરફ પણ જે તેમની સુધારણા તેમનાથી લિત્ત હશે તો યુરોપીઅન લોકો સભ્ય વર્તન રાખશે નહીં. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરી તત્ત્વજ્ઞ ફેડરિક નિત્શે કહે છે કે, “ સર્વ હિંસક પશુઓમાં સર્વથી દૂર હિંસક પશુ હોય તો તે યુરોપીઅન મનુષ્ય છે.”^૧ આવા પ્રકારનો મત રે. ડીન ઈન્જે માન્ય કર્યો છે.^૨ એક અંચકાર કહે છે

૧ On the nations and peoples.

૨ Outspoken essays by Dean Ingo.

પ્રગતિની શ્રામક કલ્પના

૪૦

કે, “ જો તિર્યક યોનીમાં ધર્મરચના કરી શકાય તેમ હોય તો તેમને ઈશ્વરની કલ્પના આવી શકશે કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ તેમને સેતાનના સ્વરૂપની કલ્પના કરવાનું કહીશું તો તેઓ મોટા શ્વેતવર્ણીય મનુષ્યનું રૂપ બતાવશે.” આવી રીતે જોતાં મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, બૌદ્ધિક વગેરે કાંઈ પણ દૃષ્ટિથી વિકાસ થયાનો પુરાવો ઐતિહાસિક કાલમાં એટલે છેલ્લાં ત્રીસ હજાર વર્ષોમાં મળી આવતો નથી. સુધારણા થઈ છે એવાં જે નગારાં વાગી રહ્યાં છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે મનુષ્યની અંતર્ગત વાસનાપૂર્તિનાં પહેલાનાં સાધનો પર ઘણું જ પ્રભુત્વ મળ્યું છે, પરંતુ તેથી માનવનો નમુનો (Human type) બદલાયો છે એમ કહેવું એ ખીન્નને તેમજ પેતાને ઠગવા જેવું છે. માનવીનમુનો બદલી શકાય કે કેમ એની ચર્ચા સંસ્કૃતિના ઉદ્યાસ્તના કારણોનું વિવેચન કરવાના છીએ ત્યાં કરીશું. અહીંયાં એટલું જ કહેવાનું કે જ્યાં જ્યાં સુધારણા શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં ત્યાં અને તે દેશોમાં માનવવંશની અત્યંત અધોગતિ દેખાય છે.

પ્રશ્ન હવે એવો ઉભો થાય છે કે આ સુધારણા એ છે શું ? વખતે કવખતે જ્યારે લોકો આ શબ્દ ઠાવકું મ્હોં રાખીને બોલે છે ત્યારે શું એ શબ્દથી પ્રતીત થનારી વસ્તુસ્થિતિ કે એની મર્યાદાઓ જાણે છે ? યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનથી માણસનું મન ગુચ્ચવાઈ જાય છે. આવી દીધેલું ઘડીઆળ જે પ્રમાણે સંગ્રહ કરેલી શક્તિનો વ્યય કરે છે, તેવી રીતે આ જગત એક સરખો શક્તિનો વ્યય કરે છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. પરંતુ આ સર્વ શક્તિ મૂળમાં જ ક્યાંથી આવી એમ જે કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો પ્રશ્ન પૂછનારાને જ અજ્ઞાનતાનો આરોપ વહોરવો પડે છે. વિશ્વની મૂળ રચના કેવી છે એ ગૃહીત લેવા પર નીતિશાસ્ત્રનો ઘણો જ આધાર છે. તેથી મૂલબૂત ગૃહીત કૃત્યો સમગ્ર લેવાં એ ઘણું જ હિતાવહ છે; છતાં એ પ્રશ્ન બહુ દૂરનો હોઈ છોડી દઈએ છીએ, પરંતુ સર્વસાધારણ રીતે માનવવંશની સુધારણા કેવી

૪૮

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

હોવી જોઈએ એની રૂપરેખા જ મૂળ સમજાતી નથી તેનું શું ? જે પ્રગતિના નામથી આટલા ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રગતિ સંબંધી સ્પષ્ટ કલ્પના યુરોપના તત્ત્વજ્ઞોને પણ આવી લાગતી નથી ! અહીંના સુશિક્ષિત વર્ગની એવી સ્થિતિ થઈ છે કે એકાદ દોષ સનાતની અને પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાન હશે, તો પણ સનાતનીઓનો દોષ તુરત જ દેખાશે, પણ પાશ્ચાત્યોનો દોષ લવલેશ પણ દેખાશે નહિ. ઉદાહરણાર્થ જગતની ઉત્ક્રાંતિ વિશે ખોલતાં દરેક તત્ત્વજ્ઞને ક્યાંકથી તો શરૂઆત કરવી પડે છે જ. પોતે અમુક ઠેકાણેથી શરૂઆત કરી છે એમ કહી તેથી પહેલાંનું હું જાણતો નથી એમ તો એ કહેતો જ હોય છે, પરંતુ તેથી પહેલાં શું હતું એ પ્રશ્ન તો પૂછવાનો રહે જ. આપણને જો કાંઈ પૂછે તો પ્રશ્ન પૂછનારને મૂર્ખપણાનું પ્રશસ્તિપત્ર આપી 'શેષં ક્રોપેન પૂરયેત્' એ ન્યાયનો અવલંબ કરવાનો. પરમેશ્વર આ જગતનો કર્તા છે એમ જો કાંઈ ધાર્મિક મનુષ્ય કહે તો આપણે એની મસ્કરી કરવી, પરંતુ પોતે ગૃહીત લીધેલી પ્રકૃતિ (matter) વગેરે ક્યાંથી આવ્યાં એ પ્રશ્નોનો જવાબ ન આપવો એ તો એક અજ્ઞ જ ન્યાય છે !

હીક, અહીંના વિદ્વાનોના ગુરૂગૃહે આ પ્રગતિની કલ્પના કેટલી સ્પષ્ટ હતી અને છે તેનો વિચાર કરીએ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે, "ઉત્ક્રાંતિનો જુવાળ એવો છે કે જે વસ્તુઓને આપણે માનવી સમાજમાં કનિષ્ઠ ગણીએ છીએ તે ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જઈ માનવપ્રાણીની પૂર્ણાવસ્થા નક્કી આવવાની છે." ભલે આવે ખિચારી ! પરંતુ હજાર વર્ષો પછી જે પૂર્ણાવસ્થા નક્કી આવવાની છે તે માટે અપૂર્ણાવસ્થામાં હોવા છતાં આચાર અને વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન કરવું નહિ એમ તેણે ક્યાંય લખ્યું હોય તો તે અમારા વાંચવામાં આવ્યું નથી પ્રાચીનોની કલ્પના તરફ જોઈશું તો મનુષ્યનું પૂર્ણત્વ દર્શાવનારો કૃતયુગ આગળ થઈ ગયો છે એમ તેઓ માનતા. હિંદુઓના મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાંથી આ કલ્પનાને આધાર મળે છે.

પ્રગતિની જામક કલ્પના

૪૬

તે જ પ્રમાણે ચહુદી ત્રીક વગેરે જુના રાષ્ટ્રોનાં સાહિત્યમાંથી પણ મળે છે. કૃતયુગ હવે પછી આવશે એવી આજની કલ્પના છે, અને તે મનુષ્યની જીવિના જોર વડે પ્રાપ્ત થવાનો છે. કૃતયુગ હવે પછી આવવાનો છે, એટલે પાછળથી આવનારો કાલ થઈ ગએલા કાલ કરતાં વધુ સારો હોય છે, એ પ્રકારની કલ્પના પ્રાચીનોમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે મળી આવે છે. કૃતયુગ પૂર્વે પણ ન હતો અને પાછળ પણ થશે નહિ એવી કલ્પના પણ કોઈ સ્થળે દેખાય છે. તે યુગ અનેક વખત આવે છે. એ જ કલ્પના માટે આપણી તરફ યુગ, મનવન્તર વગેરે શબ્દોના ઉપયોગ કરી તેને સ્પષ્ટ કરી છે. પ્લેટો, ત્રણ લાખ સાડા હજાર વર્ષોનો એક યુગ માનતો અને આર્યવંશકારો ૪૩ લાખ વીસ હજાર વર્ષનો યુગ માનતા. હાલના તત્ત્વજ્ઞોમાં ગોટે (Goethe) અને નિત્શે એ અને યુગકલ્પનાને અનુમોદન આપે છે. માનવ એ દેવોનો બ્રહ્મ થએલો વંશ જ છે એમ પૂર્વે મનાતું. હાલે માનવ વાંદરાનો ઉચ્ચ પદે પહોંચેલો વંશ જ છે એમ માનવા તરફ પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્નો ન કરવા છતાં કેવલ સૃષ્ટિના જ પ્રવાહમાં તેની સતત પ્રગતિ થયા જ કરે છે એમ હાંક્યે રાખવું એ વીસમીસદીનો ખાસ હક્ક છે.

આ ઉપરોક્ત કલ્પનાને ખીજા ક્ષેત્રોમાં સાચી માનીએ તો કોઈ વિચિત્ર જ કાચડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની વિચારસરણી અનુસાર રોમન લોકોના અને કેશ્વરી ધર્મ કરતાં ખ્રિસ્તી લોકોનો એકેશ્વરી ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાશે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ કેથોલિક પંથ કરતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ એ વધુ સારો ! વૈદિક ધર્મ કરતાં જુદા ધર્મ સારો અને આ આર્ય ધર્મ કરતાં હાલે ઉત્પન્ન થએલા આર્યસમાજ, દેવસમાજ, વ્રાહ્મીસમાજ વગેરે નવીન પંથો સર્વશ્રેષ્ઠ ! મહામદના ઇસ્લામ કરતાં અકબરનો 'દીને ઇન્નાહી' શ્રેષ્ઠ ! આ બધી બાબતો સિદ્ધ

૫૭

હિંદુઓનું સમાજનિયમનાશ

કરવી એ આધુનિક પ્રગતિવાદીઓને પણ જરા મુશ્કેલ પડશે, નહિ તો ધર્મના સારા નરસાનો કંઈ માપ બતાવી ઉપર કહેલી બાબતો કાઈ સિદ્ધ કરે એવી બંને સ્નેહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ.

સંસ્કૃતિનો વિચાર કરીએ તો આ પ્રગતિનો નિયમ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. પરાભૂત સંસ્કૃતિ વિજેતા સંસ્કૃતિ કરતાં શું હંમેશાં હલકી જ હોય છે ? ડૉ. કાર સૉન્ડર્સ કહે છે કે, “ જ્યારે આપણે કેટલાક સમૂહોનો વિધ્વંસ કરીએ છીએ ત્યારે તેનો પૂર્ણનાશ થયો જ હશે એમ નથી. તેમાંના કેટલાક સમૂહો સારી રીતે દબાઈ ગયા હશે, તે વર્ગમાંની સ્ત્રીઓ પણ પછાત રહી હશે, અને તેથી વિજયી સંસ્કૃતિએ કેટલાક જ્ઞાતિરિવાજોનું અનુકરણ કર્યું હશે તો પણ એ રીત રિવાજો તેમના હતા એ ઓળખવું ઘણું મુશ્કેલ થશે. વિજય એ વંશની શ્રેષ્ઠતાનો પુરાવો થઈ શકતો નથી જેની પાસે સંહારક હથિયારો શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં હશે, તેને જ વિજયશ્રી ધરશે, પરંતુ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં હથિયારો હોવાં એ કંઈ વંશની શ્રેષ્ઠતાનું લક્ષણ નથી ! શ્રેષ્ઠ હથિયારો મેળવવામાં શુદ્ધિ જેટલો જ ભાગ્ય પણ ભાગ ભજવે છે.

“ It is probable that in many cases what is taken for elimination was in fact smothering, that is to say, many of the defeated groups especially women, survived though outwardly, owing to the adaption of the conquering group, traces of the defeated were lost. Victory is no proof of biological superiority. Victory tends to favour those best equipped with weapons. Superior equipment is no proof of biological superiority. The possession of superior weapons is at least as often to due superior luck as to superior intelligence.”

(War & biology—paper by Carr Saunders.)

આ ભાગ્ય નામના અમાનુષ્ય તત્ત્વને ડાહ્યો મનુષ્ય ઓળખે છે, પરંતુ નવમતવાદી ઓળખતો નથી. ભગવદ્ગીતા કહે છે.

पंचैतानि महाबाहुः कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व कर्मणाम् ॥

ભારાથી, હે મહાબાહુ! શીખ આ પાંચ કારણો :
જે કલાં સાંખ્ય સિદ્ધાંતે સાધવા કાળ કર્મ સૌ .

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्प्रेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥

અધિષ્ઠાન, તથા કર્તા કરણો એ જુદાં જુદાં,
પ્રેષ્ટા નાના વિધિની, તે તેમાં દૈવજ પાંચમું.

અ. ૧૮ શ્લોક ૧૩, ૧૪

અહીં દૈવ એટલે મનુષ્યની બુદ્ધિથી પર (Supra-rational) એવું એક તત્ત્વ માન્ય કર્યું છે.

પ્રગતિનો નિયમ સંસ્કૃતિના ઉદ્યાસ્તનો વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થઈ શકશે એમ અમને લાગતું નથી. પૃથ્વીતલપરથી એટલી બધી સંસ્કૃતિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે કે હવે આવનારી સંસ્કૃતિ એ અગાઉ થઈ ગયેલી સંસ્કૃતિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ નક્કી કરવું બહુજ મુશ્કેલ થશે. અરબ, હિંદુ અને ઉત્તર તરફના યુરોપીઅન લોકોએ સંસ્કૃતિઓ સરખવી, તે ભોંગોલીઅન વંશોએ દરેક ઠેકાણે તેમનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આવી સ્થિતિ થઈ તેથી શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ ભાવ ક્યા તત્ત્વો ઉપર નક્કી કરવો? ઘોડા પર ખેસી ભટકનારા લોકોની ટાળીઓ જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેઓએ સમાજનો નાશજ કર્યો. પાંચમાં સૈકામાં મધ્ય એશિયાની હુણુ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી જંગલી ટાળીઓ એશિયા અને યુરોપ અને ખંડમાં રોગચાળાની પેઠે ફેલાઈ ગીઅન રોમના ઇનિહાસમાં કહે છે કે, “ અડિલા નામના હુણુ સરદાર યુક્તીનથી એટ્રીઆટિક સુધી પાંચસો માઇલની સર્વ સીમાઓ પોતાના લાખો અનુયાયીઓ સાથે હલ્લો કર્યો અને એ મોજાને ફ્રાંસ સુધી

પહોંચ્યાડયું. શ્રેણે-સના યુદ્ધમાં તે વખતની સર્વ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ જ લગભગ નષ્ટ થવાની અણી પર હતી. ખીજા હુણ-જેને ઇતિહાસજ્ઞ શ્વેતહુણ કહે છે એ લોકોએ જ્યારે મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તને પૌત્ર સ્કંદગુપ્ત ઉત્તરમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરવાની શરૂઆત કરી. સ્કંદગુપ્તે એ સ્વારીઓને પ્રતિકાર કર્યો, પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી તે લોકોએ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો.”^૧ સમુદ્રગુપ્તની સંસ્કૃતિ અને હુણ લોકોની સંસ્કૃતિ એ બંનેમાં કંઈ શ્રેષ્ઠ હતી એ એક શાળાનો નાનો વિદ્યાર્થી પણ કહી શકશે. પાછળથી કાશ્મીરની લડાઈમાં પરાજીત થવાથી હુણ લોકોને કાશ્મીરમાં જવું પડ્યું. આ યુદ્ધનું કારણ એ બંધુ કે હુણ પ્રજાએ જે કતલ કરી તે કતલથી આર્યાવર્ત ખળભળી ઉઠ્યો. આલાદિત્યે અને યશોધર્માએ હુણ લોકોને ભૂમિમાંથી હાંકી કાઢ્યા. પૃથ્વીપર ફેલાએલા જંગલી લોકોની ચઢાઈનું આ પહેલું મોજું થયું. અરબ લોકોએ અરબ્યમાંનું પોતાનું વસતિ-સ્થાન છોડી સો વર્ષની અંદર પૂર્વ તરફના રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો, આફ્રિકામાંના નોર્ડિક વંશ, વૈંગોલ વગેરેને પણ વીખેરી નાખ્યા, સ્પેન પર અધિરાજ્ય કર્યું, ફ્રાન્સ પર સ્વારીઓ કરી અને પડતીના વખતમાં પણ યુરોપના સર્વ રાજ્યોને લગાડી મૂક્યા, એશિયામાં ઈરાની સામ્રાજ્યોનો નાશ કર્યો, અફગાનીસ્તાન, બલુચિસ્તાનને પાદા-કાન્ત કરી તે ઠેક સિંધપ્રાંતની સરહદ સુધી આવી પહોંચ્યા. આ થયું ખીજું મોજું ! તાતાર લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં અને ચીન દેશમાં પોતાના રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં. રશિયામાં પણ રાજ્ય કર્યું અને ૧૭મા સૈકા સુધીમાં તે વીએના સુધીનો પ્રદેશ પાદાકાન્ત કર્યાં. આ થયું ત્રીજું મોજું.

પ્રસ્તુત પ્રગતિના વિષયાનુસાર પાછળથી આવેલી હુણ સંસ્કૃતિ પહેલાં થઈ ગએલી ગુપ્ત અને રોમન સંસ્કૃતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવી જોઈએ.

૧ Early History of India-Vincent Smith; Aryan rule in India by Havel.

પ્રગતિની ભ્રામક કલ્પના

૫૩

પરંતુ ઇતિહાસ તો તેમ કહેતો નથી. પ્રગતિ એ શી ભાંગગડ છે અને તે કેમ અને છે એ વાત આજના પ્રગતિવાદીઓ અમારા જેવા પ્રાકૃત માણસને સ્પષ્ટ કરી નહિ કહે કે ? પરંતુ એક વખત પ્રગતિની કલ્પના મગજમાં જડ ધાલી બેઠી એટલે પછી થયું. જે આજના પ્રવાહ સાથે તણાતો જ્ય તે પ્રાગતિક ! અને આજના પ્રવાહ સાથે તણાવા જે તૈયાર નથી એ પરાગતિક ! એવું સમીકરણ (Equation) થઈ બેઠું છે. આ સમીકરણની દ્રષ્ટિએ ઇતિહાસનો અર્થ સમજીશું તો ઘણી રમુજભરી બાબતો પ્રતીત થાય છે. મોગલ સામ્રાજ્યનો ચારે તરફ અમલ ફેલાવા લાગ્યા પછી અને સર્વ રજપુત રાજ્યોએ એ ભયંકર મોજા સામે માથું નમાવ્યા પછી એ ભયંકર વંટોળીઆ સામે છાતીને જ ગઢની દિવાલ બનાવી સામે થનાર એક જ વીર સિસોદીઆ કુલના મહારાણા પ્રતાપસિંહ એ પરાગતિક ! ત્યારે અકબર પાદશાહને મદદ કરનારો પેલો દેશદ્રોહી અને ધર્મદ્રોહી અંબરનો માનસિંહ એ પ્રાગતિક ! હિંદુઓની શિખા માટે લઢનારા બાપા રાવળના વંશજો ! તમે અમેરિકા જઈ ઉદાર મતો કેમ શિખ્યા નહિ ? પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માતબર થયા પછી તેની સામે થનાર કૃથોલિક અગર કૃથોલિક ધર્મ ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો વિરોધ કરનારા પ્રોટેસ્ટન્ટ એ પરાગતિક ! આપણા સ્મરણકાલમાં જ જન્મથી મૂલ્ય સુધીના સર્વ નૈતિક મૂલ્યો યુરોપીઅન પદ્ધતિ પર લઈ જવાં બેઠાં, એવા પ્રકારના મતનો પ્રચાર કરનારા મહાત્મા એ પ્રાગતિક અને ગતિયુક્ત હિંદુસમાજની ઘટના સાથે મેળ નહિ લે એવા રીતરિવાજોનું અનુકરણ અમે નહિ કરીએ એમ કહેનારા, જીની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા લોકો પરાગતિક અગર પેલી પ્રચલિત થએલી ગાળ વાપરીએ તો તેમને સનાતની કહેવા ! ગૌતમ ધુહ, અશોક, મૌર્ય વગેરે લોક પ્રાગતિક ! અને તેમની સામે થનારા કુમારિત્ત ભદ્ર, શંકરાચાર્ય વગેરે બધા પરાગતિક ! તેની સાથે હરવિલાસ સારાના વિવાહ ત્રિષયક બિલનો વિરોધ કરનારા સનાતની અને મુસલમાન એ પરાગતિક ! કેવી સુંદર બેઠી !! પ્રાર્થના

સમાજ, આહોસમાજ વગેરે બધા પ્રાગતિક અને સ્મૃતિ પર નિબંધ ત્રથા લખનારા ટીકાકારો પરાગતિક ! સાચું કહીએ તો પ્રાગતિક અને પરાગતિક એ બન્ને શબ્દો અર્થ શુન્ય છે ! સીનેકા કહે છે કે, “જેને આપણે પ્રગતિ કહીએ છીએ તે પરાગતિ પણ હોઈ શકે.” માનવોના ઇતિહાસમાં પ્રગતિ જેવી ભ્રામક કલ્પના આટલી પ્રબલ કેમ થાય છે એ કોયડો માનસશાસ્ત્રજ્ઞોએ ઉકેલવા જેવો છે વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે સૃષ્ટિના નિયમો પ્રગતિ પણ કહેતા નથી અને પરાગતિને પણ અનુમોદન આપતા નથી. માનવી પ્રગતિ શું છે એ સૃષ્ટિને સમજાવું જ નથી. સૃષ્ટિના નિયમો આ બાબુ નથી અને પેલી બાબુ પણ નથી. ખરી વાત એમ છે કે કોઈ પણ જાતિની નૈસર્ગિક સ્થિતિ તેની ગતિ છે, પ્રગતિ નહિ. બાબુબાબુની પરિસ્થિતિમાં ટકી રહેવાની લાયકાત આવે ત્યાં સુધી તે જાતિમાં થોડા ઘણા ઝીણાં ફેરફારો થતા દેખાશે, પરંતુ જાતિનું સ્વરૂપ રિથર થયા પછી તે જાતિમાં સ્થાયી ભાવ જ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. માનવજાતિનું આ સ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપમાં ઉત્ક્રાંતિજન્ય ફરક થયાનું મારા વાંચવામાં નથી આવ્યું. અરે ! ચાર લાખ વર્ષ જેટલા કાલમાં કીડીઓના આકારમાં સુઠાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફરક પડ્યો નથી.

જો લોકભ્રમની છાપ સર્વ માનવવંશ પર બેસાડવી હોય તો તેણે કોઈકને કોઈક તત્ત્વજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો જોઈએ. આ પ્રગતિરૂપી દંતકથાએ ત્યારે પ્રગતિ અને તત્ત્વજ્ઞો યુરોપના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો પર પોતાની છાપ બેસાડી હતી. એ તત્ત્વજ્ઞો હેગેલ, કાંત અને સ્પેન્સર હતા. તેવી જ રીતે ડાર્વિનના ભેગમાં પણ આ કલ્પનાનું ભૂત ભરાયું હતું. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ તત્ત્વજ્ઞોના લેખો-માંથી પ્રગતિનું તત્ત્વ જરા પણ સિદ્ધ થતું નથી.

પ્રગતિની ભ્રામક કલ્પના

૫૫

જે ઉત્ક્રાંતિ તત્ત્વ એ જ જગતિક જીવનનું પ્રધાન તત્ત્વ માનીને ચાલીએ તો જગતમાં નૈતિક મૂલ્ય સારું નરસુ, સત્ અસત્, સુજન દુર્જન વગેરે દ્વંદ્વોમાં પ્રતીત થનારી કલ્પનાઓને કંઈ પણ અર્થ રહેશે નહિ. જે કંઈ અને છે તે ઉત્ક્રાંતિના પ્રવાહમાં અને છે. માનવથી તો તે પ્રવાહ થોભાવી શકાતો નથી. પછી,

સુખદુઃખં ભવોઽભવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥
અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશો યશઃ ।
ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત ઈવ પૃથગ્વિધાઃ ॥

ભગવદ્ ગીતા, અ. ૧૦ શ્લો. ૪, ૫.

જન્મ, મૃત્યુ, સુખો દુઃખો સંતોષને ભયાભય,
અહિંસા, સમતા, દાન, તપ, કીર્તિ, અકીર્તિઃ એ
મારા થકી જ ભૂતોના થાય ભાવો જુદા જુદા.

એવી સ્થિતિ થશે, અને કર્તા પોતાના કર્મો માટે જવાબદાર રહેશે નહિ. પછી જગતની પ્રગતિ કે પરાગતિની ભાષા એટલે એક અર્થશુન્ય બકવાદ^૧ થશે. પછી મનુષ્યનું ખાસ મહત્ત્વ કે વ્યક્તિત્વ રહેતું નથી, તેની સ્થિતિ ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલી અને ભવિષ્યકાલમાં થનારી માનવ હારમાલાની જોડનારી એજવાબદાર કડી (link) જેવી થાય છે. પછી સર્વસાધારણ રીતે પ્રગતિ શબ્દ અર્થશુન્ય અને છે. લાયક તેટલા જીવશે (survival of the fittest) આ શબ્દ સમુચ્ચયનો એવો પણ અર્થ લઈ શકાશે નહિ કે સર્વમાં સદ્ગુણી અગર સૌથી સુંદર અગર સૌથી ઉપયુક્ત વંશ (વ્યક્તિ કે વસ્તુ ગમે તે). સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો સાધુત્વ (Goodness), સૌન્દર્ય (Beauty) અને સત્ય (Truth) એ કલ્પનાઓનો આદિ (source)

૧ F. H. Bradley quoted by Dean Inge in his *Out-spoken essays*.

એવો આખો નીતિશાસ્ત્રનો પાયો જ ઉખડી જાય છે ! પછી આડી જે રહ્યું તે સમાજશાસ્ત્ર ! ! વળી એકંદરે અધાની પ્રગતિ થાય છે એમ કહેવાનો કંઈ જ અર્થ નથી.

‘કાઈ પણ રચના અગર સેન્દ્રિય પ્રાણી તદ્દન સાદી રચનામાંથી ધણી જ ગુચ્ચવાળા લારેલી (Complex) રચનાવાળાં થવાં એવો સર્વ ઠેકાણે પ્રગતિનો નિયમ દેખાય છે.’ એમ હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે. આ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું પ્રગતિ વિષયક વેદવાક્ય થયું. ગમે ત્યાં જુઓ ! પ્રથમ એકાવચી પિંડ (unicellular) અગર રચના ઉત્પન્ન થશે, પાછળથી એજ પિંડ અનેકાવચી (multicellular) થઈ પ્રગતિ કરશે. સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં ગમે તેટલું બારીકાઈથી જોઈશું તો પણ આ નિયમ સાચો છે એમ દેખાતું નથી. કેટલાક પ્રાણીવર્ગ જીવન ટકાવવા માટે અનેકાવચી બન્યા, તેમ છતાં સર્વ પ્રકારના રોગ જંતુઓ એકાવચીની સ્થિતિમાં જ જીવન ધારી શક્યા છે. વધુ બારીક નિરીક્ષણ કરીશું તો રોગ જંતુઓ જ સૃષ્ટિમાં સર્વથા વિજયી થાય છે, એમ પણ દેખાશે. જેને પ્રગતિપ્રિય પ્રાણી કહેવામાં આવે છે તેની કિંચિત્ કાલ પ્રગતિ થઈ, તેઓ સૃષ્ટિમાંથી સમૂળગા નાશ પામે છે. આ સિદ્ધાંતને ભૂસ્તર વિદ્યામાંથી જોઈએ તેટલા પુરાવા મળી શકે છે. સૌરિઅન કાલમાં જે મોટાં મોટાં પ્રચંડ પ્રાણીઓ થઈ ગયાં તેના હાડકાંઓ જ માત્ર આજે પણ ભૂપૃષ્ઠના થરોમાંથી મળી આવે છે, પરંતુ તે પ્રાણીઓ તો ક્યારેય જગતના પટ પરથી નષ્ટ થઈ ગયાં છે. જે રોગ જંતુઓએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાણ લીધો હશે, તે રોગ રોગજંતુઓની જાતિઓ હજી પણ અસ્તિત્વ ધરાવી રહી છે. મનુષ્યજાતિ નિસર્ગમાંની બધી જાતિઓ કરતાં વધુ દુબળી છે. તેથી તેમાં જીવ્યાતી નૈસર્ગિક કુચ્યાઈ પણ ખુબ પ્રમાણમાં વધી છે ! સૃષ્ટિમાં જીવન ટકાવી રાખવાના ત્રણ માર્ગો છે;

૧. કાંકાના બક્ષપર પ્રતિસ્પર્ધાઓના નાશ કરી જીવન ટકાવી રાખવું,

પ્રગતિની ભ્રામક કલ્પના

૫૭

૨. પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એટલી ઝડપથી કરવી કે પ્રતિસ્પર્ધીઓને કેવલ લોક સંખ્યાના બળપર જ દયાવી દેવા, અગર
૩. પ્રતિસ્પર્ધીઓને અનેક પ્રકારની લુચ્ચાર્થ ભરેલી યુક્તિઓ કરી ફસાવવા અને મોટાઈ મેળવવી.

તેમાંથી પહેલો માર્ગ દેખાવમાં રૂપાળો છે, છતાં તે માર્ગનો અવલંબ કરનાર પ્રાણીવર્ગનો હાંમેશાં નાશ થાય છે. સૃષ્ટિમાં જોઈએ તો વ્યાઘ્ર સિંહાદિ જાતિઓનો અને મનુષ્યમાંના લડાયક વર્ગનો નાશ થએલો દેખાઈ આવશે. ખીજા માર્ગથી જનતરી જાતિઓ આ સૃષ્ટિમાં ચીરંજીવ થએલી દેખાશે, અને ત્રીજા માર્ગથી જનતારા માનવવર્ગ પોતાની ભુદ્ધિના સામર્થ્યપર પોતાના કરતાં બલવાન પ્રાણીવર્ગ ઉપર સૃષ્ટિમાં કંઈ નહિ તો આજ તો વિજય મેળવ્યો છે, એવું તો ચોક્કસ દેખાય છે. મેચનિકાફ જેવા ઇંદ્રિય વિજ્ઞાનવેતા બતાવી આપે છે કે માનવોને જે કામ કરવું છે તે દષ્ટિએ તેમનું શરીર ઘણુંજ અગવડતા ભરેલું છે. ઇતિહાસ તરફ જોઈશું તો સ્પેન્સરના સિદ્ધાંતને જરા પણ અનુમોદન મળતું નથી. ઇતિહાસમાં જ્યાં જ્યાં કાલ્પનિક પ્રગતિ, ત્યાં ત્યાં નાશ એવો ત્રિકાલાબાધિત સિદ્ધાંત દેખાય છે. પ્રગતિ કરી કે નાશ થયેજ સમજવો, પછી નાશ પણ પ્રગતિમાંની એક સ્થિતિ છે એમ કહેવું હોય તો ભલે ! હિંદુઓએ અને ચીની લોકોને કિંચિત્ કાલ સુધી પ્રગતિ કરી અને ત્યાંજ અટક્યા, તેજ સમાજો આજે પૃથ્વીતલપર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ગ્રીક અને રોમન લોકો સતત પ્રગતિ કરતા જ ગયા અને વિનાશ પામ્યા ! કારણ, અમે પાછળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રગતિ એ સૃષ્ટિનો નિયમ નથી, એ એક હાર્પર્ટ સ્પેન્સરનો માત્ર મતજ છે. પરંતુ હાર્પર્ટ સ્પેન્સર અને સૃષ્ટિ એ કંઈ સમાનાર્થ શબ્દો નથી. ઉત્કું આજ જોઈશું તો એકજ સમાજના જે કંઈ થરો દેખાય છે, તેમાંથી પણ આપણી દષ્ટિએ જે જે એક મનાય છે તે તે થરો ધીમે ધીમે ઓછા થતા જાય છે, તેનું કારણ એ લોકોની પિંડાત્મક અધોગતિ હશે એવું મેજર ડાર્વિન પોતાના સુમગજનન

૫૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

શાસ્ત્રપરના પ્રથમાં કહે છે. પોતાની આંગ્લભૂમિના સમાજ વિશે ડૉ. શીશર કહે છે કે, “ ગ્રેટબ્રીટનની લોક સંખ્યાની ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના કાલમાં ક્યારેક પણ પિંડાત્મક અધોગતિ શરૂ થઈ છે. છતાં ૧૯૨૧ ના વસતિપત્રકમાં લોક સંખ્યામાં વધારો જ થતો દેખાય છે અને ૧૯૩૧ના વસતિપત્રકમાં પ્રજોત્પાદનને અયોગ્ય એવી વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ એકંદર સંખ્યા સાથે સરખાવતાં વધુ હોવાથી થોડી આભાસિક વૃદ્ધિ થએલી દેખાશે.”

“ The population of Great Britain, for example, must have commenced to decrease biologically at some date obscured by the war between 1911 and 1921; but the census of 1921 showed a nominal increase of some millions and that of 1931 will, doubtless in less degree, certainly indicate a further spurious period of increase due to the accumulation of persons at age at which the reproductive value is negligible.”

(Genetical theory of selection by R. A. Fisher Page 30. 1931)

ડૉ. કુઝિન્સ્કી કહે છે કે, “ ઉત્તર અને પશ્ચિમ યુરોપની લોક-સંખ્યા નષ્ટ થશે એ આપત્તિ ટાળી શકાય તેવી નથી.^૧ આજ મત પ્રો. એસ. જે. હોમ્સે કયુલ કર્યો છે.^૨ આજના રાષ્ટ્રો હજુ થોડી જીવનશક્તિ ખતાવે છે, કારણ કે તેમને પ્રગતિનાં રોગની પીડા ઉપર-ઉપર થઈ છે, તે હજુ નસેનસમાં ઉતરી નથી, નહિ તો સૃષ્ટિના પરિણામો કંઈ કોઈથી ટાળી શકાય એવાં નથી.

પ્રગતિવાહી તત્ત્વજ હેગેલની પ્રગતિની કલ્પના સૃષ્ટિ અગર ઇતિહાસની આગતમાં નિરપેક્ષ છે. પ્રગતિ એટલે આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા

૧ Balance of births and deaths-Kuzainski

૨ Journal of Heredity.

પ્રગતિની શ્રામિક કલ્પના

૫૯

એમ એ કહે છે. આધિભૌતિક જગતમાં સૃષ્ટિનાં અનંત પરિણામો સૃષ્ટિ પર અને મન પર થાય છે. તો પછી આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા એ શી બાબત છે અને ક્યા હેતુથી ઉત્પન્ન થઈ છે એ સમજવું મુશ્કેલ તો છે જ. સર્વ જગતની શક્તિઓનું પરિણામ જે આત્મ-તત્ત્વ પર થવાનું તે આત્મતત્ત્વ જ સ્વતંત્ર માન્યા પછી આ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ફરક તે શો રહ્યો ? હેગેલ સાહેબનું આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે પ્રગતિ એવું જે માન્ય કરીએ તો પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ પ્રગતિ કેમ સિદ્ધ કરવી એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ છે. હેગેલની વાદી-પ્રતિવાદી પદ્ધતિ (thesis-antithesis or dialectic method) જગતના ઇતિહાસમાં પ્રતીત થતી દેખાઈ આવશે એમ મને લાગતું નથી, પણ ધારો કે પૂર્વે ક્યાંક પ્રગતિ થઈ હશે પરંતુ ૧૯મી સદીમાં પ્રશિયામાં જે રાજસત્તાની પદ્ધતિ હતી એજ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં સુધારણા શક્ય નથી એવો પણ હેગેલ સાહેબનો મત હતો. પ્રગતિ જેવી અર્થશુન્ય કલ્પનાની પાછળ લાગી સમાજ અસ્થિર કરવો એ માનવ હિતની દ્રષ્ટિએ સાફ તો નથી જ, પછી તો નવમતવાદીઓ ગમે તે ડીંગો લગાવે, આવી રીતે જેતાં હેગેલની પદ્ધતિ ઇતિહાસ નિરપેક્ષ હોવાથી આધુનિક પ્રગતિનો જે અર્થ થાય છે તે અર્થમાં તેને માન્ય નહિ હોય એમ લાગે છે.

હજી એક પ્રગતિવાદી શીલસુફ હોય તો તે આધિભૌતિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનાર ઔગસ્ત કોંત છે. તેના મતની પણ એજ સ્થિતિ છે. તેણે પ્રગતિના જે ત્રણ ટપ્પાઓ કલ્પ્યા છે તે ટપ્પાઓમાં એકથી બીજો સુધરેલો છે એમ સિદ્ધ કરી શકાશે ખરું ? પ્રગતિના ટપ્પા સિદ્ધ કરતી વખતે ખ્રિસ્તોનો એકેશ્વરવાદ જીના રોમન લોકોના અનેકેશ્વરવાદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવું ગૃહીત લેવું પડ્યું છે. બીજું તે સમાજ આધિદૈવિક સ્થિતિમાં જ છે એવું કહેનાર કોંત પોતે જ એવી આધિદૈવિક સ્થિતિમાં છે; કોંતને પણ 'ધર્મ' શબ્દથી જે

રીતની સત્તાનો ખ્યાલ આવે છે, તેવી જ સત્તા જોઈતી હતી; કેવલ તેની પાછળ પ્રત્યક્ષ એ શબ્દ લગાવવો હતો.

ઇતિહાસના અને રાજસત્તાના ક્ષેત્રોમાં પણ આ પ્રગતિએ અસંખ્ય ગોટાળાઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે. કોઇ પણ રાષ્ટ્ર અગર સંસ્કૃતિ નષ્ટ થયાં હોય તો તેમ થવા માટે કેવાં યોગ્ય હતાં એટલું જ ઇતિહાસકારો બતાવતા દેખાય છે. રાષ્ટ્ર વિજયી થયું કે તે ક્રેઇ ગુણોવાળું હોવું જ જોઈએ. આ હિસાબે રોમન સામ્રાજ્ય તેનો નાશ કરનારા જંગલી જર્મનો કરતાં હલકું હોવું જોઈએ ! જો કોઇક રાષ્ટ્ર, કોઇક ધર્મ, કોઇક કલા, કોઇક કલ્પના, કોઇક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા કોઇક પદ્ધતિ સૃષ્ટિમાંથી નાશ થયાં હોય તો તે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા કેમ નાલાયક હતાં એ બતાવી આપવાનું એટલું જ કાર્ય પોતાનું છે એમ ઇતિહાસકાર સમજે છે, તેથી પહેલી સદી અને વીસમીસદી વચ્ચે થએલો ઇતિહાસ માનવીસમાજનું તાત્પર્ય કાઢવાની દ્રષ્ટિએ તદ્દન નિરૂપયોગી છે. મોટો સ્વાભિમાની ઇતિહાસકાર પણ તદ્દન પોલી એવી પ્રગતિતત્ત્વની જાળમાં સપડાયો કે એ પણ ભૂલભરેલાં વિધાનો કરવા લાગે છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રાજવાડે^૧ કહે છે કે, “ ટુંકમાં ઓગસ્ટ કોંતના શબ્દોમાં કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર તે વખતે Metaphysical state-અવસ્થામાં હતો અને Positive અવસ્થામાં આવવા માટે તેને હજુ ૫૦૦ વર્ષોની વાર હતી, એટલે શકે ૨૦૦૦ ના સુમારમા મહારાષ્ટ્ર Positive stage માં આવવાનો હતો.” આ વાક્યને પ્રધાન લઇ કેટલાક પાના કરેલી ચર્ચા માનવ સંસ્કૃતિનો કોયડો સમજવાની દ્રષ્ટિ એ નિરૂપયોગી છે, એટલું જ નહિ પણ નુકશાનકારક છે. મૂળમાં ઓગસ્ટ કોંતે કલ્પેલી અવસ્થાઓ જ અસમર્થનીય છે. વળી આધ્યાત્મિક અવસ્થામાંથી આધિભૌતિક અવસ્થામાં જવા માટે ૫૦૦ વર્ષો લાગે છે એવું ગણિત રાજશ્રી

૧ રાધામાધવ બિલાસ ચંપૂ-મસ્તાવના ૧૦૭, ૧૦૮

રાજવાડે શાના આધારે કરે છે ? હીક, રાજવાડે જેવો સ્વાભિમાની ઇતિહાસકાર, લડાયક હથિયારો બનાવતાં આવડતાં ન હતાં એટલે મહારાષ્ટ્ર પાછળ રહ્યો એવું વિધાન કરે છે, ત્યારે અમે આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રો. કાર સોન્ડર્સ એક આયુધો હોવાં એ વંશની એકતાનું લક્ષણ નથી, એવો સ્પષ્ટ મન આપે છે. આનું કારણ એટલું જ કે રાજવાડે આભાસિક પ્રગતિ તત્ત્વનાં નીચે કચડાઈ ગયા હતા, ત્યારે કાર સોન્ડર્સ એ શાસ્ત્રીય માપો લગાડી પછી જ પોતાના સિદ્ધાંતો રચે છે. આ લોકો સમાજસત્તાની પણ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ કહે છે. પરંતુ એકરાજસત્તા કરતાં પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ એક શા માટે ? તેનું એકકનિષ્ઠત્વ કયા પરિમાણથી માપવાનું ? એ સંબંધી કહવાને બંને શાબ્દિક યુક્તિઓ સિવાય કશી પણ વધુ ખુલાસો મળશે નહિ એક M. A. Ph. D. એક પ્રસંગે બોલતા સંભળાયા કે, “ ક્રાન્સની રાજક્રાંતિએ મનુષ્ય પ્રાણીમાં સ્વત્વનું અભિમાન ઉત્પન્ન કરી દીધું.” આ વિદ્વાન ગૃહસ્થને એટલી સાદી વાતની પણ ખબર નથી કે સ્વત્વનું અભિમાન દરેક વ્યક્તિમાં જોઈએ તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તે કોઈ પણ યુક્તિથી ઓછું કરવું જોઈએ, એવું યુનાનાશાસ્ત્ર (Criminology) પરનો એક એક અંધકાર ડૉ. સીઝર લોમ્બ્રોસો પોતાના ‘ Criminal man ’ નામના ગ્રંથમાં કહે છે. ‘ સ્વત્વનું અભિમાન સાચી લાયકાતના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં હોય છે.’^૧ એટરટન દિક્સ કહે છે કે, ‘ સ્વત્વનું અભિમાન (individualism) એ અમારી સંસ્કૃતિનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે.”

“ This individualism is the last term in the process of evolution, the tendency of which throughout the history of society has been persistent destruction of the successive

૧ Vanity varies inversely as the real worth.

૬૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

principles which have ensured the integration of the various social types by the adaptation of the individual to the social surroundings.

(Heredity and selection in sociology.)

પરંતુ સ્વત્વનું અભિમાન એ શબ્દ સમુચ્ચયનો ઉચ્ચાર કરવા સિવાય તે ગૃહસ્થને કંઈ વધુ સમજાયું હોય એમ માનવાને ખાસ કંઈ કારણ નથી.

પ્રકરણ ૪ થું

સામાજિક નીતિનો પાયો

આ. પ્રમાણે સર્વ અંગો અને ઉપાંગોથી પ્રગતિ નામના લોક-
 બ્રમનો અગર દંતકથાનો વિચાર કરતાં જણાશે
 કે સતત થનારી પ્રગતિ નામનાં તત્ત્વને
 સૃષ્ટિના નિયમો પરથી સિદ્ધ કરવા માટે
 કોઈ પણ સ્થળે પુરાવો મળતો નથી. સૃષ્ટિના
 નિયમો પ્રગતિ અને પરાગતિ એ બંને બાબતો વિષે કંઈ પણ બોલતા
 નથી, કારણ કે, પ્રગતિ અને પરાગતિ એ શબ્દોનો ઉપયોગ મૂલ્ય
 ઉત્પન્ન થયા પછી જ થઈ શકે. એકંદરે સાર્વત્રિક પ્રગતિ થતી ન
 હોય તો પણ એકાદ ક્ષેત્ર ચુંટી કાઢી તેટલા ક્ષેત્રમાં માનવસમાજને
 કોઈક વિવક્ષિત સ્થિતિમાં જરૂર રાખી શકાય અને તેને માટે આપણે
 સૃષ્ટિના નિયમો સમજી લેવા જોઈએ. પરંતુ આ સર્વ બાબતો માટે
 આપણા હેતુઓ સ્થિર થવા જોઈએ. પગલે પગલે આપણને નવી
 કલ્પનાઓ મળે છે, અને તેથી આપણે ચંચલ બનીએ છીએ, પરંતુ
 અંતે યશ વિષે તો નિરાશા જ મળે છે. **પુનરપિ જનનમ પુનરપિ
 મરણમ** એ મનુષ્યોના જીવનને લાગુ પડનારો નિયમ સંસ્થાઓને
 પણ તેટલો જ લાગુ પડે છે, એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે
 આપણાં સાધ્યો અસ્થિર છે એ આપણે સહેજે કમ્બુલ કરીએ છીએ
 આપણું ધ્યેય નિશ્ચિત હોવું જોઈએ એટલે આપણે શું કરવા ઇચ્છીએ

છીએ, આપણને ક્યાં જવું છે વગેરે બીજાં તો નિશ્ચિત થવી જોઈએ. ધ્યેયો હંમેશ સાપેક્ષ હોય છે એ કંઈ આ પ્રશ્નોનો જવાબ નથી. સૃષ્ટિના નિયમોના પાયા પર સ્થિત થએલાં ધ્યેયો સાપેક્ષ નથી હોતાં. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ પણ સત્ય સૃષ્ટિને અનુસરીને જ થવાની હોય છે. આપણાં ધ્યેયો, આપણી સામે વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવાં જોઈએ. ધ્યેયો સ્પષ્ટ હોય ત્યાર પછી જ માર્ગનો પ્રશ્ન આવી શકે છે. અહીં ધ્યેયના અને માર્ગના ભેદાનુરૂપ ચાર પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે:

૧. ધ્યેય સ્પષ્ટ પણ માર્ગ ખોટો.
૨. ધ્યેયનું નામનિશાન પણ નહિ, પણ માર્ગ પરંપરાથી અરાબર ચાલ્યો આવતો.
૩. ધ્યેય અરાબર અને માર્ગ પણ અરાબર.

પછી વિચારવાનું એ કે ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો તે શુદ્ધ હોવું જોઈએ અને માર્ગ દોષરહિત હોય તો તે નીતિયુક્ત હોવો જોઈએ. આ પ્રકારે ધ્યેયની શુદ્ધાશુદ્ધતા અને માર્ગની નીતિ અનીતિને અનુસરી વળી પાછા બીજાં પર્યાય ઉત્પન્ન થશે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે પૃથ્વી પર આ બધાં પર્યાયોનો કોઈકને કોઈક સ્થળે માનવે અવલંબ કરેલો જ છે ! જેવી રીતે વ્યક્તિ અસ્તિત્વમાં છે. તેવી રીતે જગત પણ અસ્તિત્વમાં છે. કોઈક પહેલાંનો (વ્યક્તિનો) આશ્રય લઈ સ્વાત્મવાદી (Egoist) બને છે ત્યારે કોઈ બીજાનો (જગતનો) આશ્રય કરી પરાત્મવાદી (Altruist) બને છે. બંનેના ગૃહીત કૃત્યો (categories) સાચાં માનીએ તો તે બંને ખોટાં છે એવું કહી સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ ત્યારે શું અત્યંત પરસ્પર વિરોધી બંને ધ્યેયો સૃષ્ટિના નિયમોથી સાધ્ય થઈ શકશે એમ કહી દેવું ? સૃષ્ટિમાં પરસ્પર વિનિમય ચાલે છે એ વાત સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે અને તેથી પરાત્મવાદીત્વ (Altruism) એ ધ્યેય ન રહી શકે, એમ કહેવું બ્યાજબી નથી. આવાં દષ્ટિબિંદુથી સૃષ્ટિ તરફ જોવાનું પરિણામ એટલે

શામાજિક નીતિનો પાથો

૬૫

“ एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थात् परित्यज्यते ” એ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન. ખીજી બાજુ સૃષ્ટિમાં જીવનાર્થ કલહ ચાલુ છે એમ પણ સૃષ્ટિમાંથી જ સિદ્ધ થઈ શકશે. પછી જેટલું છે તેટલું બધું જ સાચું છે એ હેતુલક્ષી સિદ્ધાંત અને જીવનાર્થ કલહ ચાલુ છે એ ડાર્વીનનો સિદ્ધાંત—એ બંનેમાંથી ત્રીજો સિદ્ધાંત સંકલન કરી તારવીએ તો તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધ ચ । તેથી માફ નિત્ય સ્મરણ રાખી લડાઈ કર એવો આયુધોના ટંકારનો સિદ્ધાંત ઉત્પન્ન થાય છે. નિત્ય, બર્ન હાર્ડી, ટ્રીક્ક વગેરેએ કાઢેલા સિદ્ધાંતો સાચા માનીએ તો અફાટ સંન્ય અને શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં હથીઆરો એકઠાં કરી હંમેશા લડાઈ કરવા સજ્જ રહેવું એ જ ધ્યેય રાષ્ટ્ર સામે હોઈ શકે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિણામ એ જ ૧૯૧૪ ની સાલમાં થએલો મહાવિગ્રહ ! તેમાં થએલો દ્રવ્યનાશ અને મનુષ્યસંહાર, પરિણામે આખા જગતમાં વધારેલું આર્થિક સંકટ—આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીશું તો આવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન જગતને હિતકારક થશે એમ લાગતું નથી. આવી રીતે સર્વથા સ્વાર્થી તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમાર્થી તત્ત્વજ્ઞાન બંને એકાંગી છે ! તે જ પ્રમાણે ત્રીજો એક વર્ગ ઉઠીને કહેવા લાગ્યો કે, “ સજીવ સેન્દ્રિય પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ સુખ તરફ હોય છે.

दुःखावुद्धिजते सर्वः सर्वस्य सुखमिद्विस्तम^१ अगर

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः अथवा

મનુષ્ય એ સુખ દુઃખનાં દ્વંદ્વને આધીન વ્યક્તિ છે,^૨ તેથી સુખવૃદ્ધિ એ સમાજનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. આ તત્ત્વજ્ઞાનનું પરિણામ એટલે ‘ ધણાનું ધણું સુખ ’ (greatest happiness of the

૧ મહાભારત

૨ Jeremy Bentham

greatest number)^૧ આર્થ વાંકમયમાં પણ આવી કલ્પના મળી આવે છે, પણ ત્યાં ધણાનું ધણું સુખ નહિ પણ 'ધણાનું ધણું હિત' છે.

‘ सर्वेषां यःसुहृन्नित्यं सर्वेषां च हितैरतः ।

कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ॥ ^૨

અથવા યમ્દૂત હિતમત્યંતં તત્સત્યમિતિ ધારણાત્ ।

આવી રીતે આત્યંતિક હિત એ ધ્યેય કહ્યું છે, પરંતુ એન્થેમ-મીલ-ને તો ધણાનું ધણું સુખ જોઈએ છીએ. અત્યારે તો આ તત્ત્વ-જ્ઞાનના પરિણામ રૂપે ધણાનું ધણું સુખ એટલે ધણાનું ધણું આજસ એવો અર્થ પ્રતીત થાય છે. દરેક ટેકાણે કામના કલાકો ઓછા કરી અને મનરંજનનાં સાધનો વધારી એવી માંગણી કરવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સુધરેલા યુરોપમાં ‘સુખ’ એ શબ્દ આજસ શબ્દનો પર્યાય છે, એમજ અમને લાગે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્રની અગર વ્યક્તિની પ્રગતિ કષ્ટના માર્ગેથી થઈ શકે છે. માત્રા સ્પર્શ, શીતોષ્ણ માટેની સહનશક્તિ એજ ઉત્ક્રાંતિનું કારણ છે. તેથી એ જ સમાજનું ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ ફેડરિક નિત્શે જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે, સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થનારાં અનેક હલકાં ધ્યેયોમાંનું એકાદ ધ્યેય પસંદ કરી તેની આબુખાબુ બહારના રંગરોગાનથી સુંદર દેખાતાં તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ ઉભી કરી શકાય છે. પરંતુ તે પદ્ધતિ સમાજને માર્ગદર્શક નહિ બની શકે. નિત્શે કહેતો કે, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન માલ્થુસ એટલે કંઈ સૃષ્ટિ નહિ તે સાચું જ છે. એક જ વસ્તુનાં અનેક કારણો હોય છે, અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનેક કારણોરૂપી હેત્વાભાસ (Fallacy of Plurality of causes) કહે છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ એ બધાં પ્રધાન

૧ Utilitarianism by J. S. Mill

૨ મહાભારત

સામાજિક નીતિનો પાથ

૧૭

કારણો હોઈ શકે નહિ. શ્રીકૃષ્ણ જેવા ગુરૂ મળ્યા તો પણ અર્જુનને યોગ્ય માર્ગ સમજવાને બદલે તેના મનમાં અનેક ગોટાળાઓ ઉત્પન્ન થયા.

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તર્ત્તિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥

સારી જે કર્મથી આપે માની બુદ્ધિ, જનાર્દન !

તો મને કર્મમાં ઘોર થોળે છો કેમ ? કેશવ !

બ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ ॥

મિશ્રણો વાક્યથી જાણે મોહો છો બુદ્ધિ માહરી :

કહો કરી નક્કી તે એક, જે વડે શ્રેય પામું હું

ભ. ગી. અ. ૩ શ્લોક ૧, ૨

એવા અગર

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં વ્રહ્મિ તન્મે,

શિષ્યસ્તેઽહં શાઘિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્.

નક્કી હોયે ભદ્ર ભાષો મને તે,

શિક્ષા આપો શિષ્ય છું આપ શર્ણુ.

ભ. ગી. અ. ૨, શ્લોક ૭

એવા ઉદ્દગારો કાઢવા પડ્યા. ભગવદ્ગીતાકારને પણ જવાબ દેતાં અડચણ જણાઈ અને તેમને પણ કહેવું પડ્યું કે,

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

કર્મ શું ? તે અર્કર્મે શું ? સુજોયે ત્યાં મૂંઝાય છે.

ભ. ગી. અ. ૪, શ્લોક ૧૬

આ બધાં ધ્યેયો અથવા યુરોપીય નીતિશાસ્ત્રનાં નામ હેડળ જે બાબતોની ચર્ચા થાય છે તે, પ્રત્યક્ષ આચાર કરવાની દૃષ્ટિએ અસમર્થ

છે. નીતિના નિયમો કોઈ પણ જાતના તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રય વિના લુપ્તા પડે છે. માણસોએ નીતિથી વર્તવું જોઈએ એ કહેવું જોઈએ સહેલું છે તેટલું જ નીતિયુક્ત શા માટે રહેવું એ કહેવું અઘરું છે. આજે આપણી તરફ ધર્મ અને નીતિના છૂટાછેડા કરવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. પરંતુ આ બંને તત્ત્વોનાં કાર્યો પરસ્પર પૂરક (Complementary) છે. ધર્મનું કાર્ય નૈતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે, ત્યારે નીતિનું કાર્ય તેમને પ્રત્યક્ષ અમલમાં લાવવાનું હોય છે. હેતુ સિવાય જેમ કાર્યનું મહત્ત્વ નથી તેમ પ્રત્યક્ષ આચાર વગર હેતુની પણ વિશેષ કિંમત નથી. આચારમાંથી ઈર્દ્રિઓને નીતિયુક્ત બનાવવાનું બળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું બળ કેવળ હેતુ પરથી ઉત્પન્ન થતું નથી, તેથી સમાજમાં તો જે આચાર પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોય તે જ પ્રધાન માનવો જોઈએ. તે આચારોની નિયમાવલિ બતાવવાનું કાર્ય નીતિ-શાસ્ત્રના કોઈ પણ ગ્રંથમાં કરેલું હોય તેમ જણાતું નથી.

નીતિ શબ્દનો અરેખર અર્થ શો થાય છે, એ જોઈશું તો નીતિ-શાસ્ત્રના નામ હેઠળ આજ યુરોપમાં જે પિંજણ કરવામાં આવ્યું છે તે કેટલું અસ્થાને અને મુદ્દાની વાત છોડીને છે તે તુરત જ ધ્યાનમાં આવશે. ૧

૨
નીતિ

અમારા મત પ્રમાણે 'નીતિ' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે, "વ્યક્તિએ પોતાથી બહાર જુદી એવી કોઈ પણ શક્તિને અંકિત રહેવું જોઈએ." વ્યક્તિએ પોતાની વાસના, કલ્પના કે ભાવના એ સૌને, પોતાથી બહાર એવી ખીણ કોઈએક શક્તિ કરતાં ગૌણ માનવા જોઈએ, પરંતુ હાલે જે ભુદ્ધિપ્રામાણ્ય આખા યુરોપમાં ફેલાયું છે તેને અનુલક્ષીને એલીશું તો વ્યક્તિની બહારની શક્તિ અનુસાર

૧ See Mackenzie, Sidgwick, Green, Rashdall, Moore, and others.

સામાજિક નીતિનો પાથો

૬૯

પોતાના પર નિયંત્રણો શા માટે મૂકવાં એનાં કારણો કહેવાં સહેલાં નથી, અને કારણો કહેતાં ન આવડે તો વ્યક્તિની નૈતિક પ્રવૃત્તિને જ તિલાંજલિ આપવી પડશે ! કોઈ પણ વ્યક્તિમાં જરા પણ નૈતિક પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિ થઈ હશે, તો તેની પાસે નીતિનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો (Eulogios) ગાવાની જરૂર પડતી નથી. એ પ્રવૃત્તિ જે વિકાસ નહિ પામી હોય તો વ્યક્તિ તરફથી નૈતિક કલ્પનાઓની મશ્કરી અને તેમનો તિરસ્કાર જ થશે. આવા લોકોને એમની ભૂલ ખતાવવી એ લગભગ અશક્ય છે. નીતિ પ્રવર્તક માનવી પ્રવૃત્તિઓનો આશ્રય લઈ પોતાની બાબુ રજુ કરશે તો નીતિવિધ્વંસક પણ તેની વિરૂદ્ધ તે જ પ્રવૃત્તિઓનો આશ્રય લઈ પોતાની બાબુ રજુ કરશે. પછી રાગદ્વેષ, ક્ષમા, વેર, સ્વાર્થ, ઔદાર્ય વગેરે પરસ્પર વિરોધી ભાવનાઓ એકજ વ્યક્તિમાં સ્થાનભેદ પ્રમાણે પ્રતીત થાય છે. (શત્રુને જોઈ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, મિત્રને કે સ્નેહીને જોઈ રાગ ઉત્પન્ન થાય.) તેમાંથી અમુક ભાવનાઓનો જ આશ્રય કરવો અને તદ્વિરૂદ્ધ ભાવનાઓનો આશ્રય શા માટે ન કરવો ? કારણ સર્વ માનવપ્રવૃત્તિઓ જ છે ને ? સમાજના ઇતિહાસ તરફ જોઈશું તો માત્ર સત્પ્રવૃત્તિઓએ જ સમાજ પર ઉપકાર કર્યા છે એમ નથી.

श्यामीकृत्याननेन्दुनरियुवतिदिशां संततैः शोकधुमैः ।

कामं मंत्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहृतं मोहभस्म प्रकीर्य ॥

वग्धा संभ्रान्त पौरद्विजगणसहितान् नन्दवंशप्ररोहान् ।

दाह्याभावाभ्रस्वेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवन्धि ॥

જેવી રીતે દિશાઓ ધુત્રથી મલીન થાય છે તેવી રીતે શત્રુની સ્ત્રીઓના મુખચંદ્રને શોકથી સ્નાન કરીને, શત્રુના પ્રધાનરૂપી વૃક્ષોપર રાજનીતિ રૂપી મોહભસ્મ છાંટીને, અને કુમળી સંતતિ સહિત આખાય નંદવંશનો અને સર્વ પૌરજનોનો સમૂહો નાશ કરીને, દાવાનળ જેમ કશું બાળવાનું ન રહેતાં આપોઆપ શાંત થઈ જાય છે તેમ મારો ક્રોધાગ્નિ શાંત થઈ ગયો છે.” અથવા

‘ તે પશ્યન્તુ તથૈવ સંપ્રતિ જના નંદં મયા સાન્વયં ।
સિંહેનેવ ગજેન્દ્રમદ્રિશિખરાત્ સિંહાસનાત્પાતિતં ॥ ’

‘ જેમ કાષ્ઠક સિંહ એકાદ મહાન હાથીને પર્વતની કરાડ પરથી ખેંચી પાડે તેમ પાટલીપુત્રના લોકો મને પણ, સગાંબંધીઓ સહિત નંદાને સિંહાસન પરથી ખેંચી પાડતો જુએ.’^૧

આવા તીવ્ર દ્વેષના પરિણામે ઉલટો જગતને અર્થશાસ્ત્ર પર એક અદ્વિતીય ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો. કૈકેયીના સપત્નીભાવને લીધે જ જગતને રામરાવણ યુદ્ધ અને તેના લીધે રામાયણ કાવ્ય પ્રાપ્ત થયું.^૨ ઇંગ્લાંડનો રાજા આઠમો હેન્રી અને જર્મન પાદરી માર્ટીન લ્યુથર, એ બંનેનો સ્ત્રીઓ પર પ્રેમભાવ થવાથી જ યુરોપને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આવા તો અસંખ્ય દાખલાઓ બતાવી શકાશે. નીતિ-શાસ્ત્રમાં જેને નિશ્ચિત રીતે ખરાબ પ્રવૃત્તિ કહી શકાશે તેવી પ્રવૃત્તિઓ જ જગતને અલંત ઉપકારક નિવડી છે, સારે પ્રવૃત્તિઓને અનિષ્ટ શા માટે કહેવી ? જેને સત્પ્રવૃત્તિઓ કહેવામાં આવે છે, એવી પ્રવૃત્તિઓએ વ્યક્તિનું કે સમાજનું હિત કર્યું છે અને તેમનાથી થતું જ રહેશે એમ ઇતિહાસ પર દ્રષ્ટિપાત કરી નિશ્ચિત રીતે કહી શકાશે ખરૂં ? રાજપુત રાજાઓનું મુસલમાન સાથેનું વર્તન અને તદ્વિરૂદ્ધ મુસલમાનોએ તેમની સાથે કરેલા ઝગડાઓ^૩ એ બંનેમાંથી નૈતિક દૃષ્ટિએ કોનું વર્તન શ્રેષ્ઠ તે એક નાનું બાળક પણ કહી શકશે. આવી રીતે જોતાં જેને સત્પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે તેનું વ્યક્તિગત કે સામાજિક ફલ મળશે જ એવું નથી; અને જેને કુપ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે તેનું વ્યક્તિગત અગર સામાજિક ફલ ખરાબ જ આવશે એમ પણ નથી. તેથી સત્ અસત્, ગાહ્ય અગાહ્ય, ઇષ્ટ અનિષ્ટ-એ દ્વંદ્વોમાં

૧ મુદ્રારાક્ષસ—વિશાખદત્ત

૨ જાનકીહરણ—કુમારદાસ

૩ Annals and antiquities of Rajasthan—Col. James Todd.

સામાજિક નીતિનો પાથો

૭૧

પ્રતીત થનારી કલ્પનાઓ તેના ફૂલ પરથી નક્કી કરી હોય એમ લાગતું નથી. તેથી અમે કહીએ છીએ કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વના પગથાર પૃથ્વી નીચે ઉતર્યા કે નીતિને સ્વર્ગ અગર પૃથ્વી કોઈપણ પણ અધિષ્ઠાન રહેતું નથી. વળી કોઈ પણ નૈતિક પદ્ધતિથી કરેલી આજ્ઞાઓ જો તે પદ્ધતિના અનુયાયીઓ ન માને તો તે અનાધ્યાત્મિક, અનીશ્વર નૈતિક પદ્ધતિ તે વ્યક્તિઓનું નિયંત્રણ કયા માર્ગે કરશે ? અધ્યાત્મિક પદ્ધતિમાં વ્યક્તિના પોતાના હિતાહિતનો વિચાર કર્યો છે, તેથી લોભી કે અહંકારી મનુષ્ય પર તેની છાપ જલદી બેસે છે. આધ્યાત્મ વિરહિત નીતિશાસ્ત્ર એટલે માનવીયુથોનાં સૃષ્ટિ પર થનારાં પરિણામો અને તે પરિણામો તો નૈતિક મનાએલા વર્તનોથી અમુક એક રીતનાં થશે એ કહેવું તો અશક્ય છે ! આવા પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર માનવી નીતિ અનીતિ નક્કી કરવાનો અમારો જ અધિકાર છે એમ કહેશે પણ તેમનો તે અધિકાર કોઈ પણ માન્ય નહિ કરે; તેથી માનવે પોતાથી બહાર એવી કોઈ પણ શક્તિ આગળ માથું નમાવવું જોઈએ. એવાં નીતિશાસ્ત્રનાં આદ્યતત્ત્વનું જ પરિપાલન થઈ શકશે નહિ. એડમંડ ઝર્ક કહે છે કે, “ સમાજનો પહેલો નિયમ એ છે કે મનુષ્યના વર્તનનું હિતાહિતત્ત્વ તેણે પોતે નક્કી કરવું ન જોઈએ.” ‘ પાલન કરવાના નૈતિક નિયમો ’ એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાની સાથે જ તે ઉચ્ચાર કરનારી વ્યક્તિ પોતાની તાત્કાલિક વાસના, ભાવના, કલ્પના વગેરે સૌ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવી કોઈક બાહ્ય શક્તિ છે એ બાબતનો સ્વીકાર કરી લે છે. માત્ર દરેક વ્યક્તિનો, ‘ અમે માનીએ તે જ શક્તિ ’ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનો એવો આગ્રહ હોય છે. નહિ તો તાત્કાલિક ભાવનાઓનો શા માટે સંયમ કરવો તેનું બુદ્ધિગમ્ય કારણ કહેવું અશક્ય છે.

કોઈ પણ નૈતિક પદ્ધતિ લો, તે પદ્ધતિના મૂળમાં જ આ અસ્તિત્વ દેખાશે, પછી કોઈ વ્યક્તિ ધર્મના નામથી આજ્ઞા કરશે, કોઈ રાજકારણના નામથી કરશે, કોઈ નીતિના નામથી કરશે, તો

૭૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

કોઈ સમાજહિતના નામથી કરશે, પણ દરેક ઠેકાણે વ્યક્તિ ગૌણજ મનાશે. બાહ્ય શક્તિનો મુલાબો રાખવા માટે વ્યક્તિએ પોતાની ભાવના, કલ્પના, વાસના એટલું જ નહિ પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ કે જીવનનો સુદ્ધાં યજ્ઞ કરવો પડે. 'રાષ્ટ્ર માટે પ્રાણહુતિ આપવા તૈયાર થાઓ' એ પ્રકારની સંભળાતી હાકલો અને 'નજાતુ કામાન્ન મયાન્ન લોમાદ્ધર્મં ત્યજેત્ જીવિતસ્યાપિ હેતોઃ।' ધર્મ માટે પ્રાણ આપો એવી આગળ સંભળાતી હાકલો એ બંનેની પાછળ રહેલા નૈતિક તત્ત્વમાં શો ફરક છે? દેશ માટે પ્રાણ આપો એમ કહેનારા અને ધર્મ માટે પ્રાણ આપો એમ કહેનારા બંનેએ એકજ નૈતિક તત્ત્વ માન્ય કરેલું હોવાથી તે બંનેમાંથી શ્રેષ્ઠ કાણુ તે તેમના ખ્યેયના સ્વરૂપ પરથી નિશ્ચિત થઈ શકશે. પછી રાષ્ટ્રનું ધ્યેય ધર્મના ધ્યેય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવું નિશ્ચિત કોઈ કરશે પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચાર કરનારાને તે સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે, એટલું જ ભારપૂર્વક કહી રાખીએ છીએ.

માનવી પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરનારી આ જે બાહ્ય શક્તિ કહી તે બુદ્ધિગમ્ય હોવી જોઈએ કે મીમાંસકોએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે અતિ-માનુષ (Supra rational) અલૌકિક હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યોએ પોતાની બુદ્ધિની જ આગાનું પાલન કરવું એવો નિયમ નિશ્ચિત થયા પછી તેણે પોતાની વાસનાઓ અસંતુષ્ટ શા માટે રાખવી એ પ્રશ્નોનો જવાબ બુદ્ધિ આપી શકતી નથી. વળી બુદ્ધિમાં પણ ભેદ હોવાથી એકની બુદ્ધિને જે ગમ્ય તે બીજાની બુદ્ધિને અગમ્ય એવી રિથિતિ પણ ઉત્પન્ન થશે. નૈસર્ગિક રીતે જીવ સુપ્રવૃત્ત છે તેથી બુદ્ધિમાનનું વર્તન હંમેશા હિતકારક જ થશે એ વાત જીવશાસ્ત્રની અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી હજી સિદ્ધ થયું નથી. જીવોની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ સમાજ વગેરે તરફ દુર્લક્ષ કરી પોતાની વાસનાપૂર્તિ કરવી એટલી જ છે, અને તેનું બહારથી નિયંત્રણ ન થાય તો એ વધતી જ જશે.

‘ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂય ઇવાભિ વર્ધતે ॥’^૧

‘વિષયોના ઉપભોગ કરવાથી કામ કદાપિ શાંત પડતો નથી પણ જેમ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ વધતો જાય છે તેમ વિષયોને સેવવાથી કામ વધારે જ વધતો જાય છે’ એ માનસશાસ્ત્રીય સત્ય છે અને તેની ચર્ચા આધુનિક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આગળ ઉપર કરીશું. હાલે ચારે તરફ શાસ્ત્રોની શોધખોળ, પ્રગતિ વગેરે શબ્દો બધાના મહોંએ સંભળાય છે. તે શાસ્ત્રોની શોધખોળમાં અને પ્રગતિમાં માનવી વાસનાનું નિયંત્રણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, એવો અમારો નિશ્ચિત મત છે. અમને તો બધા પ્રકારની વાસનાની સર્વત્ર વૃદ્ધિ થએલી દેખાય છે, અને એ જ સુધારો એમ

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ।

‘ઢંકાયું જ્ઞાન અજ્ઞાને, મોહે છે તેથી જીવ સૌ.’

ભ. ગી. અ. ૫, શ્લોક ૧૫

એ સ્થિતિમાં સપડાએલો માનવ કંઠશોષ કરીને કહે છે અને આ જ સ્થિતિને ભગવદ્ગીતાકારે તામસી કહી છે.

અધર્મે ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરિતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥

માને અધર્મને ધર્મ અંધારે ઘેરી બુદ્ધિ જે

સૌ અર્થો અવળા પેખે, બુદ્ધિ તે પાર્થ તામસી.

ભ. ગી. અ. ૧૮, શ્લોક ૩૨

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે સમાજરક્ષણ એ નૈતિક તત્ત્વનો પાયો બની શકે. સારા, સમજી અને વિકાન લોકો આવા પ્રશ્નો પૂછે

૧ વિષ્ણુપુરાણ અને મનુસ્મૃતિ અ. ૨, શ્લોક ૬૪

એ જોઈ અમને આશ્ચર્ય થાય છે. સમાજરક્ષણ પણ માણસની અભિ-
 રૂચિનો જ પ્રશ્ન થશે; તેની અભિરૂચિના નિયંત્રણનો પ્રશ્ન નહિ થાય.
 આ જગતમાં કીર્તિના હેતુથી પ્રેરિત થઈ જીવનને ફના કરનારી
 વ્યક્તિઓ જોઈએ તેટલી મળી આવે છે ! મિલ્ટન^૧ કહે છે, “ શુદ્ધ
 અંતઃકરણને મોહિત કરનારી એક જ એક વસ્તુ જે કીર્તિ એ ઉદાત્ત
 પુરુષોને સુખનો ત્યાગ કરાવી દુઃખમય જીવનનો આશ્રય કરાવે છે ”
 બર્ક^૨ કહે છે, “ કીર્તિ એવી છે કે તેના માટે મનુષ્ય પોતાનું પણ
 અભિદાન આપવા તૈયાર થાય છે.” રામદાસ^૩ કહે છે કે ‘ મરાઠે
 પરી કીર્તિરૂપે ઝરાવે ’ ‘ મરી જતું પણ કીર્તિ રૂપે અમર રહેવું ’
 પણ ક્યાં રહેવું ? શા માટે રહેવું ? મનુષ્ય જે નશ્વર છે તો શું
 માનવીકીર્તિ શાશ્વત છે ? વેદાંતીઓનો આપણે ગમે તેટલો ઉપહાસ
 કરીએ તો પણ કાલની કરાલ દાદો વચ્ચે સપડાએલું સ્વરૂપ કેટલું
 અસ્થિર છે એ તેઓ સમજાવે એ જ સાઈ છે. કિંચિત્ કાલ પણ
 કાલના અનંત પ્રવાહમાં જીવવું એ સમગ્રિ માટે શક્ય છે, પરંતુ
 વ્યક્તિ માટે નહિ જ. આ ઉપર જે કીર્તિ તત્ત્વ યતાચ્યું તે બધાને
 માટે સુલભ નથી. જેને આયુષ્યમાં વધારે સુખ અગર સંપત્તિ પ્રાપ્ત
 થઈ નથી, એવું કષ્ટમય જીવન વ્યતિત કરનારી વ્યક્તિને ભાવિ પેઢીઓ
 માટે, સમાજના હિત માટે, તું તારા આજના સુખ તરફ ન જોતાં
 કષ્ટ જ કરતો રહે એવો પીઠ ઉપદેશ જે કોઈ પીઠ મહાત્મા કરશે તો,
 એવો જ સીધો જવાબ મળશે કે, “ તમારી ભાવિ પેઢીઓ અને ભાવિ
 સમાજહિત વગેરે બાબતો કંઈ મને સમજાતી નથી અને તે માટે
 હું માઈં આજનું સુખ છોડી દેવા તૈયાર નથી.” ‘ ભવિષ્યના હિતને
 માટે તાત્કાલિક સુખનો ત્યાગ કરો ’ એવું વ્યાકતને કહી તેના

૧ Lycidas-Milton

૨ Reflections on the French revolution-Burke.

૩ મનાચે સ્લોક.

સામાજિક નીતિનો પાયો

૩૫

તરફથી તેવું અચરણ કરાવી લેવું હોય તો, તેને એવું કંઈ તત્ત્વ કહેવું જોઈએ કે જે વાદવિવાદના ક્ષેત્રમાં ન આવી શકતું હોય. કોઈ પણ સામાન્ય વ્યક્તિને તે તત્ત્વ યુદ્ધિગમ્ય થાય કે નૈતિક મૂલ્યોને અસ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ જ સમજાવી. આ નૈતિક મૂલ્યોની અસ્થિરતાનું પરિણામ આર્થિક દ્રષ્ટિએ યુરોપમાં પણ જણાવા લાગ્યું છે, એવું કોઈ કોઈ જગ્યાએ સંભળાવા લાગ્યું છે. નૈતિક તત્ત્વ જે વાદવિવાદના ક્ષેત્રની બહાર હોય અને વ્યક્તિનું તાત્કાલિક સુખ અને સમાજનું હિત એ વચ્ચે ઝગડો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સામાન્યપણે વ્યક્તિ પોતાના સુખ તરફ જ લક્ષ દેશે. સમાજના હિત તરફ નહિ જ દે, આ ખાત્રીથી માનવું. તેની ખાત્રી કરાવવા માટે તેને અતિમાનુષ, અદૌકિક, અચલ અને મનનું સમાધાન કરે એવું જ ફલ દેવું જાઈએ. તે ફક્ત સત્ય છે કે અસત્ય તે પ્રશ્ન અહીં ઉત્પન્ન થતો નથી. તે તેના મનનું સમાધાન કરી હિતકારક કાર્ય કરવા પ્રેરે છે એ જ મહત્ત્વની બાબત છે. હાલે સત્ય શબ્દ બહુ જ સંભળાય છે. તેનો ઉચ્ચાર કરનારાઓ તેનું સાચું સ્વરૂપ બહાર બતાવવા તૈયાર છે કે નહિ એ વિષે અમને ધણો સંશય છે.

ઉપરની કલ્પના શ્રમ વિભાગની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો જરા વધુ સ્પષ્ટ થશે. સમાજનું તંત્ર ચાલાવવા માટે તેમાં અનેક ખાતાં નિર્માણ કરવાં પડે છે. આ દરેક ખાતાંનો ભૌતિક સૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ઓછાવતા પ્રમાણમાં હોય જ છે. આજની સર્વ સુધારણાનો મુખ્ય હેતુ જોઈશું તો તે બંને તેટલો ભૌતિક શક્તિઓ સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ ઓછો કરવો એમ જણાશે. પહેલાં જે બાબતો મનુષ્ય હાથ પગ વડે કરતો તે હવે યંત્રની સહાયથી કરે છે. આનો અર્થ એટલો કે તેના હાથ પગનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના પદાર્થો સાથે ન આવતો, તે સંબંધ યંત્રો સાથે આવે છે. પરંતુ યંત્રો પણ ભૌતિક છે એ બાબતનું વિસ્મરણ કરીને ચાલે તેમ નથી. આમાં ગૃહીત લીધેલી વસ્તુ એ કે 'પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ સાથે ઇંદ્રિયોનો સંબંધ ઓછો આવે તેમ

સાર્થ' એ માનવવંશને નક્કી હિતકારક છે એમ કહી શકાશે નહિ. ઋષ્ટિ સાથે સંબંધ એણે આવે તેમ સાર્થ એ કલ્પનાથી મનુષ્ય ખાવા પીવાની આખતમાં પણ નિસર્ગ છોડી કૃત્રિમતા તરફ પ્રવૃત્ત થતો જાય છે; પરંતુ તેથી માનવવંશની ઉન્નતિ થશે એમ કહી શકાશે નહિ ! ડૉ. જી. પી. હેક્ટર કહે છે કે, “ સર્વ પ્રકારના રક્ષ પરંતુ મનુષ્યને હિતકારક એવાં નૈસર્ગિક ખાદ્યો અને શીતોષ્ણનો માનવીપિંડ સાથે પ્રત્યક્ષ સંનિકર્ષ માનવી પિંડોને સુદૃઢ કરે છે.” આજની પ્રવૃત્તિ તો આ હિતકારક પરિસ્થિતિમાંથી માણસને વિમુખ કરી તેને સર્વથા યંત્ર પર આધાર રાખનાર પ્રાણી બનાવવા તરફ દેખાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ શ્રમ જરૂર એણે પડશે, પરંતુ સમાજમાં શ્રમ વિલાગનું તત્ત્વ કંઈ નષ્ટ પામશે નહિ. મોટર ગાડી હશે તો મોટરગાડી હાંકનારો અને મોટરગાડીમાં ખેસનારો એ બે વર્ગો ઉત્પન્ન થવાના જ. એટલે એક-શ્રમની ખરીદી કરનારો અને બીજો શ્રમ વેચનારો; એ બે સ્થિતિઓ સમાજમાં રહેવાની જ. હવે ઘણી વખતે સમાજમાં એવું પણ બને છે કે વ્યક્તિઓનો શ્રમ એણે વેતને અથવા નિર્વેતને, ઉદ્યોગમાં ખર્ચ કરવાં પડે છે. કોઈ શુદ્ધિમાન કાર્ય કરનારને શાસ્ત્રશુદ્ધ, (Pure) અગર ઉપયુક્ત (applied) કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વાક્યમય, કલાકૌશલ્ય વગેરેની વૃદ્ધિ-પ્રગતિ કરવી હશે તો તેને ઉપજીવિકા માટેનાં સાધનો જરૂર જોઈએ તેટલાં જ વધારે શ્રમ ન કરતાં મળવાં જોઈએ. માનવી-જીવન તો એવું છે કે,

હિંસાશૂન્યમયત્નલભ્યમશનં ધાત્વા મહત્કલ્પિતં ।

વ્યાલાનાં પશવસ્તુળાંકુરમુજઃ સૃષ્ટાઃ સ્થલીશાયિનઃ ॥

સંસારાર્ણવલંઘનક્ષમધિયાં વૃત્તિઃ કૃતા સા નૃણાં ।

યામમ્બેષયતાં પ્રયાન્તિ સતતં સર્વે સમાપ્તિ ગુણાઃ ॥^૧

‘ સંસારસાગરમાંથી તરી જવા માટે શુદ્ધિ છે એવા માનવની જીવન-

સામાજિક નીતિનો પાથો

૭૭

યાત્રાજ એવી કરેલી છે કે તે શોધવામાં જ માનવના સર્વ ગુણો ખસાસ થઇ જાય છે' પછી મહાપંડિતને ઉપજીવિકાનાં સાધનો ન મળે તો તે આવી બાબતો તરફ કેમ ધ્યાન આપી શકે? આ તત્ત્વજ્ઞને અગર સમાજશાસ્ત્રજ્ઞને અગર કવિને ઉપજીવિકાનાં સાધનો પુરાં પાડવા માટે બીજી વ્યક્તિઓએ તેના માટે કામ કરવું જોઇએ. સમાજમાં આવા એક નિયત કરેલા વર્ગનું અસ્તિત્વ સમાજને હિત-કારક છે એ દેખાશે.^૧ આવા વર્ગને નિસર્ગમાં સ્થાન છે છતાં માનવે જેમ બીજી બાબતોમાં કયું તેમ અહીં પણ સૃષ્ટિ-નિસર્ગથી ફારગતી કરી કેવલ કલ્પનાના સામર્થ્ય પર સમાજરચના કરવા માગે છે. ખરી રીતે આવા પ્રકારનો કામગાર વર્ગ હોવો એ સમાજના ઉત્કર્ષનું લક્ષણ છે, નહિ કે અપકર્ષનું, એ વાતનું તદ્દન વિસ્મરણ થતું જાય છે. હાલે આવા પ્રકારના વર્ગીકરણનો નાશ કરી જે દ્રવ્યોત્પાદનની અને અર્થ વિભાગણીની નવી પદ્ધતિનું^૨ હવે પછી સમાજમાં અવલંબન કરવું એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે પદ્ધતિમાં અધ્યાત્મિક, ઔદિક, તાસ્ત્રિક અને નૈતિક શોધખોળને પોષક એવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ અમને લાગતું નથી. આ બધા સુધારાઓનો હેતુ એ છે કે મનુષ્યનાં ધ્યાન, વખત અને શક્તિનો સંચય કરી તેનો ઉપયોગ, વિચાર અને મૂલ્ય નક્કી કરવા તરફ એટલે કે આત્માનાત્મના વિચારો તરફ કરવામાં આવે. પ્રત્યક્ષ જગતનું માનવોને ઘણુંજ જ્ઞાન થયું છે પરંતુ નૈતિક^૩ જગતની (world of values) બાબતમાં એ પૂર્ણ અજ્ઞાની છે અને કાષ્ટક નૈતિક પ્રક્રિયાની માંડણી ભૌતિક ક્રિયામાં કરે સારે આપણને તેનો બોધ થાય છે! પરંતુ વસ્તુગત્ સ્થિતિમાંથી મનુષ્યનું મન એ સ્ત્રી લઇ નીતિગત સ્થિતિ તરફ પ્રવૃત્ત કરવું એજ સુધારણાનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઇએ. એ

૧ New Evolution by Clarke.

૨ Types of economic theory by Othmar Spann.

૩ Meaning of life by C. E. M. joad.

નથી હોતો એજ મૂળ વાંધો છે, કારણ કે માનવી, ભુદ્ધિના અનેક ગુણોની આખતમાં હજુ પણ અપૂર્ણ છે અને તે તેવો જ અપૂર્ણ રહેશે; તે માનવ તે નૈતિક તત્ત્વોની ઓળખાણ ભૌતિક પ્રક્રિયા દ્વારા કરાવી દેવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞ અગર શાસ્ત્રજ્ઞ અગર મહાકવિએ કરવાનું છે. એમને લાયક એવી પરિસ્થિતિ પ્રચલિત અર્થ વિલાગણીની પદ્ધતિમાં મળી શકતી નથી એમ અમારું કહેવું છે. આજના જેવી આર્થિક વિલાગણી જે કાલમાં ન હતી, એટલે સર્વગુણયુક્ત પરમેશ્વરને બદલે સર્વ દુર્ગુણોથી ઉભરાતો સમાજ માનવોનું અંતિમ ધ્યેય ન હતું, એ વખતે ઉત્પન્ન થએલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આજના તત્ત્વજ્ઞો કરતાં કોઈ પણ રીતે કમ હતા એમ અમને લાગતું નથી. ‘ભૌતિક પદાર્થ-ધર્મની શૃંખલા તોડી તાત્ત્વિકોના વિચારો વધારવા એટલે જ સુધારણા’ એ વ્યાખ્યા સાચી હોય તો આજના સમાજમાં ઉત્તર મિમાંસાકાર બાદરાયણ અને શારીરિક ભાષ્યકાર શંકર; એમની આગળ કાં કોઈથી સત્યશોધનની આખતમાં જવાતું નથી? આઈન્સ્ટાઇનનું સાપેક્ષતાનું (Relativity) તત્ત્વ પણ નૈતિક આખતોમાં કોન્ટના નૈતિક ધ્યેયવાદનું અગર શંકરના માયાવાદનું જ અનુસરણ કરે છે ને! બ્યાકરણની આખતમાં કટાએલા પાણિનીની તોલે ઉતરે તેવો વેયાકરણી આજ સુધી નથી થયો એમ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ પણ કબુલ કર્યું છે! સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને આધુનિક ઉત્ક્રાંતિવાદ, એ બંનેની તુલના કરી બાબુ રમેશચંદ્ર દત્ત કહે છે કે, ‘આ બંને તત્ત્વજ્ઞાનોની તુલના કરતાં ઘણા જ ખેદપૂર્વક એમ કહેવું પડે છે કે આ બે હજાર વર્ષમાં માનવી મને એકાદ ડગલું પાછળ ભર્યું છે.’^૧ યુરોપની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. અથેન્સમાં પણ કંઈ આજના જેવી અર્થવિલાગણીની પદ્ધતિ ન હતી પરંતુ એ જ ઠેકાણે મહાન તત્ત્વજ્ઞ એરિસ્ટોટલે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્માણ કર્યું છે. સુધારણાનો હેતુ એટલે જે હેતુ

૧ Civilisation in Ancient India by R. C. Dutt.

સામાજિક નીતિનો પાથો

૭૬

તત્ત્વજ્ઞાનના મનમાં છે તે સિદ્ધ કરવો અને માનવી મનને ભૌતિક સ્થિતિમાંથી પરાવૃત્ત કરી અતિ ભૌતિક-અધ્યાત્મિક મૂલ્યો તરફ લઈ જવું એ છે; આડી સર્વસાધારણ મનુષ્યના મતાનુસાર તો સર્વજ્ઞ અન્ન અને કપડાં લતાંની વ્યવસ્થા થાય એવી રીતે અર્થની વિભાગણી કરવી જોઈએ. યુરોપના દ્વિપાદ પશુને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રશિયાને આ પેટનો ખાડો ભરવા સિવાય માણસ કંઈ વધારે હોય છે એની કલ્પના પણ નથી !! આ સર્વનું કારણ અમારા મત પ્રમાણે તો એ છે કે સમાજમાંના એક વર્ગે ખીજ વર્ગને મુંગે મોંએ પોષવો જોઈએ. જોડ સાહેબે ઉપર કહેલું ધ્યેય જેને માન્ય હશે, અને જે હિંદુસ્તાનની આર્યસંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે, તે સમજાયું હશે તેઓને, જે ઉપર શ્રેષ્ઠ લોકોનો વર્ગ કહ્યો, તેનું પોષણ સમાજે કંઈ પણ તકરાર વગર કરવું જોઈએ એ માન્ય થશે. એવો જ પ્રાચીનોનો મત હતો. અર્વાચીનોનો મત આથી ઉલટો છે. અર્વાચીનોના મતાનુસાર જે લોકો સ્વ પ્રયત્નથી પોતાનું પોષણ કરવા નાલાયક હશે, તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરે કે ન કરે, તેઓમાં કોઈ પણ ભૌતિક અથવા નૈતિક કાર્ય કરવાની યોગ્યતા હોય કે ન હોય, પરંતુ માત્ર તેઓ સમાજના તદ્દન નીચેની થરના છે એટલાજ માટે સમાજે એવા દ્વિપાદ પ્રાણીનું પોષણ કરવું જોઈએ, આવો મત જે લોકોનો છે તે લોકો મહાત્મા પણ કહેવાશે, કારણ કે સમાજમાં આર્ત લોકોની સંખ્યા વધુ હોય છે, પરંતુ આવા તત્ત્વજ્ઞાનની સમાજ પર અને માનવ પર શી અસર થાય છે એ દરરોજ મળનારા ઈશ્વર પાસેથી સમજી લેવાનો મહાત્માઓ શા માટે પ્રયત્ન કરતા નહિ હોય ? લાયક પ્રજાએ ઉત્પન્ન કરેલું દ્રવ્ય અને સામગ્રી મહેસુલના સ્વરૂપમાં કે વારસા પરના કર વડે કે ખીજ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં કાઢી લઈ માનવીઐક્ય (Solidarity of human race) જેવા અર્થશૂન્ય શબ્દોના સામર્થ્ય પર નાલાયક પ્રજામાં વહેંચી દેવામાં આવે તો તેની સમાજ પર ઘણી જ વિઘાતક અસર થાય છે. નાલાયક

પ્રજ્ઞની શી સ્થિતિ થાય છે, તેનું વર્ણન ઇંગ્લેન્ડનો દાખલો લઈ બહાઈટ હેડ^૧ નામના ગૃહસ્થે કર્યું છે તે જ્ઞાસુ વાંચકો જરૂર વાંચી જીએ. તે પ્રજ્ઞ તો અગરે જ છે પરંતુ સમાજના એક ઘટક (part) તરીકે જોતાં પણ એનું પરિણામ સારું આવતું નથી. લાયક પ્રજ્ઞ પાસેથી દ્રવ્ય કાઢી લેવું એટલે જીવનાર્થ કલહમાં તેમની જીવવાની શક્તિ ઓછી કરવા સમાન છે, અને તે જ પંસો નાલાયક પ્રજ્ઞના હાથમાં આપી, તેમને પોતાની પ્રજ્ઞ વધારવામાં મદદ કરે છે. આધુનિક કાળમાં જેને સુધારણા કહે છે તેવી સુધારણા તો ખેલાશક થાય જ છે. આવી રીતે જે રાષ્ટ્રમાં નાલાયક પ્રજ્ઞની સતત વૃદ્ધિ થતી જશે અને લાયક પ્રજ્ઞ ઘટતી જશે, તે રાષ્ટ્રમાં મહાત્માઓ નિર્માણ થશે તો પણ તે રાષ્ટ્ર કાલની કરાળ દાઢોમાં અદૃશ્ય થઇ જશે અને તેનો પત્તો પણ નહિ લાગે. નાલાયક પ્રજ્ઞમાંથી લાયક પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થશે એ કહવાનો બળેલાં લોકોને અંકુર પુટવા જેટલી જ શક્ય છે. પરંતુ એ ચર્ચા આગળ કરીશું. કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે સમાજમાં પ્રત્યેકને કામ માટે ભરપુર વેતન મળવું જ જોઈએ, તેમજ કોઈ પણ કાર્ય દ્રવ્યોત્પાદનની દ્રષ્ટિએ વ્યર્થ જવું ન જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવો બરાબર નથી. વળી દરેક કાર્યનો જુદો જુદો અધરોત્તર ક્રમ લગાડવો અને કોઈ પણ કાર્યની સામાજિક જીવનમાં કિંમત ઠરાવવી એ કેટલું મુશ્કેલ છે એ બાબત અર્થશાસ્ત્રજ્ઞોને કહેવાને કારણ નથી.^૨ આવી સ્થિતિ હોવાથી સમાજમાં એક વર્ગે શ્રમ વિભાગણીની દ્રષ્ટિએ ખીજા વર્ગને પોતાની ફરજ સમજી અન્નવસ્ત્રો પુરાં પાડવાં જ જોઈએ.^૩ પછી જેનાં બાલીશ તત્ત્વો કોઈ પણ શાસ્ત્રીય કે અશાસ્ત્રીય

૧ Mending of the mankind—George Whitehead.

૨ See Marshall Seligman, Spann or any text book on economics.

૩ Types of economic theory by Othmar Spann.

સામાજિક નીતિનો પાથો

૯૨

પાયા પર પણ રચાયેલાં નથી એવા કાર્લ માર્ક્સ કે એના અનુયાયીઓ ગમે તે કહે. તેથી અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે સમાજના દરેક કાર્ય માટે શ્રમ વિભાગણીના તત્ત્વપર રચાયેલો એકાદ નિયત વર્ગ હોવો જોઈએ. એ સમાજની ઉત્ક્રાંતિનું લક્ષણ છે, અધો-ગતિનું નહિ? વળી સ્વાર્થત્યાગ કરનારાઓએ ક્યાં તરવો પર સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવો એ કહેવાનું તો બાકી રહેજ છે. આ બાબત સમાજે હાથમાં લઈ થોડી ઘણી વ્યક્તિઓ પર જીલમ કર્યા વગર શક્ય નથી. આવી રીતે સમાજના જ હિત માટે તેની અંદરની ફેટલીક વ્યક્તિઓનો યજ્ઞ કરવાની જરૂર છે, નહિ તો સમાજ વીખી નાખવા જોઈએ! જે યજ્ઞ કરવો જ હોય તો તે શ્રેષ્ઠોનો કરવા કરતાં કનિષ્ઠોનો કરવો એ શું સમાજહિત માટે સાઈં નથી? આ બધું ઠીક છે, પરંતુ જેણે સમાજ વિષયક બાબતોનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જ આ સમજી શકશે. દુઃખથી કષ્ટમય જીવન વ્યતિત કરી જીવનયાત્રા પુરી કરનારા કામગાર વર્ગને આ તત્ત્વજ્ઞાનનો કંઈ ઉપયોગ છે એમ અમે માનતા નથી. શ્રમવિભાગનાં તત્ત્વ વડે જેના નર્શીએ હલકું કે નિર્વેતન કાર્ય કરવાનું આવશે તે મનુષ્યો અગર વર્ગ એમ જ કહેશે કે 'મને તમારો સમાજ કે એનું રક્ષણ બંને સાથે કંઈ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે તેમાં મને કાલ્પનિક સ્થાન પણ તમે આપી શકતા નથી. સમાજનાં ઉચ્ચ ધ્યેયો જે તમે કહો છો એ હું સમજી શકતો નથી અને તે સમજી લેવાની મારી ઈચ્છા પણ નથી,' તેથી સમાજરક્ષણ એ નીતિશાસ્ત્રનો પાથો બની શકે નહિ.

જગતમાં રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક કોઈ પણ ક્રાંતિઓનો ઇતિહાસ જોઈશું તો એમ જણાશે કે એ બધી ક્રાંતિઓના મૂળમાં મત્સર હતો. સમાજ ક્રાંતિઓનું સ્વરૂપ ક્યારે પણ ક્રાંતિ કરતો નથી થોડી ઘણી મત્સર યુક્ત વ્યક્તિઓના હાથે જ ક્રાંતિ થાય

છે. આ દૃષ્ટિથી અંથેને બાળી ન નાખતાં અંથકારીને જ દિવાસળી દેવી ભેદએ એવો અભિપ્રાય એક સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ લેખક આપ્યો છે. ? સમાજમાં રથાનભ્રષ્ટ થવાથી મત્સરથી પ્રેરિત થએલી કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતાને તેમાં રથાન મળે એવા નૈતિક મૂલ્યો બનાવવાની ખટપટ કરે છે, તેથી જ એ ખટપટમાં પોતે કંઈક પણ સમાજનું હિત કરે છે એમ દેખાડવા ખાતર તેવા લોકોને કંઈક ને કંઈક તત્વ આગળ કરવું પડે છે; અને મુખ્યત્વે કરીને જે લોકોના હાથ ખાલીખમ છે અને ખોવા જેવું પાસે હોતું નથી, ઉલટું કંઈક ને કંઈક મેળવવાનું હોય છે તેઓને જ આ તત્વ સપાટાખંધ ગળે ઉતરી જાય છે, અને આવો વર્ગ બહુસંખ્યાક હોવાથી અસંતુષ્ટ વ્યક્તિ તેમનો નેતા સહેલાઈથી બની શકે છે. યુરોપમાં મુખ્યતઃ ભેદ સત્તા ને અધિકારની બાબતોમાં હોવાથી યુરોપમાં સત્તાના મત્સરથી પ્રેરિત થઈ સત્તાવાનને જમીનદોસ્ત કરવાના પ્રયત્નો થયા. આવા પ્રયત્નોથી ઐહિક અગર પારલૌકિક ફાયદો હોય કે ન હોય પરંતુ ઘણી વખત આવા પ્રયત્નો કેવળ ભાંગફેડ કરવાની માનવી ઈચ્છાથી જ પ્રેરિત થઈ કરવામાં આવેલા હોય છે, તેમાંય પારલૌકિક ફાયદો તો પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ પછી જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે તે કોઈને પણ શક્ય ન હોવાથી સમાજનો નાશ કરવાની ઈચ્છા કરનારી વ્યક્તિઓ હંમેશા ધર્મસુધારણા કરવાની પ્રથમ ધોષણા કરે છે; અને તેથી જ ધર્મસુધારક જેટલો સમાજનો ભયંકર શત્રુ બીજો કોઈ નથી.

ગ્રાચીન કાળના પેગન લોકોના ધર્મને અનુસરનારા લોકો નરકમાં જાય છે અને પછી આવેલા ઈસુના અનુયાયીઓ સ્વર્ગમાં જાય છે એમ થોડું જ છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠાનું ઐશ્વર્ય નષ્ટ કરી તેમને હતપ્રાય કરવાના પ્રયત્નો ઈસુ ખ્રિસ્તે કર્યા. તેની સાથે ઈશ્વર વાતો કરતો એટલું જ નહિ પણ તે તો દેવનો પુત્ર હતો એમ કહેતો. આ દેવપુત્ર ઈસુ સર્વનું તારણ કરવા માટે જ પૃથ્વીતલપર અવતીર્ણ થયો હતો,

સામાજિક નીતિનો પાઠો

૯૩

તો પછી સમાજના કોઈ એક વર્ગ માટે આટલા દ્વેષથી શા માટે બોલે છે ? એ કહે છે કે, “ મારા પર વિશ્વાસ રાખનાર લીનોનો (Little ones) ને કોઈ અપરાધ કરશે તો તેના ગળામાં ઘંટીનું પડ બાંધી તેને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવો એ જ સાઈ ! ”

“ And whosoever shall offend one of these little ones, a mill-stone were hanged about his neck & he were cast into the sea ” New Testament. Mark 9. 42.

કેટલું સુંદર ! આના કરતાં વધુ મત્સરપ્રેરિત થયાના દાખલાઓ બહુ જ થોડા હશે. પ્રાચીનકાળમાં જે ઇસુએ કયું, તે જ માર્ટિન લ્યુથરે અને આઠમા હેનરીએ કયું. જુના ધર્મમાં રહી અને સ્ત્રીઓને ઇતી હતી. એક પોતે ધર્મગુરૂ હોવાથી પરણી શકતો ન હતો, ત્યારે બીજો જુના ધર્મમાં રહી છૂટાછેડા કરી શકતો ન હતો. અને એ તાબડતોબ ઇશ્વર પાસે જઈ, ૧૦૦૦-૧૫૦૦ વર્ષથી જે કેથોલિક ધર્મે યુરોપીયન સમાજનું રક્ષણ કયું, જે હજુ પણ પ્રબળ છે, અને જેની કાર્યશક્તિ માટે સર્વ ધર્મના પાકા દુશ્મન ઓગસ્ટ કોંટે પણ સારો અભિપ્રાય આપ્યો છે, એ ધર્મ ખોટો છે એમ એકદમ ઠરાવી નાખ્યું અને આવી રીતે ધર્મમાં અંતઃકલહનું બીજરોપણ થયું. પરંતુ રોમન કેથોલિક ધર્મના અનુયાયીઓ કરતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના અનુયાયીઓ વધારે પ્રમાણમાં સ્વર્ગમાં જાય છે એ બાબત રે. ડીન ઇન્જ વગેરે ધર્માધિકારીઓ સિદ્ધ કરી શકશે ખરા ? ખરી હકીકત એમ છે કે સ્વર્ગની લાલચ અને નરકની બીક બતાવવાથી સમાજ પોતાના તરફ આકર્ષી શકાય છે એ બાબત ધૂર્તિને નિશ્ચિત રીતે ખચકાવે છે. પૃથ્વી તલ પર કોઈ પણ ધર્મને ઇતી તો એની શરૂઆત આવી રીતે જ થએલી દેખાય છે. શાક્ય ગૌતમે પોતાના ધર્મની સ્થાપના બ્રાહ્મણ જાતિના વર્ચસ્વના મત્સરથી પ્રેરાઈ કરી છે એમ નિષ્પક્ષપાતી ઇતિહાસકારો પણ કમુલ કરે છે !^૧ જ્યાં જ્યાં

૧ Aryan Rule in India-E. Havell.

ક્રાંતિ, ત્યાં ત્યાં આજ તત્ત્વ મૂળમાં છે, એમ જણાશે. પ્રાચીન સ્થિતિના પુરસ્કર્તા એમ તે સ્થિતિને પોષક એવું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે, તેમ નવા તત્ત્વજ્ઞો પણ નવી સ્થિતિને પોષક એવું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. પરંતુ આ તુલના માટે લીધેલી બે સ્થિતિઓમાંથી અમુક એક શ્રેષ્ઠ શા માટે એમ તે તે પંથોનું વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન ગૃહીત લીધા સિવાય કહી શકાય તેમ નથી. ફીક, ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં ગમે તેટલું લખી શકાય તેમ છે પરંતુ હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં તેમ લખવું વધારે હિતકારક થશે નહિ.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં જોઈશું તો ઇંગ્લંડ દેશનો ઇતિહાસ જ મત્સરનો મૂર્તિમંત દાખલો છે. પ્રથમ તો ટાપુમાં એકચક્ર સત્તા હતી. પરંતુ તેનાથી નીચેના સરદારવર્ગના (Barons) મનમાં રાજની સત્તા વિષે મત્સર ઉત્પન્ન થયો અને સૈન્યના અળવડે પોતાની સત્તા ઓછી કરી તેમને આપવા રાજને ફરજ પાડી. આ સરદારોના મનમાં રાજસત્તા વિષે મત્સર અને સમાજરક્ષણ માટે ધગશ એમાંથી કંઈ ભાવના અત્યંત પ્રબલ હતી એ નિશ્ચિત કરવા માટે કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. આવી રીતે ધીમે ધીમે અધોગતિ થતી ગઈ અને અંતે રાજસત્તાનું ગુરૂત્વ મધ્યબિંદુ સામાન્ય અને હલકા લોકોના વચ્ચે આવી પડ્યું. તેમાંથી પ્રત્યેક સ્થિતિનું સમર્થન કરનારા અર્થશાસ્ત્રજ્ઞ, કાયદા પંડિતો તત્ત્વજ્ઞો વગેરે થઈ ગયા છે. પ્રત્યેકના કહેવામાં થોડો ઘણો સત્યાંશ મળી આવે જ. એકચક્ર સત્તાનું સમર્થન કરનારા તત્ત્વજ્ઞ થઈ ગયા તેવી રીતે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ સમાજસત્તાવાદ વગેરે ગાંડપણનું સમર્થન કરનારા અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો અને તત્ત્વજ્ઞો હાલે પણ છે. પરંતુ આ જુદી જુદી સ્થિતિઓની અધરોત્તર વ્યક્તિ કંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપી નિશ્ચિત કરી શકાય તેમ નથી.

ક્રાન્સમાં થએલ ક્રાંતિ અખિલ માનવજાતનું કલ્યાણ કરવા માટે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિને હક્કો મેળવી દેવા માટે થઈ ગઈ છે, એમ

સામાજિક નીતિનો પાયો

૮૫

કહેવાય છે. તેવી જ રીતે આજ રશિયામાં બનતા સર્વ પ્રકારે માનવપ્રાણીના હિત માટે છે એવો પણ ભાસ કરાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ બધાના મૂળમાં કેટલો જબરદસ્ત મત્સર છે એ બાબત કાઢના પણ ખ્યાલમાં આવતી નથી. દ્રવ્ય એજ ઇશ્વર, અર્થપ્રાપ્તિ એજ નીતિ. દ્રવ્યમાં જગતની સર્વ વસ્તુઓનો અંતર્ભાવ થાય છે, એવી નીતિ જ્યારે સમાજમાં ફેલાય છે, ત્યારે તેનો વિરોધ સમાજના માત્ર એજ વર્ગો કરે છે. તેમાંનો એક વર્ગ પરલોકને મહત્ત્વ આપી ઇહલોકની આર્થિક સ્પર્ધાથી થતાં ખરાબ પરિણામે ઓછાં કરનારો ધર્માધિકારીઓનો વર્ગ છે; તેમના નૈતિક મૂલ્યોમાં દ્રવ્યસાધનને ઘણુંજ નીચું સ્થાન આપ્યું હોય છે. કારણ, કે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે દ્રવ્યોપાર્જનની પ્રવૃત્તિ માનવમાં નૈસર્ગિક છે અને એજ ધ્યેય સર્વમાં રાખવામાં આવે તો માનવી મનની જે અધોગતિ થાય તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે આવાં તત્ત્વોની જરૂર હોય છે. બીજો વર્ગ કાર્તિપ્રિય ક્ષત્રિય છે; એ પણ ધનને શ્રેષ્ઠ નથી માનતો. આવી રીતે દ્રવ્યને નૈતિક મૂલ્યોમાં ઉંચું સ્થાન આપવા માટે વિરોધ કરનારા જે એ વર્ગો તેમને જ ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાંતિએ નષ્ટ કરી નાખ્યા અને જગતમાં પ્રથમ જ દ્રવ્યને અત્યંત મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું ! પછી આ મત્સરયુક્ત પ્રવૃત્તિમાંથી અને દ્રવ્યની અમર્યાદિત લાલસામાંથી રાજ-સત્તાના અનેક નમુનાઓ યુરોપમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ બધા હલકા લોકોએ શ્રેષ્ઠોનો મત્સર કર્યાનાં ઉદાહરણો છે !

હિંદુસ્તાનમાં પણ આજે શું ચાલી રહ્યું છે ? કૉન્ગ્રેસ સ્થાપન થવા પહેલાં શું સમાજનું રક્ષણ થતું ન હતું ? સમાજ રક્ષણ એજ ધ્યેય જે માનવનું નિયંત્રણ કરવા પુરતું હોત તો હિંદુસ્તાનમાં કૉન્ગ્રેસની બેઠક થવાનું કારણ જ ન હતું ! પરંતુ નોકરશાહીની સત્તા ઓછી કરવાના હેતુથી કૉન્ગ્રેસ ઉત્પન્ન થઇ અને તેણે દેશભક્તિ એ તત્ત્વનો આશ્રય કર્યો. પરંતુ તે સંસ્થા કાઢનારા લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ કે, “ **યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્તદેવેતરોજનઃ ।** ” એ

ન્યાય પ્રમાણે જે વસ્તુ આપણે આજ કરીએ છીએ તે જ વસ્તુ આપણાથી નીચેના વર્ગો તરતજ કરવા લાગશે. આજ હિંદુસમાજમાં દષ્ટિપાત કરીશું તો દરેક ઠેકાણે પોતાના મતાભિમાન પૂર્વક સમાજ-રક્ષણ કરવાની ભાષા સંભળાય છે, તે શા માટે? સમાજરક્ષણ એટલે શું? તે કયા માર્ગથી થાય છે? અને તે માર્ગોનું અવલંબન કેમ કરવું વગેરે પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કે સ્પષ્ટીકરણ કોઈ જગાએ કરવામાં આવતાં નથી. કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો કે સમાજરક્ષણ એ ધ્યેય મનુષ્યને નીતિયુક્ત બનાવવામાં આધારભૂત થઈ શકતું નથી.

કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે માનવીસમાજનું, માનવીજીવિતનું અને માનવીસંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરવા માટે મનુષ્યની નૈતિક, ઔદિક અધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓનું નિયંત્રણ કરી તેને શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ પહોંચાડવાનું સામર્થ્ય આજ અપરંપાર વૃદ્ધિગત્ થએલાં પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોમાં છે. આ લોકભ્રમ-આ દંતકથાનો એટલો ફેલાવ થયો છે કે તે કલ્પનાનો વિચાર કરી તેમાં રહેલો હેતુભાસ (fallacy) બતાવવા સિવાય કોઈ પણ સમાજ આ ભયંકર કલ્પનાના સપાટામાંથી મૂક્ત થઈ શકશે નહિ. આ સિદ્ધાંતમાં અનેક બાબતો ગૃહીત માની લીધેલી છે. કારણ કે, તેનો સાંગોપાંગ વિચાર કરવો અહીં શક્ય નથી, તે માટે તો તત્ત્વજ્ઞાન પર એક જુદો ગ્રંથ જ લખવો પડે. તથાપિ તેનાં ગૃહીત કૃત્યો ટુંકમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. આજ શાસ્ત્રો નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં જ્ઞાન સમુચ્ચયને સૃષ્ટિનું જ્ઞાન થયું છે.
૨. તેમણે સૃષ્ટિનું દોરેલું ચિત્ર યથાતથ્ય છે તેથી તેમને આ સૃષ્ટિમાંની દરેક સ્થિતિને હિતકર માર્ગ બતાવવાનો અધિકાર છે. હવે તે અધિકાર છે કે નહિ એ જોવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનનો વિષય જ કયાં સ્વરૂપનો છે એ ટુંકમાં જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું

ધ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

આ પણે જ્યારે જાણવું એ શબ્દ ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે જાણનારી શક્તિ અને જાણવાની વસ્તુ એ એકબીજાથી ભિન્ન છે એમ જ માનીએ છીએ. જ્યાં વિચાર-કર્તૃક જગત સુધી આપણે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન મેળવીએ છીએ ત્યાં સુધી આ બાબત ઘણી સહેલાઈથી ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. જ્ઞેનારી આંખ અને તેની સામેની વસ્તુ એ બંને ભિન્ન છે. સાંભળનારા કાન અને સંભળાએલું જ્ઞાન એ બંને ભિન્ન છે. આ બધું સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ જ્યારે વિચાર કરવાની ક્રિયા (thought process)નો વિચાર કરવા લાગીએ છીએ, ત્યારે એ બાબત જ્ઞેષ્ટએ તેટલી સ્પષ્ટ થતી નથી. ધારો કે સર્વ ઇન્દ્રિય વિષયોથી મન પરાવૃત્ત કરી આંખો મીંચીને વિચાર કરવા ખેડા. વળી ધારો કે આપણે શિવાજી મહારાજનો કે ગૌતમ બુદ્ધનો વિચાર કરીએ છીએ. અહીં આપણે શાનો વિચાર કરીએ છીએ ? એઓ બંને અહીં પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ તો નથી ! કારણકે બંનેનો લૌકિક દેહ ક્યારેય નષ્ટ થઈ ગયો છે. જો કે જો પરમાણુંના તે પિંડ બનેલા હતા, તે પરમાણું સૃષ્ટિનાં બીજાં કોઈ સ્વરૂપમાં હશે, પરંતુ આપણે એ પરમાણું વિષે કંઈ વિચાર કરતા નથી. શિવાજીનો કે ગૌતમ બુદ્ધનો વિચાર એ કશાનો વિચાર તો હોવો જ જ્ઞેષ્ટએ. કારણકે જો કંઈ જ નથી તેનો વિચાર પણ કેમ થઈ શકે ? વળી

શિવાજી મહારાજનો વિચાર એ ઔરંગઝેબના વિચાર કરતાં ભિન્ન હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ વ્યક્તિઓનો વિચાર કરતી વખતે એ વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ તો રહેવું જ જોઈએ. કોઈ કહેશે કે આ વ્યક્તિ સત્ય નથી, મનની ઉત્પન્ન કરેલી એક કલ્પના છે. હશે, પરંતુ તે કલ્પના કોઈ પણ વ્યક્તિના મનમાં હોવી જોઈએ અને તે વ્યક્તિ પોતાના મનમાં પહેલાંથી જ રહેલી બાબતોનો વિચાર કરે છે, એવું વિચિત્ર પુરવાર થશે તો પછી એ વ્યક્તિના મનમાં રહેલું ઐતિહાસિક વિભૂતિઓ વિષેનું જ્ઞાન ખીજના મનને કેમ થશે? ઐતિહાસિક પુરુષ એ વ્યક્તિના મનની કલ્પના માત્ર છે એવું કંરવા લાગે તો આ બધા મનો નષ્ટ થયા પછી તે વ્યક્તિઓ ભૂતકાળમાં થએલી જ ન હતી એમ કહેવું પડશે, કહેવાનો સારાંશ એટલો જ કે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ અને વિચારની સૃષ્ટિ-એ બંનેનાં ક્ષેત્રો ભિન્ન છે.

આ વિચાર-સૃષ્ટિમાં જ, સાધુત્વ, સૌન્દર્ય અને સત્ય વગેરે નીતિશાસ્ત્રની આધારભૂત કલ્પનાઓનો ઉદય થાય છે. આ સાધુત્વ, સૌન્દર્ય અને સત્ય એ કલ્પનાનું જ્ઞાન આપણને પૂર્ણ રીતે થતું નથી, કારણ કે તે મૂલ્યો આપણને પ્રત્યક્ષ (Sense data) રીતે ભૌતિક સૃષ્ટિના આધારે જ જોયર થવાનાં હોય છે. ભૌતિક શાસ્ત્રો મનુષ્યના સર્વ જીવનની વ્યવસ્થા કરી શકશે એમ કહેવું એટલે સર્વ વિચાર-સૃષ્ટિ નષ્ટ કરી નાખવા બરાબર છે, પરંતુ આજ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ વિશિષ્ટ ભૌતિકશાસ્ત્રથી લોકો એટલા બધા લેવાઈ ગયા છે કે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી માનવ-સમાજનો નાશ થતો હોય તો પણ તે નાશ સહન કરવા આધુનિક લોકગણુ તૈયાર છે. બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે “તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે ભૌતિકશાસ્ત્રની વૃદ્ધિ એ માનવી સંસ્કૃતિની ઘેર ખોદશે, એવી અમને સાધાર બીક લાગે છે.”

“That is why Science threatens to cause the destruction of our Civilisation.”

(Science and future by Bertrand Russel, Page 63)

ધ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

૮૬

આ ઉપરથી શાસ્ત્રોનો સમાજરક્ષણની આગતમાં યોજવાનો કેટલો અધિકાર છે તેનો વિચાર કરીએ. ભૌતિકશાસ્ત્રોની મદદ તો જરૂર લેવી જોઈએ, પણ તે જ્યાં એમનાં સિદ્ધાંતો અધ્યાત્મશાસ્ત્રો સાથે અગર ધર્મશાસ્ત્રો સાથે વિરૂદ્ધ ન હોય તો, નહિ તો નહિ. શાસ્ત્રોએ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટી કરવાની નથી, પણ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન જ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની કસોટીરૂપ થવું જોઈએ. તેનાં કારણો અમે આગળ આપવાના છીએ. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ભૌતિકશાસ્ત્રોનો વિચાર કરીશું તો તે સ્થલકાલની મર્યાદા સિવાય સંલવી શકતાં નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રમાં તો સ્થલ (Space) ને કાલ (Time) અને વજનને (mass) વિશ્વના આઠ માપનો માનેલાં હોય છે. આ વિચારપ્રણાલિ બર્ડલેના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરનારી છે. ન્યુટનના ગુરૂત્વાકર્ષણાદિ તત્ત્વજ્ઞાનથી આ પ્રણાલિને ઘણું જ પોષણ મળ્યું છે. પરંતુ અમે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યની વિચારસૃષ્ટિમાંનું જગત આ ત્રણે માપનોનાં ક્ષેત્રમાં આવી શકતું નથી, એ બાબત આઈન્સ્ટાઇન જેવા તત્ત્વજ્ઞોએ પણ માન્ય કરી છે. શાસ્ત્રોએ—એટલે ભૌતિકશાસ્ત્રોએ માનવપર જે ઉપકારો કર્યા છે, તેની ચર્ચા અમે આગળ કરી છે, અને તે ઉપકાર અમને સર્વથા માન્ય છે. પરંતુ પોતાનું વસ્તુ-વિચારનું ક્ષેત્ર (facts) છોડી વિચારસૃષ્ટિના ક્ષેત્રમાં (values) શા માટે માથું મારવું એજ અમને સમજતું નથી. નીતિ વસ્તુ-વિચારના ક્ષેત્રમાં આવતી નથી પણ વિચારપ્રણીત જગતમાં તેનું સ્થાન છે. તેથી ભૌતિકશાસ્ત્રો જ્યારે નૈતિક બાબતો વિષે યોજવાનો અધિકાર બતાવે છે ત્યારે તેમના અધિકાર વિષે જરા ઉંડો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. વળી ખીજી બાબત એ કે શાસ્ત્રોને કોઈ પણ વસ્તુનું કારણ સમજતું નથી. આ શાસ્ત્રો તે શોધવાની ભાંજગડમાં પણ પડતાં નથી. શાસ્ત્રોનું મુખ્ય મૂલતત્ત્વ એ કે અનુભવનું ત્રિકાલાબાધિત સહઅસ્તિત્વ (Co-existence) સિદ્ધ કરવું એટલું જ છે. અમુક એક વસ્તુ નજરે આવતાં તે સ્થિતિનું

અમુક પરિણામ થશે એટલુંજ શોધીને બતાવવાનું તેનું કાર્ય. જે કે પરિણામ એજ રીતે શા માટે થયું એ કહેવાને શાસ્ત્રો સમર્થ નથી અને તેમનું તે કામ પણ નથી.

પરંતુ શાસ્ત્રો પણ અતિશય ધૂર્ત હોય છે, પોતાને સમજતી ન હોય એવી બાબતોનું જગતમાં અસ્તિત્વ છે એમ કબુલ કરતાં તેમને માનહાની થયા જેવું લાગે છે. તથાપિ પોતે તો માત્ર સત્યના પ્રેમથી પ્રેરિત થયા છે, એમ વારંવાર કહ્યા કરે છે. પોતાનું અજ્ઞાન તેઓ જુદી જુદી શક્તિઓને જુદાં જુદાં નામે આપી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બસ, નામ આપ્યાથી એકાદ શક્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાયું છે, એવી પોતાની બાલિશ સમજૂતી કરી લે છે. દાખલા તરીકે સર્વ વસ્તુઓ પૃથ્વી તરફ ખેંચાતી જણાય છે, તેનું કારણ પૂછવાની સાથે જ, શાળા કે કોલેજના પોતાને સર્વજ્ઞ માનનારા પેટ-ભરૂ શિક્ષકથી કરી સર ઓલિવર લૉન્ગ આઈન્સ્ટાઇન સુધીના સર્વ લોકો જવાબ આપશે કે “ ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ એજ કારણ ! કેટલો સમાધાનકારક ઉત્તર !! પણ બાઈ, ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ એટલે શું ? તમે કહ્યું તે તો શક્તિનું કાર્ય થયું, શક્તિનું એ સ્વરૂપ ન હોય. એને કાર્યકારણ સંબંધ પણ ન કહેવાય. કારણથી જે કાર્ય થવાનું હોય તો તેમાં નિશ્ચિત ફરક થવો જોઈએ જે અસ્તિત્વમાં હતું તેને જ જરા સ્પષ્ટ કરીને કહેવું, એથી કાર્યકારણભાવ બતાવ્યો કહેવાય નહિ. જ્યાં સૃષ્ટિમાં કાર્યકારણભાવ છે કે નહિ તેની જ શંકા ? ઉત્પન્ન થઈ છે તો વસ્તુઓમાં એ ભાવ ક્યાંથી મળી શકે ? આ પ્રમાણે શાસ્ત્રો દિક્કાલથી બંધાયેલાં હોવાથી અને સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ભર્તૃહરિએ કહ્યા પ્રમાણે દિક્કાલાદ્યનચ્છિન્ન હોવાથી, છે તે જ સ્થિતિને જરા સ્પષ્ટ કરીને કહેવાનું કાર્ય માત્ર શાસ્ત્રો કરી શકે છે, તેથી આગળ જઈ કારણ સ્વરૂપ કહેવાનું શાસ્ત્રો માટે પણ

1. Mysterious universe by Sir James Jeans.

દ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

૯૧

શક્ય નથી. આ વાત શાસ્ત્રોનું અભિમાન લેનારાઓએ ભૂલવી જોઈએ નહિ. જે લોકો માત્ર વિચારકૃત જગતના નિયમો પર સમાજની રચના કરશે અથવા તો માત્ર ભૌતિકશાસ્ત્રોથી જાત થએલાં જગત પર સમાજની રચના કરશે, એ બંને રચનાઓ વિનાશજ પામવાની ! ખરૂં જોતાં, શાસ્ત્રીય જગત અને અધ્યાત્મિક જગત એ બંનેના યોગ્ય પ્રમાણથી જ સમાજરચના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. અમને પણ શાસ્ત્રોનું અભિમાન છે, પરંતુ શાસ્ત્રો જ્યારે પોતાના અધિકારનું અતિક્રમણ કરતા હોય છે ત્યારે તેમનો મુલાજો રાખવાની જરૂર નથી. શાસ્ત્રો ચાલતાં તો પોતાના અધિકારનું અતિક્રમણ કરતાં નથી, પરંતુ શાસ્ત્રો માત્ર તેમના આધારપર ગમે તેવાં અસિદ્ધ અનુમાનો (Unwarranted inferences) કાઢે છે !

શાસ્ત્રો કહે છે કે મનુષ્યની નૈતિક, ઔદ્ધિક, અધ્યાત્મિક વગેરે સર્વ પ્રકારની હીલચાલનું નિયંત્રણ કરવાનો અને તેમનું સમાધાન કરવાનો અધિકાર અમારો છે, તેમાંથી વાસનાનું સમાધાન કરવાની શાસ્ત્રોની ફેટલી મગદુર છે એ અમે બતાવ્યું જ છે. અહીં જરા વિસ્તારથી બતાવીશું. અમારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે સમાજપર નિયંત્રણ કે અધિકાર ચલાવનારી શક્તિનો સમાજમાં બહુ સંખ્યાંક વર્ગપર કાણ હોવો જોઈએ; અને એમ હશે તોજ ત્યાં સંઘશક્તિ ઉત્પન્ન થશે, માત્ર વ્યવહારિક નહિ પણ ઔદ્ધિક અને તે દ્વારા માનસિક અને અધ્યાત્મિક ક્ષેત્રોમાં પણ માનવી મનનું સમાધાન કરવાનું કાર્ય અમુક મર્યાદા સુધી શાસ્ત્રોનું છે એમાં શંકા નથી. મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ભાવાવેશો ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્ય મનુષ્યમાં એકમત થવાને બદલે મતભિન્નતા ઉભી થાય છે. જ્યારે એક જ વસ્તુ વિશે બે મતો ઉપસ્થિત થવા લાગે ત્યારે મનુષ્ય કાર્યકારણની પરંપરા શોધવાની પાછળ લાગે છે. જે બાબતો પ્રથમ ગૂઢ અને રહસ્યમય હતી તે હવે ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ થતી જાય છે. આ શોધના પરિણામરૂપે સૃષ્ટિના નવાં નવાં રહસ્યો ઉકેલાતાં જાય છે. આવી રીતે

માનવીબુદ્ધિને કાર્યપ્રવૃત્ત રાખી માનવીમનનું સમાધાન કરવાનું સામર્થ્ય શાસ્ત્રોમાં છે એમ લાગે છે. પરંતુ જેમ જેમ રહસ્યો ઉકેલાતાં જાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિનાં રહસ્યો ઉકેલવાં એજ એમનું ધ્યેય થઈ બેસે છે ! પછી કેટલાક લોકો સૃષ્ટિનું કાકડું ઉકેલાવાના માર્ગપર છે એવું કહેવા લાગે છે તો કાકા તે અમને ઉકેલાઈ ગયું છે, એવું પણ કહેવાની શરૂઆત કરે છે. ?

(૧) જેમ જેમ શાસ્ત્ર સૃષ્ટિનાં રહસ્યો ઉકેલવામાં વધારે પ્રગતિ કરે છે તેમ તેમ તેના પોતાના અંતઃકરણમાંની ઔદિક પૂર્વ પરંપરા નષ્ટ થવા લાગે છે, પછી અંતઃકરણમાં અને સૃષ્ટિમાં કાર્યકારણભાવ (Law of causation) છે એવી જે ગણકાલની ભાવના હતી તે આજે નષ્ટ થાય છે ! પરંતુ કાર્યકારણભાવ બાહ્ય જગતમાં છે કે નહિ તે સિદ્ધ કે અસિદ્ધ કરવાનું સાધન જ આપણી પાસે નથી. ૨

(૨) એક જ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જે આતું દૈવિક્ય ઉત્પન્ન થાય તો તે અંતઃકરણની શી સ્થિતિ થશે ? ધર્મ, ભાષા, શાસ્ત્રજ્ઞાન વગેરેની પ્રગતિની બાબતમાં તો શ્રદ્ધા સિવાય એક પગલું પણ આગળ મૂકાય તેમ નથી; શાસ્ત્રોની વાતોમાં શ્રદ્ધાની શી જરૂર છે એમ કેટલાક લોકો અમને પૂછે છે, અમારાથી તેમનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. પરંતુ પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો એક મોટો અધિકારી માણસ મેક્સ પ્લેન્ક ' શ્રદ્ધા બેઠએ ' Ye must have faith એમ કહે છે, એટલું જ કહીશું. જ્ઞાનનો અને શ્રદ્ધાનો સંબંધ પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞોને પણ લક્ષમાં હતો. ભગવદ્ગીતા કહે છે, **શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્** શ્રદ્ધાવાન મનુષ્ય વિચાર કરવા લાગે તો ઔદિક પ્રગતિ અને તેની સાથે ભાવનાની અને વાસનાની પણ પ્રગતિ થશે ! તેથી શાસ્ત્રો

૧ Riddle of the universe by Ernest Haeckel.

૨ Where is Science going ? by Max Planck.

સ્વેચ્છાનું અભૌતિક સ્વરૂપ

૯૩

જીવિ અને ભાવનાની વૃદ્ધિ કરી શકે છે એ બાબત સહેલાઈથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે, પરંતુ તેથી માનવી ભાવનાનું અને વાસનાનું નિયંત્રણ કરવાનો ભૌતિકશાસ્ત્રોનો હક્ક જરાપણ સિદ્ધ થતો નથી !

આનું પહેલું કારણ એ કે માનવીવાસનાનો, અતૃપ્ત રહેવું એજ મુખ્ય ગુણધર્મ છે. આ બાબત પ્રાચીનોને અને અર્વાચીનોને માન્ય છે વિષ્ણુપુરાણમાં^૧ યયાતિરાજન કહે છે તે પ્રમાણે માનવીની પ્રધાન વાસનાઓનું સ્વરૂપ અતૃપ્ત રહેવાનું છે, એ વસ્તુ કોઈપણ શાસ્ત્રના આધારે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે. પુત્રેષણા દારેષણા, વિત્તેષણા એ ત્રણેના સપાટામાંથી છૂટી ગએલા બહુ વીરલા છે; અને આધુનિક યુરોપીઅન સંસ્કૃતિમાં તો નથી જ નથી. કામવાસના દુબ્ધૂર છે એમ એ. એ. રોબેકે કહ્યું છે. અને આ મતને જાતીયશાસ્ત્રના (Sexology) પ્રચંડ અભ્યાસી સિગમંડ ક્રાઇડનો ટેકા છે.

“ However Strange it may sound I think the possibility must be considered that something in the nature of the sexual instinct itself is unfavourable to the achievement of the absolute gratification. (A. A. Roback)

(Sex in Civilisation, Page 257)

માનવીવાસનાની તૃપ્તિ શાસ્ત્રો અમુક એક મર્યાદા સુધી કરી શકશે પરંતુ એક વાસનાના ઉપભોગની પૂર્તિ એ બીજી વાસનાના પાયારૂપ થાય છે, અને આ પ્રવૃત્તિ અનંતતા તરફ જાય છે (Tends to infinity). આનું દ્રવ્યેષણાની બાબતમાં એક સુભાષિતકારે બહુજ સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

‘ નિઃસ્વો વષ્ટિ શતં શતી દશશતં લક્ષં સહસ્રાધિપઃ ।
લક્ષેશઃ ક્ષિતિપાલતાં ક્ષિતિપતિઃ ચક્રેશતાં વાંછતિ ।

૧ ભુએ પાનું ૧૭

अक्रेशः पुनरिद्रतां सुरपति ब्राह्मं पदं वाञ्छति ।
ब्रह्मा शैवपदं शैवो हरिपदं आशावधिं को गतः ॥ १

“જેની પાસે કંઈ જ ધન નથી તે સો નાણાંની ઇચ્છા કરે છે, જેની પાસે સો નાણાં છે તે સહસ્ત્રની ઇચ્છા કરે છે, અને સહસ્ત્રપતિ લાખોની ઇચ્છા કરે છે. લક્ષાધિપતિ રાજા થવા માગે છે અને રાજા ચક્રવર્તી થવાના મનોરથો રચે છે. ચક્રવર્તી ઈંદ્રપદને ઝંખે છે, ન્યારે ઇન્દ્ર ઐજ્ઞાના પદની ઇચ્છા રાખે છે. ઐહ્મા શંકર થવા પ્રેરાય છે અને શંકર વિષ્ણુપદની ઇચ્છા કરે છે. આશાથી કોઈ પણ મૂકત નથી.” શાસ્ત્રોવડે વાસનાપૂર્તિનાં સાધનો જે પ્રમાણમાં વધતાં જાય છે, તે કરતાં ઘણીજ ઝડપથી વાસનાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. (મનોરથાનામગતિર્ન વિચતે) સર્વ વાસનાનો ઉપભોગ લીધા છતાં પણ અંતઃકરણ અતૃપ્ત રહેશે અને જગત દુઃખમય છે એમ માનવા તરફ પ્રવૃત્તિ થશે. (Pessimistic conclusions). આવી રીતનો અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો કે પછી નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘હતા ત્યાંના ત્યાં જ’ એમ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પછી આ સર્વ જીવિતનો અને આ બધા પ્રપંચનો હેતુ શો છે એ સમજવું પણ બહુ જ મુશ્કેલ થશે. આવા પ્રકારના પ્રશ્નો વિચારશીલ મનુષ્યને સુઝ્યા વિના રહેશે નહિ. શેલેએ^૧ કહ્યું છે તે પ્રમાણે—

What are we ? and whence are we ? of what scenes,
the actors or spectators ?

એજ પ્રશ્ન શ્રી શંકરાચાર્યે^૨ એવા જ શબ્દોમાં પૂછ્યો છે :

का तव कान्ता कस्ते पुत्रः संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं वा कुत आयातस्तस्त्वं चिंतय तदिदं भ्रातः ॥ ૨

૧ Adonis by Shelley.

૨ મોહમુદ્ર.

ભગવદ્ગીતાકાર પણ

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

અવ્યક્ત આદી ભૂતોનો વ્યક્ત મધ્ય જ ભારત !

અવ્યક્ત જ વળી અંત તે તે માંહી વિલાપ શા ?

અ. ૨, શ્લોક ૨૮

એમ કહી પ્રશ્ન એટલે જ મૂકી દે છે. સર ઓલિવર લૉજ કહે છે કે, “ આજીવન સૃષ્ટિની સમસ્યાનું રહસ્ય જાણવાનું શાસ્ત્રજ્ઞોને આજની સ્થિતિમાં શક્ય નથી. ” અને શાસ્ત્રજ્ઞોએ પણ આ પ્રશ્નનો ક્યાંય જવાબ આપ્યો હોય એવું જણાતું નથી, કદાચ શાસ્ત્રજ્ઞોની પૂર્વ પરંપરાથી ચાલી આવેલી પદ્ધતિને અનુસરી તેઓ ઉદ્ધતાપથી જવાબ આપશે કે વ્યક્તિને જે શંકા થાય છે તે શંકાઓ જ નથી ! કારણ કે જે વસ્તુઓ શાસ્ત્રમાં નથી તે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ હોઈજ કેમ શકે ? વ્યક્તિને જીવનનો હેતુ શોધવાની જરૂર જ નથી ! આ ઉત્તર ‘ શેષં કોપેન પૂરયેત ’ એવા સ્વરૂપનો છે એમ અમારું કહેવું છે. આવા ઉત્તરથી પૃચ્છા કરનાર વ્યક્તિ બહુ તો ચૂપ થશે પરંતુ એના મનનું સમાધાન તો નહિ જ થાય. પરમેશ્વરે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી એમ પહેલાં લોકો કહેતા, તેને બદલે હવે શાસ્ત્રો ઉત્ક્રાંતિવાદ કહેવા લાગ્યા છે, પરંતુ ઉત્ક્રાંતિ કહેવાથી માનવીજીવનના ગુચવાડા ભરેલા પ્રશ્નોનો શું ઉકેલ થાય છે ? સર્વ જગતનો નિયંતા પરમેશ્વર એમ કહેનારને પરમેશ્વરની આરાધના એ ધ્યેય બની શકે પરંતુ ઉત્ક્રાંતિ માનનારને પોતા સિવાય કંઈ પણ ધ્યેય રહી શકતું નથી ! માનવ-જીવનનો અંતિમ હેતુ શા છે ? વ્યક્તિએ સુખદુઃખો શા માટે સહન કરવાં ? તેણે કાર્યાકાર્યનો વિચાર શા માટે કરવો ? બધી જ જો ઉત્ક્રાંતિ હોય તો પુણ્ય અને પાપ વગેરે શબ્દોનો અર્થ શા ? અહીં પુણ્ય કૃત્યને શુભ કૃણ નથી અને પાપ કૃત્યને અશુભ કૃણ નથી, તેથી ‘બ્રહ્મમિથ્યા જગન્મિથ્યા’

એવો નિરાશામય સિદ્ધાંત પ્રતીત થાય તો એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી લાગતું. આ સ્થિતિ અમારી કલ્પનામાંથી જન્મ પામી છે એમ પણ નથી. ટી. એચ. હકસલેએ અને તેના મતો માન્ય કરનારા આધુનિક લેખક બર્ટ્રાન્ડ રસેલે આવાજ વિચારો માન્ય કર્યા છે, “ પોતાનું ધ્યેય ન ઓળખનારી જાગૃતિક શક્તિઓનો મનુષ્ય પરિપાક (Product) છે. તેનું જીવન, તેની આશા, નિરાશા, તેનો પ્રેમ અને તેની શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ સર્વ પરમાણુના સંઘટન, વિઘટનને લીધે ઉત્પન્ન થનારા પરિણામો છે. તેજ, શૌર્ય, ભાવના અને વિચાર વગેરેનું શ્રેષ્ઠત્વ પણ મનુષ્યને મૃત્યુ પછી જીવાડી શકતા નથી. સૂર્યમાદ્રાનો નાશ થવાનો હોવાથી, મનુષ્યપ્રાણીનો અનેક સૈકાઓ સુધી કરેલો શ્રમ, તેનું ધ્યેયવાદીત્વ, તેની બુદ્ધિમાં કિંચિત્કાલ ભાસમાન થનારી તેજસ્વિતા-સર્વનો નાશ થવાનો જ છે. મનુષ્યનું કર્તૃત્વ માટી સાથે મળી જવાનું છે. આ બાબતો ભલે નિર્વિવાદ ન હોય છતાં એટલું તો સત્ય છે કે કોઈપણ તત્ત્વજ્ઞાન તેના અભાવે પોતાનું સ્થાન સ્થિર કરી શકશે નહિ. આવી રીતે પૂર્ણ નિરાશામય તત્ત્વજ્ઞાન પર હવે પછીના મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારો અવલંબીને રહેશે.”

“ That man is the product of causes which had no prevision of the end they are achieving; that his origin, his growth, his hopes and fears, his loves and beliefs are but the outcome of accidental collocations of atoms; that no fire, no heroism, no intensity of thought and feeling can preserve an individual beyond the grave; that all the labours of the ages, all the devotion, all the inspiration, all the noon-day brightness of the human genius are destined to extinction in the vast death of the solar system and that the whole temple of the man's achievements must inevitably be buried beneath debris—a universe in ruins. All these things, if not quite beyond dispute are yet so

ધ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

૯૭

nearly that no philosophy which rejects them can hope to stand. Only within the scaffolding of these truths, only on the firm foundation of unyielding despair can the soul's habitation henceforth be safely built. ૧

(A Free Man's Worship by Bertrand Russel)

આ બધાનો અર્થ એ કે મનુષ્યની આજુબાજુની સૃષ્ટિ અનૈતિક (non-moral) છે. મનુષ્ય એ એક જ નીતિયુક્ત પ્રાણી છે. ત્યારે તેને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ? પરમેશ્વર છે તે પણ અનીતિમય છે. મનુષ્ય જે પરમેશ્વરની આરાધના કરે છે તે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ તેના અંતઃકરણની બહાર નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણથી ઠરાવેલા પરમેશ્વરની પૂજા કરશે અને તેનું તેને ક્ષણ મળશે.

આવી રીતે જગન્મિથ્યાત્વનો આશ્રય કરવા કરતાં માનવી જ્ઞાન, માનવશાસ્ત્રો, વિદ્યાનાં સહસ્રોનો ઉકેલ કરવાની બાબતમાં અપંગ છે એ કબુલ કરવું સારું છે, એમ અમને લાગે છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા તત્ત્વજ્ઞો પણ જગતનું કોંકુ અજ્ઞેય છે (agnosticism) એમ કહ્યું છે. પરંતુ અજ્ઞેય એ શબ્દ વાપરવાથી મનનું સમાધાન કેમ થાય ? માનવી જ્ઞાનને મર્યાદા છે તો ખરી; અને તેના પછી શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર શરૂ થાય છે, એ વાત સ્વીકારવી અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે. ' અચિંત્યાઃ સ્વલુ યે ભાવા ન તાન્ તર્કેણ ચિત્તયેત્ ' । એવો પ્રાચીનોનો મત છે. પરંતુ પ્રાચીન લોકોનો મત અર્વાચીન લોકોને કેમ પસંદ પડે ? તેથી પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના બે અગ્રગણ્ય શાસ્ત્રજ્ઞોના મતો આપું છું: પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોનાં મૂલ તત્ત્વો એવાં છે કે બાહ્ય જગતનું જ્ઞાન થવા માટે પંચેદ્રિઓથી થનારી

૧ Quoted by Dean Inge in his Outspoken Essays. P. 168 Series II

૬૮

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

સંવેદના સિવાય ખીજો માર્ગ નથી; આ મતમાંથી જે સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન થાય છે.

૧. આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ—આપણા જ્ઞાનની નિરપેક્ષ એવું બાહ્ય જગત સત્ય છે. 'There is a real outer world which exists independently of our act of knowing.'^૧ અને (૨) બાહ્ય-જગત મૂલ સ્વરૂપમાં (Noumenon) જ્ઞેય નથી. 'The Outer world is not directly knowable.'^૨ આ બંને સિદ્ધાંતો થોડા થોડા વિરોધી છે, તેથી ધતર માનવીશાસ્ત્રો પ્રમાણે ભૌતિકશાસ્ત્રોને પણ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોની ગંધ આવે છે. સૃષ્ટિમાંની વસ્તુનું પૂર્ણજ્ઞાન કાઠ પણ શાસ્ત્રની મદદથી થવું શક્ય નથી. આનો અર્થ એ કે જે સૃષ્ટિનાં રહસ્યોનો ઉકેલ કરવો એ શાસ્ત્રોનું કર્તવ્ય છે, તે રહસ્યો ભૌતિકશાસ્ત્રો ક્યારે પણ ઉકેલી શકશે નહિ. આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિ તરફ જોઈએ તો એક રહસ્યનો ઉકેલ એ ખીજાં રહસ્યની શરૂઆત બની જોઈ છે. એક ટેકરી ચઢવાની સાથે જ ખીજી ટેકરીનું શીખર દેખાવા લાગે છે.

'We see in all modern Scientific advances that the solution of one problem unveils the mystery of another. Each hilltop we reach discloses another hilltop beyond.'^૩

પંચેન્દ્રિય દ્વારા થનારા જ્ઞાનનું વર્ણન કરવું એ જ ભૌતિકશાસ્ત્રનું ધ્યેય છે એમ કહી આ મુદ્દો ઉડાડી શકાશે નહિ શાસ્ત્રોનું ધ્યેય

૧ Where is Science going—Max Planck. Page 82

૨ Ibid.

૩ Ibid. એડિંગટન પણ કહે છે : An addition to knowledge is won at the expense of an addition to ignorance. It is hard to empty the well of the Truth with a leaky bucket. (The nature of the Physical world. P. 229)

ધ્યેયનું અસૌકીય સ્વરૂપ

૬૬

આના કરતાં ઘણું જ ઉચ્ચ છે. તે ધ્યેયનો સ્વીકાર કરી શાસ્ત્રો તેની પાછળ દોડ્યા કરે છે, પરંતુ ધ્યેય સિદ્ધ થાય તેમ તો નથી લાગતું, તેથી એ ધ્યેય કંઈક આધ્યાત્મિક છે. (Something essentially metaphysical) ધ્યેય શાસ્ત્રોની મદદથી પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી. આ મત, જગતમાં જે એ ચાર મહાન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ છે તેમાંના એકનું છે. હવે ડાર્વિનના કાલ પછી થઈ ગયેલા એક મહાન પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞ ઓગસ્ટ વાઇઝમાનનો મત જોઈએ. એ કહે છે કે “જો આપણે સત્યની નિર્ભયપણે શોધ કરવા નીકળીશું તો માનવી-ભુદ્ધિના દુષ્પણપણને લીધે આજ કહો કે થોડા કાલ પછી કહો, માનવીજ્ઞાન અમર્યાદ નથી એ જ સિદ્ધાંત પર આવવું પડશે.” માનવીજ્ઞાનની આ મર્યાદા સુધી પહોંચ્યા કે તે પછીનું ક્ષેત્ર શ્રદ્ધાનું છે. એ શ્રદ્ધા જે સ્વરૂપની હશે તેવો સમાજ થશે. આ સંબંધી ગેટએ ફાસ્ટમાં સૃષ્ટિના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે, “તું જે પ્રકારની કલ્પના કરીશ તેવી જ હું તને દેખાઈશ.” મનુષ્યે તો આ વાક્યનો જપ કરતાં જેસવું જોઈએ, છતાં કોઈ પણ ધર્મ, કોઈક પણ નૈતિક પદ્ધતિની આવશ્યકતા તો સમાજને રહેવાની જ. એ સર્વ ભગવદ્ગીતાકારે ‘શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષઃ યો ચક્ષુઃ સ एव सः એક જ વાક્યમાં કહ્યું છે, તે જ અંધકાર આગળ કહે છે કે, “નીતિના નિયમો અદલવા હોય તો જગતિક નિયમોના કાર્યકારણનું આપણને ખરેખરું જ્ઞાન છે, એમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ.” આ શબ્દો જે અગ્રગણ્ય શાસ્ત્રજ્ઞોના છે એ આપણા જહાલ (extremists) સુધારકોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રસાયન કે પદાર્થવિજ્ઞાન જેવાં ઓછાં મહત્ત્વવાળાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી આલોકનાં કુમળાં મનોપર જેવા તેવા સંસ્કારો પાળનારા પ્રોફેસરો, શિક્ષકો, વર્તમાનપત્રકારો વગેરે સમાજના શત્રુઓ છે એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે.

એટલાજ વાર્તા અમે કહીએ છીએ કે માનવ નિરપેક્ષ અનાધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોને નીતિ નિયમોની આપતમાં ખોલવાનો બિલકુલ

અધિકાર નથી અને તેમણે એમાં માથું પણ મારવું નહિ. વસ્તુમય બાહ્યજગત (thing) અને વિચારપ્રણીત આંતરજગત (thought) એ બંનેનો સમાજની નીતિ ઠરાવતી વખતે વિચાર થવો જોઈએ. વસ્તુમય જગતનું પરિણામ મનુષ્યની બાહ્ય પ્રક્રિયામાં એટલે આચારમાં દેખાઈ આવશે અને બાહ્ય જગતનું માપન થઈ શકે તેમ હોવાથી એ પરિણામોનો પણ માપ થઈ શકશે. તેથી મનુષ્યના બાહ્ય આચારોનું નિયંત્રણ આ શાસ્ત્રો અનુસાર થવું જોઈએ પરંતુ તેમણે ધર્મ ક્ષેત્રોમાં માથું મારવાની જરૂર નથી.

ધર્મ એ કંઈ શાસ્ત્રોનો શત્રુ નથી. શાસ્ત્રોએ ઉત્પન્ન કરેલી નાનાવિધ ભાવનાઓની જંગલની પૂર્તિ થવાનું સ્થાન

૨

ધર્મ અને શાસ્ત્રો
પરસ્પરનાં પૂરક

ધર્મ છે, એ દૃષ્ટિએ ધર્મ શાસ્ત્રોનો પૂરકજ છે. ધર્મ એ શાસ્ત્રોનાં ક્ષેત્રની બહારની બાબતોનો વિચાર કરે છે તેથી શાસ્ત્રોએ ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં મદદ કરવી જોઈએ અને

ધર્મ પણ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં શાસ્ત્રોનું સાહચર્ય રાખવું જોઈએ. આવા પ્રકારનું સાહચર્ય ફક્ત હિંદુ ધર્મમાં જ રખાયું છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મનુષ્યને ભાસમાન થનારી પ્રગતિને યુદ્ધ, દુઃખ વગેરેની શી જરૂર છે એ જો શાસ્ત્રોને સમજવું ન હોય તો તે બાબતમાં મનુષ્યના મનનું સમાધાન કરવાનું કાર્ય ધર્મને સોંપી દેવું જોઈએ. કોઈ કહેશે કે શાસ્ત્રોએ ભલે આ કાયડાનો હજુ સુધી ઉકેલ ક્યો નહિ હોય, પરંતુ શાસ્ત્રો આ રહસ્યનો ઉકેલ ક્યારે ને ક્યારે તો કરવાનાં જ, નહિ કરે એમ કહેવાને કંઈપણ આધાર નથી. અમે ઉપર એ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મતો આપ્યા જ છે, પરંતુ ચાલો એમ ધારીએ કે આ રહસ્યનો ક્યારેક શાસ્ત્રોવડે ઉકેલ કરી શકાશે, તેનો જવાબ એટલો જ કે જ્યારે આ રહસ્યનો શાસ્ત્રો ઉકેલ કરશે ત્યારે

ધ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ

૧૦૧

ધર્મશાસ્ત્રોની જરૂર નહિ રહે, પરંતુ એ કાલ હજુ આવ્યો નથી અને આવશે ત્યારે જોઈએ જશે. ઉપરની ચર્ચાપરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે “લૌકિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિએ અથવા નિરીશ્વરવાદની પ્રવૃત્તિએ મનુષ્યના મનમાં અનંતવાસનાઓ ઉત્પન્ન કરી, તેની પૂર્તિ કરી નથી; શ્રદ્ધાથી ઉત્પન્ન થનારું સમાધાન નષ્ટ કરી તેને બદલે ખીજું કોઈપણ પ્રકારનું સમાધાન ઉત્પન્ન કર્યું નથી; અને એવી રીતે જગત એ નિરાશામય છે એવા મંત્રની મનુષ્યના મનપર છાપ બેસાડી છે, એજ પરિણામ આવ્યું દેખાય છે. ટુંકામાં આશાના અમીપૂર્ણ ગુણથી નવાણું ટકા મનુષ્યો કાલ વ્યતીત કરે છે અને જે આશાને? એક ધર્મે પરમેશ્વરી સદ્ગુણ માન્યો છે તેનો જ નાશ થાય છે આશા વગરનો માનવી તો આજના દિવસને જ આયુષ્યનું ધ્યેય સમજવાનો. ઉપર બતાવેલાં પરિણામો જો બનતાં હશે તો શાસ્ત્રો એ માનવીના શત્રુઓ સમાં છે, એ સિદ્ધાંત કબુલ કરવો પડશે, અને ત્યારે તો જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાધું અને તેથી માનવપ્રાણીને સ્વર્ગ-ઇડન જેવા ઉપવનને છોડવું પડ્યું એ ખ્રિસ્તી ખાઇબલમાંની દંતકથા પણ સાચી માનવી પડશે. અમે તે ખોટી માનીએ છીએ એમ તેનો અર્થ નથી; પરંતુ જ્ઞાનની દરેક પ્રગતિએ દરેક વખતે મનુષ્યનું કોઈને કોઈ સ્વર્ગ નષ્ટ કર્યું છે એમાં જરાપણ શંકા નથી, અને પછી આપણી સામે જ્ઞાનદાતા સેતાન અને અજ્ઞાનમાં રાખનારા પરમેશ્વર એ બેમાંથી કોની ઉપાસના કરવી એ પ્રશ્ન થશે. તેથી જ ધર્મ અને નીતિ સંબંધી બોલતી વખતે શાસ્ત્રોમાં પ્રતીત થનારા સિદ્ધાંતોના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની પુષ્ટિ આપવી જોઈએ. આ ઉપરથી શાસ્ત્રોને સમાજરક્ષણનું સર્વાધિકારિત્વ માગવાનો અધિકાર જરા પણ સિદ્ધ થતો નથી.

ત્રીજું એમ પણ કહેવાય છે કે શાસ્ત્રોમાં પ્રતીત થનારું જ્ઞાન સર્વને પ્રાપ્ત થવાથી દરેક જણની ક્રિયા નીતિકારક દર્ષ સમાજને

૧ ખ્રિસ્તી ધર્મના ત્રણ સદ્ગુણો Hope, Faith Charity.

હિતકારક થશે. આ શાસ્ત્રોએ માનવો માટે શું કર્યું તેનું સરવૈયું કંઈ વધુ આશાજનક નથી. અમને એમ લાગે છે કે ભૌતિકશાસ્ત્રોની પ્રગતિ માનવપ્રાણીને હિતકારક થશે કે તેનો નાશ કરશે એનો નિશ્ચય આજે તો થઈ શકે તેમ નથી. હાલે તો વિલાસના સાધનોની વૃદ્ધિ, લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ (હવે એ પણ ઘટવા લાગી છે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે) અને બાકી રહેલા વખતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહો માટે જળરહસ્ત તૈયારીઓ કરવી એજ ભૌતિકશાસ્ત્રોનાં પરિણામો દેખાય છે. જેના હાથમાં શાસ્ત્રો હશે તેને તેનું ધ્યેય નિઘ હોવું જોઈએ કે સાઈ હોવું જોઈએ, કયું ધ્યેય નિઘ અને કયું ધ્યેય સાઈ એનો નિર્ણય કરવામાં ભૌતિકશાસ્ત્રો લુલાં પડે છે. જ્ઞાન એ કંઈ સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ શકશે નહિ. ઉચ્ચ જીવન માટે હૃદય અને શુદ્ધિનો સમન્વય થવાની જરૂર છે. “ Science is no substitute for virtue, the heart is as necessary for a good life as the head. (The future of Science by B. Russel page 58) ” જ્ઞાન થયું તેથી ઇંગ્લેન્ડ દેશના લોર્ડ કર્ઝનના ભાષ્યમાં હિંદુ લોકોની ન્યાય માગણીઓ થોડીજ પુરી પાડવાના છે ! અને દક્ષિણ આફ્રિકાના જનરલ સ્મટ્સના ભાષ્યમાં સાંતા દેશી લોકો સાથે સાઈ વર્તન રાખશે એમ થોડુંજ છે ! અમેરિકન સરકાર એલીસ ટાપુઓમાં કેદીઓ પર થોડીજ રહોમ નજર રાખવાના છે ! યુરોપીઅન રાષ્ટ્રો, ધતર સંસ્કૃતિઓ પોતાની સમાન-અરે રતિભાર પણ શ્રેષ્ઠ છે એમ થોડુંજ કયુલ કરવાના હતા ! અને હિંદુસ્તાનના સમાજ-સુધારકો સુધારણા અને શાસ્ત્રોના ઉદ્દાત નામ હેકળ શરૂ કરેલા ગાંડપણથી ભરેલા આળા પણ થોડા બંધ કરવાના છે ! આવી રીતે જ્ઞાન એ નૈસર્ગિક સદ્ગુણની ઉણપ ક્યારે પણ પુરી પાડી શકશે નહિ. શાસ્ત્રજ્ઞાનથી મનુષ્યસમાજની તામસી વૃત્તિ ઓછી થશે નહિ અગર સાન્વિક વૃત્તિ વધશે નહિ. શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન મળશે પણ વાસના અને ભાવનાનું ક્યારે પણ નિયંત્રણ થશે નહિ અને આવી રીતે નીતિશાસ્ત્રનો પાયો, જે ‘ માનવો પર

બાહ્યશક્તિનું નિયંત્રણ' તેજ ભૌતિકશાસ્ત્રાધારે રચાયેલા સમાજમાં અને સંસ્કૃતિમાં સિદ્ધ થઇ શકતો નથી; તેથી ભૌતિકશાસ્ત્રો નીતિ નિયમોના પાયારૂપ ક્યારે પણ બની શકે નહિ.

અહીં સુધી ધર્મશાસ્ત્ર વિરોધી આધુનિક લોકો તરફથી સમાજને આધારભૂત એવાં એ તત્ત્વો સમાજરક્ષણ અને ભૌતિકશાસ્ત્રો આગળ કરવામાં આવ્યાં છે તેની ચર્ચા કરી; તે સમાજરચના માટે અને સમાજધારણા માટે કેટલાં અધુરાં પડે છે, એનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે અહીં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે માનવીભાવનાઓ પર અધિકાર ચલાવનારી શક્તિ-બાહ્યશક્તિ એ બુદ્ધિગમ્ય હોવી જોઈએ કે માનવીબુદ્ધિથી પર (Suprarational) હોવી જોઈએ? પ્રાચીનોના મતે નીતિ-શાસ્ત્રનો પાયો અલૌકિક તત્ત્વો પર અધિષ્ઠિત થવો જોઈએ પછી તે શબ્દ હોય, આજ્ઞા હોય કે બીજા કોઈ પણ તત્ત્વના રૂપમાં હોય, તે તત્ત્વ અમીમાંસ્ય છે ત્યાં હેતુશાસ્ત્રનો (Logio) ઉપયોગ કરવાનો નથી. જૈમિની કહે છે કે, “વેદોના શબ્દોથી સૂચિત થતાં ઇષ્ટ ધ્યેય અથવા પરિણામ એ ધર્મ છે.” **ચોદના લક્ષણોઽર્થો ધર્મઃ** ।^૧ **અથાત્તો ધર્મં વ્યાખ્યાસ્યામઃ** । **શ્રુતિ પ્રમાણકો ધર્મઃ** ।^૨ પ્રાચીનોના ગમે તેટલા મતો બેળા કરીશું તો કોઈ સ્થળે ધર્મનિર્ણય માટે કેવલ બુદ્ધિપ્રામાણ્યનો ઉપયોગ કર્યો નથી એમજ જણાશે.

પરંતુ આપણા સુધારકો અને સુશિક્ષિતો તે પ્રાચીન મતો કેમ પસંદ કરે? તે એક તો પ્રાચીન અને વળી સંસ્કૃતમાં લખાયેલા !! તેથી આધુનિક અને અંગ્રેજીમાં લખેલા કેટલાક તત્ત્વોનો વિચાર કરીએ. મન્સ્ટરબર્ગ કહે છે કે, “અલૌકિક નૈતિક મૂલ્યો વિશેના (transcendental values) સંશયને નષ્ટ થતાં વખત લાગતો નથી. સંશય દૃષ્ટિએ તો તેને પોતાનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. વિચાર દ્રષ્ટિએ તો તે પરસ્પર વિરોધી નિવડે છે અને શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ તો

એ નિરાશાવાદ જ છે. કોઈ પણ વિચારને સાપેક્ષ કહેવો એનો અર્થ એ કે તે વિચાર જ નથી એમ કબુલ કરી લેવું.

“ As Miinsterburg says: Every doubt of absolute values destroys itself, as thought it contradicts itself; as doubt it denies itself and as belief it despairs itself. To deny every thought which is more than relative is to deprive every thought, even sceptical thought itself, of its own presuppositions.”^૧

૨. ડીન ઈન્જ કહે છે કે, “ એટલે આપણને એમજ માનવાની ફરજ પડે છે કે અલૌકિક મૂલ્યોએ પ્રદર્શિત કરેલું જગત એ જ નૈતિક આખતોમાં સત્ય છે અને શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલું જગત તેમાંના એક ઉપાડી લીધેલો પ્રાંત છે. તેનું અસ્તિત્વ પણ સતત નથી, માત્ર કાર્ય પુરતું જ છે. ‘ દિક્કાલાદ્યનવચ્છિન્ન ’ શાસ્ત્રોની પ્રગતિ પર કે પરાગતિ પર આધાર ન રાખનાર અને તે સર્વથી પર એવું ‘ નૈતિક મૂલ્યોનું જગત ’ છે, એમ માનવા તરફ સમકાલીન તત્ત્વજ્ઞોની પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે.

“ The thinkers of our day are more & more ready to recognise the existence of a kingdom of values exalted above space and time, and independent of the problematic advances which may or may not be in store for human race. (Christain Ethics and modern world problems p. 195)

પરંતુ આજે સામાન્ય માનવની સ્થિતિ બહુ જ વિચિત્ર થતી જાય છે. ભૂતકાલ સાથે સંબંધ છોડી દેવા માટે તેણે કમર કસી છે, તેને જીવના ડહાપણની જરૂર નથી, પરંતુ તેને બદલે તેને નવી મૂર્ખાઈ સહેલાઈથી પસંદ પડે છે, હાલમાં શાસ્ત્રોના નામ પર કોઈ પણ

૧ Quoted by Dean Inge in his ‘ Christain Ethics ’ & Modern world problems. page 197, 198.

મૂર્ખાઈ ભરેલા સિદ્ધાંતો આગળ કરે અને તે નવો હોય તો તેને ગમે તે સ્થળે અનુયાયીઓ અને ચેલાઓ મળી રહે છે જ.

“And at the same time any nonesensical theory that may be put forward in the name of Science would be almost sure to find believers and disciples somewhere or other. (Where is Science Going—Max Planck P. 65)

આ આધુનિક મનઃપ્રવૃત્તિએ પ્રથમ ધર્મપંથો પર ચઢાઈ કરી પછી તેણે કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં સ્વારી કરી અને એ જ પ્રવૃત્તિ હવે આ શાસ્ત્રીય ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશે છે, એ બાબત શાસ્ત્રોના ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. આવી મનુષ્યપ્રાણીની પ્રવૃત્તિ સોળેસોળ આના સમાજને વિદ્વાતક છે એવો પ્રસ્તુત લેખકનો મત છે.^૧

આવી રીતે વિચાર કરતાં જણાશે કે નૈતિક મૂલ્યો સ્થિર અને ગૃહીત લીધેલાં (a priori) હોય છે, દાખલાઓ લઈ (a posteriori) ઠરાવેલાં હોતાં નથી. અહીં જ ઘણા લોકો ગુચ્ચવાઈ જાય છે. કારણ કે તેઓને શાસ્ત્રોએ ઉત્પન્ન કરેલાં બાહ્ય જગતનાં અને વિચારોએ ઉત્પન્ન કરેલાં આંતર જગતનાં ક્ષેત્રો અને મર્યાદાઓ બરાબર ધ્યાનમાં આવતાં નથી. મનુષ્યે કલાકો સુધી શ્વાસ રોકી રાખવો એ ઉચ્ચ અગર નીચ કોઈ પણ પ્રકારની નીતિ બતાવતું નથી, કારણ કે આમાં મન પર આધાર રાખે અને વિચારો પર અવલંબી રહે એવું કશુંય નથી. પરંતુ છોકરાઓએ પચીસ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે ઉચ્ચ નીતિ થઈ શકે. કારણ કે એ

૧ ' Education; A Panacea ' in ' Progress of Education ' by G. M. Joshi

આપત અંશતઃ મન પર આધાર રાખે છે, અને તેને જે બાહ્ય નૈતિક મૂલ્યોનું અનુમોદન મળશે તે તે કર્મપ્રવૃત્તિ સહજમાં દૃઢ થશે. તેથી પ્રત્યક્ષ સ્થિતિને અવરોધી એટલે કે અંશતઃ મન પર આધાર રાખનારા નૈતિક મૂલ્યો સમાજમાં નિશ્ચિત રીતે ફેલાય છે. આ સત્ય કોઈ પણ સમાજની નીતિનો ઇતિહાસ જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. આ સંબંધી સર્વસાધારણ સિદ્ધાંત નીચે પ્રમાણે કહી શકાય:

જે જે સ્થિતિ થોડી ઘણી અગર પૂર્ણ રીતે મનુષ્યના મન પર આધાર રાખે છે અને જેના પર સમાજે અભિજ્ઞતત્વની છાપ મારી હશે તે તે સ્થિતિ સમાજમાં સર્વત્ર ફેલાવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. (એ)

વિધવા વિવાહ એ તેવી સ્થિતિ છે. (એ)

∴ વિધવા વિવાહ એ સમાજમાં સર્વત્ર ફેલાવાની પ્રવૃત્તિ થશે. (એ)

“ All states which depend wholly or partly on mind and on which social premium is put are states which tend to become common.

Widow-remarriage is such a state

∴ Widow-remarriage will tend to become common

આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે વિચારપ્રણીત જગતની માંડણી, તે તે વિચારોની દિશા જ નિશ્ચિત કરી, આપણે ધારીએ તેમ કરી શકીએ છીએ. પાછળ આપેલું શિવાજીનું ઉદાહરણ લઈએ. પૂર્વ ઇતિહાસમાં એટલે કે ભૌતિક સૃષ્ટિમાં થયેલી એક જ વ્યક્તિને દેવ અને સેતાન એ બંને સ્વરૂપે જોનારું જગત વિચારોનું સૃજેલું હોઈ શકે. સમાજને નીતિતત્ત્વો કહીશું તે સમાજ તે જીવે શકશે નહીં એમ કહેવું ઘણું ભાગે અજ્ઞાનમૂલક હોય છે. નૈતિક મૂલ્યો ઠરાવતી વખતે અને તે પર સમાજનો સિક્કો મારતી વખતે જ સમાજે પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ. જેનાથી મનુષ્યની ઉપભોગ સુલભ પ્રવૃત્તિ અનિશ્ચિત રીતે વધે એવો ઉપદેશ ન કરવો એ જ સાઈ.

વાસનાનું દુષ્પૂરત્વ ધ્યાનમાં લઇ જે વડે વાસનાનું થોડું ઘણું નિયંત્રણ થાય એવાં જ નૈતિક મૂલ્યો ઠરાવવાં જોઇએ. પ્રથમ જ જેવાં તેવાં નૈતિક મૂલ્યો ઠરાવી તેનો ફેલાવો થવા દઇ પાછળથી દુઃખ કરવામાં કંઇ પણ સ્વાસ્થ્ય નથી, તેથી જ જર્મન તત્ત્વવેતા ફ્રેડરિક નિત્શે કહે છે કે, “ જેવાં નૈતિક મૂલ્યો હશે તેવો જ સમાજ ઉત્પન્ન થશે.”

“ Men will become images of their values ”^૧

આ નૈતિક મૂલ્યો નિશ્ચિત કરતી વખતે અનેક પદ્ધતિઓનો વિચાર કરવો જોઇએ. મનુષ્ય એ સેન્દ્રિય જીવસૃષ્ટિમાં અંતર્ભૂત થએલો હોવાથી તેનામાં જે પાશવી પ્રવૃત્તિ છે એ દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર થવો જોઇએ. ફ્રેન્ચ શાસ્ત્રજ્ઞ અને તત્ત્વજ્ઞ બ્લેસ પાસકલ કહેતો કે, “ અર્ધાં તત્ત્વજ્ઞો મનુષ્યના દૈવી અંશનું વિસ્મરણ કરે છે ત્યારે બાકીના અર્ધાં તેની પશુવૃત્તિ ધ્યાનમાં લેતાજ નથી.” આ સિવાયના વિચારપ્રણીત જગતમાં ઉત્પન્ન થનારા નૈતિક, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક અંગોનો વિચાર થવો જોઇએ. માનવ ગમે તેટલો સુધરે, તો પણ તેને માત્રા-સ્પર્શ શીતોષ્ણના નિયમોનો અપવાદ થવાનો નથી ! તે પ્રમાણે જ તેનું વિચારપ્રણીત જગત જુદું હોવાથી વિષયેન્દ્રિઓ દરેક માનવને સરખા પ્રમાણમાં હીલચાલ કરાવી શકશે નહિ. અહીં એક સૂચના આપવાની કે હવે પછીની બધી ચર્ચા ગણિતાત્મક પદ્ધતિ (Statistical method) થી થવી જોઇએ. સર્વસાધારણ મનુષ્યનો અભ્યાસ કરવો એ દરેક વ્યક્તિનો અભ્યાસ કરવા કરતાં સહેલો છે,^૨ અને હિતકારક પણ છે. આજ તત્ત્વ પર અર્થશાસ્ત્રાદિ શાસ્ત્રોની રચના કરવામાં આવી છે. કાંઇ પણ શાસ્ત્રોમાં પ્રત્યેક જુદી જુદી વ્યક્તિઓનો વિચાર કરીએ તો પણ અંતે સર્વસાધારણ નિયમ ડાઢવા માટે

૧ An introduction to the philosophy of Nietzsche by Anthony Ludovice

૨ Theory of Legislation by Jeremy Bentham

એવો વિચાર કરવો પડે છે એ આખતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. જેવી રીતે તેને શીતોષ્ણના નિયમો લાગુ પડે છે. તેવીજ રીતે સંસ્કૃતિના ઉદ્યાસ્તના નિયમો પણ તેને લાગુ પડે છે. પહેલાંની જાતિ, ઉપજાતિ, અગર સંસ્કૃતિ જે કારણોથી પૃથ્વી પરથી નષ્ટ થઈ, તે કારણો ફરી ક્રોધ જાતિ, ઉપજાતિ અગર સંસ્કૃતિમાં ઉત્પન્ન થશે તો તે પણ નષ્ટ થશે. ભૌતિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો દરેક પ્રાણી જીવન માટે અન્ન, વંશરક્ષણ માટે સ્ત્રી, અને પોતાના સમકાલીનોમાં વિજયી થવા માટે સ્પર્ધા આ ત્રણ ગુણોથી કાર્યપ્રવૃત્ત થાય છે. વિચારપ્રણીત જગતમાં આ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ નૈતિક કારણો માટે સાસ્ત્રિક રાજસ્ તામસ્ મનાય છે. ભગવદ્ગીતાકાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ આવીજ ત્રિવિધ વિભાગણી કરે છે.

‘ ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્તિભિર્ગુણૈઃ ॥ ’

નથી તે પૃથ્વીમાં કાંઈ, સ્વર્ગમાં દેવમાંય વા,

ત્રણે પ્રકૃતિજન્મ્યા આ ગુણોથી મુક્ત હોય જે.

ભ. ગી. અ. ૧૮, શ્લોક ૪૦

અન્ન બધા પ્રાણીઓ ખાય છે, પરંતુ શરીરરક્ષણ માટે અન્ન ખાનારો અને ખાવા મળે છે તેથી રૂચિનો ગુલામ બની અન્ન ખાનારો, બંને અન્ન ખાય છે, એટલા સમાન ધર્મથી સમાન થતા નથી. મનુષ્ય સર્વ સૃષ્ટિમાં—સર્વ જીવજાતિઓમાં—સમાન ગુણોનો કેવો વિવક્ષિત રીતે ઉપયોગ કરે છે, એમાંજ ખરૂં કૌશલ્ય છે. આજે સુધારણાના જાહેર પત્રકો લઈ ચારે ખંડમાં વેંચનારો પાશ્ચાત્ય કંઈ તામસિક પશુ સ્થિતિમાંથી વધારે ઉપર આવ્યો નથી. તેની દરેક ચિંતા માનવનું હલકામાં હલકું, પશુ સૃષ્ટિ સમાન ધ્યેય જે અન્ન મેળવવું તેના વિશેજ હોય છે, અને આ સર્વ શોધખોળની પ્રવૃત્તિ પણ તેજ દિશામાં છે. એની દરેક ચિંતા પોતાને કાચો માલ

શ્રેયસ્નું અલૌકિક સ્વરૂપ

૧૦૬

ક્યાં મળશે, તેના માટે કેટલી લડાઈઓ કરવી પડશે અને પછી જગતનો કેટલામો ભાગ પોતાના હાથમાં આવશે એ વિષેજ હોય છે. પરંતુ હંમેશાં અન્ન પાણીના પ્રશ્ન ઉપર મનનું એકીકરણ કરવું એ કંઈ માનવને વ્યક્તિગત રીતે કે સામાજિક રીતે હિતકારક નથી.

‘ યો મે ગર્ભગતસ્યાપિ વૃત્તિ કલ્પિતવાન્ પ્રમુઃ ।
શેષવૃત્તિવિધાનાય સ વૈ સુત્તોઽથવા મૃતઃ ॥ ’

એટલી શ્રદ્ધા પરમેશ્વર પર ન રાખીએ તો પણ જીવનની સર્વ ભાષા રૂપીઆ આના પાઠમાં ખોલવી એ શ્રદ્ધાની સ્થિતિ કરતાં વધારે તિરસ્કારને પાત્ર છે.

પ્રકરણ ૬ ડું

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રવૃત્તિનાં નિયંત્રણ માટે ત્રણ શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં, અને હિંદુસમાજમાં તે જ ત્રણ પુરુષાર્થો મનાયા છે. હિંદુ ધર્મમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ ઔદિક પુરુષાર્થ મનાયા છે. ધર્મથી સ્પર્ધાનું નિયંત્રણ કરવાનું, કામથી સ્ત્રી વિષયક બાબતોનું નિયંત્રણ કરવાનું અને અર્થથી ક્ષુદ્રાવિષયક હિલચાલનું નિયંત્રણ કરવાનું અને આ સર્વને વ્યાપી રહેલો અને સર્વથી પર એવો એથો પુરુષાર્થ મોક્ષ છે. આ મોક્ષ હિંદુ સમાજનું અલૌકિક નૈતિક મૂલ્ય (transcendental value) છે. હિંદુની દરેક ક્રિયા આ દ્રષ્ટિથી થાય છે. ક્ષુદ્રામાંથી દરેક વ્યાપાર વિષયક, ખેતી વિષયક, ઔદ્યોગિક પ્રગતિ વિષયક, ઘડભાંગ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંક રાષ્ટ્રો માત્ર ઔદ્યોગિકપ્રગતિ તરફ લક્ષ આપે છે એનો અર્થ એટલો જ કે તેમના મનની પ્રધાનક્રિયા ક્ષુદ્રા જેવા તદ્દન સામાન્ય વિકારને બહુ વટાવી ગઈ નથી. અન્ન, કહેા કે અર્થ, આવશ્યક છે પરંતુ તે માનવીજીવિતનું પ્રધાન અંગ બની શકે નહિ, તેથી માત્ર દ્રવ્ય પર લક્ષ આપનારા સમાજને કાઈ વિશેષ સારો કહેશે નહિ. ખીજી બાબતમાં એટલે વંશસંરક્ષણ કરવા માટે સ્ત્રી કેવી રીતે મળે એની ચર્ચા કરવાની હોય છે, તેથી કામ-શાસ્ત્રાદિની સમાજમાં પ્રવૃત્તિ થઈ અને વિવાહાદિ સંસ્કારોનો પ્રવેશ

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૧૧

થયો પરંતુ હવે તો વિવાદ સંસ્કારને બદલે અનિયંત્રિત પ્રેમ (Free Love) શરૂ કરવો વગેરે સિદ્ધાંત ફેલાવા લાગ્યા છે ! તેમના હિતા-હિતની ચર્ચા યથાવકાશ થશે જ. સિદ્ધાંતોને હિતકારક કરે તો ખુશીથી એવા આચારો શરૂ કરવા પરંતુ અર્થ શાસ્ત્ર શું, અને કામશાસ્ત્ર શું એ અને ધર્મશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ તો ગૌણ જ છે. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે મૂલ્યો છે તે અલૌકિક છે, તેવાં અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ન હોવાથી આ શાસ્ત્રોને ગૌણ માનવા પડે છે. સુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી અમસ્તી જ પોતાની ગેરસમજાતી કરી લે છે; પછી પોતે મુંઝવણમાં પડે છે અને ખીજાને પણ મુંઝવણમાં પાડે છે. ઈૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં કહે છે કે, “ અર્થાયત્તૌ ધર્મકામૌ ” ધર્મ અને કામની પ્રાપ્તિ અગર પૂર્તિ અર્થશાસ્ત્રથી અથવા રાજકારણશાસ્ત્રથી થાય છે પરંતુ સમાજની વિશેષ માહિતી ધરાવતા ધર્મશાસ્ત્રે કહ્યું છે કે રાજકારણ કરતાં ધર્મ-શાસ્ત્ર વધારે બળવાન છે.

‘ સ્મૃત્યોર્વિરોધે ન્યાયસ્તુ બલવાન્ વ્યવહારતઃ ।

અર્થશાસ્ત્રાતુ બલવદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિત્તિઃ ॥ ’

યાજ્ઞવલ્ક્ય

મનુષ્યને સમાજાંતર્ગત માનીએ તો મનુષ્ય એટલે કોણ ? સમાજ એટલે શું ? તે બંનેનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ ? વગેરે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. સમાજાંતરગત મનુષ્ય પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે કે પૂર્ણ પરતંત્ર ? કે થોડી ઘણી બાબતોમાં સ્વતંત્ર અને બાકીની બાબતોમાં પરતંત્ર છે ? તેમ હોય તો કઈ બાબતોમાં પરતંત્ર છે અને કઈ બાબતોમાં સ્વતંત્ર છે ? વ્યક્તિહિત અને સમાજહિત-બંનેમાંથી કોને પ્રધાન અને કોને ગૌણ માનવું ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનો સમાજરચના સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ છે. જેવો આ પ્રશ્નોનો જવાબ તેવી સમાજરચના થશે વ્યક્તિને પ્રધાન્ય દેનારા સમાજમાં, રચના વ્યક્તિપ્રધાન થશે, નહિતર તે સમૂહપ્રધાન અગર જાતિપ્રધાન થશે.

પ્રથમ સમાજરચનાનું હિતારિત્વ નિશ્ચિત થયા સિવાય રાજસત્તા, નીતિ, હકો વગેરે સંબંધી નિર્ણયોદેવાનું અમને તો શક્ય લાગતું નથી. જાતિહીન સમાજ હોવો જોઈએ, એમ કહેનારા લેખકો ઘણે ભાગે પ્રત્યક્ષશાસ્ત્રોથી કે ઇતિહાસથી પરિચિત હોતા નથી. તેમના અંધો વાંચવાથી એવો જ અનુભવ થશે.

હિંદુસ્તાનમાં હાલ સમાજશાસ્ત્રપર કે ધર્મશાસ્ત્રપર જે અંધો પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમાં જગતિક પ્રગતિમાં માનવનું સ્થાન, માનવી હીલચાલોમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પરસ્પરનો સંબંધ કેટલો નિકટનો છે તેનો નિર્ણય, ધર્મવિરહિત સંસ્કૃતિનો સ્વરૂપ, સંસ્કૃતિ વિરહિત ધર્મનું સ્વરૂપ, એ બંનેની પરસ્પર અપેક્ષાઓ આમાંથી એક પણ પ્રશ્નનો કોઈ જગાએ વિચાર કરેલો હોય તેમ જણાતું નથી.^૧ મૂળ સ્વરૂપનો જ નિર્ણય કરેલો ન હોવાથી, ગમે તે એક પ્રાંત ઉપાડી લેવો, ગૌણ કંચુ અને પ્રધાન કંચુ તેનો વિચાર કર્યા વગર, કાર્યકારણ લાવની સાંકળ સમજ્યા કે નિશ્ચિત કર્યા વગર, અમુક તમુક હિલચાલ કરવી અને તેને સુધારણા કહેવી. જે પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સમાજ એ સુધારો માન્ય ન કરે તો તેને ગાળો આપવાની !! બસ ! આ આજના સુધારકની મનોદશા, સમાજ માટે હંમેશાં દુષ્ણસ્પદ શબ્દો વાપરવા એ કંઈ સમાજસુધારણાનું લક્ષણ નથી. ખરું જોતાં કોઈપણ સમાજમાં સુધારણા કરાવી લેવી હોય તો, તે સમાજમાં ક્યાંક પણ અભિમાનનું સ્થાન ઉત્પન્ના કરવું જોઈએ. છેલ્લાં સો વર્ષોમાં માનવીબુદ્ધિ ભૂલભરેલા માર્ગે આક્રમણ કરી રહી છે;^૨ સમાજની ખરાબ બાબતો તરફ જ હંમેશાં

૧ નવયુગધર્મ-ક્રંતિ; ધર્મતત્ત્વનિર્ણય-તર્કતીર્થ કોક્ષ, મહાદેવ શાસ્ત્રી દિવેકર, આગરકરાંદ સમાજ સુધારકોના લેખો વગેરે

૨ Education: A Panacea in Progress of Education by G. M. Joshi.

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૧૩

ધ્યાન આપવું, એ સામાન્ય મનુષ્યની દ્રષ્ટિએ સારું નથી. જ્યારે જે પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો હોય ત્યારે તે પદ્ધતિ પર સતત આધાતો કર્યા કરવા એ એક જ માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે; એટલે વ્યક્તિના મન પર એક પ્રકારની અનિષ્ટ અસર થાય છે, તેની જીવનશક્તિ ઓછી થાય છે; અને વ્યક્તિના ધૈર્યાદિ ગુણોની જ્યાં સમાજને આવશ્યકતા હોય ત્યાં જ તે ગુણો ઉપયોગમાં આવતા નથી ! એકંદરે સમાજની મનોવૃત્તિ પરાવલંબી, અસહિષ્ણુ, કજીઆખોર અને નિરાશામય થઈ જાય છે. નિરાશામય વાતાવરણનો ફેલાવો કરનારું, પગલે પગલે સમાજને દોષિત ઠરાવનારું જે પ્રચંડ સાહિત્ય આજ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે, તે તરફ જોઈશું તો સમાજનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરવાનું જાણે નેતાઓએ અને વિદ્વાનોએ એક કાવત્રું જ ન કર્યું હોય, એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. માનવી સ્વભાવ બહુ દીન છે એવું આવેશ-પૂર્વક કહેનારા કેટલાક ધર્મપંથો એક વખત હતા; હાલ તો આખી સમાજપદ્ધતિ જ અનીતિમાન છે એમ કહેવાના જે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, તેની પણ તેટલી જ ખરાબ અસર થાય છે. ૧ અમારા કહેવાનો મતલબ એ છે કે સુધારણા કરવાની જરૂર હોય તો, ખચીત તે કરવી જોઈએ, પરંતુ સમાજની અમુક સ્થળે ભૂલ થાય છે એમ જે આપ કહો છો તેનું કારણ શું અને તે કેવી રીતે ? આપ કહો છો તે પદ્ધતિ શા ઉપરથી વધુ સારી છે એટલું અમને અમારા સમાજસુધારક બંધુઓ કહે એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

અમે પહેલાથી જ કહ્યું છે કે સમાજરચના એ તત્ત્વો પર થઈ શકે છે, કાં તો તે વ્યક્તિપ્રધાન તત્ત્વ પર અથવા

૧ Dr. L. P. Jacks in Hibbert journal for 1924, 1925

૨ નીતિની બે પદ્ધતિઓ

તો જાતિપ્રધાન તત્ત્વ પર. આ બંનેની તુલના કરી તેના હિતાહિતતત્ત્વની ચર્ચા આગળ કરીશું. અહીં એટલું જ જોવાનું કે સમાજરચનાની જેમ બે પદ્ધતિઓ હોય છે, તેમ નીતિ-શાસ્ત્રની પણ બે પદ્ધતિઓ? પ્રચલિત છે તેથી એક પદ્ધતિના આધારે ખીજી નૈતિક પદ્ધતિ અનીતિમાન લાગશે. નીતિવિષયક પદ્ધતિઓની હંમેશા સાકલ્યથી તુલના કરવી જોઈએ, તેમાંનો એક એક ભાગ લઈને નહિ. આમ સાકલ્યથી વિચાર કર્યા પછી જેનું સારાપણું સૃષ્ટિ ઉપાડી લેશે તેનો જ અંગીકાર આપણને કરવો પડશે.

જ્યાં વ્યક્તિપ્રધાન સમાજ હશે, જ્યાં વ્યક્તિને જ સમાજમાં આદ્યદટક માનવામાં આવી હશે, ત્યાં આપણે જે સ્થિતિને સદ્ગુણી કહીએ છીએ તે સ્થિતિએ વ્યક્તિને પહોંચવા માટે નીતિનિયમો કરવા પડશે આ પદ્ધતિમાં 'માતૃદેવો ભવ', 'પિતૃદેવો ભવ', 'સત્યાન્મા પ્રમદિત્ત્વ્યં' 'પ્રાણાઘાતાન્નિવૃત્તિઃ પરધનહરણે સંયમઃ સત્યવાક્યં કાલે શક્તયા પ્રદાનં યુર્વાતિજનકથામુકમાવઃ પરેષામ્'. અના જેવા સર્વસાધારણ નિયમો વ્યક્તિને કહીશું તો બસ થશે. અહીં મનુષ્ય એ સામાન્યતઃ માનવસમાજનો ઘટક મનાયો હોય છે, તેથી કુટુંબ, જાતિ અથવા વર્ગ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ, પંથ વગેરે સર્વ નિષ્કાસ્થાનો ગૌણ માનવાં પડશે; અને પછી તેવાં તત્ત્વોમાંથી સાબરમતી આશ્રમ જેવા આશ્રમો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. તે નીતિ-શાસ્ત્રના અનુયાયીઓ તેમનાં તત્ત્વોનું પૂર્ણ રીતે પાલન કરે છે એમ નહિ કહી શકાય. આ સલ નજર સામે હોવાથી 'અરે ખ્રિસ્ત એકજ થઈ ગયો અને તેનો કુસ પર નાશ થયો,' એમ નિત્શે કહે છે.

“There never was more than one Christain and he died on the cross. The Gospel died on the cross!”

૧ Anti-christ by Fredrich Nietzsche.

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૧૫

ધારે કે આમાંના પહેલા પ્રાણઘાતાન્નિવૃત્તિ: જેવા નિયમનો ઇંગ્લેંડ જેવા દેશે અંગીકાર કર્યો છે, પછી જર્મની ઇંગ્લેંડ પર ચઢાઈ કરે તો, ઇંગ્લેંડે હત્યા ટાળવા માટે જર્મનીને ચઢાઈ કરવા દેવી ? આઈ-બલમાં પણ કહ્યું છે કે 'નમ્ર હશે તેમને જગતનું રાજ્ય મળશે, રાજનો ભાગ રાજને સોંપી દો' એ ઉપદેશ સત્ય છે એમ ઇતિહાસ તરફ જોતાં તો નથી લાગતું ! ભવિષ્યમાં પ્રાણઘાતાન્નિવૃત્તિ: એ નિયમનું પૂર્ણ રીતે પાલન કરનારો સમાજ શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહોંચશે એમ કહેવામાં આવે છે. ઘણું સારું ! જ્યારે ભવિષ્યમાં તેમ બનશે ત્યારે ઇતિહાસ તે આતતની નોંધ લેશે. ચોરી ન કરવી એ નિયમ ત્રણ શબ્દોમાં કહ્યો તો ખરો પણ તેનો બહુ અમલ થયો હોય એમ લાગતું નથી. એલિઝાબેથ રાણીના સમયમાં સર ક્રાન્સિસ ડ્રેક, હાકિન્સ, ફ્રેઝીસર વગેરે ઇંગ્લેંડ દેશના સુપ્રસિદ્ધ નાપુદા સમુદ્ર પર સ્પેનના માલની લૂંટ કરતા હતા, તે ચોરી થઈ કેમ એ શી રીતે નક્કી કરવું ? ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે દશ આજ્ઞાઓ છે તેમાં 'તું ચોરી કરતો નહિ' એવી પણ એક આજ્ઞા છે. સર ક્રાન્સિસ ડ્રેકે રાજ આઈબલ વાંચી સંભળાવવા માટે એક ભિક્ષુક (clergyman) પણ સાથે લીધો હતો. પરંતુ સર ક્રાન્સિસ ડ્રેકને કે ઇંગ્લેંડના રાષ્ટ્રને કોઈને પણ સમુદ્ર પર ચાલતા પ્રકારે ચોરી છે એમ લાગ્યું નહિ. ૩ શું કાળાન્તરે અને સ્થળાન્તરે ચોરીની વ્યાખ્યા બદલાય છે એમ માનવું ? વૉરન હૅસ્ટીંગ્ઝ ૪ વગેરે હિંદુસ્તાનમાંથી અપરંપાર સંપત્તિ લઈ ગયા તેને શું કહેવું ? 'ચોરી ન કરવી' એ નિયમનું એકનિષ્ઠાથી પાલન કરવું એ શ્રેષ્ઠ કે રાષ્ટ્ર-નિષ્ઠા શ્રેષ્ઠ ?

૧ Ethics and Modern world problems by Mc Dougall.

૨ De Harbo's Catechism.

૩ My Neighbour: The Universe by Dr. L. P. Jacks.

૪ Social statics by Herbert spencer; Trial of Warren Hastings by E. Burke.

સત્ય ખોલવું એ ઠીક છે પરંતુ અસત્યથી કુટુંબનું રક્ષણ થતું હોય તો વ્યક્તિએ સત્યનિષ્ઠાને વળગી કુટુંબનો નાશ કરવો એ હિતકારક થશે નહિ એવો અમારો વ્યક્તિગત મત છે. જે મહાભારતમાં હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પણ સત્યને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, તે જ મહાભારતમાં દ્રોણાચાર્યના પ્રતાપ આગળ પાંડવસેનાને પાછીપાની કરવી પડી ત્યારે નીતિશાસ્ત્રજ્ઞોના અગ્રણી યોગેશ્વર કૃષ્ણે ધર્મરાજ જેવા સત્યનિષ્ઠાને પણ અસત્ય ખોલવાનો ઉપદેશ કર્યો એમ કહ્યું છે. મહાભારતનો આ એક જ દાખલો એટલો મહાન છે કે તેના આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ ગમે ત્યારે અસત્ય ખોલવાનું સમર્થન કરી શકે તેમ છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે સત્ય ખોલવું એ કોઈકનું સાધન (કોનું તે આગળ જોઈશું) છે. સત્ય ખોલવું એ સાધ્ય નથી તેથી જ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ સત્યકથનને નીચેના અપવાદો કહ્યા છે.

‘ ન નર્મયુક્તં વચ્ચનં હિનસ્તિ ન સ્ત્રીષુ રાજન્ ન વિવાહકાલે ।
પ્રાણાત્મયે સર્વધનાપહારે પંચાનૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥ ’

આવાં નીતિશાસ્ત્રનું પરિણામ એટલે શ્રેષ્ઠોનો વિનાશ. કારણકે આવું નીતિશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠો જ પાળવાના. આ તરફ ધ્યાન દેવાનાં નથી. ભારતીય વીર કર્ણ એ દાનવીર હતો, તેથી જ કવચ કુંડલો આપી નષ્ટ પામ્યો ! આવી બાબતમાં હિંદુસ્તાનના નીતિભીરૂ લોકોને કેટલું સહન કરવું પડ્યું છે તેની સાક્ષી ઇતિહાસ પુરી રહ્યો છે. આનું મુખ્ય કારણ એ કે આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગૃહીત લીધેલી સંઘ-નિરપેક્ષ વ્યક્તિ કયાંય પૃથ્વીતલપર અસ્તિત્વમાં નથી. વળી વ્યક્તિ, કુટુંબ, જાતિ અગર સમૂહ, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર, માનવસમાજ આગળ માનવ્ય વગેરે કલ્પનાઓ મૂકવાથી તે કાર્યપ્રવણ થશે એમ અમને લાગતું નથી.

૧ Annal and Antiquities of Rajasthan by Col. J. Todd;
Rise of the Christian Power, the story of Satara and other
work's. by D. D. Basu.

નૈતિક પદ્ધતિઓ નેચ નિસર્ગ

૧૧૭

પ્રાચીન કાળમાં આવા પ્રકારની નીતિરચના મુખ્યત્વે કરીને ગૌતમ બુદ્ધ, ઇસુખ્રિસ્ત વગેરે ધર્મસંસ્થાપકોએ મનુષ્યને અંતે હિતકારક કહી છે. આધુનિક કાળમાં આવા પ્રકારની નૈતિક પદ્ધતિ થોરો, ટૉલસ્ટોય, ગાંધીજી વગેરે મહાપુરુષો કહે છે. આવા પ્રકારની નીતિરચનાના નિષ્કાર્થાનો ભાવવાચક કે ગુણવાચક (Abstract) હોવાથી, એ રચનામાં પ્રત્યક્ષ કે વસ્તુવાચક (concrete) નિષ્કાર્થાનો ઉત્પન્ન થઈ શકતાં નથી. ગુણો અવ્યક્ત હોવાથી તેમના પર નિષ્ઠા હોય કે ન હોય તે કંઈ પોતાના સ્થાન પરથી ભ્રષ્ટ થતાં નથી અને તેથી જ આ નિષ્ઠાવાન વ્યક્તિની કૃતિનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ ભૌતિક જગતમાં જોવાથી જ સાચી કસોટી થાય છે, પણ અફસોસ ! આ નીતિશાસ્ત્રોના તત્ત્વજ્ઞો અનુસાર ભૌતિક જગત તુચ્છ છે અને પછી આવી વ્યક્તિ પોતાના કહેવાની પુષ્ટિ અર્થે અતિભૌતિક શક્તિઓનો આશ્રય કરવા લાગે છે. ઇસુએ પ્રાચીન કાલમાં એમજ ક્યું અને અર્વાચીન કાલમાં મહાત્મા ગાંધી પણ એજ પ્રમાણે કરી રહ્યા છે. સમાજ નિષ્ઠાહીન બન્યો કે માનવી સ્વભાવની ધીમે ધીમે અધોગતિ થવા લાગે છે. તત્ત્વજ્ઞ ફેડરિક નિત્શે કહે છે કે, “ ખ્રિસ્તી ધર્મ ચાંડાળોનો ધર્મ છે. ”

‘Christianity is the religion of Chandals.’^૧ આવા પ્રકારનો ધર્મ કહેનારની પોતાની શી રિયતિ થઈ ? સંકેટીસ સમાજને લાગેલો એક રોગ છે એમ માનનારા સમાજે તેને દેહાંતનું પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. ઇસુને તેના રાષ્ટ્રના લોકોએ કુસ પર ખીલાથી ઠોકીને મારી નાખ્યો, અને લીયો ટોલ્સ્ટોય સાહેબ પોતાના સમાજમાં લગભગ બહિષ્કૃત જ હતા.

ખીજી બાબુએ સમાજરચનામાં જાતિ કે સમૂહને સમાજ-રચનાનો પાયો માનવામાં આવે છે ત્યાં નીતિશાસ્ત્ર પણ સમૂહપદ્ધતિને

૧ Anti-christ.

અનુસરીને ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. આને આપણે જાતિ કે રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ કહીશું. અહીં વ્યક્તિને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે જ નહિ, સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ ગણિતની ભાષામાં વ્યક્ત કરીએ તો Man is the function of Society છે, ત્યારે પહેલી પદ્ધતિમાં Society is the function of man છે વ્યક્તિ જે સંઘમાં જન્મે છે તે સંઘના નૈસર્ગિક હક્કો તેને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે શક્તિને પોતાની સર્વ ભાવનાઓને, વાસનાઓને, કલ્પનાઓને વગેરેને તે વર્ગના હક્કો, તે વર્ગનાં સુખદુઃખો, તે વર્ગ માટે નિશ્ચિત કરેલી મર્યાદાઓ વગેરેથી નિયંત્રિત કરવી જોઈએ. આવા પ્રકારનું નીતિશાસ્ત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મના પહેલાના રોમન રાષ્ટ્રના ધર્મમાં, જુના યહુદી ધર્મના અને હિંદુ ધર્મમાં પ્રતીત થાય છે. આમાં પ્રત્યેક સમૂહને પોતપોતાના દેવ-દેવતાઓ છે, પોતપોતાના સ્વતંત્ર નૈતિક મૂલ્યો છે અને તેમનાં પોતાનાં ખીજે ન મળી આવે તેવાં નિષ્ઠાસ્થાનો છે. નિષ્ઠાસ્થાનો પ્રત્યક્ષ હોવાથી, અચ્ચન્ન અને નિશ્ચિત હોવાથી, તે નૈતિક મૂલ્યોનો વ્યક્તિપર પૂર્ણ કાબુ છે. આવા સમાજો પૂર્ણ સંઘટિત સ્થિતિમાં હોય છે. ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં પહેલાં આવા જ પ્રકારની નીતિપદ્ધતિ હતી. ગ્રીસમાં ત્યાંના તરવજોએ પોતાનાં તરવોને નૈતિક પ્રશ્નોમાં ધુસાડી ગ્રીસનો નાશ કર્યો ! રોમન લોકોની ખ્યાતમાં તો એમ બન્યું કે ખ્રિસ્તી ધર્મ જાતીય નીતિને ઠેકાણે વ્યક્તિપ્રધાન નીતિ ઉત્પન્ન કરી તેણે રોમન સામ્રાજ્યમાં જઈ તંને નાશ કર્યો. તેવી જ રીતે સાહસિક મુસલમાનોની સંસ્કૃતિની પણ એજ સ્થિતિ થઈ. એ વ્યક્તિપ્રધાન હોવાથી તેની ઝડપોથી વૃદ્ધિ થઈ અને તેટલી જ ઝડપથી ઉપસંહાર પણ થયો. આવી રીતે એ પ્રકારની નીતિ પદ્ધતિઓ છે અને તે બંને જુદી જુદી સમાજરચનાની પદ્ધતિને અનુસરીને છે.

એક ખ્યાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે સમાજરચના જે મૂળ તરવોને આધારે થયેલી હોય તે જ તરવો ઉપર તે સમાજના નૈતિક

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૧૯

મૂલ્યોનું ચણતર થવું જોઈએ. હિંદુ સમાજ જાતીય પદ્ધતિ પર રચાયેલો હોવાથી અહીં વ્યક્તિપ્રધાન નૈતિક મૂલ્યોને જરા પણ સ્થાન નથી અને આજ એક વ્યાપ્ત હજુ પણ આપણા જહાલ (extremist) સુધારકોને સમજી લેવાની બાકી છે તે વ્યાપ્ત સમાજને ઝેલી જ વિનાશના માર્ગે લાગ્યા પહેલાં એટલે કે સુધર્યા પહેલાં ન સમજાય એવી અમારી ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. આપણા મહાત્મા ઇસુના અવતાર છે એમ મન ય છે, તેથી ઇસુએ જે પ્રમાણે વ્યક્તિપ્રધાન નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રસાર કરી રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો તેવીજ રીતે એઓશ્રી, જુનામાં જુના બાકી રહેલા હિંદુસમાજમાં પણ આ રોગ ફેલાવશે એવી બીક લાગે છે. શાંતિ સારી ખરી, એને પણ કંઈ મર્યાદા તો છે જ. નીતિ પદ્ધતિ સમાજરચનાના મૂળ તત્ત્વોની વિરોધી ન હોવી જોઈએ. સમાજરચના જાતિ પ્રધાન અને નીતિ વ્યક્તિપ્રધાન એ કલ્પના જ હાસ્યાસ્પદ છે. પરંતુ હિંદુસમાજ તેને જ જહાલ સુધારણા કહે છે. વળી મનુષ્યને ખરેખર પોતાના સદ્ગુણનો વિકાસ કરી લેવો હોય તો તેને પોતાનું સ્વતંત્ર નિષ્ઠાસ્થાન હોવું જોઈએ. સત્ય, દયા વગેરે અસ્થિર, અવ્યક્ત અને અર્થશૂન્ય નિષ્ઠાસ્થાનો પ્રત્યક્ષ નિષ્ઠાસ્થાનોની ઉણપ કદી ભરી કાઢશે નહિ. કદાચ કોઈ એવો પ્રશ્ન લેખો કરશે કે આ બંને પ્રકારની નીતિ પદ્ધતિ વચ્ચે કંઈ સમન્વય કરવાની જરૂર નથી? આપણે સંકુચિત જાતીય નિષ્ઠાસ્થાન નષ્ટ કરી આખો હિંદુસમાજ એક છે એવી મનઃપ્રવૃત્તિ કરીએ તો વધારે સારું એમ કેટલાકનો અભિપ્રાય છે, તેનો હવે વિચાર કરીએ. જાતિને બદલે સમાજ એ નિષ્ઠાસ્થાન ઉત્પન્ન થાય તો જાતીય અભિમાન નષ્ટ થવાનું જ, પરંતુ અભિમાન હમેશાં ખરાબ પરિણામ લાવે છે એ શોધ સમાજસુધારકોએ કરાવે કરી એ સમજાવું નથી. જાતીય અભિમાન નષ્ટ થવાથી જાતી વડે સમાજમાં પોતાની જે કંઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિ અપાતી તેનો પણ તેની સાથે નાશ થશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં દરેક જાતિએ કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કાર્ય

કર્ચું છે, એવું સ્પષ્ટ બતાવી શકાશે. જાતીય અભિમાન, સર્વ પ્રકારનું અભિમાન-માત્ર પોલો ગર્વ નહિ-એ તો મહા ઉપયોગી ગુણ છે.

સમાજરચના એ પદ્ધતિથી થઈ શકે. એક પદ્ધતિમાં દરેક ઘટકને જીવો ગણી, સમાજનતર્ગત પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં, ' પોતાની કહી શકાય તેવી ' પ્રવૃત્તિ કરવાની શક્તિ પિંડમાં જ હોય છે, એમ ધારીને વ્યક્તિને સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ આપી, સર્વ પ્રકારના ધંધા કરવાની છૂટ રાખી, સમાજનો વિકાસ સાધી લેવો, એ તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે, અહીં નૈસર્ગિક ચુંટણીથી અગર નૈસર્ગિક ચુંટણીના નિયમો પ્રમાણપૂર્વક લાગુ કરી, અમુક એક પ્રકારની લોકસંખ્યામાં અમુક વિવક્ષિત પ્રકારના માણસો ઉત્પન્ન કરવાં-વગેરે જાતના પ્રયત્નો કરવામાં આવતા નથી. આ પદ્ધતિમાં જન્મથી કાઠને પણ હલકું-ઉચ્ચનીચ માનવામાં આવતું નથી; પરંતુ પછીથી તેના ગુણાનુરૂપ શ્રેષ્ઠ અગર કનિષ્ઠ કરશે અને તેવા સમાજમાં તે રહેશે. અહીં શ્રેષ્ઠ ગુણ ગમે ત્યાં સમાજના કાઈ પણ થરમાં સરખા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ ગૃહીત માની લીધું છે, તે પ્રાણીશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે અને તેવી પદ્ધતિનું હિતકારકત્વ હજી સિદ્ધ થવાનું છે. સામાન્ય માણસો કરતાં જેમનામાં થોડા ધણા પણ હિતકારક ગુણો વધારે હશે તેમની સંખ્યા વધારતા જવું, અને સામાન્ય વ્યક્તિ કરતાં જેના ગુણો હલકા પડે તેમની સંખ્યા ઓછી કરતાં જવું, એ જાતની સુધારણા આ પદ્ધતિમાં થવી જોઈએ, એમ યુરોપના સમાજસુધારકો પણ હવે કહેવા લાગ્યા છે.^૧ બધા સમાન છે અને તેમના ગુણાનુરૂપ તેમને સ્થાન આપવું જોઈએ એમ કહેનારાઓએ ખરેખર સમાજની જનન સંખ્યા પર અસમાન મર્યાદાઓ મૂકવી જોઈએ નહિ. જેની લાયકાત હશે તેટલા જ જીવશે, ફક્ત તેમને સંધી આપવી એટલે બસ, પરંતુ આ લેખકોને સમાજ-

૧ Eugenic Reform by Leonard Darwin Page 162

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૨૧

શાસ્ત્રનો ખોધ નથી છતાં અનુવંશશાસ્ત્ર જાણુતા હોવાથી તેમને પણ વધુ હિતકારક અને ઓછા હિતકારક એવા સમાજના વર્ગ કરવા પડ્યા.

ખીજી પદ્ધતિમાં કેટલાક કુટુંબના સમૂહને એટલે કે જાતિને આઘઘટક માની, તે સમૂહોએ પોતાના ગુણો સિદ્ધ કરવા એવું માની લેવામાં આવ્યું છે. અહીં ઉન્નતિ થવાની તે પણ સમૂહોની અને અવનતિ થવાની તે પણ સમૂહોની. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં પહેલા પ્રકારની પદ્ધતિનો અવલંબ કરવામાં આવ્યો છે અને હિંદુ સંસ્કૃતિમાં ખીજી પ્રકારની પદ્ધતિ પાયારૂપ માનવામાં આવી છે. આ બંને પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ ભાવ કોઈક નિશ્ચિત ધ્યેયાનુસાર ઠરાવી પદ્ધતિ નીતિશાસ્ત્રનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, તે પહેલાં અમુક એક રીતરિવાજને કલંકરૂપ કહેવો અને ખીજાને હિતકારક કહેવો એ બાબતો કંઈ ઠરાવી શકાય તેવી નથી, પરંતુ તેવી અશક્ય બાબતો જ હાલ હિંદુસ્તાનમાં બની રહી છે !!

માનવનો સ્વભાવ એવો બનાવી દેવો કે તેને હાથે થતી

પ્રત્યેક ક્રિયા નિસર્ગતઃ જ નીતિ વિરોધી

૩

ન હોય એ જ સંસ્કૃતિનો મૂળ હેતુ છે.

માનવી જીવન પર ધ્યેય નિશ્ચિત કરવાની બાબતમાં મહાત્મા

નિસર્ગનાં પરિણામો ગાંધીનો મત બરાબર છે પરંતુ તેનું સાધન

માત્ર તેઓશ્રી માને છે તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય

નથી. સર્વ દિવાની અને ફોજદારી કાયદાનો પ્રધાન પાયો જે વ્યક્તિનું

સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ છે અને તેથી કોઈ પણ કૃત્ય વિષે વ્યક્તિની જવાબદારી

છે એ માનવશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ સમાજ અને

સંસ્કૃતિનું રક્ષણ આનુવંશની મદદથી જાતિ નિયુક્ત બનાવી કરવાનું

હોય છે, અર્થશૂન્ય બાહ્ય કાયદાઓ દ્વારા નહિ! તેથી જ મનુષ્યના

વર્તનને નિયમબદ્ધ કરવાની મહાત્વાકાંક્ષા ધરાવનારાઓએ પ્રત્યેક

બાબતોનો ઉંડો વિચાર કરવો જોઈએ. માનવી ક્રિયા, અંતઃકરણની

પ્રવૃત્તિ, સામાજિક નૈતિક મૂલ્યો, ભૌતિક પરિસ્થિતિ, હવામાન, ઋતુમાન ઇત્યાદિ જગતમાં પ્રતીત થનારા તત્ત્વોથી નિયંત્રિત થએલી હોય છે.^૧ તેમની ક્રિયા તેમની આસપાસ ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિ, ત્યાં મળનારાં ધાન્યો, અને પાસેનાં ઢોર કે જનાવરો વગેરે પર પણ અવલંબી રહે છે. વળી આ બાબતો મનુષ્ય બાહ્ય હોવાથી અને તેના પર પૂર્ણ રીતે કાબુ મેળવવો મનુષ્ય માટે સર્વથા અશક્ય હોવાથી, તેમના વિષયક નિયમો સમજી લઈ તે પ્રમાણે આચાર ભેદ કરવા જોઈએ. અહીં કદાચ આધુનિક સ્વાતંત્ર્યવાદી પૂછશે કે કાર્યનો હવામાન સાથે તે શો સંબંધ? તેમને પૂછવાનું હોય તો એટલું જ કે ઉનાળામાં સરકાર પંખા શા માટે વાપરે છે? અમુક એક મર્યાદા સુધી ઉષ્ણતામાન થઈ ગયા પછી મનુષ્યના હાથથી કાર્ય એટલી સારી રીતે થઈ શકતું નથી, એ બાબત અહીં માની લેવામાં આવી છે, અને તે બરાબર છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવેલા હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય મધ્યાહ્ન પહેલાં કરવાથી જેટલું સાઈં અને છે તેટલું તે મધ્યાહ્ન પછી કરવાથી સાઈં બનતું નથી. આવી રીતે જો કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તો કાર્ય વધારે સાઈં બની સાર્વજનિક પૈસાનો વ્યય થતો પણ બચી જશે, પરંતુ અહીં તો સર્વ કામકાજ બપોરે કરવાની પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, અને તે જ આપણને નૈસર્ગિક લાગે છે. ઇંગ્લેંડમાં નૈસર્ગિક ઉષ્ણતામાન વિશેષ ન હોવાથી બપોરે કામકાજ કરવાની પદ્ધતિ વિશેષ હાનિકારક નહિ થાય. હિંદુ શાસ્ત્રોએ આ બાબતો વિષે ઘડેલા નિયમો અત્યંત હિતકારક છે, પરંતુ સાહેબોનું રાજ્ય જ કંઈ એમ પ્રકારનું છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં સર્વ પ્રકારના કટિબંધોમાં કામકાજ કરવાનો એક જ વખત રાખવો એનું નામ સુધારણા !!

૧ Criminal Sociology, by Ferri; Modern theories, by Bernardo Dequiro; Criminal man, by Lombroso.

જે પ્રમાણે દિવસના જુદાજુદા ભાગોમાં માનવપ્રાણી ઉપર એટલે કે તેના હાથથી થનારી જુદીજુદી ક્રિયાઓ ઉપર થતાં પરિણામો પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે, તેવી જ રીતે વર્ષની જુદીજુદી ઋતુઓનાં પરિણામ પણ માનવસમાજ પર થએલાં દેખાઈ આવે છે, તેથી માનવ આચારોનું નિયંત્રણ કરવા ઇચ્છનારાઓએ આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તેવો વિચાર દીર્ઘદષ્ટિવાળા હિંદુસમાજ શાસ્ત્રજ્ઞોએ કર્યો પણ છે. યુરોપમાં મેળવેલા આંકડાઓ (statistics) પરથી એમ જણાઈ આવ્યું છે કે? આત્મહત્યા, ગાંડપણ, દારૂના વ્યસનનું ગાંડપણમાં પરિણમવું, સામાન્ય લકવા (અર્ધાંગવાયુ)નું પ્રમાણ વગેરેનું પ્રમાણ જનન્યુઆરી મહિનાથી જુન મહિના સુધી વધતું જાય છે અને જુનથી જનન્યુઆરી સુધી ઘટતું જાય છે. આનો અર્થ એ કે જનન્યુઆરીથી જુન મહિના સુધીના કાળમાં સૃષ્ટિમાં એવો કંઈક ફરક થતો હોય છે કે માનવીજીવનને હિતકારક ન હોવો જોઈએ. એમ શા માટે અને છે તેનાં કારણો ભલે કહી શકાય નહિ, તો પણ આ હકીકતની સત્યતા વિષે જરા પણ શંકા લેવા જેવું નથી. વળી વધુ વિગતવાર માહિતી જોવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો એમ જણાશે કે કોઈ પણ બાબતમાં થનારા ચડતર (Symmetry of curve)ના સરખાપણાને લીધે માનવીજીવનપર જનન્યુઆરી અને ડીસેમ્બર, ફેબ્રુઆરી અને નવેમ્બર, માર્ચ અને ઑક્ટોબર, એ જોડીઓનો અધિકાર સરખો છે એમ જણાઈ આવશે. સૌથી ખરાબ પરિણામ મે, જુન, જુલાઈ અને ઑગસ્ટ મહિનાઓમાં થાય છે એમ જણાઈ આવશે. આ પદ્ધતિથી વિચાર કરી, વર્ષની વિભાગણી કરી અને તે વિભાગણી સાથે મેળ લેતાં વ્યક્તિઓએ પાળવાના નિયમો સુધરેલા યુરોપ અમેરિકાની સમાજપદ્ધતિમાં અમારા વાંચવામાં નથી આવ્યા. ફક્ત હિંદુસમાજ શાસ્ત્રજ્ઞોએ માનવી જીવનપરનાં પરિણામો ધ્યાનમાં લઈ

૧ Heredity and Selection in Sociology by George Chatterton Hill.

તે પરિણામો ઓછાં તીવ્ર કરવાની દૃષ્ટિએ જુદાજુદા કાળમાં જુદા-જુદા આચારો કલા છે. પ્રથમ હિંદુઓએ વર્ષના બે વિભાગો પાડ્યા, ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયન. આ ભાગો પરિણામની દૃષ્ટિએ પડતા ભાગો સાથે પૂર્ણ સંવાદી છે. વર્ષી ઋતુચર્યામાં હિંદુસમાજ શાસ્ત્રજોએ જે અધિકારો સૂચવી દીધા છે, તે પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ યરાયર મેળ ખાય છે. તેમણે કામોપભોગની દૃષ્ટિએ કયા મહિનાઓ હિતકારક અને કયા મહિનાઓ અહિતકારક એ કહેતી વખતે યરાયર તેજ નિયમાનુસાર કહ્યું છે. આ રીતે જગતિક સ્થિતિનો પણ પદ્ધતિસર વિચાર કરનારા લેખકોને ગમે તે વ્યાય. એમ. એસ્.માંના અધિકારીઓ વખોડે અને તે મૂર્ખાઓના બેસુરમાં આપણી તરફના મૂર્ખાઓએ સૂર મિલાવવો એ કાલનો મહિમા છે. વૈદક ગ્રંથો^૧ વર્ષની ઋતુઓને નીચે પ્રમાણે અધિકાર આપે છે:—

“ સેવેત કામતઃ કામં તૃપ્તો વાજીકૃતો હિમે ।

ત્ર્યહાદ્વસંતશરદોઃ પક્ષાદ્વર્ષા નિદાઘયોઃ ॥ ”

અહીં વર્ષા અને નિદાઘ, વસંત અને શરદ, હેમંત અને શિશિર એ જોડીઓને સરખા અધિકાર આપ્યા છે. હિમ શબ્દથી હેમંત અને શિશિર એવો અર્થ લેવાનો છે, કારણકે વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ વર્ષની તેવીજ વિભાગણી કરેલી દેખાય છે.

‘ દ્વાદશમાસાઃ પંચઋતવઃ હેમંત શિશિરયોઃ સમાસેન । ’^૨

હવે આ આપેલી ઋતુઓની જોડીઓ અને પાછળ આપેલા મહિનાઓનું સરખાપણું તાખડતોખ ધ્યાનમાં આવશે અને પ્રાચીન આર્યાનું જ્ઞાન જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા સિવાય રહેવાશે નહિ । ‘ મીનમેષયોર્વસંતઃ ’ એ અર્થ નિયમ પ્રમાણે નવેમ્બર, ડીસેમ્બર,

૧ અષ્ટાંગ હૃદય-સૂત્રસ્થાન

૨ પૈતરેય બ્રાહ્મણ

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિષર્ણ

૧૨૫

જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી એ ચાર માહનામાં હેમંત અને શિશિર ઋતુઓ આવે છે ત્યારે જીવોને ભોગ કહ્યા છે, એટલે તે કાલમાં વર્ષની સ્થિતિ જીવોને ઘણી ઓછી અપાયકારક હોય છે.

જેવી રીતે ઋતુમાનની સમાજ પર અસર થાય છે, તેવી રીતે વાયુ, વનસ્પતિ, પ્રાણન કરેલું અન્ન વગેરેની પણ અસર થાય છે અને તેનો પણ હિંદુસમાજશાસ્ત્રકારોએ વિચાર કરેલો જણાય છે. વાયુ કે વરસાદનો સંબંધ ઉપરઉપર જોનારાને દેખાતો નથી, તેથી તે આપતો વિષે સાશંક રહેવું એજ ડહાપણુભરેલું છે, પરંતુ તે વિષે કંઈ પણ સમજી ન લેતાં પોતાનો અભિપ્રાય ખતાવવો એ એક પ્રકારનું સાહસ જ છે. ઉદાહરણાર્થ અમેરિકામાં પંપા નામના જે ઘાસનાં જંગલો છે તેના પર વહેનારો વાયુ જે જે ગામડાઓ કે શહેરો પરથી વહે છે તે તે ગામડાની કે શહેરની વસ્તીમાં કહીઆ કરવાની પ્રવૃત્તિ, ખુન કરવાની પ્રવૃત્તિ વગેરે વિદ્વાતક પ્રવૃત્તિઓની? વૃદ્ધિ થએલી જણાઈ આવે છે. અહીં ભૌતિક સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિએ એટલો પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે કે ઈશ્વરનો ઇન્કાર કરનારા માનવ-પ્રાણીનું નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય વાયુની સામાન્ય લહરીઓ સાથે કેમ નષ્ટ થાય છે? ખરી હકીકત એમ છે કે વ્યક્તિગત નીતિ કે અનીતિ અને આખા સંઘમાં જ અનૈતિક વાતાવરણુ ઉત્પન્ન થવું એ બંને સ્થિતિમાંનો ફરક આપણી તરફના સમાજસુધારકોને સમજાયો જ નથી. ખરૂં જોતાં તો નૈતિક મૂલ્યો એ શો પદાર્થ છે, એનો જ ખોધ હજી તેમને થયો નથી. આવા પ્રકારના વાયુનાં પરિણામનો ઉલ્લેખ આપણા આર્યવંશોમાં મળી આવે છે, પરંતુ તે સરખાવી જોવાને બદલે તેની મસ્કરી થએલી જણાઈ આવે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધ કરવા માટે અને તેનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અત્યંત ખારીકાઈથી અને નાણુકતાથી પ્રયોગો કરવા જોઈએ, બાકી માનવ વિષયક આપતો માટે કોઈ પ્રકારનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી, એવો એમનો

૧ Criminal sociology by Enrico Ferri.

વિચિત્ર અભિપ્રાય હોવો જોઈએ ફ્લાયકરનું કૃથોડ રે (Fliker's Cathode Rays) રોએન્ટજનનું એક્સ રે (Rontgen's X-Rays), પ્લેન્કની ક્વૉન્ટમ પદ્ધતિ (Planck's Quantum theory) આઈન્સ્ટાઇનની રીલેટીવિટિનો સિદ્ધાંત (Theory of Relativity) વગેરેનો અભ્યાસ નાજુકમાં નાજુક પ્રયોગોવડે થવો જોઈએ, પરંતુ માનવનો અભ્યાસ માત્ર “મને લાગે છે” એ વાક્યથી પૂર્ણ કરીએ તે: ચાલે. વાયુનું પરિણામ કંઈ થતું નથી એવાં અવિચારી વિધાનો કરવામાં હરકત ન હોય તો તમારા એક્સ રેઝ વગેરે જુકાણું છે એમ કહેવામાં જરા પણ હરકત નથી. ભૌતિક હીલચાલોનું પણ ખરાબર માપન કર્યાં સિવાય સમજી શકાય નહિ, તો માનવી હીલચાલો તેવા પ્રયોગો કર્યાં સિવાય કેમ સમજી શકાય તે તો અમારા સુધારકબંધુઓ જ જાણે! આપણાં સંસ્કૃત વાડમયનો જેને પરિચય છે તેમને ખબર હશે કે મલય પર્વતપરથી વહેતા વાયુથી કામવિકારની વૃદ્ધિ થાય છે એવી લેખકોની કલ્પના હતી, પરંતુ તેવી શોધ કોઈએ આંકડા પદ્ધતિથી કરી જોઈ હોય એમ અમને લાગતું નથી. ખાલુ પરિસ્થિતિથી અમુક ગુણોની તીવ્રતા વધતી હોય તો પણ પ્રત્યક્ષ ગુનો તો માનવની અંતર્ગત પ્રવૃત્તિ પર જ આધાર રાખે છે, પરંતુ એકંદરે સમાજમાં વિકારોની વૃદ્ધિ થશે એટલું ચોક્કસ છે. આવાં પરિણામોની તીવ્રતા ઓછી કરવા માટે કંઈ યુક્તિઓ યોજવી જોઈએ કે નહિ એ અત્યંત વિચાર કરવા જેવા પ્રશ્નો છે. હાલની સમાજમાં પ્રચલિત પદ્ધતિ જ બહુ વિચિત્ર છે. પ્રથમ ગુનાઓ, મારામારીઓ, પછી તેનાં કારણો શોધી કાઢવા માટે તપાસસમિતિઓની નિમજીલુંકા અને અંતે તપાસસમિતિઓના અહેવાલો અને વળી પાછું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય! ગુનાશાસ્ત્ર (Criminology) ના ગ્રંથો પરથી આવા દાખલાઓ અનેક આપી શકાશે.

ઉપરના બે તરવેનો વિચાર થયો તેવી જ રીતે દેશવિષયક ગુણોનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. દેશના ગુણો એવા હોય છે કે

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિસર્ગ

૧૨૭

જે વંશ દેશના જે ભૂમિખંડમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હશે તે જ વિભાગમાં તેઓ જીવી શકે છે. આ વિષય સંબંધી વધારે અભ્યાસ થએલો નથી પણ જે થયો છે તે પરથી આવું નિશ્ચિત? અનુમાન નીકળી શકે છે. આ હાલના શાસ્ત્રજોમાં ૩૬ થતો મત ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુને નિશ્ચિત માહિત હતો. ધર્મશાસ્ત્રોનો એટલે કે માનવસમાજનો વિચાર કરતી વખતે મૂલભૂત બાબતો ગૃહીત લેવી પડે છે તેનો મનુએ પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે.^૨

‘દેશધર્માન્ જાતિધર્માન્ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાન્ ।

પાષંડગણધર્મોશ્ચ શાસ્ત્રેઽસ્મિનુક્તવાન્ મનુઃ ॥’

‘સનાતન એવા દેશના ધર્મો, જાતિના ધર્મો, કુલના ધર્મો, પાખંડીઓના ધર્મો તથા વ્યાપારીમંડળના ધર્મો પણ આ ધર્મશાસ્ત્રમાં મનુએ કહ્યા છે’ આ શ્લોકમાં શાશ્વત એ પદનો શો અર્થ થાય છે? શાશ્વત એટલે ન બદલાય તેવા દેશધર્મ, જાતિધર્મ અને કુલધર્મ ક્યા? ધર્મ શબ્દ વડે આચાર એ અર્થ જે પ્રદર્શિત થતો હોય તો, ઇતિહાસમાં આચાર બદલાતા ગયા છે, એમ જે કાંઈ બતાવે તો એમાંથી કંઈ પણ અર્થનિષ્પત્તિ થતી નથી. આચારો બદલાતા ગયા હશે તો તે બદલનારાનો દોષ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞને લાગુ થતો નથી વળી ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ આચાર કરીએ તો પ્રતિજ્ઞા કરનારા ગ્રંથકારને આવા પ્રકારના જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા જાતિઓના અને જુદા જુદા કુલોના આચારો પોતાના ગ્રંથમાં ક્યાંય પણ આપવા જોઈતા હતા, પરંતુ તેવું તો ક્યાંય દેખાતું નથી, તેથી અહીં ધર્મ શબ્દનો ‘નૈસર્ગિક ગુણ’ એવો અર્થ લેવો જોઈએ. વળી નિસર્ગ પણ સમાજ-શાસ્ત્ર માટે જ જોવાનો હોવાથી કંઈ કંઈ જાતિઓના જીવનને તે યોગ્ય

૧ Passing of A Great Race by Madison Grant; Racial Realities in Europe—Lothrop Stoddard.

૨ મનુસ્મૃતિ અ. ૧, શ્લોક ૧૧૮

૧૨૬

હિંદુઓનું સમાજવ્યવહારો

છે તેનો વિચાર કરવો એ જ દેશધર્મ એમ તે પદનો અર્થ લેવો જોઈએ. અમારા કહેવાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો મનુસ્મૃતિમાં જ દેશોની વિભાગણી કરતી વખતે મનુ કહે છે.^૧

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં યત્પ્રાગ્વિનશનાદપિ ।

પ્રત્યગેવ પ્રયાગાઞ્ચ મધ્યદેશઃ પ્રકોર્તિતઃ ॥

આસમુદ્રાન્તુ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાન્તુ પશ્ચિમાત્ ।

તયોરેવાન્તરં ગિર્યોરાર્યાવર્તે વિદુર્બુધાઃ ॥

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યત્ર સ્વભાવતઃ ।

સ જ્ઞેયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરઃ ॥

પતાન્દ્વિજાતયો દેશાન્સંશ્રયેરન્પ્રયત્નતઃ ।

શૂદ્રસ્તુ યસ્મિન્કસ્મિન્વા નિવસેદ્ધૃતિકર્ષિતઃ ॥

“ હિમાચળ અને વિંદ્યાચળની વચ્ચે, ન્યાં સરસ્વતી નદી લુપ્ત થઈ ગઈ છે તેના પૂર્વ ભાગમાં તથા પ્રયાગથી પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા પ્રદેશ મધ્યદેશ કહેવાય છે.”

“ પૂર્વ સમુદ્રથી આરંભીને પશ્ચિમ સમુદ્રની વચ્ચેના અને હિમાચળથી આરંભીને વિંદ્યાચળ સુધીની વચ્ચેના પ્રદેશને વિદ્વાનો આર્યાવર્ત કહે છે.”

“ જે દેશમાં કૃષ્ણવર્ણનો મૃગ સ્વાભાવિક રીતે ફર્યા કરે છે તે દેશને યજ્ઞ કરવા યોગ્ય દેશ જાણવો; તે સિવાયના બીજા દેશને મ્લેચ્છ દેશ જાણવો.”

“ દ્વિજ વર્ણ ઉપર કહેલા દેશોમાં પ્રયત્ન પૂર્વક નિવાસ કરવો અને શૂદ્રે તો ઉપર કહેલા દેશોમાં પોતાની આજીવિકા ન ચાલે તો હરકોઈ દેશમાં નિવાસ કરવો ”

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૨, શ્લોક ૨૧ થી ૨૪

નૈતિક પદ્ધતિઓ અને નિમ્નર્ગ

૧૨૬

અહીં મનુ દ્વિગ્નતિઓને વૃત્તિકર્ષિત થાય તો પણ દેશ છોડી જવો નહિ એવો ઉપદેશ કરે છે ઔદ્યોગિક પ્રગતિનું તત્ત્વ કદાચ તેને સમજાવ્યું નહિ હોય. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિથી શા શા ચમત્કારો અને છે? અને દેશોની પ્રગતિ કેવી થાય છે તે આખત તેણે જે હાલની વિશ્વવિદ્યાલયની પદવીની પરીક્ષાએ ખેસવા જેટલું અર્થશાસ્ત્ર વાંચ્યું હોત તો પણ સમજી શકાય તેમ હતી. પરંતુ એતો જુનો કટાઈ મએલો લેખક! તેને આટલી બધી ભાંજગડો ક્યાંથી સમજાય? તેને જ્ઞતિઓના પેટનો મુખ્ય વિચાર કરવાનો ન હતો, પરંતુ તે પેટ જે જ્ઞતિઓનું હતું એ જ્ઞતિઓ જ ક્યાં અને કેવી રીતે જીવી શકશે એ જ મૂખ્ય પ્રશ્ન હતો. ઉદરનિર્વાહના પ્રશ્નથી નહિ પણ ધતર કારણોથી વંશ નષ્ટ થાય છે એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. ધતર કારણોમાંથી વસતિસ્થાન (Habitat) એ એક પ્રખલ કારણ છે તેનો તેણે પ્રથમ જ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આજ કારણથી તેણે દ્વિગ્નતિ સંબંધી નિયમો આપ્યા છે દેશાંતર કરવું નહિ, સમુદ્રપર્યટન કરી બીજા દેશોમાં જવું નહિ વગેરે જે શાસ્ત્રશુદ્ધ નિયમો પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ કહ્યા છે તે ઉપર હાલના પંડિતોએ કરેલાં ભાષ્યો અજ્ઞાન મૂલક અને બાલિશ છે!

બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયના આનંદશંકર આપુલાઈ ધ્રુવે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ સંબંધી લખેલાં સંસ્કૃત થોથાંમાં

‘સિંધુસૌવીરસૌરાષ્ટ્રાન્ તથા પ્રત્યંતવાસિનઃ ।

અંગવંગકલિંગાંશ્ચ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥’

‘સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, કાંકણ, અંગ, બંગ, કલિંગ આ દેશોમાં જઈ આવ્યા પછી બ્રાહ્મણોને સંસ્કાર કરવો.’

૧ Industrial revolution by Toynbee.

આ શ્લોક પર ભાષ્ય કરતાં તેઓશ્રી લખે છે, 'તે વખતે તે દેશોમાં મ્લેચ્છ રાજ્યો માતમ્બર થયાં હતાં તેથી આ શ્લોક આવ્યો હશે ! નહિ તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સૌરાષ્ટ્ર જઈ હસ્તીનાપુર આવ્યા પછી ફરીથી ઉપનયન સંસ્કાર કરવો પડ્યો હોત.' એવી બાલિશ રમુજ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. તેમના આ ખુલાસાથી પણ અંધનો અર્થ વ્યવસ્થિત બેસતો નથી એ તેમના ધ્યાનમાં આવ્યું લાગતું નથી. માતમ્બર રાજ્યો મ્લેચ્છ કરવા લાગ્યા, તેથી બહારના હિંદુઓએ ત્યાં જવું નહિ એ ઠીક છે પરંતુ ત્યાં જે હિંદુઓ હતા તેમણે હિંદુસમાજશાસ્ત્રજોએ મ્લેચ્છ રાજ્યોને સ્વાધીન કર્યાં હતાં કે શું ? યવનાકાંત સિંધુ દેશમાં દેવલ સ્મૃતિ લખાઈ છે એમ કહેવાય છે. તે દેવલ તો ત્યાં હિંદુ હતો ને ? આજે પણ આ સર્વ દેશોમાંથી હિંદુ વસતી મળી આવે છે. તે ઉપરથી હિંદુસમાજરચનાકાર સર્વ તરફ ધ્યાન દેતા હતા એમ લાગે છે. આવી રીતે યવનોના આગમનનો લીધેલો આધાર ધૃતર ઉલ્લેખો માટે ઉપયોગી થતો નથી. મનુના કાળમાં આવા પ્રકારનાં ટ્રેટલાક યવન રાજ્યો પ્રયાગની પૂર્વ દિશાએ હોવાનું ઇતિહાસ કહેતો નથી. પરંતુ મનુ તેદેશો અંધી દ્વિગ્નતિઓને રહેવાની દૃષ્ટિએ નાપસંદગી બતાવે છે, તેનું કારણ પ્રો. ધ્રુવે કહેવું જોઈએ. પરંતુ તેઓશ્રી આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવા તૈયાર નથી !

એવી સ્થિતિ નાગપુરના પંડિત શ્રી. કે. લ. દક્ષરીની^૧ છે, એમ જણાઈ આવશે. શ્રી. દક્ષરી કહે છે તે પરથી વંગ દેશમાં રહેવું નહિ, કે જવું નહિ, કે સમુદ્રઉલ્લંઘન કરી પરદેશ જવું નહિ, એવો અર્થ જ નથી નિકળતો. ઘણા આર્યો મ્લેચ્છ દેશમાં એકદમ જઈને રહ્યા અને તેમણે ધર્મરક્ષણની બાબતોમાં પરસ્પરને મદદ કરી, તેમાં પણ ગૌતમ સ્મૃતિને બાધ આવતો નથી અને ઇતિહાસ પણ એમજ કહે છે કે કૃષ્ણાદિ યાદવોએ દ્વારકા વસાવી અને અગસ્તિએ પોતાના

શિષ્યોસહિત દક્ષિણ દેશ વસાવ્યો. દમરીના આ વાક્યનો અર્થ એટલો જ કે એમને દંતકથા (Mythology) અને ઇતિહાસ વચ્ચે શો તફાવત છે એ પણ ખબર નથી !! અગસ્તિ ઋષિએ દક્ષિણ દેશ વસાવ્યો એમ જે ઇતિહાસમાં કહ્યું છે તેજ ઇતિહાસમાં અગસ્તિએ આખા સમુદ્રનું પાન કર્યું એમ પણ લખ્યું છે. સમુદ્ર પી જવો એ લાક્ષણિક અર્થથી જ શક્ય છે એટલે લાક્ષણિક અર્થથીજ સમુદ્ર પી જવો અને દક્ષિણ દેશ વસાવવો એ બંનેનો અર્થ જે રીતે બંધબેસતો થઈ શકે તે રીતે આ દંતકથાનો અર્થ લગાડવો જોઈએ. સાથે સાથે અગસ્તિ એ કુંભ સંભવ છે એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ.^૧ તેવીજ રીતે અગસ્તિ આકાશમાં રહે છે.^૨ દંતકથા પરથી ઇતિહાસ લગાડવાની પદ્ધતિ પણ તેમને ખબર નથી.

‘ અગસ્ત્યો દક્ષિણામાશામાશ્રિત્ય નભસિ સ્થિતઃ ।

વરુણસ્યાત્મજો યોગી વિધ્યવાતાપિમર્દનઃ ॥

આ સર્વ કદપનાનો અર્થ અગસ્ત્યે દક્ષિણ દેશ વસાવ્યો એમ ન થતાં, અગસ્ત્ય તારાના ઉદયનો સંગંધ નૈસર્ગિક દૃષ્ટિએ સમુદ્રના શાંત થવા સાથે છે. અને એ અર્થ વધારે ઉચિત છે. પં. દમરી જ્યોતિષશાસ્ત્ર જાણે છે, તેથી અગસ્ત્યોદય થયા પછી સમુદ્રના પ્રચંડ મોજાઓ શાંત થાય છે, અને સમુદ્રવહાણો હંકારી શકાય તેવો થાય છે, એવો અર્થ અમારે તેમને કહેવાની જરૂર નથી. આ અર્થ પરંપરાથી ઘણા આર્યો જાણતા હતા. કાલિદાસ કહે છે કે ‘ પ્રસસાદો-
દ્યારંલઃ કુંભયોનેર્મહૌજસઃ’^૩ છેક હમણાં સુધી એ અર્થ જાણીતો હોવો જોઈએ એમ દેખાય છે. એક મરાઠી કવિ^૪ કહે છે કે,

૧ અમરકોશ ૨ મહાનાથ and Mc Donnel

૩ રઘુવંશ ૪

૪ યદા વર્ષર્તુચ્ચે દિવસ સખયા જાતિ નિઘુની
અગસ્તિચા તારા ચમકત પુન્યાં નીલ ગગની’

“ જશે વર્ષા ફેરા દિવસ પ્રિય બે ! અસ્ત થઇને,
અગસ્તિનો તારો, ફરી ચમકશે નીલ ગગને.

વાર ! મુખ્યત્વે કરીને રા. દપ્તરી કહે છે તેવો દેશવિષયક અર્થ કૈવી રીતે ક્યાં એસે છે એટલું જ નોવાનું છે. તેઓશ્રી માને છે કે એકાદ આખો વંશનો વંશ બે એક વસતિસ્થાનમાંથી નીકળી બીજા વસતી-સ્થાનમાં જાય તો શી હરકત છે ?

અહીં પ્રશ્ન એવો ઉભો થાય છે કે એક વસતિસ્થાનમાંથી અત્યંત વિભિન્ન એવા વસતિસ્થાનમાં જનારો વંશ તદ્દેશીયો સંકર ક્યાં સિવાય શુદ્ધ સ્થિતિમાં રહી શકે કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં આવે તો તે વંશ સામે બે માર્ગો ખુલા હોય છે, એક તો તેણે વંશ શુદ્ધ રાખવા માટે મરી જવું. અથવા તો તદ્દેશીયો સાથે સંકર કરી લણી જવું; એટલે અહીં સંકરપ્રજનો નવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. વળી સંકરપ્રજ ક્યાં સુધી સ્થિર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી શકે એ પણ વિચારવાનું છે, આ પ્રશ્ન અગત્યનો છે. તેનો વિચાર આગળ કરીશું. અહીં તો શુદ્ધવંશની સ્થિતિ કૈવી થશે તેનો જ વિચાર કરીશું. આ રીતે એક જ વંશ લઇને તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય એવો આલ્ડિક સમુદ્રની આસપાસ ઉત્પન્ન થએલો નૉર્ડિક વંશ જ છે.^૧ આ વંશના ઇતિહાસનું ટુંકમાં પર્યાલોચન કરીએ. આ વંશ પ્રથમ આલ્ડિક સમુદ્રની આસપાસ ઉત્પન્ન થયો એમ દેખાય છે. ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ આખા યુરોપમાં અનેક સ્વારીઓ કરી તે વંશના લોકો આખા યુરોપમાં ફેલાતા ગયા. એ વંશ ઉત્તમ લડાયક હોવાથી જગતમાં અનેક દેશો જીતી તે દેશોમાં ઉચ્ચ વર્ગ થઇને રહ્યો. સામાન્ય રીતે આ વંશનો બાંધો ઉંચો હોય

૧ Passing of a great race—Madison Grant; Racial realities in Europe—Stoddard; Rising Tide of colours—Stoddard Heredity and Eugenics by Gates

છે; વાળ ભુરા અને આંખો નીલી હોય છે. આ નૈસર્ગિક રીતે જ અસ્થિર પ્રવૃત્તિનો અને રખકુ વર્ગ છે. આ વંશનું વર્ણન ઘણા ગ્રંથકારોએ કર્યું છે. આ વંશનો વંશાભિમાનથી ઉત્તર અમેરિકામાં નાશ થતો જાય છે ઇંગ્લેંડમાં જોકે તેઓ સારી સ્થિતિમાં દેખાય છે તો પણ એકંદરે ખીજા બધા સ્થળે ઉદ્યોગધંધામાંથી તેમને પાણીચું મળતું જાય છે. તેથી જ રીતે પૂર્વ ઇતિહાસ જોઈએ તો પણ તેવું જ પરિણામ થએલું દેખાય છે. એચિઅન્સ નામક નોર્ડિક વંશની શાખાનો ગ્રીસમાં નાશ થયો. લેમ્બર્ડશાખાનો ઉત્તર ઇટલીમાં નાશ થયો, સ્પેનમાં અને આફ્રિકામાં વહેંડોલ નામની શાખા નામ-શેષ થઈ. હિંદુસ્થાન, ખ્વલ્લદેશ, અમેરિકાના ઉજ્જુ કટિબંધના ભાગો અને આફ્રિકા ઇત્યાદિ ઠેકાણે આ લોકોની વસાહત થઈ શકતી નથી. હિંદુસ્થાનમાં દોઢસો વર્ષો રહેવા છતાં શુદ્ધ અંગ્રેજી ખમીરની ત્રીજી પેઢી સુદ્ધાં જોવાં મળતી નથી. માર્ટિનિક અને ગુડાલોપમાં શુદ્ધ વંશીય ફ્રેન્ચ લોકોની સુસ્થિતિ થતી નથી, અને તે જ સ્થિતિ ડચ (વલંદા) લોકોની જવા ખેટમાં થઈ. ઉજ્જુ કટિબંધમાં આ નોર્ડિક વંશ ટકી શકતા નથી. ફિલીપાઈન ટાપુમાં એમ જણાઈ આવ્યું છે કે અમેરિકાના જે સૈનિકોને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી ભુરાવાળવાળા લોકો ત્યાંના રોગોના જલ્દીથી ભોગ થઈ પડતા. કવીન્સલેન્ડમાં અંગ્રેજો કરતાં ઇટાલીઅનો વધારે ટકી શકે છે. નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ અને થોડા પ્રમાણમાં અમેરિકા-એ ત્રણે દેશોમાં અંગ્રેજવંશો પર એવું જ પરિણામ થએલું દેખાઈ આવે છે. લક્ષાધીશ કે લિખારી ગમે તે હોય, અંગ્રેજ વંશનો થયો એટલે અમેરિકામાં તો તે નાશને માર્ગે જ આક્રમણ કરી રહ્યો છે. ખીજા બાજુએ આફ્રિકામાંથી જે અસંખ્ય સીદીઓને યુરોપમાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા, તેમના વંશજો આજે સમ ખાવા પણ

૨ Introduction to the Study of Heredity—Mc Bride;
The Influence of race on history—Mr. and Mrs. Wetham.

ત્યાં મળતા નથી !! આવા અનેક પુરાવા સૃષ્ટિમાં મળી આવે છે, છતાં એક ઠેકાણાના વંશોએ ખીજે ઠેકાણે જઈ વસતી કરવી એમ કહેનારા મુત્સદીઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ અને નેતાઓ સમાજના હિતકર્તા છે, એમ શી રીતે માનવું ? કારણ કે ભાવનાથી અને ઉપલક્ષ તપાસણીથી ઠરાવેલા જવાબો શાસ્ત્રપદ્ધતિથી ઠરાવેલા જવાબો સાથે મેળ લેતા નથી. પોતાનું વસતિસ્થાન છોડી ખીજે ઠેકાણે વસાહત કરતા નહિ એમ કહેનારા ‘અઘ્ઘૌ દ્વિજસ્ય નૌયાતુઃ શોઘિતસ્યાપ્યસંગ્રહઃ’ । ધર્મશાસ્ત્રકારો ભૂલ્યા છે એમ કહેવાનું સાહસ અમારાથી થઈ શકતું નથી, એ સુશિક્ષિતો ભલે કરે. કોઈ પણ પરદેશી વંશ ખીજા વસતિસ્થાનમાં ત્યાંની પ્રજા સાથે રક્તસંકર કે જાતિસંકર કરે તો જીવી શકે છે, પરંતુ સંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેનું અંતીમ પરિણામ શું આવે ? ભૂતકાળમાં સંકર પ્રજાઓ જે જે સમાજમાં ઉત્પન્ન થઈ તે તે સમાજનું પાછળથી શું થયું ? આજે પણ સંકર પ્રજા ક્યાં ક્યાં થાય છે અને તેનું શું પરિણામ દેખાય છે ? સંકર પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતી સંસ્કૃતિ કેટલી ઉચ્ચ અને ટકી શકનારી હોય છે ? આ સર્વ મુદ્દાઓનો વિચાર જાતિ પ્રકરણમાં કરીશું. અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે ધર્મગ્રંથોમાં જ્યાં ધર્મ શબ્દ આવે છે એનો અર્થ આચાર થતો નથી. એકંદરે ગ્રંથપરની ટીકાનો ઉપયોગ ન કરતાં ગ્રંથ પરથીજ ગ્રંથનો અર્થ કરવાની ઘેલછા સર્વ ઠેકાણે માલમ પડે છે, તે નિયમથી તો ધર્મ શબ્દનો ‘આચાર’ એવો અર્થ થઈ શકે જ નહિ. હવે વિદ્વાનો પાસે એટલી જ વિનતિ છે કે સમાજના જીવન સંબંધી જે આવા પ્રશ્નો હોય તેનો નિર્ણય પક્ષાભિનિવેશ છોડી નમ્ર સત્ય શોધી જોવાનો, બની શકે ત્યાં સુધી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું

લોકમત !

લોકમત નામનું એક અજ્ઞાણ બાળક છે, તે બાળકના કાલા મતે
ડાહ્યા પુરૂષો પણ સ્વીકારી લે છે, એ બેધ
લોકમત 'સમયની બલિહારી' કહી સ્વસ્થ બેસી
રહેવા સિવાય અન્ય માર્ગ જ રહેતો નથી.

આ લોકમત રૂપી બાળકે આજ સુધી ઔદ્ધિક જ્ઞાનના વિષયમાં શા શા
ચમત્કારો કર્યા છે એના જાણકાર લોકોએ તો છેવટે 'લોકમત અમારી
બાબુનો છે' એમ કહેતા બેસવું યોગ્ય નથી. આપણા હિંદુસમાજની
બાબતમાં પણ વિચાર કરનાર માટે ગયા ૬૦-૭૦ વર્ષના લોકમતનો
ઇતિહાસ બહુ જ વિચાર કરવા જેવો છે. તે વિચારી બેતાં આપણને
એમ થયા વગર રહેતું નથી કે આપણા સુધારકબંધુઓ જેને પોતાની
ચળવળનો શાસ્ત્રીય આધાર માને છે તે લોકમત આજ કે ? જે
લોકમત ૬૦ વર્ષો પૂર્વે ઋતુપ્રાપ્તિ પછી વિવાહ કરવાને અધર્મ
માનતો હતો તે જ લોકમત આજે ઋતુપ્રાપ્તિ પહેલાંના વિવાહને
લાભ્ય માનવા લાગ્યો છે. વળી જે લોકમતને સ્પર્શસ્પર્શની આવશ્યકતા
જણાતી હતી તેમને હવે સ્પર્શ પછી સ્નાન વગેરેની આવશ્યકતા
જણાતી નથી, તે જ લોકમત અસ્પૃશ્યતાને હવે હિંદુ ધર્મનું કલંક
કહેવા લાગ્યો છે ! જે લોકમતથી ૬૦ વર્ષો પૂર્વે મીશનરીના ઘરમાં
ચહા પીવા બદલ રા. બ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે અગર લોકમાન્ય

ટિલક જેવી વ્યક્તિઓ પર પણ અહિંકાર પડતો હતો, તેજ લોકમતને હવે સહપાન, સહભોજન વગેરે ખાખતો સુધારણાનો અંગો જેવી લાગવા માંડી છે. જે લોકમતને ઉચ્ચ વર્ગની અભિગત સ્ત્રીઓ પુરુષપ્રધાન ધંધામાં જાય તે અસહ્ય લાગતું હતું તે જ લોકમતને હવે એ ખાખત ખટકતી નથી. જે લોકમતને લીધે ૩૦ વર્ષો પૂર્વે બ્રાહ્મણોમાં શિખા રહીત અને લાંબા વાળવાળી વ્યક્તિ ભાગ્યે જ મળી આવતી તો એ જ લોકમતને લીધે શિખા રાખનારી વ્યક્તિ સુશિક્ષિતોમાં ક્વચિત જ મળી આવે છે ! ‘યજ્ઞો જ્ઞાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્’ ‘કરે યજ્ઞે, તપે ધને ડાહ્યાઓનેય પાવન’ એ નિયમાનુરૂપ જે લોકમત પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિવર્ગ પંચમહાયજ્ઞ, દેવપૂજન, ત્રિસુપર્ણ બોલવું વગેરે ક્રિયાઓ કરતો હતો, તે જ લોકમત પોતાની ક્રિયાઓ ન કરે એમ કહે છે ! જે લોકમતના પ્રભાવથી બ્રાહ્મણાદિવર્ગ શરીરશુદ્ધિ માટે સ્નાન, મનશુદ્ધિ માટે સંધ્યા, આસન, પ્રાણાયમ અધમર્ષણાદિવિધિ, શરીરશક્તિ માટે સૂર્યને નમસ્કાર ‘આદિત્યસ્ય નમસ્કારં યે કુર્વંતિ દિનેદિને । જન્માંતરસહસ્રેપિ દારિદ્ર્યં નોપજાયતે’ ॥ ઇત્યાદિ આચારો પાળતો તે જ લોકમતે આજે હિતકારક ખાખતોને જ અહિંકૃત કરી છે. બુદ્ધિપ્રામાણ્યના અર્થ શુન્ય ગંધા મારનારો વર્ગ અને યુરોપ-અમેરિકામાં શરીરશક્તિ સંપાદન કરવાના થતા પ્રયત્નોનાં સ્તુતસ્તોત્ર ગાનારો વર્ગ ઉપરના ત્રણે આચારો સમાજમાંથી કાણે નષ્ટ કર્યા એ નિબંધપ્રાતપણે કહેવા તૈયાર છે ? સંભવ છે કે સૂર્યને નમસ્કાર કરવાથી શરીરશક્તિ મળે છે, અને આધુનિક વ્યાયામથી પણ શરીરશક્તિ મળે છે છતાં આધુનિક વ્યાયામથી મેળવેલી શક્તિ કદાચ બુદ્ધિપ્રમાણ્યની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ઠરતી હશે ! બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદને અને નવમતવાદને શો શો નવો ખોધ થશે એ કાઈ કહી શકશે નહિ. સંધ્યાવંદનના નિયમો

લોકમત !

૧૩૭

પાળવાથી મનને કાષુમાં રાખી શકાય છે, એમાં તો શંકા નથી. આવી જાતના નિયમે ભુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદી પાશ્ચાત્યો પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે.^૧ શીતોષ્ણ સહી શકે તેવા પિંડો બનાવવાની દૃષ્ટિએ આજ પુલ્કઓવર, સ્વેટર, મફલર ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું આગમન થયું છે. પુરૂષો આ બધી શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ વાપરે છે, એટલે દેખાદેખીથી સ્ત્રીઓ કે જેના અંગમાં પુરૂષ કરતાં ચરખીનું પ્રમાણ વધુ હોઈ વધુ શીત-સહન કરી શકે છે તેઓ પણ તે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે. આ બધું લેકમતાનુસાર જ ચાલે છે.

ધાર્મિક આચારોને લીધે જે બાબતો સહજ બની જતી અને પળાતી, તે બાબતોમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવાથી હવે એ સહજ બની જતી નથી. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જે વ્યાયામ અને મનનું એકીકરણ વિના મૂલ્યે વારંવાર ધરોધર આપમેળે જ બની જતાં, તેને માટે હવે ક્રિડામંડળો સ્થાપન થઈ તેના પર વિના કારણ અર્થ વધી રહ્યું છે, પરંતુ લોકમત હવે એને જ મદદ કરવા લાગ્યો છે. વળી આ પ્રકારે બાળક બાલિકાની ધરમાં શાંતપણે કામ કરવાની, અને શીતોષ્ણ સહન કરવાની શક્તિ નષ્ટ થવા પછી તેમના હાથથી દેશકાર્ય કરાવી લેવું છે ! અમેરિકામાં ધાર્મિક ભાવના વધારવા માટે ચર્ચની પડોશમાં વ્યાયામગૃહો અને સ્નાનગૃહો બાંધવામાં આવ્યાં છે એમ કહેવાય છે.^૨ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં દરેક અખાડા પાસે હનુમાનનું મંદિર અને મંદિર પાસે પાણી મળવાનું સાધન હોય છે, તેમનું સાહચર્ય નષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! મહારાષ્ટ્રમાં તરવાના વ્યાયામને અતિ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તે તરવાનું પણ આરોગ્યશાસ્ત્રના નામ હેઠળ બંધ થવા લાગ્યું છે. આ બધી સુધારણા ચાલી રહી છે ! તદ્દન નાનાસુના આચારોથી કરી તે ઠેક વિવાહ જેવા સર્વ આચારોની

૧ Meditation and Art of living by Arthur Havell

૨ ડો. ખરેના 'સાજાળ' દૈનિક પત્રનાં ક્ષેપ પરથી

આપતમાં એ જ ગોટાળાઓ ચાલી રહ્યા છે. શીતસ્નાનથી શરીરના આઘર્ષિડોની શક્તિ વધે છે, એવું અમેરિકાના લોકો કહે છે;? એજ શીતસ્નાન આપણા રીતરિવાજોમાંથી ચાલ્યું જાય છે. આખા વર્ષમાં થોડા દિવસ તરવું એ કંઈ નિયમિત શીતસ્નાન કહેવાય નહિ. પુષ્કળ આપતો આજે લોકમતને અચ્ચક્ર થઈ પડી છે. બાલવિધવાઓના અશ્રુઓ અંતઃકરણને દ્યાર્દ્ર કરી નાંખે છે, સ્ત્રીઓ પર થતો જીલમ રોમાંચ ખડા કરે છે. અસ્પૃશ્યોની દીનહીન સ્થિતિ અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે છે, જ્ઞતિ જ્ઞતિમાં ધર કરી રહેલી ઉચ્ચનીચપણાની કલ્પના એકદમ સંતાપ લાવે છે. મોચી, લુવાર, ખેડુત વગેરે વર્ગોમાંથી ઇતર દેશોમાં મુસોલીની, લેનીન, સ્ટેલીન, માર્કસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તો હિંદુસમાજમાં પણ એવા લોકો શા માટે ઉત્પન્ન ન થાય? મહાન થવાનો ઇજ્જતો કંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞતિઓને જ નથી અપાયો. જન્મથી ઉચ્ચ નીચ ભાવ અને જન્મ જાત અસ્પૃશ્યતા અહીંજ શા માટે હોવાં જોઈએ? અસ્પૃશ્યતાના અને જન્મના પ્રતિયંધો અહીંજ શા માટે હોવા જોઈએ? ૨ ઉપર પ્રમાણે લોકમત શું શું જોઈએ છે એનો કાઠો એક શાસ્ત્રીજીએ કાવ્યમય ભાષામાં બતાવ્યો છે, આ ઉપરાંત પણ લોકમતને શું શું જોઈએ છે એની વિશેષ યાદી આખી શકાય તેમ છે. સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક હોવા જોઈએ, સ્ત્રીશિક્ષણ વધવું જોઈએ, સાર્વત્રિક શિક્ષણનો ફેલાવ થવો જોઈએ, વિધવાને પુનર્વિવાહનો હક્ક હોવો જોઈએ, સઘવાઓને છુટાછેડાનો હક્ક હોવો જોઈએ, કુમારીઓને તદ્દન ન પરણવાની પણ છૂટ હોવી જોઈએ, તરણ છોકરાઓની દૃષ્ટિએ વિવાહના બંધનને બદલે સહવાસોત્તર વિવાહ થવા જોઈએ, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંતતિનિયમન કરવું જ જોઈએ અને અંતે આ બધું સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે જ છે એમ સમજવાનું. આથી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થશે,

૧ આરોગ્ય વિષયક 'સકાઠ' (મરાઠી) પત્રના લેખો

૨ ધર્મશાસ્ત્રમંથન-શ્રી. મહાદેવ શાસ્ત્રી દિવેકર

લોકમત !

૧૩૯

દેશની પ્રગતિ થશે, આપણને સ્વરન્ય મળશે, દેશમાં રિક્કિસિક્કિ મળશે, વધારે શું કહેવું હોય, માનોને કે પ્રાચીન હસ્તિનાપુર^૧ નગરીની પેઠે હિંદુસ્તાન દેશ ઇન્દ્રની અમરાવતીને પણ લગ્નવશે.

લવંગુણ વિલુપિત જે લોકમત તેને કાઠ પણ સમજી માણસ ક્યારેય શાસ્ત્રીય વિષયમાં બોલવા દેશે નહિ, તે લોકમતનું સમર્થન અને સમારાધન કરવા માટે હાલ સ્મૃતિ, શ્રુતિ, પુરાણો સર્વની ઉથલ-પાથલ ચાલી રહી છે. આ ઉથલપાથલનો હેતુ સર્વ મુદ્દાઓનું સત્યાસત્ય કે હિતાહિત જોવું એ નથી, પણ તેમનું સર્વ દષ્ટિએ સમર્થન થઈ શકે કે નહિ એ જ જોવાનું છે ! પછી જે આ પ્રથો અનધિકારી લેખકોના સપાટામાં આવી ગયા તે પછી શા શા ચમત્કારો ખનશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એક દાખલો આપીએ છીએ. જેમ વાત્સ્યાયને સ્વભાર્યા સાથે કેમ વર્તાવું એ કહ્યું છે તેમ પરસ્ત્રી સાથે સંબંધ કેમ કરવો એ પણ 'પારદારિકમ' નામના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. 'છડેચોક વ્યભિચારને મદદ કરનારૂં આ પ્રકરણ વાત્સ્યાયને કેમ લખ્યું હશે ? આવા અધર્મ ઉપાય શાસ્ત્રોમાં દાખલ કરનારો શાસ્ત્રકાર સમાજઘાતક નહિ તે શું ?' ^૨ ઉપરનો ઉતારો વાંચ્યા પછી હસવું કે રડવું એ જ અમને સમજાયું નહિ. લેખક તે સંસ્કૃતજ દેખાય છે અને લોણાવાળાના કેવલ્યધામમાં દર્શનાધ્યાપક છે. પછી આ ઉતારો લખવામાં લેખકનો શો હેતુ હશે ? એ પણ કંઈ સમજાતું નથી, કારણ કે એ જ 'પારદારિકમ' પ્રકરણના અંતમાં નીચેના શ્લોકો મળી આવે છે.

સંહશ્ય શાસ્ત્રતો યોગાન્પારદારિકલક્ષિતાન્ ।

ન યાતિચ્છલનાં કશ્ચિત્ સ્વદારાન્ પ્રતિ શાસ્ત્રવિત્ ॥

૧ હસિતસુરપુરશ્રીરસ્તિ સા હસ્તિનારવ્યા । રિપુજન
દુરવાપા રાજધાની કુરુણામ ॥ ચંપુભારતઃ

૨ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય-તર્કતીર્થ કોકળે.

પાક્ષિકત્વાત્પ્રયોગાણાં અપાયાનાં ચ દર્શનાત્ ।

ધર્માર્થયોશ્ચ વૈલોમ્યાન્નાચરેત્પારદારિકમ્ ॥

તદેતદારરક્ષાર્યમારબ્ધં શ્રેયસે નૃણામ્ ।

પ્રજાનાં દૂષણાયૈવ ન વિજ્ઞેયોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥

આ ઉપરની ટીકામાં યશોધર કહે છે કે, 'તર્હિ કિમર્થે તદધિ-
કરણમુચ્યતે इतिचेदाहतदेतदिति । न हि तदर्थं मुख्यं विधान-
मित्यर्थः । इति दारराक्षितकमेकोनपंचाशत्तमं प्रकरणम् ।'

અહીં વાત્સ્યાયને પોતે અને ટીકાકાર યશોધરે શાસ્ત્ર પરથી સમજી લઇને સમાજકંટકોથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરી શ્રેયસ્ પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે આ પારદારિકમ્ પ્રકરણ લખ્યું છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે, છતાં તર્કતીર્થે ઉપરનાં બે પ્રશ્નાર્થ વાક્યો પૂછ્યાં છે, એ એક મહદ્દાશ્ચર્ય છે. અહીં બે પક્ષો સાંભલી શકે છે; એક તો આ લેખકે વાત્સ્યાયનનો અંથ વાંચેલો જ ન હોવો જોઇએ અને થોડી ધણી સાંભળેલી માહિતી પરથી આવું વિધાન ઠાકી દીધું હોવું જોયએ. તેમ જો હોય તો આ ગૃહસ્થે કાષ્ઠપણુ સ્વરૂપના નિર્ણયની માયાકુટમાં પડવું જોઇતું ન હતું. ખીજો પક્ષ એ કે લેખકે અંથ વાંચ્યો હોઇ અમે આપેલા શ્લોકોની ખબર હતી; એમ હોય અને છતાં તેમણે વિધાનો કર્યા હોય તો આ લેખકના પ્રામાણિકપણા વિશે શકા રહે છે, તેથી એ આમ કે યથાર્થ વક્તા નથી. ઠીક; આવી તો અનેક ખુખીઓ સુધારણા કરવા ઇચ્છનારા પંડિતોના અંથમાં બતાવી શકાય તેમ છે, પણુ સ્થળસંકાચને લીધે એ આપી શકતા નથી. આ પંડિતોએ સમર્થન કરવાની જ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો હોવાથી, પ્રમાણુ પ્રમેયવાદની વિશેષ ચર્ચા કરી જ નથી, અને જે કંઈ કરી છે, તેવું પરીક્ષણુ યથાવકાશ કરીશું.

૧ કામસૂત્ર—વાત્સ્યાયન, પાનાં ૩૦૪, ૩૦૫

સાક્રમત !

૧૪૧

અહીં સુધી દેશધર્મની ચર્ચા થઈ, ખીજો શબ્દ મનુએ 'જાતિધર્મ' એ મૂક્યો છે. અહીં ધર્મ શબ્દનો અર્થ શો કરવો અને જાતિ શબ્દનો અર્થ શો કરવો ? મનુના મતે આ સર્વ શાશ્વત ધર્મ છે. ધર્મ શબ્દનો અર્થ આચાર કરવાથી એ શાશ્વત કેમ થશે ? શ્રી. મહાદેવ-શાસ્ત્રી દીવેકર,^૧ તર્કતીર્થ, કાકળે,^૨ મહામહોપાધ્યાય ગુરૂવર્ય શ્રીધરશાસ્ત્રી પાકક^૩-એ સૌ આપણને દરરોજ કહે છે કે આચાર પરિવર્તનીય છે, અને મનુ કહે છે કે જાતિધર્મ શાશ્વત છે. આમાંથી અમારા જેવા અજ્ઞનોએ કયો નિર્ણય ગ્રહણ કરવો ? અમને લાગે છે કે ધર્મ એટલે તે તે જાતિમાં પ્રતીત થનારા નૈસર્ગિક ગુણધર્મો અને જાતિ એટલે જન્મથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય તે, અંગ્રેજીમાં એને Species કહે છે. મનુ વર્ણના આચાર કહે છે પણ જાતિના આચાર કહેતો નથી, એ વાત સાચી છે. કેટલેક ઠેકાણે જાતિના ધંધા કહ્યા છે, પરંતુ ધંધા એટલે કંઈ આચાર નહિ. અમુક અંશે અધા પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને જાતિના પિંડાત્મકગુણો કહેવાના હોય છે. જ્યાં મનુ ધંધા વિષે કહે છે તે જાતિની લાયકાતનો વિચાર કરીને કહે છે. પ્રત્યક્ષ પુરાવા માટે આપણે થોડાક શ્લોકો લઈ તેમનો જાતિશાસ્ત્ર દષ્ટિએ શો અર્થ થાય છે તે જોઈએ.

‘ક્ષત્રિયાચ્છૂદ્રકન્યાયાં ક્રુરાચારવિહારવાન્ ।

ક્ષત્રશૂદ્રવપુર્જન્તુરુગ્રોનામ પ્રજાયતે ॥’^૪

‘ક્ષત્રિયથી શુદ્ર કન્યામાં ઉત્પન્ન થએલો કૂર આચારવિચારવાળો પુત્ર ઉગ્ર જાતિનો કહેવાય છે, કારણકે તેનું શરીર ક્ષત્રિય પુરુષથી અને શુદ્રજાતિની કન્યાથી અંધાય છે.’

આ તત્ત્વ વિષે આપણને જગતિક ઇતિહાસમાં શી માહિતી

૧ ધર્મમંથન. ૨ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય. ૩ ઉપરના ગ્રંથોની પ્રસ્તાવના અને ખીજા લેખો. ૪ મનુસ્મૃતિ ૯, ૩૯૯

મળે છે તેનો વિચાર કરીએ. ડાર્વિન કહે છે કે પ્રત્યેક પ્રવાસીના ખ્યાલમાં એક બાબત આવી ચુકી છે કે સંકરગતિ અત્યંત દૂર હોય છે.^૧ તે લીવિંગસ્ટનનો મત આપી એમ કહે છે કે ઝાંખેઝી નદીના આસપાસના પ્રદેશોમાં પોર્ટુગીઝ અને તદ્દેશી લોકોના મિશ્રણથી એક પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ, તે મુળ જાતિ કરતાં વધુ દૂર શા માટે થઈ, એનું કારણ ભલે કોઈ કહી શકે નહિ પણ એ બાબતની સત્યતા વિષે કોઈને શંકા લેવાનું કારણ નથી. ત્યાંના એક રહેવાસીએ લિવિંગસ્ટનને નીચે પ્રમાણેનું કારણ કહ્યું, “શ્વેતવર્ણીય લોકોને પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે તેવી જ રીતે કૃષ્ણવર્ણ લોકોને પણ ઇશ્વરે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, પરંતુ આ સંકરપ્રજા સેતાને જ ઉત્પન્ન કરી હોવી જોઈએ.” તેજ પ્રમાણે રેડ્ફર્ન્ડીઅન અને નીચોના સંકરથી ઉત્પન્ન થતી જાતિ અત્યંત દૂર હોય છે એવો મત હંમ્બોલ્ટે આપ્યો છે, એમ ડાર્વિન કહે છે. મનુના શ્લોક સાથે આ માહિતી સરખાવી જોતાં સમગ્રશે કે મનુ કંઈ ગમે તે લખનારો અંધકાર નથી. હવે તેઓને (સંકરપ્રજાને) ઉગ્ર નામ અપાયું તેનું કારણ એ જ કે કૌર્યાદિગુણો ઉગ્ર નામની જાતિના લોકમાં સમાન રીતે દેખાયા. આજે પણ ઉગ્ર અને દ્વિનિયશન (પણો) લોકના સંકરથી^૨ જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે આજ પૃથ્વીપર જીવી રહ્યા છે અને તેઓ કેટલા દૂર છે એની સાક્ષી ઇતિહાસ આપી રહ્યો છે. અને ડેકાણાંની પરિસ્થિતિ જુદી છે પણ પરિણામ માત્ર સરખું આવ્યું છે એનો શાસ્ત્રજ્ઞોએ વિચાર કરવો જોઈએ એમ અમને લાગે છે ખીજે એક શ્લોક વિચાર કરવા માટે લઈએ. એમાં વળી ધંધા વિષે કહેલું છે.

‘સૂતાનાં અશ્વસારથ્યં અશ્વજ્ઞાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્યં માગધાનાં વણિકપથઃ ॥^૩

૧ Variation of plants and animals under domestication by Darwin. ૨ Lost Dominion-A. L. Carthill

૩ મનુસ્મૃતિ—૧૦, ૪૭

‘સૂત્રજ્ઞતિના પુરૂષોએ ઘોડાઓને કેળવવા, તેઓને ગાડીમાં બોડવા તથા સારથીપણું વગેરે કાર્યો કરવાં. અંબઘ્ઠ જ્ઞતિના પુરૂષોએ કાય તથા શલ્ય ચિકિત્સા કરવી, વૈદ્યહિક જ્ઞતિના પુરૂષોએ અંતઃપુરમાં રહીને સ્ત્રીકાર્યો કરવાં અને માગધ જ્ઞતિના લોકોએ વ્યાપાર શૈળગાર કરવો.’ આ ચારે સંકરજ્ઞતિઓ છે, તેના માતાપિતાનો ઉલ્લેખ મનુએ કર્યો છે અને અહીં તેમને ધંધાઓ પણ નિશ્ચિત કરી આપ્યા છે. સૂતોએ અશ્વસારથ્ય કરવું, તેવી જ રીતે સૂતજ્ઞતિ વક્તા અને કવિ પણ છે, એટલેજ તેમણે મહાભારત લખ્યું છે. અંબઘ્ઠ નામની સંકર જ્ઞતિએ વૈદ્યોનો ધંધો કરવો, વૈદ્યહિક નામની જ્ઞતિએ કલાકૌશલ્યમાં પ્રાવિણ્ય મેળવવું, માગધોએ વ્યાપાર કરવો, યુરોપીઅનોની જ્ઞતિ વિભાગણી અત્યંત સખ્ત રીતે થઈ નથી, તો પણ તેમને સંકર શબ્દનો અર્થ ખરાખર સમજાય છે અને તેમણે આ સંકર જ્ઞતિમાં નૈસર્ગિક રીતે કયા ગુણો નિર્માણ થાય છે એની પણ નોંધ કરી રાખી છે, તેની મનુના વાક્યો સાથે તુલના કરીએ. યુરોપીઅન શાસ્ત્રી જ્ઞાસુ હોવાથી તેમની યાદી કરી રાખી છે. આ એક ગુણ પણ હિંદુસ્તાનના સમાજસુધારકોમાં અવતીર્ણ થાય, તો પણ ઘણો જ ફાયદો થયો કહેવામાં કંઈ જ હરકત નથી. વૈદ્યહિકોએ સ્ત્રી કાર્યો કરવાં એમ મનુ કહે છે. પ્રો. બુગલ^૧ કહે છે કે, “પ્રાચીન દેશના સર્વ ચિત્રકાર અને વાદન કરનારા બધા સંકર પ્રજા છે.” અંબઘ્ઠ નામક સંકર જ્ઞતિએ વૈદ્ય કરવું. એ જ ગ્રંથકાર કહે છે કે, “તે દેશના વૈદ્યો લગભગ સંકર પ્રજા જ છે.” સૂત એ રથકાર, કવિ તેમજ વક્તા હતા, તે જ ગ્રંથકાર કહે છે કે, “વેનેઝુએલા દેશમાં મુલેટો એટલે નીચો માતા અને શ્વેત વર્ણીય પિતાથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા કવિ અને વક્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી છે. પ્રાચીન અને વેનેઝુએલા દેશમાં તો મનુ સરખા પક્ષાંધ દુષ્ટ લેખક તો નથી ને ?^૨ અને જ્ઞતિસંસ્થા સરખી વિનાશક સંસ્થા તો

૧ De Democratie denaut La Science by E. Bouglé.

૨ ભારતીય અસ્પૃશ્યતા ચા પ્રશ્ન-શિદ્ધે.

નથી ને ?^૧ પછી ત્યાં નિસર્ગી સંકર જાતિઓને તે તે ધંધામાં વધુ કૌશલ્ય શા માટે આપ્યું ? એનાં કારણો આપણા હાલના પક્ષાતીત સુધારકો અથવા તેમના અનુયાયીઓ અમને સમજાવે એવી અત્યંત વિનયભાવે પ્રાર્થના છે. સુધરેલા પાશ્ચાત્ય દેશના લેખકોએ લખી રાખેલા સંકરજાતિઓના ધંધા સાથે મનુએ આપેલા સંકરજાતિના ધંધાઓની તુલના કરવામાં આવે તો મનુએ લવલેશ પણ ભૂલ કરી નથી એમ જણાઇ આવશે. યુરોપના પંડિતોને પચાસેક વર્ષ થયાં આનુવંશ અને સંકર વગેરે પ્રશ્નો સમજવા લાગ્યા છે. તેઓ જેમજેમ વધુ અભ્યાસ કરતા જશે તેમ તેમ તેમને ‘ જાતિભેદ નૈસર્ગિક હોઇ રક્ષણીય છે ’ એ તત્ત્વ સમજાતું થશે.^૨ અહીં જાતિધર્મ એ શબ્દનો અર્થ જાત્યાચાર એવોલ્યુશન શકશે નહિ, એટલું જ સ્પષ્ટ થાય તો યસ.

ત્રીભું પદ કુલધર્મ છે. એ કુલ ધર્મ પણ શાશ્વત છે, અહીં કુલધર્મ એ પદનો અર્થ કુલ ચાર કરી શકાશે નહીં તેના ખરો અર્થ કુલોમાં પ્રતીત થનારા નૈસર્ગિક ગુણધર્મો એવો વિચાર કરવો જોઇએ. મનુએ કુલાચારનો કાષ્ટપણ સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પણ કુલ-ધર્મનો વિવાહ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી. મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર કહે છે કે, “ મોટા થવાનો ધર્મરો કંઈ એકાદ જાતિને અપાયો નથી.” પરંતુ અમે તેને એટલું તો નિશ્ચિત કહી રાખીએ છીએ કે મોટા થવાનો ધર્મરો કુલોને જ છે.^૩ આ વિધાનની ચર્ચા ‘ વિવાહ વિચાર ’ નામના પ્રકરણમાં કરીશું. પરંતુ કુલધર્મ એટલે કુલમાં દેખાઇ આવનાર ગુણધર્મ એજ અર્થ પ્રસ્થાપિત થશે, એમ મને લાગે છે.

૧ Ancient law by H. S. Maine.

૨ Antichrist Nietzsche.

૩ Eugenics by Dean Inge; Hereditary genius by Galton, Future of life by Hurst, National life by Karl Pearson.

પ્રકરણ ૯ મું

સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

સમાજરચના કરવામાં અને નૈતિક મૂલ્યો ઠરાવવામાં કેટલીકેટલી આખતોનો વિચાર કરવો પડે છે, તેનું દ્વિગદર્શન કર્યું છે. હવે સમાજરચનાનાં તત્ત્વો તરફ વળીએ. મનુષ્ય પોતાને જીવ-સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ માને છે, પરંતુ તે પોતાને સૃષ્ટિથી બહારનો લેખતો નથી, તેથી મનુષ્યની

હીલચાલ અને ઉત્ક્રાંતિનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે કરીને સામાન્ય ઉત્ક્રાંતિની કલ્પનાનું એક અંગ થશે. સામાન્ય ઉત્ક્રાંતિમાં જીવજાતિની ઉત્ક્રાંતિને એક અંગ લેખીએ અને તે અંગનું માનવીઉત્ક્રાંતિ એ એક ઉપાંગ છે એમ લાઇએ, તો સામાન્ય ઉત્ક્રાંતિના નિયમો જીવજાતિઓને પણ લાગુ પડે છે, અને જીવજાતિની ઉત્ક્રાંતિ અપક્રાંતિના બધા નિયમો માનવસમાજની ઉત્ક્રાંતિને પણ લાગુ પડે છે. આ બંનેના પોતાના વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉત્ક્રાંતિના નિયમો હોઇ શકે, પરંતુ તેમની ઉત્ક્રાંતિ સર્વસાધારણ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિ. દરકાઇ સમાજ-શાસ્ત્રને પહેલાં પોતાના મતાનુસાર સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાંતિના નિયમોનો

૧૪૧

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

ઉદ્ભવ કરી પછી જ સમાજશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. મનુએ બરાબર એવી જ રીતે ક્યું છે. તેણે સૃષ્ટિઉત્પત્તિ વિષે કરેલી કહ્વનાનું શાસ્ત્રીયત્વ ઠરાવવાનું આ સ્થાન નથી, પરંતુ તેણે શરૂઆત બરાબર કરી છે, એટલું જ ધ્યાનમાં આવે તો ખસ છે.

સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા જોઈશું તો દેખાશે કે સૃષ્ટિમાં એકએક એમ છુટક વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી સૃષ્ટિ તેના સમૂહો તૈયાર કરે છે. હવે આ સૃષ્ટિના સમૂહો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ આ આપણી જ્ઞાતિ શબ્દ વડે નિદર્શિત થતી કહ્વના સાથે ક્યાં લગી મેળ ખાય છે તે જોવાનું રહ્યું. આવી વ્યક્તિઓમાંથી કેટલીકનો સમાવેશ આપણે તરત જ કોઈ પણ સમૂહમાં કરી શકીશું, પરંતુ બધાનું આપણે તેમ કરી શકીશું નહિ, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાતિ અને સંકર જ્ઞાતિ સંબંધીનો પ્રશ્ન રસાયનશાસ્ત્રના શુદ્ધ ધાતુ અને ખનીજ ધાતુના પ્રશ્ન જેવો મુંઝવનારો છે. એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવો હોય તો રસાયનશાસ્ત્રના પ્રયોગો પ્રમાણે જ તેનો પ્રયોગશાળામાં ઉકેલ થવો જોઈએ. અનેક વ્યક્તિઓ મળી સમૂહો થાય છે, અને તેમાંથી જ્ઞાતિ તૈયાર થાય છે. તે સમૂહોમાંથી કુટુંબ નામનો એક નાનો સમૂહ હોય છે, તેમાંથી કુટુંબસમૂહ કેને કહેવો એ પૂર્ણ નિર્વિવાહ નહિ હોય તો પણ લગભગ નિર્વિવાહ જ છે. પરંતુ 'જ્ઞાતિ' સમૂહની કહ્વના કંઈ તેટલી નિર્વિવાહ નથી. આથી 'જ્ઞાતિ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરવા માટે જુદા જુદા લોકો તરફથી વિવિધ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. કોઈ બાહ્ય શારીરિક આકારનું (somatic traits) માપ નિશ્ચિત કરી તે ઉપરથી સમૂહની વ્યાપ્તિ (accompaniment) નિશ્ચિત કરે છે. ખીજા ભાષાશાસ્ત્ર (Philology)નો અભ્યાસ કરી તેના આધારે સમૂહોના સમાનધર્મો કહે છે. ત્રીજા વળી સમૂહોના કેટલાક રીતરિવાજોને પ્રધાન માની તેમની તુલનાથી સમૂહો નિશ્ચિત

૧ મનુસ્મૃતિ ૧-૧-૫૭

સમાજવ્યવસ્થાનાં વિવિધ તરતો

૧૪૭

કરવાના પ્રયત્નો કરે છે, પરંતુ આ સર્વ બાહ્ય ચિહ્નોની અદલા-બદલ થઈ શકે એમ હોવાથી તેમાંથી પ્રાણીશાસ્ત્રીય જાતિ (Breeding unit) નિશ્ચિત થઈ શકે તેમ નથી. અમે પ્રાણી-શાસ્ત્રીય જાતિ શા માટે કહીએ છીએ તેની સાંગોપાંગ ચર્ચા જાતિ-સંસ્થા નામના શીર્ષક નીચે કરીશું. અહીં જોટલું જ બતાવવું છે કે જાતિ નિશ્ચિત કરવી એ આપણા સુધારકોને લાગે છે તેટલું સહેલું નથી. પહેલાં વર્ણો હતા, અને પછી તેમાંથી જાતિ ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેનારા લોકોને આ પ્રશ્ન સમજાયો જ નથી એમ કહેવું પડે છે। યુરોપમાંના પહેલા અભ્યાસકો^૧ જે પ્રમાણે મોટો વર્ગ (genus) લઈ તેને એકરૂપ નાનો વર્ગ (species) માનતા, તે પ્રમાણે જ આપણી તરફ હિંદુસ્તાનમાં રિથિતિ થઈ. પ્રથમ મોટો વર્ગ શુદ્ધીત લેવો અને તેમાં વાર્ષિક દૃષ્ટિએ સમૂહ પડવા લાગે તો તે ધ્યાનમાં જ લેતા નહિ, એમ કોઈપણ યુરોપના શાસ્ત્રજ્ઞોએ કહ્યું હોય એવું મારા ખ્યાલમાં નથી.

જાતિની શાબ્દિક વ્યાખ્યા કરવી કેટલી મુશ્કેલ છે એ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રજ્ઞ હોવાથી, વળી તેમને શાબ્દિક કોટીઓ (limits) કરવાની તેમ જ શબ્દોના અર્થ પર કસરત કરવાની ઇચ્છા હોવાથી, તેમને પૂર્ણ માહિતી છે. ડાર્વિન કહે છે કે, “ જાતિ શબ્દની જે અનંત વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે, તેની પણ હું અહીં ચર્ચા કરતો નથી, કોઈપણ એક વ્યાખ્યા શાસ્ત્રજ્ઞોને માન્ય થઈ નથી, પરંતુ દરેક પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞને સામાન્ય રીતે જાતિ કોને કહેવી એની આછી કલ્પના હોય છે” યુરોપના ગણિતાત્મકશાસ્ત્રનું મહાત્મ્ય ગાનારાઓએ ડાર્વિનના ઉપરના શબ્દો જરૂર યાદ રાખવા. હિંદુસમાજની પ્રત્યેક

૧ Evolution by means of Hybridization by J. P. Lotsy.

૨ Origin of Species by Darwin.

વ્યક્તિને પણ જ્ઞતિ એટલે શું એની સામાન્ય કલ્પના હોય છે; તે જ્ઞતિ નથી એમ કહેનારા નવીનોએ જ્ઞતિનું શુદ્ધ લક્ષણ કહી, તેના આધારે હિંદુસ્તાનની સર્વ જ્ઞતિ પ્રાણીશાસ્ત્રીય જ્ઞતિઓ નથી એમ ખતાવી આપવું જોઈએ, એવું કોઈ ખતાવશે તો વાદવિવાદની માથાફોડ ઝોઘી થશે. આવો જ જ્ઞતિની વ્યાખ્યા કરવાની મુશ્કેલી વિષેનો મત અર્નેસ્ટ હેકેલે પોતાની મોર્ફોલોજીમાં આપ્યો છે.

સૃષ્ટિમાં જીવજ્ઞતિની ઉત્ક્રાંતિ તથા અપક્રાંતિના શા શા નિયમો છે અને તે મનુષ્યને કેટલા લાગુ પડે છે, તેનો હવે વિચાર કરીએ. જીવસૃષ્ટિમાં પણ કેટલીક જીવજ્ઞતિઓ હલુ જીવે છે અને કેટલીક નષ્ટ થઈ છે. પ્રત્યક્ષ આ સ્થિતિ જોઈશું તો સૃષ્ટિમાં ઉત્ક્રાંતિ અને અપક્રાંતિ બંનેની પ્રક્રિયાઓ ચાલુ છે, એ સહેજે ધ્યાનમાં આવશે. આ બંને પ્રક્રિયાઓના નિયમો આપણે સમજી લેવા જોઈએ, અને તો જ આપણે સૃષ્ટિમાં જીવી શકીશું. સૃષ્ટિને કોઈનો પણ મુલાબો નથી હોતો, એનું વિસ્મરણ કરવું યોગ્ય નથી.

માનવસમાજ તરફ ઉપરઉપરથી જોનારને પણ તેમાં ચાલુ ફરક પડતો જાય છે એમ લાગે છે, અને તેથી જ તો તે સૃષ્ટિની પાછળ પ્રગતિની કલ્પનાનું આરોપણ કરે છે; પણ નિર્સર્ગમાં પર્વતો, નદીઓ વગેરે સ્થાવર વસ્તુઓ તરફ જોઈશું, તો સૃષ્ટિ કંઈપણ હીલચાલ કરતી નથી એવો ભાસ થાય છે. શિવાજી કે એવા કેઈ ભૂતકાલીન પુરૂષો જો ફરીથી એજ નામરૂપમાં અવતીર્ણ થાય તો તેમને સુધરેલા નેતાઓના રીતરિવાજોની ઝોળખાણુ પડશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ પર્વતો, નદીઓ વગેરે સ્થાવરોને તરતજ તેઓ ઝોળખી કાઢશે; ત્યારે હવે સૃષ્ટિ સ્થિર છે કે તેની પ્રગતિ થાય છે ? જીવસૃષ્ટિમાં હીલચાલો ચાલુ જ છે, પરંતુ તેમાંની ઉત્ક્રાંતિની કંઈ હીલચાલો અને અપક્રાંતિની કંઈ હીલચાલો એનો જ વિચાર આપણે કરવાનો છે.

સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૪૯

જીવસૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની નિશ્ચિત પ્રણાલી દેખાઈ આવે છે. તેને શાસ્ત્રીયભાષામાં નૈસર્ગિક ચુંટણી (Natural selection) કહે છે. જાતિઓને, સંખ્યા

૨
નૈસર્ગિક ચુંટણી અને ગુણની દૃષ્ટિએ કાર્યક્ષમ કરવા માટે જ એ નિયમ હોય એમ જણાય છે. આ

નૈસર્ગિક ચુંટણીનું તત્ત્વ ઉપયોગમાં લાવવા માટે નીચેની ચાર આખતોનો અંતર્ભાવ થાય છે. (૧) પ્રજનનું ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન (Excessive Fecundity), (૨) આનુવંશ (Heredity), (૩) અનંત ગુણોનું એકજ ઠેકાણે અસ્તિત્વ અને તેમની જુદા જુદા પ્રકારે આવિર્ભાવ થવાની પ્રક્રિયા (Variation) અને (૪) સૃષ્ટિએ કરેલી ચુંટણી, એ ચારે તત્ત્વોની સમાજની સુસ્થિતિ માટે આવશ્યકતા છે, તેમાંથી એકાદ તત્ત્વનું પાલન નહિ થાય તો સમાજની પ્રવૃત્તિ નાશ તરફ જશે.

હવે પ્રત્યેક આખતોનો વિચાર કરીએ. પહેલો પ્રશ્ન એ કે અપરંપાર પ્રજનવૃદ્ધિની શી જરૂર છે? આજે તો દરેક જગ્યાએ જગતમાં પ્રજા ઓછી થવી જોઈએ એવો મત પ્રચલિત થયો છે, તેની જવાબા હિંદુસ્થાનમાં પણ લાગવા લાગી છે, એવા પ્રકારના મતો સરકારી અધિકારીઓએ ૧૯૩૧ ની સાલના વસતિપત્રકના અહેવાલમાં આપ્યા છે, આજ ‘ અષ્ટપુત્રા સૌભાગ્યવતી ભવ ’ એ જુના આશીર્વાદને ઠેકાણે ‘ એકપુત્રા મોટારવતી ભવ, ’ એવા પર્યાય આવવા લાગ્યા છે. આ સુશિક્ષિતોની પ્રવૃત્તિ વંશદૃષ્ટિએ યોગ્ય છે કે નહિ એનો પણ વિચાર કરી શકાશે. સંતતિનિયમનનો પૂર્ણપણે વિચાર આગળ કરીશું. સૃષ્ટિને એક પ્રકારનો અવ્યક્ત દેવતા (Diety) માનીએ તો એનો હેતુ એવો દેખાય છે કે અનંતજીવ નિર્માણ કરી તેમાંથી ચાલુ પરિસ્થિતિમાં ટકી રહેવા લાયક ન હોય તેમનો નાશ કરી નાંખવો અને જે પોતાના અળપર જીવન્ત રહ્યા તેઓ નષ્ટ થએલા જીવપિંડો કરતાં કોઈપણ શુભોમાં શ્રેષ્ઠ હશે, એ

૧૫૦

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

પ્રક્રિયાઓમાં બે આવતો ગૃહીત મનાઇ છે; પહેલી આવત એ કે જેટલા જીવોનું પોષણ થઈ શકે અને અન્નવસ્ત્રો મળી શકે તેના કરતાં વધારે જીવો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ; પછી તેમનામાં જીવનાર્થ કલહ થઈ, તેમાંથી સખલ દુર્બલોની સ્યુંટણી થવી જોઈએ, એટલે સખળ તેટલા જ સિલક રહેશે. હાલમાં સમાજ ઉત્તમ રાખવાની આ નૈસર્ગિક પદ્ધતિ થોડી ઘણી અલુમાનીતી થતી જાય છે. આધુનિકોનું કહેવું એમ છે કે જેટલા જીવોનું પાલનપોષણ કરવું શક્ય છે, તેટલી જ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો તેની સંભાળ લઈ શકાય અને પરિણામે સૃષ્ટિની પદ્ધતિમાં જે અપરંપાર જીવશક્તિઓ વેડફાય છે તે નહિ વેડફાય અને મનુષ્યનું ધણુંખરું દુઃખ ઓછું થઈ જશે. અહીં સુષ્ટાસુષ્ટનો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ મનુષ્યનું કષ્ટ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે. આ બંને પદ્ધતિની તુલના કર્યા પહેલાં, તેમનાં મૂળસ્વરૂપનો વિચાર કરીએ, એટલે તુલના કરવી ઠીક પડશે.

સૃષ્ટિની પદ્ધતિનું મૂળ તત્ત્વ એવું છે કે જેટલા પિંડોનું પોષણ કરી શકાય, તેના કરતાં વધુ પિંડો નિર્માણ કરવા અને લાયક પિંડો સિલક રહેવાના. બધા જ પિંડો જે એક પ્રકારના હોય, આધુનિક સુધરેલી લાખામાં કહીએ તો બધા જ જે સમાન હોય તો સ્યુંટણી કેમ થઈ શકે ? 'સ્યુંટણી' શબ્દ ઐષ્ઠ કનિષ્ઠ ભાવ હશે તો જ ઉત્પન્ન થશે. આજે તો શાસ્ત્રો નૈસર્ગિક સ્યુંટણીનું તત્ત્વ કહેવા માટે કંઠશોષ કરી રહ્યા છે, અને મુત્સદ્દી, સમાજના નેતાઓ વગેરે લોકો માનવીસમતાની ધોષણા કરે છે ! શાસ્ત્રોની ધોષણા સાચી હોય તો આધુનિક સમાજનેતાઓ સમાજને જાણેઅજાણે નાશના માર્ગે લઈ જાય છે, એમ કહેવું પડશે. શાસ્ત્રોની પ્રણાલીને અનુસરીને વિચાર કરીશું તો નિર્માણ થએલા પિંડોમાં ફરક હોવો જ જોઈએ એમ જણાશે આ ફરક ક્યાંથી આવે છે ? એક જ માયાપની જુદી જુદી સંતતિ હોય છે તેમનામાં શું એવા ફરકો હોય છે ? તેમ ન હોય તો બધી સંતતિ સરખી રીતે જીવવી જોઈએ, પણ આમ તો

સમાજસ્થનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૫૧

થતું જ નથી. એટલે તેમાં ફરક તો રહેતો જ હોવો જોઈએ. આ ફરક કેવા પ્રકારનો છે તે જાણવું આવશ્યક છે, કારણ કે આ ફરકનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી કેટલાક પંડિતો જાત્યન્તર, વર્ણાન્તર, વગેરે સિદ્ધાંતોને અનુમોદન આપી રહ્યા છે. ફરક પડવો એના પણ અનેક અર્થો છે. તેમાંથી કયો અર્થ આ પંડિતોને માન્ય છે તે તેઓએ સ્પષ્ટ કરી કહેવું જોઈએ.

(૧) બાહ્ય ગુણોમાં દેખાનારા થોડા થોડા ફરક એકત્ર થતા જાય છે. (Acquired characters) અને અનેક પેઢીઓ પછી તેનું પરિણામ દેખાવા લાગે છે, જેમ જીરાફની ડોક ઉપયોગને લીધે લાંબી થતી ગઈ (તો હવે પછી કોણ જાણે શા માટે વધતી નથી ?)

(૨) એકદમ ગુણમાં ફરક—અકારણુ ફરક પડી, તે આનુવંશિક થતો જાય છે, એને શાસ્ત્રીય ભાષામાં (Mutation) કહે છે.

એમાંથી પહેલાંનો વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે એમાં તત્ત્વજ્ઞાનની અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોની બંને દૃષ્ટિએ ઘણા જ દોષો છે. આ તત્ત્વના અનેક અર્થો કહી શકાશે.^૧ જીવજાતિમાં જે મન છે તેનામાં અનેક પ્રકારના ફરકો પાડવાનું સામર્થ્ય હશે. આમાં ખીજાં જે તત્ત્વો ગૃહીત લેવાં પડશે. એક, પિંડોમાં એવી વ્યવસ્થા (Mechanism) છે, કે જેથી થનારા ફરકો પ્રથમથી જ નિશ્ચિત થઈ તે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં અવતીર્ણ થાય છે. ખીજું એ કે પ્રત્યેક પ્રાણીની વાસના એવી હોય છે કે જેથી તેમના સર્વ શરીરમાં અને શરીરની પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયમાં હિતકારક ફરક પડવા જોઈએ. ઉપયોગ અગર અનુપયોગથી ઇન્દ્રિયો સખલ કે દુર્બલ થતી જાય છે. એ બંને તત્ત્વોથી સેન્દ્રિય પ્રાણીમાંનો પ્રાગતિક ફરક, સેન્દ્રિય પ્રાણીનું સૃષ્ટિમાં સ્થાન અને પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો પિંડને ઉપયોગ આ સર્વ બાબતોનો ખુલાસો થાય છે એમ તેના પ્રવર્તકો કહે છે.

૧ Genetical theory of natural selection by R. A. Fisher.

ત્રીજું એમ પણ કહી શકાશે કે પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં આ ફરકો પડતા જાય છે. એથું એ કે ફરકની આ પ્રવૃત્તિ પિંડની અંતર્ઘટનામાં પણ હોઈ શકે. આ ચારે બાબતોમાં સર્વ લોકોએ એક બાબત ગૃહીત માની છે, તે એ કે જે દિશા તરફ ફરક પડતા જાય છે, તે જ દિશા તરફ ઉત્ક્રાંતિનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. આ ગૃહીત કૃત્ય પ્રથમ ગમે તેટલું રૂપાળું લેખાતું હતું પણ આજે તે પ્રમાણરૂપ માની શકાય તેમ નથી. આ ચર્ચાનો એક અંચકાર એવો નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે, “ઇન્દ્રિયમાં થોડા થોડા પડતા ફરકો ઉત્ક્રાંતિને મદદ કરે છે એમ કહેનારાં બધાં તત્ત્વો ખોટાં જાણી એક બાબુ મૂકી દેવાં જોઈએ.”^૧

ખીજાં તત્ત્વોમાં શી ભાંજગડ ઉભી થાય છે એની માહિતી ઘણા લેખકોને હોતી નથી. એકદમ અકારણ ફરક પડવો એટલે જે ગુણો પિંડોમાં મૂળમાં જ ન હતા તે એકદમ પ્રતીત થવા અથવા હિંદુઓની પ્રક્રિયામાં ખોલીએ તો અવસ્તુમાંથી વસ્તુસિદ્ધિ થવી, એ કલ્પના પ્રથમ હ્યુગો ડી વ્રાઇસે (Hugo De Vries) આગળ માંડી. શાસ્ત્રીયભાષામાં એ જ બાબત નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરી શકાશે. એક પ્રકારની પ્રકૃતિના પ્રાણીવર્ગમાં તદ્દિતર પ્રકૃતિના કોઈ પણ પ્રાણી સાથે સંકર ન થવા દેતાં પ્રથમ પ્રકૃતિ કરતાં વિપરિત ગુણ-ધર્મો ઉત્પન્ન થવા એટલે જ ફરક. આવા પ્રકારના (Variations) ફરકો પ્રાણીવર્ગમાં થાય છે, એમ સિદ્ધ થશે, ચારે ફરક પડે છે એ બાબત માની શકાશે.^૨ ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી આ મુદ્દાની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી તે અંચકાર કહે છે કે, “આપણે કહેવાની ફરજ પડશે કે આનુવંશિક થનારા ફરકો એ વાત હજુ સુધી કોઈએ પણ સિદ્ધ કરી નથી, અને ડાર્વિને આવા ફરકો ગૃહીત માન્યા છે તેથી તેના વિચારોમાં આ વસ્તુ વિષે ગોટાળા ઉત્પન્ન થએલા હોવા જોઈએ.

૧ Genetical theory of natural selection by R. A. Fisher.

૨ Evolution by means of Hybridization by J. P. Lohs.

તો પછી આ ફરકો તે શું છે ? તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે: માતાપિતાના પિંડોમાં જે ગુણો પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેને ધારણ કરનારા જીવનગોણકો (Genes)ની જુદા જુદા પ્રકારની ગોઠવણ^૧ થવી. એટલે અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે અસ્તિત્વમાં ન હોય એવો ગુણ કોઈપણ નવો ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ અસ્તિત્વમાં હોય છે એવા જ ગુણો જુદા જુદા પ્રકારની ગોઠવણ થવાથી વ્યક્તિ-વ્યક્તિમાં ફરક ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી જ એક જ માતાપિતાના બાળકો સામાન્ય દૃષ્ટિએ સમાન હોય તો પણ તેઓ સ્વરૂપમાં એક નથી હોતાં, અને અમે ફરક કહીએ છીએ, અને આમાં જ નૈસર્ગિક ચ્યુટણી થવી જોઈએ, તેથી જેટલી જુદા જુદા પ્રકારની ગોઠવણો નિર્સર્ગ સામે આવશે તેટલા તેમાં વધુ સુદૃઢ પિંડો મળી આવવાનો સંભવ હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વધુ સંતતિ થવી હિતકારક છે, અહિતકારક નથી. જે પિંડ આ જાતિક કલહમાં ભાગ લેતો નથી, તેને કલહના પ્રવાહમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હશે તે સ્થિતિથી ચ્યુત થવા લાગે છે. આને પિંડોની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આ કલહ જ નષ્ટ કરવા તરફ સામાજિક પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે અને તેમ જો એ ચ્યુત થવા લાગે તો એનો નાશ થવાનો જ. સૌરિયન કાળમાં જે પ્રચંડ જીવજાતિઓ હતી તે નષ્ટ થઈ છે અને નરી આંખે જોઈ પણ ન શકાય એવા જીવજંતુઓ પોતાનું જીવિત ટકાવી રહ્યા છે. અલબત્ત, માત્ર શારીરિક શક્તિ-સરાસરી ઉંચાઈની અને વજનની દૃષ્ટિએ તદ્દન યુક્ત સ્થિતિમાં હોય તો પણ-સૃષ્ટિમાં ટકી શકાતું નથી એમ જ બતાવે છે. આ જે વ્યક્તિની સ્થિતિ કહી તે જ એક જાતિમાંની ઉપજાતિઓને લાગુ પડે છે, એટલે કે એક જ જાતિમાં અનેક ઉપજાતિઓ^૨ ઉત્પન્ન

૧ Prof. J. Arthur Thomson in 'Outlines of science.'

૨ Heredity and Eugenics by Gates.

કરવાનું સામર્થ્ય તેમાં હોય છે અને તેવી રીતે ઉપગતિઓ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. કુતરો—એ જાતિ લઘુએ તે યુદ્ધિના ગુણની ખામતમાં જુદી જુદી શ્રે હાઉંડ અને હાઉંડ એ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. આ બંને જાતિઓ કરતાં 'કાલી' યુદ્ધિ ગુણની ખામતમાં જુદી જ છે, અને એ ત્રણે કરતાં યુદ્ધોગ વળી જુદો જ. આવી રીતે કુતરાઓની પણ અનેક ઉપજાતિઓ^૧ કહી શકાશે. પરંતુ આ સર્વ જાતિઓનું સંગઠન એને એકીકરણ કરવાની ચળવળ એ જાતિઓના પંડિતોએ કે સુધારકોએ શરૂ કરી છે કે નહિ એ કંઈ સમજાતું નથી. ખરી રીતે જોતાં કુતરો એ અતિ સુધરેલી જાતિ છે અને અમારા સુધારક બંધુઓ તો પછાત-એમનાથી ઘણા જ પછાત છે ! કુતરાઓની જાતિમાં સ્ત્રીઓને સમાન હક્ક છે. નારદસ્મૃતિમાં^૨ કહ્યા પ્રમાણે સ્ત્રીને પુનર્વિવાહનો હક્ક છે. ડો. હરિસિંગ ગૌર કાયદામંડળમાં બિલ લાવ્યા તે પહેલાં જ તે જાતિની સ્ત્રીઓને છુટાછેડાનો હક્ક મળ્યો છે. આ જાતિમાંથી જ સુધરેલા અમેરિકનોએ અનિર્બંધ સંભોગનું (Free union) તત્ત્વ પ્રહણ કર્યું છે, એમ તે જાતિના કેટલાક કુતરાઓનું કહેવું છે. આ સમાજમાં મુડીવાળો વર્ગ નથી. કાર્લ માર્ક્સ પોતાનું અર્થશાસ્ત્ર દેવશુની સરમાના છોકરા પાસે શીખ્યો હતો એવી લોકવાયકા છે. સર્વ દષ્ટિએ આટલી સુધરેલી જાતિ હોવા છતાં આ જાતિમાં સંતતિરક્ષણનો ભાર સ્ત્રીજાતિ પર જ પડે છે, તેથી તેઓની મહિલાપરિષદમાં સંતતિનિયમનો ઠરાવ તરતમાં જ પસાર થયો છે એવું સંભળાય છે. આ જાતિમાં પ્રિયારાધન (Love-marriage)નો રિવાજ હોવાથી પ્રીતિવિવાહો સર્વત્ર પ્રચલિત છે. એકંદરે જોઈશું તો કુતરાની જાતિ અત્યંત સુધરેલી છે, એમ કહેવામાં જરાપણ હરકત નથી. ઠીક, કુતરામાં ખીજા અનેક સમજાંસ

૧ New Evolution by Clarke.

૨ History of Dharmashastra by P. V. Kane.

સમાજરચનાનાં વિવિધ તરવો

૧૫૫

અને સુધરેલા રિવાજો છે, પરંતુ સ્થલાભાવને લીધે વધુ ચર્ચા ન કરવી જ સારી.

એક જ જાતિમાં અનેક ઉપજાતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાંથી ઘણી જ થોડી સિલક રહે છે, એવી સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા છે. જે જાતિઓ ટકી શકે છે, તેમનામાં કોષ્ટક ને કોષ્ટક પ્રકારનું શ્રેષ્ઠત્વ હોય છે અને તેથી જ તેઓ સિલક રહે છે. આ શ્રેષ્ઠત્વ પણ નૈસર્ગિક કલહના પ્રવાહમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે. જે ફરક જીવનાર્થ કલહમાં ઉપયુક્ત થશે તે જાતિમાં સિલક રહેશે. આ સામાન્ય રીતે નૈસર્ગિક ચુંટણીની તાત્કાલિક ચર્ચા થઈ. તેમાં નૈસર્ગિક ચુંટણીની પ્રક્રિયાનો આપણે થોડો ઘણો બોધ કરી લીધો. હવે આપણો સમાજ (હિંદુસમાજ) આજની સ્થિતિમાં છે તેવો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. અમારા મતે તો હિંદુની સમાજરચના (પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં ઉછરેલા સુશિક્ષિતોએ કરેલા કેટલાક ગોટાળાઓ બાદ કરતાં) અત્યંત માર્મિક, દુરદર્શી અને સુંદર તરવો પર થઈ છે અને તે મતને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે જ આ ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ છે.

જ્યારે આપણે માનવસમાજ વિષે બોલવા લાગીએ છીએ, ત્યારે આ પ્રશ્ન અત્યંત ગુંચવાડા ભરેલો થઈ બેસે

૩

માનવી ચુંટણી

છે. ઇતર જીવજાતિઓના પ્રશ્ન કરતાં આ પ્રશ્ન થોડા ભિન્ન સ્વરૂપનો છે. જીવજાતિઓમાં મુખ્યત્વે કરીને તે જાતિની પિંડાત્મક (Eugenic or biological) પ્રગતિનો જ વિચાર કરવાનો હોય છે. માનવજાતિમાં પિંડપ્રગતિનો વિચાર કરવાનો તો હોય છે જ; પરંતુ વધારામાં સામાજિક એટલે સાંસ્કારિક (Psycho-social or traditional) પ્રગતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.^૧ તિર્થંક

^૧ Social decay and rogeneration by R. Austin Freeman; Heredity and selection in sociology—Chatterton Hill.

યોનીમાં સાંસ્કારિક પ્રગતિ હોતી નથી, એ મત અમને માન્ય નથી, પરંતુ તે મુદ્દાની સાંગોપાંગ ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી. અહીં એટલું જ બતાવવાનું છે કે મનુષ્ય પ્રાણી બુદ્ધિ (Intelligence) અને નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ (Instinct) વગેરે ગુણોની વ્યાખ્યા એને ઠીક લાગે તેવી જ રીતે કરી લે છે. વળી સામાજિક પ્રગતિની પણ આજ જોઈએ તેવી જ વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. માત્ર ઔદિક લાયકાત એ કંઈ સામાજિક પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ નથી. અહીં આધ્યાત્મિક સામાજિક, નૈતિક વગેરે એકાએક બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે. સમાજોના ઉત્કર્ષ અપકર્ષના નિયમોનો વિચાર કરી તે નિશ્ચિત કરવાના હોય છે. જગતના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ એક ગુણને માન અપાયું હોય એમ દેખાતું નથી. અમેરિકાના રેડ ઇન્ડિઅન લોકો તેના પ્રતિસ્પર્ધી યુરોપના શ્વેતવર્ણીય લોકો કરતાં શરીરબળમાં એછા ઉતરે તેવા ન હતા, બલકે વધારે સુદૃઢ હતા. પરંતુ પોતાના સામાજિક ગુણોને લીધે યુરોપીઅનોએ તેમને પાદાઠાંત કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ નષ્ટ કરી વિજયી થઈ શક્યા. શ્વેતવર્ણીય યુરોપીઅનો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તદ્દેશીય જાતિઓનો નાશ કર્યો! નષ્ટ થએલી જાતિઓની યાદી ડાર્વિને અને રૅટ બેલે આપેલી છે. આવા પ્રકારના નાશમાંથી હિંદુસમાજ બચી ગયો તેનું કારણ તેઓ અહીં આગળપણે વર્ચ્યા^૧ એમ નથી, પણ આપણી સમાજરચના આગળ અને સંસ્કૃતિ આગળ તેમનું કંઈ ચાલી શક્યું નહિ. માનવસમાજનો વિચાર કરતી વખતે પિંડપ્રગતિ અને સાંસ્કારિક પ્રગતિ, બંનેનો વિચાર કરવો જોઈએ અને મુખ્યત્વે કરીને કયી પ્રગતિ હિતકારક છે, એ પણ સાથે સાથે જોવું જોઈએ, કારણ કે માનવી પાસે તત્ત્વજ્ઞાન છે, ઇતિહાસ છે, ધર્મ છે, કલા છે, સંતતિ-

૧ Social Statistics by Herbert Spencer, Rise of the Christain power in India-B. D. Basu.

સમાજસ્થનાનાં વિવિધ તરંગો

૧૫૭

નિયમન છે, તેને બોલશેવીઝમ પણ છે, અનંત બાબતોથી તે વિંટળાએલો છે. અમે ઉપર કહ્યું જ છે કે, સર્વસાધારણ જીવઉત્ક્રાંતિના નિયમો મનુષ્યસમાજને પણ લાગુ હોય છે, તેથી બાહ્ય જગત (world of things) અને અંતરજગત (world of thought) વચ્ચે એક પ્રકારનો સમન્વય રહેવો જોઈએ.

મનુષ્યેતર જીવસૃષ્ટિ તરફ નજર નાખીશું તો નિકૃષ્ટ પિંડોનો નાશ અને જીવનને લાયક તેટલા જ પિંડોની ચુંટણી એ પ્રણાલી આવ્યાહત ચાલુ છે. સાં કોઈ પિંડ નાલાયક થાય તો તેને અનૈસર્ગિક રીતે જીવાડવામાં આવતો નથી અથવા લાયક પિંડને અનૈસર્ગિક રીતે પછાત પણ રાખવામાં આવતો નથી. મનુષ્યોમાં પણ જેમને આપણે ઓછા ઉત્ક્રાંતવંશ કહીએ છીએ તેમનામાં પણ આ પ્રધાનું પ્રાબલ્ય દેખાઈ આવે છે. સુધરેલા^૧ સમાજો પણ નૈસર્ગિક બાબતોની ચુંટણી વિષે નિરપેક્ષ નથી. સુધરેલા સમાજમાં પણ નિસર્ગના એટલે જન્મમૃત્યુના નિયમો પણ પ્રભાવશાળી હોય છે. આજે આફ્રિકામાં જે જાતિઓ જંગલી ગણાય છે, (અહીં એટલું જ સૂચવી રાખીએ છીએ કે જાતિની ખરેખરી માનવી નમુનામાં પ્રગતિ થાય છે, એ બાબત અમને માન્ય નથી અહીં અમે જંગલી, પ્રાગતિક વગેરે શબ્દો ચર્ચાની સગવડ માટે વાપર્યાં છે) તેના અંદરઅંદરના જીવનાર્થ કલહ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું તો માનવ કેટલાં સંકટોમાંથી અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ વિકટ છતાં સુધારણાના માર્ગ તરફ વળ્યો છે એની આઘી કલ્પના^૨ આવશે. પ્રગતિનો માર્ગ તેમની આંખ સામે આવવા માટે કેટલીએ પેઠીઓ સુધી થોભી જવું પડ્યું અને તે પ્રગતિના માર્ગ અવલંબતાં કેટલીએ ભૂલો કરી હશે. એક એક ભૂલ સુધારતાં કેટલીએ પેઠીઓ નીકળી

૧ See Karl Pearson's pamphlet in answer to Lord Salisbury.

૨ Martyrdom of man-Winwood Reade.

૧૫૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ગાંધ હશે એ સર્વ મુદ્દાઓની થોડી કદપના આવે તો મનુષ્યની સુધારણા કરવાના પ્રયત્નો કરનારના હૃદયને ફાળ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. આ સ્થિતિમાં નૈસર્ગિક ચુંટણીનો અમલ પૂર્ણ રીતે થયો હોય છે અને કોષ્ટપણ દષ્ટિએ હીન થએલા પિંડોનું રક્ષણ કૃત્રિમ રીતે રક્ષણ કરવાની સગવડ કરેલી હોતી નથી. આવી પદ્ધતિનું પરિણામ એ આવે છે કે આવા સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષો ખંતીલાં, બલવાન, શૂર ઉદ્યોગી, સાહસપ્રિય એવાં જ નિર્માણ થયાં છે, કારણકે આમાં કોષ્ટપણ ગુણોની જો એકાદ જાતિમાં થોડીધણી ઉણુપ ઉત્પન્ન થાય તો તે જાતિ નૈસર્ગિક ચુંટણીના ચક્રમાં ક્યારે પણ નષ્ટ થઈ જશે. એનું એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લઈએ. અમેરિકામાં રેડ ઇન્ડિયન નામની જાતિ રહેતી હતી. તે જાતિ દેશાંતરના કે રથલાંતરના પ્રવાસે નીકળેલી ત્યારે જો તે જાતિમાંની એકાદ સ્ત્રીને પ્રસવકાલ પ્રાપ્ત થાય, તો તે જરા નાના ઝાડ પાછળ જતી અને પ્રસુત થઈ થોડા વખતમાં તો પોતાનું આળક ખભા પર લઈ ફરીથી પોતાની જાતિ સાથે ચાલવા લાગતી. આવી પરિસ્થિતિમાં ધણીએ સ્ત્રીઓ મૃત્યુ તો પામી હશે જ, પરંતુ જે કંઈ સિલક રહી હશે તેમની શારીરિક શક્તિ અને તેમની સંતાંત કયા રૂપની હશે એનો વિચાર વાચક પોતે જ કરી લે.

નિસર્ગમાં જીવજાતિઓ નીચેના ત્રણ પ્રકારેથી પોતાની જાતને ટકાવી રાખે છે.

(૧) પોતાની જાતિના પિંડો એટલા બધા નિર્માણ કરવા કે નિસર્ગ કે નૈસર્ગિક શત્રુ ગમે તેટલો નાશ કરે તો પણ પોતાની સંખ્યા સિલક રહે જ. આવા પ્રકારના વર્ગો દુબળા હોય તો પણ વિજયી થાય છે. વિનયશીલોને જગતનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે.^૧ આ પ્રકારનો પ્રાણીવર્ગ એટલે ઘેટાં, ગાય વગેરે કોષ્ટની પણ હત્યા કરતાં નથી.

૧ Holy Bible. Darwinism and Race Progress by J. B. Hayeraff.

સમાજસ્થાનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૫૬

ધતર વર્ગો જ દત્યા કરે છે, છતાં તેઓ પોતાના પ્રજ્ઞેત્પાદનના સામર્થ્ય ઉપર જગતમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ રાખે છે. આજ નિયમ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં સમાજના નીચલા વર્ગોને લાગુ પડે છે.

(૨) ખીજો માર્ગ એ કે પોતાની જાતિનું વર્તન એવું રાખવું કે જાતિના શત્રુને આ અમુક જાતિના જીવ છે, એવો ભ્રોધ જ થાય નહિ. આ લુસ્ચાર્થ (Disimulation) ભરેલી જાતિરક્ષણની પદ્ધતિ; આ પદ્ધતિથી જાતિ ઘણો વખત ટકી રહે છે. મનુષ્ય-સમાજમાં પણ એક વર્ગ આ પ્રકારનો છે, જેને ઠગવાના હોય તેમને એ વર્ગ એવો ભાસ કરાવે છે કે જાણે સર્વ આખતો તે લોકોના કલ્યાણ અર્થે જ કરે છે. આ વર્ગનું ઉદાહરણ હિંદુસ્થાનમાંથી દેવાનું પ્રયોજન નથી.

(૩) ત્રીજો વર્ગ માત્ર પોતાના બાહુબલપર કે બુદ્ધિબલપર આધાર રાખી જગતમાં વિજયી થવાનો પ્રયત્ન કરનારો વર્ગ છે. વ્યાધ, સિંહ આદિ વનરાજોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે પરંતુ સૃષ્ટિને આ વર્ગ સાથે અરાખર મેળ લાગતો નથી, કારણ કે આ વર્ગ સર્વ ઠેકાણે એાછો રતો જાય છે. સમાજમાં આ વર્ગ વિદ્યાપ્રિય ધ્યાત્મજ્ઞોનો અને સાહસપ્રિય ક્ષત્રિયોનો ગણાય. સમાજમાં આ લોકોની સંખ્યા પણ બહુ જ એાછી હોય છે. આ ત્રણ પદ્ધતિમાંની કઈ પદ્ધતિને ક્યારે અંગીકાર કરવો એ દરેક સમાજે પોતાની વિવક્ષિત કાલની સ્થિતિ જોઈ ઠરાવવું જોઈએ.

નૈસર્ગિક સુંદરણીનું તત્ત્વ જ માનવસમાજના ઐશ્વર્ય કનિષ્ઠત્વ અગર નાશનું કારણભૂત છે, એમ અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ. સુંદરણી થવા માટે જેટલાનું પોષણ થઈ શકે તેના કરતાં વધારે જીવો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ, પછી તે જીવોમાં સ્પર્ધા થઈ એણેનું ઐશ્વર્ય પ્રસ્થાપિત થવું જોઈએ. એ મળનારું અન્ન ઉત્પન્ન થએલા જીવો માટે પુરતું હશે તો જીવનાર્થ કલહ નહિ રહે અને ઐશ્વર્ય કનિષ્ઠ

ભાવોની ચુંટણી પણ નહિ થાય. પછી જે પ્રકારના જીવો ઉત્પન્ન થશે, તે બધા સારા, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થનારી બધી વસ્તુઓ સારી, એ તો ધણું જ સાઈ, પરંતુ તેવી સ્થિતિ નિસર્ગમાં નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. આવી સ્થિતિમાં અન્ન વસ્ત્રો ધણાં મળવાથી એક પ્રકારના બાહ્ય અને ઉપરઉપરથી રૂપાળા દેખાતા સંસ્કારો તે સમાજમાં ઉત્પન્ન થશે, પરંતુ આ સુધારણા ટકાવી રાખવી હોય તો વ્યક્તિએ પોતાની હયાતીમાં પ્રાપ્ત કરી લીધેલા ગુણો તે વ્યક્તિની સંતતિમાં સંક્રાંત થવા જોઈએ અને તેને માટે કાર્ય પણ વ્યવસ્થા સૃષ્ટિની પ્રક્રિયામાં હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે થવા માટે જાતિની આનુવંશ પદ્ધતિ લામાર્ક (Lamarck) કે તેના આધુનિક એલાઓ કહે છે તે પ્રમાણે હોવી જોઈએ, પણ આ પ્રશ્ન જ વિવાદ છે. આજ સુધીની સર્વ માહિતી અને સર્વ પુરાવા જોઈએ તો તે આ પદ્ધતિની વિરૂદ્ધ છે, છતાં પણ આપણા સમાજની કેટલીક વ્યક્તિઓ તરફથી તે પદ્ધતિને વર્ણાંતર અથવા જાત્યંતર કરવા માટે આધાર લેવામાં આવે છે. તેથી લામાર્કની પદ્ધતિ ખરેખર માન્ય કરીએ તો સમાજરચના કયા સ્વરૂપની થશે તેનો વિચાર કરીએ.

લામાર્કની આનુવંશિક પદ્ધતિનું તત્ત્વ એવું છે કે જે જે ઈંદ્રિયોનો, જે જે ગુણોનો, જે જે શક્તિઓનો જીવપિંડો તરફથી ઉપયોગ થશે, તે તે ઈંદ્રિયો, ગુણો અને શક્તિઓ વગેરેની જીવપિંડોમાં વૃદ્ધિ થતી જશે. આ પ્રકારે વ્યક્તિએ પોતાની હયાતીમાં જે ગુણોની વૃદ્ધિ કરી લીધી હશે, તે વૃદ્ધિ વ્યક્તિની સંતતિમાં પણ સંક્રાંત થશે. વળી તે સંતતિ પણ એ જ પ્રક્રિયા ચાલુ રાખે તો એ કુટુંબમાં તે ગુણોની સતત વૃદ્ધિ થતી જશે. ધારો કે એક કામગાર એ મણ વજન

૧ J. A. Thomson-‘Outlines of modern Science; Mendel’s principles of heredity; Genetical theory of natural selection by R. A. Fisher.

સમાજસ્થનાનાં વિવિધ તરફે

૧૧૧

ઉપાડી શકે છે, એ વળન ઉપાડવાનો સરખો મહાવરો રાખે તો કાલાંતરે ચાર મથુ વળન પણ ઉપાડી શકે, તેનો છોકરો જો તેના જોવો જ હશે તો એ પણ એ જ ધંધો કરવા લાગશે અને તેના કરતાં વધારે વળન સહેલાઈથી ઉપાડી શકશે આમ વંશપરંપરા વળન ઉપાડવાનું કૌશલ્ય વૃદ્ધિગત થશે અને દરેક જણ પોતાની મેળવેથી લાયકાત પોતાના છોકરામાં ઉત્પન્ન કરશે, એ જ પ્રક્રિયા ઔદિક પ્રગતિને અક્ષર-અક્ષર^૧ લાગુ પડે છે. આ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાજદૃષ્ટિએ શો અર્થ થાય છે તે જોઈએ. અમારી તરફના સમાજસુધારકો પણ જ્ઞાતિભેદ ન હોવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આ જ તત્ત્વનો ઉપયોગ કરે છે. આ આગતના પ્રમાણ તરીકે મહાભારતના નીચેના શ્લોકો કહેવામાં આવે છે:—^૨

‘ ન વિશેષોઽસ્તિ વર્ણાનાં સર્વેં બ્રાહ્મમિદં જગત્ ।
 બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વર્ણતાં ગતં ॥ ૧૦ ॥
 કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
 ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગાઃ તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૧૧ ॥
 ગોમ્બ્યો વૃત્તિ સમાસ્થાય પીતાઃ કૃષ્યુપજીવિનાઃ ।
 સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠન્તિ તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૧૨ ॥
 હિંસાકૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ સર્વકર્મેપજીવિતાઃ ।
 કૃષ્ણઃ શૌચપરિભ્રષ્ટાઃ તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૧૩ ॥
 ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણોત્તરં ગતાઃ ।
 ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન પ્રતિબિધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

૧ L' Anthropology et la Science sociale—Paul Topinard.

૨ મહાભારત-શાંતિપર્વ-મોક્ષધર્મપર્વ. અ. ૧૦૮

इत्येते चतुरोवर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ।

विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वशावतां गताः ॥ ૧૫ ॥

‘વર્ણોમાં એકબીજાથી જુદાપણું બતાવનારા કંઈ ગુણો નથી. બ્રહ્મદેવે પહેલાં સર્વ જગત્ આત્મભૂમય ઉત્પન્ન કર્યું’, તે આત્મજો પોતપોતાનાં વ્યાવહારિક કર્મો અનુસાર જુદા જુદા વર્ણોમાં વિભક્ત થયા. લાઝ રંગવાળા ઐહિક ભોગોની ઈચ્છા કરનારા, તીવ્ર વૃત્તિના, ક્રોધી સ્વભાવના, સાહસી વૃત્તિના આત્મજોએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો તે ક્ષત્રિયત્વને પામ્યા. પીળા રંગના, ગૌશાળા અને ખેતી ઉપર આજીવિકા કરનારા આત્મજો વૈશ્ય થયા. હિંસા કરવી, ખોટું બોલવું વગેરે જેને પ્રિય છે, જે લોભી છે, જે ક્રોધપણુ કર્મ કરી પોતાની આજીવિકા કરે છે તે કાળા રંગના આત્મજોએ આચારોની શુદ્ધતાનો ત્યાગ કર્યો અને શૂદ્રત્વને પામ્યા.

આ શ્લોકોને ચર્ચાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ લગાડી શકાય તેમ છે જ નહિ. પ્રથમ આ શ્લોકો મોક્ષધર્મ પર્વમાંના છે અને મોક્ષધર્મમાં ખરી રીતે વર્ણોને વિશેષ (differentia) ન પણ હોય, પરંતુ એ બાબતોનો વ્યવહારધર્મો સાથે સંબંધ કેમ થાય છે, એ સમજવું અમારી બુદ્ધિની બહારનું છે. વળી તે શ્લોકમાં કેટલી વિસંગતિ છે? પહેલા શ્લોકમાં કહે છે કે વર્ણોને વિશેષ નથી. અંગ્રેજી તર્કશાસ્ત્રની ભાષામાં વર્ણોને Differentia કહી શકાશે નહિ, ત્યારે પછીના શ્લોકોમાં આપેલું રકતત્વ, પીતત્વ, કૃષ્ણત્વ એ વિશેષ નહિ તો શું? હીક, એ ગમે તે હોય, જુદાં જુદાં કામો કરવાથી આ વર્ણોના વિભાગ થયા એટલે ધંધા પરથી વર્ણવ્યવસ્થા થઈ એવો મત આમાં છે. આ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળમાં લામાર્કની કલ્પના પ્રચ્છન્ન છે, એ સ્પષ્ટ-પણે જોઈ શકાય છે.

અમારા સમાજસુધારકોમાંથી ઘણા, જે લોકોએ આ વિશે ઘોળા પર કાળું કર્યું છે, અને આ સર્વની કલ્પનામાં વ્યક્તિએ પોતાની

સમાજમંથનાનાં વિવિધ તરતો

૧૧૩

હયાતીમાં પ્રાપ્ત કરી લીધેલા ગુણો તે વ્યક્તિની સંતતિમાં સક્ષાંત થાય છે એ માની લેવામાં આવ્યું છે. તદ્વિરૂદ્ધ અનુવંશની દૃષ્ટિએ જાતિ શુદ્ધ રાખવાની અત્યંત શુદ્ધ પદ્ધતિ, જે મનુસ્મૃતિના ટીકાકારોએ ખરાબર આપી છે તેને પંડિતોએ અનૈતિહાસિક ઠરાવી છે.^૧ જાતિના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ સંબંધી ટીકાકારોએ આપેલો ખીજો અર્થ કેવી રીતે અવ્યાવહારિક અને અનૈતિહાસિક છે એ પણ જોવું જોઈએ. અમારા મિત્ર વે. શા. અં. મહાદેવ શાસ્ત્રી દિવેકરે પોતાના ગ્રંથમાં પાના ૫૦ થી ૫૬ સુધી જે શાખાગ્રાહી પાંડિત્ય ક્યું છે, તેનું ખંડન 'જાતિવ્યવસ્થા' શીર્ષક નીચે કરીશું અહીં એટલું જ કહેવાનું છે કે આચારોથી જાતિઉત્કર્ષ થાય છે, એ શાસ્ત્રીજીનો પણ મત છે, તેવો જ મત નાગપુરના પંડિત કેશવ લક્ષમણ દમરીનો પણ છે. પંડિત દમરીએ પોતાના ગ્રંથમાં^૨

“ જાત્યુત્કર્ષો યુગેજ્ઞેયઃ પંચમે સત્તમેઽપિવા ।

વ્યત્યયે કર્મણાં સામ્યં પૂર્વવચ્ચાધરોત્તરં ॥ ”

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇ. ૩

આ શ્લોક આપી તેનો નીચે પ્રમાણે અર્થ આપેલો છે. “ વર્ણનો ઉત્કર્ષ (વિવાહથી) પાંચમી કે સાતમી પેઢીએ થાય છે. કર્મો (વૃત્તિ) બદલવાથી જે કર્મોનો સ્વીકાર કર્યો હોય તે જે વર્ણનું કર્મ છે, તેને સામ્ય થાય છે, તે સામ્ય પહેલાંની પેઢે જ એટલે વિવાહ પ્રમાણે જ પાંચમી કે સાતમી પેઢીએ નીચલા કે ઉપલા વર્ણ સાથે થાય છે.” આ કરેલા અર્થનો અર્થ સમજવા માટે એક સ્વતંત્ર ટીપ્પણ નોંધવું જોઈએ. વર્ણનો ઉત્કર્ષ વિવાહથી પાંચમી કે સાતમી પેઢીએ થાય છે

૧ ધર્મશાસ્ત્રમંથન-મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર; ભારતીય અસ્પૃશ્ય-તેજા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

૨ ધર્મરહસ્ય—કેશવ લક્ષમણ દમરી.

૧૧૪

હિંદુઓનું સમાજસ્વચરણ

આ વાક્યનો અર્થ શો ? આ પાંચ કે સાત પેઢી ચાલુ રહેનારા વિવાહમાં વરવધૂનાં વર્ણુ અગર જાતિ કયા સ્વરૂપનાં હોવાં જોઈએ ? તે પદ્ધતિ કવી રીતે સતત ચાલુ રાખવી ? વગેરે બાબતોનો પંડિતજીએ વધારે ખુલાસો કરવાની જરૂર હતી. વળી વૃત્તિ બદલવાથી વર્ણુતર થાય છે, એની પ્રક્રિયા પણ તેમણે કહેવી જોઈતી હતી, તેમણે તે કહી નથી, છતાં પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે એ લામાર્કની જ પદ્ધતિ છે. અમે કહ્યું કે લામાર્કની પદ્ધતિ અરાબર નથી, ત્યારે ખીજા એક સમાજસુધારક શાસ્ત્રી તર્કતીર્થ લક્ષમણશાસ્ત્રી જોશીએ એક વિજયી વીરના આવેશથી તે પદ્ધતિ અસિદ્ધ નથી, એમ પ્રાણીશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત જેવા સામાન્ય સમાજને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ તો રહ્યા આધુનિક સુશિક્ષિત ! ચાલો, અમારૂં કહેવું ભૂલભરેલું છે અને કર્મથી ગુણ સિદ્ધ થાય છે એ અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અરાબર છે એમ ધડીભર ગૃહીત માનીએ. હવે તે પદ્ધતિથી પણ વર્ણુનંતર થઈ શકે કે કેમ તેનો વિચાર કરીએ. ધારો કે દર પેઢીએ વૃત્તિ સ્વીકારવાથી તે વૃત્તિને લાયક મૂળ ગુણ અમુક અંશે વધતો જાય છે. દર પેઢીએ સોએ એક એ પ્રમાણમાં જો તે ગુણ વધતો જાય, તો જેમની સો પેઢીઓ એક જ વર્ણુમાં ગઈ હોય અને જેમની પાંચ અગર સાત પેઢીઓ તે વર્ણુમાં ગઈ હોય, તેમનું સામ્ય શી રીતે થઈ શકે ? સંસ્કારનું પરિણામ વર્ણુ બદલવા જેટલું જબરદસ્ત છે તો પાંચ સાત પેઢીઓ પછી તે શા માટે અટકી જવું જોઈએ ? પાંચ સાત પેઢીઓ પછી તે પરિણામો થતાં અટકે છે એમ જો માનીએ, તો પહેલી જ પાંચ સાત પેઢીઓમાં જ થાય છે એ પણ કેમ કહી શકાય ? પરિણામ થતાં અટકતાં નથી એમ માનીએ તો આગળ કહ્યા પ્રમાણે સોમાં એક એ રીતે ગુણ વધતો જાય તો સાત પેઢીઓમાં એકને બદલે (૧.૦૧)^૭ થશે અને સો પેઢીઓમાં (૧.૦૧)^{૧૦૦} જેટલો થશે. પહેલાં જો ૧.૦૭૨ એટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થશે તો ખીજામાં ૨.૫૮૨ જેટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થશે, એટલે પહેલાં કરતાં અઠી ગણી વૃદ્ધિ થાય છે. કદાચ કોઈ આક્ષેપ લેશે કે ગુણો પર સંખ્યા

સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૬૫

પરિમાણુ લગાડી શકાય નહિ એ અમે જાણીએ છીએ. ગુણોને લલે અંખ્યા પરિમાણુ લગાડી શકાય નહિ પણ તેની તીવ્રતા (Intensity)ને તો લગાડી શકાય છે અને તેવી રીતે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનાં માપ લેવાનું કાર્ય ચાલુ છે, એટલું જ અહીં સૂચવું છું. બુદ્ધિ હોવાનો ગુણુ સર્વ પ્રાણીઓમાં ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં મળી આવે છે તેથી બુદ્ધિ બુદ્ધિમાં ફરક નથી એમ કહેવું ગેરવાજબી છે. ઉપર આપેલા દાખલામાં એક ગુણુની વૃદ્ધિ થઈ એટલે તે વધુ તીવ્ર થયો એમ કહેવું જોઈએ; એટલે કે એક જાતિમાં તે ગુણુ જે પ્રમાણમાં હશે તેના કરતાં અઠીગણા વધુ પ્રમાણમાં બીજી જાતિમાં હશે. એવી સ્થિતિ હોવાથી વ્યત્યયે કર્મણાં સામ્યં । કેમ થાય ? સાચું કહીએ તો આ મહાન વ્યક્તિઓને કોઈ પણ તત્ત્વનો ખોધ નથી, કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન પર શ્રદ્ધા નથી. એમને ફક્ત સુધારણા કરવી છે, સમાજ-સુધારણા થઈ એટલે ખસ, એટલો જ એમનો હેતુ છે.

લામાર્કના તત્ત્વજ્ઞાનનો અગર રમૃતિ પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખેલાં આ પ્રકારનાં તત્ત્વજ્ઞાનોનો આશ્રય કરવાથી સમાજરચના કેવા પ્રકારની થશે એનો વિચાર કરીએ. જે લામાર્ક^૧ કહે છે તે પ્રમાણે અગર આપણાં જાત્યુત્કર્ષ પંડિતો કહે છે તે પ્રમાણે ગુણોના, ઈંદ્રિઓના અગર શક્તિના ઉપયોગથી તે તે ગુણો, ઈંદ્રિઓ કે શક્તિઓની તે તે વંશમાં પ્રગતિ થાય છે. ખરેખર એમ હોય તો કોઈ પણ મનુષ્યનો ધંધો તેની અભિરૂચિ પર અવલંબી રખાય નહિ. પ્લાહણોએ સો ખસો પેઢીઓ લગી બુદ્ધિપ્રધાન કામો કર્યાં હોવાથી તેમનામાં તે ગુણોને અનુરૂપ શરીર અને માનસરચના (Mechanism) તૈયાર થએલાં હોવાં જોઈએ, અને ઉપરના તત્ત્વ પ્રમાણે તો તે રચના ઉલટી તીવ્રતર બની હશે. વૈદકીય ધંધો કરનારી વ્યક્તિના મગજમાં વૈદકીય જ્ઞાનને અનુરૂપ જ ફરક પડતા હોવા જોઈએ. એ ફરક લામાર્કની

૧ આ બાબતમાં Simon, Terman, Spearman, Goddard, Ballard, Burt. વગેરે પંડિતોએ પુષ્કળ કાર્ય કર્યું છે.

પદ્ધતિ પ્રમાણે તેના સંતાનના મગજમાં સક્રાંત થશે એટલે કે છોકરાનું મગજ ખીજા કોઈ પણ જ્ઞાન કરતાં વૈદકીય જ્ઞાન જલદી પ્રહણુ કરી શકશે. એ છોકરો આપે વૈદાનો ધંધો શરૂ કર્યો તે પહેલાં જન્મ્યો હોત તો શું પરિણામ આવ્યું હોત તે કહી શકાય તેમ નથી. આથી કાયદા પંડિતના છોકરાએ કાયદા પંડિત જ થવું, ખેડૂતના છોકરાએ ખેડૂત જ થવું યોગ્ય છે. સમાજને નવીન ધંધાની જરૂર હોય તો તે કાણે કરવા એ સંબંધી આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઈ પણ ખુલાસો કર્યો નથી, પણ હવે કોઈ કરવા લાગશે જ. પછી લામાર્કના નિયમથી જેમ જેમ ધંધા વધતા જશે તેમ તેમ જાતિની સંખ્યા પણ વધતી જશે. આ સર્વ પંડિતોની કલ્પના સાચી માનીએ તો પ્રથમ ધંધાને લીધે એક વિવક્ષિત પ્રકારનાં શરીરપિંડ અને માનસપિંડ તૈયાર થશે, અને તે પિંડમાં ઉત્પન્ન થએલા ગુણો સંતતિમાં વધતા જશે, અને હિંદુસ્તાનની જાતિઓ પ્રમાણે પચાસ પેઢીઓ તે ગુણો ચાલે તો તે જાતિમાં વ્યક્તિને ધંધો બદલવાનું કહેવું એ અત્યંત ઘોર ગુનો થશે એમ કહેવા સિવાય રહેવાતું નથી. એ કહેવા બદલ સજજનોની મારી માગું છું. એક તરફથી સંસ્કારનું પરિણામ થાય છે, તે સંતતિમાં સક્રાંત થાય છે અને તેના પ્રભાવ એટલો જબરહસ્ત છે કે પાંચ સાત પેઢીમાં તો વર્ણુ પણ બદલાવી શકાય છે એમ કહીને તરત જ એક જ વાક્યમાં બીજી તરફથી સો સો પેઢીઓ અનેક પ્રકારના સંસ્કારમાં ઉછરેલી હિંદુસ્તાનની જાતિઓમાં ઉધું ચતુ કરણું અને જાતિઓનું એકીકરણ કરવા કહેવું એ પોતે જ કહેલાં તત્ત્વની મરકરી કર્યાં જેવું છે. પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો શો અર્થ થાય છે? આ નિયમથી જોઈશું તો જાતિઓ રાટી એટી વ્યવહારથી બદલ થવી જોઈએ, આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. આ પદ્ધતિથી પ્રાહ્મણ્યનો છોકરો જન્મથી જ પ્રાહ્મણુ અને ચંડાળનો છોકરો ચંડાળ ગણાશે. ઘણી પેઢીઓ સુધી ખેતી કરનારા વંશના છોકરાને બીજો ધંધો કરવા દેવો એ બૂલ જ છે,

સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૬૭

પછી અમારા આધુનિક શાસ્ત્રપંડિતો, આંગ્રજ ભાષા વિભૂષિત માત્ર કહેવાતા સુશિક્ષિતો, શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી અજ્ઞાન એવા સાહિત્યસામ્રાટો, અને પોતાની વિચારસરણીને ધ્વજવાક્ય સમજનારા સામાન્ય સદ્ગૃહસ્થો, કહે તે કહે અને લખ્યા કરે. ખરી વાત તો એ છે કે આજ જે સમાજસુધારણા થઈ રહી છે તે કોઈ પણ શાસ્ત્રીય તત્ત્વો પર રચાયેલી નથી. તે આજ સુશિક્ષિત તરીકે આગળ થનારા વર્ગને—સમાજના બહુસંખ્યાકવર્ગને નહિ—‘હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાત’ છે, અને તેથી જ તે ધર્મ હશે. ‘હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાત’ અને આત્મ-તુષ્ટિકારક એકાદ ક્રિયા હોય તો તે પણ ધર્મ જ છે એ ભગવાન શ્રી-કૃષ્ણનો મત છે. એમ એક આધુનિક પંડિતે કહ્યું જ છે.^૧ તેણે ‘આત્મતુષ્ટિ’ એ પદ પર અનેક ગૃહીત કૃત્યો—અસિદ્ધ ગૃહીત કૃત્યો લઈને ઘણુંએ લાભ્ય કર્યું છે, પરંતુ તેનો સર્વનો વિચાર અહીં થઈ શકશે નહિ; તેથી કર્મથી વર્ણુ અદલે છે વગેરે બેજવાબદાર વિધાનો કરનારને અમે હાથ બેડીને વિનતિ કરીએ છીએ કે ભાઈઓ! “સર્વના પાદે મારા દંડવત્” પરંતુ તમે જે કાળ ઉપર બેસો છો તેને જ કાપનારા આવા સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો કરતાં પહેલાં જરા સ્વસ્થ બેસી વિચાર કરો, તેમાં તમારું કંઈ નુકશાન થવાનું નથી.

લામાર્કની અસિદ્ધ^૨ પદ્ધતિ છોડી દઈ નૈસર્ગિક ચુંટણીની પદ્ધતિનો આશ્રય કરવો જોઈએ. અનેકવિધ પિંડ નિર્માણ કરી, તેમાંથી પ્રયત્ન એટલા જ સિલક રાખવા એવી સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા દેખાય છે. અહીં પ્રયત્ન શબ્દનો અર્થ જીવનક્ષમ (Fit to survive) એટલો જ છે, પછી તે કોઈ પણ કારણથી જીવેલો હોય. દાખલા તરીકે હિમાચ્છાદિત દેશમાં કાળા સસલા કરતાં ઘોળું સસલું વધારે

૧ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય—તર્કતીર્થ કોકબે.

૨ Genetical theory of natural selection—Fisher; Evolution by Lotsy.

જીવી શકે છે; કારણ કે તેનો ધોળો રંગ શિકાર કરનારને દેખાતો નથી. જે પ્રમાણે એક જ જાતિમાં અનેક વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી મજબુત હશે તેટલાની જ ચુંટણી થવાની, તેવી જ રીતે અનેક જાતિમાં અનેક ઉપજાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંની મજબુત જાતિઓને ઐશ્વર્ય અને અધિકાર પ્રાપ્ત થવાના. અમરતી જ કોઈ પણ નિર્ગુણ જાતિ ઉઠી કોઈ પણ અજ્ઞાત કારણોને લીધે ખીજી જાતિ પર અધિકાર ચલાવે છે એવા પ્રકારનાં વિધાનો કરવાં એ સર્વ શાસ્ત્રોનું ખૂન કરવા જેવું છે. વિષમ વસ્તુને એકી જ વખતે સમાન કરવાના પ્રયત્નની હાસ્યાસ્પદતા જલદી પ્રતીત થશે. એટલે વ્યક્તિગત લાયકાત સ્થિર થવા માટે જે પ્રમાણે વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં સ્પર્ધા થવી જોઈએ તે પ્રમાણે જાતીય લાયકાત સ્થિર થવા માટે સમૂહ સમૂહમાં પણ ચડસાચડસી થવી જોઈએ. સમાજરચના એવા કૌશલ્યથી થવી જોઈએ કે તેમાં આ બંને તત્ત્વોનો અંતર્ભાવ થઈ જાય.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે કલહ, જાતિજાતિ વચ્ચે કલહ, સમૂહ સમૂહ વચ્ચે કલહ, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે કલહ અને તે કલહને લીધે સર્વની સુદૃઢ સ્થિતિ એવી જ જે સૃષ્ટિની રચના હોય અને કલહ-દ્વારાજ જે મનુષ્યને પોતાનું હિત સાધ્ય કરી લેવાનું હોય, એવું જ જે માનવીપ્રગતિનું મૂલભૂત શાસ્ત્ર હોય તો દયા, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ વગેરે જેમને માનવી ઉચ્ચ ગુણો તરીકે લેખે છે તે સર્વ નિરર્થક છે એમ કહેવું પડશે. આ સર્વ ગુણો જે જીવનાર્થ કલહમાં નિરૂપયોગી હોય તો માનવીસમાજમાંથી તેમને બની શકે તેટલું જલદીથી પાણીચું મળવું જોઈએ. 'જે વિનાશી છે, જેને ભાંગી, તોડી, શેકી, અગ્નિવડે શુદ્ધ કરી પછી આકાર આપવાનો છે એવા ક્ષુદ્ર જંતુઓ તરફ તમે દયાભાવ બતાવો છો એ બાબત શું તમરા ધ્યાનમાં નથી આવતી? તમે બતાવેલી દયાનાં સમાજમાં જે વિધાતક પરિણામ

1 Darwinism and Race progress—J. B. Huxcraft.

સમાજરચનાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૬૯

થાય છે તે દયા કરવાના ગુનામાંથી—કહો કે દૌર્બલ્યમાંથી અમે પોતાનું રક્ષણ કરવા માગીએ છીએ. અમને દયાવંતોની દયા આવે છે.”^૧ આવા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંગી છે, એવો અમારો મત છે. અમે પાછળ વ્યક્તિપ્રધાન તેમજ જાતિપ્રધાન અને નીતિ-તત્ત્વોની પદ્ધતિ કહી છે, આ પદ્ધતિઓની ભેળસેળ કરવાથી આવા તરેહના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. રાગ દ્વેષ, લોભ ઔદાર્ય, હિંસા અહિંસા વગેરે એકાએક ગુણોનું આ ઝંઘડામાં કાર્ય છે. માત્ર રાગ જેમ સમાજને સંઘટિત કરી શકતો નથી તે પ્રમાણે એકલો દ્વેષ પણ લુલો છે. આમાંથી કોઈ પણ એક ગુણના અતિરેકનું પરિણામ સૃષ્ટિમાં અનેક વખત દેખાઈ આવ્યું છે અને તેના પર વિદ્વાન કલાવંતોએ ત્રથો પણ લખ્યા છે. સર્વ ગુણોનું કાર્ય છે ખરૂં, પરંતુ ગુણ પોતાનો કયો અને પારકાનો કયો એ જોઈને કાર્ય થવાનું છે. મનુષ્ય એકાદ કોઈ સંઘને એકનિષ્ઠ રહેવો જોઈએ, તો જ અવયવ અને અવ્યવી ભાવ સિદ્ધ થશે, એ નજર સામે આવવાની જરૂર છે. પછી વિશાખદત્તે^૨ કહ્યા પ્રમાણે

‘દ્વયોઃ સારંતુલ્યં દ્વિતયમભિયુક્તેન મનસા ।

ફલં કોપપ્રીત્યોદ્વિપ્રવિ પ્રવિમક્તં સુહૃદિચ ॥’

‘અત્યંત નિષ્પક્ષપાતી મનથી કોપનું ફલ શત્રુને આપ્યું અને રનેહનું ફલ મિત્રને આપ્યું.’ રાષ્ટ્રનિષ્ઠાના રૂપાળા નામ હેડળ ઇતિર સર્વ નિષ્ઠાઓ જાણે અજાણે નિર્મૂલ થતી જાય છે, એ બરાબર નથી. આપણે રાષ્ટ્રના ઋણી છીએ એ વાત સાચી, તેવી રીતે આપણે સર્વ જગતના ઋણી છીએ, તે ઋણ આપણે કતવ્ય કર્મ કરીને, જગતનું જીવન વિશેષ હિતકારક કરીને આપી દેવાં જોઈએ, આમાં કોઈનો પણ મતભેદ નથી. પરંતુ કાર્ય

૧ Fredric Nietzsche

૨ મુદ્રારાક્ષસ—વિશાખદત્ત

૧૭૦

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

કયાંથી કરવું? જગત નામના છેડાથી શરૂ કરવું કે કુટુંબ-રૂપ નજીકના છેડાથી શરૂ કરવું? એ પ્રશ્નનો કોઈ ઉકેલ કરશે તો રોજના વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અમારા જેવી પ્રાકૃત વ્યક્તિના મનમાં ઉત્પન્ન થનારી ગુંચવણો ઓછી થશે. હાલ આપણી તરફ અનતા ચમત્કારો જોઈ જરા આશ્ચર્ય થશે. પોતે પતીત અને દીન થએલા પ્લાહણો અસ્પૃશ્યતાનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળે છે. જે કોઈ પ્લાહણ એની પાસે મદદ માગવા જાય, તો તરત જ તત્ત્વજ્ઞાનનો અને પીઠ-પણાનો ભાવ લાવી,

‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥’

‘તારવો આત્મ આત્માથી, આત્માને ન કુખાડવો;

આત્મા જ આત્મનો અંધુ આત્મા જ શત્રુ આત્મનો.’

ભ. ગી. અ. ૬, શ્લોક ૫

એવો ઉપદેશ કરવા લાગે છે. કેમ ભાઈ! ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ અસ્પૃશ્યને લાગુ નથી કે શું?

અહીં એક આખતનો ઉલ્લેખ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તે એ કે જીવનાર્થ કલહનું તત્ત્વ માન્ય કરનારાઓમાં પણ આ તત્ત્વ મુખ્યત્વે કરીને વ્યક્તિવ્યક્તિના કલહને લાગુ પડે છે એવા પ્રકારની ગેરસમજ ફેલાએલી દેખાય છે. જીવનાર્થ કલહની કલ્પના એટલે વ્યક્તિગત જીવનાર્થ કલહની કલ્પના સમાજશાસ્ત્રમાં પ્રાધાન્ય ભોગવતી નથી. સમાજશાસ્ત્રમાં જે કે આ કલ્પનાને સ્થાન છે, પરંતુ તે કલ્પના ધણાજ સંક્રમિત સ્વરૂપની હોય છે. સમાજશાસ્ત્રમાં જીવનાર્થ કલહ મુખ્યત્વે કરીને સમૂહસમૂહો વચ્ચે હોય છે. જાણે અજાણે એક જીવન્મતિનો ખીજ જીવન્મતિ સાથે અથવા ભૌતિક પરિસ્થિતિ સાથે ઝઘડો ચાલુ હોય છે. સ્વધપ્રધાન જીવોની સુરક્ષિતતાનો આધાર

સમાજરચનાનાં વિવિધ તરવો

૧૭૧

જીવોના સંઘ સાથેના તાદાત્મ્યમાં છે. સંઘ સાથે વ્યક્તિનું તાદાત્મ્ય જેમ વધારે, તેમ તેમાં અંતર્ભૂત થએલા જીવો વધારે સુરક્ષિત સમજવાના. જે પ્રમાણમાં વ્યક્તિઓનો જાતિ તરફનો આત્મીયભાવ વધશે તે જ પ્રમાણમાં તેમની જીવન-યોગ્યતા વધશે. જે સમૂહમાં વ્યક્તિને પોતાના સમૂહોની દુર્બલતા કરતાં ખીજ સમૂહની સખલતા દુર્બલતા પ્રત્યે વધુ પોતાપણું લાગે ત્યારે સમજવું કે જાતિ નષ્ટ થવાની.

ઉદાહરણાર્થ કૌરવ અને પાંડવના યુદ્ધ માટે સન્મુખ ઉભેલા બે સમૂહો વિષે વિચાર કરીએ. કૌરવોનું સંખ્યાબળ પાંડવોના સંખ્યાબળ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતું. કૌરવો તરફના વ્યક્તિગત યોદ્ધાઓ અને સેનાપતિઓ પાંડવો તરફના યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ કરતાં કોઈ પણ બાબતમાં ઓછા ઉતરે તેવા ન હતા. એકંદરે સૈન્યરચના પણ તેઓ અત્યંત આતુર્યથી કરી શકતા હતા. એવાં સર્વ સાધનો પાસે હોવા છતાં અને અધર્મથી યુદ્ધ ક્યારેય કર્યું ન હતું, છતાં કૌરવોનો નાશ થએલો દેખાય છે. એનું કારણ એ છે કે કૌરવસમૂહના કેટલાક શ્રેષ્ઠ પુરૂષોને વ્યક્તિગત નીતિશાસ્ત્ર જાતીય નીતિશાસ્ત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ લાગતું હતું. તે પુરૂષો પોતાના સમૂહ સાથે પૂર્ણ એકરૂપ પામ્યા ન હતા. ભીષ્મને કારવોના રક્ષણ કરતાં પોતાના શબ્દોની કીંમત વધારે લાગી. દ્રોણને ભારતીય યુદ્ધ કરતાં પોતાના છોકરાનાં જીવનમરણ વિશેષ બહાલાં લાગ્યાં. કર્ણ દાતૃત્વના નામ નીચે ક્વચ-કુંડળ ગુમાવી બેઠો. ખીજ બાજુ સંઘના રક્ષણ માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની શસ્ત્રસંન્યાસની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. ધર્મરાજ પણ હા-ના કરતાં અસત્ય બોલ્યા. અર્જુને નિઃશસ્ત્ર પ્રતિસ્પર્ધી પર બાણ નાખ્યાં અને ભીમે ગદાયુદ્ધના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કર્યું. કહેવાનો અર્થ એટલોજ કે કોઈ પણ સંઘમાં તે સંઘ સાથે એકરૂપ ન થએલા લોકો જેટલા વધારે, તેટલો જલદી તે સંઘનો નાશ થશે. જગતના ઇતિહાસમાં દરેક ઠેકાણે એજ બાબત બની આવે છે, પરંતુ તેની પૂર્ણાંશે ચર્ચા

૧૭૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

થઈ શકે તેમ નથી. જગતના ઇતિહાસમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઈ તે શું શીખવે છે ?

ક્રાન્સની ક્રાંતિનું સ્વરૂપ શું હતું એનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે ? રાજકારણોમાં ઉપયોગી પડનારી જે ત્રણ સંસ્થા-રાજ્ય, સરદાર અને ધર્મસત્તા (Church) જેને ખીજા લોકો ગમે તેટલી વખોડે, તે પણ ઈંગ્લેન્ડમાં કોઈને કોઈક સ્વરૂપમાં હજી પણ હયાત છે. એમણે સંસ્થામાં પોતાના સમૂહ સાથે એકરૂપ ન થએલા એવા ઓર્લીન્સ, મીરાણુ, આખે સાયસ્ વગેરે પુરુષો નિર્માણ થયા. તેમણે આ ત્રણે સંસ્થાઓનો નાશ કરી મુડીવાદી બનીયા વર્ગને અખંડ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી દીધું. પૈસાને જીવિતનું સર્વસ્વ માનવા સામે બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાન, ધાર્મિકવર્ગ અને ક્ષત્રિયાદિ શર વર્ગ જ વિરોધી હતો. તેમની સમાજ-માંથી પધરામણી થયાથી, પેટની જ કાળજી કરનારા લોકો સમાજમાં અધિકારારૂઠ થયા અને પેટ ભરવું એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યેય ઠર્યું અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ એ તેનું સાધન બની બેઠી. જગત પર આજે સર્વસાધારણ હલકા વર્ગનો સંખ્યાબળથી પ્રાપ્ત કરી લીધેલો તાબો છે.

આજે સંઘનિષ્ટાનો ત્યાગ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે, તેનું કંઈ પણ ઓસડ હોય, એમ અમારા વાંચનમાં આવ્યું નથી. હિંદુઓએ જાતિસંસ્થારૂપી ઓસડ આપી આજ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષો પર્યંત તેનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે. આગળ ઉપર શું થશે એ કહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. ખરૂં જોતાં સમૂહમાં એકજીવત્વ પ્રાપ્ત થવું અત્યંત જરૂરનું છે. એક જાતિના આચારવિચાર, આહારવિહાર, કપડાંલત્તાં વગેરે બાબતોમાં બહુ ફરક દેખાઈ આવવો સારો નહિ. એ માટે હિંદુસમાજ-શાસ્ત્રજોએ વર્ણના આચારવિચારની કેટલી સંભાળ લીધી છે એ કોઈ પણ સ્મૃતિત્રય ઉપર ઉપરથી જોતાં જણાઈ આવશે. આવી રીતે જાતિઓમાં સર્વ પ્રકારની એકરૂપતા (Standardization

૧ Future of life by Dr. C. C. Hurst.

સમાજવ્યવસ્થાનાં વિવિધ તત્ત્વો

૧૭૭

of Castes) ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. ઉપર્યુક્ત આખતોમાં એક જ જાતિમાં અનેક ફરક દેખાવા લાગે, તો જાતીયત્વ જન્મ વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં કલહ દેખાવા માંડે છે, પછી નાની સરખી જાતિ આજુબાજુ પ્રસારેલા માનવસમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે. જાતિ નષ્ટ થઈ, તો પણ સમૂહો અનવાની પ્રવૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવમાં હોવાથી ફરી સમૂહોની ઘટના થવા લાગે છે. જ્યારે જાતિના હિત અને વ્યક્તિના સુખ વચ્ચે ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્યારે વ્યક્તિ પોતાનું સુખ પ્રધાન માને છે, ત્યારે તે જાતિ, ગમે તો ઇંદ્રની અમરાવતીમાં રહેતી હોય કે સામરમતીના આશ્રમમાં રહેતી હોય; પણ વિનાશ પામશે જ એવું ભવિષ્ય કહેવામાં કંઈ હુરકત નથી. પ્રથમ જાતિજાતિના ઝગડામાં અતિ એકજીવ થએલી જાતિ જીવી, તે જ નિયમ પ્રમાણે આ એક રૂપત્વની કલ્પના કુટુંબ, જાતિ, વર્ણ, રાષ્ટ્ર, માનવ્ય ઇત્યાદિ એક પછી એક ક્રમશઃ વધુ વિસ્તૃત સમૂહોને લાગુ થવા લાગી, એ તો જાણે ઠીક, પરંતુ જાતિ-નિષ્ઠ મનુષ્યે કુટુંબનિષ્ઠ હોવું ન જોઈએ અને વર્ણનિષ્ઠ મનુષ્યે જાતિનિષ્ઠ હોવું ન જોઈએ વગેરે નિયમો કેમ સિદ્ધ થઈ શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. એક એકથી ક્રમવાર ચડતા સમૂહો સામે વ્યક્તિ-નિષ્ઠા વિરલ જ રહેશે. તીવ્રનિષ્ઠાથી માનવાદિ સમૂહોમાં વર્તનારા પુરુષો પણ વીરલા જ હોય છે પોતાના સંઘ સાથે એકનિષ્ઠ થવાની પ્રવૃત્તિ તે જ અમે નીતિ કહીએ છીએ. જે વર્તનથી પોતાનો સંઘ નૈસર્ગિક ચ્યુટણીમાં ટકી રહે તે નીતિયુક્ત અને ઇતર સર્વ વર્તન અનીતિયુક્ત, એમ અમારો મત છે. પરોપકાર કરવાની ઇચ્છા થાય તો પણ તે પ્રગલ સંઘ જ કરી શકશે, દુર્બલ સંઘ નહિ; પછી આ તત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે ગમે તે તત્ત્વજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો, પરમેશ્વરનો આધાર દેવો, ગ્રંથોનાં અવતરણો આપવાં અને પોતાથી જે જે થઈ શકે તે તે કરવાનું. પ્રત્યેક ધર્મપ્રવર્તકે^૧

૧ Improvers of mankind, Twilight of idols-Nietzsche.

આ જ તત્વ પોતાની વ્યાંખ સામે રાખ્યું છે. તેથી જ મુસલમાન નેતા 'એકાદ ચીંથરેહુલાલ મુસલમાન પણ અમને ગાંધીજી કરતાં શ્રેષ્ઠ લાગે છે' એમ કહે છે.

એકાદ માણસ મને મારા સંઘનું કે જાતિનું અભિમાન નથી એમ કહે તો એની અવશ્ય કંઈક ભૂલ^૧ થાય છે એમ સમજવું. જે તેનું તે કહેવું અંતકરણપૂર્વક સત્ય હશે તો એટલી જ ચેતવણી આપવાની કે જે સંઘમાં આવી વ્યક્તિઓ વધારે પ્રમાણમાં હશે તે સંઘ નૈસર્ગિક કલહમાં હાર ખાઈ જલદી નષ્ટ થશે હુલાસા શિક્ષિતોને લાગે છે, તે પ્રમાણે પોતાના સંઘ અગર પોતાની જાતિ વિષે અભિમાન રાખવું ખીલકુલ લજ્જાસ્પદ નથી.

કેટલે સંઘો સંઘો વચ્ચે હોય છે અને તેથી જ માનવવંશ સુસ્થિતિમાં રહે છે, એ વાત અત્યાર સુધી કરેલી ચર્ચા પરથી ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે, પરંતુ માનવસંઘો વચ્ચેનો કલહ ઘણોજ ગુંચવાડા ભરેલો હોય છે. આપણે ઘણી વખત પ્રગતિ શબ્દનો ઉપયોગ થતો જોઈએ છીએ, પરંતુ એવો ઉપયોગ કરનારા ઘણે ભાગે થોડી ઘણી કલ્પનાઓને પ્રાગતિક માની લે છે અને જ્યાં એ કલ્પના પ્રતીત થાય છે ત્યાં તે તેવા સમાજને સુધરેલો માને છે. આ કલ્પનાઓ કરતાં તે કલ્પનાઓ શ્રેષ્ઠ શા માટે તે બતાવવાનો કદી પણ પ્રયત્ન કરેલો હોતો નથી. યુરોપ અને અમેરિકા આગળ વધેલા છે એમ જોલતાં જ્યારે લોકોને સાંભળીએ છીએ ત્યારે પ્રગતિ એ શી કલ્પના છે તેનો જોધ જોલનાર કે સાંભળનાર બંનેમાંથી કાઢને ય હોય એમ અમને લાગતું નથી.

૧ Reflections on the revolution in France by Burke.

પ્રકરણ ૯ મું

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે નિર્સર્ગમાં પ્રગતિ એ પ્રકારની હોય છે. એક પ્રગતિ તો માનવપિંડની જ કરવાની હોય છે. એટલે કે માનવપ્રગતિ એક ગુણ-પ્રગતિનું દ્વૈવિધ્ય યુક્ત (Type) બનાવવાની તેને પિંડ પ્રગતિ (Eugenic or biological) કહીશું. બીજી પ્રગતિમાં મનુષ્ય ભણે વંશ દૃષ્ટિએ ગમે તેવો હોય પરંતુ તેની આસપાસનાં પરિસ્થિતિ એવી બનાવવી, કે તેની સર્વ ક્રિયા ગુણયુક્ત, નીતિપૈષક અને સમાજહિત વર્ધક આપોઆપ થતી જાય. વળી મનુષ્યના આચાર, મનુષ્યનો ધર્મ, મનુષ્યનો કાયદો, મનુષ્યનું રાજ્યશાસ્ત્ર, મનુષ્યની સમાજરચના, મનુષ્યનું સાહિત્ય વગેરે માનવીની એકાએક હીલચાલોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. આને આપણે સાંસ્કારિક (Traditional or Psychosocial) પ્રગતિ કહીએ પિંડ પ્રગતિ એટલે મનુષ્યજાતિના ગુણ ધર્મમાં જ ફરક પડતા જઈ ગુણો એક થતા જવા તે. આવા પ્રકારના ફરક નૈતિક, ઔદિક, આધ્યાત્મિક અગર સામાજિક ગુણ ધર્મોમાં પડ્યા હોય એવો પુરાવો^૧ ગયા ૩૦,૦૦૦ વર્ષોમાં તો નથી મળ્યો, એવો શાસ્ત્રજ્ઞોનો મત છે. આવા પ્રકારની પ્રગતિ બે થતી હોય તો

^૧ Stream of life-Huxley; Out Spoken essays-Inge; Social decay and regeneration-R. Austen Freeman; Racial Realities in Europe-Stoddard.

તે અત્યંત મંદ ગતિથી અને નહિ જેવી (standing to zero) થતી હશે. આ પ્રગતિ બહુ જ ધીમે ધીમે થતી હોવાથી અધીરા માણસથી કંઈ એટલો વખત થોભી શકાતું નથી પરંતુ બીજા પ્રકારની પ્રગતિ માત્ર ગમે તેટલી ઝડપથી થઈ શકે છે. જપાને એક બે પેઢીઓમાં જ યુરોપની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરી બતાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં સુધરેલા વર્ગે પણ યુરોપીઅન સંસ્કૃતિના રાગરંગ ઓળખ્યા. પરંતુ સર્વ પૃથ્વીપરના રાષ્ટ્રોમાંથી એકલા હિંદુસ્તાને, એ એક જ પરતંત્ર રાષ્ટ્રે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના હિતકારકત્વ વિષે સંશય પ્રદર્શિત કર્યો છે. અને તેવા પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન કરવા માટે તેની પાસે જાપરદસ્ત કારણો પણ છે. પહેલા પ્રકારની પ્રગતિ શુક ઝિંદુના ગુણધર્મમાં ધીમે ધીમે ચુંટણી થવાથી થાય છે. બીજા પ્રકારની પ્રગતિનું કારણ મનુષ્યની બાહ્ય સમાજરચના છે. પહેલા પ્રકારની પ્રગતિનો હેતુ મનુષ્યપ્રાણીની કર્તૃત્વશક્તિ વધારવાનો છે ત્યારે બીજા પ્રકારની પ્રગતિનો હેતુ મનુષ્યપ્રાણીના સામાજિક રીતરિવાજોમાં થોડા ઘણા સુધારા કરવાનો છે. સંસ્કૃતિને જે એક ભવ્ય મકાન માનીએ તો પહેલા પ્રકારની પદ્ધતિ ઉત્તમ માલમસાલો (Building material) ભેગો કરવા ઇચ્છશે. જ્યારે બીજા પ્રકારની પદ્ધતિ તે મકાનને ઉપરથી રંગ કેવા પ્રકારનો લગાડવો. ચિત્રો કેવાં કલાડવાં વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓનો વિચાર કરશે. બાહ્ય દેખાવ ન હોય તો પણ મકાન મજબુત બની શકે અને માલ સારો ન હોય તો પણ મકાન મોહક બની શકે. પરંતુ મુશ્કેલીમાં સપડાએલો પ્રવાસી મકાનનું મોહકત્વ જોતો ખેસશે નહિ. કોઈ વિચારી પુરૂષ ચંચલ મોહકપણા કરતાં સ્થાય તરફજ વધુ લક્ષ આપશે. કોઈ પણ મનુષ્ય ઉનાળામાં ચોતરફ ઉડનારી? માખીઓ જેવી પોતાની સંસ્કૃતિ ચંચલ હોવી જોઈએ એમ કદીએ કહેશે નહિ.

૧ Reflections on the Revolution in France-Burke.

પ્રગતિ : વાર્ષિક અને સાંસ્કારિક

૧૭૭

પરંતુ આજ સર્વ જગતમાં જે સામાજિક અને રાજકીય ચળવળો, સુધારણાના નામ હેઠળ ચાલી રહી છે તે જોઈશું તો પ્રત્યેક સુધારણામાં ફક્ત આજની પેઢીઓનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ જોવા તરફ જ દષ્ટિ છે એમ જણાશે. ભવિષ્યની પેઢી વિષે તો શી મધુર ભાષા સંભળાય છે ! એ ભવિષ્યની પ્રજા જ ઉત્પન્ન ન થાય તો ? અને ભોગભોગે થઈ જાય તો તે ઓછી ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, એવા પ્રકારની સંભળાય છે. પરિસ્થિતિ મૃદુ કરવા કરતાં પિંડ જ વધુ કાર્યક્ષમ કરવા જોઈએ એમ કહેનાર કોઈ પણ સંભળાતું નથી, અને તેમ કહેવાની જો કોઈ હિંમત કરે, તો તેની ગણતરી ગાંડામાં જ કરવામાં આવે છે. સુપ્રજનનનશાસ્ત્રના નિયમોથી પ્રજા સુદૃઢ કરો એમ કહેવાને બદલે શિક્ષણથી આકર્ષક બનાવો એવી આખા જગતમાં ઘોષણા ચાલી રહી છે.

સાર્વત્રિક-શિક્ષણ હિતકારક છે એમ ચારે તરફ કહેવામાં આવે છે; અને કર્તૃત્વવાન કર આપનારી રૈયતનો પૈસો પાણીમૂલે વેડફાઈ જાય છે. પરંતુ જેને શિક્ષણ આપવાનું છે તે શિષ્ય, શિક્ષણ લેવાને લાયક છે કે નહિ એ જોવાની કોઈ વધુ ચિંતા કરતું હોય એમ જણાતું નથી. નૈસર્ગિક રીતે કર્તૃત્વશક્તિમાં ફરક છે એવી બે વ્યક્તિઓને સરખું શિક્ષણ આપીએ તો તેમના વચ્ચેનું અંતર વધશે કે ઘટશે એ નક્કી કરવાની પણ કુરસદ નથી. આ જ લોકોને જો અશ્વશાળામાં કે ગોશાળામાં અધિકારી નિમવામાં આવે તો તેમનું વર્તન ચોક્કસ જુદી રીતનું થશે. એકાદ ભરવાડ કે ઘોડાવાળાને ઘોડાનું કે ગાયનું ધણ સોંપવામાં આવે તો તે કંઈ એકદમ સુધારણા કરવા લાગશે નહિ. તેને માનવના પ્રમાણે સર્વ પશુ સમાન છે એ તત્ત્વ જરા પણ પસંદ પડશે નહિ. તે પ્રથમ તો તેમાંથી કેના કેનામાં સારા ગુણો છે અને કાણ કાણ નિર્ગુણ છે એનો વિચાર કરશે અને સારાં પશુઓ ચુંટી

૧૯૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

કાઠી તેમાંથી જેટલાં ઉત્તમ હશે તેમની જ વધુ સંભાળ લેવાનો એ પ્રયત્ન કરશે. કારણ કે તેમની સંભાળ રાખવી એ અતે ફળદાયક છે એ વસ્તુ તેમને નિશ્ચિત રીતે ખબર હોય છે. માત્ર મનુષ્યની આખતમાં એવા પ્રકારનો શ્રમ લેવાની જરૂર તેમને જણાતી નથી. ઉલટું સાહિત્યમાં નામાંકિત થયેલા લેખકો તરફથી આવા પ્રશ્નોની મસ્કરી^૧ માત્ર કરવામાં આવે છે ! આળકને નિસર્ગે આપેલી ઔદ્ધિક શક્તિ કયા પ્રકારની છે, આ જાણવાની પદ્ધતિ જિનેટ, સાયમન, ટર્મન, ગોડાર્ડ, કુહેલમન, ખેલાર્ટ, અર્ટ વગેરે શાસ્ત્રજ્ઞોના શ્રમથી મળી આવી છે. તે પદ્ધતિ વડે શિક્ષણ લેવાની લાયકાત અગર નાલાયકાત ઠરાવી, લાયકાત પ્રમાણે શિક્ષણ આપવાથી શું વધુ ફાયદો નહિ થાય ? પછી તેઓએ સમતા, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, સામાજિક અંકુશ વગેરે કલ્પનાઓનું શું કરવું એ પ્રશ્ન ઉભો થશે. કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ કે સમાજસુધારણાનાં કેટલાંએ ગરખાં સાંભળીએ છીએ તેો પણ વધુ મહત્ત્વનું ક્યું અને ગૌણ ક્યું એ નક્કી કરવાની લાયકાત જ આ લોકોમાં નથી. તેમાં તેમનો દોષ નથી. એ સર્વ લોકોના પરાત્પર ગુરૂ સાહેબોને પણ આવી આખતોનો વિશેષ ઓધ થયો નહોતો, તેો પછી તે આખતો આપણા સુધારકોને શી રીતે સમજાય ? આપણા સુધારકો હજી રપેન્સર કે મિલ્કના યુગમાં વસે છે. યુરોપીઅન સમાજરચના પર અત્યારે ડાર્વિનના તત્ત્વોની થોડી ઘણી છાપ પડવા લાગી છે. વેઝમાન અને મેન્ડેલનાં તત્ત્વો સમાજમાં રૂઢ થઈ તે પ્રમાણે રાજકીય પદ્ધતિ, સમાજરચના, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેના ક્ષેત્રમાં ફરક પડવા લાગે એ માટે તેો યુરોપમાં એક સદી વીતવી જોઈએ.^૨ મેન્ડેલ અને વેઝમાનના મુખ્ય નિયમો પ્રજોત્પાદન અને અનુવંશ સંબંધી છે. તેથી યુરોપીઅન સમાજરચના આજ અનુવંશના નૈસર્ગિક નિયમો છોડીને જ ચાલે છે. ગઈ

૧ Eugenics and other evils—G. K. Chesterton

૨ Science and Future—J. B. Haldane.

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧૭૬

સદીમાં જ સુપ્રજનનનશાસ્ત્ર તરફ યુરોપનું લક્ષ દોરવા માટે સુપ્રજન-શાસ્ત્ર ગાલ્ટને અને તત્ત્વજ્ઞ નિત્શીએ ધણા પ્રયત્નો કર્યાં પરંતુ હજી યુરોપ ખંડ એ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરશે એમ લાગતું નથી. ગુરને જ જેનો ઓધ થતો નથી, તે સમજવા જેટલી સ્વતંત્ર બુદ્ધિ આપણા સુધારકોમાં ન હોય તો કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ખુદ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની આવી જ સ્થિતિ છે, તો ખીજા માટે શું રહવું હોય ?

આજની સ્થિતિ જોઈશું તો યુરોપમાં સંસ્કૃતિ એ શબ્દની વ્યાખ્યા તે પ્રમાણે જ કરવામાં આવે છે. “ મનુષ્યને શારીરિક અનુવંશ પણ હોય છે; માનસિક અનુવંશ એટલે પૂર્વજોએ મેળવી રાખેલું જ્ઞાન અને નક્કી કરેલા રીતરિવાજો. નિશ્ચિત કરેલા નીતિનિયમો અને આચાર ધર્મ એ કંઈ સર્વથા પિંડ પર આધાર રાખતા નથી. મનુષ્યને શ્રવણપરંપરાથી અને લેખનપરંપરાથી જે જ્ઞાન મળે છે તે તેવી વ્યવસ્થા ન હોત તો નષ્ટ થયું હોત અને દરેક પેઢીએ ફરીથી શોધી કાઢવું પડ્યું હોત. આ સામાજિક અગર માનસિક અનુવંશ મનુષ્યને અતિ હિતકારક છે. તેથી જ પિંડ ગતિ નિરપેક્ષ સુધારણા કરી લેવાની યુક્તિઓનો સમુચ્ચય એટલે સુધારણા, એવી વ્યાખ્યા મેં પહેલાં સૂચવી જ છે.”^૧ એમ પ્રો. રીચી કહે છે. કેટલી સુંદર વ્યાખ્યા ! આ વ્યાખ્યાનાં મૂળ તત્ત્વો પર જેને આપણે પાશ્ચાત્ય સુધારણા કહીએ છીએ તે સુધારણાનું ચણતર થયું છે. એ બાબત હવે અનેક પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રજ્ઞોને પણ કબુલ થતી જાય છે.

૧ Antichrist—Nietzsche, Hereditary genius, inquiries into Human understanding and Natural inheritance—Francis Galton.

૨ Darwinism & Politics—Prof. Ritchie

૧૯૦

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

પિંડ પ્રગતિ અને સામાજિક પ્રગતિ આ બંને પ્રગતિનું કાર્ય, કારણ હેતુ, ગતિ વગેરે સર્વ વિષયોમાં આત્યંતિક ફરક છે, તેથી કોઈ પણ સમાજમાં સાંસ્કારિક પ્રગતિના પર્યાયો પ્રગતિ ફટલી થવા દેવી એ વિષે ઘણો બધો શ્રમ ન લેવાય તો ટુંક સમયમાં જ આ બંને પ્રગતિમાં એક પ્રકારની અસંબંધતા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. પછી પિંડપિંડત્વ, સંસ્કારાસંસ્કારત્વ વગેરે બેદોને લીધે સંસ્કૃતિના ચાર પર્યાયો થાય છે.

(૧) પિંડપ્રગતિ કનિષ્ઠ અને સાંસ્કારિક પ્રગતિ કનિષ્ઠ, પરિણામ નાશ.

(૨) પિંડપ્રગતિ કનિષ્ઠ અને સાંસ્કારિક પ્રગતિ શ્રેષ્ઠ, પરિણામ થોડા કાલ સુધી ચારે દિશાએ બધી બાજુ કીર્તિ, જગતનું વિજેતાપણું, ઐહિક સુખ, સંપત્તિનો ઉપભોગ, પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર સાથે સ્પર્ધા. પરંતુ અંતે વિનાશ ! 'મુહૂર્તમપિ જ્વલિતં શ્રેયો ન તુ ધૂમાયિતું ચિરમ્ ।' 'અભિમાનઘનસ્ય ગત્વહૈરસુમિઃ સ્થાસ્તુ યશ્ચિચીષતઃ ।'

તેજ નહિ તદ્વાર નહિ જ્યાં, જનપદ એને કોણ કહે ?
દુષ્ટજનોની લલના કેરી, આંખભીની ના વેર વડે,
પાસ ન હોયે ઠાલ ખડ્ગ લાલા ધિક્ષ એ લોક પરે,
પ્રણામ મારાં સ્વતંત્ર રાજ્યાલંકૃત રાષ્ટ્ર તને !

વગેરે ધ્યેયો આ જ સંસ્કૃતિનાં હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં આ સંસ્કૃતિનું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી થઈ શકશે.

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્ત્રેઽ મૃતોપમ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૧

૧ ભગવદ્ગીતા

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧૮૧

ઇન્દ્રિયાર્થના સંયોગે આદિમાં જે અમી સમું,
જેર જેનું પરિણામે કહ્યું તે સુખ રાજસ.

એ પ્રગતિ શરૂઆતમાં અમૃત જેવી મધુર હોય છે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. કારણ ઇન્દ્રિયાર્થ સંનિકર્ષ એ જ પ્રથમ ધ્યેય હોય છે.

(૩) પિંડપ્રગતિ શ્રેષ્ઠ અને સાંસ્કારિક પ્રગતિ કનિષ્ઠ-પરિણામ-ભૌતિકશક્તિના સામર્થ્યપર ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિએનો નાશ કરી અન્તે પોતે પણ સૃષ્ટિમાંથી વિક્લીન પામવું. આ સંસ્કૃતિનું કાર્ય જગન્નાશ ! તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં આ સંસ્કૃતિનું વર્ણન ભગવદ્ગીતામાં ઉત્તમ રીતે કર્યું છે.^૧

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુરનોશ્વરમ્ ।

અપરસ્પર સંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

કહે તેઓ જગતે જુદું; નિરાધાર અનીશ્વર,

કામભોગથી જન્મેલું, ન કો કારણથી ખીજા.

આલંબી દૃષ્ટિએ પાર્થ ! નષ્ટાત્મા અલ્પબુદ્ધિના

નાશાર્થે ઉગ્ર કર્તિ તે જન્મે છે જગશત્રુઓ.

(૪) પિંડપ્રગતિ અને સાંસ્કારિક પ્રગતિ સમબલ, પરિણામ-સનાતન જીવન. આ સંસ્કૃતિની પ્રતિજ્ઞા યાવદ્ ભૂમંડલં ધત્તે સશૈલં વનકાનનં તાવત્તિષ્ઠતિ મેદિન્યાં સંતતિઃ પુત્રપૌત્રિકી । વંશપરંપરાગત સંતતિને પૃથ્વી નાશ અગર પ્રલયકાળ સુધી ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન. આ સ્થિતિનું વર્ણન ભગવદ્ગીતાકારે^૨ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.—

૧ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૬ શ્લો. ૧, ૨, ૩, ૫,

અમયં સત્ત્વ સંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિઃ ।
 દાનં દમશ્ચ યજ્ઞઃશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ ॥
 અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
 દયા ભૂતેશ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ॥
 તેજઃ ક્ષમા ઘૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
 ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાસ્ય ભારત ॥
 દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।
 મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥

અભય સત્ત્વની શુદ્ધિ, સુસ્થિતિ જ્ઞાન યોગમા,
 દાન, ને દમ, ને યજ્ઞ તપ સ્વાધ્યાય આર્જવ;
 અહિંસા સત્ય અક્રોધ અનિંદા ત્યાગ શાંતિ ને
 મૃદુતા દૃઢતા લજ્જા નિર્લોભ ભૂતની દયા.
 ના અતિમાન કે દ્રોહ શૌચ તેજ ક્ષમાઘૃતિ
 એ તહેને હોય જે પાર્થ! જન્મિયો દૈવી સંપદે
 મોક્ષદા દૈવી સંપત્તિ, અંધિની માની આસુરી;
 શોચ માં, સંપદે દૈવી જન્મેલો છું તું પાંડવ!

આવા પ્રકારનો ઉપદેશ તત્ત્વજ્ઞ કેડરિક નિતશે પણ કરે છે, ‘ તેં
 એક વખત સદ્ગુણનો અને તદનુપગિક દુઃખનો સ્વીકાર કર્યો છે ના ?
 તો પછી હવે અસદ્ગુણી લોકોને મળનારા ઐહિક ફાયદા તરફ
 અભિલાષ સુદ્ધિથી શા માટે જુએ છે ? જે દિવસે તેં સદ્ગુણની સુંટણી
 કરી તે જ દિવસે તેં ઇન્દ્રિયવિપયોના સુખનો ત્યાગ કર્યો છે ’

“ what ? ye chose virtue and the heaving bre-a-t; and
 at the same times ye squint coveteously at the advantanges
 of the unscrupulous. But with virtue ye renounced all
 advantages

Twilight of Idols-Nietzsche

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કૃતિક

૧૮૩

આ ચારે પર્યાયોનું ઐતિહાસિક કાર્યોનું પર્યાલોચન કરી આપણે તેમાંથી કયો પર્યાય સ્વીકારવાનો અને તે સિદ્ધ થવા માટે કયા માર્ગોનો અવલંબ કરવો પડશે તેનો હવે વિચાર કરીએ.

પ્રાચીનકાળમાં અરબ અને હાલ યુરોપીઅન લોકોનો પ્રવેશ થયા પહેલાં આફ્રિકા જેવા તમોમય ખંડમાં જે માનવવંશ રહેતો હતો અને જેના વંશજો આજે પણ હયાત છે તે લોકોમાં સંસ્કૃતિનો પહેલો પર્યાય માલમ પડી આવે છે. એક મોટા ખંડ પરમેશ્વરે કહ્યો કે નિસર્ગે કહ્યો હનરો વર્ષો સુધી આ લોકોના તાબામાં આપ્યો હતો. આ ખંડમાં જાતીય શ્રેષ્ઠત્વ માટે સમૂહોસમૂહ વચ્ચે ઝગડાઓ ચાલુ હતા અને હજુ પણ ચાલુ છે. પરંતુ તેમની આ એકંદર ધક્કા-મુક્કીમાંથી આર્યસંસ્કૃતિની તોલે ઉતરે તેવી સંસ્કૃતિ શા માટે ઉત્પન્ન થઈ શકી નહિ તેના કારણો ત્યાં રહી આવેલા અને હિંદુસ્તાનમાંથી તત્સમ જાતિની અસ્પૃશ્યતા નિવારણ થશે તો સુધારણા થઈ શકશે એમ કહેનારા મહાત્મા ગાંધી અગર તેમના અનુયાયીઓ કહેશે તો સમાજશાસ્ત્રમાં એક મહત્વની શોધ થશે. મહાત્મા ગાંધી અગર આચાર્ય કાકા કાલેલકર જે આ ખાખતની ચર્ચા કરી ખુલાસો કરશે તો સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસકોષ પર તેમના મહાન ઉપકાર થશે. વસ્તુ-સ્થિતિ એમ છે કે ઉત્તમ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી, તેને દીર્ઘ કાલ ટકાવવાની લાયકાત જ આ વંશમાં નથી. કોઈપણ કર્તૃત્વવાન વંશને ગમે તેટલી સમર્થ સરકાર પણ વધુ કાલ દયાની શક્ય નહિ. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ હિંદુસ્તાનની આજની ચળવળ છે. તે હિતકારક દિશાએ થઈ રહી છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જુદો છે, પરંતુ સર્વસમર્થ સરકાર સામે પણ લડી લેનારી ચળવળ શરૂ થઈ. આફ્રિકાના વંશોમાં તેવો કંઈ પ્રકાર થયો નથી. તેનું કારણ જાતીય નાલાયકી ? આજે તેમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમ જે કહીશું તો રૂસો, માકર્સ, લેનીન, સ્ટેલીન વગેરે લોકોએ પ્રતિપાદન કરેલી સમતાનું શું થશે ? અમારી તરફ રશિયન અર્થશાસ્ત્રનો પ્રસાર કરવા ઇચ્છનારા

૧૮૪

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

પંડિતોને અમારી એટલી વિનતિ છે કે આ મહામૂર્ખ હિંદુસમાજનો છંદ છોડી રશિયન સર્વાધિકારીઓને પત્ર લખી આજ આફ્રિકામાં જે જુદા જુદા વંશો છે, તેમને સમાજસત્તાવાદના નિયમો અનુસાર પોતાના રાષ્ટ્રના ઘટક કરી લેવાની સલાહ આપવી એટલે માનવની દૃષ્ટિએ ધણે જ ફાયદો થશે. અખિલ માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે જ રશિયાનું અર્થશાસ્ત્ર અવતર્યું છે એ બાબત પણ સિદ્ધ થશે. ઠીક, વંશ, ભાષા અને લોકસંખ્યા ઇત્યાદિ સર્વ દૃષ્ટિએ તે લોકો થોડા નથી ! માનવવંશશાસ્ત્ર, ભૂરચના વગેરે દૃષ્ટિએ તેમના છ વિભાગ પડે છે. ઍરોપોનબર્ગર અથવા સેમિટો-હેમાઇટ, ઇથોપિયન, કુલા-ઝાંડે, પિગ્મિઝ, સુદાનીઝ, ગિનીનિગ્રો. બંટુ અથવા હાટેટોટ યુશર્મેન. આટલી મોટી લોકસંખ્યા હોવા છતાં અરબ અગર યુરોપીઅન લોકો સાથે સંબંધમાં આવ્યા પહેલાં અથવા આવ્યા પછી હજુ પણ ત્યાં સંસ્કૃતિ કેમ ઉત્પન્ન નથી થતી ? આ પ્રશ્નની સાંગોપાંગ ચર્ચા સમતાવાદીઓએ કરવી જોઈએ. ચર્ચા કરશે એ દિવસ ખરેખર ભાગ્યનો કહેવાશે. ત્યાં સુધી સમતા, બંધુત્વ, સ્વાતંત્ર્ય, સમાજસત્તાવાદ, મુડીવાદ, દુષ્ટજાતિભેદ, હિંદુધર્મ પરનું કલંક વગેરે ચલણી નાણાં બજારમાં ચાલુ રહેશે એ વિષે શંકા નથી. ઠીક, આવા પ્રકારના વંશો જગતમાં છે. તેમનો વ્યવહાર ધર્મપ્રવણ સત્શીલ, પરમેશ્વરની બીક રાખનારા, સારા વંશો સાથે થવાથી તે વંશો સૃષ્ટિમાં ટકી રહે છે, અને તેમનો નાશ થતો નથી. પરંતુ તેમનો સંબંધ જે યુરોપીઅન જેવા સુધરેલા પ્રાગતિક વંશો સાથે આવે તો જગતમાં સમૂજો નાશ થયો સમજી લેવો. આપણા તરફના આહ્વાણાદિ સુધરેલા (યુરોપીઅન દૃષ્ટિએ અર્ધ સુધરેલા) વર્ગને? અમારી એ જ વિનતિ છે કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં તમે મારામારી કરો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તમે જ્યુ લોકોની પેઠે રાજકીય હક્ક નિરપેક્ષ પોતાના વંશનું રક્ષણ કરવાની

૧ Is India Civilized-Sir John woodroffe આ ગ્રંથમાં William Aroher નો 'હિંદુસ્તાન સુધરેલો નથી' એ મતને ઉત્તર છે.

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧૮૫

વ્યવસ્થા કરો, એટલે આપણી તરફની હલકી જાતિઓનો ખ્રિષ્ટિય સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ આવી તેમને કેટલા દક્કો મળે છે એ તેમને પણ સમજાઈ જશે. તેમ દક્કો મળતા નથી એમ વ્રણાઓને તો સમજાઈ ગયું છે. લશ્કરી ખાતામાં તો જાતિભેદ અને અસ્પૃશ્યતા એવો કંઈ ભેદ જ નથી, તે ખાતું સર્વથા માખાપ સરકારના તાખામાં છે. ત્યાં તો દુષ્ટ વ્રાહ્મણોએ અને તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી અસ્પૃશ્યતાનો કંઈ સંબંધ નથી. પરંતુ ત્યાં પણ અસ્પૃશ્યોની પ્રગતિ કરી નથી. અંગ્રેજ લોકોને રાજ્ય ચલાવવું છે. દીનદુખળાઓ માટે કે નીતિપ્રચાર આશ્રમો ખોલવાના નથી. જેમ જેમ અંગ્રેજો અહીં સ્થિર થતા ગયા તેમ તેમ લશ્કરમાં^૧ દેશી લોકોની ભરતી કરવાનું બાદશાહી ધોરણ બદલાવું ગયું, અને તેમ તેમ લશ્કરમાંથી અસ્પૃશ્યોને માટે બેમાલૂમ ધીમે ધીમે બંધી થવા લાગી. પછી અંગ્રેજોને અહીંની જાતિઓમાં લશ્કરી દષ્ટિએ અસલ અને ઓછા અસલ એવો ભેદભાવ સૂઝવા લાગ્યો, પછી હિંદી લશ્કરનું અસલીકરણ શરૂ થઈ જાતિવંત, આબરૂદાર અને વતનદાર જાતિઓમાંથી આ ભરતી થવાનો શિરસ્તો પડવા લાગ્યો. અસ્પૃશ્યોને મંદિરમાં ધુસાડવા માટે હિંદુઓ સાથે મારામારીઓ કરવા કરતાં તેમને લશ્કરમાં ધુસાડી નોકરીઓ અપાવવા માટે ખ્રિષ્ટિય લોકો સાથે વાદવિવાદ કરવો એવી મહાત્મા ગાંધીને અમારી હાથ જોડી વિનતિ છે. ડૉ. આંબેડકર અને સર્વ અસ્પૃશ્યો તેમના ઝાણી થશે.

આ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એવી છે કે તે જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તેણે દુર્બલ માનવવંશોને **एकमेव** દુઃખમાંથી મૂકત કર્યા અને સૌને યમહેવની સાથે ભગવાનને ધેર મોકલી દીધા (thy kingdom come) તાઈ અધિરાજ્ય થાઓ. હવે તેમના સુખને પરિસીમાં શી હોય ! ભૌતિક અને શારીરિક દષ્ટિએ જીવનાર્થ કલહ એ જીવ-સૃષ્ટિનો નિયમ જ છે અને આવા પ્રકારના વંશોમાં તે ચાલુ જ હોય

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યોતેજા પ્રશ્ન-સિંદે.

છે. અહીં નિરોગી પ્રકૃતિના પ્રયળ લોકો દુર્બલો પાસેથી અન્નવસ્ત્રો ઝુંટવી લેતા હોય છે. પરંતુ સામાજિક પ્રગતિમાં કેટલીક અનિશ્ચિત શક્તિઓનો વિકાસ થતો હોય છે. તે અનિશ્ચિત શક્તિ યુદ્ધિનો વિકાસ અને તેના વિકાસ સાથે ઉત્પન્ન થનારા ગુણદોષો. સામાજિક અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ વિકાસ ન પામેલા વર્ગો એટલે માત્ર માનવ પશુ તરીકે ફરનારા વર્ગો જ્યારે ઔદ્યોગિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ વિકાસ પામેલા વર્ગોની પડોશમાં આવે છે ત્યારે તે વર્ગો મૃત્યુપથે પડે છે, એવો ઇતિહાસ સૃષ્ટિમાં જણાઈ આવે છે. પરંતુ આ પરિણામ હજારો વર્ષ હિંદુસ્તાનમાં રહેતા બ્રાહ્મણોની પડોશમાં માત્ર જણાઈ આવ્યું નથી. તેની સમાજરચનામાં અત્યંત નીચમાં નીચ એવી જાતિ પણ સુરક્ષિત રીતે અને સુખેથી કાલક્રમણ કરતી દેખાય છે. પરંતુ ઇસ્ટિપ્રિસ્તના પિતા જેવી જ માયાળુ પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિએ જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં ત્યાં હલકા વંશોનો નાશજ કર્યો છે,^૧ એમ જણાઈ આવશે. આવી રીતે ઓસ્ટ્રેલીયાના તદ્દેશીય વંશો નામશેષ કર્યા. ન્યુઝીલેંડમાં મેઓરીસ (Maoris) લોકોનો નાશ કર્યો. ટાસ્માનીયન લોકોને પણ દેવોના દરબારમાં મોકલી દીધા. રેડ ઇન્ડીયનો પણ ન્યાયના છેદા દિવસની રાહ જોતા ખેડા છે. સેન્ડવીચ ટાપુમાંના તદ્દેશીય લોકોની વસતિ ચાલીસ વર્ષમાં ૬૮ ટકા ઘટી ગઈ, એમ ડાર્વિન કહે છે. જર્મન ભૂગોળશાસ્ત્રજ્ઞ અને માનવવંશશાસ્ત્રજ્ઞ રૅટઝેલ કહે છે : સને ૧૮૧૫ ની સાલમાં ટાસ્માનીયન લોકોની સંખ્યા પાંચ હજારની હતી તેમાંથી સને ૧૮૬૦ માં સોળ જીવ બાકી રહ્યા અને સને ૧૮૭૬ માં એકપણ ટાસ્માનીયન સમ ખાત્રા પણ બાકી રહ્યો નહિ. ન્યુઝીલેંડમાં ૧૮૫૮ સાલે ૫૩૭૦૦ મેઓરીસ લોકો હતા, તે ૧૮૭૨ સાલે ઘટીને ૩૬૩૫૭ એટલાજ બાકી રહ્યા. આજ

૧ The Descent of Man-Darwin

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧૮૭

સ્થિતિ હાટેટાટ અને રેડ ઇન્ડીયન લોકોની થઇ. આ સર્વ પરિણામોની કારણમીમાંસા ડાર્વિન^૧ નીચે પ્રમાણે કહે છે : મારક હવાપાણીથી ખચવા તદ્દેશીયવંશોને મદદ કરવામાં ન આવ્યાથી સુધરેલા અને જંગલી વંશોના કલહનો જલદી નિવેડો થઇ સુધરેલો વંશ વિજયી થાય છે. તે વિજયનાં કેટલાંક કારણો સ્પષ્ટ છે, પરંતુ કેટલાંક સમજી શકાતાં નથી. પહેલાં તો પછાત રહેલા વંશો પોતાના રીતરિવાજો બદલવા તૈયાર હોતા નથી. સુધરેલા લોકો પુષ્કળવેળા ત્યાં નવા રોગો અને નવા દુર્ગુણો લઇ જાય છે. અને તેજ દેશી લોકોના નાશનું મુખ્ય કારણ અને છે. નવા રોગથી પ્રજનો નાશ થણી ઝડપથી થાય છે. માદક દારૂનું પણ એજ પરિણામ આવે છે. કારણ કે ગમે તેવા બે જુદા જુદા વંશો એક ઠેકાણે રહે તો તેમની વચ્ચે નવીન રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એ વાત નિશ્ચિત છે.” ગરીબ ગિયારો ડાર્વિન ! સમાજનાશનાં કારણો તેને સમજાયાં જ નહિ એમ આપણી તરફનો સુધારકવર્ગ ખાસ કહેશે. તે સમાજમાં વિવાહના વયની વૃદ્ધિ, સાર્વત્રિક શિક્ષણ, અનાથવિદ્યાર્થીગૃહો વગેરે જે વધાર્યા હોત તો સમાજની ઉન્નતિ જલદી થઇ હોત ! અત્યાર સુધી પ્રગતિના પહેલા પર્યાયનો વિચાર થયો. હવે બીજા પર્યાય તરફ વળીએ.

બીજો પર્યાય એટલે પિંડનિરપેક્ષ સંસ્કારના જોર પર માનવની પ્રગતિ કરવી એ છે. તે વર્ગમાં ભૂતકાળમાં જગતમાં થઈ ગયેલી સર્વ સંસ્કૃતિઓ અને આજ જગત પર પ્રસરેલી યુરોપીયન અને તત્સમ વિકૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની સુધારણાને વિકૃતિ શબ્દ અમારી પહેલાં બીજાઓએ^૨ વાપર્યો છે. આવા પ્રકારની

૧ The Descent of man-Darwin.

૨ Civilization, a disease its causes and cures-E. Carpenter; Dilemma of civilization-Dean Inge; Decline of the west-Oswald Spengler.

૧૮૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સંસ્કૃતિની યાદી કરવા બેસીએ તો મનુષ્યનું અંતઃકરણ ખેદથી ભરાઇ ગયા વગર રહેતું નથી. 'મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણામ ।' એ નિયમ પ્રમાણે 'મરણં પ્રકૃતિઃ સુધારણાનામ ।' આવો સૃષ્ટિનો નિયમ હોય તો સુષ્ટ-દુષ્ટ એ બંને પણ સૃષ્ટિની કરાલ દાદોમાં નષ્ટ થશે.

૧કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃતપ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃતઃ ।
 ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોદ્ધા ॥
 તસ્માત્વમુત્તિષ્ટ યશો લભસ્વ જીત્વા શત્રૂન્ ભુક્ત્વ રાજં સમૃદ્ધમ્ ।
 મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥
 દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવિહાન્ ।
 મયા હતાસ્ત્રં જહિ મા વ્યતિષ્ઠાઃ યુદ્ધયસ્ય જેતાસિરણે સપત્નાન્ ॥

છું કાલ લોકક્ષય કર વિશાલ, સંહારવા લોક અહીં પ્રવૃત્ત;
 ત્હારા વિના એ નહિ જીવતા રહે, આ સૌ ઉભા બે સૈન્યમાં જેહ યોદ્ધા.
 તો ઉક તું, મેળવ કીર્તિ, પાર્થ ! જીતી રિપુ ભોગવ રાત્યરિદ્ધિ;
 હણ્યા છે હુંથી પૂર્વે જ સૌ તે, નિમિત્ત થા માત્ર તું, સવ્યસાચી !
 આ ભીષ્મ ને દ્રોણ, જયદ્રથે આ, આ કર્ણ, ને અન્ય મહાવીરો ચે,
 મ્હારા હણ્યા તું હણુ, શોચતો મા : દે યુદ્ધ, યુદ્ધ તું જીતીશ શત્રુ.

આ ન્યાયાનુસાર મનુષ્યના ઉદય અસ્ત બંને કાલ ભગવાનના જ હાથમાં હોય એટલે માનવીપ્રયત્નથી બહારના હોય તો સંસ્કૃતિ કે વિકૃતિ સાથે મનુષ્યનો જરાય સંબંધ પહોંચતો નથી. આ વિચાર કોઇ પણ વિચારી મનુષ્યના હૃદયને આઘાત લગાડ્યા સિવાય રહેશે નહિ.

આવા પ્રકારની પ્રાચીનકાળમાં નષ્ટ થયેલી સુમેરિયન સંસ્કૃતિ, ઈરિની સંસ્કૃતિ, અસુર સંસ્કૃતિ, મિસરી સંસ્કૃતિ, કાર્થેજ, એથેન્સ, મેસીડોનીઆ વગેરે સ્થળોની સંસ્કૃતિઓ, રોમન સંસ્કૃતિ-વગેરે

૧ ભગવદ્ ગીતા અધ્યાય ૧૧ શ્લોક ૩૨ થી ૩૪.

પ્રગતિ : વાર્ષિક અને સાંસ્કારિક

૧૮૬

સંસ્કૃતિઓની યાદી પણ ક્યાં સુધી આપ્યા કરવી ! સુમેરિયન સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ પણ મળતો નથી. તે સંસ્કૃતિની ભાષા પણ વાંચી શકાય તેમ નથી. તે સંસ્કૃતિ તે વખતે શું વિજ્યી ન હતી ? તો પછી તે સંસ્કૃતિ આજ માટીના ઢગલામાંથી ખોદી કાઢવી પડે છે તેનાં કારણો શું હશે તેની શોધ કરવી જોઈએ.

उद्धतः सच राजपुत्रनिवहस्ते बदिनः ताः कथाः ।

सर्वे यस्य वशाद्गतास्मृतिपथं कालायतस्मैनमः ॥

જેના પ્રભાવથી અધું સ્મૃતિતુલ્ય અન્યું છે. આવા ઉદ્ગારો રાજ ભર્તૃહરિ પ્રમાણે દરેકને કાઢવા પડશે એમ લાગે છે. એથેન્સે તો જગતને વારસારૂપે પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને કલા આપ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞ અને ઇતિહાસકાર, મુત્સદ્દી અને સેનાપતિ, શિલ્પી અને નાટકકાર એવા ઉત્તમ પુરૂષો ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં નિર્માણ થયા. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં તો હબ્રુસુધી તેમની બુદ્ધિનો પ્રતિસ્પર્ધી મળ્યો નહિ. સોક્રેટીસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, હેમેટ્રીયસ, થિઓફ્રેસ્ટસ, ડિમોસ્થિનિસ, ઇસોક્રેટસ, એરિસ્ટાઈડસ, થેમિસ્ટોકલીસ, પેરિકલીશ-વગેરે મહાન પુરૂષોનાં નામો પણ કેટલાં આપવાં ? પરંતુ જે સંસ્કૃતિમાં આ લોકો નિર્માણ થયા તે સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી બની શકી નહિ. જાણે કે અનંત અદેખી સૃષ્ટિથી આ સાન્ત સંસ્કૃતિનું ઐશ્વર્ય જોઈ શકાયું નહિ. તેથી ઉદાત્ત ગ્રીક સંસ્કૃતિ નષ્ટ થઈ. રોમન સામ્રાજ્યે પોતાનો કાયદો અને રાજ-તંત્ર પાછળ રાખ્યાં છે આજ વિસમીસદીમાં પણ કાયદાના અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીને જસ્ટિનિયનનો કાયદો જોવો પડે છે. પરંતુ રોમન સમ્રાટોની ભોજ રાજ્યએ કહ્યા પ્રમાણે ' નૈકેનાપિ સમંગતા વસુમતિ ' એવી જ સ્થિતિ થઈ. અમને લાગે છે કે સૃષ્ટિનો નિયમ છે કે માનવની, દુઃખશોકમાં શુદ્ધાવસ્થા રહેવી જોઈએ તે તરતજ મનુષ્યની આંખ સામેથી દૂર ખસી જવા લાગે છે ત્યારે ધીમે ધીમે તેની અધોગતિ થાય છે. જગતમાં ક્યાંય પણ જોઈશું તો સૃષ્ટિમાં

સર્વત્ર આવે જ અનુભવ આવેલો જણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એજ અનુભવ આવે છે. જેણે કાવેરી નદીથી તે હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય સરહદ સુધી દિગ્વિજય કર્યો, જેનો અતુલ્ય કવિશ્રેષ્ઠ કાલિદાસે

વિનાતા ધ્વમાસ્તસ્ય સિંધુતીર વિષ્વેષ્ટનૈઃ ।

દુધુવુર્વાજિનઃ સ્કંધાન્ લગ્નકુંકુમ કેસરાન્ ॥^૧

આવા પ્રકારની મૃતોને પણ તેજસ્વી બનાવી દે એવી પંક્તિઓમાં ગાયું છે, તે સમુદ્રગુપ્તની સામ્રાજ્યસત્તાનો અંત એવી જ રીતે થયો. એથેન્સની સંસ્કૃતિનો નાશ કંઈ ટાળી શકાયો નહિ. રોમની સંસ્કૃતિ પોતાની પડતીના વખતમાં પણ ગોથ, હુબ્ વેન્ડોલ વગેરે લોકોની સંસ્કૃતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી એ જ જંગલી લોકોએ તે જ રોમન સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો.

સમાજો પણ વ્યક્તિ પ્રમાણે જ પરિસ્થિતના પ્રવાહમાં બનતા જાય છે. સર્વ દેશો સત્તા ચલાવ્યા પછી ધીમે ધીમે અર્ધાંગ રોમ, એટલે સત્તાહીનતા ઉત્પન્ન થઈ ધીમે ધીમે નાશ પામવું એવા પ્રકારની પ્રણાલી આ બંધની સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં રૂઢ થયેલી દેખાય છે. ઇ. સ. ૪૭૬ માં પશ્ચિમ સામ્રાજ્યનો નાશ થવા પહેલાં યુરોપનો લગભગ ભાગ નવીન જોમવાળા લોકોએ આક્રાન્ત કર્યો હોય તેમ જણાય છે. ઇ. સ. ૩૭૬ માં વિસિગોથ લોકોએ રોમન સામ્રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યારથી સાત સૈદ્ધાંતો સુધી સતત યુરોપ પર હલ્લાઓ પર હલ્લાઓ થતા ગયા; અંતે હલ્લાઓનો જીતણ ઓસરી ગયો ત્યારે યુરોપમાં મનુષ્ય સ્થિર થયો. એકંદરે ચર્ચા પરથી એક બાબત નિશ્ચિત થાય છે કે સાંસ્કારિક પ્રગતિ સાથે જ માનવી નમુના (type)ની પ્રગતિ ન થાય તો તે પ્રગતિ સૃષ્ટિમાં ટકી શકતી નથી. તે જ પ્રમાણે માત્ર પિંગત પ્રગતિ થઈ સાંસ્કારિક પ્રગતિ ન થાય તો પણ તે

પ્રભતિ : વાર્ષિક અને સાંસ્કૃતિક

૧૬૧

સંસ્કૃતિ સૃષ્ટિમાંથી વિનાશ પામશે અને તેનું નામનિશાન પણ રહેશે નહિ

ત્રીજો પર્યાય એટલે પિંડ સુદૃઢ પણ સંસ્કૃતિનો અભાવ. આવા પ્રકારના સમાજો ભૌતિક શક્તિનું સુખ્ય કાર્ય જે વિનાશ તે કરી જગતમાંથી અંતખ્યાન થાય છે અને નામનિશાન પણ રહેતું નથી. હુણુ વેંડોલ વગેરે લોકોના સમાજ આવી જ જતના હતા. ગોથ લોકોએ વખતોવખત હલ્લા કરી રોમન સામ્રાજ્યોની કેવી પાયમાલી કરી અને તે સામ્રાજ્ય કેટલું જર્જરિત કરી નાખ્યું એ વાત ઇતિહાસજ્ઞોને વિદિત જ છે. કાલેઅકાલે શૌર્યનાં સ્તુતિ-સ્તોત્રો ગાનારા આપણા લેખકોએ, નેતાઓએ, અને ખીજ્જનોએ જરૂર વાંચી જોવાં. એટલા નામના હુણુ સરદારે યુરોપમાં કેટકેટલી મહાન લડાઈઓમાં વિજય મેળવ્યો હતો તેનાં વર્ણનો ગીચનના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. તે સરદારે યુરોપમાં ૫૦૦ માઇલની સરહદ પર પોતાની અગણિત સેના સાથે એકદમ હલ્લો કર્યો અને તેવી જ રીતે એાધને કેક ફ્રાન્સ સુધી પહોંચાડ્યો. રણક્ષેત્રમાં આટલાં મોટાં પરાક્રમો કહી અતાવ્યા છતાં પણ આ લડવૈયાઓથી પોતાનો સમાજ ટકાવી શકાયો નહિ અને તેમની સંસ્કૃતિનો અવશેષ પણ આજે શિલ્લક રહ્યો નથી. આ ઉપરથી સમાજના રક્ષણમાં યુદ્ધનું કાર્ય કેટલું ઓછું હોય છે. અને યુદ્ધનાં કાલેઅકાલે સુતિસ્તોત્રો ગાતાં ખેસતું એ કીક નથી.

વારૂ, ઉપરની ચર્ચાપરથી નીચેનાં અનુમાનો કાઢી શકાશે.

(૧) પિંડ દૃષ્ટિએ સુદૃઢ પરંતુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પછાત એવા લોકોની સ્પર્ધા પિંડ દૃષ્ટિએ હીન પરંતુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સુધરેલા એવા લોકો સાથે થાય તો પહેલા પ્રકારના લોકો અંતિમ ઝગડામાં વિજયી થાય છે. ઉદાહરણાર્થે—ગોથ, હુણુ, વેંડોલ, વગેરે લોકોએ સકંદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગુપ્ત સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું અને મુગલ લોકોએ ચીન અને હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યોકળને કર્યાં.

(૨) ઉપરઉપરથી શ્રેષ્ઠ દેખાતા જે સમાજમાં આવા પ્રકારની વાંશિક હીનતા દેખાઈ આવે છે તે એવું દર્શાવે છે કે તે સમાજ અગાઉ ક્યારેક પણ શ્રેષ્ઠત્વને પહોંચી સામાજિક દોષોને લીધે પુનઃ અધોગતિ પામેલ હોવો જોઈએ. કારણ કે પહેલાં ક્યારેક પણ વાંશિક શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થયા સિવાય, સામાજિક સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થવી શક્ય જ નથી.

(૩) જે સમાજે પિંડ દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ પરંતુ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ હીન એવા સમાજોની સ્પર્ધા પિંડ દૃષ્ટિએ પણ શ્રેષ્ઠ એવા સમાજો સાથે થાય છે તો પહેલા પ્રકારનો સમાજ ફાવી શકતો નથી. એટલે કે પિંડપ્રગતિ અને સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ સમાનતર રેખામાં ચાલવી જોઈએ, તેમની વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થવા દેવી યોગ્ય નથી. જે એક વખત સમાજમાં વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ તો તે સમાજનો નાશ નક્કી થવાનોજ.

(૪) પિંડાત્મક શ્રેષ્ઠત્વમાં નીચેની આખતોનો અન્તર્ભાવ થાય છે.

(અ) પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઉત્તમ સ્થિતિમાં હોવી જોઈએ. તેમાં ડ્રાઇપણુ નૈસર્ગિક કે અનૈસર્ગિક ઉપાયોથી વ્યત્યય થશે તો સમાજનો નિશ્ચિત નાશ થવાનો, આ મુદ્દાની વિશેષ ચર્ચા સંતતિનિયમનની ચર્ચા કરતી વખતે કરીશું.

(આ) રાજકીય, સામાજિક આર્થિક વગેરે ડ્રાઇપણુ પ્રકારની આપત્તિ આવી પડે તો પણ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાની હિંમત અને લાયકાત હોવી જોઈએ. તેવી લાયકાત ન હોવાથી સંતતિ નિયમનની આવશ્યકતા છે એમ કહેનારા સમાજમાં જીવનાર્થ કલહ માટેની શક્તિ ઓસરવા લાગી છે એમ ધારી લેવું.

(ઇ) પરકીય સંસ્કૃતિ સાથે આવેલા રોગો, દારૂ વગેરે માદક દ્રવ્યો અને ઉપદ્રવશાદિ વંશનાશક રોગોથી સમાજને અલિપ્ત રાખી તેનું રક્ષણ કરવાની લાયકાત તે તે સમૂહોમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવી જોઈએ.

૧ Types of Economical theory—Othmar Spann.

(૪) પરક્રીયોએ આણેલા દુર્ગુણ, દુષ્પ્રવૃત્તિ વગેરે સમાજની ઘણી જ ઝડપથી હાની કરી શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખી પરક્રીય રીતરિવાજોનું શક્ય તેટલી સાવચેતીથી અનુકરણ કરવું.

આજના સર્વ સમાજોનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાઇ આવશે કે જે વર્ગ સુધરેલાના નામાભિધાનથી ઝોળખાય છે, તે વર્ગની સ્થિતિ ઉપર કહેલી બાબતોમાં તદ્દન ઉલટા પ્રકારની છે. ઉપર કહ્યું છે કે પ્રજોત્પાદનની શક્તિ હંમેશા સુદૃઢ સ્થિતિમાં રહેવી જોઈએ. સુધરેલો વર્ગ તે યુક્તિપ્રયુક્તિથી ઝોઠી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મેન્નર^૧ લીઓનાર્ડ ડાર્વિન કહે છે કે, “જે શ્રેષ્ઠ વર્ગ સમાજમાંથી સર્વત્ર નષ્ટ થતા હોય તો તે વર્ગો પિંડ દષ્ટિએ નાલાયક જ થતા જાય છે એમ કહેવું પડશે.” સુધારણાનું અને નાશનું જાણે સાહચર્ય જ ન હોય એવો ભાસ થાય છે. એમ કાં થતું હશે? કોઇપણ સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી થયેલી દેખાતી નથી. હાલ જેને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે અને જે આજે જગતના ખુણે ખુણે પ્રસરી રહી છે, જેને આજ તો કોઇપણ પ્રતિસ્પર્ધી નથી એવો ભાસ થાય છે, અને જે પરમેશ્વર સાથે પણ સ્પર્ધાર કરવામાં પાછું વાળી જોશે નહિ, તે અમે બતાવેલા ચાર પર્યાયોમાંથી બીજા નંબરના પર્યાયમાં અંતર્ભૂત થશે. કારણ કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા જ એવી કરી છે. તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે તે સંસ્કૃતિ અત્યારે ગમે તેટલી આકર્ષક દેખાય તો પણ તે વિનાશી જ છે. આપણા દરેક સમાજ-સુધારકોએ આ બાબત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આજ શાસ્ત્રીય પ્રગતિના નામે જે નગારાં વાગી રહ્યાં છે તે પ્રગતિનો અર્થ એટલો જ કે જડ સૃષ્ટિની શોધ કરી તેનો સમાજકાર્યમાં ઉપયોગ કરવો.

૧ Need for eugenic Reform—Leonard Darwin.

૨ Reflections on the revolutions in France—Burke.

પરંતુ આ પ્રગતિથી માનવી ભાવનાઓમાં કોઈપણ પ્રકારની સુધારણા થઈ નથી. તેથી આ પ્રગતિ માનવી સંસ્કૃતિની ધોર ખોદશે એવી ખીક રસેલ, જે. પી. એસ. હાલ્ડેન વગેરે ધણાય વિચારવંત લોકોને લાગે છે. આવા પ્રકારની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત કરવી એમ આજના સમાજ ધુરંધરોનો મત થયેલો દેખાય છે, તેથી આ સંસ્કૃતિના મૂળતત્ત્વોનો વિચાર જરા વધુ ધ્યાનપૂર્વક કરી પછી ચોથા પર્યાયનો વિચાર કરીશું.

આજે આપણે જેને 'સુધરેલા' સમાજે કહીએ છીએ તે સર્વ સમાજોની રચનામાં એક જ મૂળતત્ત્વનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. એ મૂળતત્ત્વ આધુનિક સુધારણાનું એટલે ઉદારમતવાદિત્વ Liberalism અથવા યુરોપના લાડકા શબ્દોમાં કહીએ તો—સમતા, અંધુતા અને સ્વાતંત્ર્ય. આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રચલિત થયા પછી તેને અનુમોદન આપનારા અનેક તત્ત્વજ્ઞો, અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો કાયદાપંડિતો, રાજશાસ્ત્રજ્ઞો, મુત્સદ્દીઓ વગેરે થઈ ગયા. આ બધાએએ ઉદારમતવાદિત્વને અનુમતિ આપી તેથી કંઈ તે તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના પર રચાએલું સમાજશાસ્ત્ર નિર્દોષ છે એમ કહી શકાશે નહિ. તેથી આપણે આ તત્ત્વોનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર છે. આપણે અહીં એ પ્રશ્નોની નિખાલસ અંતઃકરણથી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. તે બે પ્રશ્નો આ રહ્યા :

- (૧) ઉદારમતવાદિ તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો ઉપરઉપરથી જણાય છે તેટલાં નિરપવાદ છે ખરાં ?
- (૨) તત્ત્વજ્ઞો, અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો વગેરે લોકોએ આ ઉદારમતવાદિત્વનું જે ફળ પ્રાપ્ત થવાની ઘોષણા કરી છે, તે ફળ આજ સુધી સમાજને પ્રાપ્ત થયું છે ખરું ?

પ્રગતિ : વાંચિક અને સાંક્રમિક

૧૯૫

વ્યક્તિ એ સમાજનું સાધ્ય છે, સાધન નહિ; એ કલ્પના ઉદારમતવાદી તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળમાં છે, અને આજ કલ્પનાના પાયા ઉપર ઉદારમતવાદના આખાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ચણતર થયું છે. રક્ષણુ તેા વ્યક્તિનું, પોષણુ પણ વ્યક્તિનું, કર્તૃત્વ પણ વ્યક્તિનું અને ઉક્તાન્તિ પણ વ્યક્તિની. અહીં વ્યક્તિ એ સમાજનો આદ્ય ઘટક છે. ઇમેન્યુઅલ કાન્ટ કહે છે “ Treat every man as an end in himself and not as a means to an end ” પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાધ્યરૂપ ગણો, સાધનરૂપ નહિ. અમે પાછળ કહી ગયા છીએ કે જીના સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ ઉપગતિઓને જ જાતિ માની લીધી તેવા જ પ્રકારની કંઈક કંઈક ગેરસમજીતી અહીં પણ થયેલી દેખાય છે. વ્યક્તિ એ અવયવ અને સમૂહ એ અવયવી. આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં અવયવ એ અવયવી કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ફિરિટનો મત પણ આવો જ છે. “ Limit thy liberty by the concept of the liberty of all those persons with whom thou comest into contact.” ‘ જે જે વ્યક્તિઓ સાથે તારો સંબંધ આવે તે તે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના નજર સામે રાખી તું તારા સ્વાતંત્ર્યનું નિયંત્રણ કર ! ’ આ બંનેના મતાનુસાર વ્યક્તિ એ પ્રધાન ઘટક છે અને સમાજ તે ઘટકના રક્ષણ માટે ઉત્પન્ન થયેલી સંસ્થા છે. આજની સ્થિતિ જોઈશું તેા જણાશે કે રાજસત્તાની કાઠપણુ વ્યાખ્યામાં વ્યક્તિનું રક્ષણ તે પ્રધાન હેતુ ગણવામાં આવ્યો છે. ગણિતની ભાષામાં કહીએ તેા Society is the function of man. વળી આ તત્ત્વજ્ઞોની વ્યક્તિ એટલે બસ વ્યક્તિ જ ! તેમાં કંઈ અધરોત્તર વ્યક્તિ કે તરત્તમ ભાવ નથી, ઓછાવત્તાપણું પણ નથી. વ્યક્તિ એટલે વ્યક્તિ અને રક્ષણુ એટલે રક્ષણુ ! આ તત્ત્વ અનુસાર પુંજો ઝાકુવાળો અને મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી એ બંને સરખા જ ! આમાંથી ખીજો અર્થ એવો નિકળે છે કે જે દુર્બલોને પોતાની હિંમત પર સમાજમાં ટકી રહેવું શક્ય નથી તેમનું પદ્ધતિસર રક્ષણુ કરવા માટે નિર્માણ કરેલી રચના એટલે આ સમાજ. અગર તેનો અર્થ એવો

૧૯૬

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

પણ થશે કે જે કોઈને નિસર્ગે શ્રેષ્ઠત્વના ગુણો આપ્યા છે, તેમને વધુ ઉચ્ચ ન થવા દેવાનો પદ્ધતિસર પ્રયત્ન એટલે આ સમાજરચના. ઉપર બતાવેલો ખીજો અર્થ તાબડતોબ ધ્યાનમાં આવી શકે તેટલો સ્પષ્ટ નથી, તે નીચેની ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થશે. દુકંમાં કહીએ તો સામાન્ય રીતે સમાજની સર્વ વ્યક્તિની ઉંચાઈ સરખી કરવાનો પ્રયત્ન એટલે આ સમાજરચના.

અહીં સમાજ-નતર્ગત વ્યક્તિના કંઈક હક્કો હોય છે, તે હક્કો સૃષ્ટિમાં મળી આવે છે કે સમાજે બહાલ કર્યા છે, કે આ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગૃહીત લેવામાં આવ્યા છે તેનો આ તત્ત્વજ્ઞો કોઈ પણ જગાએ ઉલ્લેખ કરતા નથી. આપણે એક એક હક્ક લઈ તેનું પૃથક્કરણ કરીએ. પહેલો હક્ક સ્વાતંત્ર્ય, પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય એટલે શું ? ગમે તેને ગમે તેમ કરવાનો હક્ક ! આવી સ્વાતંત્રતા એટલે અધનાતીત સ્થિતિ એમ સાહિત્ય-પંડિતો કહેશે. તત્ત્વજ્ઞો આવું ક્યારે પણ નહિ કહે એ વિષે અમારી ખાત્રી છે. આ તત્ત્વજ્ઞોની સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના એવી છે કે વ્યક્તિએ જે કાયદાની અનુસાર આપેલી હશે તેટલા જ કાયદાનું પાલન કરવાની જવાબદારી વ્યક્તિ ઉપર છે. ખીજો નિયમ સમતા ! સમતા એટલે સર્વાનુમતે થયેલા કાયદાઓ અમલમાં લાવવા માટે જે વ્યક્તિઓ નિમાઈ હશે ફક્ત તેમના જ આદેશોનું વ્યક્તિ પાલન કરશે. માખાપ એ આવી રીતે નિમાએલા ન હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની જરૂર નથી. ત્રીજો હક્ક કામ કરી પેટ ભરવાનું સ્વાતંત્ર્ય. એકાદ વ્યક્તિ કામ કરવા તૈયાર હોય તો તે વ્યક્તિને કામ આપી તેને અન્નવસ્ત્રો પુરાં પાડવાની જવાબદારી સમાજ પર છે. ઠીક ! આ ત્રણે તત્ત્વો સમાજમાં સિદ્ધ કરવા માટે કયો માર્ગ લેવો ? તો કહે અનિર્બંધ સ્પર્ધા. ઍડેમ સ્મિથ, રિકાર્ડો, પાસ્તીઆ, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ્લ વગેરે જુની પદ્ધતિના સર્વ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞો આ તત્ત્વની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરતા જણાય છે. હાલ અર્થશાસ્ત્રની રચનામાં ફરક પડતો જાય છે. પરંતુ તે ફરક એટલો જ કે સર્વથા વ્યક્તિગત સ્પર્ધા

નષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. એ સર્વથા વ્યક્તિગત સ્પર્ધાનું સામ્રાજ્ય કે સર્વથા વ્યક્તિગત અસ્પર્ધાનું સામ્રાજ્ય એ બંને અમને આત્યંતિક^૧ છેડાઓ લાગે છે. જુના તત્ત્વોના મતાનુસાર વ્યક્તિ તરીકે વ્યક્તિને કંઈક હક્કો હોય છે, પરંતુ તે વ્યક્તિ તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરે તો સમાજનો ઉત્કર્ષ ચોક્કસ થશે. નવા તત્ત્વ-જ્ઞાનાનુસાર વ્યક્તિને હક્કો છે, પરંતુ તે હક્કો વ્યક્તિએ સમાજના મધ્યસ્થપણ દ્વારા ઉપયોગમાં લાવવાના છે. એક ઠેકાણે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તો બીજે ઠેકાણે પૂર્ણ અસ્વાતંત્ર્ય એવો પ્રકાર હાલે સર્વત્ર ચાલી રહ્યો છે. પરંતુ ઉદારમતવાદિત્વનું મૂળતત્ત્વ અનિર્બંધ સ્પર્ધા એ છે.

આ તત્ત્વજ્ઞાનના કોકડાનો ઉકેલ કરવો ઘણો જ અઘરો છે ! સ્પર્ધા અનિર્બંધ છે. એક વ્યક્તિને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો અધિકાર છે તે જ પ્રમાણે બીજી વ્યક્તિને પણ છે. આ બંને વ્યક્તિની ઉન્નતિ વચ્ચે જો કલહ ઉત્પન્ન થાય તો કેવી રીતે વર્તવું એ પ્રશ્ન ગુચ્ચવાડા ભરેલો છે. પછી એક વ્યક્તિએ બીજી વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર કરી પોતાના સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદિત કરવું જોઈએ. આ સ્વાતંત્ર્યની પહેલી મર્યાદા થઈ. અમારી દૃષ્ટિએ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને મર્યાદા જરૂર જોઈએ. મર્યાદા હોવા છતાં સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રહે છે એ આશ્ચર્ય-કારક તો છે. જોન રટુઅર્ટ મિલ્સ^૨ કહે છે કે, “સ્વાતંત્ર્યનો કોઈ પણ પ્રકારે સંકોચ થવા દેવો એ હિતકારક નથી.” એ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞનો મત એવો હતો કે વ્યક્તિનું હિત અને સમાજનું હિત એકરૂપ છે. જેમાં વ્યક્તિનું હિત છે, તેમાં સમાજનું હિત છે. પ્રાણીશાસ્ત્રની જેને થોડી ઘણી પણ ગંધ છે એવા (Manchester School of Liberalismના) તત્ત્વવેત્તા^૩ હર્બર્ટ સ્પેન્સરને વ્યક્તિના અને

૧ Types of economic theory—Othmar Spann.

૨ Principles of political economy—J. S. Mill.

૩ Man versus state—Herbert Spencer.

સમાજના હિતની એકરૂપતા માન્ય નથી. સ્વાતંત્ર્ય અને અંધનો સમાજમાં એક જ કાળે હોવાં જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યમાં વિજ્યની ઇચ્છા નૈસર્ગિક હોય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સામર્થ્ય સંપાદન કરવાની અને વિજ્ય મેળવવાની ભૂખ નૈસર્ગિક રીતે જ હોય છે એમ નિતરી કહે છે. અંધનોમાં વિજ્યની ઇચ્છાની પાર્યમાલી થાય છે. વ્યક્તિ વિજ્ય મેળવવા માટે સમર્થ અને ઉદ્યુક્ત હોવાં છતાં તે વ્યક્તિએ વિજ્ય તો મેળવવો જ નહિ. કારણ એકનો વિજ્ય ખીજના હક્કોની પાયમાલી કર્યા સિવાય કેમ મળે? આનો અર્થ એવો કે પરાભૂતોને હક્ક નથી, અને નૈસર્ગિક ચુંટણીમાં જે શ્રેષ્ઠ નિવડશે તે ટકી રહેશે, અને જે કનિષ્ઠ હશે તેનો નાશ થશે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર^૧ કહે છે કે, 'દારિદ્ર, દુઃખ, વગેરે બાબતો અસમર્થ, અદૂરદર્શી, વ્યસની વગેરે લોકોના નશીબમાં આવશે.' અમારા મતે આ બધું ખરાખર છે. પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાનને માત્ર આવી રીતે ખોલવાનો અધિકાર નથી. ખરેખર તો પ્રત્યેક સમાજમાં પેરાપજીવી વર્ગ (Parasites) હંમેશા હોય છે. તે વર્ગને સુખોપજીવનની ઇચ્છા હોય છે, અને તેથી આવા પ્રકારના વર્ગની પ્રક્રિયા (Reaction) સહેજે જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. આમાંથી દરેક વર્ગને લુટફાટ કરી દ્રવ્ય જુટવી લેવાની ઇચ્છા નથી હોતી. એવો વર્ગ અનાથવિદ્યાર્થીગૃહો, સાર્વજનિકકંડ વગેરે લિક્ષા-પ્રધાન સંસ્થાઓ નિર્માણ કરે છે. ખીજ પ્રકારનો વર્ગ માનવોનો સુખોપભોગેચ્છાનો ઉપયોગ કરી વેશ્યાવૃત્તિની સંસ્થાપ્રસ્થાપિત કરે છે. ત્રીજ પ્રકારના વર્ગને સુખોપભોગ માટે વધારે શ્રમ કરવાની ઇચ્છા નથી હોતી. એવો વર્ગ ચોર, સટોરીયા વગેરે લોકો સમાજને પુરા પાડે છે. આ સર્વ વર્ગની સમાજમાં વૃદ્ધિ થતી જવી એ સમાજ અધોગતિ તરફ આક્રમણ કરે છે એનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે. આવા પ્રકારના વર્ગો આપણા સમાજમાં વધે છે કે નહિ તેનો દરેક પોતાના

૧ Ibid.

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૧૯૬

મનમાં વિચાર કરી લેવો. આ ઉપરથી એક તરફ અનિર્બંધ સ્પર્ધા અને બીજી તરફ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ધ્યેયરૂપ માનવી એ પરસ્પર વિરોધી છે, એટલું ધ્યાનમાં આવે તો બસ છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિ જે બીજાના હક્કો માટે પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા મર્યાદિત કરવા લાગે તો સ્પર્ધાનો અંત થયો છે એમ ખુશીથી સમજવું, અને પછી કર્તૃત્વવાન અને લાયક વ્યક્તિને લાયક થવાનો માર્ગ જ ક્યાં રહ્યો ? ફિસ્ટ, કાન્ટ, એડમસ્મિથ રીકાર્ડો માલ્થસ, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ્ક, આસ્તીઆ, વગેરેના તત્ત્વજ્ઞાન અનુસાર વર્તવાનો નિશ્ચય જે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરે, અને જ્યાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોનો કનિષ્ઠો સાથે સંબંધ આવે ત્યાં સાધારણતઃ નીચે પ્રમાણે વિચાર-સરણી શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ અનુસરવી જોઈએ. 'હું' શ્રેષ્ઠ છું અને જે આપણા વચ્ચે જીવનાર્ય કલહ થાય તો હું તારો નિશ્ચિત નાશ કરીશ અગર તને મારો અંકિત બનાવીશ. પરંતુ મારું સ્વાતંત્ર્ય તારા સ્વાતંત્ર્યથી મર્યાદિત છે તેથી તારો નાશ કરવો કે તને અંકિત બનાવવો એ સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાન સાથે અસંબંધ છે. મને બીજાનું સ્વાતંત્ર્ય ઝુટવી લેવાનો અધિકાર નથી. હું બલસંપન્ન છું. છતાં પણ નીતિબદ્ધ હોવાથી તારો નાશ કરવાનો મને અધિકાર નથી-હક્ક નથી. હું તારા પ્રમાણે એક વ્યક્તિ જ છું. હું તારો ઉપયોગ મને શ્રેષ્ઠ અગર શ્રીમંત બનાવવાના સાધન તરીકે કરી શકીશ નહિ. તું તારું પોતાનું નૈતિક સાધ્ય છે એજ દષ્ટિએ મારે જોવું પડશે. તેથી મને તારા હક્કોની પાયમાલી કરવી શોભશે નહિ.' આ સમંજસ-પણું વ્યક્તિને ફાવે તેવું નથી એટલે તે વ્યક્તિ પર લાદવા માટે નિર્માણ થયેલું તત્ત્વજ્ઞાન તેનું જ નામ 'સમાજસત્તાવાદ'. એક સમાજ પર એવો આક્ષેપ લેવાયો છે કે તે સમાજમાં જોરજુલમથી વ્યક્તિવ્યક્તિમાં વિષમતા રાખવામાં આવે છે. ત્યારે આ સમાજ ઉપર અમે આક્ષેપ લઈ શકીએ કે આ સમાજમાં સમતા જોર-જુલમથી લાદવામાં આવે છે.

ઉદારમતવાદી તત્ત્વજ્ઞાન એ એક એવા પ્રકારનું કોકકું છે કે તેમાં એક બાબુએ નૈસર્ગિક હક્કો છે જ્યારે બીજી બાબુએ જીવનાર્થ અનિર્બંધ કલહ અગર સમતા છે, એક બાબુએ જન્મસિદ્ધ હક્કો છે, ત્યારે બીજી બાબુએ અનિર્બંધ સ્પર્ધા અગર હક્કોની પાયમાલી પણ છે. સિવાય તે જ તત્ત્વજ્ઞાન એમ કહે છે કે, અનિર્બંધ કલહમાં નાલાયક અને દુર્બલ તો નષ્ટ થવાના જ! એક બાબુએ માનવી હક્કોની ઘોષણા છે, તો બીજી બાબુએ બળીઆના બે ભાગ એ ન્યાય પણ માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. આ કલ્પના રશિયાના સમાજ સત્તાવાદમાં નથી એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. પહેલા અલ્પ સંખ્યાવાળા લોકો બહુ સંખ્યાવાળા લોકો પર જીલમ કરતા તો હવે બહુ સંખ્યાવાળા લોકો અલ્પ સંખ્યાવાળા પર જીલમ કરે છે એટલો જ માત્ર ફરક! લેનીને ઝાર નિકોલસ કરતાં કંઈ ઓછી સુલ્તાનશાહી કરી છે? સમાજસત્તાવાદમાં ફક્ત અર્થશાસ્ત્રનો જ મુખ્યત્વે વિચાર કરેલો જણાય છે. અને તે પણ કંઈ મોટા શાસ્ત્રીય તત્ત્વો પર રચાયેલો છે એમ નથી.^૧ એકંદરે ઉદારમતવાદી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય છે અને તે સ્વાતંત્ર્યને મર્યાદાઓ પણ છે.

હીક, તત્ત્વતઃ (a priori) અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એમ બતાવી શકાશે કે ઉદારમતવાદી તત્ત્વજ્ઞાન અને તે પર રચાયેલી સમાજરચના એ મૂળમાં જ ભૂલભરેલાં છે. આ પાથે ભૂલભરેલો છે છતાં આ સમાજરચના માનવીમત્સર અને માનવીવિત્તેષણા એ બંને તત્ત્વો પર રચાયેલી હોવાથી એ ક્રિંચિત્કાલ વિજયી થાય છે અને થશે પણ! પંચવાર્ષિક યોજનાઓ પાર પડશે પરંતુ અંતીમ ઝગડામાં આવી સમાજરચના ટકી શકશે નહિ,^૨ કારણકે તેમાં સૃષ્ટિના એક જ અંગનો વિચાર થયેલો હોય છે.^૩

૧ Principles of Economics-Seligman; Types of economic theory-Othmar Spann.

૨ Outspoken essays-Dean Inge.

૩ Heredity and selection in Sociology-George chatterton Hill

પ્રગતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૨૦૧

અત્યાર સુધી આપણે સંસ્કૃતિના ત્રણ પર્યાયોની ચર્ચા કરી. તેનાં મૂળ તત્ત્વો જ એવાં છે કે તે સૃષ્ટિમાં ચિરંજીવી થઈ શકે નહિ. આ બાબત ધર્મ સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. ઇતર સંસ્કૃતિઓ હવે સંસ્કૃતિના ચોથા પર્યાયનો આપણે વિચાર કરીએ.

આ રચનામાં પિંડ (Biological) પ્રગતિ અને સાંસ્કારિક (Psychosocial) પ્રગતિ એ બંને વચ્ચે સમાનતા રાખવાની હોય છે. પરંતુ એ વસ્તુ અત્યંત મુશ્કેલ છે. પિંડ પ્રગતિ-શાસ્ત્રજ્ઞોના મતો સાચા માનીએ તો ચાલીસ હજાર વર્ષમાં પણ ઘણી જ થોડી થાય છે. સામાજિક પ્રગતિ તો એક બે પેઢીઓમાં પણ ઘણી જ ઝડપથી થઈ શકે છે. આ બંને સંસ્કૃતિની સરખી સંભાળ લેવામાં ન આવે તો તેમાં વિસંગતિ થતી જાય એ સ્વભાવિક છે. આવા પ્રકારનાં વિસંગતિ અગર વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય તો સમાજનો નાશ નિશ્ચિત થવાનો જ ! આ નિયમ ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમ જેટલો જ ત્રિકાલાબાધિત છે. આવું વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થવા ન દેવાનું તત્ત્વ કેમ સિદ્ધ કરવું એજ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો સામે ખરેખર વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન છે. માનવની વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષા તો બહુ જ મોટી હોય છે. પોતાનો ધર્મ એટલે ધર્મે લગાડી દીધેલા આચારો છોડી માનેલા (Supposed) ઉપરના વર્ગોના આચારો ઉપાડી લેવાની પ્રત્યેક વ્યક્તિની નિસર્ગસિદ્ધ પ્રવૃત્તિ હોય છે. ઇતિહાસ પુરાણોમાંથી અનાચારનાં કે આચારબ્રષ્ટતાનાં ઉદાહરણો કાઢી બતાવવાથી ઉપર બતાવેલી માનવસમાજની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થશે. પરંતુ તે ઉદાહરણોથી આવી પ્રવૃત્તિનું હિતકારકત્વ સિદ્ધ થશે નહિ. આ સત્ય ઘણા લોકો વિસરી જાય છે. વ્યક્તિએ બનતાં સુધી પોતાનો વર્ગ છોડી ઉપરના વર્ગમાં પ્રવેશ કરવો નહિ એમ લાગતું હોય તો તેમ થવા માટે કંઈપણ યુક્તિ કરવી જોઈએ. પરંતુ અહીં કેટલાક લોકો પૂછશે

કે ' એકની એક વ્યક્તિ નીચેના વર્ગમાંથી ઉપરના વર્ગમાં જાય તો શી હરકત છે ? યુરોપ અમેરિકામાં તો આવી બાબતો હંમેશાં બને છે. અને ઇતર હલકા ધંધામાંથી શ્રેષ્ઠ ધંધામાં પ્રવેશ કરી શકે છે તો હિંદુ સમાજમાં તેમ થવું ખરેખર શક્ય છે અને તેમ બને પણ છે. ? ખેરીસ્ટર આંખેડકર ઢેડ જાતિના હોઈ મોટા પંડિત થયા નથી શું ? આ જાતિભેદના ધર્તિગથી તો આખા હિંદુસમાજનો નાશ થયો !^૨ યુરોપ અમેરિકાની સંસ્કૃતિ કેટલી ઉચ્ચ અને કેટલી ઉદાર-મતવાદી ! ત્યાં જઈને કાયમની વસાહત કરીએ એમ લાગે છે ! ' જેને આમ લાગતું હોય તેને માટે રસ્તો ખુલ્લો છે. બીજાઓને માટે અમો નીચેની ચર્ચા કરીએ છીએ.

આ ઉપર કહેલાં અને આવા જ પ્રકારનાં એક એક ઉદાહરણો લઈ ઉત્પન્ન થનારી ભાષા સમાજશાસ્ત્રની વધુ માહિતી નથી હોતી એવી વ્યક્તિઓ તરફથી જ આવે છે. તેમાં સમાજરચનાનો વધુ વિચાર થએલો હોતો નથી. યુરોપ હો અગર અમેરિકા હો કે પછી બ્રહ્મલોક હો પણ ' જાતીય સંકરથી સમાજનો નાશ ' એ સૃષ્ટિનો નિયમ કંઈ પ્રભાવી થયા વિના થોડો જ રહેવાનો છે ? પછી પરિણામ થવા માટે જેટલી પેઢીઓ લાગે તેટલી લાગે. તેથી હવે યુરોપના વર્ણાન્તરના પરિણામોનો વિચાર કરીએ. અહીં એક બાબત કહેવાની કે જ્યાં વર્ણાન્તર થતાં હશે ત્યાં જ અબ્યાસ થઈ શકે અને ત્યાં જ ઉદારરણો આપી શકાય. જ્યાં જે બાબત બનતી નથી, તે ત્યાં જ્યારે બનવા લાગે ત્યારે તે બાબતનાં થતાં પરિણામો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા અમારી ફરજ છે. આ પરિણામો અન્ય સ્થળે બનેલાં જ હોય છે, કારણ કે માનવી અનુવંશનો સર્વબ્યાપી^૩ નિયમ

૧ અસ્પૃષ્ટાંચા પ્રશ્ન-માટે

૨ Ancient Law—H. S. Maine; Castes and Races in India—Ghurye and all rabid writers on Indian Sociology.

૩ In-breeding and out-breeding—East and Jones.

પ્રજતિ : વાંશિક અને સાંસ્કારિક

૨૦૩

(Law of Heredity) ક્રોધને છોડતો નથી એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી સવેળા લયની સૂચના આપવી એ અમારું કર્તવ્ય સમજીએ છીએ. તેથી અમે અમારાં ઉદાહરણો યુરોપમાંથી લઈએ છીએ એવી હાસ્યાસ્પદ ટીકા અમારા મિત્રોએ કરવી નહિ એ અમારી તેમને વિનંતિ છે. યુરોપમાં જાતિભેદ નથી. પરંતુ ત્યાં પણ વ્યક્તિ નીચેના થરમાંથી ઉપરના થરમાં જાય તે! શું પરિણામ આવે છે તે બતાવીએ.

સામાજિક સમૂહોનું સુપ્રજ્ઞશાસ્ત્રીય પરિણામ મુખ્યત્વે કરીને સમૂહો સમૂહોની અંદર બનનારા વિવાહોની સંખ્યા પર આધાર રાખે છે. જે એક સમૂહનાં સ્ત્રીપુરૂષો બીજા સમૂહનાં સ્ત્રીપુરૂષો સાથે સંગત થતાં હોય તો જ પ્રાણીશાસ્ત્રીય પ્રશ્ન ઉભો થાય છે— જે ઠેકાણે મૂળમાં જ વંશભેદ હોય અને એ ભેદવાળા વંશોમાં અંદર અંદર સંકરતા થવી કે મિશ્રણ થવું હાનીકારક છે એમ લાગતું હોય તો તેવા વિવાહ કાયદાથી બંધ થઈ જાતિસંસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જ્યાં જાતિસંસ્થા ઉત્પન્ન કરવામાં નહિ આવી હોય ત્યાં પણ આવા પ્રકારના વિવાહ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થતા હશે, એવી કલ્પના હાલ તરૂણોમાં ફેલાવવામાં આવી છે, તે સાચી નથી. તત્કાલીન લોકમત, પરસ્પર હિત સંબંધ, સમાજમાં હળવામળવાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ બાબતોને લીધે અહીં પણ આવા પ્રકારના સંબંધ અનિર્બંધ નથી હોતા. આ ઠેકાણે પણ વધુવર બહુધા સમાન વર્ગમાંથી જ ચુંટવામાં આવે છે. સમાનવર્ગ એટલે કંઈ માત્ર આર્થિક ઉત્પન્નમાં સમાન એટલું જ નહિ, તદુપરાંત ધંધાનો દરજ્જો, વ્યક્તિગત ધુક્તિ, વંશની લાજ આબરૂ આ બાબતોનો પણ તેમાં અંતર્ભાવ થાય છે. એટલે કે સામાજિક શબ્દની વ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે થશે કે જે વર્ગની વ્યક્તિને વિવાહ કરવામાં કોઈપણ સામાજિક અડચણ આવી શકે નહિ તે જ ‘સામાજિક સમાનવર્ગ.’ અહીં માત્ર જાતિભેદમાંના અનુવંશનું તત્ત્વ બાદ કરી બાકી સર્વ શરતો પાળવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું

વર્ગાન્તર

જ્યાં આ ઉપરના નિયમો પાળવા છતાં આનુવાંશિક તત્ત્વ પળાતું નથી, તેનું પરિણામ શું આવે છે તે જોઈએ.

૧ પ્રથમ સાધારણ સુશિક્ષિત વર્ગમાંથી પોતાની વર્ગાન્તરનાં પરિણામ લાયકાત, કર્તૃત્વશક્તિના બળે, સરદાર વંશમાંની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરી જે જે પુરુષોએ સરદારવંશ સ્થાપન કર્યો છે, તે તે વંશોની આગળ ઉપર શી સ્થિતિ થઈ તેનો વિચાર કરીએ. અહીં અમે સર્વ વિચાર યુરોપીઅન સમાજ સંબંધી કરવાના છીએ, કારણ કે તે સમાજ જાતિહીન છે, અને તે પદ્ધતિ અનુસાર અમારો સમાજ બનાવવો જોઈએ એવા પ્રકારની સુધારક, દુર્ધારક, ઉદ્ધારક, સંચાલક, ઉપવાસક (ઉપવાસ કરનારા) વગેરે વગેરે સર્વ સમાજહિતચિંતકોની (નાટકમંડળીની નહિ?) માગણી છે. તેથી આ સર્વ લોકો કહે છે તે પ્રકારની સમાજ-રચના સુમધુર હોઈ ત્યાજ્ય છે, એટલું જ બતાવવાનું અમારું કાર્ય છે. સર્વસાધારણ સુશિક્ષિત લોકો વર્ણાન્તરથી સરદારવર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થતાં તેનાં શા પરિણામ આવે છે તે બતાવીએ. ઈંગ્લેન્ડમાં ન્યાયાધિશનું કામ ઉત્તમ કરવાથી રાજ્યે તે પુરુષોને સરદારી આપી, તેમના એકત્રીસ નવા સરદારવંશ નિર્માણ કર્યાં. તેમાંથી બાર ગાઈનના જ કાળમાં

નપ્ત થયા હતા. આ કાળ ૧૮૭૦-૮૦ સુધીનો માનીએ; કારણકે ગાલ્ટને પોતાનો ગ્રંથ^૧ તે જ અરસામાં લખ્યો. તેમાંના ધણી સરદારોએ અને તેમના સરદાર પુત્રોએ પોતાનાં લગ્નો સરદારવંશમાં જ કર્યાં. તેનાં પરિણામનો ઇતિહાસ સર ફ્રાન્સિસ ગાલ્ટને નીચે પ્રમાણે આપે છે. “ ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરતાં એમ દેખાઈ આવ્યું કે આવા પ્રકારના વિવાહનું પરિણામ મુખ્યત્વે કરીને વંશોની ઉત્પાદન શક્તિના નાશ-(વંધ્યત્વ)-થવામાં આવે છે હવે એવું પણ કહી શકાશે કે માઆપની એકની એક છોકરી ધણીં લાઇખહેનોવાળી છોકરી કરતાં સહેજે અનુત્પાદક (Barren) નિવડશે. ઇતર શારીરિક ગુણ ધર્મ પ્રમાણે ઝોઝાંવત્તાં પ્રમાણમાં વંધ્યત્વ પણ અનુવાંશિક હોવાનો સંભવ છે. પછી એક વંશનો અનેક પેઢીઓ સુધીનો ઇતિહાસ આપીને નીચેનાં અનુમાનો કાઢે છે.

(૧) એકત્રીસ વંશમાંના સત્તર વંશ એવા હતા કે જેમાં નિપુત્રિક લક્ષ્યાધિશની છોકરી કરવાથી પહેલી અગર બીજી પેઢીમાં તેમનો નિર્વંશ થયો. આવા પ્રકારના વિવાહ ૧૬ કુટુંબની આખતમાં નિશ્ચિત પ્રભાવી દેખાય છે. તેથી જ મનુએ વિવાહયોગ કુટુંબનો વિચાર કરતી વખતે નિપુત્રિક માઆપની છોકરી કરવી નહિ એવો જે નિયમ કર્યો છે, તે ઠીક જ છે. (મનુ વચનોની વિસ્તૃત અર્થા ‘વિવાહવિચાર’ નામના પ્રકરણમાં કરીશું.)

(૨) લક્ષ્યાધિશની એકની એક જ કન્યા સાથે વિવાહ કરવાથી આઠવંશો નિર્વંશ થયા. આ આઠ વંશોની પણ નામસહિત યાદી સર ફ્રાન્સીસ ગાલ્ટને આપી છે. ઇતર જનો સંતતિ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે તેઓ ધણી જ કષ્ટથી બચી શક્યા. તેને એક જ એવા વંશની માહિતી હતી કે જેમાં દ્રવ્યનું પરિણામ નિર્વંશ થવામાં દેખાયું નહિ.

૧ Hereditary Genius—Sir Francis Galton.

૨૦૬

હિંદુઓનું સમાજચનાશાસ્ત્ર

(૩) બાર વંશો નિર્વંશ થયા એમ કહ્યું, તેમાંથી આઠ વંશોની આખતમાં ઉપર કહેલા અર્થમાં જ અસવર્ણુ વિવાહ કારણરૂપ થયો એમ તે કહે છે. બાકીના ચારમાંથી લૉડ્ સોમર્સ અને લૉડ્ થર્લો એ બંનેએ વિવાહ જ કર્યો નહિ. ઠીક, ક્રાન્સિસ ગાલ્ટન કહે છે કે, “ આ પ્રકારના અસવર્ણુ વિવાહ જ નિર્વંશને એટલે કે નાશને કારણી-બૂત થાય છે.”

એજ અંધકાર આગળ કહે છે કે, ‘ વંશને મોટાઇ આવવા લાગે ત્યારે ધીમે ધીમે લક્ષ્યાધિશોની, (અમારી પ્રક્રિયામાં બોલીએ તો વૈશ્યોની) કન્યાઓ સાથે વિવાહ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધવા લાગે છે, તેથી ડ્યુક (Duke) વંશમા અર્લ (Earl) નામના વંશ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં કન્યાઓ આવેલી હોવી જોઈએ.” તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો અર્ધવંશનો જોડલો નાશ થયો તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ડ્યુક વંશનો નાશ થવો જોઈએ. સર બર્નાર્ડ બર્ક કહે છે કે, “ બીજા ચાર્લ્સ રાજાના અમલમાં સર્વ ડ્યુકવંશ નષ્ટ થયા હતા, પરંતુ તદ્દન નોર્મન કાળથી ચાલતા આવેલા અગિયાર વંશો લેખકના કાળ સુધી હયાત હતા.” ન્યાયાધિશનો લક્ષ્યાધિશ સાથેનો સંબંધ-આપણી ભાષામાં બોલીએ તો બ્રાહ્મણનો ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સાથેનો સંબંધ અગર ક્ષત્રિયના વૈશ્ય સાથેનો સંબંધ-એ તે તે વંશના નાશને કારણબૂત થયો. આ બધા વંશો સમાજમાં રહે એવા નામાંકિત હતા. ખરેખર સ્થિતિ આવી હોવા છતાં ઘટપટાદિ ખટપટ કરી વર્ણાન્તરને આધાર કાઢી દેનારા નાગપુરના ભટજી, વાઘના ભટજી લોનાવળાના તર્કતીર્થ, કર્મવીરો, વગેરે સર્વ લોકો હિંદુ સમાજના હિત કર્તા છે એમ અમને લાગતું નથી. પરંતુ મરાઠીમાં કહેવત છે કે ‘ બીકણ બકરી લાગે વડની પાછળ ’ એવો તાલ છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ ન્યાં ન્યાં વર્ણાન્તરનો પ્રયોગ થયો ત્યાં ત્યાં એવું જ પરિણામ આવ્યું. જત્યાન્તર ન થતાં માત્ર એક થરમાંથી એકાદ વંશનો બીજા થરમાં પ્રવેશ થતાં તેનો નાશ થાય છે. તે વંશમાંની જે શાખાઓએ વર્ણાન્તર

ન ક્યું" તે માત્ર ફાલીકુલેલી દેખાય છે. આપણે થોડાં ઉદાહરણો લઈએ. પ્રથમ ગોપ્તાહણ પ્રતિપાલક શક કર્તા, હિંદુસ્થાનમાં હિંદુઓની શિખા જેના અતુલ પરાક્રમ વડે અસ્તિત્વમાં રહી શકી એમ કહેવાય છે, તે મહારાષ્ટ્રપદ પાદશાહીના આઠ સંસ્થાપક શ્રી શિવાજી મહારાજ, તેમનો વંશદષ્ટિએ વિચાર કરતાં શી સ્થિતિ થઈ જણાય છે ? શિવાજી-સંભાજી-શાહુ અને પછી નિર્વંશ ! પરંતુ રાજપદવીને ન પહોંચેલા ઘણા વંશો હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે. ફક્ત રાજ્યપદારૂઠ થયેલી શાખા જ નષ્ટ થઈ ! પછી અત્યંત મહાન ' અતીતઃ પન્થ્યાનં તવ ચ મહિમા વાહ્મનસયોઃ । અગર ' ज्या शिवरायाचे आठवावेँ रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप ॥ ' તે શિવાજીના વંશની સૃષ્ટિને જીવાડી રાખવા જેટલી પણ દરકાર કાં ન રહી ? આનો વિચાર થવો જોઈએ. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરી ' राज्यान्ते नरकं घोरं ' એવો સિદ્ધાન્ત આર્યસમાજશાસ્ત્રજોએ કાઢ્યો છે. પણ આજ દેવીદાસ ગાંધી, આબાસાહેબ, આંબેડકર, વગેરે મહાપુરુષો સુશિક્ષિણના બજે એક પેઢીમાં વર્ણાન્તર કરવા ઇચ્છે છે, અને સમાજમાંના કેટલાક લોકો તે ઇષ્ટ છે એમ માને છે ! આ કલિયુગનો મહિમા છે ! અમે જંગલી ધીએ તેથી કદાચ અમે કલિયુગ? પર વિશ્વાસ રાખતા હોઈશું.

વર્ણાન્તરથી એક બે નહિ પણ વંશો ને વંશો નષ્ટ થયાનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાંથી મળી શકે તેમ છે. મહારાષ્ટ્રમાંથી ખીજું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ લઈએ; તે ઉદાહરણ એટલે કાંકણમાંથી દેશાવર આવેલો ભટવંશ તે વંશની ઇતર શાખા હજુ પણ કાંકણમાં અને ખીજે કોણે કાલક્રમણ કરે છે, પરંતુ જેટલી શાખાઓ રાજ્યારૂઠ થઈ તેટલી જ શાખાઓ સૃષ્ટિમાંથી નાશ પામી ! અમને મહારાષ્ટ્રમાંના કેટલાક નેતાઓએ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ' નાશ થાય તો હરકત નહિ પણ વર્ણાન્તર તો થવું જ જોઈએ, ' એવું જેઓને લાગતું હોય

૧ ધર્મશાસ્ત્રમંથન—દિવેકર

૧૦૯

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

તેમને સિદ્ધાન્ત કે તત્ત્વ, કશાની પણ કિંમત નથી. પરંતુ આપણે સર્વસામાન્ય વિચાર કરવો છે. ભટવંશમાં બાળાજી-બાજીરાવ, -રઘુનાથરાવ, -બીજો બાજીરાવ આ ચાર પેઢીઓમાં જ ખેલ ખલાસ. આ બંને વંશો વિષે એમ કહી શકાશે નહિ કે આમાંના પુરૂષો અલ્પાયુષી થયા તેથી આ વંશો નાશ પામ્યા, કારણ આ બંને વંશના છેલ્લા બે પુરૂષોને પરમેશ્વરની કૃપાથી લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમો તોડવાથી તેનું ક્ષણ તો મળે જ. સૃષ્ટિ પોતાના નિયમો કંઈ ખેરીસ્ટર આંખેડકર અગર રા. વિઠ્ઠલ રામજી શિંદેને પૂછી તેમની આજ્ઞાનુસાર અદલશે એમ અમને લાગતું નથી. પુરાણોમાં ગાજી રહેલા એક જુના વંશનો વિચાર કરીએ. તે વંશ એટલે વસિષ્ઠનો વંશ. વસિષ્ઠનો જન્મ ધૃતાચી અપ્સરા ને મિત્ર અને વરૂણ બંનેના વ્યભિચારથી થયો. આ સર્વ લોકોના દોષોની યાદી કરનાર કવિએ 'વેશ્યાપુત્રો વસિષ્ઠો' એમ ક્ષેપક વસિષ્ઠના નામથી બનાવી રાખેલ છે. આવા આ વસિષ્ઠ વર્ણાન્તર કરી (તેમનો આગળનો વર્ણ કયો વરૂણનો કે મિત્રનો ? કે ધૃતાચી અપ્સરાનો ? એટલે દ્વિપિતૃસાવર્ણ્ય કે એક માતૃસાવર્ણ્ય થયું તેનો ખુલાસો વે. શા. સં. મહાદેવ શાસ્ત્રી દિવેકર મંથનાધીશે જરૂર કરવો, એવી અમારી તેમને વિનતિ છે.) બ્રાહ્મણવર્ણ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયો તે વંશની વંશાવલિ નીચે પ્રમાણે છે. વસિષ્ઠ શકિત, પરાશર વ્યાસ અને શુક પછી નિર્વંશ ! આ વંશ તે કાળમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમને કાષ્ઠએ બ્રાહ્મણકન્યા આપી હોય તેવું દેખાતું નથી. તેમની બીજી વંશાવલિ આપણને કયાંય પણ મળી આવતી નથી. તેથી અમે કહીએ છીએ કે 'ગોત્ર પ્રવર્તક વસિષ્ઠ' અને આ યાદીમાંના વસિષ્ઠ એ બંને એક નથી. વ્યાસનું ગોત્ર બે વસિષ્ઠ-કારણ કે તે વ્યાસનો થાય પ્રપૌત્ર-તો તેમનું નામ અને બીજા એક ગોત્રનું નામ સરખાં શા માટે ? તે વખતે વ્યકિત નામો અને ગોત્રનામો એક જ હતાં એવી શોધ અમારા આધુનિક પંડિતો કરશે એમાં જરા પણ શંકા નથી. અભિધાનચિંતામણીમાં

ધર્માન્તર

૨૦૬

‘ પારાશરિ: સાત્યવત્તો માઠરો બાદરાયણ: ’ આવાં વ્યાસનાં નામે આપેલાં છે. આ માઠર કોણુ ? પ્રસિદ્ધ જે માઠર ગોત્ર તેનો પ્રવર્તક આ વ્યાસ જ કે શું ? પછી એક જ વંશમાંથી તે વંશ નષ્ટ થયો હતો તો પણ એ ગોત્રો પ્રવૃત્ત થયાં એમ કહેવું પડશે. તેથી વ્યક્તિના નામેનો અને ગોત્રના નામેનો ગોટાળો કરી વડની છાલ પિંપળાને ચોંટાડી ગમે તેવાં અનુમાનો કાઢવાં નહિ, એટલી જ આ વિદ્વજ્જનોને હાથ જોડી વિનંતિ છે.

અત્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ તે ઉપર એવો આક્ષેપ લઈ શકાશે કે ઉપર ઉપરના વર્ગમાં એવાં પરિણામ આવતાં હશે. તેથી તે જાતિમાં વર્ણાન્તરની બંદી રાખવી હિતકારક ઠરશે, પરંતુ તે સામાન્ય સમાજ જાત્યન્તરને અગર આન્તર્જાતીય વિવાહને અડચણો ઉત્પન્ન કરવી એમ માનવાને કારણુ નથી. એક સમૂહે એકજ ધંધો કરવો અને તેમનો વિવાહ પણ અંદર અંદર જ કરવો એ નિયમ કરવાને કંઈ ખાસ કારણુ દેખાતું નથી. કદાચ સમૂહનો નિયત ધંધો તે સમૂહમાં જન્મેલી એકાદ વ્યક્તિને ભારે પડે અથવા ક્ષાવે નહિ તો તે વ્યક્તિએ પોતાનો ધંધો બદલી ઉદરનિર્વાહ શાને ન કરવો ? આ બાબતમાં હિંદુસમાજનો જે મત છે, તે કેટલો હિતકારક છે વગેરેની સાંગોપાંગ ચર્ચા ‘ અન્નવિચાર ’ નામના પ્રકરણમાં કરીશું. અહીં વર્ણાન્તરથી જાતિહીન સમાજપર શી અસર થાય છે તેટલી જ ચર્ચા કરીએ.

યુરોપ અમેરિકાની એકંદર લોકસંખ્યાની શી ચડઉતર થાય છે તેનો વિચાર કરીએ. કોઈ પણ ધર તરફ જોઈશું તો તે ધરની વિશેષ કર્તૃત્વવાન્ વ્યક્તિઓમાં પોતાનો વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવેલો ધંધો છોડી નવો જ ધંધો સ્વીકારવાની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. કર્તૃત્વવાન્ વ્યક્તિની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ માનેલા હલકા ધંધામાંથી

પરાવૃત્ત થઈ માનેલા ઉચ્ચ ધંધામાં પ્રવિષ્ટ થવા તરફ જ હોય છે. એટલે પોતાના મત પ્રમાણે તે તે વર્ણાન્તર કરી નીચેના વર્ણમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે અને એમાં પોતાની ઉન્નતિ થઈ સમજે છે. જેઓએ જુદા જુદા થરોની જનન સંખ્યા અને મૃત્યુસંખ્યાનો ખરેખરો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ જાણતા હશે કે ઉપરના વર્ગમાં જવાની તૈયારી વખતે અથવા તે વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ તે વર્ગની જનન સંખ્યા ઓછી થવા લાગે છે. આ પરિણામ સર્વ સ્થળે સર્વકાળે બનતું દેખાઈ આવે છે. ત્યાં ધીમે ધીમે તે શુક્રબિંદુનો નાશ થાય છે. એટલે પરિણામ શું આવ્યું તે જુઓ. જે થરમાં પહેલાં તે રહેતો હતો તે થરમાં જ રહી તે કાર્યકર્તા થઈ શક્યો હોત, ત્યાંથી પણ તે નષ્ટ થયો. પોતાનો થર છોડી બીજા થરમાં પ્રવિષ્ટ થયો અને ત્યાં પણ તે કેટલાંક વર્ષો પછી નષ્ટ થયો. આનો અર્થ એટલો જ કે જે સમાજમાં એ પ્રક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે તે સમાજનો નાશકાલ બહુજ નજીક આવ્યો છે એમ સમજી લેવું. તે રાષ્ટ્ર આજે ગમે તેટલું મોટું દેખાય છતાં આવા પ્રકારની સમાજરચનામાં નાશ નક્કી જ હોય છે. આવા પ્રકારની અંગ્રેજી સમાજની સ્થિતિ થઈ એમ ધણા શાસ્ત્રજ્ઞોનો મત છે. અમેરિકામાં પણ ઍંગ્લોસિક્સન વંશ ધીમે ધીમે ઘટતા જઈ તેમની જગા છતરવંશે લઈ લેવા લાગ્યા છે. આ નવા લોકો પહેલાના લોકોની સામાજિક ઘટના એક એ પેઢીઓમાં હસ્તગત કરી લેશે. પરંતુ એટલી વાત નિશ્ચિત છે કે તેમનાથી કદી પણ પોતાના શરીરમાં ન હોય એવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે નહિ અને પહેલાની શક્તિઓ ઓછી પણ કરી શકાશે નહિ. આગળ કહ્યા પ્રમાણે સુપ્રજાશાસ્ત્રની મદદ સિવાય, માનવીવંશની સુધારણા કરવાના પ્રયત્નો કાંઈ પણ પ્રકારની સફળતા મેળવી શકશે નહિ.

1 National welfare and national decay—Mc Dougal; National life from the stand-point of Science—Pearson; Balance of births over deaths—Kuzinski.

સમાજના જુદા જુદા થરોમાં જે કોઈ કર્તૃત્વવાનું વ્યક્તિઓ હશે, તેમની સંતતિ દરપેઠીએ વધતી જાય અને કનિષ્ઠ પ્રજાની સંતતિ દરપેઠીએ ઓછી થતી જાય એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા સમાજરચનાનાં મૂળતત્ત્વોમાં ગ્રંથી રાખવી જોઈએ. એક વખત મનુષ્ય સમાન છે, એવો અશાસ્ત્રીય અને વરિષ્ટોનો મત્સર કરતાં શિખવનારો મત પ્રચલિત કર્યા પછી સમાજશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ કરવાના પ્રયત્નો કરવા એ મૂર્ખાઈની હદ જ છે. પરંતુ યુરોપની સમાજરચનામાં કોઈ પણ પ્રકારની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરેલી દેખાતી નથી. હિંદુઓની સમાજરચનામાં આવા પ્રકારનાં તત્ત્વોનો પૂર્ણપણે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સર્વાંગ શાસ્ત્રીય રચના છોડી તેની જગાએ જુદાજ અને ભુલભરેલાં તત્ત્વોના પાયાપર રચાએલી સમાજરચના શા માટે પ્રવૃત્ત કરવી એ કાયડો અમારાથી ઉકેલાતો નથી. જરા આગળ જઈએ તો એમ દેખાશે કે આજની કાયદા પ્રણાલી પણ એવી છે કે તેમાં કનિષ્ટોની લોકસંખ્યા ઝડપથી વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. અને વરિષ્ટોની સંતતિ પણ તેટલી જ ઝડપથી ઘટતી જાય છે આજ તો સમાજની રચના એવી જ થઈ છે કે કોઈને પણ સામાજિક પ્રગતિ કરી લેવી હોય તો ઉઘટી સંતતિની સંખ્યાને કમી રાખવી એ જ પ્રગતિનું એક મોટું સાધન થઈ બેસે છે. અલંત શ્રીમંતવર્ગમાં જોટલી સંતતિ ઓછી, તેટલો જ વારસદારનો હિસ્સો વધારે. મધ્યમ વર્ગ તરફ જોઈશું તો તેમાં પણ સર્વસાધારણ શિક્ષણ કે ધંધાને ઉપયુક્ત શિક્ષણ વગેરેનું અર્થ અપરંપાર વધી જવાથી અને પ્રત્યેક ધંધામાં મુડી પણ અલંત જરૂરી હોવાથી અહીં પણ થોડી સંતતિ ઓછી હોય તો સારી, એવી સહજ પ્રવૃત્તિ થવા લાગે છે આથી હલકા વર્ગમાં સર્વ મુડીનો રોજના નિર્વાહનાં સાધનો પાછળ જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ જાતના અર્થપ્રધાન સમાજની જલદી ધુળધાણી થવા વગર રહેતી નથી.^૧

I Adopted from Gates Heredity and Eugenics.

આ નત્યંતર, વર્ગાન્તર અગર વર્ણાન્તરની આખતમાં હજુ પણ થોડા ધણા શાસ્ત્રજ્ઞોના મતો લખ્યે. હવેલોક એલીસ કહે છે, “વંશનું સુદૃઢત્વ અને તેમના પોતાના નિયત કર્મો કરવાની લાયકાત (function of its own sphere) તે વંશ પોતાના થરથી ઉપરના વર્ગનાં કેટલાંક કામો કરી શકે કે નહિ એ ઉપરથી ઠરાવવાની નથી સર્વસાધારણ દષ્ટિએ જોઈશું તો સુદૃઢ વંશના લોકો અનેક પેઢીઓ સુધી પોતાના વર્ગનું નિયત કર્મ ઉત્તમ પ્રકારે કરતા રહે છે. જુદી જુદી ધાતુને જેમ જુદું જુદું વિશિષ્ટ ગુણત્વ હોય છે, તેમ પ્રત્યેક વર્ગને પણ એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ ગુણત્વ હોય. પ્રત્યેક વર્ગ પોતાના વિશિષ્ટ ગુણત્વને પોષક એવી સ્થિતિમાં જીવી શકે છે. કેટલીક વખત એમ બની આવે છે કે એકાદ કારીગર (Master Craftsman) વંશનો મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષ પોતાના કર્તૃત્વના જોરપર ઉચ્ચ વર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. તે જ વર્ગમાં તે પોતાનો વિવાહ કરે છે અને ત્યાંજ તે પોતાનું કુટુંબ સ્થાપન કરે છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો વંશ સાધારણ રીતે ત્રણ પેઢીઓ સુધી વૈભવશાળી દેખાય છે પછી તે વંશો નિપુત્રિક થઈ નિર્વંશ થાય છે. કન્યા સંતતિને માત્ર જરા પણ ધક્કો લાગ્યો હોય એમ દેખાતું નથી.” બરાબર આ જ મત મનુ આદિ આર્યશાસ્ત્રજ્ઞોએ આપેલો છે. ભગવદ્ગીતામાં કર્મ કરતા રહેવાનાં જે અનેક કારણો ભગવાને કહ્યાં છે તેમાંથી સંકર થવાથી ઉત્તમ પ્રજાનો નાશ થાય છે, તે ટાળવો એ એક કારણ કહ્યું છે. ?

उत्तीद्रेयुरिमे लोकानकुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्यच कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

આ લોકો નાશ સૌ પામે જો કર્મ ન હું તો,
થાઉં સંકરનો કર્તા ને હનતા પ્રજાતણો.

આવા જ પ્રકારના વિચાર ભગવદ્ગીતામાં સર્વ ઠેકાણે મળી આવે છે.

‘સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।’ ‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ।’ ‘શ્રેયાન્સ્વધર્મે વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।’

ઇત્યાદિ વચનો સર્વશાસ્ત્રીય સત્ય બતાવે છે, એ વાત ઉપરની ચર્ચા પરથી કોઇના પણ ધ્યાનમાં આવી શકશે.

હવે આ કર્તા પુરૂષ જે એકમાંથી બીજા ચરમાં પ્રવેશ પામ્યો તેનું, તેના મત પ્રમાણે મહત્વાકાંક્ષાની પૂર્તિ થઇ સમાધાન થયું હશે પરંતુ તેણે સમાજનું કયું હિત સાધ્યું તે સમજવું ઘણું જ કઠિન છે. જે સમાજમાં તે મૂળ કર્તા તરીકે ઊભો રહ્યો હતો, તે સમાજ તેના કર્તાત્વથી વંચિત થયો અને જે સમાજમાં તે પ્રવિષ્ટ થયો ત્યાંથી સંપ્રિના નિયમાનુસાર તેને પાણીનું મળ્યું. એકાદ કર્તાત્વવાન પિંડ અને તેનો વંશ આપણામાંથી નષ્ટ થાય એજ સુધારણાની બ્યાખ્યા હોય તો કોને ખબર? તેથી જ અમે પોતાનું નિયત કર્મ (Function in it own sphere) ફેંકી દઇ એટલે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી જગતમાં જે લોકો ઝળક્યા, તેનું આગળ શું થયું એજ પ્રશ્ન અમે હંમેશ પુછતા આવ્યા છીએ; તે પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું અમારા સુધારક બંધુઓ શા માટે જતું કરે છે એજ સમજવું નથી. આજ ચારે તરફ એવી સ્થિતિ થઈ છે કે જે માણસ ઉત્તમ કારકુન^૧ થવાને લાયક હશે તે હલકા પ્રકારનો શિક્ષક થયો દેખાય છે. અને જેનામાં બીબાં ગોઠવવાની ઉત્તમ લાયકાત હશે તે એકાદ હલકાં વર્તમાનપત્રનો સંપાદક થએલો દેખાય છે. આવા જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ સર્વ વર્ગમાં અને સર્વ ધંધામાં થયેલી દેખાય છે. આ પરિસ્થિતિના એકંદર સમુચ્ચયથી સમાજને શો ફાયદો થાય છે, અગર થશે એ

૧ National Life from the stand point of Science—Pearson.

અમારાથી સમજી શકાય એમ નથી. એકંદરે આ લેખકના મતે? વર્ણાન્તરની પ્રવૃત્તિ નાશકારક દેખાય છે.

હવે છેલ્લું સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ જ્યોર્જ ચેટરટન^૨ હીલનું કહેવું આપની પાસે રજી કરું છું. તે અંધકાર કહે છે કે, “જે સમાજમાં જીદા જીદા થરોની ઉત્ક્રાન્તિનો વિચાર કરી દરેક વ્યક્તિએ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કષ્ટ મર્યાદા સુધી લઈ જવી અને તેથી આગળ લઈ જવી નહિ? આવા પ્રકારનું નિયંત્રણ મન ઉપર પ્રતિબિંબિત કરવાની હિંમત નહિ હોય તે સમાજ સૃષ્ટિપટ પરથી નષ્ટ થવાના માર્ગે ઝડપથી પ્રયાણ કરી રહ્યો છે એમ સમજી લેવું.” અમારા સમાજમાં આવું નિયંત્રણ પ્રત્યેક વ્યક્તિના મન પર પ્રતિબિંબિત થયું છે તે હવે કાઢી નાખવું એવા પ્રકારની સુધારણા થવા લાગી છે, એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું? આ રીતે સમાજ છિન્નભિન્ન કરવાથી તે કંઈ સમર્થ થવાનો છે? આવા પ્રકારની જે સમાજની સ્થિતિ થાય છે તે સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો ખોળતાં તે અંધકારને ખે ઉપાયો સુઝે છે. પહેલો ઉપાય એ કે ધર્મસત્તા આજે ચારે તરફ શિથિલ થતી જાય છે. તે ફરીથી પહેલા પ્રમાણે જ દઢ કરવાના પ્રયત્નો કરવા. તે ફરીથી તેવી કરી શકાશે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો કહીને તો છે, પરંતુ ધર્મ-સંસ્થા જે ફરીથી પ્રસ્થાપિત થાય તો આ લેખકને અત્યંત હિતકારક લાગે છે. આપણા સમાજમાં કેટલાક નેતા વર્ગને અને ધર્મસત્તાને જાણે ખારમો ચંદ્ર હોય એવો ભાસ થાય છે. ખીજે ઉપાય એ કે મુડીઓનો ઉદ્દય થવા પહેલાં ધંધાઓના સમૂહો હોવાની પદ્ધતિપર જે સમાજરચના રચાએલી હતી—હિંદુસમાજશાસ્ત્રની

૧ National welfare and National decay—Mc Dougal; Genetical theory of natural Selection—Fisher; Hereditary genius—Galton.

૨ Heredity and selection in Sociology—chatterton Hill.

ભાષામાં બોલીએ તો જે જાતિસંસ્થા પ્રચલિત હતી તે જ અગર તેના જેવી જ કોઈ સંસ્થા ફરીથી ઉત્પન્ન કરવી. તેવી જાતિસંઘટના ફરીથી ઉત્પન્ન કરવામાં જ સાચું કલ્યાણ છે. તેનો કહેવાનો મતલબ એ છે કે તે સંસ્થાઓનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી, આગળની જાતિ-સંસ્થા જેવી કંઈ પણ ઘટના નિર્માણ થાય તો સમાજ સંઘટિત થશે.

૨. ડીન ઇન્ગે^૧ કહે છે કે, “ સૃષ્ટિમાં જે જીવનાર્થ કલહ દેખાય છે, (જીવનાર્થ સંહતિ એ પ્રિન્સ કોપટકિનનુ તત્ત્વ કયાં લાગ્યું એની થોડી ધણી ચર્ચા અમે કરી ગયા છીએ અને હવે પછી પણ યથાવકાશ કરીશું. પણ અહીં એક જ બાબતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે તે એ કે

૨ જાતિસંસ્થા જ હિતકારક

એ તત્ત્વ કલહ-તત્ત્વ જેટલું સાર્વકાલીન નથી) તે કલહમાં ટકી રહેવાની જે વંશોને ટેવ હશે તે વંશોનો જ સૃષ્ટિમાં અંતિમ વિજય થશે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સખત રીતે પળાતી જાતિસંસ્થા (Modified caste system) જે પ્રકારની જાતિસંસ્થા અત્યાર સુધી યુરોપમાં પ્રચલિત હતી અને જે હિંદુઓની જાતિસંસ્થા જેટલી કડક નહિ હોય—અરજીવિત્ત્વ દેવાની બાબતમાં પ્રબલસત્તાક સમાજરચના અગર સમાજ સત્તાવાદ એ બંને કરતાં પણ તે શ્રેષ્ઠ નિવડશે.”

ઉપરની ચર્ચા પરથી એમ જણાઈ આવશે કે જાતિસંસ્થા હોવી સમાજને હિતકારક છે. તેવી જ રીતે વર્ણાન્તરની પ્રવૃત્તિ અહિતકારક છે. શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ સમાજનો અભ્યાસ કરનારા કોઈ પણ લેખકને લખ્યું તો તે નીચેની વિચારપ્રણાલી કહેતો જણાઈ આવશે તે કહેશે કે સમાજ વર્ણના તત્ત્વો પર રચાએલો હોવો જોઈએ; અને સર્વ-

૧ Out spoken essays Dean Inge; Scientific Outlook Russel; Antichrist-Nietzsche.

સાધારણ વર્ગોની લૌકિક વૃદ્ધિ થયા સિવાય એકાદ વ્યક્તિ કદાચ ઉચ્ચ વર્ગમાં પ્રવેશ કરવા લાગે તો, તેની એ પ્રવૃત્તિ સમાજ માટે વિનાશક હોય છે. તેથી સમાજમાં એ રીતે પોતાનો વર્ગ છોડી જવાની છુટ હોવી ઇષ્ટ નથી. પરંતુ સમાજરચનાની આખતમાં કોઈ પણ શાસ્ત્રનો સંબંધ લાગતો નથી એમ માનનારા આધુનિક સુધારકોને એવા શાસ્ત્રીય સત્યની શી કિંમત ? શાસ્ત્રો પ્રત્યે આવું એજવાબદાર વર્તન રાખી તેમની પાયમાલી કરવી એ કંઈ સુદ્ધિપ્રામાણ્યનું લક્ષણ છે ?

ચાર પ્રકારના સંસ્કૃતિ-પર્યાયોનો વિચાર કરીશું તો એવો નિષ્કર્ષ છે કે જે સંસ્કૃતિમાં પિંડપ્રગતિ (biological) અને સાંસ્કારિક (Psychological or Traditional) એ બન્નેમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થતું ન હોય એ પ્રકારની સંસ્કૃતિ હિંસાપ્રિય સૃષ્ટિમાં ચિરંજીવ થઈ શકે છે; એટલે તે સંસ્કૃતિને સનાતન સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે, ને તે જે ધર્મ ઉપર અધિષ્ટિત થયેલી હશે તે ધર્મ સનાતન ધર્મ કહેવાય છે. સંસ્કૃતિના ઇતર ત્રણ પર્યાયો વિનાશી હોય છે તેથી તાત્કાલિક ઉન્નતિના પ્રલોભન વાસ્તે પણ તે સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવો નહિ, કારણ કે ' સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ' એ મનુપ્રણીત સિદ્ધાન્ત તેમને અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. ગત સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરી સર ક્વિલંડર્સ પેટ્રીએ પણ આવા કેટલાક સિદ્ધાન્તો કાઢ્યા છે. “ આવા પ્રકારની સર્વ સંસ્કૃતિઓ પોતાના ઉદયકાલથી બહુ તો વધારેમાં વધારે એકે હજાર વર્ષો ટકી શકી.” આપણને આ ઉપર કહેલા ચાર પર્યાયોમાંથી કયો સંસ્કૃતિપર્યાય સ્વીકારવાનો છે એ એક વખત નિશ્ચિત કરાવવું પડશે. એક પર્યાયનો સ્વીકાર કર્યા પછી તે સંસ્કૃતિમાં બીજી પદ્ધતિનું નીતિ-શાસ્ત્ર ધુસાડી દેવાનો પ્રયત્ન હાસ્યાસ્પદ છે. પરંતુ એવા જ પ્રયત્નને હાલ ઉદારમતવાદિત્વ શબ્દનો રૂડો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઇતર સંસ્કૃતિ ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ તેના નાશ પરથી અનુમાન કાઢવાનું હોવાથી તે સૃષ્ટિના કોઈ પણ નિયમ સાથે વિસંગત હોવી જોઈએ એમ કહેવા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

એકંદર ચર્ચાનો સાર નીચેના સિદ્ધાન્તોમાં કાઢી શકાય. સનાતન સંસ્કૃતિ વર્ગમૂલક કે જાતિમૂલક હોવી જોઈએ. આ સંસ્કૃતિનો અર્થશાસ્ત્ર (hunger) અને કામશાસ્ત્ર (Family) એ બંનેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી તે સુવ્યવસ્થિત છે કે નહિ એ જોવું જોઈએ. (તેની ચર્ચા આગળ ઉપર ક્યારેક કરીશું) પરંતુ માનવની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ સર્વ પ્રકારની સંઘટના તોડી પાડવા તરફ દેખાય છે. તેથી સંસ્થાઓ વર્ગીકરણના તત્વ ઉપર રચાએલ હોવી જોઈએ, એટલામાં જ આ પ્રશ્ન અટકતો નથી.

હવે આ વર્ગસંસ્થા તુટી જવાનાં શાં શાં કારણો હોય છે ? તેમનું નિયંત્રણ ક્યા માર્ગથી કરવું શક્ય છે ? તેને ધર્મ જેવી આધિભૌતિક (supra-rational) સત્તા ઉપયોગી થઈ પડશે કે નહિ કે માત્ર બુદ્ધિ-પ્રામાણ્ય (rational) પર રચાએલી સત્તા ઉપયોગી નીવડશે ? ઇત્યાદિ અનન્ત પ્રશ્નોનો સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ વિચાર કરવો જોઈએ. આ સર્વનો વિચાર થયા પછી વર્ગ તોડવાનાં મૂળભૂત કારણો પોતાના સમાજમાં ચોરી છુપીથી અગર સ્પષ્ટ રીતે પ્રવેશ કરે નહિ એવી જાતની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પછી આ રચનામાં-સમાજમાં આવી જ વિભાગણી શા માટે કરી, એવા પ્રકારના પ્રશ્નો પુછવાનો હક્ક કાઢને પણ દેવામાં આવશે નહિ. આવા પ્રકારના અનેક નિયમો કરવા પડશે અને તે નિયમો વ્યક્તિઓ પાસે ચોક્કસાઈથી પળાવી લેવા પડશે.

આવા પ્રકારના નિયમો કરવાના હોય તો ક્યા તરવોનો અંગિકાર કરવો જોઈએ તેનો હવે વિચાર કરીએ.

૩ સમાજમાં માનવપ્રાણીની વ્યવસ્થા કરતી ધર્મ અપરિવર્તનીય છે વખતે પ્રથમ જે બાબતો આંખ સામે તરી આવે છે. પહેલી એ કે જે પ્રજા-નિર્માણ થાય છે, તે પ્રજાની સામાજિક સમૂહોમાં વ્યવસ્થા કરવી

જોઈએ; તેથી પ્રજોત્પત્તિના નિયમો—અમુક સુપ્રજ્ઞ થશે કે કુપ્રજ્ઞ થશે તેના નિયમો—સૃષ્ટિમાંથી સમજી લઈ પોતાના જીવને અનુલક્ષીને પાળવાના હોય છે. “કાંઈ પણ પ્રકારનાં દંપતીની સંતતિ કયા સ્વરૂપની થશે તે નિશ્ચિત કહી શકાય એવા (ગણિતાત્મક) નિયમોની અમને માહિતી છે.” એમ ડૉ. હર્સ્ટ^૧ કહે છે. તે નિયમો સૃષ્ટિના હોવાથી અહીં માનવી કલ્પનાનો કે તર્કશાસ્ત્રનો કંઈ પણ ઉપયોગ નથી થવાનો. તેમનો પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી જ^૨ અભ્યાસ થવો જોઈએ. તેના અભ્યાસની અનેક પદ્ધતિઓ છે. પરંતુ સર્વ પદ્ધતિઓનો જવાબ એકજ સ્વરૂપનો આવે છે. આ પદ્ધતિઓની, પ્રાચીન એટલે આ વિષયના નિયમો કરી દેનારા મનુ જેવાં લોકોને માહિતી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન તેમણે કરેલા નિયમો પરથી કાઢવામાં કંઈ હરકત નથી. યુરોપમાં તે નિયમોનો અભ્યાસ ચાર પદ્ધતિઓથી કરવામાં આવે છે.

(૧) મેન્ડેલની પદ્ધતિ—અહીં અનુવંશ ગુણુ વિભાગણીથી છે. (Particulate or factorial analysis) આ પદ્ધતિ હાલે પ્રધાન^૩ મનાય છે.

(૨) ગણિતાત્મક^૪ પદ્ધતિ (Statistical Method) આ પદ્ધતિવડે અનુવંશની ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી માંડણી કરી શકાય છે. અનુવંશના નિયમોની બાબતમાં આ પદ્ધતિના જવાબો પહેલી પદ્ધતિ જેવા જ આવે છે.

૧ The Future of Life C. C. Hurst.

૨ Modification of germinal Constitution—W. L. Tower.

૩ Mendel's Principles of heredity—Bateson; inbreeding & out breeding—East & Jones.

૪ Treasury of human inheritance—edited by Pearson.

(૭) પિંડો^૧ (cells) નો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ (cytological Method)

(૪) ગર્ભવિજ્ઞાન પદ્ધતિ (embryotological Method) આ ચારે પદ્ધતિથી પ્રજ્ઞનાં ગુણોત્પત્તિ, ગુણોત્કર્ષ, અને ગુણપકર્ષ વગેરે મુદ્દાઓ વિષે જે કંઈ નિયમો કલા હશે તે નિયમોનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેની સાથે કેટલાક લોકો ભૂલભરેલી મિશ્ર અનુવંશ પદ્ધતિ (blending inheritance method) માને છે તે ખોટી છે એ વાત તે માનનારા લોકોના ધ્યાનમાં લાવવી જોઈએ. ખીજી બાબત એ કે સમાજમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રજાની સમાજમાં વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અહીંજ સંસ્કાર કેવા હોવા જોઈએ, સહેવાના આચાર, વ્યવહારના નીતિ નિયમો કેવા હોવા જોઈએ વગેરેનો વિચાર આપોઆપ નજર સામે તરી આવશે. આ નિયમો દેખીતા જ પહેલા નિયમોથી અવિરૂદ્ધ હોવા જોઈએ. અહીં આચાર, પહેલા નિયમોની સિદ્ધિઅર્થે જ ઠરાવવાના હોવાથી તે નિયમોનું પાલન થવા માટે જે જે સંકેત કરવા પડશે તે તે સંકેતો કરવા જોઈએ. આ જ નિયમો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી ધર્મ પરિવર્તનશીલ છે એમ આધુનિકોનો એક વર્ગ કહી ચુક્યો છે. પ્રજોત્પાદનના નિયમો સાથે તુલના કરતાં આ નિયમો ગૌણ છે એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ માનવીસ્વભાવનો વિચાર કરતાં સમગ્ર્ય તેવું છે કે સમાજ શુદ્ધ રાખવામાં આ નિયમોનું અને સંકેતોનું પણ કડક પાલન આવશ્યક છે. પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણુ લઈએ તો એક જ દામ્પત્યની સંસ્કાર થતાં પહેલાં થયેલી સંતતિ અને વિવાહસંસ્કાર થયા પછી થયેલ સંતતિ એમ બંને પ્રકારની સંતતિમાં જાતીય દષ્ટિએ કંઈ પણ ભેદ હોવો શક્ય નથી. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં ફક્ત પહેલાજ તત્વનો વિચાર થશે; તેથી આવી સ્થિતિ અને સર્ગિક ન હોય તો પણ

૧ Cytology—L. Doncastes.

સમાજ વિરોધી ચોક્કસ થશે. આને જ હાલે અનિર્ધારિત સમાગમ (Free-love) એવું મધુર નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખીજા બાજુએ કાંઈ પણ બંને વ્યક્તિઓ લઈ સર્વ સંકેતનું પાલન કરી વિવાહ કરવામાં આવે તો ખીજાં તત્ત્વનું પાલન થશે. પરંતુ મુખ્યત્વે પ્રજેત્પાદનના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થશે. આવી સ્થિતિ સમાજવિરોધી ન હોય તો પણ પ્રાણીશાસ્ત્રને વિરોધી છે. એક ઠેકાણે સુપ્રજનશાસ્ત્ર (Eugenics) ને મહત્ત્વ અપાયું છે ત્યારે ખીજા ઠેકાણે સુવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર (Euthenics) ને વધારે મહત્ત્વ અપાયું છે! સમાજરચના એ બંને શાસ્ત્રની મદદ સિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. આ બંનેનો સમાજરચનાના અંગે તરીકે સ્વીકાર કરવો પડે છે! તેથી સાંસ્કારિક આયતોમાં પણ કઠોરતાનો આશ્રય લેવો પડે છે!

કાંઈ વ્યક્તિના મનમાં હંમેશાં ત્રણ હેતુઓ હોય છે. પહેલો, સ્વોદરપૂરણાર્થ દ્રવ્યાર્જન, તેમાંથી સર્વ સમાજરચના અર્થમૂલક હોવી જોઈએ એમ કહેનારા તત્ત્વજ્ઞોનો એક વર્ગ છે. તેમના મતે અર્થ એ સર્વ સમાજરચનાનો પાયો હોવો જોઈએ. માનવનાં સર્વ દુઃખો તેનું અંતઃકરણ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી પરંતુ અર્થોત્પાદન અને અર્થની વિલાગણીમાં વિષમતા થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એવો તેમનો મત છે. તેમના મતે અર્થની વિલાગણી યથાયોગ્ય થાય તો આ પૃથ્વીનું નંદનવન બની જશે; દ્રવ્યનો અભાવ એટલે દુઃખ અને દ્રવ્યની વિપુલતા એટલે સુખ એવાં સમીકરણો (equations) બની ગએલાં છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનાનુસાર માનવીનાં સુખદુઃખો માનવબાહ્ય પરિસ્થિતિનાં પરિણામો છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના આત્યંતિક પ્રકર્ષનું સ્વરૂપ સમાજ સત્તાવાદ છે જેનો આજે રશિયામાં ત્યાંની સમાજરચનામાં પ્રયોગ ચાલી રહ્યો છે. પરંતુ જગતમાં ગમે તે સમાજ^૧ લઈએ તો પણ તેમાંના ધનવાન

૧ Marriage and Morals—Russel; Eugenics—Carr Saunders; Darwinism & Race—Progress Hay-Craft. Heridity and Selection in Sociology—C. Hill.

થરોનો નાશ અને દ્રવ્યહીન થરોની વૃદ્ધિ શા માટે થાય છે એનો કોઈએ ખુલાસો કર્યો હોય એમ લાગતું નથી, જેવી સ્થિતિ એક જ સમાજના અંતર્ગત અને અવયવભૂત થરોની, તેવી જ સ્થિતિ જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રો લઈ તેમની તુલના કરીએ તો તેમની છે એમ જણાઈ આવશે. રાષ્ટ્રો જેમ જેમ ધનવાન, તેમ તેમ તેમની પ્રવૃત્તિ નાશ તરફ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ યુરોપના દેશો પૂર્વ યુરોપના દેશો કરતાં વધુ શ્રીમંત છે. પરંતુ ત્યાંની લોકસંખ્યા વિષે કુઝીન્સ્ક^૧ કહે છે કે, “ ઈ. સ. ૧૯૨૩ની સાલમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ યુરોપની જનન સંખ્યા અને મૃત્યુસંખ્યાનો વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવ્યું કે તે દેશમાંની લોકસંખ્યા નષ્ટ થવાને માર્ગે છે, અંતે નષ્ટ થશે એ આખત નિશ્ચિત છે ” એકજ સમાજમાં રહેનારા થરોનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ^૨ લઈએ. એક સદી પહેલાં મેરીશમાં એક તૃતીયાંશ લોકસંખ્યા યુરોપીઅન વસાહતવાળાઓની હતી. એટલે મુખ્યત્વે કરીને ફ્રેંચ લોકોની હતી. આજ લગભગ તે દેશ હિંદુસ્થાનનો કકડો હોવો જોઈએ. એવી લોકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સ્થિતિ થઈ છે. અહીં તો યુરોપીઅન ફ્રેંચ ધનવાન અને સત્તાવાન અને હિંદી કામગાર નિર્ધન અને દુર્બલ પરંતુ સો વર્ષોમાં ફ્રેંચોની પ્રવૃત્તિ નાશ તરફ જણાઈ આવે છે. યુરોપમાં જુઓ, અમેરિકામાં જુઓ, હિંદુસ્થાનમાં જુઓ, દ્રવ્ય અને વંશનાશ એનો એક પ્રકારનો સમન્વય છે એમ જણાઈ આવશે. જે ધનમાં સમાજનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો સમાજની રચના ધનપ્રધાન તત્ત્વ પર કરવી ઇચ્છે થશે. પરંતુ દ્રવ્ય અને સમાજરક્ષણ એ બંનેનું સાહુચર્ય ઇતિહાસમાં તો ક્યાંય દેખાતું નથી ધનવાન સમાજ જીવતા નથી અને દરિદ્રો સમાજ મરતા નથી. આમ વિચારીએ તો ધનને સમાજરચનાનું એક અંગ માનીએ તો પણ પ્રધાન અંગ છે એમ માની શકાય નહિ. આજ ચારે તરફ સમાજ સામે

૧ Balance of Births our deaths—R. R. Kuzeyniski.

૨ Outspoken essays—Dean Inge.

૨૨૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ધન એજ પ્રધાન હેતુ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ એ જ તેનું સાધન, એવાં સમીકરણો મંડાવા લાગ્યાં છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનની ઝાળ^૧ શાસ્ત્રી લોકોને પણ લાગતી જાય છે.

વ્યક્તિનો ખીજો હેતુ પોતાની સંતતિદ્વારા પોતાના વંશનું રક્ષણ કરવું એ હોય છે. એ હેતુ એટલે કામશાસ્ત્ર. આ જ મનુષ્યોની હીલચાલોનું મહાન કારણ છે. એમ કહેનારા ક્રાઇક, એડલર, કેમ્ક, સ્પોડર વગેરે તત્ત્વજ્ઞો છે. એમના મને આ કામરૂપ શક્તિનું નિયંત્રણ કરવું એ તત્ત્વપર, કહો કે કૌટુંબિક પદ્ધતિપર સમાજરચના થવી જોઇએ. આ કામરૂપી મહાનશક્તિનો કોઇ પણ ઇન્કાર કરવું નથી. આર્યસમાજરચનાનો ઉપર ઉપરથી અભ્યાસ કરીએ તો પણ તેમાં આ કામશક્તિનું નિયંત્રણ કરવાનો પ્રયત્ન મુખ્યત્વે કરીને કરેલો દેખાય છે. ભર્તૃહરિ અર્થે કહે છે કે, 'તે કામેન નિહત્ય નિર્દયતરં નમ્નીકૃતા મુંડિતાઃ' આવી કામની મહાન શક્તિ છે.

અમારા પોતાના મત પ્રમાણે કામવિકારની બરાબર વ્યવસ્થા નહિ થાય તો સુપ્રજ્ઞ તત્ત્વ સાધી શકાશે નહિ અને અર્થવિભાગણી યથાયોગ્ય નહિ થાય તો સંસ્કારતત્ત્વ સાધી શકાશે નહિ. આ બંનેનો યથાપ્રમાણસમન્વય કર્યા સિવાય સુસ્થિત સમાજ ઉત્પન્ન થશે નહિ. આ પ્રકારે બંને તત્ત્વનો વિચાર કરી સમાજરચના કરવામાં આવે તો એ સમાજ કાલત્રયમાં પણ નષ્ટ થશે નહિ. પદ્મી ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિનું પરીક્ષણ કરી તેના વિનાશનાં કારણો શોધી કાઢી તે કારણે પોતાના નૈતિક મૂલ્યોમાં ગુપ્ત રીતે કે પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રવેશ કરશે નહિ એવી સાવચેતી રાખવી જોઇએ.

વ્યક્તિને કર્તૃત્વવાન બનાવવાની સુંદર યુક્તિ નિસર્ગે થોઇ છે. તે યુક્તિ જીવનકલહદ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે. સમાજરચનામાં આ જીવનકલહની વ્યવસ્થા પણ હોવી જોઇએ, તેની સાથે વળી

૧ ધર્મશાસ્ત્રમંથન-વે. શા. સં. મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર.

સમાજ સ્થિતિમાં કલહનો ઉપશમ થવાની પણ વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. સંસ્કૃતિમાં, લાયકાતના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપને લીધે વ્યક્તિઓના અનેક થરો પડે છે. તે થરોમાં લોકસંખ્યાનું પ્રમાણ અગત્ય નહિ એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ વર્ગો અને શ્રેષ્ઠવંશો એ, જેમ જેમ શ્રેષ્ઠત્વનું પ્રમાણ વિશેષ, તેમ તેમ વધ્યત્વ પણ વિશેષ એ નિયમથી અંવાયલા હોય છે. આ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત છે. એમ છતાં જુદા જુદા વર્ગોની સંખ્યા સમપ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. અહીંજ સમાજરચનાના કૌશલ્યની પરાકાષ્ટા થશે. મહાન સશસ્ત્ર યુદ્ધો થવાનાં અનેક કારણોમાંનું લોકસંખ્યાની અપરંપાર વૃદ્ધિ એક કારણ છે. તે વૃદ્ધિ સૃષ્ટિના કાર્યમાં ખલેલ ન કરતાં નિયંત્રણમાં રાખવી એમાં પણ કૌશલ્ય અતાવવું પડશે. આ સર્વ વ્યવસ્થા વાયુની લહરી પ્રમાણે બદલનારા લોકમતપર અવલંબીને રાખી શકાશે નહિ. આજે વ્યવસ્થા કરીશું તે મૂળની પિંડપ્રગતિ વિસંગત થવી ન જોઈએ. આવા પ્રકારની સમાજરચના ક્યાં અને ક્યા પ્રકારના સમાજમાં સિદ્ધ થઈ શકે તેનો હવે વિચાર કરવાનો રહ્યો.

અમે પાછળ કહ્યું છે કે એકંદર જીવનગતિને સુદૃઢ સ્થિતિમાં રાખવાનો સૃષ્ટિનો એકજ માર્ગ છે. અને તે માર્ગ એટલે વ્યક્તિ-વ્યક્તિમાં, ઉપજાતિઉપજાતિમાં, જાતિજાતિમાં, રાષ્ટ્રોરાષ્ટ્રોમાં થતો જીવનાર્થ કલહ. પરંતુ પછી તો જીવનાર્થ કલહનું તત્ત્વ દષ્ટિમાંથી ચાલ્યું જાય છે અને સામર્થ્ય સંપાદન માટે કલહ એ તત્ત્વ આગળ આવવા લાગે છે. જીવન એ તત્ત્વ પાછળ પડી, સારું જીવન એ ધ્યેય બનવા લાગે છે. પરંતુ સારાપણું એ કલ્પના સાંકેતિક હોવાથી અનંત મતો અને નૈતિક પદ્ધતિઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આ બંધી ભાંજગડમાં સૃષ્ટિનો હેતુ પાર પાડવા માટે મદદ કરવી એ જે સંકેતોનો મૂળ હેતુ તેજ નષ્ટ થઈ સંકેતો પર ટંટા થવા લાગે છે. માનવને જે કંઈ સંકેત કરવાના હોય છે, તે તે ભલે કરે. પરંતુ નૈસર્ગિક કલહનો ઉપશમ કરવાની ગડબડમાં તેણે નૈસર્ગિક ચુંટણીના

તત્વને બાધ આવવા દેવો ન જોઈએ, એકજાતિ (One type)નું સમાજને કે વગર સમાજને ધતર જાતિ સાથે અને આબુબાબુની પરિસ્થિતિ સાથે એક પ્રકારનું ત્રિપુટી યુદ્ધ ચાલે છે તેથી તે જાતિ-ઓમાંથી જોટલી વધુ વ્યક્તિઓ તે જાતિ સાથે એકરૂપ થઈ હશે અથવા એકજ ધ્યેયથી પ્રેરિત થયેલી હશે અને ધતર ધ્યેયથી મોહિત ન થનારી હશે તેટલી તે જાતિ જીવનાર્થ કલહમાં ટકી રહેવા સમર્થ થશે. આ એકરૂપતા આવવા માટે તે જાતિના વાંશિક ગુણ બની શકે તેટલા સમાજલ હોવા જોઈએ. એક જ જાતિના અંતર્ગત રીતરિવાજોમાં દ્રવ્ય, શિક્ષણ^૧ વગેરેથી થનારા ફરકો વધારે દૃષ્ટિગોચર થાય નહિ એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. પ્રત્યેક જાતિએ ઉપયોગમાં લાવવાના અન્ન-પાણી, કપડાં લતાં, બાહ્ય રહેણીકરણી, એ વ્યક્તિઓ મળે ત્યારે પરસ્પરને અભિવાદન કરવાની પદ્ધતિ, આ સર્વ બાબતો એકજાતિમાં એકરૂપ હોવી જોઈએ. આ બાબતમાં આર્યસમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ કેટલી સુંદર વ્યવસ્થા કરી હતી એ લક્ષ્યપૂર્વક જોવા જેવી છે. જ્ઞાસુએ ' પ્રત્યભિવાદેઃશૂદ્રે ' આ પાણિનીય સૂત્ર પર રા. વિશ્વનાથ પંત રાજવાડે^૨ એ કરેલી ચર્ચા જરૂર વાંચી જોવી. આવી રીતે આચારોમાં નિશ્ચિતપણું^૩ (Standardization of caste) આની માનુસ-શાસ્ત્રીય ચર્ચા (Formation of complexes) આગળ કરીશું. પ્રત્યેક વ્યક્તિના પર વ્યક્તિના સુખકરતા જાતિના સુખની છાપ જોટલી વધારે એસશે જોટલો જ વ્યક્તિસમૂહ એકદીલથી કાર્ય કરી શકશે આપણે પોતાના કુટુંબ, પોતાની જાતિ, પોતાનો ધર્મ, પોતાનો દેશ અને તેથી આગળ જઈને કહીએ તો ચીની લોક, તીઓ કાશીર પછી

૧ National life from the stand point of Science—Pearson; Christain Ethics & Modern problems—Inge.

૨ રાધામાધવવિલાસચંપૂ—વિ. કા. રાજવાડે.

૩ Mankind at cross roads—Prof. E. M. East; Reflections on revolution in France—Burke.

વર્ગાન્તર

૨૨૫

પશુ પક્ષી વગેરે તિર્યક જાતિઓ માટે કેટલા પ્રમાણમાં સ્વાર્થભાગ કરવો જોઈએ એનું કંઈક પણ કોષ્ટકપત્ર પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનઃચક્ષુ સમક્ષ નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. 'ए ते सप्तपुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये ।' આવા લોકો સત્પુરુષો હોવાથી સમાજની કક્ષામાં પડતા નથી. તેઓ આત્યંતિક ધ્યેયના એક પ્રતીકરૂપે હોય છે. પોતાની સમષ્ટિ સાથે એકરૂપ થયા વગર મનુષ્યનો વિચાર કરનારો મનુષ્ય સૃષ્ટિની ઘટના વિષે જરાપણ જાણતો નથી એવું જ અનુમાન કરવું પડે છે. હિંદુઓએ પૈસા ખર્ચ કરી મુસલમાનોને મસીદ બાંધી દેવાથી વર્તમાનપત્રમાં મોટા અક્ષરે નામ આવશે, એ સત્ય છે પરંતુ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ પ્રવૃત્તિ અત્યંત નિંદ્ય છે.

કેટલેક ઠેકાણે એવો આક્ષેપ લેવામાં આવે છે કે હિંદુઓમાં જાતિઅભિમાન જોઈએ તેના કરતાં વધારે છે. પરંતુ અમારો મત તો એવો છે કે જાતિઅભિમાન બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં એટલે નહિ જેવા (Tending to zero) સ્વરૂપનું છે. આ સ્થિતિ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સારી નથી, એમ સ્પષ્ટપણે તર્જોને એતવણી આપવાનો વખત આવેલો છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ચાતુર્વર્ણ્ય : એક શાસ્ત્રીયસમાજ

સંઘોપસઘની પ્રવૃત્તિ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર અસ્તિત્વમાં છે, અને સૃષ્ટિ-
 માંથી જ તે માનવસમાજમાં પ્રસાર પામી
 છે, એમ અમે આગળ બતાવ્યું છે. સમાજ-
 ચાતુર્વર્ણ્યનો પાયો વ્યવસ્થા કરતી વખતે ફક્ત તે પ્રવૃત્તિઓનો
 યથાયોગ્ય ઉપયોગ જ કરી લેવાનો હોય છે.
 સૃષ્ટિની સંઘ તરફ પ્રવૃત્તિ અને માનવની વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય તરફ
 પ્રવૃત્તિ, આ બંને પ્રવૃત્તિઓનો સમાજશાસ્ત્રજ્ઞને મેળ ખેસાડવાનો હોય
 છે. આર્યસમાજશાસ્ત્રોમાં આ સંઘો કેમ ઉત્પન્ન થયા તેની કાલ્પનિક
 ઉપપત્તિ શોધવા ન ખેસતાં, તે છે તેમજ લઘ, તે ઉપર સમાજરચના
 કરવાની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. મનુ કહે છે:

મનુમેકાગ્રમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ ।

પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદં વચનમબ્રુવન્ ॥

એકાગ્ર ચિત્તથી પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરતા આનંદમાં ખેડેલા મનુ
 ભગવાનની પાસે જઈને, મોટા ઋષિઓ પોતાનું પૂજન કરનારા મનુ
 મહારાજનું સામું પૂજન કરીને, ઘટતી રીતે આવો પ્રશ્ન પુછવા લાગ્યા.

મળવન્સર્વવર્ણાનાં યથાવદનુપૂર્વશઃ ।

અન્તર પ્રમવાણાં ચ ધર્માન્નો વક્તુમર્હસિ ॥^૧

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૧ શ્લો. ૧, ૨.

યાતુર્વૃષ્ટિ: એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૨૭

હે ભગવાન, પ્લાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણના, તથા અનુલોમ જાતિના અને પ્રતિલોમ જાતિના ધર્મો, જેવા હોય તેવા અમને ક્રમવાર કહો.

અહીં વર્ણ અને અન્તરપ્રભવ (Hybrid)નું અસ્તિત્વ ગૃહીત લાઇને ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા શરૂ કરેલી દેખાય છે. મૂળ જાતિ કેમ ઉત્પન્ન થઇ, જાતિ કેને કહેવી વગેરે, ડાર્વિન, હેકેલ, વાઇઝમાન વગેરેને પણ કડીન જણાતા વિષયોમાં શાબ્દિક ચુંચણ કરવાની ખટપટ કરી નથી. જુના પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચિમાત્ય ગ્રંથોમાં આ ખટપટ કરેલી દેખાય છે. ત્યાં તે નિરપવાદ નથી. કુલ્લુક ભટ્ટ કહે છે કે, “અન્તરપ્રભવાણાં ચ સંકીર્ણજાતીનામપિ અનુલોમપ્રતિલોમ-જાતાનામ” અન્તર પ્રભવ એટલે સંકર જાતિ. આંગ્લ સમાજ-શાસ્ત્રમાં તેને Hybrid અથવા Cross કહે છે. યાતુર્વૃષ્ટિની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે: ‘ચાતુર્વર્ણ્યં પ્રકૃતિવશાત્ સંસ્કારવશાચ્ચ’ યાતુર્વૃષ્ટિ, પ્રકૃતિ વિશેષ એટલે પિંડના નૈસર્ગિક ગુણધર્મ (Eugenic) અને સંસ્કાર એટલે સામાજિક સંકેતોમાં ઉત્પન્ન થનારા સંસ્કારો (Psycho-social) આ બંનેના સમન્વયમાં સિદ્ધ થતું હોય છે. આ બંનેની ભરપુર ચર્ચા અમે આગળ કરી છે. આ બંને તત્ત્વોને જ લાંડનના પ્રોફેસર જુલીયન હક્સલે^૧ સ્વભાવ (Nature) અને સામાજિક સંસ્કાર (Narture) કહે છે અને તેને પણ સમન્વયની જરૂર જણાય છે. આજના સુપ્રમનશાસ્ત્રજ્ઞો માનવી પ્રગતિનો આવો જ દ્વિવિધ હેતુ કહે છે. આ બંને તત્ત્વો માટે સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ ઍટરટન હીલ અનુવંશ (Heredity) અને ચુંટણી (Selection) એ શબ્દોનો થોડા ધણા ફેરફાર સાથે ઉપયોગ કરે છે. ટુકમાં એકરૂપ સમાજ બનાવવામાં જે તત્ત્વોનું પાલન કરવું પડે છે, તેનો યાતુર્વૃષ્ટિની વ્યાખ્યામાં સૂત્ર રૂપે વિચાર કરેલો જણાય છે, અને એ જ નિયમ

૧ Stream of Life—Julian Huxley.

૨૨૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સંધોપસંધને લાગુ કરવો ઇષ્ટ છે. આનુવંશિક ગુણ અને સામાજિક સંસ્કાર એ બંનેનો વિચાર કર્યા પછી જાતીય સ્વરૂપ ઠરાવવાનું હોય છે.

સંધ આવી રીતે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, તેમાંની એક વ્યક્તિને ખીન્ને એકાદ સમૂહ પોતાની સાથે મેળવી લેવા તૈયાર હશે તો તે વ્યક્તિ સંધ છોડી જઈ શકશે; પરંતુ ખીજા સમૂહમાંની એક જ વ્યક્તિ તે સંધમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. આ જ પદ્ધતિને 'સમૂહાન્ત-ગર્ભ સમૂહ (Crystal within Crystal) ની સમાજરચના પદ્ધતિ' કહે છે આંખાપર આવેલો થોડોધણો મોહોર ખરી પડે તેથી તે આંખો મ્હાત થયો છે એમ કાંઈ કહેતું નથી, તેવી જ રીતે એક સમૂહની થોડીધણી વ્યક્તિઓ તે સમૂહ છોડી જાય તો તે સમૂહ મુમૂર્ષુ થયો છે એમ કહેવાને કંઈપણ કારણ નથી. વ્યક્તિને સમૂહથી ભિન્નભાવ આવવા માટે સમૂહ બહાર વિવાહ અને સમૂહ બહારના સંસ્કાર એ બે કારણો હોઈ શકે. પરંતુ કેટલીક વ્યક્તિઓ જે વિવાહરૂપ યુથભિન્નત્વ સ્વીકારે તો સામાજિક સંસ્કાર ચારે બાજુ ફેલાઈ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર થાય છે. માટે હિંદુઓએ બહારના સાથે વિવાહ કરવા, એવા પ્રકારનો એક મત આગળ આવવા લાગ્યો છે, તેનો યથાશક્તિ વિચાર કરીએ.

આન્તર્જાતીય વિવાહ એ એક સુધારણાનું લક્ષણ છે, એમ માનનારા પાંડિતો તરફથી, પ્રાણીશાસ્ત્રમાં શુદ્ધાશુદ્ધ જાતિ કોને કહે છે એની માહિતી ન હોવાથી

૨

સ્ત્રીઓના બાહ્યો સાથે અગર માહિતી હોવા છતાં કંઈક અંતિમ ધ્યેયથી પ્રેરિત થવાથી આન્તર્જાતીય વિવાહ એ ઐતિહાસિક સત્ય છે, એવો એક મુદ્દો આગળ કરવામાં આવે છે. આ તરવેનો વિચાર જાતિપ્રકરણમાં કરીશું. અત્યંત ઉદાર મતોવાળા અને વિશાળ બુદ્ધિવાળા લોકો તરફથી હિંદુસ્ત્રીઓના બાહ્ય જાતિઓ સાથે વિવાહો થાય એ હિંદુત્વને

આતુર્વહર્થ : એક સામ્રાજીય સમાજ

૨૨૯

પોષક છે, તેથી એવા વિવાહો ઇષ્ટ છે; એવો એક મત આગળ આવવા લાગ્યો છે. આ વિધાનનું યરાયર પૃથક્કરણ ન થાય તો આ મહાનશાસ્ત્ર^૧ આજના સુરક્ષિત સમાજના નાશને કારણભૂત થયા વિના રહેશે નહિ. આ સમાજસામ્રાજ્યે યતાવેલાં કારણો કેટલાં સાચાં છે, અને સમાજશાસ્ત્રની કસોટીમાંથી તે પાર ઉતરે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. આવા લોકોએ ત્રણ ઉદાહરણો આગળ કર્યાં છે, અને હજુ પણ યતાવી શકશે, કારણ અમે આગળ યતાવવાના છીએ કે, આવા લેખકોની સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ અત્યંત સૂક્ષ્મ, (એટલે અર્થશુન્ય) સમાજના ભોળા લોકોનો જાણીનેછતે બુદ્ધિભેદ કરનારી હોય છે.

આ લેખકના મત પ્રમાણે આજ પારસી યહુદી અને હાસી લોકોમાં કેટલાક હિંદુ રીતરિવાજો પ્રસરેલા દેખાય છે. હાસીસમાજની તો હિંદુસમાજમાં ગણના પણ થાય છે. (આખા સમૂહનાસમૂહ આત્મસાત કરી લેવાની તો હિંદુઓની તેમના સમાજના પ્રસારની પદ્ધતિ છે^૨ અને તે બાબતની આ લોકોને માહીતી છે) વળી આ લેખકના મતાનુસાર આ સર્વ બાબતોના મૂળમાં એમ હોવું જોઈએ કે આ પરકીય લોકો જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમની પાસે જોઈએ તેટલી સ્ત્રીઓની ગંખ્યા નહિ હોય. આ ગૃહીત કૃત્ય કાર્પનિક છે. પરંતુ દલીલની ખાતર તે સાચું માનીશું. (તેમના બહુતેક ગૃહીત કૃત્યો આવાં જ કાર્પનિક હોય છે.) જગતમાં જન્મ સ્વભાવનો કંઈપણ ઉપાય નથી ! ઠીક, ધારે કે તેમને હિંદુસ્થાનમાંથી જ સ્ત્રીઓ મળી ! રાજસત્તાદિ ગુણુવિહીન આ લોકોને સ્ત્રીઓ મળી હશે તો ક્યા પ્રકારની મળી હશે એ બાબતનો હિંદુ સ્ત્રીઓએ આજો સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત કાઢનારા લેખકોને વિચાર

૧ ડૉ. શ્રીધર વ્યાંકટેશ કેતકર એમના ' સ્વાકાળ ' દૈનિક પત્રમાંના લેખો

૨ સંકીર્ણ લેખો-ડૉ. કેતકર. Asiatic Studies-Sir Alfred Lyall

કરવાની જરૂર ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાંની અહુતેક સ્ત્રીઓ વિધવા હોવી જોઈએ, અને તેમના માર્ફત હિંદુત્વને આ લોકમાં પ્રવેશ થયેલ હોવો જોઈએ. હિંદુત્વ એટલે શું એમ એમને પુછો તો તેઓશ્રી કહેશે કે વિવાહ પ્રસંગે વધુવરે સોપારી (અથવા મિંઢળ) છોડવાની, વિવાહ પ્રસંગે વધુ નિરીક્ષણ પહેલાં અંતર્પટ પકડવાની અને સુતકમાં પશ્ચિ દેવીની પૂજા કરવાની વિધિ વગેરે જે જે સાદા રીતરિવાજો છે, તે આ ત્રણે સમાજોમાં જણાઈ આવે છે. આ પ્રકારનું મહાન હિંદુત્વ હિંદુ સ્ત્રીઓએ બાહ્યો સાથે વિવાહ કરવાથી જ અન્યત્ર ફેલાયું. અહીં બધો સંકેતોનો જ વિચાર થયો હોય અનુવંશ પદ્ધતિનો જરાપણ વિચાર કર્યો જણાતો નથી, તેથી અહીં હિંદુસમૂહત્વ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. એ વિચાર પણ ઘડીભર દૂર રાખી એમના ખીજા વિધાનોનો વિચાર કરીએ. અહીં એક નોંધ લેવાની છે કે આજે મહાન હિંદુત્વ બાહ્યોમાં પ્રસાર પામે છે તે બાહ્યોમાંથી હિંદુસ્થાનમાં અહુ મોટી એવી અદ્વપસંખ્યાંક મુસલમાન જાતિને બાદ કરવામાં આવી છે. તે જાતિમાં પણ હિંદુસ્ત્રીઓ માર્ફત હિંદુત્વ પ્રસાર પામે છે, એમ જો આ લેખકે બતાવ્યું હોત તો રાજકીય દષ્ટિએ ઘણા જ ફાયદો થાત. જે કંઈ થોડું હિંદુત્વ પ્રસાર પામ્યું હોય તો હજુપણ થોડા શતકો હિંદુ છોકરીઓ મુસલમાન છોકરા સાથે વિવાહ કરવાથી હિંદુ અને મુસલમાન એકરૂપ બની જશે. આવા પ્રકારનો મત ઉપરોક્ત લેખકે આપ્યો છે પરંતુ તે સંસ્કૃતિ કયા સ્વરૂપની થશે તે મત કહેવાની હિંમત લેખકે બતાવી નથી.

સમાજનો શુદ્ધિભેદ કરવાના હેતુથી આગળ ધરવામાં આવેલી આ સર્વ માયાજાળનો વિચાર કરીએ. ન્યાયશાસ્ત્રમાં એવો નિયમ છે કે જે પદ્ધતિઓમાં અગર જે સ્થિતિઓમાં સરખાપણું બતાવવું હોય તો તેમના પ્રધાન અંગોની તુલના કરવી જોઈએ; તેમ જો ન થાય,

૧ જ્ઞાનકોશ વંડ ૧ ડૉ. કેતકર

આતુર્ચ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ,

૨૩૧

અને ગાણુ બાબતના સામ્યનો આધાર લેવામાં આવે તો ધણુ જ વિચિત્ર સિદ્ધાન્તો પ્રતીત થવા માંડશે. દા ત.

સ્ત્રીઓ હાર્મોનિયમ વગાડે છે.

ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર પણ હાર્મોનિયમ વગાડે છે.

∴ ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર એ સ્ત્રીઓ સમાન છે.

કોઈ પણ બે સ્થિતિનું સામાન્ય વૈષમ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય તો તેમના પ્રધાન અંગ, લક્ષણ અગર વિશેષ (differentia) વચ્ચે તુલના કરવી જોઈએ. વિશેષ કહેવો એટલે ન્યાયશુદ્ધ પદ્ધતિથી તે પદાર્થોની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ. આપણને સિદ્ધાન્ત કાઢવાના હોય છે. પ્રધાન અંગને બદલે જે ગૌણ અંગની તુલના કરવાનું ઠરશે, તો લેખક કહે છે તે પ્રમાણે ત્રણ જ શું પણ પૃથ્વી પરના કોઈ પણ માનવવંશના રીતરિવાજોમાં કંઈક ને કંઈ સાધર્મ્ય^૧ સહજ બતાવી શકાશે, અને પૃથ્વી પરના એકેએક માનવવંશોમાં સ્ત્રીઓ માર્કિત હિંદુત્વનો પ્રવેશ થયો છે, એવું અનુમાન સહજ સિદ્ધ કરી શકાશે. વળી અપ્રધાન રીતરિવાજો પ્રસરવામાં વિવાહ જ કારણ રૂપ હોવો જોઈએ અને અનુકરણ (Imitation) એ કારણ રૂપ બની શકતું નથી, એમ માનવાનાં ક્યાં સબળ કારણો છે તે આ લેખકે આગળ માંડવાં જોઈએ. તેમણે આપેલું ઉદાહરણ લખ્યું છે તે આજે સમાજમાં પ્રાઠ વિવાહ પ્રચલિત થવાથી અને સુધારણા વિકસિત થએલી હોવાથી, સુશિક્ષિતોમાં વર વધુએ સોપારી છોડવી, પશ્ચિદેવીની પૂજા કરવી વગેરે રીતરિવાજો અંધ પડતા ચાલ્યા છે, તેથી સુશિક્ષિતોએ બાહ્ય સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરેલા હોવા જોઈએ. ઈંગ્લીશલોકોનો અમલ શરૂ થયો તે કાળે અને હાલ પણ ધણુ બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં સાહેબના રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે, તે એટલે સુધી કે ઉપનયન જેવો

૧ Golden Bough—J. G. Fraser

૨૩૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

દ્વિજત્વદર્શક સંસ્કાર પણ કેટલાકોએ પોતાની સંતતિની આપતમાં કર્યો નથી ! તેથી આ સર્વ લોકોના યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ થયેલા હોવા જોઈએ. પરમેશ્વરની ઉપાસનાનો પ્રશ્ન લઈએ. હિંદુ-સમાજમાં ઉપાસના વ્યક્તિગત છે, સાંધિક નથી; તેવા પ્રકારની ઉપાસના આર્યેતર (Semetic) ધર્મમાં છે. પરંતુ ડૉ. ભાંડારકર, જસ્ટીસ રાનડે વગેરેએ સંધોપાસનાપ્રધાન પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપન કર્યો. અને તે હજુ પણ હયાત છે, તેથી પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્થાપકોનો અગર અનુયાયીઓનો ખ્રિસ્તી અગર મુસલમાની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ થયો હશે એવું અનુમાન તો કોઈ ભેજંગેબજ કાઢી શકે. ખરી હકીકત એમ છે કે જે કંઈ સામાજિક કારણોને લીધે એકાદ સમૂહના આચારો શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે તો ઇતર સમૂહોની તે સમાજના આચારોનું અનુકરણ કરવાની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ દેખાઈ આવે છે. આને સમાજશાસ્ત્રમાં અનુકરણ પદ્ધતિ (Theory of imitation) કહેવામાં આવે છે. ગેષ્ટ્રીઅલ તાર્દે કહે છે કે “ સમાજના ક્ષેત્રમાં એક વખત પગલું ભર્યું એટલે સહેજે જણાઈ આવશે કે આપણે જે કંઈ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ કે વિચારીએ છીએ તે સર્વમાં આપણે નિઃસંદેહ ખીળનું અનુકરણ કરીએ છીએ; ફરક તો કવચિત જ કરવામાં આવે છે. વળી જ્યાં ફરક દેખાય છે ત્યાં પણ તે ફરક આગાઉ થઈ ગયેલી ખેત્રણ કલ્પનાના ભિન્નભૂત થયો હોય છે અગર અનેક કલ્પનાઓના સંમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી કલ્પનાના સ્વરૂપમાં દેખા દે છે. આવા પ્રકારની કલ્પનાનું સમાજમાં અનુકરણ ન થાય તો તે કલ્પના સામાજિક જીવનમાં અંતર્ભૂત થઈ શકતી નથી. તમે ધર્મનો એવો કોઈપણ સંસ્કાર કરી શકતા નથી કે જે આગળ થઈ ગયેલા કોઈપણ સંસ્કારના અનુકરણ રૂપે હોતો નથી.” જે કાળ વિષે આ પંડિત બોલે છે તે કાળે હિંદુ લોકોનાં રાજ્યો હતાં તેથી તેમના કંઈક સાદા રીતરિવાજો આ સમાજમાં પ્રવેશ પામ્યા હોય તો હિંદુ

1 Les lois sociales by G. Tarde

ચાતુર્વર્ણ્ય : એક સામ્રાજીય સમાજ

૨૩૩

સ્ત્રીઓ સાથે થયેલા વિવાહદ્વારા પ્રવેશ થયો હશે એ અનુમાન અર્થિત્ય છે. વળી આ લોકો પાસે સ્ત્રીઓ નહોતી જ; તેમને બધી જ હિંદુ સ્ત્રીઓ મળી એમ આ લેખકનું પણ કહેવું નથી. તેથી ન્યાયની રીતે જોઈએ તો આ લોકોમાં રીતરિવાજોની એ પરંપરા દેખાઈ આવવી જોઈએ. ટુંકામાં આ બાલિશ અનુમાનો કોઈએ પણ સાચાં માનવાં નહિ.

હીંદુ, હિંદુત્વ ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવા એટલું પણ હિંદુત્વનું કંઈ પ્રધાનઅંગ તો એમના રીતરિવાજોમાં પ્રવેશ થવું જોઈએના ? સામાજિક દૃષ્ટિએ હિંદુત્વની ચર્ચા કરતી વખતે જ્ઞાનકોશકારે બ્રાહ્મણો વિષે આદર હોવો એને હિંદુઓની સંઘટન પદ્ધતિના એક પ્રધાન અંગ તરીકે ગણવું છે. ત્યારે બ્રાહ્મણો તરફ ઉપરોક્ત લોકોમાં આદર ઉત્પન્ન થયો છે ? પછી ઉપર આપેલું લક્ષણ સમાજને ન લગાડતાં કોઈ વિરુદ્ધ અનુમાનો કાઢનારો લેખક સમાજને ક્યાં લઈ જશે એ બાબત તરફ સમાજનું લક્ષ હોવું જોઈએ. આ વિષયની ચર્ચા જોઈએ તેટલી કરી શકાય, પરંતુ હવે વધારે ન લખતાં હિંદુસમાજ પ્રત્યે અત્યંત લાગણી પ્રેરિત થયેલા આ લેખકને એટલી જ વિનંતિ છે કે આવા પ્રકારના ભ્રમોત્પાદક અનુમાનો કાઢી સમાજમાં ગોટાળા ઉત્પન્ન કરો નહિ.

ખીજા પ્રકારના લોકોનું કહેવું એવું છે કે આગળના વખતમાં આંતર્ગતીય વિવાહો થતા હતા. એટલું જ

૩

જાતીય સમૂહોની

ઉત્પત્તિ

નહિ પણ અસવર્ણુ વિવાહો પણ થતા હતા.

મઝાની વાત થઈ. એકાદ પ્રકારનો વિવાહ

થવો અને તેવા પ્રકારના વિવાહ

થવાની રીત જ હોવી એ બંને

સ્થિતિઓ સરખી નથી. આવા પ્રકારના આંતરજાતીય વિવાહો અને અસવર્ણુ વિવાહો ક્યારેક કોઈ થતા હોય, તો પણ હિંદુ ઇતિહાસમાં કોઈ પણ કાળમાં તેવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એમ કહેવું એ નર્ણ

જુડાણું છે. છતાં તેવા વિવાહો થતા હતા એમ કિંચિત કાળ માનીએ તો પણ એ મુદ્દામાં ઘણો જ હેતુવાલાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં સમાજની ઘટના કાલ (Formative period)ની સ્થિતિ અગર વ્યવસ્થા સાથે સુસંઘટિતપણા (Working period)ની સ્થિતિની અગર વ્યવસ્થાની તુલના કરી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ સમાજ ઘડાતો હોય ત્યારે ઇષ્ટ અનિષ્ટ બાબતો બનતી હોય છે. પણ સમાજમાં સ્થૈર્ય આવ્યા પછી અનિષ્ટ છોડી દેવાનું હોય છે અને માત્ર ઇષ્ટજ સ્વીકારવાનું હોય છે. સમાજના ઘટના કાલની વ્યવસ્થા સમાજ સુસંઘટિત થયા પછી પણ એવી જ રાખવી એ ગ્રાહ્ય અગર ઇષ્ટ થશે એમ કોઇક અમેરિકન Ph. D. ભરડી મારે તો પણ તે શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિએ અગ્રાહ્ય છે. પોર્ટુગીઝના સંસર્ગને લાંબે ગોવન નામના એક વર્ગની ઘટના (formation) આ ત્રણસો ચારસો વર્ષમાં થઇ આવી છે. તે લોકોમાં પોર્ટુગીઝ લોકોના ખ્રિસ્તી ધર્મ, બહુજન મેરી વગેરે દેવદેવીઓની પૂજા, પોર્ટુગીઝ નામો, પોર્ટુગીઝ રીત-રિવાજો વગેરે બાબતો ઘણીજ પ્રચલિત છે. તેની સાથે હિંદુઓની જાતિઓનું પણ વિસ્મરણ થયું નથી. હવે સંઘટિત થયા પછી, હિંદુઓની જાતિઓનું સ્મરણ છે તેથી હિંદુ સાથે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અને નામો પણ બહુ જ પ્રચલિત છે, તેથી પોર્ટુગીઝ સાથે તેઓએ એકજ સમયે સમરસ થઈ જવું કે શું? શી હરકત છે? એકતા થઈ જશે! વળી સંઘટના કાલની સમાજ સ્થિતિ અને સંઘટિતપણાના કાલની સમાજસ્થિતિ વચ્ચે કંઈ નહિ તો પચાસસો પેઠીઓ વીતી હશે, તેથી નૈસર્ગિક ચુંટણીના તત્વાનુસાર કંઈ ફરક પડ્યો હશે કે નહિ એનો વિચાર જ ન કરવો એ હાલના સમયમાં વિદ્વાતાનું લક્ષણ મનાય છે. તેથી અમે કહીએ છીએ કે પ્રાણીશાસ્ત્રમાં ઉપજાતિ કે

૧ રાધામાધવ વિલાસ ચંપૂ-વિ. કે. રાજવાડે Cambridge History of India Vol. I E. G. Rapson.

શાતુર્વહર્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૩૫

સંઘ કેમ ઉત્પન્ન થયો તેનો વિચાર થવો જોઈએ. ડૉ. લોટ્સી^૧ કહે છે કે, “ સંકર લોકાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિવિધ પ્રકારની વ્યક્તિઓનો સંઘ-એટલે એ જુદા જુદા વંશો એક ઠેકાણે આવી મોટા પ્રમાણમાં સંગત થાય તો તે વિભિન્ન જાતિઓથી ઉત્પન્ન થનારી સંતતિ-તે પછી જે પોતાના સમૂહની યહાર સંકર પ્રજા ઉત્પન્ન ન કરે તો અમે ઉપર ગણિત કર્યા પ્રમાણે (આ ગણિત અર્થે છે. જીજ્ઞાસુએ મુળ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું) કેટલીક પેઢીઓ પછી એક જાતીય પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જાતિમાં સંકર પ્રજા બાકી રહેતી નથી. ” સંકરકારક વિવાહથી હિંદુસમાજમાં ઉત્કર્ષ થશે એમ કહેનારા અમારા સન્માન્ય મિત્રોને પુછીએ કે, “ જાતિ ઉત્પન્ન થવી (Formation) અને તેમનામાં સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થવો એ બંને પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે જેટલી પેઢીઓ વીતી જવાની જરૂર હોય છે, તેટલી પેઢીઓ હિંદુ જાતિની આબતમાં વીતી ગઈ નથી એમ આપનું કહેવું છે ? આ મુદ્દાનો સાંગોપાંગ વિચાર વિવાહસંસ્થાનો વિચાર કરતી વખતે કરીશું, પરંતુ ત્રણ હજાર વર્ષો પહેલાં આન્તરજાતીય વિચાર થતા હતા કે નહિ એના દાખલા આપવા એ સમાજની દૃષ્ટિએ અસ્થાને છે.

હવે જાતીય સમૂહો કેમ બને છે તેનું જરા ધ્યાનપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીએ. હિંદુના જાતીય સમૂહમાં ‘ અનુવંશ ’ અત્યંત પ્રધાન છે અને સંકર ત્યાજ્ય મનાયો છે. સંસ્કાર એ એક બીજું કારણ છે. આવી રીતે બે પર્યાયો માનીએ તો એ પદ્ધતિના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર થશે:—

	વંશ	સંસ્કાર	પ્રજા
૧	ઉત્તમ	ઉત્તમ	ઉત્તમ
૨	ઉત્તમ	હીન	ઉત્તમ પ્રજા થવાની શક્યતા

૧ Evolution by Habridization—J. P. Lotsy; Inbreeding and out breeding—East and Jones,

૨૩૬

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

૩	હીન	ઉત્તમ	પ્રગ્ન બહારથી શ્રેષ્ઠ
૪	હીન	હીન	હીન

આ વર્ણોને સર ફ્રાન્સીસ ગાલ્ટનના મતાનુસાર અ, બ, ક, ડ નામે સંબોધીએ. ઉપરના કેઠા પરથી જોતાં વંશ મુખ્ય અને શિક્ષણાદિ સંસ્કાર ગૌણ એવી વ્યવસ્થા કરેલી દેખાઇ આવશે. આજે સંસ્કાર પ્રધાન અને વંશ ગૌણ એવી કલ્પનાનો પ્રસાર થયો છે, એજ અશાસ્ત્રીય છે. તેથી આખી સંસ્કૃતિની રચના જ ખોટા પાયા પર થઈ છે એમ અમારે બતાવવું છે. કેવળ માનવી બુદ્ધિનો વિચાર કરીએ તો પણ જુદા જુદા વર્ગો પડી શકે છે. હિંદુસ્થાનમાં બુદ્ધિ માપવાના પ્રયોગો વધુ થયા નથી, તેથી હિંદુસ્થાનનું વર્ગીકરણ આખી શકાય તેમ નથી. પરંતુ હિંદુસમાજને સામાન્ય અનુવંશશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પડતા નથી એમ અમે માનતા નથી. એટલે અમે યુરોપીઅન સમાજના બુદ્ધિતત્વને અનુસરી કરેલી વિભાગણી આખીએ છીએ. સર ફ્રાન્સીસ ગાલ્ટનના વખતથી આ બાબતમાં આજ સુધી ઘણું જ કાર્ય થયું છે. લંડનના માનસશાસ્ત્રજ્ઞ સીરીલ ઍર્ટ છોકરાઓનું (અમારા સમાજસુધારકોના આઘગુરૂ જે સાહેબ તેમના ધરના છોકરાઓનું) વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

(૧) શાળામાં કે યુનીવર્સિટીમાં શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી શકે એવા છોકરા એક હજારમાં એક

(૨) માધ્યમિક શિક્ષણમાં શિષ્યવૃત્તિઓ અથવા પારિતોષિકો મેળવી શકે એવા વિદ્યાર્થીઓ સેંકડે એક અગર વધુમાંવધુ એ

(૩) સાધારણ રીતે માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાને લાયક એટલે જોને શિક્ષણ આપવાથી કંઈપણ ઉપયોગ થશે એવા વધારેમાં વધારે સેંકડે દસ.

ટુંકામાં કહીએ તો સેંકડે દસખાર જ છોકરાઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લેવાને લાયક હોય છે. આ પ્રકારના મતો ઘટતર શાસ્ત્રજોએ

આતુર્લુચ્ચ : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૩૭

પણ આપ્યા છે. એકંદરે બધાં મનુષ્યપ્રાણીની ઘટના સરખી નથી હોતી. આ અસમાનતા ક્યાંથી આવી ? કોઈપણ વ્યક્તિપર જે જુદી શક્તિઓનાં પરિણામ થાય છે; એક તો તે વ્યક્તિના ખીજમાંથી જે કંઈ ગુણો ઉતરી આવ્યા હોય તેમનાં પરિણામ અને ખીજાં બાહ્ય સ્થિતિને લીધે થતાં પરિણામ. તે બંનેમાંથી પ્રધાન ક્યાં અને ગૌણ ક્યાં એના નિર્ણયપર સમાજની રચનાનાં ઘણાખરા સૂત્રોને આધાર છે. અનુવંશ પ્રયણ છે એમ માનનારા લોકો કહેશે કે, “લાયક હોય એટલા તરફ જ ધ્યાન આપો” અનુવંશને માનનારો વર્ગ કંઈ નાનો-સુનો નથી. લગભગ એકેએક પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞોને આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની વિચારપદ્ધતિ અનુસાર માનવ વિષમ છે, અને સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવ તરફ વધારે ધ્યાન આપશે. આ પદ્ધતિ અનુસાર એક જ વંશના જુદા જુદા થરોમાં વિષમતા છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા વંશોમાં પણ વિષમતા છે. તેથી સમાજના જુદા જુદા વંશોના અને સમૂહોના નૈસર્ગિક વૈષમ્યોને લીધે તેમને સમાન હક્ક નથી. આ પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ વર્ગના રક્ષણ અને પોષણ માટે વ્યવસ્થા કરી છે એમ જણાશે. અહીં દરેક માનવપ્રાણીને વિચાર કરવાનું કારણ રહેશે નહિ. જે શ્રેષ્ઠ વર્ગ તેનું જ સંરક્ષણ, તેનું જ સુખ, તેનું જ શિક્ષણ ! આ બાબતો દૃષ્ટિ સામે રાખીને સર્વ સામાજિકનીતિ નિયમો કરવામાં આવશે. અને તે બાબતમાં માથું મારવાને અધિકાર કોઈને રહેશે નહિ. આ પ્રકારની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરતાં પ્રતીત થનારી સમાજરચનાનું ઘણાંઓએ સૂચન કર્યું છે. ડૉ. વૉકર કહે છે કે, “આજે નાલાયકોને શિક્ષણ આપી લાયક બનાવવામાં જે સરકારી પૈસા વેડરી નાખવામાં આવે છે, તે પૈસાનો નાનો સરખો ભાગ પણ જે લાયક જનતા પાછળ ખર્ચવામાં આવે તો સમાજનું હિત ઉત્તમ પ્રકારે સધાય.”

“ It is possible that if some of the philanthropic endeavour now directed towards the elevating the condition

of the unfit should be directed to enlarging the opportunities of the fit, greater good would result in the end. In breeding animals and plants the most notable advances have been made by isolating and developing the best rather than by attempting to raise the standard of mediocrity through the elimination of the worst."

An Introduction to the study of Heredity—H. E. Walker.

એજ અંધકાર શિક્ષણ અને સુધારણાને આધારણ સંબંધ નેડનારા લોકોને પ્રત્યુત્તરરૂપે કહે છે કે, " ડૉ. ઇસ્ટર બ્રુકે ન્યુકસ વંશનો લાંબા વખતસુધી અભ્યાસ કર્યો છે, તે પરથી એક અનુમાન થઈ શકે કે, હલકા પિંડોમાં સારા ગુણો ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, પછી ભલે તેમને સારી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા હોય કે તેમની વ્યવસ્થિતપણે સંભાળ લીધી હોય. આ બંને માર્ગોવડે પિંડો પર ધારી અસર થતી નથી. આવી રીતે એક જ વંશનો લાંબો વખત અભ્યાસ કરવાથી સમાજરચનામાં અનુવંશ કેટલું પ્રધાન મળવું નોંધ્યે એજ આખત ફરીથી શાસ્ત્રજ્ઞોના ધ્યાનમાં આવી. સૃષ્ટિમાં પશુની અને વનસ્પતિની જાતિ સુધારવામાં જે માર્ગ ઉપયોગી થતો હોય તેજ માર્ગનો માનવપ્રાણીની આખતમાં ઉપયોગ કરવો નોંધ્યે. તે માર્ગ એટલે કે શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત પ્રાણીઓની ચુંટણી કરી, તેમને બીજાઓથી વિલકત રાખી તેમની જ માત્ર સંભાળ લેવાની. સામાન્ય સમાજ લઈ તેમાંથી કનિષ્ઠોનો નાશ કરવાની પદ્ધતિ વધારે હિતકર થઈ શકતી નથી."

" Dr. Easter Brooke's prolonged study for years of Jukes is that not merely institutional care nor better environment will cause good social reactions in persons who are feeble-minded and feebly inherited; although on the other hand better stimuli secure better reactions from poor

stock than will poor stimuli. The chief value of a detailed study of this sort lies in this that it demonstrates again the importance of the factor of heredity.

(Quoted by C. B. Devonport)

અમારા મત પ્રમાણે શ્રેષ્ઠોની ચુંટણી કરી, તેમને વિભક્ત^૧ કરી તેમની સંખ્યા દર પેઢીએ વધતી જાય અને કનિષ્ઠોની સંખ્યા દર પેઢીએ ઘટતી જાય એવી દ્વિગુણિત પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ એ પ્રક્રિયાઓ એક સાથે બનતી રહે તો ધીમે ધીમે સમાજ નૈસર્ગિક રીતે શુદ્ધ, સદ્ગુણી, અને ખંતીલો બનતો જશે. તેમ થવા માટે ગમે તેટલા કડક, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલા નિર્દય નિયમો કરવા પડે અને તે પળાવવાની જરૂર જણાય તો તે આપોઆપ પળાતા જાય એવી વ્યવસ્થા સમાજચંત્રમાં હોવી જોઈએ. જીવ પછી ગમે તેવો હોય એની સંભાળ રાખવી જ જોઈએ, એ બાબત શાસ્ત્રજ્ઞોને તો રહેવા દો પરંતુ સાધુસંતોને અને તત્ત્વજ્ઞોને પણ માન્ય નથી. “ દયા નામ સંતોનું પાલન અને નિર્મૂલન દુર્જનોનું.” તે જ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્ક્રતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

રક્ષણ કાજ સાધુની, પાપીના નાશ કારણે,

ધર્મ સુસ્થાપવા માટે, જન્મુ છું હું યુગે યુગે.

સમાજરચનાની આજ પદ્ધતિ પર્યાયોવડે (with different modes) સર્વ હિંદુસમાજ શાસ્ત્રજ્ઞોએ કહી છે, તેથી તે પદ્ધતિ પર ટીકા કરનારાઓ પોતે જ પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ ટીકા કરે છે, તે પદ્ધતિની નિર્દોષતા અને તેનું અંતિમ દિતકારિકત્વ પ્રથમ સિદ્ધ

૧ Segregation of the fit—Austin Freeman.

૨૪૦

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

કરવું જોઈએ. સમાજરચના સંપૂર્ણ નિર્દોષ છે, એ ન જોતાં સમાજરચનાની કંઈ પદ્ધતિ ઓછા દોષવાળી છે એટલું જ જોવું જોઈએ. કારણ ' સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂર્મનામિરિવાવૃતા । ' માનવીકૃત્યો હંમેશ દોષવાળાં જ રહેશે. ભગવાન શંકરાચાર્યા પણ એજ પદ્ધતિ કહી છે. ભગવદ્ગીતાપરની ભાષ્યભૂમિકામાં શંકરાચાર્યે કહે છે ' બ્રાહ્મણસ્ય રક્ષણેન રક્ષિતઃ સ્યાદ્વૈવિકો ધર્મઃ તદ્ધી- નત્વાદ્વર્ણાશ્રમ ભેદાનામ્ ' । બ્રાહ્મણત્વના ગુણુપર વર્ણાશ્રમના ભેદો આધાર રાખે છે, તેથી બ્રાહ્મણત્વનું રક્ષણ કરવાથી વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ થશે. હાલે આ ' બ્રાહ્મણ ' શબ્દ ગાળરૂપ મનાતો જાય છે, છતાં શંકરાચાર્યે એજ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે કહેલી સમાજ- રચનાની પદ્ધતિ અત્યંત શાસ્ત્રીય છે એ ખાખત તરફ આંખ આડા કાન કરી ચાલે તેમ નથી એજ સિદ્ધાન્ત હિંદુસમાજ શાસ્ત્રજોએ ખીજા શબ્દોમાં કહ્યો છે. મનુ કહે છે.—

વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિ શ્રૈષ્ટ્યાત્ નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રભુઃ ॥

અ. ૧૦ શ્લોક

“ ઉત્તમ જાતિ હોવાને લીધે, પરમાત્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાને લીધે, શાસ્ત્રોક્ત નિયમેને ધારણુ કરવાને લીધે, તથા ખીજા વર્ણો કરતાં વિશેષ સંસ્કારયુક્ત હોવાને લીધે, બ્રાહ્મણ, વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે સર્વ વર્ણોનો બ્રાહ્મણ ગુરુ છે, પ્રભુ છે, નેતા છે.” અહીં નૈસર્ગિક ગુણુ અને સંસ્કાર એ બંનેની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. આવા જ પ્રકારની સમાજરચના યુરોપમાં પ્રથમ જ સુપ્રજનનન શાસ્ત્રની પદ્ધતિ કહેનાર જર્મન તત્વજ્ઞ ફ્રેડરિક નિત્શોએ પણ કહી છે. નિત્શો? કહે છે કે “ મનુના ધર્મગ્રંથ જેવો ગ્રંથ કહેવો એટલે ભવિષ્યમાં મનુષ્યને નેતાએ પુરા પાડવા, તેને પૂર્ણત્વનો માર્ગ

૧ Anti-christ—Fred rick Nietzoche.

આતુર્વદ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૪૧

ખતાવવો, અગર તેને જીવનના શ્રેષ્ઠત્વની કક્ષા શીખવવી એના ખરાખર છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એ તત્ત્વો પ્રત્યેક વ્યક્તિની નસેનસમાં ઉતરી જવાં જોઈએ. નિસર્ગયુક્ત સમાજરચના કુદન જાતિ-સંસ્થામાં જ સિદ્ધ થાય છે. આજ જગતનો સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી ઉત્કૃષ્ટ કાયદો છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ જાતિને સર્વ હક્કો હોવા જોઈએ, એને જ સર્વ સગવડતા મળવી જોઈએ, કારણ તેવી બુદ્ધિપ્રધાન જાતિને સર્વ સુખો પર અને સૌંદર્ય પર અધિકાર છે.”

To draw up a Law book like Manu's is tantamount to granting a people mastership for the future, perfection for the future, right to aspire to the highest Art of Life. To that end it must be made unconscious; this is the object of every holy-lie. The order of castes, the highest dominating Law, is the only sanction of a natural order, of a natural legislation of the first rank over which no arbitrary innovation, no modern idea has any power. The superior caste I call them fewest,—has, as the perfect caste, the privileges of the fewest. It devolves upon them to represent happiness, beauty and goodness, on earth. Only the most intellectual men have right to beauty, to the beautiful. Only in them is goodness, not weakness. Beauty is within reach only of the few. Goodness is their privilege.

Anti-christ—Nietzsche Page 217

આવી ઝોજસ્વી વાણીથી સમાજરચના કહી અન્તે કહે છે કે, “શ્રેષ્ઠોનો મત્સર કરવો એ ચાંડાલોનો જન્મસિદ્ધ હક્ક જ છે.” સમાજરચના જાતિપ્રધાન હોવી જોઈએ એટલે કે આહારવિહાર, સંસ્કાર, અને જન્મ અનુસાર વિભક્ત કરવામાં આવેલી વ્યક્તિઓના

સમૂહના સ્વરૂપની હોવી જોઈએ અને તે જ સમાજરચના વધુ હિતકારક છે. આ સિદ્ધાન્તની વધુ ચર્ચા આગળ કરીશું.

બીજી બાબુએ મનુષ્યપ્રાણીની નૈસર્ગિક શક્તિઓ સમાન હતી અથવા છે, અને મનુષ્યો મનુષ્યોમાં જે કંઈ ફરક દેખાય છે તે ફરક બાહ્ય પરિસ્થિતિ બિન્ન હોવાથી ઉત્પન્ન થયો છે. સર્વની પરિસ્થિતિ સર્વ સ્થળે સમાન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મનુષ્યના ભેદ જલદી નષ્ટ થશે, એમ કેટલાક લોકોનું કહેવું છે. કોઈ એ ભેદનું કારણ આર્થિક પરિસ્થિતિ છે એ કહેશે તો બીજા કોઈ કામની જુદી જુદી રીતથી ઉત્પન્ન થનારી માનસ ગ્રંથીઓ (Complexes) કહેશે, તો કોઈ વળી નવું જ કહેશે, પરંતુ મૂળ પિંડમાં જ ફરક હોઈ શકે એ વાત કોઈ કમ્બલ કરશે નહિ—મોટા મનુષ્યના મોટાપણાની ચર્ચા કરતાં, તેને મોટાપણું પરિસ્થિતિ ભેદને લીધે જ પ્રાપ્ત થયું છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે શાસ્ત્રજો તરફથી જે ખેંચતાણુ કરવામાં આવે છે, તે જોતાં માનવીશુદ્ધિના વિકૃતત્વ વિષે એક પ્રકારની નવાઈ લાગે છે. ડાર્વિન મોટો શા માટે થયો ? તો કહે તેની માને નિસર્ગની શોધ કરવી બહુ જ ગમતી અને એ ટેવ બાલપણમાં જ પોતાના છોકરાના મન પર ડસાવી; પરંતુ તેની માને પણ નિસર્ગની શોધ શા માટે ગમતી એનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કોઈને પણ કારણ જણાતું નથી. અનુવંશના ગુણ કમ્બલ કરવાનું ટાળવા માટે વિદ્વાનો તરફથી કેવી કેવી ભાંજગડો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ જોવું હોય તો કેમ્ફ (Kempf)નો મનોવિકાર શાસ્ત્રપરનો ગ્રંથ જીગ્સાસુ વાચકે જરૂર વાંચી જોવો.^૧ આ પદ્ધતિ માનનારો વર્ગ જ હાલ સમાજમાં

૧ Psycho-Pathology—Kempf.

આતુર્વહ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૪૭

બહુ જ વધ્યો છે. હાલ સમાજમાં જે કંઈ ફાયદા કાનૂન, અને જે કંઈ નૈતિક મૂલ્યો દેખાય છે તે સર્વનો પાયો આ જ કલ્પનામાં છે, એમ દેખાશે. સર્વ સંસ્કાર પરિસ્થિતિપર કરો, સર્વ સંકેત બદલો, એટલે સમાજ સુધરશે, એ જ ઘોષણા ચારે તરફથી સંભળાય છે.

રોગથી મનુષ્ય ક્ષય થાય છે ના ? ઠીક, તો પછી રોગ કેમ થાય છે ? વાતાવરણમાં જે રોગજંતુઓ ફેલાયલા હોય છે તે જે શરીરપર હલ્લો કરે તો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બધા રોગ જંતુઓનો નાશ કરીશું તો પોતાની મેજે જ માનવી જીવોની હાની થતી અટકશે, પરંતુ એક જ પરિસ્થિતિમાં રહેનારી જે વ્યક્તિપર આ ઉપર કહ્યા રોગજંતુઓનું સરખું પરિણામ ક્યાં થતું નથી ? રોગજંતુ એના એ અને પરિસ્થિતિ પણ એની એ, તો પછી પરિણામ એક જ કાં નથી આવતું ? એક જ ઓરડીમાં એક જ ખીજાનામાં શયન કરનાર પતિપત્નીમાંથી એક જ વ્યક્તિને ક્ષય જેવો રોગ લાગુ થાય છે, અને ખીજો નથી થતો એ બાબત તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. તેજ પ્રમાણે એક જ પરિસ્થિતિમાં રહેનારા અમેરિકન સૈનિકામાંથી નિગ્રોસૈનિકાને ક્ષય અને ન્યુમોનીઆ, શ્વેતવર્ણીયો સૈનિકા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં કેમ લાગુ થાય છે ? અને ખીજા બાળુએ શ્વેતવર્ણીઓને નીગ્રો કરતાં ત્વચાના રોગો, શીતળા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા વગેરે રોગો વધારે પ્રમાણમાં કેમ થાય છે એનો પણ ખુલાસો થવો જોઈએ. આવી જાતના અનેક ફરકો વ્યક્તિ વ્યક્તિઓમાં હોય છે એમ અભ્યાસકાએ બતાવ્યું છે. પરંતુ આ બધા ફરકો પરિસ્થિતિ બેદને લીધે થાય છે એમ કેટલાક કહે છે. બાહ્ય પરિસ્થિતિને લીધે રોગોની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરનારાઓએ નીચેની બાબતોનો ખુલાસો કરવો જોઈએ પહેલાં ? અંધત્વનો દોષ ગંદી રહેણીથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવામાં આવતું, પણ હવે અનુભવ

1 Census Report for India 1931

જુદો જ થવા લાગ્યો છે. જે પ્રાન્તોમાં શિક્ષણ અને સ્વચ્છતા વધારે છે એ જ પ્રાંતોમાં વિકાર ઝડપથી વધે છે. વાડ, આ વિષય બહુ જ મોટો છે. રોગીની અન્તર્ગત શક્તિનો વિચાર ન કરતાં માત્ર રોગ પર જ ધ્યાન આપવામાં આવે છે એવું આરોગ્યશાસ્ત્ર માનવવંશની ઘણી જ ઝડપથી અધોગતિ કરે છે. ?

અહીં એટલું જ બતાવીશું તો બસ થશે કે પરિસ્થિતિપર સંસ્કાર કરનાર કોઈપણ સમાજશાસ્ત્ર માનવવંશની સુધારણા કરવા સર્વથા અસમર્થ છે. પ્રથમતઃ રોગજંતુઓનો નાશ કરવા માટે શરૂ થયેલી ચળવળ અશાસ્ત્રીય અને બાલિશ કદપનાપર રચાયેલી છે, કારણ તેમના નાશ માટે આપણે જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરીશું તે બધા જંતુઓનો નાશ કરશે; પરંતુ બધા જંતુઓ કંઈ હાનીકારક નથી હોતા. જંતુઓના ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પ્રાણુઘાતક હોય છે, કેટલાકનું કંઈપણ પરિણામ નથી થતું અને કેટલાક મનુષ્યપ્રાણીને પ્રત્યક્ષ ઉપકારક હોય છે. ઉપકારક જંતુઓ મનુષ્યે ખાધેલાં અપચનીય અન્નનો પરિપાક થવા માટે મદદ કરે છે.

“ Bacterias are of many kinds: Some deadly, some innocent, some actually helpful. The helpful kinds are chiefly those which have a digestive action upon tough substances taken into their body.”

Animal World—F. W. Gamble page I59

હવે પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે હાલનું આરોગ્યશાસ્ત્ર જે જંતુનાશક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં હિતકારક જંતુઓનો નાશ થતો

૧ Darwinism, Medical progress and Eugenics—Pearson; Tuberculosis, Heredity and Environment—Pearson; Darwinism and Race progress—Haycraft; Mending of Mankind—Whitehead; Heredity and selection in sociology—Chatterton Hill.

આતુર્વભર્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૪૫

હોવો જોઈએ. ખરેખર જોતાં હાનીકારક જંતુઓનો નાશ અને હિંતકારક જંતુઓની વૃદ્ધિ એ બંને ક્રિયાઓ શાસ્ત્રાનુસાર એકી વખતે થવી જોઈએ.

વળી રોગજંતુઓ નૈસર્ગિક યુંટણીના તત્ત્વને પોષક નથી એમ પણ સિદ્ધ થવું જોઈએ. હેક્ટેટ કહે છે કે, 'ક્ષયરોગના જંતુઓ સુદઢ સ્ત્રીપુરૂષો પર કંઈપણ અસર કરી શકતા નથી પરંતુ દુર્બલોનો જ નાશ કરે છે, એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીએ તો તે જંતુઓ માનવ-વંશને હિંતકારક છે એ કઠોર સત્યનો ઉલ્લેખ કરવો પડશે' અનેક બીજા રોગોનો વિચાર કરી એ જ અંતકાર કહે છે કે, " આ નૈસર્ગિક યુંટણીને મદદ કરનારી શક્તિઓને આપણે ઓછી કરતા જઈએ છીએ, પરંતુ એ જ શક્તિઓએ વંશમાં સુદઢતા રાખી હતી. સુધરેલી આરોગ્યપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી રોગગ્રસ્ત લોકો જ માત્ર પોતાની પ્રજાની વૃદ્ધિ કરી શકે છે, અને તેથી આખા વંશનાવંશ અધોગતિએ ચાલ્યા જાય છે. આવા જ અર્થના મતો લગભગ બધા શાસ્ત્રો^૧એ આપ્યા છે. આમ હોવા છતાં પરિસ્થિતિ પર સંસ્કાર કરવાના પ્રયોગો મોટા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યા છે.

બીજાઓ ઉઠીને એમ કહે છે કે સાર્વત્રિક શિક્ષણ એ જ રાષ્ટ્રને ઉપકારક થશે. સાર્વત્રિક શિક્ષણ વિનામુલ્યે અપાય તો પણ બધા વિદ્યાર્થીઓ વિશ્વવિદ્યાલયની સૌથી શ્રેષ્ઠ પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં સરખા ગુણ (માર્ક્સ) મેળવી ઉત્તીર્ણ થશે, અથવા એક જ ધંધામાં કામ કરનારા સર્વને સરખો જ ફાયદો જ કરી લેતાં આવડશે, એમ તેઓ પણ નહિ કહેતા હોય. કદાચ એમ કહેતા હોય તો તે નર્મ^૨ બુઢાણું છે, કારણ અહીં પણ તેઓ પરિસ્થિતિનું ટકુ આગળ ધકેલશે જ. પરિસ્થિતિ સર્વથા એકરૂપ થવી એ આ જગતમાં અશક્ય છે. તેથી આ સિદ્ધાન્તના સત્યાસત્યનો નિર્ણય ક્યારેય થઈ શકશે

૧ Refer authorities on the last page.

૨૪૬

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

નહિ. પરિસ્થિતિની કે સંસ્કારની દલીલ આવા પ્રકારના બાલિશ ગૃહીત કૃત્યોપર રચાયેલી છે.

વળી કેટલાક ઘોર નિદ્રામાંથી જાગતા હોય તેમ કહે છે કે, શાળામાં જનારા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને કંઈ નહિ તો અડધો શેર દૂધ મળવું જોઈએ. તો જ આગળની પેઠી સુધરશે. દૂધ એ પોષક અન્ન છે, પરંતુ જે મૂળ પિંડમાં જ જીવનશક્તિ અગર સાદી શક્તિનું અસ્તિત્વ નહિ હોય તો તે કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકશે? પોષક અન્નથી પિંડમાં ફેરફાર થઈ શકે છે એમ માનનારાઓને એ બાબત સિદ્ધ કરવાનું અમારું જાહેર આદ્વાન છે.

બાહ્ય પરિસ્થિતિ પર સંસ્કાર કર્યાથી જે ગુણોનું અસ્તિત્વ છે તેની સંભાળ લેવાશે અને વૃદ્ધિ પણ થશે. પરંતુ જે ગુણો મૂળમાં જ નથી તે કેમ ઉત્પન્ન થશે? પરંતુ મૂળમાં જ એમનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સર્વ ગુણો સર્વ સ્થળે હોય છે અને લિન્નતા એ લિન્ન પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે, એ સિદ્ધ કરવા માટે અનેક હેત્વાભાસોનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. એ હેત્વાભાસો જોઈ હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી. નૈસર્ગિક સુંદરણીના તત્વાનુસાર જે ગુણો અસ્તિત્વમાં છે, તેમની સુંદરણી થઈ, નિરૂપયોગી ગુણો કેમ નષ્ટ થાય છે તે કહી શકાય છે. પરંતુ જે ગુણો અસ્તિત્વમાં નથી તે ગુણો મૂળ ઉત્પન્ન જ કેમ થાય છે એ કહેવાનું કાર્ય આ તત્વનું નથી. એ ગુણો મૂળમાં કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ કહેવું, એટલે રસાયનશાસ્ત્રમાંના મૂલ-દ્રવ્યો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ કહેવા જેવું છે! પરંતુ નૈસર્ગિક સુંદરણીનું તત્ત્વ એ શી ચીજ છે, તે ખવાય કે નહિ તેની પણ લેખકોને ભાગ્યે જ કલ્પના હોય છે. ધારે કે કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ વર્ગ લઈએ. એમાં 'સત્યં દયા ધૃતિઃ શોચમદ્રોહો નાતિમાનિતા' વગેરે શ્રેષ્ઠ ગુણોનું અસ્તિત્વ નૈસર્ગિક રીતે જ મળી આવ્યું, પરંતુ તે વર્ગની આસપાસ એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરીએ કે તેમાં જીવનાર્થ કલહનું

ઘાતુર્વર્ણ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૪૯

ધોરણુ ધીમે ધીમે અસત્ય તરફ પ્રવૃત્તિ કરનારી વ્યક્તિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં બાકી રહે અને જીવે એ પ્રકારનું થયું, અને પરિણામ એ આવશે કે તે વર્ગ અસત્યપ્રધાન વ્યક્તિઓથી ભરાઈ જશે; અથવા નૈસર્ગિક અસત્યવાદી વ્યક્તિઓને, સત્ય વચનોને પોષક એવી પરિસ્થિતિમાં રાખવામાં આવે તો ધીમે ધીમે સમાજમાંથી અસત્યને પાણીચું મળશે, પરંતુ આ બંને ઠેકાણે પરિસ્થિતિ અસત્યવાદી વ્યક્તિને સત્યવાદી અગર સત્યવાદી વ્યક્તિને અસત્યવાદી બનાવી એમ નથી અહીં તે તે વ્યક્તિનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે બાહ્ય પરિસ્થિતિથી સમાન ધર્મી બનાવેલો સમાજ સમાન વ્યક્તિ-યુક્ત ન કહી શકાય. ગણિતની ભાષામાં કહીએ તો ઋણ તરફથી શુન્ય તરફ જનારી સંખ્યા અને ઘન તરફથી શુન્ય તરફ જનારી સંખ્યા એ બંને સંખ્યાઓ સરખી નથી. પ્રાણપર સંકટ આવતાં માત્ર અસત્ય બોલનારી વ્યક્તિ અને ઉડતાં ખેસતાં ગંધાં મારનારી વ્યક્તિ ક્યારે પણ સમાન નથી. સત્ય એ સ્વતઃ સિદ્ધ ધ્યેય ન હોઈ બીજા કોઈ પણ ધ્યેયનું સાધન છે. તેથી સમાજની એકાએક વ્યક્તિ ક્યારેક ને ક્યારેક (કેટલીક હંમેશા અને કેટલીક એકાદ વખત ખોટું બોલે છે એમ સિદ્ધ થયા પછી બધી વ્યક્તિઓ સરખી જ છે, એવું એવું અનુમાન કાઢવું ભૂલભરેલું છે. આવી રીતે અનુવંશ એ શો પદાર્થ છે; તેના ગુણધર્મો શા છે, તેની પદ્ધતિ શી છે, એ યોજવા લાયક છે કે નહિ વગેરે બાબતો નિશ્ચિત કર્યા સિવાય, થોડા ઘણા કાર્ત્વિક ગુણદોષોનું ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં સમાનધર્મતા (સાધર્મ્ય) બતાવી, મનુષ્યપ્રાણીની સમાનતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો હાસ્યારૂપક છે એમ અમને તો લાગે છે. તેવા પ્રયત્નો જેમના તરફથી કરવામાં આવે છે, તે કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર, ઇતિહાસલેખક, નીતિ-શાસ્ત્ર પ્રવર્તક વગેરે સર્વ લોકો ઘણી જ ઝડપથી લોકમાન્ય થાય છે એ વાત તદ્દન સાચી અને સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આવી સાહિત્યાદિ ગૌણ વસ્તુઓને પ્રાધાન્ય અપાય ત્યારે મૂલતઃ નૈસર્ગિક ક્યા ક્યા

ગુણોની સંભાળ લેવી જોઈએ વગેરે બાબતોનો બોધ થતો નથી, અને પરિણામે નૈસર્ગિક ચુંટણીના જ તત્ત્વ પર એ ગુણોની અધોગતિ થવા લાગે છે. તેથી જ રીતે ધારો કે એક બુદ્ધિવાન વર્ગ છે અને તે વર્ગની જીવન વ્યવસ્થા કાર્ષક ઔદ્ધિક ગુણ પર આધાર રાખે છે, તો તે વર્ગમાના ફક્ત બુદ્ધિમાન જ લોકો નૈસર્ગિક ચુંટણીના ચક્કમાં બાકી રહેશે, પરંતુ તે કામની લાયક બુદ્ધિ જે તે વર્ગમાં જરા પણ નહિ હોય તો તે વર્ગ સૃષ્ટિમાંથી સમૂળો નાશ પામશે. આવી રીતે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે જે પ્રમાણે વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં કર્તૃત્વની બાબતમાં ફરક હોય છે, તે પ્રમાણે જાતિજાતિઓ અને સંઘોસંઘોમાં પણ કર્તૃત્વની બાબતમાં ફરક હોય છે. તેથી બધાની જીવનપ્રણાલી એક જ રાખવી અથવા બધાને બધા ધંધા કરવાની છુટ હોવી એ ઇષ્ટ નથી અને કાર્ષક પણ સમાજમાં સર્વ વ્યક્તિઓને સર્વ પ્રકારના ધંધા કરવાની છુટ હોતી નથી; તેથી જાતિની અગર સંઘની યોગ્યતા નક્કી કરી તેમના ધંધાઓ નિશ્ચિત કરવા જોઈએ. તેમ જે ન થાય તો પણ શ્રેષ્ઠોને કશુંય નુકસાન સહન કરવાનું હોતુ નથી. નુકસાન જે થવાનું હોય તો તે ઓછી યોગ્યતા વાળા વર્ગને જ નુકસાન થશે. આવાં કારણોને અંગે ટોચ પણ સમાજમાં—રશિયાના આજના સમાજ સહિત—એક ઉપર એક એમ થરો પડવા લાગે છે, અને પ્રત્યેક થરની યોગ્યતા, તે થરમાં વ્યક્તિઓનો ધણો ભાગ જે ગુણોથી યુક્ત હશે, તે ગુણોની બાબતમાં જ નિશ્ચિત કરે છે. જાતિમાં જે ગુણ પ્રધાન હશે તેને અનુરૂપ ધંધા તે જાતિએ કરવો એ નૈસર્ગિક છે. નીતશે કહે છે, “ મનુએ નહિ પણ સૃષ્ટિએ જ જાતિભેદો ઉત્પન્ન કર્યા છે.”

“ It is Nature, not Manu that separates from the rest those individuals preponderating in intellectual power, those excelling in muscular strength and temperament, and the third which is distinguished neither one way nor the other, the mediocre, the latter as the greatest number, the former as the elite ....” Anti-christ—Nietzsche.

આતુર્વહ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૪૬

એક અથવા એકથી વધુ વ્યક્તિઓ નીચેના થરમાંથી ઉપરના થરમાં જાય, તો તેનું એકંદર સમાજપર-આજનો લાડકો શબ્દ. વાપરીએ તો આખા રાષ્ટ્રપર શું પરિણામ થશે એનું દિગ્દર્શન અમે આગળ કર્યું જ છે. રસાયનશાસ્ત્રમાં જેમ જુદી જુદી ધાતુઓના જુદા જુદા વિશિષ્ટ ગુણત્વ હોય છે, તે પ્રમાણે સમાજમાં પણ વ્યક્તિઓનું પણ જુદા જુદા થરો પ્રમાણે વિશિષ્ટ-ગુણત્વ હોય છે; અને પોતાના વિશિષ્ટ ગુણત્વને પોષક એવી જ સામાજિક સ્થિતિમાં તે તે વ્યક્તિઓ જીવી શકે છે.

Every healthy society falls into three distinct types, which reciprocally condition one another and which gravitate differently in physiological sense and each of these has its own hygiene, its own sphere of work, its special feeling of perfection and its own mastership."

Task of Social Hygiene—Havelock Ellis.

કાષ્ટપણ રીતે વિચાર કરી જોતાં બાહ્ય પરિસ્થિતિ પર સંસ્કાર કરી અગર તે પરિસ્થિતિને ઓછી કઠોર કરી, મૂળ અસ્તિત્વમાં છે એ ગુણો નષ્ટ અગર નિયમિત કરી શકાશે, પરંતુ જે ગુણોનું અસ્તિત્વ જ નથી તે ક્યારેય ઉત્પન્ન કરી શકાશે નહિ. આ કારણથી જે લોકો પોતાની સંસ્કૃતિમાં સ્થિરતા લાવવા ઇચ્છે છે તેમણે તો માત્ર બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં ફરક કરવાથી સ્થિર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થશે, એવી કલ્પના પણ કરવી ન જોઈએ. આજકાલ ચાલી રહેલા સુધારા અગર કુધારા જોઈશું તો પરિસ્થિતિમાં સુધારો કર્યાથી વંશમાં સુધારો થશે એ ગૃહીત ન લઈ શકાય એવી બાબત જ ગૃહીત માની લેવામાં આવી છે ! પરંતુ એ બાબત હજી સિદ્ધ કરવાની છે. સૃષ્ટિ તરફ જોઈશું તો ખરી સ્થિતિ એવી દેખાય છે કે પરિસ્થિતિ સુધારવી એ કાર્ય છે, કારણ નથી. વંશ સુધારવામાં આવે તો પરિસ્થિતિ સુધરે છે. પરહિત નિરત (સમાજ સંબંધી કલ્પનાઓ જરાપણ ન

૨૫૦

હિંદુઓનું સમાજવ્યવહાર

સમજી લેનારા) અને પરિસ્થિતિ સુધરતાં વંશ સુધરશે એવી કલ્પના કરનારા ભાવનાપ્રધાન સમાજસુધારકો, જે જે કલ્પનાઓ, જે જે મતો આગળ ધરે છે, તેમનાથી સર્વ સાધારણ મનુષ્યના અંતઃકરણની ભાવનાઓ ઉશ્કેરાય છે, એમાં જરાપણ શંકા નથી. પરંતુ તેમનો મૂળમાં ગૃહીત માનેલો સિદ્ધાન્ત જ હજી સિદ્ધ થવાનો છે. અમારો પોતાનો મત એવો છે કે કારેલાંના વેલાની આસપાસ સાકરનો ક્યારો કરીશું, તો પણ કારેલાંને મીઠાશ આવશે નહિ. નિર્વિષ અને વિષારી એવા બંને પ્રકારના સર્પોને જન્મથી દૂધ ઉપર રાખીશું, તો પણ નિર્વિષ સર્પના શરીરમાં વિષ ઉત્પન્ન થશે નહિ. અને વિષારી સર્પમાં વિષ જરાપણુ ઝોઘું થશે નહિ. આ પ્રયોગ અમારા સમાજસુધારકોએ કરી જેવા જેવો છે. એઓ કરી જીએ એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે આ જ સર્પની નિર્વિષ જાતિઓ આગળની નાગાદિ જાતિઓ કરતાં કેમ શ્રેષ્ઠ હતી એ બાબત તેઓને કર્મવીર વિકૃલ રામજી શિંદે બિશપ કાલ્ડવેલના દ્રાવીડી ભાષાના વ્યાકરણની મદદથી સિદ્ધ કરી આપશે. શારીરિક અને માનસિક અધોગતિ કેને કહેવી, તે સ્થિતિનું માપન કેમ કરવું. તેવી સ્થિતિ શા કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને શું કર્યાથી નષ્ટ થશે, આ સર્વ બાબતનો વિચાર કર્યા વગર શારીરિક અને માનસિક અધોગતિના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કાયદાના નિર્બલ ટેકાવડે કરી શકાશે નહિ; કાલ્ડવેલનું વ્યાકરણ આ બાબતમાં નિરૂપયોગી છે. શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિએ (આજ આવી કાલે જનારી ક્ષણિક રાજકીય દૃષ્ટિએ નહિ.) સમાજને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં રાખવાનો એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે સમાજના શ્રેષ્ઠ ઘટકની સંતતિ પ્રત્યેક પેઢીએ વૃદ્ધિગત થતી જાય અને હલકા ઘટકની સંતતિ ઝોઘી થતી જાય, એવા પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થા રાખવી. આના શિવાય બીજો એક પણ માર્ગ હજી સૃષ્ટિમાં મળ્યો નથી હલકા સમાજમાંથી શ્રેષ્ઠ પુરૂષો નિર્માણ થાય છે એ જાતનો ભ્રમ કે આવા પ્રકારની હાલે ફેલાવવામાં આવેલી

આતુર્વાર્થ : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૫૧

દંતકથાઓ આંકડામાં માંડતા વેંત જ લુપ્ત થાય છે.^૧ 'સામાન્ય દામ્પત્યના પેટે જોટલા મોટા પુરૂષો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેના કરતાં દસપંદરગણા વધારે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો શ્રેષ્ઠ દામ્પત્યો નિર્માણ કરે છે. પરંતુ આવા દામ્પત્યો એકંદર સમાજમાં અર્ધા ટકા જોટલાં હોવાથી, સર્વ સાધારણ માળાપને પેટે ઉત્પન્ન થયેલા મોટા પુરૂષો, શ્રેષ્ઠ માળાપને પેટે ઉત્પન્ન થયેલા મોટા પુરૂષો કરતાં સત્તરગણા વધારે હોવા જોઈએ.^૨ આનો અર્થ એમકે એક કર્તૃત્વવાન દામ્પત્યને એક પુત્ર શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો થાય તો બાકીના એકસો નવાણું કુટુંબોમાં તેવા પ્રકારના સત્તર પુત્ર થવાનો સંભવ છે, આવી સ્થિતિ જ્યાં ધંધા અને જાતિનો સમન્વય નથી એવે સ્થળે દેખાય છે. પછી જ્યાં એ પ્રકારનો સમન્વય છે ત્યાં શું સ્થિતિ હશે એનો વિચાર વાંચક જ કરી જુએ. એક કુટુંબની સંભાળ લેવી એ સહેલું કે એકસો નવાણું કુટુંબની વ્યવસ્થા કરવી એ સહેલું એ દરેક જણ પોતે જ વિચારી લે. યુરોપમાં સુદ્ધાં વંશ અને કર્તૃત્વ એ બંને વચ્ચે સમન્વય એમ અમે ખતાવવાના છીએ.

આ ઉપર કેટલાક લોકો એવી શંકા ખતાવે છે કે આપણે જે આતુર્વાંશિક ગુણો કહીએ છીએ તે આસ્તિત્વમાં જ નથી. અનુવંશમાં નહિ માનનારા લોકો સમક્ષ નીચેની કલ્પના વિચાર માટે મુકીએ છીએ: ધારો કે એક, ગાય અને બળદના ધણુમાં પ્રત્યેક દસમાંથી સરેરાશ બે બાંડા, ત્રણ રાતા, ચાર કાળા અને એક ઘોણું એમ જનાવરો છે. જે

૧ અસ્પૃષ્ટાન્ના પ્રશ્ન-શ્રી. મ. માટે; ધર્મશાસ્ત્રમંથન-મહાદેવ-શાસ્ત્રી દિવેકર.

૨ Phil-Traus. Vol CXC page 47 1900; Hereditary genius-Galton, Eugenics—Dean Inge.

૨૫૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

આનુવાંશિક પ્રક્રિયા જેવું કંઈ પણ નહિ હોય તો ખીજ પેઢીએ ઉત્પન્ન થનારાં જનાવરોમાં કોઈ પણ રંગનાં માઆપોની સંતતિ હોય તો પણ રંગદષ્ટિએ તો ઉપર ખતાવેલું પ્રમાણ જ પડવું જોઈએ. એટલે કે તેમનું રંગદષ્ટિએ સરખાપણું કોઈ પણ વિવક્ષિત માઆપો સાથે ન હોતાં સર્વ સાધારણ સમૂહો સાથે હોવું જોઈએ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરી જોવાથી તેવું પ્રમાણ પડ્યાનું મળી આવતું નથી. બાંડા બળદથી કોઈ પણ પ્રકારની રંગીત ગાયને સંતતિ થાય તો સંતતિમાં બાંડી સંતતિનું જ પ્રમાણ વધારે રહેશે. મનુષ્ય-પ્રાણીઓમાં ઉંચાઈના ગુણનો અભ્યાસ કરતાં એ જ પ્રમાણ પડે છે. એટલું જ નહિ પણ માઆપની ઉંચાઈ ખબર હોય તો છોકરા-છોકરીઓની ઉંચાઈ સામાન્યતઃ કેટલી હશે એક દર્શાવનારો એક કાઠો પણ ડૉ. પીઅરસને^૧ આપ્યો છે. આવી રીતે માતૃપિતાઓની ચુંટણી કરી અને તેવી ચુંટણી ઘણી પેઢીઓ સુધી કરવામાં આવે તો તે સંતતિમાં ચુંટાયેલો જ ગુણ સ્થિર થતો જશે. તે સર્વ પ્રજા મુખ્યત્વે કરીને તે ગુણની ખાખતમાં ચમકી શકે છે. એટલે કે તે સંતતિ તે ગુણની ખાખતમાં શુદ્ધ થાય છે. અન્ય ગુણોની ખાખતમાં તે સંતતિ અસ્થિર (Heterozygous) હોઈ શકશે. આ ઉપરથી કોઈ પણ એક ગુણમાં શુદ્ધ થતી ગયેલી સંતતિમાં ધૃતર કેટલાક ખીજ પ્રજાઓમાં દષ્ટિગોચર થતા ગુણો ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં મળી આવે છે, એમ ખતાવી તે બંને પ્રજાને સમાન માનવી એ એક મોટી ભૂલ છે. આ દષ્ટિએ કોઈ પણ એકાદ ખાખત વિષે વંશનું અભિમાન હોવું અત્યંત ઇષ્ટ છે. આવાજ પ્રકારે જુદા જુદા ગુણોની ચુંટણી કરતા જવું હિતકારક છે.

એ જ નિયમો માનસિક ગુણોની ખાખતમાં પણ તેટલા જ સાચા પડે છે. “ જેઓ આ વિષે શંકાશીલ છે તેમનું આનુવાંશિક

૧ Recent work on Heredity-Pearson

આનુવંશ્ય : એક શાસ્ત્રીય સમાજ

૨૫૩

શાસ્ત્રો વિષેનું આટલું અજ્ઞાન જોઈ અનુકંપા ઉપજે છે. તેમની આવી સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે.

“Failure to recognise the fact of mental inheritance comes largely now from certain Psychologists and educationists whose biological ignorance & lack of understanding are a matter of commiseration.”

Heredity and Eugenics—Gates.

એકાદ હોંશિયાર વિદ્યાર્થી લઈએ અને તેના નજીકના સગાં અગર ભાઈભાંડુઓ વિષે તપાસ કરીશું તો એમ જણાશે કે તેના સગા સંબંધીઓ અને ભાઈભાંડુઓનો સાધારણ રીતે એ જ હોંશિયાર વર્ગમાં સમાવેશ કરી શકાશે. એ જ નિયમો, ઉત્સાહ, પ્રભુત્વ, મનની વિચારપ્રધાન પ્રવૃત્તિ, લોકમાન્યતા, સૌજન્યત્વ, શુદ્ધિ, હસ્તાક્ષર વગેરે માનસિક ગુણોની આખતમાં પણ સાચા પડે છે, એટલે જ આનુવંશનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રક્રિયા ગમે તે પ્રકારના હોય, તો પણ કેવળ ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી એકાદ દામ્પત્યની સંતતિ કેવા સ્વરૂપની થશે તે કહી શકાય તેમ છે.^૧ જેનો લોકસમૂહ સાથે સંબંધ આવે છે, જેઓ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને સમાજમાં સર્વમાન્ય કરાવી શકે તેમ છે, જેમનાં ભાષણને લોકો આત્મ વાક્ય માનવા તૈયાર છે એવા સમાજ-સુધારક, રાજકારણી મુત્સદી વગેરે પુરૂષોને મૂળ આ વસ્તુ જ નથી સમજતી. તેથી અમે પુનઃ પુનઃ કહી રાખીએ છીએ કે આનુવંશનો વિચાર કર્યા વગરની જે સમાજરચના થાય છે તે વડે અને કાયદાની ટંકસાળમાંથી જે કાયદાઓ દિવસાદિવસ અહાર પડે છે તે કાયદાઓ વડે સામાજિક પ્રગતિ કરવી કામ પાળી શકાય જણાતી નથી !

આવી સ્થિતિ હોવાથી સમાજરચના કરતી વખતે ક્યા ક્યા મુદ્દાઓનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે તે જોઈએ.

૧ The future of Life—C. C. Hurst.

પ્રકરણ ૧૨ મું

સમાજરચના

સમાજરચના કરતી વખતે આપણને નીચેના મુદ્દાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૧
સમાજરચનામાંના
મુખ્ય મુદ્દાઓ

(૧) સમાજનતર્ગત વ્યક્તિની લાયકાત, સાધર્મ્ય, વંધર્મ્ય, વગેરે તત્ત્વને અનુસરી વિભાગણી કરવી જોઈએ, અથવા તેવા પ્રકારની વિભાગણી, પહેલાં થયેલી હોય તો તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ થયેલી વિભાગણી, આવી જ શા માટે કરી એમ પ્રશ્નો પુછવાનો અધિકાર સર્વ સાધારણ વ્યક્તિને ન હોવો જોઈએ. ?

(૨) સમૂહ નિર્માણ થયા પછી તે સમૂહમાં વર્ણનાશક અને વંશદોષક, એવા વર્ણવ્યભિચાર, અવેદાવેદન, કર્મત્યાગ, ઉપદંશ વગેરે દોષોનો ફેલાવો થાય નહિ એની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હિંદુસમાજના રીતરિવાજો પર હુલો જો આઘાતો થઈ રહ્યા છે, તે રીતરિવાજોનું પદ્ધતિસર પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો તેમનું ખીજ આ વ્યવસ્થામાં જણાઈ આવશે.

---

૧ Genetics—Babcock and Clausen; Scientific outlook—Bertrand Russel.

(૩) પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા પછી, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અન્નની અને ધંધાની વિભાગણી થવી જોઈએ, તે એવી રીતે કે તે વ્યવસ્થામાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાની ઉત્પાદન શક્તિ વિશેષ થતી રહે અને કનિષ્ઠ પ્રજાની ઉત્પાદન શક્તિ ઓછી થતી રહે. અહીં દાન પદ્ધતિ પણ શ્રેષ્ઠ વર્ગને દાન દેવાના ધોરણુપર હોવી જોઈએ. અપાત્રે દાન ત્યાજ્ય સમજાવું જોઈએ. કેવળ હીનતા દાનને માટે પાત્રતા મનાશે નહિ.

(૪) શ્રેષ્ઠ પ્રજા માટે આચારવિચારના અત્યંત કડક નિયમો અને સંસ્કારો નિશ્ચિત કરી તે નિયમોનું તે પ્રજા તરફથી કડક રીતે પાલન કરાવી લેવું જોઈએ.

(૫) અનુવંશના અને સમાજશાસ્ત્રના નિયમો પ્રત્યેક વ્યક્તિથી સહુસા સમજી શકાય તેવા ન હોવાથી તે નિયમો રીતરિવાજોમાં જ રૂઠ કરી રાખવા જોઈએ.

(૬) વંશનાશક વિષો (Racial poisons)નો ફેલાવ શ્રેષ્ઠ પ્રજામાં થવા દેવો ન જોઈએ.

(૭) વિવાહસંબંધ સ્થિર અને શુદ્ધ રાખવા. અહીં પ્રાણી-શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, -ટુંકમાં લગભગ બધાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરી તે નિયમો નક્કી કરવા જોઈશે. તે નિયમો એક વાર નક્કી થયા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિગત હેતુ માટે તેમનું ઉત્તરવંધન કરી શકાશે નહિ. વિવાહસંબંધ સ્થિર થશે એટલે પોતાની મેળે શુદ્ધ થતા જશે.

(૮) વિવાહ દ્વારા જ વંશનું શ્રેષ્ઠત્વ ઉત્પન્ન થવું ઇષ્ટ હોવાથી વંશનો ઇતિહાસ અને ગુણદોષોની યાદી રાખવી. વંશનો ઇતિહાસ અને વંશાવલિ રાવર લોકોના ચોપડામાંથી ધણી સહેલાઈથી જોઈ શકાય તેમ છે, પણ એ પદ્ધતિ સુધરેલા લોકો તરફથી ત્યાજ્ય મનાય છે. તેમ જો ન થાય તો જાતિઓનો ઇતિહાસ ઘરોઘર મળશે

૨૫૬

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થા

અને પછી ગમે તેવાં ગપ્પાં મારી શકાશે નહિ. અમારા ઇતિહાસ-સંશોધકોમાંથી કોઈને પણ આ વંશાવલિઓ જોવાની જરૂર જણાતી નથી !

(૯) સમાજવ્યવસ્થાને હાનિકારક અને વ્યવસ્થામાં અંતરાય ઉત્પન્ન કરનારાં કારણોનું અત્યંત કડક રીતે નિયંત્રણ થવું જોઈએ. એ કામ કોઈ પણ કારણને લીધે રાજવ્યવસ્થાથી ન થાય તો જાતિ પંચાયત, ગ્રામપંચાયત અગર કોઈ પણ સંસ્થા દ્વારા કરાવી લેવું જોઈએ.

પ્રથમ સામાજિક વિભાગણીનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. 'અહીં' એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પૃથ્વી પરના એકાએક સમાજમાં કોઈકને કોઈક તત્વપર સામાજિક વિભાગણી થએલી જ હશે. સમાજમાં એકથીએક ચટ્ટીઆતા થશે થતા જાય, એ નૈસર્ગિક નિયમ છે.

૨

**સામાજિક
વિભાગણી**

આ થરોમાં વિવાહો પણ કોઈ તત્ત્વો પર નિયંત્રિત થયેલા હોય એ, પરંતુ જે શાસ્ત્રીય તત્ત્વો પર વિભાગણી કરી હશે તો અનેક બાબતોનો વિચાર કરવો પડશે. પહેલી બાબત એ કે એકાદો વિદ્યમાન સમાજ મૂલતઃ એકવંશીય નહિ હોય. ડા. ત. આજનો અમેરિકન સમાજ નીઝો, નાર્ડિક, મેડીટરેનીયન, અલ્પપાઈન, વગેરે અનેક વંશોના એકીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. તેવી જ રીતે આજનો હિંદુસ્થાનનો સમાજ (ધર્મની દૃષ્ટિએ ચર્ચા આગળ કરવાના છીએ) અનેક વંશોના એકીકરણથી તૈયાર થએલો દેખાય છે. એક પ્રકારે કરેલી વિભાગણી માન્ય કરીએ તો હિંદુસ્થાનના સમાજોમાં દ્રવીડ, આર્ય, તુર્કોઈરાણી, સિંધિઓ દ્રવિડ, હિંદુસ્થાની, મૉંગોલ, અને મૉંગોલ દ્રવીડ એમ પુષ્કળ વિભાગો પડે છે; પરંતુ એ વિભાગણી વિશેષ શાસ્ત્રીય ન હોવાથી અમને માન્ય નથી. આનાથી વધારે સારી અને શાસ્ત્રીય વિભાગણી ૧૯૩૧ ના વસતિપત્રકમાં આપેલી છે. કહેવાનો ભાવાર્થ

સમાજશાસ્ત્ર

૨૫૭

એટલો જ કે એક જ સમાજમાં જો અનેક વંશો સમુચ્ચિત થયા હોય તો તેવી વિભાગણી પ્રથમ કરવી જોઈએ.

પછી એક વંશની અંતર્ગત અનેક ઉપવંશ, ઉપખતિ વગેરેને પૂર્ણપણે સમજી લેવા જોઈએ, ત્યાર પછી વ્યક્તિની, કુટુંબની, ખતિની યોગ્યતા અનુસાર એકરૂપ, સમાનરૂપ અને વિષમ એવા જુદા જુદા સમૂહો થશે. એક જ સમાજમાં પણ સર્વ વ્યક્તિઓ અને સર્વ કુટુંબો કંઈ સમાન યોગ્યતાવાળા હોતાં નથી. અમે સમાજ વિભાગણીની ચર્ચા કરતી વખતે સુબ્રહ્મણ્યનનશાસ્ત્ર પરના અધિકારી લેખક સર ફ્રાન્સીસ ગાલ્ટન, ડૉ. હર્સ્ટ, ડૉ. વુડ, પ્રો. લાફલિન, રે. ડીન ઇન્ગ; માનસશાસ્ત્ર પરના અધિકારી લેખક પ્રો. મેંકુગલ, સિરિલ બર્ટ, પ્રો. થોર્નહાઇક, ધર્મશાસ્ત્રના લેખક મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે વિદ્વાનોનાં લખાણનો અમે આધાર લેવાના છીએ. આ ઉપર્યુકત લેખકો સર્વ સાધારણ (general) માનવ વિશેના સિદ્ધાન્તો કહેતા હોવાથી, તેમના સિદ્ધાન્તો કોઈપણ સમાજને લાગુ પડે છે. સમાજ, એક-વંશીય હોય કે અહુવિધ વંશનો અનેલો હોય તેમાં સર્વ સાધારણ સમાજના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ પડેલા દેખાશે અને નાના નાના વર્ગ કરીયું તો દસ જેટલા ભાગો પાડી શકાય તેમ છે. આ ત્રણ વિભાગ એટલે સેંકડે દસ લાયક અને કર્તૃત્વવાન સ્ત્રી પુરૂષો, સેંકડે એંસી સર્વ સાધારણ પ્રજા અને સેંકડે દસ સમાજમાં કોઈપણ કામ કરવા માટે નાકાયક એવા દુગળા, ગાંડા વગેરે. કામ કરવાને ના લાયક અગર નાખુશ એવા વર્ગના પણ વળી ત્રણ વિભાગ પડે છે. કામ કરવાને નાખુશ નીચેના વર્ગમાં આવી શકશે; તે વર્ગ એટલે ભિખારી, વેશ્યા, અને ચોર. પહેલો વર્ગ અતિથિ નિમિત્તે રહે છે, બીજો સેવા કરીને રહે છે અને ત્રીજો દમદારીવડે અથવા દંડવડે પોતાના પેટની વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છે છે. ઠીક, આવી રીતે જુદા જુદા તરવોપર વિભાગણી કરી સમાજને હાનીકારક લોકો સમાજમાં કેટલા છે તે જાણવા શકાશે.

૨૫૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

મુખ્યતઃ યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ જોતાં સમાજમાં દસ ટકા ઐષ્ટ, એંસી ટકા મધ્યમ અને દસ ટકા નાલાયક અગર નાખુશ એમ વિભાગણી થાય છે. જે વંશમાં આવી કર્તૃત્વવાન પ્રજાનું પ્રમાણ સામાન્ય પ્રજામાં પડતાં કર્તૃત્વવાન પ્રજામાંના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય છે, તે વંશ કર્તૃત્વવાન થાય છે; અને અધિકાર ચલાવવા લાયક હોય છે. સર્વ સાધારણ પ્રજામાં જે કર્તૃત્વવાન પ્રજાનું પ્રમાણ પડે છે તેટલું જ જે વંશમાં પડે તે વંશનો સમાવેશ મધ્યમ વર્ગમાં થઈ શકશે, અને આવા એક વર્ણીય સમાજમાં પણ થરો તો પડતા જવાના. શરૂઆતમાં આવી એ પ્રકારની વિભાગણી થઈ; અને પાછળથી વંશાન્તર્ગત કુટુંબની લાયકાત પ્રમાણે પડતા જનારા સમૂહો અગર થરોના સ્વરૂપે થઈ. હવે આ બધા થરોની બધી જ વ્યક્તિઓમાં ઉપરઉપરથી દેખાતા સાધર્મ્યનો આભાસ ઉત્પન્ન કરનારા ઘણા ગુણો બતાવી શકાશે પરંતુ એથી કંઈ બધી વ્યક્તિઓ સમાન થઈ જતી નથી. મૂળમાં વંશોવંશોમાં કેટલાક શાશ્વત ફરકો હોય છે. પરંતુ તે ફરકો કંઈ નામધારી શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે તે પ્રમાણે ઉપરઉપર જોઈ ન શકાય તેવા નથી.^૧ આ વંશ વિભક્ત જ રહેવા જોઈએ એવું તો જોને પ્રાણીશાસ્ત્રનું નામનું જ જ્ઞાન છે તે પણ કહી શકશે. ત્યારપછી એક જાતીય સમાજમાં જે વિભાગ પડે છે તેમની વ્યવસ્થા કરતી વખતે નીચેનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખવું જોશે.

શાસ્ત્રજ્ઞોના મતાનુસાર સમાજમાં સામાન્યના નામથી જે એંસી ટકા પ્રજા ઓળખાય તે પ્રજાના શુક્રિંદ્રિમાં પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ “બીગ એન” (N) નામનો એક આણુવન ગોણક (gene) હોય છે. તે જીવન ગોણકનો ગુણધર્મ એવો છે કે જે જે વ્યક્તિઓમાં તે વાસ કરતો હોય છે તે તે વ્યક્તિના અન્ય કોઈપણ વંશમાં વિવાહ થાય-ઐષ્ટ વંશમાં થાય તો પણ તે સંબંધથી ઐષ્ટ અગર લાયક પ્રજા

^૧ Man's Mental aptitudes-Sir Arthur Keith. Rationalist annual journal 1929.

સમાજમાં

૧૫૯

ઉત્પન્ન ન થતાં સર્વ સાધારણ પ્રજા જ ઉત્પન્ન થશે. તેથી ઉલટું શ્રેષ્ઠ વંશનો (High grade ruling Castes) અભ્યાસ કરતાં એમ જણાયું છે કે એ વંશોમાં “ એન્ એન્ ” (N N) આદ્ય જીવન ગોલક હોય છે. આ “ એન્ એન્ ” ગોલક જેમની પ્રકૃતિમાં હોય છે તે વંશનો વિવાહસંબંધ અંદર અંદર થાય તો તે વર્ગમાં દરેક પેઢીએ કર્તૃત્વવાન વ્યક્તિઓ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આ જ કારણેને લીધે રાજવંશ નૈસર્ગિક રીતે અધિકાર ચલાવવા માટે લાયક હોય છે.

રાજવંશમાં સર્વ સાધારણ લાયકાતવાળા પુરૂષો પચાસ ટકા, શ્રેષ્ઠ પ્રકારના બત્રીશ ટકા અને બાકીના હલકાઓનું પ્રમાણ પડ્યાનું શાસ્ત્રોને જણાઈ આવ્યું છે. ક્ષત્રિયધર્મનો નાશ એ સહજ પરિણામ હોવાથી અને કાનને મધુર લાગનારી (ચારુવાક્) સમતા આજ સમાજમાં પ્રસરવા લાગી હોવાથી આવા વંશોને પૂર્વે નાશ થયો અને હજુ પણ થાય છે. ‘ એકાદ કર્તૃત્વવાન વંશ પૃથ્વીતલપરથી નષ્ટ થાય તો તેની ખોટ ભાગ્યે જ પુરી પાડી શકાય છે ! ’

“ Once a particular stock, having exceptional qualities is lost, it is questionable if it can be ever replaced.”

Heredity and Eugenics-Gates page 245

એ વાત સમાજનું હિત ધરૂંચનારી વ્યક્તિઓએ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આવા વંશોના લોકોનો અન્ય વર્ણીય સાથેનો એટલે ‘ એન્ ’ (N)વાળા વંશો સાથેના વિવાહોના પ્રસંગો ટાળવા જોઈએ, એટલે આ વંશને ધરૂંચ સર્વ સાધારણ વંશથી દૂર રાખવા જોઈએ.

પ્રથમતઃ એ રીતે વિભાગણી થઈ. એકવંશ વિભાગણી (Inter racial) અને બીજી વંશાન્તર્ગત (Intra racial) વંશાન્તર્ગત જે સંકડે દસ લોકો હોય છે તેમને દેખીતી રીતે સંકડે એસીથી અલગ કરવા જોઈએ. જેને અનુવંશનો વંશદષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો છે, તેમને

૨૬૦

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

એમ દેખાયું છે કે પ્રજનો શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ ભાવ વંશપર^૧ આધાર રાખે છે, એટલે કેટલાક વંશોમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજનું પ્રમાણ વધારે હોય છે ત્યારે કેટલાક વંશોમાં હલકી પ્રજનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. આહીના પંડિતો ધર્મનું રહસ્ય અથવા મંથન માત્ર શાબ્દિક પ્રમાણો પર કરે છે તેના કરતાં તેઓ આવી રીતે વંશનો અભ્યાસ કરશે તો તેમને પણ એ ખાખત સમજશે. અમે આવી રીતે કેટલાક વંશોની દસ દસ પેઢીઓ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. આવી જાતના વંશો ચુંટી કાઢી પછી તે વંશોમાંનું સાધર્મ્ય, વૈવિધ્ય જોઈ તેમના સમૂહો બનાવવા જોઈએ અને એજ વંશોની સંભાળ લેવાની જરૂર હોવાથી સાંકેતિક કડક સંસ્કારો તેમનામાં રૂઢ થવા જોઈએ. ત્યારે એ પ્રજા પિંડ દૃષ્ટિએ વંશપરંપરા સુદૃઢ રહેશે. ઉત્તમ સમાજશાસ્ત્ર આ જ વર્ગની ખરી વ્યવસ્થા કરશે.

જુદા જુદા વંશ અને તે વંશાન્તર્ગત એક ઉપર એક થશે એમ વ્યવસ્થા થઈ. વંશાન્તર્ગત કોઈ પણ સમૂહમાં, મૂળ વંશમાં જ જે ગુણો નથી તે કદી પણ ઉત્પન્ન થશે નહિ, એ ખાખત તરફ દુર્લક્ષ કરવું ચાલી શકે તેમ નથી. એજ નિયમ સર્વ અવયવ અને અવયવીને પણ યથાપ્રમાણ લાગુ પડે છે. પછી વંશાન્તર્ગત જે થશે પડે છે, તે સર્વ સાધારણ રીતે એક જ પ્રકારથી પડે છે. જેમ બુદ્ધિજીવી સમૂહ, આયુષજીવી સમૂહ, દ્રવ્યોપાદક સમૂહ અને શ્રમજીવી સમૂહ એને જ આપણે સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ નામો આપીશું.^૨ નીચેના વંશ અને કૌકેશીયન વંશ એ બંનેમાં બ્રાહ્મણો હોઈ શકે, પણ એ બંને પ્રકારના બ્રાહ્મણો સમાન નથી.

૧ Eugenics—Dean Inge; Hereditary genius—Galton; The right of the unborn child Karl Pearson; ‘કેસરી’ પત્રમાંના જાતિ ભેદપરના લેખો.

૨ See quotation on page 248 Anti-christ-Nietzsche

પ્રકરણ ૧૩ મું વિવાહવિચાર

૧૩વે વંશાન્તર્ગત સમૂહો અનેલા હોય તેમાં અને ન બન્યા હોય તે તે બનાવીને તેમાં, અરસપરસ કેટલા પ્રમાણ સુધી વિવાહ થાય તે હરકત નથી વિવાહની મર્યાદાઓ એ બાબત નિશ્ચિત થવી જોઈએ. હિંદુ-સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલી જાતિ સંસ્થાએ આને પૂર્ણ વિચાર કર્યો હોય એમ દેખાય છે. સમાજશાસ્ત્રજ્ઞના અને પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞના મતાનુસાર જોઈશું તો અત્યંત નજીકના રક્ત સંબંધીઓમાં વિવાહ થવો ન જોઈએ. (Consanguinity) અને રક્તભેદવાળી બહુ દૂરની વ્યક્તિઓ પણ વિવાહને લાયક નથી. મનુ કહે છે,

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥

અ. ૧૦, શ્લોક ૨૪

‘આહ્મણાદિ વર્ણો એકબીજા વર્ણ સાથે બલિચાર કરવાથી, સમાન ગોત્રની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાથી અને પોતાની જાતિના કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે.’

ઉપરના શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ થશે કે મનુનો મત આધુનિક પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞના મત સાથે બરાબર સુસંગત છે. એ બંને નિયમ બરાબર પાળવા હોય તો એકબાબુ એ સગોત્ર વિવાહ ત્યાગ્ય અને

ખીજી બાબતુએ પોતાના સમૂહની બહાર જઈ કોઈ વ્યક્તિ વિવાહ કરી શકશે એ નિયમનું હિંદુઓએ પોતાના સમાજશાસ્ત્રમાં પાલન કર્યું છે. સેંકડે દસ ટકા જેટલા શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં પણ વળી સંઘોપસંઘ (Crystal within crystal) નિસર્ગ નિયમો અનુસાર જ ઉત્પન્ન થશે. આ લોકોને હિંદુઓના સમાજશાસ્ત્રમાં 'ત્રૈવર્ણિક' એવું નામાભિધાન પ્રાપ્ત થયું અને તેમના માટે જ આચારોના કડક નિયમો લાગુ કર્યા છે. બાકી સેંકડે એંસી ટકાવાળો જે વર્ગ રહ્યો તેમને આચારસુલભ જીવનની વ્યવસ્થા અને માનસિક સમાધાન માટે કોઈ પણ એકાદ ધર્મનું સ્વરૂપ એવી વ્યવસ્થા કરી આપી આ બધા સંસ્કાર એટલે મુખ્યત્વે કરીને ઉપનયન સંસ્કાર ન કરવાને લીધે એક જાતિ-એટલે ઉપનયન સંસ્કાર ન થયેલી રહી. અહીં એક જાતિનો અર્થ એક રૂપ જાતિ એવો નથી. તેમાં પણ વળી સમૂહો પડતા જશે અને તે સમૂહો પણ સમાન રહેશે નહિ. મનુ સાન્યુંજ કહે છે,

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ-ત્રયો વર્ણાઃ દ્વિજાતયઃ !
ચતુર્થો ઇકજાતિસ્તુ શૂદ્રોનાસ્તિ તુ પંચમઃ ॥

'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આ ત્રણ વર્ણો દ્વિજાતિ કહેવાય છે અને ચોથો વર્ણ શૂદ્ર એકજાતિ કહેવાય છે. પાંચમો વર્ણ નથી.

આવી રીતે વંશોની સમૂહાદિ સંઘોપસંઘમાં વ્યવસ્થા થયા પછી પ્રકૃષ્ટોની ચુંટણી કેમ કરતાં જવી અને નિકૃષ્ટોની ઘટ કેમ થશે એ વિચાર સમાજશાસ્ત્રને અગર સમાજનેતાએ કરવો જોઈએ. જે વંશોને શ્રેષ્ઠ તરીકે ચુંટવામાં આવે છે, તેમનામાં નૈસર્ગિક નિયમાનુસાર કર્તૃત્વવાન પ્રજાનું પ્રમાણ વધુ જ હશે, પરંતુ તે પ્રમાણ દરેક પેઢીએ કાયમ રાખવું હોય અગર વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય તો ઉચ્ચ કર્તૃત્વવાન વંશો પણ કોઈક વંશ સંચારી (Hereditary) દોષોમાં સપડાયા છે કે કેમ તેનો વિચાર થવો જોઈએ. વંશસંચારી શુણ્ણો પણ હોય છે, અને દોષો પણ હોય છે. તેથી ગુણ મગ્ન

વિવાહવિચાર

૨૬૩

થતા જશે, નષ્ટ તો નહિ જ થાય, એવા પ્રકારની કંઈક પણ વ્યવસ્થા વિવાહપદ્ધતિમાં કરવી જોઈએ. આવી રીતે વિચાર અને આચારોનું પાલન કરવાને બદલે આપણે સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોના પરમેશ્વર તરફથી રોજ પ્રેરણા મેળવતા પ્રેરિતો વગેરે અર્ધદંડ લોકોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતા એસીએ છીએ. એ નિંદ્રા નહિ તો શું ? આજે અશાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિ આપણા સમાજમાં રૂઢ થએલી છે તે જ આપણો નાશ કરશે. પરકીય રાજસત્તા નહિ ! પરકીય રાજસત્તા ભાતિક વિનય મેળવે છે, પરંતુ આવી પ્રવૃત્તિઓથી અંતઃકરણો જ દુષિત થાય છે. જે પ્રમાણે ફ્રાન્સની રાજકાન્તિના કાળમાં અમને રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞોની કંઈ જરૂર નથી એમ કહી ત્યાંની સુધરવા લાગેલી પ્રજાએ સુપ્રસિદ્ધ રસાયનશાસ્ત્રજ્ઞ લૅ વ્હાયસિયરનું ખૂન કર્યું, તે પ્રમાણે જ આજે લોકમત બુદ્ધિપ્રાધાન્યના નામ હેઠળ બુદ્ધિ-પ્રામાણ્યનું જ ખૂન કરે છે ! જ્યાં જોઈએ ત્યાં બુદ્ધિપ્રામાણ્યની ઘોષણા સંભળાય છે અને બુદ્ધિનાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગવાય છે. પરંતુ એ જ બુદ્ધિનો વિશેષ ઉપયોગ ક્યાંય કર્યો દેખાતો નથી. બુદ્ધિવાન લોકોની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી લેવાને બદલે તેનો ઉપહાસ કરવો એ લોકમત જંગલી ખનતો જાય છે એની નિશાની છે ! અમને તો આ લોકમતના ખીચડાનો અર્થ જ સમજાતો નથી. એક તરફ બુદ્ધિને પ્રામાણ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, ત્યારે ખીજી તરફ તેથી ઉલટું કોઈ પણ વિષયનો કે પ્રશ્નનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ ન કરતાં સીધા અભિપ્રાયો આંધવામાં આવે છે. આ તે કેવો બુદ્ધિવાદ ! સુશિક્ષિત લોકોને અને પોતાને નેતા કહેવડાવી લેનારા લોકોને અંતઃસ્ફૂર્તિ એટલે બુદ્ધિપ્રામાણ્ય નહિ એ જ હજી સમજાયું નથી. એ આપણા સમાજનું હૃદય છે ! કોઈ પણ તરફથી અગર તરફથીને પોતાના જીવન ભાગીદારના કુલના આનુવંશિક ગુણો જોવાની જરૂર જણાતી નથી એ અભ્યાસ કર્યાનું ચિહ્ન તો અવશ્ય નથી. તેમને મન તો શિક્ષણાદિ બાહ્ય ગુણો સમાન થાય તો બસ; પછી આનુવંશિક ગુણો જોવાની શી જરૂર છે ?

ત્યારે વળી ભાગીદાર શોધવાની ખાખતમાં પણ નીચેના પર્યાયો ઉત્પન્ન થશે. વંશમાં ઉત્તમ ગુણ છે, વ્યક્તિ પણ વ્યવહારચાતુર્યથી પરિપૂર્ણ છે, પરંતુ હાલે સમાજમાં જેને શિક્ષણ કહે છે તે પ્રકારનું શિક્ષણ વ્યક્તિનું થયું નથી. આવી રીતે કુલગુણો, સંસારયાત્રા ચલાવવા માટે જરૂર પડતા વ્યાવહારિક ગુણો અને શિક્ષણરૂપી ઓપ એ ત્રણ તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો ઘણા જ પર્યાયો થશે. પરંતુ વિસ્તાર થશે એ ખીકે અહીં આપતા નથી. સર્વત્ર શિક્ષણના ભપકાદાર બાહ્ય રંગરોગાનને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ખીજા બે ગુણોનો ક્યાંય વિચાર પણ કરવામાં આવતો હોય એમ દેખાતું નથી. સંસારયાત્રા ચલાવવામાં જોઈતા સર્વ ગુણો શિક્ષણવડે ઉત્પન્ન થાય છે, એવો આધુનિકોનો અજ્ઞાન મત છે. સુશિક્ષિત-એટલે વિશેષતઃ સાહિત્યનો અભ્યાસકરનારા લોકો વ્યવહારભુક્ષિમાં કુશલ હોય છે એ વાત હજી સિદ્ધ થવાની છે. ત્રીજું તત્ત્વ જે આનુવાંશિક ગુણ તે પર શિક્ષણની શી અસર થાય છે તેનો વિચાર કરીએ. આ શિક્ષણથી એવું તે શું અને છે કે તેને અનુવંશ કરતાં પણ વધારે માનવું? આ ખાખતનો ઉકેલ અમારાથી થઈ શકતો નથી. ડૉ. હર્સ્ટ કહે છે કે, 'સાર્વત્રિક શિક્ષણને જ આધુનિક ગ્રંથસત્તાક રાજપદ્ધતિનો પાયો માનવામાં આવે છે.' પરંતુ શાસ્ત્રોએ પ્રકાશમાં આણેલા સિદ્ધાન્તો માન્ય કરીએ તો (અને તે માન્ય કરવા જ પડશે) એમ કહ્યા વિના છુટકો નથી કે આપણે રાષ્ટ્રના હજારો રૂપીઆનું નુકસાન કરીએ છીએ; કારણ કે 'એન' (N) એ આદ્યજીવન ગોલકથી મુક્ત, (ગમે તો શ્રીમંત હોય કે ગરીબ હોય) કાંઈ પણ છોકરાને આપેલું કેવળ અક્ષરજ્ઞાન (Barst elementary education)થી વધુ શિક્ષણ નિરૂપયોગી નીવડે છે. આ જ જોઈએ તો જે છોકરાઓ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાને અને માવિત્રોને ઉપયોગી થઈ પડે એવું ધનાર્જન કરવામાં શેકાયલા હોવા જોઈએ, તેને બદલે તે છોકરાઓને

૧ The future of Life—O. C. Hurst.

વિવાહવિચાર

૨૬૫

લાંબા કાળ સુધી અમરતા શાળા કૉલેજમાં ખોસી રાખવામાં આવે છે. આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં પુષ્કળ જગાઓ શ્રીમંત પણ નાલાયક એવા સર્વ સાધારણ વર્ગે રોકી મુકી છે; શાસ્ત્ર દષ્ટિએ ડૉ. હર્સ્ટના મતાનુસાર આવી રિથિતિ છે. ત્યારે આજે અમારા સુશિક્ષિત મનાએલા સમાજમાં એ જ શિક્ષણ વિવાહ કરવાને પુરતું મનાય છે. વંશોના ગુણ અને શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણ એ બંનેમાં વિકલ્પ આવે તો શિક્ષણાદિ ગુણો કરતાં વંશોના ગુણોને વધારે મહત્વ અપાવું જોઈએ. આ બાબતમાં લગભગ બધા શાસ્ત્રજ્ઞોનો એકમત છે, જુદાં જુદાં કારણો કહેવામાં આવે છે પણ સિદ્ધાન્તની બાબતમાં મતભેદ નથી દેખાતો.

ડૉ. હર્સ્ટ,^૧ ડૉ. કાર્લ પીયરસન, સર ફ્રાન્સિસ ગાલ્ટન, વગેરે અધિકારી લેખકોના મતાનુસાર વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ બદલવાની બાબતમાં શિક્ષણનો વિરોધ ઉપયોગ થતો નથી. ત્યારે મેન્ડેલના અનુયાયીઓના મત પ્રમાણે તો વંશ સુધારણાની દષ્ટિએ શિક્ષણનો ખીલકુલે ઉપયોગ થતો નથી. ડૉ. ડૉન કેરટર કહે છે કે, 'તેથી જ એવો સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત થાય છે કે શારીરિક નદ્ધિ પણ માનસિક ગુણ ધર્મ પણ આનુવંશિક હોય છે.' આ સિદ્ધાન્ત વ્યાવહારિક દષ્ટિએ બહુ જ મહત્વનો છે. બુદ્ધિની અગર મનની વૃદ્ધિ પરિરિથિતિ સારી હોય તો થઈ છે એમ કહેવા માટે બહુ થોડો અવકાશ છે. બાહ્ય પરિરિથિતિથી, વ્યક્તિએ ઉદરનિર્વાહાર્થ કયો ધંધો કરવો જોઈશે, એ બહુ તો નક્કી થઈ શકશે. પરંતુ બુદ્ધિની અગર મનની જાતિ (Kind) બદલવી શક્ય નથી; કારણ કે તે જન્મકાળે જ નિશ્ચિત થઈ ગયેલી હોય છે.

૧ Future of Life—C. C. Hurst; Relative Strength of Nature and Nurture—Pearson and Elderton; Hereditary genius—Sir Francis Galton.

૨ Heredity in the light of recent research—Doncaster

૨૬૬

હિંદુઓનું સમાજન્યનાશ

વ્યક્તિએ જે ગુણ અહીં સંપાદન કર્યા હશે તે ગુણોની સંતતિમાં સંક્રાન્ત થવાની આશા તો તેથીએ અનેકાંશે કમી છે. શિક્ષણથી વંશ સુધરશે એ તો આધુનિક સુશિક્ષિતોનો ભ્રમ માત્ર છે! પિતા, પોતાને શિક્ષણ મળ્યું હતું તેથી જોઈએ તો બલે પુત્રને શિક્ષણ આપે, પરંતુ છોકરાને શિક્ષણ મળે કે ન મળે તો પણ તેની બાહ્યિક અને માનસિક શક્તિ જેમની તેમજ રહેશે. પુષ્કળ લોકોની એવી કલ્પના હોય છે કે ખરાબ પરિસ્થિતિમાં અનેક પેઢીઓ રહેવાથી બાહ્યિકો ઉદ્ભવે છે પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિમાં અનેક પેઢીઓ સુધી રહેવાથી તેનું પરિણામ સંતતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે એ જ બાબત મૂળ વિવાદાર્પક છે. આ વિષે જ્યુલિઅન હકરલેનો મત જાણવા જેવો છે. તે કહે છે,

“ It is probably true, however, that not only the average physique of slum-dwellers is somewhat low, but also their average inherited potentialities; This is almost certainly not due to the effect of living generations after generations in slums, but due to the fact that a considerable proportion of types, that have inherited poor qualities have gradually drifted into slum conditions of living ”

Stream of Life—Julian Huxley page 41

આ બાબતોમાં વાંશિક ગુણોની તુલના કરી જોઈશું તો પરિસ્થિતિનું પરિણામ ધણું જ ક્ષુદ્ર સ્વરૂપનું છે એમ દેખાશે. માનવ પ્રગતિ થોડા પ્રમાણમાં પણ જો પરિસ્થિતિના સારા નરસા-પણાપર આધાર રાખતી હશે તો પરિસ્થિતિ સુધરવાથી વંશ સુધરશે. પરંતુ અનુવંશના અભ્યાસ પરથી દેખાય છે તે પ્રમાણે જો માનવનું જીવન મુખ્યત્વે કરીને વાંશિક ગુણોપર આધાર રાખતું હોય તો પરિસ્થિતિની સુધારણાથી ઉલટી હલકા વંશની વૃદ્ધિ ઝડપથી થઈ એકંદરે વંશની અધોગતિ જ થશે બાળક જન્મે છે તે પિતાના

વિવાહવિચાર

૨૬૭

જેવું જ હોય પ્રે. એ સામ્યતાનું કારણ કંઈ તે પિતાથી જન્મ્યો છે એ ન હોઈ, તેઓ અને એક જ શુક્રબિંદુમાંથી જન્મ્યા એ છે, એટલે બાલક જણે પિતાનું આરમાન ભાઈભાંડુ જ ન હોય।— એટલું જ નહિ પણ પિતા પોતે જ ‘આત્મા વૈ પુત્ર નામાસિ ।’ ‘યાદરાં મજતે હિ સ્ત્રીઃ સૂતં સૂતે તથાવિધમ્ ।’ ‘આકરે-પક્ષરાગાણાં જન્મ કાચમણેઃ કુતઃ ।’ ‘યસ્મિન્કુલે ત્વમુત્પન્નઃ ગજસ્તદ્વા ન હન્યતે ।’ તેથી જ અમે વારંવાર કહીએ છીએ કે વિવાહની બાબતમાં મુખ્યત્વે કરીને જે શ્રેષ્ઠ વંશની સંભાળ રાખવી હોય તેમાં કુલગોત્ર વધુ મહત્વનું છે. ઉત્તમ પરિસ્થિતિ અગર શિક્ષણ નહિ !

શ્રેષ્ઠ પ્રજાને માર્ગદર્શક થાય એવી સામાન્ય વિવાહની બાબતમાં ક્યાં કુલો ગ્રાહ્ય અને ક્યાં કુલો ત્યાજ્ય વગેરેની સામાન્ય રૂપરેખા કોઈકે પણ કુલોની ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતા આંકી દેવી જોઈએ. આ જાતની રૂપરેખા હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર સિવાય અગર આધુનિક સુપ્રજનજનનશાસ્ત્ર પરના લેખકો સિવાય બીજા ક્યાંય પણ વિશેષ મળી આવતી નથી. હિંદુ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય કુલોની વ્યવસ્થાનીએ પ્રમાણે કરી છે. એ વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રીય નિયમોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહિ તેનો વિચાર વાંચક પોતે જ કરે. પહેલાં તો પિતાનું ગોત્ર ત્યાજ્ય, બીજા માતાના પિયરનો વંશ ત્યાજ્ય. મનુ કહે છે,

असपिंडा च या मातुः असगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

અ. ૩, શ્લોક ૫

અસપિંડા એટલે સપિંડ નહિ તે. આ પદનો અર્થ માતાનું પિયરનું ગોત્ર એવો ભેવો જોઈએ કુલુક ભટ્ટ કહે છે, ‘ચ શબ્દા-

ન્માતૃસગોત્રાડપિ માતૃવંશપરંપરા જન્મનામ્નોઃ પ્રત્યભિજ્ઞાને સત્તિ ન વિવાહ્યા, તદ્વિતરાતુ માતૃસગોત્રા વિવાહ્યા ઇતિ સંગૃહીતમ્ ।’ (માતાના ગોત્રમાંની-પણ માતાના અવટંક કે નુખવાળી સ્ત્રી વિવાહને યોગ્ય નથી; પરંતુ તેજ ગોત્રની હોય અને ખીજા અવટંકની હોય તો તે સ્ત્રી વિવાહ કરવા યોગ્ય છે-હરકત નથી.) આથી વધારે સારો નિયમ સુબ્રહ્મચરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેમ કહી શકાય એ જ અમને સમજતું નથી. કેટલાક ગ્રંથકાર^૧ માતૃ-ગોત્રની ગમે તે કન્યા નિષિદ્ધ માને છે. જુઓ : સગોત્રા માતૃરપ્યેકે નેચ્છન્ત્યુદ્ગ્રાહકર્મણિ । જન્મનામ્નોરવિજ્ઞાને ઉદ્વેદ્વિશંકિતઃ । પરિણીય સગોત્રાં તુ સમાન પ્રવરાં તથા । તસ્યાં કૃત્વા સમુત્સર્ગં દિજશ્ચાંદ્રાયણં ચરેત્ । માતુલસ્ય સુતાં ચૈવ માતૃગોત્રાં તથૈવચ્ ।’ તેવી જ રીતે ‘ અસગોત્રા ચ્ ’ એ પદના સગોત્ર અને સર્પિડ એવા બંને અર્થો લેવાના છે. ટુંકમાં કન્યા માતૃપિતાની સગોત્ર અને સર્પિડ ન હોવી જોઈએ. વળી સર્પિડ શબ્દનો અર્થ કરતી વખતે અડચણ ઉભી થશે, તેથી તે વિષે પણ વિચાર થવો જોઈએ. હિંદુધર્મશાસ્ત્રકારો સર્પિડનો અર્થ એ પદ્ધતિથી કરે છે. એક જન્મ-વાહનની પદ્ધતિ અને ખીજી વિજ્ઞાનેશ્વરની પદ્ધતિ. સાત પેઢીઓ પછી સર્પિડતા નષ્ટ થાય છે એમ જે પદ્ધતિ કહે છે તે પ્રાણીશાસ્ત્રને વધુ નજીક છે. પ્રાણીશાસ્ત્રની^૨ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો જે બે વ્યક્તિઓની સર્પિડતાનો નિર્ણય કરવો હોય તે વ્યક્તિઓના અમુક પેઢીઓ પહેલાં જેટલાં પૂર્વજોનું અસ્તિત્વ હોવું શક્ય છે તે કરતાં એક પણ પૂર્વજ ઓછો હોય તો સમજવું કે ક્યાંક પણ થોડા ધણા સગપણમાં વિવાહ થતા હોવા જોઈએ. ધારો કે આજ જે વ્યક્તિઓ હયાત છે તે વ્યક્તિઓના દસમા સૈકામાં કેટલા પૂર્વજો હશે તેનું

૧ કુલુક મદ્ ૦૫ મનુ

૨ Modes of research in genetics-R. Pearl

વિવાહવિચાર

૨૧૯

ગણિત કરી જોઈએ. ત્રીસ વર્ષે એક પેઢી એવો હિસાબ કરીએ તો સને ૯૪૩ થી ૧૯૩૩ સુધી ૯૯૦ વર્ષો એટલે ૩૩ પેઢીઓ થાય છે. તેથી આજની વ્યક્તિનાં સને ૯૪૩ માં (૨) ૩૨ એટલે ૮૫, ૯૮, ૦૯, ૪૫૨ પૂર્વજો હોવા જોઈએ. આના કરતાં એક પણ ઓછો હોય તો જરૂર કાઈ જગાએ સર્પિંડોનો વિવાહ થયેલો હોવો જોઈએ. અહીં સર્પિંડોનો વિવાહ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી. પણ કયા વંશમાં કરવો અને તેની મર્યાદાઓ કેમ નક્કી કરવી એ છે. તે પ્રશ્નોનો વિચાર ન કરતાં ધર્મમાં અત્યંત રૂઢ કરવામાં આવેલા નિયમો તોડવા તરફ તરફોની જે પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે તે પરિણામે હિતકારક થશે નહિ. સર્પિંડ^૧ એ પ્રકારના હોય છે. એક ગોત્ર જ સર્પિંડ અને બીજો ભિન્ન ગોત્ર જ સર્પિંડ. ગોત્ર જ સર્પિંડ એટલે વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી પુરૂષ સંતતિ (Agnates) અને ભિન્ન ગોત્ર જ એટલે વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી સ્ત્રી સંતતિ (Cognates). હવે અમારા સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોના મતાનુસાર આ લોકોને 'પંચમાત્સત્તમાદૂર્ધ્વ માતૃતઃ પિતૃતઃ તથા' એમ માન્યા છે. એટલે કે માતાની બાબુએ પાંચ પેઢીઓ પછી અને પિતાની બાબુએ સાત પેઢીઓ પછી સર્પિંડય દોષ નષ્ટ માનવો. સગોત્ર એટલે એકજ ગોત્રમાં જન્મેલું ગોત્ર એ શબ્દનો ગમે તેવો અર્થ કરવામાં આવે તો પણ પ્રવરાધ્યાય પ્રસિદ્ધ ગોત્રો લગલગ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષો થયાં આજના જ સ્વરૂપમાં પિતા તરફથી પુત્રને (In the male line) એ પદ્ધતિએ ચાલ્યાં આવેલાં છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે. ગોત્ર શબ્દના વ્યુત્પત્તિ પ્રધાન જે અર્થો કરવામાં આવે છે, તેવા અર્થો કરવા સારા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે હાસ્યાસ્પદ છે. ત્રણ હજાર વર્ષો એટલે લગલગ સો પેઢીઓ થઈ, એ શું જનતિના ગુણવિશિષ્ટીકરણ માટે પુરતી નથી? પછી માનવી ગુણ

૧ Hindoo Law-D. F. Mulla.

૨૭૦

હિંદુઓનું સમાજવ્યવહારશાસ્ત્ર

ધર્મ^૧ અનુવાંશિક ગુણ ધર્મ—ક્યારે પણ નાશ પામતા નથી એ બાબત પ્રસિદ્ધ છે છતાં ગાલ્ટનની ગણિતાત્મક પદ્ધતિના ન સમજાવેલા નિયમોનો આધાર લઈ આજ હિંદુ સમાજ એટલે ઉચ્ચવર્ણીય હિંદુ સમાજને સગોત્ર વિવાહો કરવાની શિક્ષારસ કરવી વિઘાતક થશે એમ અમે માનીએ છીએ, એવાર ઉપદેશો મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયના ખાસ કૃપાચત્ર નીચે કરવામાં આવે છે.

સગોત્ર વિવાહનો વિચાર કરવા લાગીએ તો એમ દેખાશે કે તદ્દન નજીકના સગોત્ર એટલે પિતાપુત્રીનો અથવા ભાઈ બહેનનો. આવા વિવાહોના સાપિંડ્યનો અને સગોત્રત્વનું માપન કેમ કરવું એ સંબંધી ધણાય ગણિતાત્મક નિયમો રેમંડ પર્લ, કાર્લ પીયરસન^૩ વગેરે લેખકોએ આપ્યા છે. જ્યારે એકાદ ગુણ અમુક વંશમાં સ્થિર કરવાનો હોય ત્યારે આવા પ્રકારના વિવાહનો ઉપયોગ એટલે ઉપર ઉપરથી વંશના સમજાતીય વ્યક્તિના વિવાહ કરી ગુણોની ચુંટણી કરવી વધારે મુશ્કેલ પડતું નથી. પરંતુ આ પ્રકારના વિવાહ નક્કી ફાયદાકારક જ થાય છે એમ નથી, એ કેવી રીતે તે જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિ અમુક ગુણોની બાબતમાં શુદ્ધ (Homozygous) અને કેટલાક ગુણોની બાબતમાં સંકીર્ણ (Heterozygous) હોય છે. જે ગુણ વ્યક્તિની સંતતિમાં જેવો ને તેવો સંક્રાન્ત થાય છે તે શુદ્ધ ગુણ, પરંતુ સંકીર્ણ ગુણોની માંડણી તે જ વ્યક્તિની સંતતિમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપે થવાં સંભવ છે, તેથી કોઈ પણ વંશમાં કે જાતિમાં અમુક એક અગર અનેક ગુણો શુદ્ધ થયા હોય તો તે શુદ્ધ રાખવા એ પહેલું કાર્ય છે. વળી એ ગુણો પણ પ્રત્યક્ષ (dominant) અને તિરોહિત (Recessive) એમ બે પ્રકારના હોય છે અમુક

- ૧ Heredity and Eugenics—Gates.
- ૨ Hindoo Exogamy—Karandikar,
- ૩ Modes of Research in genetics—R. Pearl.

વિવાહવિધા

૨૭૧

એક વંશના ગુણ દોષો સર્પિંડ વિવાહથી શુદ્ધ થતા જશે પરંતુ વંશમાં ગુણો હોય છે તેમ દોષો પણ હોય છે. એ દોષો થોડાઘણા વંશોમાં પણ હિતકારક થશે નહિ વ્યક્તિમાં લુલાં પાંગળાં કરનારા, કુરૂપતા લાવનારા, મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરનારા, ગાંડપણ લાવનારા, એવા પણ જીવન ગોલક (globe) હોઇ શકે વળી આ ગુણો સૃષ્ટિમાં તિરોહિત હોય છે, એ પણ સગોત્ર વિવાહથી વૃદ્ધિ પામવા લાગશે. આ પ્રમાણે સગોત્ર વિવાહથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રકારના ગુણોમાં વ્યક્તિ શુદ્ધ એટલે ઉપર કલ્યા પ્રમાણે એ જ ગુણ સંતતિમાં જેવાને તેવા સંક્રાન્ત કરનારી—થતી જશે; તેથી પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સગોત્ર અને સર્પિંડ વિવાહ અગ્રાણ્ય છે. વિવાહ એ રીતે થવા જોઇએ કે પ્રત્યક્ષ સારા ગુણો એમનેએમ રહી, તિરોહિત દુર્ગુણો ઓછાં થાય. એ બંને બાબતો સાથે સાથે સાધવાની હોય છે. અહીં સમાન જીવન ગોલકોની સુંદરણી થતી હોવાથી, બહારથી એકરૂપ દેખાતી પરંતુ અનુવંશથી ખરેખર ભિન્ન વ્યક્તિઓ ટાળવામાં આવશે તો પણ ઉપર કહેલું દ્વિવિધ કાર્મ સિદ્ધ થશે કે નહિ એ કહેવું દુર્ધટ છે, તેથી સગોત્ર સર્પિંડ વિવાહ કેવળ તે સગોત્ર સર્પિંડ છે એટલે જ ત્યાંન્ય ન હોય તો પણ જે વંશો મૂળથી દોષ રહીત હોય એવા વંશો જો પૃથ્વીતલ પર ક્યાંય મળી આવે તો તે વંશમાં એવા વિવાહ ભલે થાય. પરંતુ આવા વિવાહની હાલે એટલી બધી જરૂર કેમ જણાઇ છે, એ સમજાતું નથી. વ્યાવહારિક અડચણો માટે સૃષ્ટિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું ન જોઇએ, એવી અમારી અલ્પ સમજણ છે. વળી સગોત્ર, સર્પિંડ એટલે કે લોહીથી નજીકની વ્યક્તિઓ વચ્ચે વિવાહ થાય તો તે સમાજમાં બીજા પણ અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાતના વિવાહ પેઢી દર પેઢી સતત થતા જાય તો પણ ગુણ હાની થયેલી દેખાતી નથી. પરંતુ એકાદ પેઢીમાં જો બહારનો ભાગીદાર કરવો પડે, તો માત્ર તે વંશના સર્વ સદ્ગુણોનો નાશ ?

૧ Basi, of Bruding—L. F Witmey ...

૨૭૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

થાય છે. વળી પ્રત્યક્ષ ગુણના સાનિધ્યને લીધે તિરોહિત ગુણો (પ્રત્યક્ષ પ્રભાવી જ થનારા) પ્રત્યક્ષ થાય એવો સંભવ છે તેથી સગોત્ર સર્પિંડ વિવાહ ટાળવા^૧ જોઈએ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તદ્દન નિર્દોષ વંશોમાં એવા વિવાહ થાય તો કંઈ હરકત નથી. પરંતુ આવા પ્રકારના પ્રયોગો કરવાની ભાંજગડમાં સાધારણ સમાજે ન પડવું જોઈએ.

સગોત્ર, સર્પિંડ વ્યક્તિઓ વિવાહ માટે અગ્રાહ્ય છે એમ નક્કી થયા પછી એ પ્રશ્ન એટલેથી જ અટકતો નથી. એક ગોત્રના ન હોવા છતાં વંશ શુદ્ધિની અને સુપ્રજ્નશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણા પ્રકારના વંશો સાથેના વિવાહ સંબંધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તેની ચર્ચા હિંદુ સ્મૃતિકારોએ બહુ જ સુંદર રીતે કરી છે. મનુ કહે છે કે,

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોજાવિધનધાન્યતઃ ।
સ્ત્રીસંવંધે વૃશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ ॥
હીનક્રિયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચંદો રોમશાર્દસમ્ ।
દૃશ્યામયીવ્યવસ્મારી ઞિવન્નિકુષ્ટી કુલાનિ ચ ॥

અ. ૩, શ્લોક ૬, ૭

“ નીચેના દસ કુળો, ગામ, બકરાં, ધનધાન્ય વડે મોટાં સમૃદ્ધિવાળાં હોય તો પણ એમની સાથે વિવાહ સંબંધ કરવો નહિ. જેમાં બતકર્માદિ સંસ્કારો કરવામાં આવતા ન હોય, જેમાં પુરુષપ્રજ્ન ચતી ન હોય, જેમાં કોઈ વેદાધ્યયન કરતા ન હોય, જેમાં સ્ત્રી તથા પુરુષના શરીરપર લાંબા વાળ હોય તથા જેમાં કુળના સ્ત્રીપુરુષને હરસનો, ક્ષયનો, મંદાક્ષિનો, ફેફસાંનો, સફેદ કાઢનો કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ હોય તો તેવા કુળની કન્યા પરણવી નહિ ”

સ્ત્રીની ચુંટણી કરતી વખતે મોટાં સમૃદ્ધિવાળાં હોય છતાં દસ કુળોનો ત્યાગ કરવો. આ લેખકે જરૂર ભાંગ પીધી હોવી જોઈએ.

૧ Effects of Consanguinous marriage-Pearson

વિવાહવિચાર

૧૭૩

કહે છે કે શ્રીમંત વંશની કન્યા વર્ચ્ય કરવી, તેથી જ આધુનિક સુશિક્ષિતો કહે છે કે બ્રાહ્મણોને પરિસ્થિતિ સમજતી નથી, પરંતુ એ કુલોને બ્રાહ્મણો સાથે કંઈ અણુબનાવ ન હતો. હવે આ શ્લોકોમાં કંઈ શાસ્ત્રીય ખીજ છે કે નહિ એ તપાસીશું તો પ્રત્યેક પદ મનુએ સુપ્રભશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વાપર્યું છે એમ દેખાયા વિના રહેશે નહિ. એ ત્યાગ્ય કુલો આ પ્રમાણે છે. જાતકર્માદિ સંસ્કાર ન પામ્યા હોય એવાં, જે કુલોમાં કૃત સ્ત્રીસંતતિ ઉત્પન્ન થતી હોય તેવાં, જે કુલોમાં વેદવિદ્યાનું અધ્યયન ન થતું હોય તેવાં, અતિશય કેશયુક્ત, અર્શ વ્યાધિયુક્ત, ક્ષયી, જઠરાગ્નિ મંદ હોય એવાં, અપસ્મારની વ્યાધિવાળાં અને શરીરપર કાઠ કુટયો હોય એવાં—કુષ્ટરોગી. આ વંશોની યાદી તરફ જોઈશું તો તેમા ધણાખરા રોગોનો વિચાર કરેલો દેખાઈ આવશે. તેથી રોગોનો અને વંશોનો શો સંબંધ છે તે હવે જોવું જોઈશે.

આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ બહુતેક રોગો અનુવાંશિક જ હોય છે. અમને કેટલાક લોકો પુછે છે કે એકાદ જખમ થવી એ પણ અનુવાંશિક છે શું? ના, અમે તેમ કહેતા પણ નથી, પરંતુ જખમ થયા પછી રૂધિરપ્રવાહ તરત જ બંધ થવો ન થવો અગર જખમનું તરત જ રૂઝાવું ન રૂઝાવું એ જરૂર અનુવાંશિક છે. કેટલાક લોકોને જખમ થયા પછી તેમનો રૂધિરપ્રવાહ જલદી અટકતો નથી. અને તેથી કેટલીક વખત તેમાં તેમનું મૃત્યુ પણ થાય છે. આ રોગ અનુવાંશિક છે.^૧ તે વિષે હવે સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો (જેઓ પોતાના નિર્વાહનો આધાર લોકોના અનારોગ્ય પર રાખે છે, તેવા ડૉક્ટરો અને વૈદ્યો નહિ) સાશંક નથી. કેટલાક લોકો બહેરાં અને મૂગાં

૧ Heredity and Eugenics by Gates. See also Pearson and other writers.

જન્મે છે એ દોષ પણ અનુવાંશિક છે. અપસ્માર (Epilepsy) એ રોગ પણ અનુવાંશિક છે અને જે વંશમાં એ રોગ હોય છે તે વંશમાં ધતર શારીરિક અને માનસિક દોષો પણ હોય છે. અમુક ઠરાવિક સ્નાયુઓનું આકુચન પસરણ થવું (Tremour) એ રોગ પણ અનુવાંશિક છે. આ સર્વ રોગો અને ખીજા પણ કેટલાક રોગો અનુવાંશિક છે એ હવે પાશ્ચાત્યોને માન્ય થવા લાગ્યું છે. તેથી સુપ્રખનો વિચાર કરનારા મનુષ્યે રોગોની યાદી આપવામાં ભુલ કરી છે એ આધુનિક મુશિક્ષિતો ભલે ખિચારા કહે, એમ કહેવાની અમારાથી તો હિંમત થઈ શકતી નથી. આર્યશાસ્ત્રાનુસાર ' કારણ-ગુણાઃ કાર્યં સંક્રામન્તિ ' એવો નિયમ છે. ' સર્વે સંક્રામિણો રોગાઃ વર્જયિત્વા પ્રવાહિકાં વ્યાધયઃ સંચારિણઃ । ' પાશ્ચાત્ય વૈદક-શાસ્ત્રની પ્રગતિ મુખ્યત્વે કરીને અનુવંશના નિયમો શોધાયા પહેલાં થયેલ હોવાથી, હાલે અનુવંશના નિયમો શોધાયા પછી તે વૈદક-શાસ્ત્રના નિયમો નિરૂપયોગી થયા છે? વૈદકશાસ્ત્રાનુસાર પરિણામોની ચર્ચા અમે પાછળ કરી જ છે. હિંદુસ્તાનના નેતાઓ તરફથી આવા શાસ્ત્રોનો પુરસ્કાર કરવામાં આવે છે એ દેશનું દુર્દૈવ નહિ તો શું ?

હવે ઉપરની યાદીમાંનાં પ્રત્યેક પદનો વિચાર કરીએ. જાત કર્માદિ સંસ્કાર ન પામેલાં—આ પદમાં સંસ્કારનો વિચાર કરેલો છે. ' ચાતુવર્ણ્યં પ્રકૃતિવિશેષાત્સંસ્કારવશાચ્ચ । ' અમે આગળ કહ્યું જ છે કે શ્રેષ્ઠ પ્રજા નિર્માણ થવા માટે ઉત્તમ અનુવંશ અને ઉત્તમ સંસ્કાર એ બંનેનો મેળાપ થવો જોઈએ. ખીજાં અનેક સામાજિક કારણોનો વિચાર સ્પષ્ટ માલમ પડશે કે વિવાહ યોગ્ય વ્યક્તિઓ સમાન સંસ્કૃતિની હોવી જોઈએ. આ મુદ્દો અમારા સમાજસુધારકોને પણ માન્ય હોવાથી, એની વધુ ચર્ચા અહીં ન કરીએ તો પણ ચાલશે.

૧ Tuberculosis, Heredity and Environment and other pamphlets—K. Pearson.

વિવાહવિચાર

૩૫૫

નિષ્પુરુષ—એટલે જે વંશમાં સંતતિ સ્ત્રીપ્રધાન હોય એવો વંશ આ એક જ પદ હિંદુઓના સમાજશાસ્ત્રનો શો હેતુ છે તે બતાવવા સમર્થ છે. તેની સાથે તે પદ તેમના સમાજશાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાનનું પણ દિગ્દર્શન કરાવે છે. આજ ધેરધેર ફેલાયલા સમાજ-શાસ્ત્રજ્ઞોનું જ્ઞાન મનુસ્મૃતિનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય અપૂર્ણ જ રહેશે. હવે આ પદનો વિચાર કરીએ. જે વંશમાં પુરુષસંતતિ ન હોય, એટલે કે જે વંશમાં સ્ત્રી વારસદાર થવાનો સંભવ હોય, તે વંશ સાથે જે સંબંધ થાય તો શી શી આપત્તિઓ આવી પડે છે તેની સુંદર ચર્ચા સર ફ્રાન્સિસ ગાલ્ટને કરેલી છે. તે કહે છે કે, “ મેં ગણિતાત્મક પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો, તે ઉપરથી એમ દેખાયું કે સ્ત્રી વારસ સાથે થએલા બહુતેક વિવાહો વંધ્યત્વમાં જ પરિણમ્યા. તેથી સરદારવંશ અગર બુદ્ધિવાનવંશ ગમે તે એવી સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરે તો તે વંશ નિર્વાંશ થાય છે.” મનુ પણ એમ જ કહે છે કે, “ સમૃદ્ધ હોય તો પણ નિષ્પુરુષવંશ વળ્ય માનવો.” પરંતુ આ મુદ્દો અહીં જ ખલાસ થતો નથી. મુખ્યત્વે કરીને જે વંશ સ્ત્રીપ્રધાન અગર સ્ત્રીપ્રજ હોય છે, તે વંશમાં જગત પર ત્રિખંડ કીર્તિ પ્રસરાવે એવો પુરુષ સહસા ઉત્પન્ન થતો નથી. હેવલોક એલીસ^૧ કહે છે કે, “ કાષ્ટ પણ પ્રકારની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અગર વાક્યાતુર્યથી જેને ખોટા પુરવાર કરવો અશક્ય છે એવો એક મુદ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. તે મુદ્દો એ કે જે વંશમાં ફક્ત છોકરાઓ જ જન્મ્યા તે વંશને જુદા પાડી તેમનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો, અને જે વંશમાં છોકરા અને છોકરીઓ બંને સંતતિ જન્મી એવા એકસો એંસી વંશનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ચોક્કસ દેખાઈ આવ્યું કે મહાન પુરુષો પુરુષપ્રધાન સંતતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.” પુરુષપ્રજ શા માટે વધારે જોઈએ તેનાં કારણો

૧ Hereditary Genius—Sir Francis Galton.

૨ A Study of British genius—Havelock Ellis

૨૭૧

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ને કે મનુએ કહ્યાં નથી, પણ તેથી તેનો નિષ્કર્ષ બૂલબરેલો છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? હિંદુઓમાં છોકરાઓનું મહત્વ શા માટે ? ' અષ્ટપુત્રા સૌભાગ્યવતી ભવ ' એવો આશીર્વાદ શા માટે આપવાનો ? પુરુષસંતતિ માટે જ શા માટે અંખના કર્યા કરવી ? વગેરે મુદ્દાઓનો ખુલાસો ઉપરની ચર્ચા પરથી થશે એમ લાગે છે. પુરુષ પ્રધાન સંતતિ શા માટે થવી જોઈએ એનાં અનેક કારણો આપી શકાશે. પરંતુ કારણોનો સંબંધ લોકસંખ્યા વિષયક પ્રશ્નો સાથે હોવાથી તેનો વિચાર અન્યત્ર કરીશું. મનુનો નિયમ ફટલો બરાબર છે એ કોઈના પણ ધ્યાનમાં સહેજે આવી શકે તેમ છે. પરંતુ આજના સુશિક્ષિત અંધકારમાં તેની ખરી કિંમત સમજી શકાય તેમ નથી. આવા પ્રકારના સર્વ માનવજાતિને લાગુ પડનારા નિયમો શોધી દેનારા મનુને એક મહામૂર્ખ ? ગ્રંથકારે પક્ષપાતી કહેવો, ખીજાએ તેનો ગ્રંથ સળગાવી દેવો, આ બધાં ડહાપણનાં લક્ષણો તેા અવશ્ય નથી.

નિશ્ચંદ—જે જે વંશમાં જે જે શિક્ષણ યોગ્ય અને અનુરૂપ હોય તે તે શિક્ષણનો અભાવ હોય તેવા વંશ. અહીં ફરી સંસ્કારનો જ પ્રશ્ન આવ્યો. વંશની શિક્ષણપદ્ધતિ લાયકાત અનુરૂપ જુદી જુદી હોવી જોઈએ. બંધાને એકજ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ હિંદુસમાજે કદી પણ માન્ય કરી નથી. આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યંત અશાસ્ત્રીય સ્વરૂપની અને સમાજ^૨ નાશક છે, એટલું જ કહેવું અહીં બસ થશે. આ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિનો સમાજમાં પસાર કરવા ઇચ્છનારા લોકો તે સમાજના શત્રુ છે એમ કહેવામાં જરા પણ હરકત નથી.

રૌમશ—એટલે બહુ કેશાળ. વાળ વધુ હોવાનો વિવાહ યોગ્યત્વ સાથે શો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન ઉપલગ દષ્ટિએ જોનારને

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન—વિ. રા. શિંદે

૨ Scientific outlook—B. Russel.

વિવાહવિચાર

૨૭૭

સહજ થયે. પણ મનુ પ્રમાણે જ સીઝર લોં બ્રોસો નામક ગ્રંથકારને^૧ પણ તેમાં હેતુ દેખાયો છે. તે કહે છે કે, “બહુ વાળ હોવા એ વ્યક્તિમાં ગુને કરવાની પ્રવૃત્તિનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત કરે છે.” એ વસ્તુ બરાબર છે કે કેમ એ અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ ભિન્ન રથજે, ભિન્ન કાળે અને એ ભિન્ન સંસ્કૃતિના લેખકોએ એકજ પ્રકારનું વિધાન કર્યું છે એ સર્વથા ભૂલભરેલું હશે એમ અમે કહી શકતા નથી. ટાયન્નર કહે છે કે, “ધારો કે તાર્તારના મુસલમાનો અને ડાહોમીના આધુનિક અંગ્રેજો કે શીજી ટાપુના વેસ્લેપંથી ખ્રિસ્તી અને તેજ ટાપુમાંના જ્વેસ્ચુઇટ પાત્રી એ બંને એકાદ સ્થિતિનું વર્ણન સરખા શબ્દોમાં કરે તો તે વર્ણન કેવળ યદ્વચ્ચયા સાધર્મ્ય કે ગ્રંથકારની લુચ્ચાઇ હશે એમ કહેવું અશક્ય છે.” અહીં તો બંને શાસ્ત્રો એકજ અનુમાન કાઢે છે તેથી આ પ્રશ્નનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો જોઇએ એમ અમને લાગે છે.

આર્શિસમ—આર્શિ રોગ (હરસ) હોય એવા. અમે પાછળ કહ્યું જ છે કે, પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રને આ રોગનો અને અનુવંશનો સંબંધ સમજાયો નથી. તે વૈદકશાસ્ત્રી મુખ્યત્વે કરીને પરિસ્થિતિનો વિચાર કરે છે. જંગલી પાશ્ચાત્ય જેમ જેમ સુધરતું જશે તેમ તેમ એમને પણ આ સ્થિતિનું જ્ઞાન થશે. પરંતુ જે સમાજમાં આ જ્ઞાન પ્રાચીન કાળથી જ છે તે સમાજે પાશ્ચાત્યો તરફ શા માટે નજર કરવી એ સુશિક્ષિતો અને સુધારકો જ જાણે. અમારા આર્શિ વૈદકમાંના ગ્રંથમાં આવા પ્રકારના રોગોની યાદી જ આપી છે. આર્શિસ એ પદ્ધતી આવા સર્વ રોગવાળા વંશો, એવો ઉપલક્ષણાત્મક અર્થ લેવાનો છે. વાગ્લટ^૨ કહે છે.

૧ Criminal man—Lombroso.

૨ અણંગ હૃદય

‘વાતવ્યાધ્યશ્મરિકુષ્ઠમેહોદરભગંદરા: ।

અર્શોસિ ગ્રહણોત્યષ્ટૌ મહારોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ’

આમાંના પ્રત્યેક પદ પર ભાષ્ય કરીએ તો આખો એક બીજો ગ્રંથ જ થશે. વારંવાર અમારા હાથે અધિકારનું અતિક્રમણ થવા સંભવ છે; તેથી અહીં એટલું જ કહેવાનું કે ઉપર જે આર્ય વૈદકના ગ્રંથમાં યાદી આપી છે, તેમાંના બહુતેક રોગોના અનુવાંશિકત્વ વિષે પાશ્ચાત્યોની ખાત્રી થતી જાય છે. એકજ દાખલો લઈએ. મધુપ્રમેહ (Diabetes) વિષે ડૉ. ગેટ્સ્ કહે છે કે, “ મધુપ્રમેહ રોગ તેનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો પરથી અનુવાંશિક છે કે તે વ્યક્તિએ સંપાદન કર્યો છે એ બાબત નિશ્ચિત થશે. પરંતુ ઘણે ભાગે આ રોગ અનુવાંશિક જ હોય છે.” આ રોગોનો સંચાર મેન્ડેલની પ્રત્યક્ષ ગુણ સંક્રમણ પદ્ધતિથી (Dominant) થયેલો દેખાઈ આવે છે. જે. પી. સ્વાર્ઝ એ નામના ગૃહસ્થના વંશનો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવ્યું કે આ રોગ દોષિત વંશમાં સાઠ ટકાથી વધારે સંતતિને થયો હતો.

ક્ષયી—એટલે રાજ્યક્ષમાદિ ક્ષયથી ગ્રસ્ત થયેલો વંશ. ક્ષય-રોગોના ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારા લેખક ડૉ. પીયરસન^૧ અને ડૉ. ગોરીંગ^૨ એ બંનેને જણાઈ આવ્યું છે કે આ વિકાર પણ મુખ્યત્વે અનુવાંશિક છે. પીયરસને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુખી એવા વંશનો અભ્યાસ કર્યો, ન્યારે ગોરીંગે સમાજના નીચલા થરોનો અને ગુનેગારોનો અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ બંનેનો સિદ્ધાન્ત એકજ થયો કે આ રોગ વિશેષતઃ અનુવાંશિક જ છે. પીયરસન કહે છે કે, “ સ્પર્શજન્યત્વ (એપ) એ જ જે આ રોગનું મુખ્ય કારણ હોય તે પતિ-પત્ની વચ્ચે દેખાતું ક્ષય રોગનું પ્રમાણ પિતાપુત્ર વચ્ચે દેખાનારા પ્રમાણ કરતાં વધુ હોવું જોઈએ, પરંતુ અસંત બારીકાઈથી અભ્યાસ

૧ Tuberculosis, heredity and Environment—Pearson.

૨ British Couviot—Charles Goring.

ધિવાહુવિચાર

૨૭૬

કરતાં જણાઈ આવ્યું કે માઆપોનું સંતાનો પરનું પરિણામ પતિ પત્નીના અરસપરસના પરિણામ કરતાં બમણું હોય છે. હિંદુસ્તાનના અગર યુરોપના પેટભરૂં ડૉક્ટરો શું કહે છે અને ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ શી છે અને આજની પદ્ધતિવડે સમાજની અધોગતિ કેમ થઈ રહી છે વગેરે જોવું હોય તો એ વિષય પરનો મૂળ ગ્રંથ જ વાંચવો જોઈએ. ચૈટરટન હિલ્લ^૧ કહે છે કે, “આ રોગ પ્રત્યક્ષ સંક્રાન્ત થતો હોય કે ન હોય. પણ રોગના પ્રસાર માટે હિતકારક એવી શરીર-ઘટના (Constitution) તો સંક્રાન્ત થાય છે એ ચોક્કસ.” પ્રત્યક્ષ રોગ સંક્રાન્ત થાય છે એમ કહો અગર તેને પોષક શરીર-ઘટના સંક્રાન્ત થાય છે એમ કહો પરંતુ આ રોગથી દુષિત થયેલા વંશો વિવાહ માટે ત્યાજ્ય છે એમ કહેનારો મનુ ભુલ કેમ કરે છે એ અમારાથી સમજાતું નથી ! આ રોગનું પ્રમાણ શુદ્ધ વંશીય કરતાં સંકર પ્રજામાં વધારે હોય છે, એ બાબત સમાજસુધારકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આવા પ્રકારના રોગો વધે તો હરકત નથી પણ અમે તો જાતિભેદ નષ્ટ કરીશું જ એવો નિશ્ચય જ મહાત્માએનો થયો હશે તેમના માટે આ ચર્ચા નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

મંદાગ્નિના રોગવાળા વંશો-પાચનશક્તિ સારી ન હોવી એ સર્વ રોગોનું ઉગમસ્થાન છે, એ હકીકત કોઈને પણ સ્પષ્ટ કરીને કહેવાની જરૂર નથી.

અપરમારદિ (Epilepsy) રોગવાળા વંશોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આનું વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

આવી રીતે મનુએ આગળ વધેલા અને શ્રીમાન વંશો પણ ત્યાજ્ય માન્યા છે, અને એવા વંશો વિષે મનુએ જે લખ્યું છે,

૧ Heredity & Selection in Sociology—Chatterton Hill.

તેનો દરેક શબ્દ શાસ્ત્રીય છે એ વાત હવે સ્પષ્ટ થઈ હશે. વિવાહ કરી પોતાના ધરમાં જે કન્યા લાવવી અને જેના સાહચર્યવડે આપણને ભૌતિક અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે: 'પ્રજાભિરદ્વોઽમૃતત્વમશ્યામ !' તે કન્યાના કુલ ગોત્રની માહિતી મેળવવી જોઈએ. જેને પોતાનો વંશ શ્રેષ્ઠ રાખવાની ઇચ્છા હોય તે પુરૂષને આ વસ્તુઓનો વિચાર ન કરવો જોઈએ એમ કાણ કહેશે? પરંતુ ધર્મ પરિવર્તન પામે છે, આચાર બદલાય છે, એવાં સર્વસાધારણ વિધાનોનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. અમે ઉપર કરેલી ચર્ચા પરથી ધર્મ પરિવર્તન થાય છે કે કેમ, આચારો બદલાય છે એવું હજુ પણ લાગે છે કે કેમ એનો ખુલાસો એ લોકો જાહેરમાં મહેરબાની કરીને કરે એવી તેમના પાસે હાથ જોડી વિનંતિ છે. પ્રેમ અગર શિક્ષણ? એ અને પ્રક્રિયાથી ઉપર અતાવેલ અનુવાંશિક આબતોમાં કોડી જેટલો પણ ફરક પડી શકશે નહિ એ વાત અમે વિવાહેષ્ટુ તરૂણોને ભારપૂર્વક કહી રાખીએ છીએ. શાસ્ત્રીય રીતે જેમને સમાજની રચના કરવી છે તેમના માટે સમાજ પ્રેમપ્રધાન વિવાહ યુક્ત થવો શક્ય નથી.

ઠીક, આવી રીતે જાતિનો અને વંશનો ગુણદષ્ટિએ વિચાર કરી
 ગ્રાહ્ય વંશ કયો અને અગ્રાહ્ય વંશ કયો
 ૩ વગેરે સંબંધી જેટલી ઉત્તમ વિગત
 કન્યાની ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યતા આર્યસમાજશાસ્ત્રોમાં આપી છે તેટલી
 ખીજે ક્યાંય પણ જણાતી નથી. તેની સાથે તેઓએ કન્યાના ગુણોનો વિચાર કર્યો છે. અહીં નિરોગીત્વ અને શિક્ષણ એ બંનેની સાથે ખીજી ઘણી આબતોનો વિચાર કર્યો છે. આ શિક્ષણ શબ્દ આધુનિક દષ્ટિએ સમજાય છે તે અર્થે અમે વાપર્યો નથી. કારણ કે આધુનિક શિક્ષણથી સ્ત્રીનું વિવાહયોગ્ય વય

૧ Heredity in light of recent Researches—Doncaster Mendelism—Punnet.

વિવાહવિચાર

૨૮૧

ચર્ચ ગયા પછી કેટલાક વર્ષો વિવાહ ન થઈ શકવાથી તેના શારીરિક અને માનસિક પિંડોમાં ભુદા ભુદા પ્રકારની વિદ્યુતિઓ થયેલી હોય છે^૧ અને તેવા શારીરિક અગર માનસિક પિંડોને પૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય છે^૨ એ માનવું આકાશકુસુમવત્ છે—મૃગળ્ળથી તૃપા તૃપ્ત થવા જેવું છે. હાલની પદ્ધતિમાં તો તે સુખ અનિયંત્રિત સ્ત્રીપુરૂષ સંભોગમાં પ્રાપ્ત થવાનું છે. અમારી સુખની કલ્પના આટલી ક્ષુદ્ર નથી. હીક છે. પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે. સંતતિ નિયમનના નામ હેડળ કરી જોવા જેવો છે.

અમે શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ ‘ જીવનાર્થ કલ્પમાં પતિને અનુસરી પોતાનો સુખમાં હોય કે દુઃખમાં હોય તેને ટકાવી રાખવાની યોગ્યતા ’ એવો લીધેલો છે. ઇતર કયા કયા ગુણોનો વ્યક્તિએ ત્યાગ કરવો એ પણ મનુએ આપ્યું છે. તે યાદીમાં કેટલાક પ્રધાન અને કેટલાક અપ્રધાન ગુણો આપ્યા છે. કેટલાકનો શાસ્ત્રીય અર્થ ખરાબર સમજાય છે અને કેટલાકનો તે સમજાતો નથી. જેનો અર્થ સમજાતો નથી તે નિરર્થક છે એમ કહેવા જેટલા અમે સુશિક્ષિત નથી. એ અમે પ્રામાણિકપણે કબુલ કરીએ છીએ. મનુ કહે છે કે,

“ નોદ્રહેત્કપિલાં કન્યાં ભાધિકાંગીં ન રોંગિણીમ્ ।
 નાલોમિકાં નાતિલોમાં ન વાચાટાં ન પિંગલાં ॥ ૧ ॥
 નર્શ્વૃક્ષનદીનાર્ષ્ણીં નાન્ત્યપર્વતનામિકાં ।
 ન પદ્યહિપ્રેધ્યનાર્ષ્ણીં ન ચ્ચ ભીષણનામિકાં ॥ ૨ ॥
 અવ્યંગાંગીં સૌમ્યનાર્ષ્ણીં હંસવારણગામિનીમ્ ।
 તનુલોમકેશદરાનાં મૃદ્ધંગીમુદ્રહેત્ત્રિચયમ્ ॥ ૩ ॥

અ. ૩, શ્લોક ૮, ૯, ૧૦

૧ Hymen: Dr. Norman Haire.

૨ Physical Disabilities in wives—Hamilton and Mac Gowan.

૨૮૬

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

“કપિલવર્ણી (જેના માથા પર રાતા વાળ હોય તેવી), અધિક અવયવવાળી (છ આંગળાંવાળી વગેરે) રોગી, કેશ વિનાની અથવા તે વધારે કેશવાળી, વાચાળ અથવા પીળી આંખવાળી કન્યાને પરણવી નહિ.

જેનું નક્ષત્ર, વૃક્ષ, પર્વત, પક્ષી, સર્પ કે દાસને નામે નામ હોય એવી અગર જેનું લયકંઠ નામ હોય એવી કન્યાને પરણવી નહિ.

પરંતુ જે કન્યા ખોડખાંપણ વિનાના અંગવાળી હોય, જેનું નામ સુંદર હોય જેની ચાલ હંસ તથા હાથીના જેવી હોય, જેના વાળ, રૂવાડાં તથા દાંત સૂક્ષ્મ હોય અને જેનું અંગ કોમળ હોય એવી કન્યાને પરણવી.” આ ત્રણ શ્લોકોમાંથી ખીજા શ્લોકમાં જે નામ સંબંધી ચર્ચા કરી છે, તેના વિષે અમને વધુ યોગ્ય થતો નથી. તેણે કહ્યા છે એ પ્રકારનાં નામો લઈ ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરીએ તો તેમાંથી કંઈક અનુમાનો નીકળવાનો સંભવ છે, પરંતુ ખીજા બધા પદો માત્ર અર્થપૂર્ણ છે, પછી તે હાલના પ્રેમ-શાસ્ત્રને ગમે કે ન ગમે. કપિલા એટલે કપિલાકેશા, રાતા વાળવાળી એવો અર્થ કુદલુક લદ્દે કર્યો છે અને તે ખરાખર છે. વાળનો રંગ વંશદર્શક છે. મનુ મુખ્યતઃ જુરાવાળવાળા આર્યો માટે નિયમ કહેતો હોવાથી, તે કાળા વાળ માટે વાંધા લે છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે કાળા-વાળવાળા લોકોએ પણ કાળા વાળવાળી કન્યા સાથે પરણવું નહિ. અધિકાંગી સ્ત્રી કરવી નહિ. અધિકાંગી એટલે કે શરીરના અમુક ભાગ વધારે હોય એવી અગર ઉપલક્ષણથી અમુક ભાગ ઓછા હોય એવી. દા. ત. હાથને અગર પગને છ આંગળાં હોવાં અગર હાથનાં ટેરવાં જ ઓછાં હોવાં. આ સર્વ સ્થિતિઓને અંગ્રેજીમાં “brachydactyly lobster claw, polydactyly” વગેરે શબ્દો છે. આ બધા વિપરિત ગુણો અનુવાંશિક છે એમ એકએક

વિવાહવિચાર

૨૮૩

પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞનો મત છે? વંશમાં સંચારી દોષ એકે નથી એમ કદાચિત થાય તો પણ પ્રત્યક્ષ જો વ્યક્તિ સાથે વિવાહ કરવાનો છે તે વ્યક્તિ પણ સંચારી વ્યાધિથી પીડાયેલી ન હોવી જોઈએ, તેથી મનુએ રાગીણી એ પદનો ઉપયોગ કર્યો હશે. મનુની દૃષ્ટિએ ઘણા વાળવાળી અને ઘણા થોડા વાળવાળી એ બંને કન્યાઓ ત્યાજ્ય છે. આ પદના અર્થ માટે અમે ડૉ. સીઝર લોં બ્રોસો વગેરે ગુનાગારી શાસ્ત્રોપરના લેખકોનું લખાણ વાંચવાની શિક્ષારસ કરીએ છીએ. એ વિષય પર કરેલી ચર્ચા જાણીએ જરૂર વાંચી જોવી. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જોનારો આવી કન્યા અપ્રાણ્ય જ માનશે. ઘણું બોલવું એ મગજની અસ્થિર સ્થિતિનું લક્ષણ છે, એમ શાસ્ત્રજ્ઞો સમજે છે. અવ્યંગાંગી એટલે સર્વ અવયવો પ્રમાણબદ્ધ છે એવી. પાતળા વાળ, ઝીણું દાંત, અને મૃદુ શરીર એવી સ્ત્રી હોવી જોઈએ. છેલ્લા પદનો અર્થ સમજવા કામશાસ્ત્રમાં ઘણું જ ઉંકુ જવું પડશે. એમ ન કરતાં એટલું જ કહીશું તો ખસ થશે કે તે લક્ષણોવાળી સ્ત્રી કામસુખની ખાખતમાં ઘણીજ સારી હોય છે.

હૃદયેશાં વિવાહની ખાખતમાં વંશ અગર જાતિ, કુલ અને વ્યક્તિ, એ ત્રણેનો વિચાર કરવાની જરૂર હોય છે.

૪

આહ્યાઆહ્યાતાનો

નિષ્કર્ષ

તેથી વિવાહના વિષયમાં શ્રેષ્ઠત્વ કનિષ્ઠત્વની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારો થાય છે. કુલગુણ અને વ્યક્તિગુણ એ બંને બન્ને વિકલ્પ આવે તો કુલગુણ પ્રધાન અને વ્યક્તિ-ગુણ ગૌણ માનવા. વ્યક્તિમાં ગુણ ન હોય છતાં કુલમાં ગુણ હોય તો તે વ્યક્તિ વિવાહ માટે પ્રાણ્ય સમજવી. કારણકે વ્યક્તિના શરીરમાં કુલના શ્રેષ્ઠ ગુણો તિરોહિત સ્વરૂપમાં હોય છે. અને તે વ્યક્તિની

૧ Heredity and Eugenics—Gates.

૨ Criminal man—Lombroso; Criminal Sociology—Ferri.

૨૮૪

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સંતતિમાં સંક્રાન્ત થવાનો વધારે સંભવ રહે છે. વ્યક્તિમાં ગુણો હોય અગર દુર્ગુણો ન હોય, પરંતુ કુલમાં શ્રેષ્ઠ ગુણો ન હોય તો તે વ્યક્તિ વિવાહ માટે અગ્રાણ્ય સમજવી, કારણકે વ્યક્તિના પિંડોમાં તે વંશના દુર્ગુણો તિરોહિત સ્વરૂપમાં હોય છે. અને તે દુર્ગુણો વ્યક્તિની સંતાતમાં સંક્રાન્ત થવાના એ નિશ્ચિત સમજવું આ જ પદ્ધતિથી જાતિ અને વંશનો વિચાર સમજી લેવો. હલકા વંશમાં એકાદ ઉપરઉપરથી સોજવલ જન્મે અને કદાચ તે વ્યક્તિનું લક્ષ્ય શ્રેષ્ઠ કુળમાં થાય તો તે વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ કુળને અધોગતિએ લઇ જશે, અને તેજ પ્રમાણે હલકા વંશમાં જે એકાદ કુટુંબ ઉપરઉપરથી શ્રેષ્ઠ દેખાય, અને તેથી તે વંશોનો ઉચ્ચ વંશોમાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવે તો તે કુટુંબ પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં તે વંશની અધોગતિ કરશે. જે સમાજ પોતાની રચના શાસ્ત્રીયપદ્ધતિ પર કરવા ઇચ્છે છે, તે સમાજમાં, સુશિક્ષિતપણાના આઠા લેઠળ વિવાહને આધારભુત મનાતી હાલની કામુકપ્રેમની પદ્ધતિને લવલેશ પણ સ્થાન મળશે નહિ. યુટ્રાંડ રસેલ કહે છે કે, “શાસ્ત્રીયપદ્ધતિથી જે સમાજ ઉત્પન્ન થશે, એમાં કાવ્ય એ યાંત્રિક જ્ઞાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રેમ એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરતા હિતકારક છે વગેરે કલ્પનાઓને ઉત્પન્ન થવા દેવામાં આવશે નહિ. જે કોઇ સાહસિક વ્યક્તિ તેમ કરશે તો તે તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવામાં આવશે.”

“They will not be allowed to coquette with the idea that perhaps poetry is as valuable as machinery or love is as valuable as scientific research. If such ideas do occur to any venturesome, they will be received in a pained silence and there will be pretence that they have not been heard.”
Scientific outlook-B. Russel page 254

ડૉ. ડેવનપાર્ટ કહે છે કે, “છુટાછેડાની અરજીઓના વિચાર કરનારાં ન્યાયગૃહો, નવલકથાઓ, નાટકો ઇત્યાદિ સાહિત્યમાં પ્રધાન

વિવાહચિંત્તા

૨૮૫

મનાએલાં માતૃપિતાનાં સુખદુઃખનો સુપ્રગ્નજનન સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. ' પ્રેમ ' એ વિવાહનો પાયો થવો જોઈએ એવી જાતની વિચારહીન કલ્પનાઓ વિકૃત મગજની કેટલીક વ્યક્તિઓએ ફેલાવી છે તે માટે સુપ્રગ્નશાસ્ત્રને તિરસ્કાર છુટે છે. નવલકથામાં વિવાહને કામચામનાની પૂર્તિ તરીકે માનવામાં આવે છે, કાયદામાં વિવાહનો વારસાહકની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે, અને સમાજમાં વિવાહ પરથી વંશની ઉચ્ચનીચ સ્થિતિ ઠરાવાય છે. પરંતુ સુપ્રગ્નજનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિવાહ એટલે આવતી પેઢી કયા સ્વરૂપની થશે એ દર્શાવનારો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ જ થશે-છે."

"Happiness or unhappiness of the parents, the principal themes of many novels and the proceedings of the divorce courts, has little eugenic influence. It certainly has only disgust for the free love propaganda that some unbalanced persons have thought to attach the name. In novels as the climax of human courtship, in law as union of two lives of property descent, in society as fixing of certain status, but in eugenics, which considers its biological aspect, marriage is an experiment in breeding."

Heredity in relation to Eugenics—C. B. Davenport, page 7.

વ્યક્તિમાં ગુણ હોય અને કુલમાં તે ન હોય, તો તે વ્યક્તિ અગ્રાણ્ય શા માટે માનવી એનું હજી વધારે સ્પષ્ટીકરણ એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ લઈ કરીએ. પીયરસન^૧ કહે છે કે, " ખરાબ વંશમાં સન ૧૬૮૦ ના સુમારે એક સારી વ્યક્તિ નિર્માણ થઈ તેનો ઇતિહાસ હું જાણું છું. તે વ્યક્તિની સંતતિનો ઘણા સારા વંશમાં વિવાહ થયો. જે ધાર્મિક સંઘમાં એ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થયો હતો તે સંઘના દક્ષિણમાં લગભગ દોઢસો વર્ષો સુધીનો એ વંશનો ઇતિહાસ નોંધી

૧ National life from Stand-point of Science—Pearson.

૩૮૬

હિંદુઓનું સમાજવિચારણા

રાખેલો મળી આવે છે, ત્યાં દરેક ડોકાણે એકજ પ્રકારનું પરિણામ દેખાઈ આવે છે. તે પરિણામ એ કે દર પેઢીએ દારૂની વ્યસની, ગાંડપણ આવતું હોય તેવી, શારીરિક દુર્બલતાવાળી અને મિત્રોને કે સગાઓને લારણ થાય એવી સંનતિ દરેક ડોકાણે સરખા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થઈ.” હલકાં કુલમાં એકાદ વખત તિરોક્તિ દુર્ગુણવાળી પરંતુ ઉપર ઉપરથી શ્રેષ્ઠ દેખાનારી વ્યક્તિ જન્મશે, અગર ઘણી વખત અત્યંત કાળજીપૂર્વક શિક્ષણ આપવામાં આવે તો વ્યક્તિના સમાજવિરોધી ગુણ લુપ્ત થશે, પરંતુ તે વ્યક્તિની સંતતિમાં જુના દોષો ફરી ફરીથી તદ્દન આગળના જ પ્રમાણમાં ઉદ્ભૂત થયેલા દેખાશે. અનુવંશનો નિયમ ઇતર શાસ્ત્રોના નિયમો જેટલો જ અચલ છે, એ સત્ય એકવાર ધ્યાનમાં આવે તો પછી અધોગામિ પ્રજા ન થાય એટલા માટે સમાજનેતાઓ પોતે જ સમાજના નિયમો ઘડી આપશે અને તે નિયમો વ્યક્તિને પાળવા જોઈશે. આ બાબતમાં સ્વાતંત્ર્ય આપી આવતી પેઢીઓ માટે ગમે તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો હક્ક વ્યક્તિને મળી શકશે નહિ.

અહીં સુધી વિવાહ યોગ્ય વંશનો અને તે વંશમાંની વ્યક્તિનો

વિચાર થયો; પરંતુ તે વંશો પણ કેવા

૫

હોવા જોઈએ વગેરેનો વિચાર કરીએ.

સમૂહોની આહ્યાઆહ્યતા ગમે તે કાંઈ એ શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત વંશો

લઈને તેમના વચ્ચે વિવાહ કરવાથી

શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત પ્રજા ઉત્પન્ન થશે જ એવું કંઈ નિશ્ચિત કહી

શકાય નહિ; પરંતુ કનિષ્ઠ ગુણયુક્ત થશે એ તો જરૂર નક્કી કહી

શકાય. ધારો કે હિંદુસ્તાનનો એક શ્રેષ્ઠ વંશ લીધો અને યુરોપનો

પણ એક શ્રેષ્ઠ વંશ લીધો. તેમની વચ્ચે વિવાહ પ્રસંગ લાવીએ

તો સારી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે ખરી? એ સંબંધી શાસ્ત્રોનો શો મત

છે? કુટુંબ સમુચ્ચય જે ભાતિ તે કયો કુટુંબ સમુચ્ચય લેવો

વિવાહવિચાર

૨૯૭

નેહએ ? કે નેથી એ હિતકારક થાય. ખીજું એક ઉદાહરણ લઈએ. મધ્યપ્રાંતના નેહર વગેરે બ્રાહ્મણ વંશો મહારાષ્ટ્રના ચિત્પાવન વગેરે બ્રાહ્મણો સાથે વિવાહ કરે તો તે હિતકારક થશે કે કેમ ? ભાગોલિક, સામાજિક, આર્થિક વગેરે આપતોના એ વિવાહેરણુ વ્યક્તિઓના માર્ગમાં આડે આવતા વૈષમ્યસંબંધી શાસ્ત્રોએ શી વ્યવસ્થા કરી છે ? આ પ્રશ્ન દેખાય છે તેટલો સહેલો નથી. આવા જ સમૂહો શા માટે પડ્યા કે શા માટે પાડવામાં આવ્યા એ જાતના પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર કોઈ પણ વ્યક્તિને નથી ? અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે હાલે જે સમૂહો જે નામથી એકરૂપ મનાય છે તે સમૂહોની વિવાહ વડે એટલે અનુવંશ વડે સેળભેગ કરી નાખવી કે કેમ ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વડે પરિણામ જોઈ કરવા જઈશું તો પણ એ પદ્ધતિ અત્યંત વિઘાતક છે, કારણ કે પ્રયોગનું ફળ હિતકારક જ થશે એમ પાછળથી નિશ્ચિત કહી શકાશે નહિ. સર્વસાધારણ અનુવાંશિક ગુણુ સંક્રમણના નિયમો જોઈશું તો તે નિયમો આવી સેળભેગને પોષક નથી. એક ઠેકાણે અભ્યાસ કરી વિદ્વાનોએ કાઢેલાં અનુમાનો અને નિયમો ખીજે ઠેકાણે લાગુ પડશે કે નહિ એ પણ શંકાસ્પદ છે. છતાં આ વિષયનું અધરાપણું દૃષ્ટિમાં લાવવા માટે તેમાંના કેટલાક અભ્યાસપરથી નીકળતાં અનુમાનો નીચે આપું છું. હેવલોક એલીસે. આયરિશ, સ્કોટીય, ઈંગ્લીશ અને વેલ્સ એ ઉપર ઉપરથી સરખા દેખાતા અને દેશભિન્નત્વને લીધે જુદાં જુદાં સાંકેતિક નામો ધારણ કરનારા ચાર સમૂહોની સંકર પ્રજાનો અભ્યાસ કર્યો છે. આ ચાર સમૂહોમાંથી સ્કોટીય, આયરિશ અને વેલ્સ સમૂહો કરતાં ઈંગ્લીશ વધુ નજીકનો છે. હાલની સુશિક્ષિત પદ્ધતિથી જોતાં સ્કોટીય અને ઈંગ્લીશ સમૂહો વચ્ચે વિવાહ થાય તો તેથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રજા વધુ કર્તૃત્વવાન થવી જોઈએ. પરંતુ અભ્યાસ પરથી

૧ Scientific outlook—B. Russel.

૨૨૮

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થા

એમ જણાયું કે એ જે સમૂહો વચ્ચે સંખ્યામાં વધારે મિશ્ર વિવાહો થતા હોય તો પણ તેમની સંતતિ કર્તૃત્વમાં અત્યંત હલકા પ્રકારની નિવડે છે, કેવળ સ્કૉચ વંશમાં જે પ્રકારના ઐષ્ટ ગુણો દેખાય છે તેવા સમાજ પોષક ગુણો આ સંકરપ્રજામાં દેખાતા નથી. ઉલટી ઈંગ્લીશ અને આયરિશ વચ્ચેની સંકરપ્રજા ઉપરના પ્રમાણમાં થવી જોઈએ તેટલી ખરાબ નિવડતી નથી. હવે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન એમ થાય છે કે શુદ્ધ સ્કૉચ વંશ કર્તૃત્વવાન અને શુદ્ધ અંગ્રેજી વંશ પણ તેટલો જ કર્તૃત્વવાન, વળી બંને લોહિથી પણ જુદા નહિ. આ બધું સમાધાનકારક હોવા છતાં અને પેટાજાતિઓનું અગર ઉપવંશોનું એકીકરણ કરી આખું ગ્રેટબ્રિટન એકવંશીય કરી, તેમની અંધતના કરવાની સહેલી યુક્તિ હોવા છતાં સંકરપ્રજા અકર્તૃત્વવાન થાય છે એવું અનુમાન હેવલોક એલીસે શા માટે કાઢ્યું ? હીક, આ પ્રજા અકર્તૃત્વવાન થાય છે એ વાત સાચી. તેવીજ રીતે ઈંગ્લીશ અને યુરોપમાંના બીજા સમૂહો વચ્ચે થયેલી સંકરપ્રજાનો વિચાર કરતાં એ જ શાસ્ત્રજ્ઞને દેખાઈ આવ્યું કે ઈંગ્લીશ અને ફ્રેંચ એ જે સમૂહો વચ્ચે થયેલી પ્રજા વધુ ફલદાયક ? થઈ છે. ઈંગ્લેન્ડના જુદાં જુદાં પરગણાંનો પણ તેણે અભ્યાસ કર્યો છે. અમારા સમાજમાં જે કોઈ વૈવાહિક આપતોમાં સુધારણા કરવા ઇચ્છે છે, તેમને અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તો અભ્યાસ કરવાની વહીવટની દૃષ્ટિએ તે ચર્ચા ઘણી જ ઊંચા પ્રદ થશે; પરંતુ એવી કોઈને જરાપણ ઇચ્છા નથી. બધાને માત્ર સમાજસુધારણા કરવી છે.

ભૌગોલિક અડચણો વિષે પણ એવું જ છે. એક અક્ષાંસમાં રહેનારી વ્યક્તિનાં શુક્રમિદુના જીવનગોલકો (genes)ની જે પ્રમાણે ચુંટણી થશે, તે પ્રકારે બીજા અક્ષાંસમાં રહેનારી વ્યક્તિની જીવનગોલકની ચુંટણી થશે એવું કંઈ નથી. ધારો કે આપણે એવી

૧ A study of British Genius—Havelock Ellis.

વિવાહવિચાર

૨૮૬

એક જાતિ લઇએ કે તેની બે શાખાઓ પૃથ્વીપરના તદ્દન પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થળે વસતિ કરી રહી છે, અને બંને ઠેકાણે જીવનાર્થ કલહ અને તેથી થતી પ્રજાની સુંદણી પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિમાં ચાલે છે, આ પ્રમાણે કેટલાક જીવનગોલકો જેઓ પરસ્પર અસહકારી (alternative) સ્થિતિમાં હતા તેમાંથી એકની સુંદણી એક ક્ષેત્રમાં થશે અને બીજાની સુંદણી બીજા ક્ષેત્રમાં થશે, પરંતુ જે ગુણ એક સ્થળે વધતો જશે, તે ગુણ બીજા સ્થળે ઓછો થતો જશે, અને એક સ્થળે જે ઓછો થતો જશે તે બીજા સ્થળે વધતો જશે. આ આવી રીતે અત્યંત જુદી જુદી રીતે જેમાં સુંદણી થયેલી છે. તે બંને જાતિમાં વાંશિક સામ્ય હોઈ શકશે કે ? નિર્ચક યોનિમાંથી એક અત્યંત સહેલો દાખલો લઇએ. સસલાની એક જ જાત ઉણ્ણ અને શીત કટિબંધમાં રહે છે. શીત કટિબંધમાં બધા પ્રદેશ બર્ફાચ્છાદિત હોવાથી ત્યાં સફેદ, સ્વચ્છ રંગના સસલાઓની સુંદણી થઇ, બીજા કોઇ પણ સસલાઓ માર્યા જશે. એટલે અહીં ધોળા રંગના જીવન-ગોલકોની સુંદણી થતી જશે, અને તે સસલાની પ્રજા ધોળા રંગની ખાખતમાં ધીમે ધીમે શુદ્ધ થતી જશે. આ પ્રજાને બીજી પ્રજા સાથે સેળભેગ કરવામાં આવે તો ફરી સફેદ રંગ તેમજ ધતર રંગો અશુદ્ધ થતા જશે આ નિયમ માનવીવંશને પણ લાગુ થાય છે, બે વંશો દીર્ઘકાલ આવી સ્થિતિમાં રહે તો બંનેમાં જીવન ગોલકોની દૃષ્ટિએ વધુ વૈધર્મ્યો વધતાં જશે, અને બંને અનુવંશની દૃષ્ટિએ વિલક્ષ્ણ થશે એટલે જ અમે કહીએ છીએ કે વિવાહનો વિચાર કરતા પહેલાં ભૌગોલિક ફરકો ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. પછી તે અમારા સુધારક બંધુઓને ગમે કે ન ગમે.

સામાજિક અડચણો ઉભી થાય છે એમ જેઓ કહે છે એમના કહેવાનો મુદ્દો જ અમારા ધ્યાનમાં આવતો નથી. કોઇપણ સમૂહમાંથી

૨૬૦

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

કુટુંબી જનારા લોકો એ પ્રકારના હોય છે. એક તો ઉપરના વર્ગમાં જવા ઇચ્છતા શ્રેષ્ઠ પુરૂષોનો અને બીજો નીચેના વર્ગમાં જવા ઇચ્છતા હલકા લોકોનો. આ બંને પ્રકારના લોકો સમાજમાં બહુ થોડા હોય છે. આ સ્થિતિ જાતિયુક્ત અગર જાતિહીન બંને પ્રકારના સમાજમાં હોય છે. થોડા લોકો નીચેથી ઉપર જાય કે ઉપરથી નીચે આવે તેમાં સામાન્ય સમાજને તાદ્દશ કરી જ કાયદો નથી. સમાજના નીચલા વર્ગના પુરૂષો ઉપલા વર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થાય તો તેઓ નિર્વંશ થાય છે એ અમે બતાવી ગયા છીએ. આ સ્થિતિનું વર્ણન હિંદુઓની પરિભાષામાં કરવું હોય તો એમ કરી શકાય કે પ્રતિલોભ સંકર સમાજ શાસ્ત્ર દષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે. ઉચ્ચવર્ણીય લોકોએ હીનવર્ણીય સ્ત્રીઓ સાથે કરેલા વિવાહનો પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી કરેલો અભ્યાસ કોઈ સ્થળે ઉપસૂચ્ય હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ તે ઉપસૂચ્ય થાય ત્યાં સુધી તે આખત વિષે કંઈપણ નિર્ણય કરવો ઇષ્ટ નથી. આર્યસમાજશાસ્ત્રની દષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો અનુલોભ સંકરથી ક્યારેક ક્યારેક શ્રેષ્ઠ પ્રજા ઉત્પન્ન થશે, એ માન્યતા તરફ પ્રાચીનોની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. મનુ કહે છે કે,

“ અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાત્તુ યદ્દેચ્છયા ।
 બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાત્તુ શ્રેયસ્ત્વં કેતિ ચેદ્ભવેત્ ॥
 જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ।
 જાતોઽપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્યૈ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ”

અ. ૧૦ શ્લો. ૬૬, ૬૭

“ બ્રાહ્મણથી શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીમાં દૈવેચ્છાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય અને શુદ્ધથી બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીમાં દૈવેચ્છાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, એ બંનેમાં શ્રેષ્ઠ કોને જાણવો ?

૧ Task of social hygiene by Havelock Ellis.

વિવાહવિચાર

૨૬૧

આહ્વાણથી શુદ્ધ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પાઠ યજ્ઞાદિક કરતો હોય તો તે આર્ય કહેવાય છે; અને શુદ્ધથી આહ્વાણ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અનાર્ય ગણાય છે.”

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનો કનિષ્ઠ સ્ત્રી સાથે સંબંધ થાય તો કેટલીક વખત સંતતિ સારી થઈ શકે, પરંતુ કનિષ્ઠ પુરુષ શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી સાથે સંબંધ કરે તો તે સંતતિ નિશ્ચિત ખરાબ જ થશે એમ માનવું એવો મનુનો મત છે. આવી રીતના વિચારો ડૉ. સી. બી. ડેવનપોર્ટ^૧ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. પરંતુ તેનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય તે વિષે પોતાનો મત દેવો યોગ્ય નથી.

હિંદુસમાજની સામાજિક અડચણોનો વિચાર કરીએ તો અનેક ભાંગગડો ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદુસમાજમાં ફક્ત ઉપરનો વર્ગ અને નીચેનો વર્ગ એટલો જ પ્રશ્ન નથી. તે વર્ગો વળી આનુવાંશિક જાતિઓમાં વિભજિત થયેલા છે. આ વિભાગશીમાં ધર્મશાસ્ત્રનો કેમ પણ હેતુ હોય અને તે પદ્ધતિથી તે હેતુ સિદ્ધ થતો હોય તો તે સમાજ પૂર્ણ શાસ્ત્રીય છે, એમ કહેવું પડશે. રસેલ કહે છે કે, “એકાદ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હેતુ મનમાં રાખી તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે જે સમાજમાં બુદ્ધિપુરઃસર વિવક્ષિત ઘટના (Structure) યોજવામાં આવી હોય તે સમાજને શાસ્ત્રીય સમાજ કહી શકાશે.”

“ No society can be regarded as fully scientific unless it has been created deliberately with a certain structure in order to fulfil certain purposes.”

Scientific outlook-B. Russel page 209

આ પદ્ધતિને જ અમારા સમાજની ચિંતા કરનારા રાષ્ટ્રવીરો ‘ પોતાંજાત ’ સમાજ કહે છે. હવે આ સમાજમાં ઉચલાપાચલ

૧ Heredity in Relation to Eugenics-C. B. Davenport.

૨૬૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

કરવાનું મુચ્ચવનું હોય તો, હિંદુસમાજની ઘટનાને કંઈ ધ્યેય નથી અગર તે ધ્યેય પ્રચલિત રચનાદ્વારા સિદ્ધ થઈ શકતું નથી એ એ વિકલ્પોમાંથી એકાદ વિકલ્પ તો જરૂર સિદ્ધ કરવો જોઈએ. પ્રથમ સમાજના ચાર થરો પડે એમ સ્વીકારીએ તો ડૉ. હર્સ્ટના મતાનુસાર મધ્યમ અને હલકા વર્ગના નેવું ટકા લોકોને આપણે 'શૂદ્ર' એ સમુચ્ચયાત્મક નામથી સંબોધીએ; પરંતુ આખો વર્ગ ક્યાં એક રૂપ છે? તે વર્ગમાં પણ અધરોત્તર વ્યક્તિઓ છે જ. બાકી રહેલા જે દસ ટકા લોકો તે બુદ્ધિ વૈશિષ્ટ્યના પ્રમાણાનુસાર ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાઈ જશે. તે વર્ગમાં પણ વળી ઘણીએ આંતર જાતિઓનો સમાવેશ થશે. આ ચાર થરને જાતિહીન સમાજમાં શારીરિક શક્તિથી કામ કરનારો વર્ગ (Manual labourer) કલાકૌશલ્યનું કામ કરનારો વર્ગ (Skilled craftsman) મુડીવાળો વર્ગ (Capitalist) અને બુદ્ધિજીવી વર્ગ (Professional Class) એવાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. તે જ થરોને થરોને થોડા ઘણા ફરક સાથે હિંદુસમાજની રચનામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અતિશૂદ્ર એવાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે, વળી દરેક થરમાં પેટા જાતિઓ રૂપે નાના નાના સંઘો પણ થયેલા દેખાય છે.

આ સંઘો એટલે જાતિભેદ સંબંધી પ્રાણીશાસ્ત્ર અને આનુ-વંશશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અભાવે અનેક પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય લેખકોએ ઘણું ય ઘોળાં પર કાળું કર્યું છે; છતાં એ ગોટાળામાંથી કંઈ નિષ્પન્ન થશે એમ અમને લાગતું નથી. જીવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સજાતીય અગર વિજાતીય સમૂહ કેમ તૈયાર થાય છે તેની પદ્ધતિ અમે આગળ આપી છે? આજ સુધી જાતિ સંબંધી કેવી કેવી કલ્પનાઓનો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો છે, તેનું વિસ્તૃત પરીક્ષણ બીજે સ્થળે કરીશું. અહીં એક વર્ણવિય પરંતુ બિન્ન જાતીય સમૂહો વચ્ચે મિશ્ર વિવાહ કરવાથી કંઈ કંઈ બાજતોનો વિચાર કરવો પડે છે તે જોઈએ.

૧ Evolution-J. P. Lotsy.

વિવાહવિચાર

૧૬૩

૨મી પેટા જાતિઓનું એકીકરણ કરવા પહેલાં નીચેના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડશે—(૧) હાલે જે જાતિઓ એકવર્ણીય મનાય છે, તે બિન્ન જાતિઓ ભુતકાળમાં ક્યારેક એક વંશમાંથી જ અનેલી હતી કે કેમ? (૨) તે બિન્ન જાતિઓ એક વંશમાંથી અનેલી હોય તો તેમનું વિલક્ષ્ણીકરણ કયા તત્વાનુસાર થયું? ક્યારે થયું? અને તે પછી કેટલી પેઢીઓ વીતી? અને એટલે પેઢીઓ વીત્યા પછી તે જાતિઓ સમાનવંશીય રહે છે કે તેને લીધે એક જ વંશનો ઉપવંશ બને છે? તેમના જીવન-ગોલકાની ચુંટણી કઈ પદ્ધતિ અનુસાર થતી ગઈ? વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો પડશે.

(૩) તે જાતિઓ મૂળમાં જ જે એકવંશીય ન હોય તો એ બિન્ન વંશીય પ્રજા કયા કારણોથી એક સમૂહમાં અંતર્ભૂત થઈ? તે કારણો તેમને એકવંશીય બનાવવા માટે સમર્થ છે કે કેમ? તે જાતિઓ સંસ્કૃતિથી સમાન થઈ હતી કે એક જ સ્વરૂપના ધંધા કરવાથી સમાન થઈ હતી?

સમાજસુધારક નામનો જે પ્રાણી વર્ગ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે એવા મતલબનું કહે છે કે, ‘આ સમૂહો પહેલાં એકરૂપ હતા અને જુદાં જુદાં કારણોથી તે વિભિન્ન થયા છે. એક શાસ્ત્રીજી? કહે છે કે, ‘આચાર, વ્યવસાય, આહાર, ઉપાસ્ય, કાન્તિ, ઉમાત એવાં અનેક કારણોથી જાતિઓ બને છે. એક જાતિમાં અનેક પેટા જાતિઓ પણ હોય છે.’ ધારો કે શાસ્ત્રીજીએ કહી છે તે કારણ પરંપરાપ્રમાણે મુખ્ય જાતિઓ બની છે એમ માની લઈએ તો પછી પેટા જાતિઓ શાં કારણોથી ઉત્પન્ન થઈ એનો ખુલાસો શાસ્ત્રીજીએ બીજું એકાદ મંથન પ્રસિદ્ધ કરી કરવો. હીક, આ સર્વ

લોકોનો મુખ્ય મુદ્દો એમ છે કે જે પહેલાં એક જ હતાં તે ફરીથી એક જ થવામાં શી હરકત છે? માનવેતર જાતિઓમાં જે રિચતિ દેખાય છે તે પરથી જોતાં તેમના એકીકરણને સૃષ્ટિનો વિરોધ છે, એટલું તો ચોક્કસ; કુતરો વરુઓના વંશનો છે એમ પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે, પરંતુ પહેલાં કુતરો અને વરુ એકવંશીય હતા તેથી તેમનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન સૃષ્ટિમાં થયેલો દેખાતો નથી. મહારાષ્ટ્રમાં જોઈએ તો તેમાં આજે પ્લાહણુ નામથી ઓળખાતી દેશસ્થ, કોકણસ્થ, કહ્લાડે, દેવરૂપે, સારસ્વત-અને સારસ્વતોના વિવિધ ભેદ એ પ્રમુખ જાતિઓ મૂળમાં એક વંશીય હતી એવી શોધ આજના સુધારકોએ કરી હોય તો અમને તે ખબર નથી. પરંતુ એમ બતાવવું અશક્ય છે એમ અમારો સ્પષ્ટ મત છે. 'તુબ્યતુર્વુર્જન:' એ ન્યાયાનુસાર આ જાતિઓ એક વંશીય છે એમ માનીએ તો પણ તેમનામાં જીવન-ગોલકોની ચુંટણી ક્યા પ્રકારે થઈ એ જોવું જોઈએ. ચિત્પાવન અને કોકણસ્થ જાતિનો વિચાર કરીશું તો એમ જ જણાશે કે મત્સ્ય પુરાણના કાલમાં એટલે લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષો પહેલાં એ જાતિનો જુદો ઉદભવ મળી આવે છે એટલે તે જાતિની આજે લગભગ પચાસ પેઢીઓ થયાં એક જ પદ્ધતિથી ચુંટણી થતી આવે છે. હાલે એ વર્ગ જુદીના ગુણમાં શુદ્ધ થતો જાય છે. સર્વ સાધારણ વિદ્વાતા (Scholarship) અગર જુદીની તિવ્રતા એ ગુણ આનુવંશિક છે. આવા વંશોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ, આનો અર્થ એ કે સર્વ-સાધારણ સમાજમાં જુદીમાન લોકોનું જે પ્રમાણ પડશે તે કરતાં આ જાતિમાં વધારે પ્રમાણ પડવું જોઈએ. આજ સુધી જગતમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષો સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થતા એમ ડૉ. હર્સ્ટ, ડૉ. વુડર વગેરેનો મત છે. ડૉ. હર્સ્ટના મતાનુસાર રાજવંશમાં બત્રીસ ટકા સાધારણ સમાજ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા પુરૂષો નિર્માણ થયા

૧ Eugenics—Dean Inge; Hereditary Genius—Galton.

૨ Heredity in Royalty—Hurst.

વિવાહવિચાર

૨૬૫

છે. કોકણરથ જાતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો બુદ્ધિમાન લોકોનું પ્રમાણ એ જ પડશે એમ અમને લાગે છે. આ બાબત સાચી નથી એમ એમના શત્રુઓ પણ કહેશે નહિ. બીજો તત્સમાન મનાએલો વર્ગ એટલે અનેક શાખાનુયાયી દેશરથ વર્ગ છે. તે વર્ગની ચુંટણી મુખ્યત્વે કરીને 'ખાનદાની' શબ્દથી જે ગુણ પ્રતીત થાય છે તે ગુણ માટે થયેલી દેખાય છે. આવી રીતે આ વર્ગો જુદા થયા તેમનું એકીકરણ કરવાથી હિંદુસમાજ સંઘટિત થશે એમ કેટલાક કહે છે.

આ જાતિઓનું એકીકરણ કરવા માટે નીચેના બે પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો જોઈશે.

(૧) આ જાતિઓ હવે ઉપવંશ થઈ છે કે કેમ ? અને

(૨) એકીકરણથી આજ છે તે કરતાં સમાજની સ્થિતિ સારી થશે કે કેમ ?

હાલે તો ગમે તે પ્રકારનો ફરક સમાજમાં થાય તો તેવી સ્થિતિને સારી કહેવા તરફ પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે તે ઘણી જ નુકસાનકારક છે. સજાતિ અને વિજાતિ કેવી રીતે બનતી જાય છે, તેના નિયમો અમે આગળ કહી ગયા છીએ. તે પરથી અમારો પોતાનો મત આ સર્વ જાતિઓને ઉપવંશ માનવા તરફ છે. ઉપવંશની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ તે સંબંધી કશી પણ મર્યાદા સૃષ્ટિમાં હોય એ અમારી જાણમાં નથી. આંતરજાતીય વિવાહ ઇષ્ટ છે એમ કહેનારા વર્ગો તરફથી તેમના મતાનુસાર ઇષ્ટ ક્ષણ કોને કહેવું અને તે આંતરજાતીય વિવાહથી કેમ ફલિત થશે એનો કંઈ ખુલાસો થતો નથી. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે સમાજમાં જુદા જુદા વર્ગો હોવા જોઈએ કે નહિ ? અમે કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સમાજની પહેલી જરૂરીઆત વ્યવસ્થાની અને વર્ગીકરણની જ છે. કોઈને કોઈ તત્ત્વ પર વર્ગીકરણ હોવું જ જોઈએ એમ પાશ્ચાત્ય લેખકોનો પણ મત થતો જાય છે.^૧ ઇતર પ્રાણી-

૧ Need for Eugenic Reform—Leonard Darwin, Scientific outlook—B. Russel, An introduction to the study of heredity—Walker, Segregation of the fit—R. A. Freeman.

વર્ગમાં જે પ્રમાણે અભ્યાસી વિદ્વાનો તરફથી વિભાગણી કરવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે અહીં પણ વિભાગણી સાંકેતિક તત્વ પર થશે અને એ જ વિભાગણી કેટલીક પેઢીઓ પછી સ્થિર થશે. કંઈક નિશ્ચિત સંકેત (Arbitrary) અનુસાર જ વિભાગણી કરવી જોઈએ એવો મત બેબેકોક્કનો અને ક્લોસેનનો છે. એ ગ્રંથકારો કહે છે કે, “ શરૂઆતમાં જ કહી રાખવું જોઈએ કે સંકરમાંથી ઉત્પન્ન થનારું વંધ્યત્વ પૂર્ણ વંધ્યત્વથી માંડી ક્રમશઃ ઠેક પૂર્ણ પ્રજોત્પાદન ક્ષમતા સુધીના સ્વરૂપોનું હોય છે.” તેથી વંધ્યત્વ ઉત્પન્ન થવું કે ન થવું એ તત્વનો જાતિઓ માટે વિભાગણીના સાધન તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. તેથી કોઈ અન્યથા સાંકેતિક વિભાગણીનું તત્વ ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. (But an arbitrary one must be erected)^૧ એ દષ્ટિએ જોતાં જાતિ ઉત્પન્ન કરવી સામાજિક દષ્ટિએ હિતકારક દેખાશે, એ તત્વ જાણતા હોવા છતાં તે લોકો જાતિ સંઘટિત સમાજનો—અમારા અહીંનાર સુધારકોની પેઠે જ—કેટલાક બાલિશ તત્વો પર વિરોધ કરે છે, એ જોઈ માનવીના દુરાચરી સ્વભાવ વિષે એક પ્રકારનું આશ્ચર્ય લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી.

જો અમુક સુટેલી વ્યક્તિઓના સંઘને સામાન્ય લોકસંખ્યાથી વિભક્ત^૩ કરીએ અને તેમની વિશિષ્ટ વિવાહપદ્ધતિથી બદલ એવી સુપ્રગ્નયુક્ત જાતિ બનાવીએ તો અનેક પેઢીઓ સુધી તે જાતિમાં, ઘટતર સામાન્ય સમાજ સાથે સરખાવતાં, શ્રેષ્ઠત્વ રાખી શકાશે. આ જાતિમાં ઉત્પન્ન થનારી પ્રજા ખરેખર શુદ્ધિવાળી અને કર્તૃત્વવાન થશે એટલે કે તેમનું સંકેતે પ્રમાણ વધારે જ રહેશે, અને તેથી સમાજની નૈતિક અને ઔદિક પ્રગતિ બહુ જ ઝડપથી થશે. આ રીતે વધુ

૧ Genetics—Babcock & Clausen.

૨ Need for Eugenic Reform—Leonard Darwin.

૩ Ibid.

વિવાહવિચાર

૨૬૭

લાયક પ્રજા એક બાબુએ સુંદી કાઢવાથી સ્વાભાવિક રીતે ઓછી લાયક પ્રજા પોતાની મેળેજ જુદી થઈ જશે. જે વિભાગણીના મૂક તત્વ પર સુપ્રજનયુક્ત જાતિ ઉત્પન્ન કરવી ફાયદાકારક હોય તો તે જ તત્વ પર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સુપ્રજનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોની મર્યાદા પાળીને હિંદુઓના જેવેજ જાતિયુક્ત સમાજ શા માટે ન કરવો, એ જ અમને સમજાવતું નથી. એવો સમાજ ઉત્પન્ન થયા પછી પ્રકૃષ્ટ સમૂહને એવા ધંધા નિયત કરી દેવા કે દર પેઢીએ તેમની સંખ્યા વધતી જાય અને નિકૃષ્ટ સમૂહોને પણ એવા ધંધા નિયત કરવા કે દર પેઢીએ એમની સંખ્યા ઓછી થતી જાય. આ રીતે સમાજના બંને છેડાથી સુપ્રજનજનનશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીશું તો ધીમે ધીમે સુધરતો જશે, પરંતુ આ વસ્તુ સહજ થનારી નથી.

હિંદુસ્તાનના સમાજસુધારકો તરફથી અને ખ્રિસ્તી પરંપરામાં ઉછરેલા લેખક વર્ગ તરફથી જાતભેદ વિરૂદ્ધ જે કેટલાક આક્ષેપો કરવામાં આવે છે તેનું ક્રમવાર પરીક્ષણ કરીએ.

(૧) જે સુપ્રજનજનનશાસ્ત્રના તત્વ ઉપર જાતિ નિર્માણ કરવાની થાય તો ઉચ્ચ જાતિના તરૂણ સ્ત્રીપુરૂષોને ખીજી જાતિઓના તરૂણ સ્ત્રીપુરૂષોને વિભક્ત રાખવા જોઈએ; ત્યારે જ તેમની અંદર-અંદર થનારા વિવાહ પ્રસંગો બંધ થશે, અને ખીજા સમૂહની વ્યક્તિઓથી તે સમૂહમાં પ્રવેશ કરી શકાશે નહિ; નહિ તો અમારા સમાજમાંના વર્ણાન્તરવાદી પંડિતોના કહેવા પ્રમાણે ખીજા સમૂહની કેટલીક સુંદલી વ્યક્તિઓને તેમાં પ્રવેશ કરવા દેવો પડશે, પરંતુ અહીં પ્રેમ અને પક્ષપાત એ જે વૃત્તિઓને લીધે ગોટાળા ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. ઘણી વખત પ્રેમને લીધે તે જાતિમાં રહેવાને ના લાયક છતાં તે વ્યક્તિને તેમાંથી કાઢી મૂકાશે નહિ અને પક્ષપાતને લીધે અન્ય લાયક વ્યક્તિઓને તે જાતિમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. એક જાતિની વ્યક્તિઓએ વિવાહની વ્યાખતમાં ખીજી જાતિમાં પ્રવેશ

૨૬૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

શા માટે ન કરવો એનું દુકામાં દિગ્દર્શન અમે આગળ ક્યું જ છે જે વસ્તુ તદ્દન બનવી જ ન જોઈએ, એ નિશ્ચિત થયા પછી તે વિષે પ્રેમ કેવો અને પક્ષપાત કેવો? જાલ્યન્તરનો પ્રશ્ન નીચેના થરની વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના કર્તૃત્વવડે ઉપરના થરમાં જવા ઇચ્છે છે, અગર ઉપરના થરની વ્યક્તિ અકર્તૃત્વવાન થવાથી અન્ય સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે જ જાલ્યન્તરનો પ્રશ્ન નૈસર્ગિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એક જ થરમાં જે જાતિઓની વ્યક્તિઓને પોતાની જાતિ છોડી તેના જેવી જ બીજી જાતિમાં જવાથી કશો ફાયદો થતો નથી. તેથી તેમ કરવાની વ્યક્તિને સહસા જરૂર ગણાતી નથી. જે કે પ્રેમશાસ્ત્રનો અહીં પણ આવવાનું જ. પરંતુ પ્રેમ નામની કિચિત કાલ માનવીમગજમાં ઉત્પન્ન થનારી ઘેલછા ખાતર સમાજરચના બદલવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. આ વિશે રસેલ શું કહે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. તે કહે છે, “શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપર રચાયલા સમાજમાં કાબ્યને યંત્રશક્તિ જેટલું મહત્વ આપવાની અને પ્રેમને શાસ્ત્રીય શોધખોળ જેટલું મહત્વ આપવાની કલ્પનાને ખીલકુલ સ્થાન મળશે નહિ. કોઈ એકાદ હિંમતવાન વ્યક્તિ આવી કલ્પનાઓ કહેવા લાગશે તો એની બડબડ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવશે.” ખીજે મુદ્દો, તરણુતરણીઓને પરસ્પરથી દૂર રાખવાં જોઈએ, એ છે. તે સંબંધી એટલું જ કહેવાનું કે આ બાબત પાશ્ચાત્ય લેખકોને લાગે છે તેટલી અધરી નથી. એ સંસ્કારો હિંદુસ્તાનમાં જાતિલેદ દ્વારા પ્રત્યેક હિંદુ વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં સારી રીતે ઠસી ગયા છે અને તે વ્યક્તિ પર ખીજ કોઈ પણ બંધન સિવાય આચરણમાં ઉતારી શકાયા છે. આના માટે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નિત્ય અને નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા પણ રૂઢ થએલી છે. અનેક આવાં કારણોમાંથી બાલવિવાહનું અસ્તિત્વ એ પણ એક કારણ છે.

1 Scientific outlook—B. Russel.

વિવાહવિચાર

૨૯૯

(૨) જો આ જાતિનું પ્રજોત્પાદન ખીજી જાતિઓ કરતાં વધુ ઝડપથી થશે તો તે હિતકારક નિવડશે પરંતુ તે કેમ બની શકે ? શ્રેષ્ઠ પ્રજાની સંખ્યા ઓછી થતી જવાના કારણે આજ સુધરેલાં રાષ્ટ્રો અધોગતિ પામતાં જાય છે. શ્રેષ્ઠ પ્રજાને સામાન્ય પ્રજાથી વિભક્ત રાખીએ તો તેમની સંખ્યા ઓછી થશે કે વધુ એ પણ જોવું જોઈએ, જો આ જાતિ માટે એકાદ ધંધો નિયત કરી દઈએ અને તે ધંધો કરવાનો અધિકાર કોઈને પણ ન આપીએ તો તે જાતિની પ્રજા ઘણી જ ઝડપથી વધશે. ધારો કે આપણે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી તેમનું પ્રજોત્પાદન વધારી શક્યા, તો પણ તેની સાથે હલકી પ્રજાઓનું ઉત્પાદન ઓછું થવું જોઈએ, ત્યારે જ રાષ્ટ્રની ખરેખરી પ્રગતિ થશે. ઉપર કહ્યા મુદ્દાઓમાંના કેટલાક અજ્ઞાનથી અને કેટલાક ગેરસમજૂતીને લીધે આગળ માંડવામાં આવ્યા છે. આ પાશ્ચાત્ય લેખક એક સુપ્રજાનુકૂળ જાતિ અને ખીજી જાતિહીન સમાજ એ જાતની વિભાગણી કરે છે. ^૧ એક જ સમાજમાં જાતિયુક્ત અને જાતિહીન એવી વિભાગણી કર્યાથી અનેક ગોટાળા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે; પરંતુ આખો સમાજ જ જો જાતિયુક્ત બનવાથી તો પછી પ્રત્યેક જાતિ પર પોતાની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની જવાબદારી પડશે, અને સમાજ એકસરખો સુવ્યવસ્થિત રહેશે. મેજર ડાર્વિને સુચવેલા દરેક મુદ્દાનો હિંદુસમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ વિચાર કર્યો છે. તેમણે જાતિય વિભાગણી કરી છે; પ્રજાનું અંદર અંદરનું પ્રમાણ બદલે નહિ એવી જ વ્યવસ્થા કરી છે; અને જાતિઓને ધંધા નિયત કરી આપવામાં આવ્યા છે. અહીં અમે અમારા પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય બંધુઓને એટલી જ વિનંતિ કરીએ છીએ કે, સમાજશાસ્ત્ર એટલે શું એ સમજી લેવાની ઇચ્છા હોય તો મનુસ્મૃતિ જરૂર વાંચી જોવી. મનુસ્મૃતિ વિષે જર્મન તત્ત્વજ્ઞ ફ્રેડરિક નિત્શે કહે છે કે, “ આ રીતે સર્વ સમાજની કલ્પના જે મનુષ્યે કરી છે તે કેટલા મૃદુલ અંતઃકરણનો

૧ Need for Eugenic Reform—Leonard Darwin.

હશે અને ખીજાઓ કરતાં સહસ્ત્રગણે। બુદ્ધિવાન હશે એ તુરત જ ધ્યાનમાં આવે છે. નવા કરાર (Bible: New testament)ના ગ્રંથને મનુસ્મૃતિની આબુમાં રાખીએ તો એ કેટલો કુદ્ર દેખાય છે ? અને તેમાંથી કેટલી દુર્ગંધ આવે છે ? ”

“ To have conceived even the plan of such a breeding scheme, presupposes the existence of man who is hundred times mild and resonable than the mere lion-tamer. One breathes more freely after stepping out of the christian atmosphere of hospitals and prisons, in to this mere salubrious loftier and more spacious world. What a wretched thing the New Testament is beside ‘Manu,’ what an evil odour hang’s around it ! ”

The Twilight of Idols—F. Nietzsche.

(૩) આ પ્રકારની જાતિ ઉત્પન્ન થશે તો જાતિહીન સમાજમાં એ જાતિ વિષે મત્સર પેદા થશે. આ જાતિ કાવ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, શાસ્ત્રો, સાહિત્ય વગેરે આપતો તરફ ધ્યાન આપશે, એટલે સહેજે એ જાતિની સમાજ પર છાપ (Prestige) પડશે. પરંતુ તે જાતિથી ચાલુ રાજકારણ, સમાજકારણ વગેરે ચળવળોમાં ભાગ લઈ શકાશે નહિ. આ જાતિની સંખ્યા નાની હોવી જોવી જોઈએ. આ પ્રકારના જાતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો તર્ક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો એક જ જાતિ ઉત્પન્ન કરવામાં અર્ધું કાર્ય ખલાસ થતું નથી. સીડીની પેડે એક ઉપર એક એમ જાતિની શંકવાકાર રચના કરવી પડશે. તેમ કરવી પડે તો ભલે કરવી પડે, પરંતુ શાસ્ત્રોએ એક વખત સિદ્ધાંતો નિશ્ચિત કર્યા પછી તેને છોડી દેવા ઇષ્ટ નથી એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે. આ મુદ્દાના દરેક આક્ષેપ વિચિત્ર સ્વરૂપના છે. એક જ જાતિ બુદ્ધી કરીએ તો મત્સર વધશે, પરંતુ આખો સમાજ જ જો જાતિયુક્ત બનાવીએ તો મત્સર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું ? ઉચ્ચ જાતિ પ્રત્યે ખીજાઓમાં મત્સર ઉત્પન્ન થશે એમ કહેવું જરા વિચિત્ર તો છે. :વળી મત્સર

વિવાહવિચાર

૩૦૧

તો એક માનવી ગુણ છે, અને ન્યાં ન્યાં ઉચ્ચ નીચ ભાવ હશે ત્યાં તે ઉત્પન્ન થવાનો જ. શું આજના જાતિહીન સમાજમાં પણ મત્સર નષ્ટ થયો છે? ધતર રાષ્ટ્રોમાં શ્રીમતોએ મેળવેલી સંપત્તિ પોતાના ખીસામાં કેમ જશે એની ચિંતા નીચેનો વર્ગ કરી રહ્યો છે. તેમાં અંશ માત્ર પણ મત્સર નથી એમ અમને લાગતું નથી. અંદર અંદર ઝગડા કરવાની ખીક ખતાવી રાષ્ટ્ર પાસેથી મરજી પડે તેટલી ખંડણી ઉધરાવવાના મજુર સંઘ તરફથી જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે શા માટે? મત્સર નષ્ટ કરવો હોય તો એકાએક મનુષ્યને એક જ પગધાર પર લાવી મુકવા જોઈએ. એ જો શક્ય હોય તો મત્સર ભાવ નષ્ટ કરવાની વાણી વધવી, નહિ તો નિરર્થક આલિશ મુદ્દાઓ આગળ કરવા નહિ. સુપ્રજન્યુક્ત જાતિએ શાં શાં કાર્યો કરવાં, તે ટોપીવાળા સાહેબની ભાષામાં કહી ગયા છીએ, અને તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે બ્રાહ્મણ જાતિએ પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય છોડી રાજકારણ, સમાજસુધારણા વગેરેની માથાકુટમાં પડવું નહિ. તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જે જાતિ પ્રણાલી હિતકારક નિવડશે એમ પાશ્ચાત્યો માને છે તે જ જાતિ પદ્ધતિ હિંદુ સમાજે ઉત્પન્ન કરી આજ સુધી ટકાવી ખતાવી છે.

(૪) પાશ્ચાત્યોએ ખીજ આક્ષેપો લીધા છે તે જોઈએ તો ક્ષણભર એમ થાય કે આ તે બધું શાસ્ત્રજ્ઞો જ લખે છે કે શું.

(અ) ‘સમાજમાં સર્વ વ્યક્તિઓને સમાન સંધિ મળવી જોઈએ’ એવો મત પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે. કેટલો મુંદર મત! સમાજમાં વખતોવખત પ્રચલિત થતારા મતો સમાજને હિતકારક હોય છે, એવો ગર્ભિત મુદ્દો આમાં સમાજેલો છે. એનું ખરૂં સ્વરૂપ જોવું હોય તો સમાજની ક્રાન્તિઓનો ઇતિહાસ તપાસી જોવો. જે સમાજને તો પૃથ્વીતલ પરથી નાશ થયો છે, તેમની વ્યવસ્થા લોકમતાનુસાર જ ચાલતી હતી. લોકમત હંમેશાં હિતકારક પદ્ધતિ જ દર્શાવે છે, એ ઓગણીસમા અને વીસમા સૈકાનો મુદ્દો હજી સિદ્ધ થયો નથી.

(આ) ‘હલકા લોકોને આ પ્રકારની સુબ્રજ્યુકત જાતિ શા માટે એ પણ સમજશે નહિ’ ઘણા જ સરસ મુદ્દો! તેમને તો નિશાળો શા માટે ચલાવવી, સ્વચ્છતા શા માટે રાખવી, પ્રયોગ-શાળાઓનો ઉપયોગ શો, વગેરે સાદી બાબતો પણ સમજતી નથી. હલકા લોકોને સમજાય નહિ તેવી બાબતો સમાજમાં લાવવી ન જોઈએ એમ જો માનીએ તો કેટલી અનવસ્થા ઉત્પન્ન થશે, એ વાંચકો પોતે જ વિચારી જુએ.

(બ) ‘હલકા લોકો બળવો કરશે’. જંગલી પાશ્ચાત્યોના દોહ-ડહાપણનું અહીં આગમન થયા પહેલાં હલકા લોકોએ ‘અંડ ક્યુ’ હોય એવો ઇતિહાસમાં ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ નથી. ગૌતમ, મહાવીર જેવા લોકો હલકી જાતિના ન હતા પણ વ્રાત્ય ક્ષત્રિય હતા. હલકા લોકો જગતમાં કોઈ સ્થળે બળવો કરતા નથી? તેમને બળવો કરવા, પ્રદીપ્ત કરનારા લોકો જ ખરેખર મત્સરથી પ્રેરાઈ વેર લેવાની ભાવનાથી કામ કરતા હોય છે. “લેનીને વિદ્યાર્થી દશામાં જો પોતાના ભાઈનો વધ થયેલો જોયો ન હોત અને તેણે ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોત, તો તેના અંતઃકરણમાં જે દ્રેષાત્તિ ભલુક્યો તે ન ભલુક્યો હોત; અને પોતે કરે છે તે ખરેખર છે કે નહિ તે વિષે કિચિત પણ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હોત.”

“Lanin, instead of having hatred implanted in him by the execution of his brother during his student days, might have made himself acquainted with the rise of Islam and development of Puritanism, from piety to plutocracy.”

Scientific out look—B. Russel page 276

પૃથ્વીતલપરની એકાએક ક્રાન્તિઓનો અને બળવાઓનો ઇતિહાસ એવો જ છે.

૧ Heredity and selection in sociology—Chatterton Hill.

વિવાહવિધિ

૩૦૩

(ઈ) ‘ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થશે.’ આ એક વાક્યમાં એટલા બધા હેતુવાલાસો કરવામાં આવેલા છે કે તેમનું ખંડન કરવા એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખવું પડે. અત્યારે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે કોઈ પણ મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય ‘ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ’ એ શબ્દનો ઉપયોગ કરવો એ પગમાથા વિનાના ગરૂમાં મારવાની સુધરેલી પદ્ધતિ છે એટલું જ ! હિંદુસ્તાનમાં જાતિ સંસ્થા લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષો થયાં સ્થિર બનેલી છે, પરંતુ ઉપર બતાવેલાં પરિણામોથી એકે અહીં બન્યું નથી; અને પાછળથી પણ અમારામાંના સ્વયંભૂ નેતાઓને સમાજશાસ્ત્રની બાળાક્ષરી પણ આવડતી હોય તો તેઓએ સ્થિતિસ્થાપક હિંદુસમાજમાં, રાજકારણ ગુચ્ચવાઈ જઈ, જે ગોટાળા ઉત્પન્ન કર્યા છે તે ન કર્યા હોત ! પણ એમ કેમ બને ! આપણે તો સમાજસુધારણા કરવી છે.

હીક, જાતિયુક્ત સમાજ પર જે આક્ષેપો લેવામાં આવે છે તે ભાવનામય અશાસ્ત્રીય અને બાલિશ સ્વરૂપના હોય છે, એમ અત્યાર સુધી બતાવ્યું છે. જ્યાં આક્ષેપકોએ કહેલાં આવાં પરિણામ દેખાતાં નથી, ત્યાં જાતિમય સંસ્થા વિરૂદ્ધ સબળ કારણો બતાવવાં શક્ય નથી. આપણે પહેલો મુદ્દો સમાજની વિભાગણી છે. તે પર કરેલી ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં એવું અનુમાન નીકળે છે કે સમાજની વિભાગણી સમૂહની કે જાતીય સ્વરૂપની હોવી જોઈએ, કારણકે તે પદ્ધતિનો કાયદો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત છે અને તોટા કેવળ સામાજિક ભાવનાનો જ (અથવા ભાવનાત્મક) રહે છે. તે ભાવનાઓ પણ નૈતિક મૂલ્યો બદલવાથી બદલી શકાય તેવી હોય છે. આ સંબંધી માનવસમાજને લાગુ પડે તેવો સર્વકાલીન નિયમ અમે આગળ કહ્યો જ છે; પછી તે જાતિઓને સ્થિર રાખવા માટે તરૂણ તરૂણીઓને વિભક્ત રાખવાં જોઈએ એ મુદ્દાનો અહીં ઉલ્લેખ માત્ર કરીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અન્ન વિચાર

સમાજવ્યવસ્થાને આપણે ખીજે મુદ્દો એવો લેતા કે દરેક જાતિમાં વર્ણવ્યભિચાર, અવેદાવેદન, કર્મત્યાગ વગેરે વંશનાશક દુર્ગુણોનો ફેલાવ અન્નની વહેંચણી થવા દેવો નહિ. આ ત્રણ દુર્ગુણોમાંથી પ્રથમ કર્મત્યાગનો વિચાર કરીએ. 'કર્મત્યાગ'માં જાતિય આચાર અને જાતિય ધંધા બંનેનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તમજાતિ શુદ્ધ રાખવાની હોય તો તે જાતિની જીવનવૃત્તિ અનન્ય સામાન્ય હોવી જોઈએ, એમ મેજર લીઓનાર્ડ ડાર્વિન કહે છે પરંતુ બધી જાતિઓ શુદ્ધ રાખવાના હેતુથી હિંદુસમાજશાસ્ત્રકારોએ એ જ નિયમ બધી જાતિઓને લાગુ કર્યો; અને લાગુ પણ શા માટે ન કરવો ? હિંદુધર્મ શાસ્ત્રકારોએ જીવનવૃત્તિની આખતમાં પણ કેટલાક આપ-હર્મો કહ્યા છે. આ જાતની અન્નની વિભાગણીથી શો નફોતોટો થાય છે તે પણ જોઈએ. કદાચ એકાદ વ્યક્તિ પોતાના જીવનની અર્થશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છોડશે, પણ આચાર છોડશે નહિ. એમ થશે તો સમાજની અર્થશાસ્ત્રીય ઘટનામાં ગોટાળો થશે પણ સંસ્કૃતિ નષ્ટ થશે નહિ; એટલે એક પેઢીની અડચણો દૂર કરવાથી તે વંશ પૂર્વ સ્થિતિએ આવવાનો સંભવ હોય છે. વળી એકાદ વ્યક્તિ પોતાનો

૧ The need for Eugenic Reform - Major Leonard Darwin.

અન્ય વિચાર

૩૦૫

આચાર છોડશે અને જીવનવૃત્તિદાયક ધંધો છોડશે નહિ તો અર્થ-શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થામાં ગોટાળો ભલે થાય નહિ, પરંતુ સંસ્કૃતિ રહેશે નહિ. બાકી રહ્યા એ પર્યાય. આચારે રાખવો અને ધંધો પણ રાખવો અને છેલ્લો આચાર છોડવો અને ધંધો પણ છોડવો અણ-દૃષ્ટિએ એમનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે લખી શકાશે:—

- (૧) ધંધો અને આચાર બંને રાખવા.
- (૨) ધંધો છોડી દેવો અને એકલો આચાર જ રાખવો.
- (૩) ધંધો જ એકલો રાખવો અને આચાર છોડી દેવો.
- (૪) ધંધો અને આચાર બંને છોડવા.

આ અનુક્રમ ધ્યાનમાં ન લેતાં એકાદ ગમે તે દોષ કાઠી ધર્મત્યાગ કરવાનું કહેવાની જે પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તે બહુજ આશ્ચર્યકારક છે કેાઇ બ્રાહ્મણ જે કુટુંબચાર પાળતો હોય, અને જીવનાર્થ એકાદ ધંધો કરે તો તેમાં સંસ્કૃતિની હાની થતી નથી. ઉપર આપેલા ચાર પર્યાયોમાંથી ચોથા પર્યાયમાં કેટલા હિંદુઓ ગયા છે, એ જોઇશું તો મુડીબર સુશિક્ષિત લોકો ગયા દેખાશે.

હિંદુસમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ અન્નની વહેંચણી કરી છે તે પણ બધા શાસ્ત્રોનો વિચાર કરીને જ કરી લાગે છે. અહીં અવયવભૂત જ્ઞતિ-જોની વૃદ્ધિ પ્રમાણમાં અવયવી સમાજની વૃદ્ધિ સાથે વિષમ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. કેાઇ પણ પ્રાણીવર્ગની લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ તે તે વર્ગને મળનારી અન્નસામગ્રી પર આધાર રાખે છે. અન્નસામગ્રી વધશે તો પ્રજા વધશે અને અન્નસામગ્રી ઘટશે તો પ્રજા પણ ઓછી થશે.^૧ હિંદુસમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ નક્કી કરેલો ધંધો દરેક જ્ઞતિ કરતી રહે તો તે જ્ઞતિની લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ,

૧ Mankind at cross-roads—Prof East.

એકંદર લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ સાથે સમપ્રમાણમાં રહેશે. આવી રીતે સમૂહની વ્યક્તિઓ હંમેશા કર્તૃત્વવાન રહેશે. એ સમાજનો વૃત્તિચ્છેદ થશે નહિ કારણ કે તે સમાજની વૃત્તિમાં ખીલે કોઈ પણ સમૂહ હાથ ધાલી શકતો નથી. હલકા હાથે હળમત કરનારો હળમ, અગર ઉત્તમ જોડા શીવનારો મોચી, એ બંને કરતાં પ્રવેશ પરીક્ષા પાસ થનારો અર્ધ બોબડો સુશિક્ષિત સામાજિક દષ્ટિએ કેમ વધુ ઉપયોગી છે તે હજી સમજાતું નથી. વૃત્તિચ્છેદ નથી એટલે બળવા તરફ પ્રવૃત્તિ પણ નથી.

અમારી સમાજરચનાપદ્ધતિમાં કાર્લ માર્ક્સના^૧ વર્ગ યુદ્ધો (class war) નથી. દ્રવ્યનું કેન્દ્રીકરણ (concentration of capital) પણ નથી. અને નથી વખતોવખત થનારા ઉત્પાતો crisis. જેને પોતાની વૃત્તિ નથી હોતી એવો વર્ગ જ આ પદ્ધતિમાં નથી હોતો. અતિયુક્ત સમાજરચનામાં ઐહિક અને વસ્તુ-જન્ય સુખો માટે ઝગડા જ નથી કરવા પડતા. સમાજનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરવાવાળા સમાજકંટક જ ઉત્પન્ન થતા નથી. સમાજની સ્વસ્થતા અસ્થિર બનતાં જ સાત્વિકતાથી તેને સ્થિર કરનારા અનેક મહાન પુરૂષો થઈ ગયા, પરંતુ સમાજનો સમુગ્ધો નાશ કરવાનું કાર્ય તો વીસમીસદી માટે જ બાકી રહ્યું હતું! રે-ડીન ઇન્જ કહે છે કે, “જાતીયસમાજમાં સમાજનો નાશ કરનારા સમાજઘાતક કંટકો ઉત્પન્ન થતા નથી એ નિશ્ચિત છે.” “The caste system as in India does not seem to breed the European of enrage’...The enemy of society as such.” (Out spoken essays.) પ્રજાની વૃદ્ધિ આ પ્રમાણે જો અન્નસામગ્રી પુરી પાડવા પર અવલંબી રહે તો પ્રજાની અતિશય વૃદ્ધિ થતી અટકે અને મહા યુદ્ધ જેવા સંકટોનું સહેજે નિવારણ

૧ History of Economic Doctrine—Gide & Rist.

થાય. હિંદુસ્તાનથી બહાર વસાહતો કરવા હિંદુલોકિતે જવું પડતું નહિ તેનું આ પણ એક કારણ છે. હિંદુધર્મનો પ્રસાર થાય અગર હિંદુઓનો વેપાર વધે તેટલા માટે હિંદુ પ્રજાએ ખાસ પરદેશમાં જઈ વસવું જ ન્નેમ્યે એવું કંઈ નથી. માટે પૂર્વે હિંદુઓનો વેપાર ફટલો વધ્યો હતો અને હિંદુધર્મ ક્યે ક્યે સ્થળે ફેલાયો હતો, એ માહિતી અમને કહેવાની કૃપા કરી કાઠએ તસ્તી લેવી નહિ. ઉપર જણાવેલો મુદ્દો એક દાખલો લઈ વધારે સ્પષ્ટ કરીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. ધારે કે અમુક કાળે, અમુક જગ્યાએ સમાજ પાસે સો સુતારોને આપી શકાય તેટલું કામ છે. તો ત્યાં સો કાર્યકર્તાઓ કરી શકે તેવડી સુતારોની લોકસંખ્યા રહેશે. કામ વધવાથી લોકસંખ્યા વધશે અને ઓછું થવાથી તે ઓછી થશે. આવી રીતે સમાજરચનામાં સમૂહની અંદર જીવનકલ્પ ચાલુ રહેશે. પરંતુ સમૂહોસમૂહો વચ્ચેનો કલ્પ શમી જશે. એટલે અહીં સૃષ્ટિનું જીવનાર્થ કલ્પનું તત્વ અને સમાજનું કલ્પ ઉપશમનું તત્વ એ બંનેનું પાલન થશે. સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓને સમાજના જુદા જુદા વર્ગોની સંખ્યાવૃદ્ધિનું જુદું જુદું પ્રમાણ જણાવા લાગ્યું છે અને તેથી જ સંસ્કૃતિનાશની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પણ આમાં સ્થાન રહેશે નહિ. કારણકે આવી સમાજરચનામાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ કદી જ વિષમ બનતું નથી. તેથી વિરુદ્ધ યુરોપીયન સંસ્કૃતિનો નાશ થશે કે શું એવી ભીતિ એટરન સિલ,^૧ ડીન ઇન્જ, પ્રો. હાઈડેન, રસેલ, ડૉ. કુઝિન્સ્ક, પ્રો. મેકડુગલ, પ્રો. શીશર અને જ્યોએ આ વિષયનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે તેવા દરેક લેખકને ઉત્પન્ન થઈ છે, પરંતુ એ ભીતિ જન્મ અને ધંધા (પ્રકૃતિ વિશેષા-

૧ Heredity & selection in sociology—C. Hill; Outspoken essays—Dean Inge; Scientific outlook—Russel; Balance of births over deaths—Kuzynski, National Welfare and National decay—Mc Dougal; Genetical theory of natural selection—R. A. Fisher.

૩૦૮

હિંદુધ્યાનુ સમાજસ્થનાશાસ્ત્ર

ત્સંસ્કારવશાત્ત્વ ।) પર રચાયેલી જાતિસંસ્થામાં આપોઆપ નાશ પામે છે.

કેટલાક ધંધા પ્રજાવૃદ્ધિને પોષક હોય છે અને કેટલાક ધંધા પ્રજાવૃદ્ધિને હાનીકારક હોય છે એ સૌ કાંઈ જાણે છે; તેથી જેમની પ્રજાવૃદ્ધિ ઇષ્ટ હોય તે જાતિઓને પ્રજાપોષક ધંધા અપાવા જોઈએ અને જેમની પ્રજાની વૃદ્ધિ ઇષ્ટ ન હોય એમને પ્રજાનિયંત્રિત કરનારા ધંધા આપવા જોઈએ. આ જ માનવીસમતા છે. પરંતુ તેને લાલના આયબલમય બનેલા મહાત્માઓ વિષમતા, અન્યાય વગેરે શબ્દોથી સંબોધે છે. આવી વ્યવસ્થા ક્રૂર લિદ્ધુઓની સમાજરચનામાં કરેલી દેખાય છે. અસ્પૃશ્યોદ્ધારક કે અસ્પૃશ્ય નેતાઓ પણ આજે જેવી અસ્પૃશ્ય પ્રજા દેખાય છે તેવી પ્રજા વૃદ્ધિગત થવી જોઈએ એમ જરૂર કહેશે નહિ. પરિસ્થિતિ સુધરવાથી અગર શિક્ષણ મળવાથી પ્રજાના ગુણધર્મમાં અગર લાયકાતમાં વધુ ફેરફાર થતો નથી, એ આખત અમે અનેકવેળા સ્પષ્ટરીતે કહી છે. હવે પછી પણ જ્યાં જરૂર પડશે ત્યાં સ્પષ્ટ કરીશું. ત્યારે એ પ્રજા પ્રત્યેક પેઢીએ ઓછી કેમ કરવી, તેમને ક્યા ક્યા ધંધા આપવા વગેરે પ્રશ્નોનો ઉકેલ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ કરવો કે વ્યક્તિની અભિરૂચિ પર અવલંબીને રાખવો? જે ધંધામાં પ્રજાની વૃદ્ધિ ઝડપથી થતી હોય અને તેની સાથે જ તે ધંધા કરવાની લાયકાત એકાદી જાતિમાં કદાચ ન હોય તો તે ધંધા તે જાતિને આપી શકાશે નહિ. અહીં આર્થિક વેતનનો પ્રશ્ન જ ઉભો થતો નથી. એ વ્યક્તિઓને સરખું વેતન મળે, તો પણ તે વ્યક્તિઓ તેમનો સરખો જ વિનિયોગ કરશે એમ કેમ કહી શકાય? આર્થિક ઉત્પન્ન કવચિત જ વ્યક્તિની સંસ્કૃતિ નિયંત્રિત કરી શકે છે મનુએ અન્ય વર્ણોએને જે ધંધા કહ્યા છે તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીશું તો તેમાં મનુએ એ શરતોનું પાલન કર્યું દેખાશે.

૨ The future of life—C. C. Hurst.

અન્ય વિચાર

૩૦૯

પહેલી એ કે તે ધંધા સહેલા છે; અને બીજી એ કે તેમાં પ્રગતી વૃદ્ધિ નિયંત્રિત થાય છે. તેમાં તેમનો નાશ થતો નથી અને ઈતર સમાજમાં સંકર થતો નથી. અસ્પૃશ્ય મનાએલા વર્ગો સંયંધી મનુ-સ્મૃતિમાં નીચેના શ્લોકો મળી આવે છે.

ચાંડાલશ્વપચાનાં તુ બહિર્ગ્રામાત્પ્રતિશ્રયઃ ।
અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેષાં શ્વગર્ભમ્ ॥
વાસાંસિ મૃતચેલાનિ ભિન્નભાંડેષુ મોજનમ્ ।
કાષ્ઠાણ્યસમલંકારઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥

(અ. ૧૦, શ્લોક ૫૧ થી ૫૬)

“ ચંડાળોએ અને શ્વપચોએ ગામની બહાર નિવાસ કરવો. તેઓનાં ભોજન કરેલાં વાસણોને તપાવ્યા પછી પણ ચાર વર્ણુની પ્રજાએ ઉપયોગમાં લેવાં નહિ, તેઓએ કુતરા, ગધેડાં વગેરે ધન તરીકે રાખવાં, મરેલા મનુષ્યોનાં લુગડાં પહેરવાં, કુટ્ટી ગયેલા વાસણોમાં ભોજન કરવું, લોઢાનાં ધરેણું પહેરવાં તથા નિત્ય ગામે-ગામ ભટક્યા કરવું.”

ન તૈઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરત્ ।
વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાહઃ સદૃશૈઃ સહ ॥

“ ધર્માચરણુ કરનારા પુરુષે ધર્માચરણુ કરતી વખતે ચંડાળના દર્શન સુદ્ધાં કરવા નહિ. ચંડાળો પોતાનો બહુબહાર તથા વિવાહ સમાનગતિના લોકો સાથે કરવો.”

અન્નમેષાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્ભિન્નમાજને ।
રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુનગરેષુ ચ ॥
દ્વિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થે ચિન્હિતા રાજશાસનૈઃ ।
અશાંઘ્રં શત્રું ચૈવ નિર્હયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥

વધ્યાંશ્ચ હન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાહ્વાયા ।

વધ્યવાસાંસિ ગૃહ્ણિયુઃ શય્યાચામરણાનિ ચ ॥

‘તેઓનું ભોજન પરાધીન રાખવું, તેઓને પોતે અન્ન આપવું નહિ પરંતુ આકરે મારફતે અન્ન આપવું અને તે પણ કુટી ગયેલા વાસણોમાં આપવું, તેઓએ ગામોમાં કે નગરોમાં ફરવું ફરવું નહિ, પરંતુ ફરવું હોય તો રાગ તરફના આજ્ઞાપટ્ટો શરીર પર ધારણ કરીને કાર્ય કરવા માટે દિવસે ફરવું તથા જેનો કાઈ વારસ ન હોય તેવા અનાથ રાખને ઉપાડીને ઠેકાણે પાડવું; તથા જેઓને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા થઈ હોય, તે પુરૂષોને રાગની આજ્ઞાથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સદાય હણવા અને તેઓને હણ્યા પછી તેઓના વસ્ત્રો, શય્યા તથા આલુપણો લઈ લેવાં.’

ઉપરના શ્લોકોમાં અસ્પૃશ્યોને ધંધા નિયત કરી દીધા છે તેવી જ રીતે તેમનું નિવાસસ્થાન પણ નક્કી કર્યું છે. એ નિવાસસ્થાનમાં તેઓએ વસતિ કરીને રહેવું આ જો જીલમ હોય તો આહ્વાણાદિ મનાએલી શ્રેષ્ઠ જાતિઓ પર પણ કરેલા છે; તેથી જીલમ વગેરે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતા પહેલાં તે એકાદ જાતિ પર છે કે એકંદરે સમાજરચનાનું અંગ છે, એ જોવું જોઈએ. બધાઓને જો સરખા નિયમો લાગુ હોય તો એક પર જીલમ થયો કેમ કહેવાય ? આહ્વાણોને પણ ગમે ત્યાં રહેવાનો અધિકાર ન હતો.

“ગૃહસ્થોનાં ધરો જો કે વ્યક્તિગત માલિકીનાં હતાં, તો પણ એકંદરે સમાજની સંમતિ સિવાય તેઓ એની ખરીદી વિક્રી કરી શકતા નહિ. સાર્વજનિક સ્નાનગૃહો, પવિત્ર ઉદ્યાનો કે સાર્વજનિક આગો, એ સર્વ તે વસ્તુના માલિકોની સામાજિક સ્થિતિ અનુરૂપ અમુક ચોક્કસ ઠેકાણે જ બાંધવાં પડતાં.”^૧

૧ The History of Aryan rule in India-Havel. page 24

“ The houses of the villagers which were the family property of the freeman, but could not be alienated without the consent of the community, the public bathing places, parks or sacred and public orchards, were grouped round these fixed points in various ways according to the nature of the site and social rank of the owners.”

એ જ અંકાર આગળ કહે છે કે, “ હિંદુ શિલ્પશાસ્ત્રમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારની આમરચના કહી છે. કેટલાંક આમે કેવળ બ્રાહ્મણ વસતિનાં તે કેટલા પાંચે વર્ણોએ વસાવેલાં હતાં.”^૧

“The S'ilpa-sastra's give many types of village plans such as a village adopted for a community which was exclusively Brahman, one which contained all fine classes and other based upon swastika and other symbolic figures.”

હિંદુઓની નગરરચનાશાસ્ત્ર સંબંધી કશ્યપસંહિતામાં^૨ નીચે પ્રમાણે માહિતી મળી આવે છે.

શસ્ત્રં સર્વત્ર વાપ્યાદિદ્યુત્તરે પુષ્પવાટિકા ।
 વક્ષિણે ગણિકાવાટં પરિતઃ શૂદ્રજન્મનામ્ ॥
 વૈશ્યાનાં વણિજાં પ્રાચ્યાં મધ્યે રાજાપણોભવેત્ ।
 પ્રાગુદીચ્યાં કુલાલાનાં વાપકાનાં ચ વાયવે ॥
 જાલિકાનાં ચ વાયવ્યે સૂતાનાં પશ્ચિમે તથા ॥

અસ્પૃશ્યોને બહાર હાંકી કાઢ્યા અને બાકીની સર્વ જાતિઓને સ્વચ્છાંદે ધર બાંધવાની રાજ આપી એવું નથી. વ્યવસ્થા જ ન જોઈએ એમ કહેનારને અમારું કે આર્યસમાજશાસ્ત્રજ્ઞોનું કોઈનું પણ કહેવું રૂચશે નહિ; પરંતુ જો વ્યવસ્થા જ કરવી હોય તો તે

૧ Ibid page 26.

૨ સનાતનધર્મપ્રદીપ.

હિંદુઓએ ઉત્તમ કરી હતી એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. તેવા જ મતો ભૃગુ અને મયાસુરના દેખાય છે. ભૃગુ કહે છે.

‘ અનુક્તાનાં તથાऽન્યેષાં યુક્ત્યાવાસં પ્રકલ્પયેત્ । ’

તેથી સમાજરચનાના નિયમો જો બધાને લાગુ પડતા હોય તો તે નિયમોને જીવનમ કહી શકાય નહિ. પછી તપસ્વીઓ અને કર્મવીરો ગમે તે કહે.

અસ્પૃશ્યો માટે કોઈ પણ ધંધો જ રાખ્યો ન હોત તો તેમના પર જીવનમ થયો હોત. પરંતુ મનુસ્મૃતિના ઉપર આપેલા શ્લોકોમાં તેવું કંઈ જણાતું નથી તેમને વાહનનું સાધન ગધેડું અને શિકારનું સાધન કુતરો આપ્યો જણાય છે. હાલે પણ ગધેડાના સાધન પર પેટ ભરનારો પ્રતિષ્ઠિત વર્ગ છે. દિવસના તેઓએ પોતાના ધંધા અર્થે ગામડામાં કે શહેરમાં અને ઠેકાણે પ્રવેશ કરવો. સિવાય તેઓને ખીજા ધંધા પણ આપેલા છે અને તેમની વ્યવસ્થા કરેલી છે. હાલના અસ્પૃશ્ય મનાએલા વર્ગો જે વિષે માનસશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. હર્સ્ટ અને ડૉ. અર્ટના મતાનુસાર જે વિભાગણી કરી આપી છે તે વિભાગણીની દૃષ્ટિએ, કયા વર્ગમાં પડશે, એ બાબત પ્રથમ મહાત્મા ગાંધી, ડૉ. આંબેડકર, રાજગોપાલાચાર્ય, કર્મવીર શિંદે વગેરે મોટા માણસોએ સ્પષ્ટ કરી બતાવવી જોઈએ. શાસ્ત્રોની ગંધ પણ ન હોય તેવા મોટા લોકો ગમે તેમ ખોલશે એ નિઃસંશય છે, પરંતુ એમનું ગમે તેમ ખોલવું પણ સમાજ સામે આવવું જોઈએ જેથી તે ખોટું છે એ સપ્રમાણ બતાવી શકાય. જો આ લોકોની સંખ્યા એકંદરે સમાજની તુલના કરતાં વધારે વધવી જોઈએ, એ ખરૂં લાગતું હોય તો તેમને પ્રબળનું નિયમન થાય એવા જ ધંધા સોંપવા જોઈએ એમ અમને લાગે છે અને મનુએ પણ એવો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. આજ કયા વર્ગો વધી રહ્યા છે એમની તુલના કરી જોઈશું તો ઉપરના નિયમો કોઈ પણ પાળે છે એમ લાગતું નથી. ૧૯૩૧ સાલના વસતિ-

પત્રકનો અહેવાલ વાંચી જોતાં ઉચ્ચ વર્ણીઓની ઘટ અને હીન વર્ણીઓની વૃદ્ધ થએલી જણાઇ આવશે. એ સ્થિતિ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ હિતકારક છે એમ ભાગ્યે જ કાંઈ કહેશે. તેમના અન્ન વસ્ત્રોની હિંદુઓએ પોતાના સમાજમાં વ્યવસ્થા કરી છે, તેમની નિયત વૃત્તિ છે, તેમનું નિયત કાર્ય પણ છે. યુરોપીઅન વંશની પડોસમાં આવા સમાજોની શી સ્થિતિ થાય છે એ ધ્યાનમાં લઇશું તો, હિંદુસમાજે અસ્પૃશ્યો સાથે કરેલું વર્તન અન્યાયી છે એમ અમારાથી કહી શકાતું નથી. આવી આખા સમાજમાં કરેલી અન્નની વહેંચણી (distribution of wealth) તપાસી જોતાં સહજ સમજાઈ જશે કે આર્યશાસ્ત્રજોને સમાજરચના વિષે કેટલું ઉંડું જ્ઞાન હતું. ધંધાનો અને યોગ્ય પ્રજાની વૃદ્ધિના એક પ્રકારનો સમન્વય છે એટલું મનને સિદ્ધ થતાંવાર જ હિંદુઓનું ધંધા વિભાગણીનું કૌશલ્ય થોડું થોડું ધ્યાનમાં આવવા લાગે છે.

ગમે તેટલો વિરોધ કરવામાં આવે તો પણ બ્રાહ્મણ વર્ણ ઇતર વર્ણો કરતાં વધારે ટકા લાયક પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે એમાં જરાપણ શંકા નથી. યજ્ઞન-બ્રાહ્મણોના ધંધા યાજ્ઞન, જ્ઞાનપ્રતિગ્રહ, અધ્યયન અને અધ્યાપન એ જ મુખ્ય આચાર અને ધંધા બ્રાહ્મણો માટે કહેલા છે. એટલે કે બ્રાહ્મણ મુખ્યત્વે કરીને પુરોહિત અને શિક્ષક છે. રોમન કેથોલિક ધર્મમાં અને સાધારણ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ બે ધંધાઓનો સમન્વય કરેલો દેખાય છે. પૌરોહિત્ય (ગોરપદુ) અને શિક્ષણખાતું એ બંને એ જ વ્યક્તિના હાથમાં આપેલાં દેખાય છે આ એકીકરણનું પરિણામ શું થાય છે

૧ Origin of the species—Darwin.

તે જોઈએ. યુરોપમાં દુષ્ટ ગતિભેદનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી ત્યાં જે પરિણામ દેખાય છે, તે આધાર ધણેભાગે વંશપર ન હોતાં ધંધા પર હોય છે. રે-ડીન ઇંગ કહે છે કે, “લિક્ચુર (Clergy) સર્વ સાધારણ પ્રજા પુરતા વધારે દિવસ જીવે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ લવિષ્યની પેઢીના જનકની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હોય છે એ વાત રજીસ્ટ્રાર જનરલે આપેલા આંકડા પરથી સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રો. વ્હાર્ટીંગને અને હેવલોક એલીસને પણ આ વાત માન્ય છે કે લિક્ચુરોની સંતતિમાં મહાન અને કર્તૃત્વવાન સંતતિ સામાન્ય સમાજની મહાન સંતતિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. સર ફ્રાન્સિસ ગાલ્ટને કહ્યું છે કે લિક્ચુરો ઉત્તમ જનક હોય છે, પરંતુ તેનાં કારણો હું કહી શકતો નથી આ પરિણામ સહજ સિદ્ધ થાય તેવું છે.”

“It is gratifying to a clergyman to find that not only do the clergy live longer than any other profession [This is conclusively proved by the Registrar-General's Statistics] but they are considered the most desirable parents. Vaurting and Havelock Ellis agree that the list of distinguished clergyman's sons is long and illustrious; and Sir Francis Galton told me in conversation that he considered clergy the very best series from the eugenic point of view. I will not speculate on the causes of this. The facts ascertained by impartial investigator are certainly strong arguments against the clerical celibacy.”

Out spoken essays II series page 264

પહેલાં તેા ઉત્તમ વંશોની સુટંણી કરી લીધી અને પછી તે વંશો લિનન કરી લીધા. સુપ્રગ્નશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ, પરંતુ અર્થ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હીન એવા ધંધા તેમણે નિયત કરી દીધા, જેમને દ્રવ્ય અને સત્તા જેવાં સર્વ નાશના આદ્યકારણોની જવાબાઓનો

સ્પર્શ પણ થતા ન હોયો તેથી જ એ વંશ લગભગ ચાર હજાર વર્ષ સુધી સૃષ્ટિના ફેરફારો વચ્ચે ટકી શક્યા. નહિ તો ક્યારનાએ નષ્ટ થઈ ગયા હોત. વંશ જીવાણને પણ શું કરવું છે એવો પ્રશ્ન પણ કેટલાક નેતાઓ પૂછે છે. તેઓને ગેટ્સ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર? આપે છે, “ શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત વંશ એક વખત સૃષ્ટિમાંથી નષ્ટ થાય પછી તેના જેવો બીજો વંશ ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય, તે કોણ કહી શકે? રોમ, ગ્રીસ અને ઇતર નાશ પામેલા રાષ્ટ્રોનો ઇતિહાસ એમ જ બતાવે છે કે ગમે તે કારણોથી એકવાર કોઈક વંશ નષ્ટ થાય તો એ ફરીથી કદી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. તેથી શ્રેષ્ઠ વંશના લોકોએ પોતાનું સંતતિસાતત્ય રાખવું જોઈએ. એ તેમનું એક પ્રધાન કર્તવ્ય ગણવાનું છે.” બ્રાહ્મણોને જે ધર્મ કહ્યો છે તેમનું આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ પરીક્ષણ કરીએ. ધંધો અને આચારની દ્વિવિધ વિભાગણીને લીધે ચાર પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે એ અમે આપી ગયા છીએ એમને આંખ સામે રાખી વાંચકોએ ખરો અર્થ તપાસી જોવો. આચાર, સંસ્કૃતિ રક્ષણ કરે છે. ધંધા, અર્થશાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા સૂચવે છે ધંધા સંબંધી અને ધંધાના ત્યાગ સંબંધી હાલે અમારા સમાજમાં ઘણી જ ગેરસમજૂતિ ફેલાઈ છે તેનું પણ અહીં નિરાકરણ થઈ જશે.

ઉપર બ્રાહ્મણોને કર્તવ્ય તરીકે આચારો કહ્યા છે તેમાંથી ત્રણ જ દ્રવ્યોભાદક છે બાકીના ત્રણ ખરચવાળાં છે. આ યાજન, અખ્યાપન અને પ્રતિગ્રહ એ ત્રણ દ્રવ્યોભાદક ખાતાં છે. આ ત્રણ વૃત્તિથી કોઈ વર્ગને જોઈતું ધન મળશે એમ અમને લાગતું નથી. આજના સર્વે સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોના (હિંદુસમાજમાંના) મતો સાંભળીએ તો તેઓ કહે છે કે બ્રાહ્મણવર્ગ બહુ જ લુચ્ચો હતો એ સૌને વેદ

૧ Heredity and Eugenics—Gates; Genetical theory of natural selection—R. A. Fisher.

વિદ્યા શિખવતો નહિ. વારૂ ! હાલે મેકસમુલરના વેદની પ્રત અને તે ઉપરનું સાયનભાષ્ય ફેટલા પંડિતોએ વાંચ્યું છે, તેની આંકડા સહીત ગણતરી કોઈ આપશે તો અમારા પર ઘણો જ ઉપકાર થશે. વળી સૌને વેદ વિદ્યા શિખવવાથી તો ઉલટ તેમના જીવન વૃત્તિના સાધનો વધ્યાં હોત, તેને જ સ્વહસ્તે ફેંકી દીધાં એ લુચ્ચાઇ કે મૂર્ખતા ? ખરી હકીકત એમ છે કે જ્ઞાન એક જ પ્રકારનું હોતું નથી ? અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચાર કરીશું તો સર્વને સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવાનું પણ યોગ્ય હોતું નથી. શાસ્ત્રીય સમાજમાં જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું હોય, શિક્ષણ કઇ પદ્ધતિથી અપાય વગેરેની ચર્ચા કરતા રસેલ કહે છે કે “ મને લાગે છે કે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી રચેલા સમાજમાં શિક્ષણ જેસુઇટ લોકોની શિક્ષણ પદ્ધતિ જેવું થશે. વ્યાવહારિક લોકોનું શિક્ષણ જુદું અને સોસાયટી ઍન્ડ જસસમાં જવા ઇચ્છનારી વ્યક્તિઓનું શિક્ષણ જુદું. તેવી જ રીતે શાસ્ત્રીય સમાજના નેતાઓ સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષોને એક પ્રકારનું શિક્ષણ આપશે અને શ્રેષ્ઠ વર્ગોના સ્ત્રી પુરૂષોને જુદા જ પ્રકારનું શિક્ષણ આપશે. ”

“ Education in a scientific society may, I think, be conceived after the analogy of the education provided by the jesuits. They provided one sort of education for the boys who were to become ordinary man of the world, and another for those who were to become members of the Society of Jesus. In like manners the scientific rulers will provide one kind of education for ordinary men and women and another for those who are to become the holders of scientific power. Ordinary men and women will be expected to be docile, industrious, punctual, thoughtless and contented.”

Scientific outlook Russel page 251

૧ મનુ; Scientific Outlook-Russel.

પાશ્ચાત્ય લોકોને અધ્યાત્મ જોવું કશું ન હોવાથી તેઓએ શાસ્ત્રીય સમાજમાં શિક્ષણની વિભાગણી એ પ્રકારે કરી છે પરંતુ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રોએ એ જ વહેંચણી ત્રિવિધ સ્વરૂપે વાળી કરી છે. હિંદુના મતાનુસાર શિક્ષણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે લૌકિક, વૈદિક, અને આધ્યાત્મિક. તેમાંથી લૌકિકજ્ઞાન સમાજને મળવું નહિ અથવા મળવું ન જોઈએ એવો આદેશ કોઈ સ્મૃતિશાસ્ત્રોમાં કર્યો હોય તો તે વાંચવામાં આવ્યો નથી. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંબંધી જોલવાની જરૂર જ નથી. તે કોઈ માગતું નથી ને કોઈ આપતું પણ નથી; પરંતુ પાશ્ચાત્યોને લોકોને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન નહોતું એ વાત તદ્દન ખોટી છે. હવે રહી વેદ વિદ્યા એ વિદ્યાને જ હિંદુ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ પોતાની શાસ્ત્રવિદ્યા માને છે. શાસ્ત્રીયસમાજમાં શાસ્ત્રવિદ્યાનું જોપન કેમ થશે એ વિષે એજ પુસ્તકમાં રસેલ કહે છે કે, “ધણુખરૂં શાસ્ત્રીયજ્ઞાન અતિ થોડા લોકો બાદ કરતાં બીજાઓથી ગુપ્ત રાખવામાં આવશે.” આ રહ્યા રસેલના જ શબ્દો:—

“ A great deal of scientific knowledge will be concealed from all but a few. There will be an arena reserved for a priestly class of researchers, who will carefully be selected for their combination of brains with loyalty.”

Scientific outlook.

આવું વાક્ય રસેલના ગ્રંથમાં મળી આવે તો તે શાસ્ત્રીય અને એવું જ વાક્ય મનુસ્મૃતિમાં મળી આવે (જ શૂદ્રાય મતિં દદ્યાત્) તો તે દુષ્ટતા બતાવનારું કહેવાય. આ સ્થિતિ માનસિક ગુલામીનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન નહિ તો શું ?

હીક, પોતાની જ જીવનવૃત્તિ પર કેવલ દુષ્ટ બની, કોઈ પણ સમજ કારણ વિના પોતાના પગમાં જ કુદાડો મારવા જેટલા મૂર્ખ પાશ્ચાત્યો તે કાળે પણ હોય એમ લાગતું નથી. શૂદ્રોએ શ્રુતિ

૩૧૮

હિંદુઓનું સમાજસ્થનાશાસ્ત્ર

વાક્ય સાંભળવું નહિ. એ નિયમ કંઈ મતસરની ભાષનાથી થયો નથી; પરંતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી વિચાર કરતાં તેવો નિયમ આપશ્યક લાગવાથી કરવામાં આવ્યો છે. જૂની પદ્ધતિ પર ટીકા કરવા પહેલાં આધુનિક પંડિતોએ એમનો આ નિષ્કર્ષ કેવી રીતે ભુલભરેલો છે એ બતાવવું જોઈએ. જે અધ્યાપનની સ્થિતિ, તેજ સ્થિતિ યાજનને તૈયારત લાગુ પડે છે. જેટલા યજ્ઞ વધારે, તેટલી પૌરોહિત્ય કરનારા બ્રાહ્મણોને યજ્ઞક્ષિણ્યા પણ વધારે, તેથી યજ્ઞાધિકારી લોકસંખ્યા જેટલી વધારે તેટલો તેમને વધારે ફાયદો. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જોઈએ તો અખૂચક બ્રાહ્મણ અમુક લોકો સિવાય બીજાઓનું પૌરોહિત્ય કરવા તૈયાર નથી. સ્વાભાવિક રીતે યજ્ઞો ઓછા થશે અને તેમની ઉપજીવિકાનાં સાધનો પણ કમી થશે. એવી જ સ્થિતિ પ્રતિબદ્ધની થશે. અભિજ્ઞ બ્રાહ્મણ ગમે તે પ્રકારે દાન લેતો નથી. પરંતુ દાન બ્રાહ્મણને જ આપવું એ નિશ્ચિત થયા પછી તે દાન લેનાર કોઈ પણ હવકો બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઈએ. એકાદ સમાજમાં તદ્દન શૂન્ય પ્રવૃત્ત (Totaling to zero) પ્રમાણમાં દુષ્ટૃત્યો કરનારી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય તો સમાજ દોષિત થતો નથી. અર્થ-શાસ્ત્રનો નીચેનો સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખીશું તો હાલે ધંધા વિષયક જે કંઈ આક્ષેપો મનાતા પંડિતો લે છે, તેનો કંઈ જ અર્થ રહેશે નહિ.

ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ એ સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે માંડી શકાશે.

જીવનના દ્રવ્યોપાદક જે જે સાધનો હોય તેના પર પ્રજ્ઞ આધાર રાખે છે (A)

પ્રતિબદ્ધ એ જીવનનું સાધન છે (A)

પ્રતિબદ્ધ પર પ્રજ્ઞનો અમુક ભાગ આધાર રાખે. (I)

અનાથ વિદ્યાર્થીગૃહનું અસ્તિત્વ ન હતું ત્યારે લોકોની જે સંખ્યા જેમતેમ દિવસો ગુજારતી હતી તે સંખ્યા હવે આટલી બધી કેમ વધતી જાય છે તે ઉપરના નિયમ પરથી સમજી શકાય તેમ છે

તેથી પ્લાહણોમાં દુષ્ટ પ્રતિગ્રહ લેનારો વર્ગ હશે એમ લાગે છે. પરંતુ દુષ્ટ પ્રતિગ્રહ લેનારી વ્યક્તિ સમાજમાં હીન મનાતી અને હજી એ પ્રથા ચાલુ છે. શય્યાદાન જેવાં દાનો હજી પણ સચ્છીલ પ્લાહણો લેતાં નથી, પરંતુ એકાદ કોઇ દુષ્ટ દાન લે તો એ પ્રશ્ન કેવળ સંસ્કાર મૂલક છે. તેથી સામાજિક જીવનમાં તેમના તરફ વધુ કઠોરતા બતાવવામાં આવતી નહિ. (કઠોરતા બતાવવી પણ જોઇએ એવો અમારો મત છે) મનુ કહે છે,

નાધ્યાપનાઘાજનાદ્વા ગર્હિતાદ્વા પ્રતિગ્રહાત્ ।

દોષો ભવતિ વિપ્રાણાં જ્વલનાંબુસમાહિતે ॥

અ. ૧૦ શ્લો, ૧૦૩

“ આપત્તિના સમયમાં નિદ્રિત પુરૂષોને વેદ બણાવવાથી, યજ્ઞ કરવાથી તથા તેની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવાથી પ્લાહણને દોષ લાગતો નથી. કારણ પ્લાહણો અગ્નિ જેવા પવિત્ર છે.”

જીવનના જે ત્રણ મુખ્ય સાધનો કહ્યા છે, તેમનો પણ પ્લાહણોએ ધણો જ સંક્રાંચ કરેલો દેખાય છે. તેથી તેમના ઉપર પણ જીવનાર્થ કલહનો અગર માત્ર અભિરૂચિનો, ક્યારેક આપદ્ધર્મ તરીકે અગર બીજા કોઇ પણ માર્ગથી જીવનવૃત્તિ કરવાનો પ્રસંગ આવતો હોવો જોઇએ. આ આખતોમાં પણ પ્લાહણોની નિંદા થાય છે, તેમણે પણ પ્લાહણને ગમે તે કરવાની છુટ આપી નથી. પ્લાહણ થયો તેથી તે ગમે તે ધંધો કરે એવો નિયમ તે ગ્રંથોમાં દેખાઈ આવતો નથી. આ વિષયમાં હિંદુ સમાજશાસ્ત્રકારો બહુ જ વિચારી દેખાય છે.

નીચેના થરોનો પુરૂષ પોતાની કર્તૃત્વશક્તિના બળે ઉપરના થરોમાં પ્રવેશ કરે તો તેનું શું પરિણામ આવે એ આખતની ચર્ચા અમે બની શકે તેટલી કરી છે. અને તેવી પરિસ્થિતિ ઉભી જ થવા ન દેવી જોઇએ એમ પણ કહ્યું છે. હિંદુસમાજ શાસ્ત્રકારોના મતાનુસાર જે થરમાં જે વ્યક્તિ

૩

આચારોના કડક-

પક્ષાની જરૂર

હોય તે થરનો ધંધો ખીજા થરના ધંધા કરતાં ગમે તેટલો અધરો હોય તો પણ તે વ્યક્તિ માટે પોતાનો ધંધો જ શ્રેષ્ઠ અને દિતકારક છે. મનુ કહે છે,

“વરં સ્વધર્મો વિગુણઃ ન પારક્વ્યઃ સ્વનુષ્ટિતઃ ।
પરધર્મેણ જીવન્હિ સઘ પતતિ જાતિતઃ ॥”

“પોતાનો ધર્મ ગુણહીન લાગે તો પણ તે શ્રેષ્ઠ છે ખીજાના ધંધા ઉપર ઉદર નિર્વાહ કરનાર પતન પામે છે” આ અને આવાજ ખીજા પતન સંબંધી અનેક શ્લોકો મનુ સ્મૃતિમાં આપ્યા છે, તેનાં વિષે ઘણી જ ગેરસમજુતી જાણી જોઈને ફેલાવવામાં આવી છે, એમ અમારું માનવું છે. સમૂહયુક્ત સમાજમાં ફક્ત ‘અમુક જગાએથી પડે છે’ એમ કહેવાની સાથે, તે કયે ઠેકાણે પડે છે એ કહેવું વિશેષ ઉચિત અને ઉપયોગી થશે. પતન પામેલા લોકો કોઈ પણ જાતિમાં અન્તર્ભૂત થતા જશે અને એથી સમાજ તો વ્યવસ્થિત રહ્યા કરશે, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. આ લોકોનો થાય તો એક તુટોફુટો જાતિહીન અને જુદો જ સમાજ થશે. સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિષે પણ ઘણી જ ગેરસમજુતી ફેલાઈ છે. રસેલે પોતાના શાસ્ત્રીય સમાજમાં ધંધાનો આધાર વ્યક્તિની અભિરૂચિ પર રાખ્યો નથી.

“They will not be allowed to question the value of science or the division of population into manual workers and experts.”

Scientific outlook--Bertrand Russel

તે ધંધાની દૃષ્ટિએ ધંધાને અનુરૂપ માનસ નિર્માણ કરવા માટે નાની સુકુમાર ઉંમરમાં જ શિક્ષણ અપાવું જોઈએ; કારણકે એ જ કાળમાં માનસગ્રંથિઓ (Complexes) બંધાય છે અને શિક્ષણની ધારેલી અસર થઈ શકે છે. હિંદુઓમાં એ જ કુમળા કાળને યજ્ઞોપવિતનો કાલ કહ્યો છે. હવે વર્ણાન્તર કરવાનું હોય તો તે પહેલાં જ

અન્ન વિષય

૩૨૧

ખાલકનો વર્ણ નક્કી થવો જોઈએ; આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે કાળે પણ જન્મથી જ જાતિ નિશ્ચિત થતી હતી, ગુણકર્મથી નહિ. પરંતુ અહીં કદાચ પ્રશ્ન થશે કે જાતિબંધિકારના કડક નિયમોનું પ્રયોજન શું? એનો પણ થોડો ખુલાસો થવો જોઈએ. એકંદરે સૃષ્ટિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનિયંત્રિત સ્થિતિમાં ઘણા જ ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિયમ જડ વસ્તુઓને પણ લાગુ પડે છે, તે પછી અહંકારપ્રધાન માનવને કેટલા બધા વધુ પ્રમાણમાં લાગુ પડવો જોઈએ? થર્મોડાયનેમિક્સનો બીજો નિયમ જેઓ જાણે છે, તેમના ધ્યાનમાં આ વાત તુરત જ આવશે. સહેલી ભાષામાં એ નિયમ એમ મૂકી શકાશે કે જગતની પ્રવૃત્તિ વધુ ને વધુ અવ્યવસ્થા તરફ છે. પ્રો. સર આર્થર એડિંગટર^૧ એ જ વાત ગંજીકાના પાનાની ઉપમા આપી સિદ્ધ કરે છે. તે કહે છે કે ‘અન્નરમાંથી ગંજીકા લાવીએ છીએ ત્યારે તેમાંના બધા પાના એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રચનામાં ગોઠવાએલાં હોય છે, તેમને એક વખત પીસીશું (shuffling) તે પહેલાંની રચના ચાલી જશે. પહેલાંની રચના લાવવા માટે આપણે ગમે તેટલું પીસીશું તો પણ લાવી શકાશે નહિ. એ બધા પાનાઓમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા (random element) ઉત્પન્ન થશે અને દરેક વખતે તે વધતી જ જશે. દરેક પાનાના એ કકડા કરી પછી પીસીશું તો તેથી પણ વધુ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી શકાશે. આ ક્રિયા વિલજનની મર્યાદા ન આવે ત્યાં સુધી કરી શકીએ આવી રીતે પાના પીસવાથી તેમાં વ્યવસ્થા કે પહેલાંની રચના ઉત્પન્ન નહિ કરી શકાય. તેમ કાંઈ માટે કોઈ પણ સાંકેતિક (arbitrary) પદ્ધતિનો આશ્રય કરી તે પ્રમાણે પાનાં ગોઠવવાં પડશે. તે આપણે તેમાં વ્યવસ્થા કે પહેલાંની રચના ઉત્પન્ન કરી શકીશું. આવી રીતે

^૧ The Nature of Physical world—Sir Arther Eddington p. 78

૩૨૨.

હિંદુધર્મનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

નિર્સર્ગની જે અવ્યવસ્થા તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે તે દૂર કરવી હોય તો તે નિયમોનો કડક અમલ કરવાથી જ બની શકશે. જાતિબંધિષ્કારનો કડક નિયમ હોય તો જ પોતાના પિતા કે પિતામહનો ધંધો છોડી જવાની ચાલતા સુધી ઇચ્છા થશે નહિ. પોતાના આપદાદાથી ચાલ્યા આવેલા ધંધાવડે પણ જે નિર્વાહ ન ચાલી શકે તો, વ્યક્તિએ પોતાના થરથી નીચલા થરના ધંધા કરવા, ઉપરના થરના ધંધા ન કરવા, એવો મનુનો આશય દેખાય છે. અમે આ વિષે જે ચર્ચા કરી છે તેનું મનુના વાક્યો સાથે અંવાદીપણું છે કે નહિ તે જોવાથી મનુનું સમાજ-વિષયક આત્મોનું જ્ઞાન કેટલું ઉંડું હતું તેની ખાત્રી થયા વિના નહિ રહે વ્યક્તિ નીચેના થરનો ધંધો કરવા લાગે તો વૃત્તિસંકર થશે. પરંતુ વર્ણસંકર થશે નહિ, કારણકે પોતાની સ્ત્રી પોતાના થરથી ઉપરના થરની હોવી જોઈએ એવી માન્યતા તરફ માનવોની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ હોય છે. એ પ્રવૃત્તિ સુધરેલા કે પછાત બધા દેશોમાં જણાઈ આવે છે, તેથી વ્યક્તિ નીચેના થરમાં ધંધો કરવા લાગે તો વિવાહ પણ ત્યાં જ કરશે એમ લાગતું નથી. હિંદુધર્મશાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણોને જે ધંધાની પરંપરા કહી છે, તેજ ઉપલક્ષણથી સર્વ જાતિઓને લાગુ પડે છે.

મનુના મતાનુસાર બ્રાહ્મણોને હિતકારક એવા ધંધા કહ્યા છે. તે ધંધા કરી ઉપજવિકા થતી ન હોય તો ત્રૈવર્ણિકામાંથી જ પરંતુ પ્રથમ તેની જ નજીકના ક્ષત્રિય વર્ણનો ધંધો કરવાની છુટ આપી છે. ક્ષત્રિયોનું કર્મ રક્ષણ એટલે રાજસત્તા. એ જ રાજસત્તામાં બ્રાહ્મણોએ સ્થાન મેળવી લેવું જોઈએ, પરંતુ રાજસત્તા અને દ્રવ્યનો સંબંધ વંશનાશ સાથે છે તેનો વિચાર કરતાં બ્રાહ્મણોએ એવો ધંધો ન જ કરવો એ ઉત્તમ. રાજસત્તામાં સ્થાન મળવાથી ઉપજવિકા ઉત્તમ ચાલશે પરંતુ તે સર્વથા શુદ્ધ હશે જ એમ નહિ કહી શકાય. તેથી બનતા સુધી બ્રાહ્મણોએ તે વર્ણનાં કાર્યો કરવાં નહિ. આવા પ્રકારનાં કાર્યો કરનારા પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો ઇતિહાસમાં થઇ ગયા છે. પરંતુ

તેમને કોઈએ બહિષ્કૃત કર્યાનું અગર તેમનું વર્ણાન્તર થયાનું જણાયું નથી. મહાભારતના પાત્રો દ્રોણ, કૃપ અને અશ્વત્થામા એ સૌ બ્રાહ્મણ યોદ્ધાઓ હતા પણ આખા મહાભારતમાં એમને કોઈએ ક્ષત્રિય કહ્યાનો પુરાવો મળી આવતો નથી, તેમને બ્રાહ્મણો જ કહ્યા છે. તેનાથી ઉલટું જાતિથી હીન પરંતુ સદાચારસંપન્ન એવા વિદુરને બ્રાહ્મણ અગર ક્ષત્રિય પણ કહેલ હોય તેમ મળી આવતું નથી. એજ નિયમ જમદગ્ન્ય પરશુરામને પણ લાગુ પડે છે. જાતિ તો જન્મથી જ નક્કી થવાની. લોકસંખ્યાની કર્તૃત્વશક્તિ વિષે આંકડાઓ આગળ આપ્યા છે તે જોતાં એમ જણાશે કે બ્રાહ્મણવર્ગમાં પણ અતિશય હીન પ્રકારની કેટલીક વ્યક્તિઓ હોય છે, જેમનાથી ક્ષત્રિયવર્ણની વૃત્તિ પણ ન થઈ શકે તો તેઓ કોઈક કોઈક બ્રાહ્મણવર્ગમાં વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારે તો વાંધા જેવું નથી. મનુ કહે છે.

उभाम्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैशस्य जीविकाम् ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन व्रजयेत् ॥

इदं तु वृत्ति वैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विद्रूपणमुद्भृतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्धनम् ॥

અ. ૧૦ શ્લો. ૮૨, ૮૩, ૮૫.

‘બ્રાહ્મણ પોતાની જાતિના અને ક્ષત્રિય જાતિના એમ બંને વર્ણનાં કર્મો કરવાથી પણ જો પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે નહિ તો પછી બ્રાહ્મણે કેવી રીતે આજીવિકા કરવી ? (તેનો ઉત્તર એટલો જ કે), તેણે ખેતીવાડી તથા ગૌરક્ષણ કરીને વૈશ્યની આજીવિકાથી જીવવું.’

‘બ્રાહ્મણ અથવા તો ક્ષત્રિય, વૈશ્યની વૃત્તિથી આજીવિકા કરતા હોય તો પણ તેણે જેમાં ધણે ભાગે હિંસા સમાએલી છે તથા પરાધીન એવી ખેતીવાડીનો ધંધો પ્રયત્ન પૂર્વક તજી દેવો.’

૩૨૪

હિંદુઓનું સમાજવ્યવહાર

‘પ્રાહ્મણની તથા ક્ષત્રિયની પોતાના કર્મથી આજીવિકા ન ચાલે તો અને તેઓ પોતાની શાસ્ત્રોક્ત આજીવિકાનો ત્યાગ કરે તો તે અનેએ દ્રવ્ય વધારવા માટે (શાસ્ત્રોમાં) નિષેધ કરેલા પદાર્થોને છોડી દઇને વૈશ્યનો ધંધો કરવો.’

આ ઉપર ખતાવેલી પદ્ધતિ પરથી જોઈ શકાશે કે કોઈ પણ વર્ગની વૃત્તિ સંકૂચિત કરી નથી. દરેક વર્ગને કંઈક ને કંઈક નિયમો, સરતો વગેરે પાળવાનાં હોય છે જ. મુખ્ય પ્રણાલી એમ દેખાય છે કે શ્રેષ્ઠવર્ગ આપદર્મ તરીકે કનિષ્ઠાનો ધંધો કરશે તો પણ ચાલશે, છતાં પ્રાહ્મણોને વૈશ્યોની ઉપજીવિકાના બધા સાધનોનો અવલંબ કરવાની છુટ નથી, નહિ તો વૈશ્યોની વૃત્તિમાં પણ ધણજ ગોટાળા, અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. ક્યા ક્યા સાધનોનો અવલંબ કરવો તે મનુસ્મૃતિના દસમા અધ્યાયના ૮૫ પછીના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યું છે. મનુષ્યપ્રાણીની નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ ઝોછું કપટ કરી વધુ વેતન મેળવવાની છે, તેથી અધરો ધંધો છોડી તત્કાલ ફલદાયક થાય તેવા ધંધાનો અવલંબ કરવાની માણસને ઇચ્છા થાય છે બારબાર વર્ષો સુધી વેદાધ્યયન કરી અંતે એ ચાર આના મેળવવા કરતાં એકાદ વર્ષમાં સુતારકામ શિખી તેટલું જ અગર તેના કરતાં વધુ ધન મળતું હોય તો વેદાધ્યયન માટે કાણ પ્રવૃત્ત થશે ? હાલે સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ અને વેદાધ્યયનની શાળાઓ કેમ ઉજડ અનતી જાય છે ? વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોટાં મોટાં પારિતોષિકા મેળવનારા સંસ્કૃત પંડિતો ચાર ઋચાઓ પણ સ્વર સહિત બોલી શકશે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે. એકંદરે ધંધાનો આધાર વ્યક્તિની અભિરૂચિ પર રાખી શકાય નહિ. કારણ કે સહેલો ધંધો કરી વધારે પૈસા મેળવવાની વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ અનતી જાય છે. પરિણામે સુખોપભોગની લાલસા પણ વધે છે અને વ્યક્તિનું તેમજ સમાજનું જીવનાર્થ કલહ માટે જોઇતું ધૈર્ય પણ ઝોછું થતું જાય છે. પરંતુ તેઓ જ કપટદાયક વૃત્તિથી રહે તો પ્રતિપક્ષીઓને સહેજે જીતી શકે. પૌર્વાલ રાષ્ટ્રો વિષે એક અમેરિકન

લેખક કલ્વેરેન્સ પૉ કહે છે કે, 'દારિદ્રમાં અને કષ્ટમાં જીવન વ્યતિત કરવાથી માનવમાં એક પ્રકારની સહનશક્તિ વધે છે. એવી સહનશક્તિ જે રાષ્ટ્રોમાં વધી રહી છે, તે રાષ્ટ્રોમાં હાલે જગતની થવા લાગી છે; તેથી આપણને થનારો તેમનો વિરોધ પણ ધીમે ધીમે વધતો જશે, તે રાષ્ટ્રો પણ હવે શાસ્ત્રીય પ્રગતિનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે અને તુરતમાં જ વંશો (Races) વંશો વચ્ચે કલહ શરૂ થયા વિના રહેશે નહિ.'

We must face in increasing degree the rivalry of awakening peoples who are strong with strength which comes from poverty and hardship and who have set themselves to master and apply all our secrets in the coming world struggle for industrial supremacy and racial readjustment. [quoted by Dean Inge in his Outspoken essays series II pages 220-221]

સર્વ પ્રકારનાં દારિદ્ર અને કષ્ટો કંઈ હાનીકારક નથી હોતાં પરંતુ એકંદરે સમાજના બહુ સંખ્યાંક વર્ગમાં સુખની લાલસા વધતી જાય એ બિલકુલે જીવનશક્તિનું ઘોતક નથી. એવી લાલસા વૃદ્ધિ પામે એટલે વ્યક્તિ પોતાના સુખની જવાબદારી પોતાપરથી દૂર કરી ખીજ પર નાખે છે. પરિણામે 'જે જે સુખ સમાજમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે તે પોતાના કર્તૃત્વનું જ ફલ છે અને જે જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે સમાજરચનાના દોષને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ક્યાંય ખામી કે વૈગુણ્ય હોય તો તે સમાજરચનામાં જ, વ્યક્તિઓ તો હંમેશાં નિર્દોષ જ હોય છે !' આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ ફેલાય છે અને ફેલાવવામાં આવે છે. વ્યક્તિનું દુઃખ એ સામાજિક ઘટનાનું પરિણામ છે એવી માન્યતા લોકોના મગજમાં ધર કરી ખેસવાથી દરેક વ્યક્તિ પોતાના દુઃખના ઓસડ માટે સુધારણા સૂચવવા લાગે છે. પરંતુ વ્યક્તિનાં સુખદુઃખો પરસ્પર વિરોધી હોવાનું પણ

શક્ય છે. તેથી પરસ્પર વિરોધી વ્યવસ્થાઓ સમાજસુધારણાના નામ હેઠળ એકઠી થવા લાગે છે. ઉદાહરણાર્થ, મંદિરોના ઉત્પન્નો નક્કી કરી આપ્યાં છે, તેમના વિનિયોગ વિષયક હક્કોનો જ પ્રશ્ન હતો! હિંદુઓનાં મંદિરોમાં નક્કી કરેલાં ઉત્પન્નોના વિનિયોગ અચળ થતો નથી, તેથી તેમાં કંઈ પણ સરકારના હાથથી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એવા કાયદાઓ કાયદામંડળમાં પસાર થવા માટે આવે છે. ત્યારે ખીજી તરફ સાર્વજનિક પૈસાના વિનિયોગની બાબતમાં પ્રચલિત કાયદો અમારા ધર્મગુરુઓને લાગુ ન થાય એમ એક વિવક્ષિત વર્ગનું કહેવું છે. એક પંડિતે કન્યાઓનો વિવાહ ચૌદ વર્ષની અંદર થવો ન જોઈએ એવો અત્યંત મૂર્ખાઈ ભરેલો કાયદો કાયદામંડળમાં લાવી પસાર કરાવી લીધો.^૧ ત્યારે ખીજી તરફ એ જ કાયદો અમને લાગુ ન થવો જોઈએ એમ સનાતની હિંદુ અને મુસલમાન સમાજ કહેવા લાગ્યા છે! હિંદુઓના મંદિરોમાં-દરેક મંદિરોમાં અસ્પૃશ્યોને પ્રવેશ કરવા હરકત ન હોવી જોઈએ. એવો એક કાયદો એક નેતા કાયદામંડળમાં લાવે છે, ત્યારે હિંદુઓના બધા શંકરાચાર્યો, સર્વ પ્રાચીન મતવાળાઓ અને ઢુંકમાં કહીએ તો નેવું ટકા હિંદુ-સમાજ એ કાયદોનો વિરોધ કરે છે. ગમે ત્યાં આભાસિક દુઃખો ઉત્પન્ન કરી તેને નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ સમાજસુધારણા નથી. જગતનાં સર્વ દુઃખો, સર્વ પાપો, સર્વ કષ્ટો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નર્યો છોકરવાદ જ છે. વ્યક્તિનું સુખ ક્યાંય પણ વ્યક્તિબાહ્ય છે અને વ્યક્તિની બાહ્ય સ્થિતિ સુધરે એટલે તે વ્યક્તિ સુખી થશે, એવા પ્રકારની બેજવાબદાર કલ્પનાઓ જો કાયદો કહેવા લાગે તો સમજવું કે સમાજના હિતકારક કે અહિતકારક એવા એક નિયમનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ; આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની નૈતિક બાબતોમાં અભિરૂચિ શું છે એ જોઈ નીતિના

૧ હરિવલ્લાસ સારડાનો કાયદો-‘ શારદાબીલ ’; Report—age of consent Committee.

નિયમો નક્કી કરવાની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ ભૂલભરેલી છે. નીતિનું કાર્ય એ પ્રકારનું છે, એક હિતકારક અભિરૂચિની વૃદ્ધિ કરવી અને બીજું અહિતકારક અભિરૂચિની વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ કરવું—આ બંને કાર્યો કરવા માટે જ નીતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હિતકારકત્વ કે અહિતકારકત્વ નક્કી કરવાનું કામ અભિરૂચિનું નથી. અભિરૂચિ તો ‘સુખ’ અને ‘અસુખ’ એટલું જ માત્ર સમજી શકે છે. વ્યક્તિને અને ઘણી વખત આખા સમાજને અભિરૂચિનું હિતકારકત્વ સમજાવું નથી તેથી જ કેટલાક સમાજો સૃષ્ટિમાંથી નાશ પામ્યા છે. જે સમાજોનો નાશ થયો તેઓ પોતાની અભિરૂચિ પ્રમાણે વર્તતા હતા. એટલા માટે જ પ્રથમથી જ હિત શામાં છે એ સમજી સમાજરચના કરવી જોઈએ, કે જેથી હિત અને સુખ પરસ્પર પૂરક બની રહે. ધર્મ કે હિત અને સુખ એ બંને વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન થાય અને અભિરૂચિની પ્રવૃત્તિ સુખ તરફ થાય તો અભિરૂચિમાં ફેરફાર કરવાનો પણ ધર્મમાં નહિ. ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે, ‘યો હિ ચં પ્રતિવિધીયતે સ તસ્ય ધર્મઃ ન યઃ યેન સ્વનુષ્ટાતું શક્યતે ચોદના લક્ષણત્વાદ્ધર્મસ્ય ।’ આત્મચુદ્ધિને મુખ્ય પ્રમાણોમાંનું એક પ્રમાણ માનનારા આધુનિકાએ અમે ઉપર કહેલી બાબતોનો થોડો વિચાર કરવો જોઈએ એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. આત્મચુદ્ધિ? પ્રમાણ કહ્યા પછી તેમાં ઉત્પન્ન થતી અડચણોમાંથી મુક્ત થવા માટે સુખોના પ્રકાર કહી તેનું વર્ણન કરવા કરતાં તે પ્રામાણ્યની યોગ્યતાનો જરા દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરવો એ જ વધુ ફાયદાકારક નિવડશે. વ્યક્તિનું દુઃખ એ જ સમાજરચનાનું પરિણામ છે, એવા મતનો સમાજમાં એક વખત પ્રસાર થયો, એટલે સમાજના નિયામક બધા વિધિનિષેધો નષ્ટ થાય છે અને સમાજ વ્યક્તિપ્રધાન સ્થિતિ જેવી વિનાશક સ્થિતિ તરફ ધીમે ધીમે ધસડાવા લાગે છે. કોઈ પણ

૧ ધર્મસ્વરૂપ નિર્ણય-તર્કતીર્થ કોકળે.

૩૨૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સમાજમાં એવો કયો નિયમ છે કે જે નિયમ કોઇક ને કોઇક વ્યક્તિને અડચણ રૂપ નથી થતો ? નિયમોનું સર્જન વ્યક્તિનું નિયંત્રણ કરવા માટે જ થયેલું હોય છે, તેથી તે નિયમો સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્તિને રૂચશે નહિ ! વ્યક્તિ એ જ સમાજશાસ્ત્રનું ધ્યેય નિશ્ચિત થયા પછી વ્યક્તિને સમાજ વિષે કોઇ પ્રકારનું અભિમાન નહિ રહે. વ્યક્તિને સુખ (હિત ? નહિ. હિતાહિત સમજવા જેટલી લાયકાત બહુ જ થોડા લોકોમાં હોય છે) જણાશે તો જ તે સમાજમાં રહેશે, નહિ તો સમાજના નિયમોનું વિના સંકોચે ઉલંઘન કરશે. તે જ વ્યક્તિ સમાજ-શાસ્ત્રની સાચી અગર કાર્પનિક ભૂલોની અપ્રસ્તુત યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરી તેમનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરે છે. ખુબી એ છે કે વળી ઉપરથી હિંદુસમાજમાં સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી એવી ફરિયાદ પણ તેઓ જ કરે છે; એ કંઈ સમજાતું નથી. તમે જે યાદીઓ પ્રસિદ્ધ કરો છો તે એમ જ બતાવે છે કે આ સમાજવ્યવસ્થામાં કોઇ પણ વ્યક્તિને સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ; તો પછી હિંદુસમાજ જેનું અભિમાન લઇ શકે એવો એકપણ નિર્દોષ આચાર શોધીને તેની સામે મૂક્યો છે ખરો કે જે હિંદુઓને અભિમાનરૂપદ થાય ? ધર્મવિષયક જે ચળવળો થઇ અને આજ સુધી જે વાહમય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં તો અમને આવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ મળી આવતો નથી. ખરું અને ત્રિકાલાબાધિત સત્ય એ છે કે સામાજિક દોષો હંમેશાં આંખ સામે રહે એ સર્વસાધારણ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી. અમુક પદ્ધતિમાં સુધારણા કરવી હોય ત્યારે તે પદ્ધતિ પર સરખા આધાતો કર્યા કરવા એ એક જ સમાજસુધારણાનો માર્ગ થઇ બેસે છે અને સમાજની વ્યક્તિઓનું માનસ પણ આવું જ બને છે. પરિણામે અડગ નિશ્ચય બતાવવાનો પ્રસંગ આવે છે તે પ્રસંગે જ બરાબર વ્યક્તિ તેવો અડગ નિશ્ચય બતાવી શકતી નથી. પછી સર્વસાધારણ સુધારણાનું આધ-

૧ 'We are governed by high graded morons,' Dean Inge. 'આપણા ઉપર શ્રેષ્ઠ પ્રકારના ગાંડાઓનું શાસન છે.'

અન્ય વિચાર

૩૨૬

કારણ જે સમાજની ઉત્સાહવૃત્તિ તે પણ નષ્ટ થઈ ગય છે, અને તેને ઠેકાણે નિરૂત્સાહ, કળ્યા કરવાની વૃત્તિ વગેરે દુર્ગુણો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આજે હિંદુસમાજમાં એક બ્રાહ્મણમતિ બાદ કરતાં બીજા બધાઓએ પોતપોતાના જુદા જુદા સંઘો સ્થાપન કર્યા છે કે નહિ તેનો વિચાર વાંચક પોતે જ કરી લે. મુંબઈ ઇલાકામાં મરાઠાવર્ગને કાયદામંડળમાં પોતાનો જુદો પ્રતિનિધિ મોકલવાની આવશ્યકતા જણાઈ; ત્યારે શું એ વર્ગ આખા હિંદુસમાજનું હિત કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે એમ સમજવું; પરંતુ આવું પરિણામ ન આવે તો જ આશ્ચર્ય કહેવાય! કોઈ પણ દષ્ટિથી જોશો તો પણ હિંદુસમાજના મનાતા દોષો (તે સાચા દોષો નથી એ ખતાવવાનો તો આ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ છે) આગળ કરી તેનો પ્રસાર કરવાનો પ્રયત્ન એટલે હિંદુસમાજનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરવાનું જણે કાવત્રું જ રચાયું ન હોય એવો ભાસ થાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશકો આવે અને એ જ યાદીનો પાઠ કરે, મુસલમાન મૌલવી આવે અને એ બાબતોનું પુનરુચ્ચારણ કરે, બહેરામજી મલખારી જેવા પારસી ગૃહસ્થો પણ એમાં જ માથું મારે, યુરોપીયન રાજકર્તાઓ પણ એજ દોષ ખતાવી અમારા 'જંગલી' પણાપર દયા દાખવે, અને ઉંડા દુઃખપૂર્ણ નિશ્વાસો નાખે. જેની સાથે સુતક પાળવા જેટલો પણ સંબંધ કે સગપણ નથી એવી મીસ મેયો^૧ જેવી ઉચ્છ્રંબલ અને બેજવાબદાર લેખિકાએ પણ એ જ યાદી તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરી હેયાફાટ આક્રંદ કર્યું છે, અને અન્તે અમારામાંના જ કેટલાક સ્વસ્તુલનિરમિલાષઃ સ્વિદ્યસે લોકહેતોઃ।^૨ એવી વૃત્તિનો ડોળ કરી આ બાબતનો ઉત્સાહભેર સ્વીકાર કરે છે. હિંદુઓના એકાએક નિવેકાદિ સ્મશાનાન્ત^૩ આચાર જીલ-

૧ Mother India—Miss Katharine Mayo.

૨ શાકુંતલ—કાલિદાસ.

૩ મનુ.

ભરેલા છે એ પ્રકારનો એક જ ધ્વનિ—(શંસ્લાન્ ક્ષ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્) આ બધા સંજ્ઞાઓના મુખારવિદ્ધમાંથી નિકળ્યા પછી ત્રયાણાન્ ધૂર્તાણામ્ । એ ન્યાયે હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ છોડી દે તો એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. હવે તો ઉપરના શંખધ્વનિમાં તર્કતીર્થ, વેદાન્ત વાગીશ, મહામહોપાધ્યાય વગેરે રત્નો પણ પોતાના સ્વરો સુંદર રીતે પુરાવા લાગી ગયા છે. સો હિંદુ મહાસભાઓને અને બસો દાઢીવાળા નેતાઓને આ કાર્યમાં જરાપણ યશ નહિ આવે. પણ આ ઉપરના લોકોને લીધે હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ છોડશે એ વાત નક્કી છે. કારણ આજ ધર્મવિધ્વંસક નેતાઓએ આજ સુધી જાતીય—એટલે સંઘટિત આચારોનો ઉપહાસ જ કર્યો છે અને હજુ પણ કરે છે. એ વિષ્વક્ષ—અશ્રદ્ધાશ્રી વિષ્વક્ષ આપણે જ પોષ્યું છે. તો હવે હાથપગ ધસીને શું વળે તેમ છે ? રાંડયા પછીનું ડહાપણ નિરર્થક છે !

જીવનવૃત્તિ અને આચાર વચ્ચેનો ફરક યાતાવી તે ખેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ચાર પર્યાયો અમે આગળ કહી ગયા છીએ. તે પ્રમાણે આચારો કાયમ રાખી ધંધાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં માત્ર આપદ્ધર્મ તરીકે (સુખોપભોગ માટે કે થોડો વધારે ફાયદો થાય તે માટે નહિ) ઉપરના થરની વ્યક્તિઓ નીચેના થરના ધંધાઓ કરે તો તેમાં કંઈ હરકત નથી એવો પ્રાચીનોનો મત દેખાય છે અને એ સમાજશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય જ છે. આવી રીતે જો કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોને વૈશ્યોના ધંધા (આચાર નહિ) કરવાની છુટ આપી છે, છતાં તેમને બધા બ્યવસાયોમાં હાથ નાખવાની રજા નથી આપી.

બ્રાહ્મણવર્ગ પછી ક્ષત્રિયવર્ગનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષત્રિયોના ધાર્મિક આચાર જોઈએ તો યજ્ઞ, અધ્યયન અને જ્ઞાન મનાયાં છે. આ ત્રણે ખર્યાળ આપતો છે. પરંતુ ખર્યા આવક વિના થઈ શકે નહિ; ત્યારે સ્મૃતિનો અર્થ કરનારા

૪

ક્ષત્રિયોના આચાર

આધુનિક સભ્ય ગૃહસ્થોને પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે કે, ' ધાર્મિક કે સામાજિક આચાર અને જીવનવૃત્તિ માટે ધંધો એ અને વચ્ચે તમને કંઈ ભેદ લાગે છે કે નહિ ? ' ઉપર કહ્યા ત્રણ આચારોનું પરિપાલન કરવા દ્રવ્યની જરૂર ખરી કે? ક્ષત્રિયોને પણ જીવનયાત્રા માટે ધનની આવશ્યકતા હોય છે, તેઓ માત્ર વાયુ ભક્ષણ કરી રહી શકતા નથી. અહીં ક્ષત્રિયો કાને કાને કહેતા, અને ક્ષત્રિય એ કાષ્ઠક જાતિ હતી કે શું, અને હાલ છે કે શું એનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઇતિહાસ સંશોધક રાજવાડેના મતાનુસાર^૧ ચાતુર્વર્ણ્યની અંદર ક્ષત્રિય એ એક સમૂહ હતો. તેઓ પાછળથી કહે છે કે, ' આ બ્રાહ્મણ નામના આર્ય લોકોને પામીરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં (Plateau) રક્તવર્ણી બીજા એક પ્રકારના લોકો મળ્યા. રક્તવર્ણી લોકો શૌર્યમાં સિંહ જેવા, કૌર્યમાં વરૂ જેવા, કજ્યાખેર વૃત્તિમાં કુકડા જેવા અને સહનશક્તિમાં કુતરા જેવા હોઈ શુદ્ધિમાં જરા મંદ હતા ' એતરેયારણ્યકારોએ તે ક્ષત્રિયોને વ્યાઘ્રોની ઉપમા આપી છે. ' ક્ષત્રં વા ઇતદ્ આરણ્યાનાં પશૂનાં વ્યાઘ્રઃ ' આ મંદ શુદ્ધિના રક્તવર્ણી લોકો પર તીવ્ર શુદ્ધિના, શુકલવર્ણના લોકોની ઉંડી છાપ ખેડી, અને વેદ સાહિત્યમાં બ્રહ્મક્ષત્ર નામક જગ-પ્રસિદ્ધ દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થયું. ચાતુર્વર્ણ્યના બહાર પણ આયુધજીવી સંઘો હતા જ ચાતુર્વર્ણ્ય બ્રહ્મક્ષત્રિય (આયુધજીવી સંઘ) પર્યું, અસુર ઇત્યાદિ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા. આ બધા આયુધજીવી સંઘોને પાછળથી ક્ષત્રિય (Feudal barons) એ શબ્દથી સંબોધવા લાગ્યા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે, તેથી ' ક્ષત્રિયસ્ય રક્ષણમ્ ' ^૨ એ નિયમ કહ્યો છે. ક્ષત્રિયોએ રાજ્ય મેળવી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. પ્રજાનું અને ધર્મનું રક્ષણ એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ.

આ પદ્ધતિમાં રાજસત્તા એકમુખી હતી. સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર

૧ રાધામાધવવિલાસચંપૂ પ્રસ્તાવના-વિ. કા. રાજવાડે.

૨ મદુ.

૩૩૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ન હતી. હાલની કલ્પના જોઈએ તો રાષ્ટ્ર એ સૌથી મોટું ધ્યેય અને રાજસત્તા એ અધિકારનું સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન ગણાય છે. પ્રાચીન હિંદની રાજસત્તા સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર ન હતી તે રાજસત્તાનું શાસન કરનારી અવ્યક્ત એવી એક 'ધર્મ' નામની સંસ્થા હતી, ધર્મ અવ્યક્ત હોવાથી રાજ કે રંક સર્વના મન પર ઘણી ઝડપથી અને ઉંડી છાપ પડે છે. રાજસત્તા ધર્મમાં ક્ષત્રિયની ઉપજીવિકા હોય છે. પછી જે રાજસત્તા મેળાવે તે રાજ; છતર રાજ્યો કરતાં તેઓ વાંશિક દષ્ટિએ ભિન્ન હોય તો પણ વિવાહ સંબંધ કરતા. આ સંકર અને યુક્તનું નૈસર્ગિક પરિણામ। આ જ કારણોથી ક્ષત્રિય વર્ણ અગર જાતિ નિર્માણ થઈ જ નથી. ક્ષત્રિય વર્ણની જે જાતિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તે બધી યુક્તનાં ધોર પરિણામની ભોગ બની. મનુ કહે છે,

શનકૈસ્તુ ક્રિયાલોપાદિમાઃ ક્ષત્રિયજાતયઃ ।

વૃષલત્વં ગતા લોકે બ્રાહ્મણાદર્શને ચ ॥

પૌન્ડ્રકાશ્ચૌડ્રવિડાઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદાઃ પહ્લવાઃ ચીનાઃકિરાતા દરદા સ્વશાઃ ॥

અ. ૧૦ શ્લો. ૪૩, ૪૪

‘ પુંડ્ર, ઉડ્ર, દ્રવિડ, કંબોજ, યવન, શક, પારદ, પહ્લવ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખશ દેશના ક્ષત્રિયો ધીરે ધીરે ધર્મની ક્રિયાઓ તજી દેવાથી તથા શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરનારા બ્રાહ્મણોનો સમાગમ નહિ થવાથી વૃષલપણાને પામ્યા હતા.’

આમાંથી બધાનો ઇતિહાસ કહી શકાય તેટલો અવકાશ નથી. શક એટલે સીથિયન વંશ આજે અસ્તિત્વમાં હોય એમ જણાતું નથી. સર હર્બર્ટ રીસ્લેએ શકોની વાંશિક છાપ કેટલાક હિંદુલોકોમાં દેખાય છે એમ અતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. પહેલી વાત એ કે રાજસત્તા અગર રાજતુલ્ય સત્તા અમલમાં લાવનારા લોકો એક વંશના હોતા નથી પરંતુ અધિકાર સાધર્મ્ય

અન્ય વિચાર

૬૩૩

પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ અંદર અંદર વિવાહાદિ સંબંધ કરે છે. આવી રીતે થતા સંકર ઉભાદક વિવાહનું ફળ તેમને પ્રાપ્ત થાય જ છે. સિવાય ક્ષત્રિય લોકોને યુદ્ધ પ્રિય હોય છે, તેથી પણ તેમનો નાશ થાય છે. અંગ્રેજોનું રાજ હિંદુસ્તાનમાં થયા પહેલાં એ દેશ આંતર-વિગ્રહથી ત્રાસી ગયો હતો. આ પ્રકારનું એક વિધાન ધણે ઠેકાણે સંભળાય છે. અહીં એક વસ્તુ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જે પ્રકારનાં યુદ્ધો હિંદુસ્તાનમાં થતાં હતાં તે પ્રકારના યુદ્ધમાં આખીને આખી લોકસંખ્યા ભાગ લેતી નહિ. સમાજમાં શ્રેષ્ઠ મનાએલા રાજાઓ, સરદારો અને તેમની સેનાઓ, આ બધાની અંદર જ જે કંઈ ગોટાળા થતા હશે એટલા જ. યાકી સર્વ સાધાગણુ સમાજ પોતાની નૈસર્ગિક રહેણીથી ક્યારે પણ વિચલિત થતો નહિ. બીજી આગત એ કે જે પ્રકારની લડાઈઓ હિંદુસ્તાનમાં થતી તે પ્રકારની લડાઈઓ કરનારા વર્ગને નૈસર્ગિક ચુંટણીની દૃષ્ટિએ થોડી હિતકારક થઈ શકતી હતી. કારણકે તે લડાઈઓમાં શૌર્ય, ધૈર્યોદિ ગુણો શરીરશક્તિ પંચેન્દ્રિયોની સહન કરવાની શક્તિ વગેરે ગુણોની કસોટી થતી, પરંતુ એકંદરે લડાયકવર્ગના ભાગ્યમાં અંતિમ નાશ જ છે એની કલ્પના આવી શકે, તે માટે યુદ્ધના પરિણામોનો વિચાર કરીએ પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે માનવોનો એક સંઘ બીજા સંઘ પર હલ્લો કરતો ત્યારે જે સંઘની વ્યક્તિઓમાં, ધૈર્ય, ઉત્તમ દૃષ્ટિ, તેજસ્વિતા, ધૂર્નતા, શારીરિક શક્તિ અને ચીવટ વગેરે ગુણો વધારે પ્રમાણમાં હોય તે સંઘ વિજયી બનતો. આ પદ્ધતિમાં નૈસર્ગિક ચુંટણીના તત્વોનો થોડો ઉપયોગ થતો. સમાજની અમુક એક સ્થિતિ સુધી આવું યુદ્ધ હિતકારક હોય છે, અને આવા યુદ્ધોથી સમાજમાં કંઈક વિવક્ષિત ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. વૉલ્ટર બેન્જામીન? કહે છે કે “ યુદ્ધથી શૌર્ય, સત્યવાદિત્વ, આજ્ઞાપાલન, કડકસીસ્ત વગેરે ગુણો અમુક એક વિવક્ષિત પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ગુણો સમાજજીવનનો પોષક જ હોય છે.” પરંતુ યુદ્ધશાસ્ત્રમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય છે, તેમ તેમ યુદ્ધ

એ નૈસર્ગિક સુંદર્યોનું સાધન બનતું મટી, હાલે શ્રેષ્ઠ લોકોનો રીતમર નાશ કરવાનું એ એક ચોક્કસ સાધન માત્ર બની રહ્યું છે. જે સમાજમાં કે રાષ્ટ્રમાં, ઉંમરમાં આવેલી દરેક પુરૂષ વ્યક્તિએ લશ્કરી શિક્ષણ લેવું જ જોઈએ એવો નિયમ હોય અગર કરવામાં આવે તો તે સમાજમાં પણ લશ્કરી ધંધા માટે જે પુરૂષો સુંદરતા હોય છે, તેમની વૈદ્યકીય તપાસણી કરી જે શરીરે સર્વ ઇંદ્રિય સુદૃઢ હશે તેમની જ સુંદર્યો કરવામાં આવશે, જેમની દૃષ્ટિ નખળી હશે, જેમનાં શરીર રોગી અગર દુર્બલ હશે અગર કોઈ પણ શારીરિક કે માનસિક દોષોથી મુક્ત હશે તેઓ બાદ થઈ જશે. જેઓ ખડતલ અને શરીરે સુદૃઢ હશે તેઓ જ યુદ્ધ માટે લાયક ગણાઈ સુંદરતા જશે. આ બાબતોનું એકંદરે સમાજ પર શું પરિણામ થાય છે, તે જોઈએ. આવા ટાળેલા પુરૂષો જે ત્રણ વર્ષ સુધી કોઈ પણ ધંધામાં ધ્યાન આપી શકશે નહિ અને કોઈ પણ સરકારને આટલું મોટું પગારદાર ખંડુ સૈન્ય રાખવું અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શક્ય નથી, તેથી આ બધાઓનું લશ્કરી શિક્ષણ પુરૂં થયા પછી તેમને જીવનાર્થ કાર્મ પણ ધંધો સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ સમાજ નીતિપ્રધાન સ્થિતિમાંથી અર્થ-પ્રધાન સ્થિતિ તરફ જતો હોવાથી એકાએક અર્થોત્પાદક ધંધાઓમાં ખેંચાખેંચ થતી જણાશે. આ લશ્કરી શિક્ષણ માટે ગયેલા પુરૂષોએ જે ત્રણ વર્ષો ગુમાવ્યાં, તે દરમિયાન બીજી કોઈ શરીરશક્તિથી દુખળી વ્યક્તિઓ બીજા ધંધા પણ શોધી લે છે. એટલે આ પુરૂષોને ધંધામાં પ્રવેશ કરી પગભેર થવામાં ધણો જ વખત લાગે છે. જેઓ એ ધંધામાં પહેલાં પગભેર થઈ ગયા છે, તેઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ જેતાં જલદી વિવાહ કરી શકશે. આવા લશ્કરી શિક્ષણ માટે નાલાયક ગણાયલા લોકોની સંતતિ દરપેટીએ વધુનેવધુ સિલક રહેતી જશે. સાર્વત્રિક લશ્કરનું શિક્ષણ દેનારાં રાષ્ટ્રો તાત્કાલિક યુદ્ધમાં બળવાન દેખાય છે પણ એક એ પેઠીઓમાં તેમની શી સ્થિતિ થાય છે તે એક નાનું બાળક પણ કહી શકશે અને એ જ બાબત મુત્સદ્દીઓને

સમજતી નથી. ખરી હકીકત એમ છે કે એક જ પ્રકારની સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ આપવાનું કેમ પણ સ્થિતિમાં હિતકર નથી આ લશ્કરી શિક્ષણની બાજગડમાં ઉત્તમ શરીર અને તેની સાથે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિના લોકો પડવા લાગે એટલે તે સ્થિતિમાં હજી કેટલી હાની થશે એની કદપના વાચક પોતે જ કરી લે. વિવાહનું વય વહેલું હોય તે પુરુષોને સ્ત્રી પણ નાની વયની જ મળે છે. વિવાહ બાલવયમાં થવો એ સ્ત્રીનાં ફલદાયિકત્વને (Fecundity) પોષક હોય છે. ત્રણ વર્ષો સુધી બીજા લોકો ધંધામાં સારી રીતે જમવાથી તેઓ જલદી વિવાહ કરી શકે છે. પછી આમ પછાત રહેલા અને ધંધામાં સ્થિર થયેલા વર્ગની સંતતિની સંખ્યામાં તદ્દન થોડો થોડો ફરક પડતો જાય અને આવી સ્થિતિ થોડી પેઠીઓ રહે તો શ્રેષ્ઠ પ્રજાનો તરત જ નિષ્પાત થાય છે. આ વખતે મુત્સદીઓના કરેલા કાયદાઓનો, નીતિશાસ્ત્રોનો વ્યાખ્યાનોનો, અર્થશાસ્ત્રોનાં અર્થ-શૂન્ય ગણ્યાઓનો-કોઈનોય રાષ્ટ્રને નાશમાંથી બચાવી લેવા માટે તલ-ભાર ઉપયોગ થતો નથી. ધારો કે સમાજમાં જ્યાં શ્રેષ્ઠ પ્રજાનાં તેત્રીસ આબકો જીવે છે અને તેમાં જ કનિષ્ઠોના ત્રીસ આબકો જીવવા લાગે છે અને આ જ વસ્તુસ્થિતિ અનેક પેઠીઓ ચાલુ રહે તો લગભગ તેત્રીસ પેઠીઓમાં કનિષ્ઠ પ્રજાની સંખ્યા શ્રેષ્ઠ પ્રજાની સંખ્યા કરતાં બમણી થશે. પરિસ્થિતિ વિષે ગણ્યાં લાંકનારા પંડિતોએ યુરોપીઅન સમાજમાં અને તેમની સંસ્કૃતિ અંશતઃ પ્રહણ કરનારા લોકોએ અમારા સમાજમાં આજ શું ચાલી રહ્યું છે એની જરા તપાસ કરવી જોઈએ. પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ અને તેમાંથી નીકળનારાં તાત્વિક અનુમાનો શાં છે તે અમને મહેરબાની કરી કહે. ઠીક, એકંદરે સાર્વત્રિક લશ્કરી શિક્ષણથી સમાજની લાયકાત ઓછી થશે, વધશે નહિ. માટે જોમને આખો સમાજ યુદ્ધપ્રિય બનાવવો હોય તેઓથી રાષ્ટ્ર ચિરંજીવી બનાવી શકાશે નહિ.

આ અપ્રત્યક્ષ એટલે કાલાન્તરે દેખાનારું પરિણામ થયું. તાત્કાલિક

પરિણામ પણ તેટલું જ ભયંકર છે. અમે ઉપર કહ્યું જ છે કે યુદ્ધ માટે સુંદરણી મજબુત પ્રકૃતિના લોકોની જ કરવામાં આવે છે અને યુદ્ધમાં માર્યા જનારા પણ તે જ વીર પુરૂષો હોય છે. યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં ભદ્ર નારાયણ^૧ કહે છે,

‘ इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिनः ।

व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥ ’

‘મતલબ કે ટાંટાખોર લોકોરૂપી જંગલ જે પૃથ્વીને ભાર રૂપ હતું તે જરા સાફ થઈ જશે.’ હિંદુસ્તાનમાં તો યુદ્ધ પરિણામના આંકડા ગણતરીવડે દાખલાઓથી આપી શકાય તેમ નથી, પરંતુ યુરોપીયન રાષ્ટ્રોમાં આવા પ્રકારના આંકડાઓ આપવાની વ્યવસ્થા થઈ ગયેલ છે. હિંદુસ્તાનમાં અત્યાર સુધી પણ યુદ્ધ કંઈ ઐઝોના સંહારનું યંત્ર બન્યું ન હતું, જ્યારે યુરોપમાં પ્રથમથી જ ઐઝોના સંહારનું યંત્ર બન્યું છે અને હજુ પણ તેમજ બને છે. એ જ યુદ્ધ પદ્ધતિ આપણી તરફ પણ પ્રસરતી જશે. આ યુદ્ધ પદ્ધતિમાં ભયંકર મારક શક્તિ છે અને તે શક્તિ હસ્તગત કર્યા સિવાય આ યુગમાં કોઈ પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો નિભાવ થાય તેમ નથી તેથી યુરોપની સ્થિતિ જોઈ થોડા ધણા નિયમો કરી શકાશે. યુરોપના ઉપલબ્ધ આંકડા પરથી દેખાય છે કે ઇ. સ. ૧૭૮૯ થી એટલે ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિના આરંભ-કાલથી કરી ઠેક ઇ. સ. ૧૯૧૩ સુધી જે યુદ્ધો થયાં તે સર્વ યુદ્ધોમાં એકંદરે આશરે એ કરોડ દસ લાખ સિપાઈઓ માર્યા ગયા આ સર્વ લોકો જે પિંડ દષ્ટિએ દુર્બલ હોત તો પ્રગતિની દષ્ટિએ સાફ જ થયું એમ બેધડક કહેત. પરંતુ આપણાથી તેમ કહી શકાશે નહિ. આ સિવાય યુદ્ધ વડે રાષ્ટ્રની જે કફેડી સ્થિતિ થાય છે તે સામાન્ય સમાજમાં પણ મૃત્યુ સંખ્યાનું પ્રમાણ વધે છે. આવી રીતે યુદ્ધથી સાર્વત્રિક સંહાર જ થાય છે. હવે પછી જે યુદ્ધો થશે તે સંબંધી તો

૧ વેળીસંહાર.

અન્ય વિચાર

૩૩૭

પછી બોલવાનું જ શું ? તેમાં રાસાયનિક દ્રવ્યોનો ઉપયોગ ખુબખુબ વધતો જશે. હવે રાષ્ટ્રમાંની કોઇ પણ વ્યક્તિ લડાઇના ક્ષેત્રથી બહાર રહી શકશે નહિ.

“ There are those who say that in the next great war no body will be allowed to be neutral.”^૧

યુરોપની બહાર યુદ્ધપ્રિય લોકોએ કેટલો કાળો કેર વર્તાવ્યો છે, તે સંબંધી થોડીઘણી માહિતી ઉપલબ્ધ છે. તે માહિતીના આધારે થોડું દિગ્દર્શન કરીએ. હિંદુ અને ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓ બાદ કરતાં ખ્રીસ્ત ધર્મ લોકોની યુદ્ધપદ્ધતિ જંગલી છે. હિંદુની પદ્ધતિમાં રાજ્યને શરણાગતનું રક્ષણ કરવું, નિઃશસ્ત્ર પર, નાશી જનારા પર અને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં ભાગ ન લેનારા પર પ્રહાર કરવો નહિ, તેમજ લડાઇમાં હથિયાર પડી ગયેલા પર અને ધાયલ થયેલા પર, શસ્ત્ર પ્રહાર કરવો નહિ, એવો નિયમ છે. આ નિયમો કેટલી ચીવટથી પળાતા હતા એની સાક્ષી મહાભારતનું ધર્મયુદ્ધ, રજપુત^૨ લોકોનો ઇતિહાસ, અને નેપાલ^૩ના યુદ્ધનો ઇતિહાસ પુરે છે. આવાં સ્થળ-કાળદષ્ટિએ અત્યંત વિભિન્ન પરિસ્થિતિમાં થયેલાં યુદ્ધો, ઐતિહાસિક વર્ણનો વાંચીએ તો પણ યુદ્ધધર્મનું પાલન સહેજે ધ્યાનમાં આવશે. પરંતુ ખ્રીસ્ત સમાજોમાં આ નિયમો હોવા છતાં તેમનું કડક પાલન થયું અમને જણાયું નથી. કુરાન કહે છે કે “ ધર્મપર શ્રદ્ધા ન રાખનારા લોકો સાથે સતત લડતા રહો. તેમની સાથે કઠોર હૃદયથી વર્તો, કારણ તેમના નશીબમાં નરક છે. અને તે પ્રવાસ દુઃખમય

૧ Scientific Outlook—Russel; The next war—Major Axal Bralt quoted by Russel.

૨ Annals and antiquities of Rajasthan—James Todd.

૩ The rise of Christian Power in India—B. D. Basu.

થવો જોઈએ. પરમેશ્વર અને તેના પેષિત વિરુદ્ધ જે હાથ ઉગામે તેનો વધ કરવો અગર તેમને કુસ પર ચડાવવો એ જ અક્ષિસ તેમને મળવી જોઈએ. કાંઈ નહિ તો એક બાબુનો હાથ અને બીજી બાબુનો પગ તો જરૂર તોડી નાખવો જોઈએ.”

Mohammed in koran enjoins no mercy to unbelievers; “Fight strenuously against unbelievers and heretics and be stern to them; for their fate is hel and an evil journey shall it be. The reward of those who fight against God and his prophet is to be setaughtered and eveccified or to have their hands and feet cut off on alternat sides.”

The christian Ethics and Modern Problems—Dean Inge
Page 315

આ ઉપદેશ કુરાનમાં છે કે નહિ, તેનો ઉપયોગ મુસલમાનોએ કર્યો છે કે નહિ અને હજુ પણ સામાન્ય મુસલમાનોની કલ્પના આવી જ હોય છે કે નહિ, તેનું જરા જાહેરમાં સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે એવી અમારી મુસલમાન બંધુઓને વિનંતિ છે. (શ્રી. કનૈયાલાલ ગોખાલાનેવામાં આવે તો કૃપા કરી એ માહિતી અમને આપવી) આવા પ્રકારના લોકોને પ્રેમથી અને નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારથી પોતાની તરફ વાળી લેવાનો એક પ્રયોગ અહીં એક મહાપુરૂષે કર્યો હતો, તે પ્રયોગનું પરિણામ શું આવ્યું તે હજુ પ્રસિદ્ધ કર્યું નથી. ઠીક, એન્ટીલાના હુજોએ, ચંગીઝખાનના મોંગોલોએ અને તૈમુરલંગના તાર્તરીઓએ જુદા જુદા લોકો પર જે જીલમો કર્યા છે તે સમાચર ખડાં કરે તેવા છે. એકલા તૈમુરલંગે લગભગ પચાસ લાખ લોકોની કતલ કરી હતી એમ ગીબન કહે છે. આવા પ્રકારના યુદ્ધોની માહિતી આપ્યા કરીએ તો એકાદ ગ્રંથ જ થશે. પણ ગુણવિશિષ્ટ જે યુદ્ધ તેને અનુમોદન આપનારી કાંઈ એકાદ એ વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ નથી. યુરોપમાં જોઈશું તો વોલ્ટેઅર, ફ્રાન્સનો એન્સાયકલોપીડીઆનો લેખક

રૂસો, કાંટ, બે-થંબ વગેરે તત્વવેતાઓ યુદ્ધના વિરોધી છે. જ્યારે હેગેલ, રસ્કીન અને નિત્શેને યુદ્ધ પ્રિય છે. બેકનના યુદ્ધ વિષેના ઉદ્ગારો ટ્રીશુ અને બર્ન હાર્ડીના ઉદ્ગારોની તોલના જ છે. એકંદરે લડાઇની આબુ પકડી રાખનારા મહાન પુરૂષોની મંખ્યા કંઇ નાની-સુની ન હતી. પ્રત્યક્ષ જોતાં દેખાય છે કે ૧૯૧૪ ની સાલના સુધરેલા મહાયુદ્ધમાં સર્વે રાષ્ટ્રોના મળી એકંદરે ૪૩ લાખ જેટલા સિપાઇઓ માર્યા ગયા. એ સિવાયના લગભગ તેટલા જ ખોવાયા અને રોગોથી મરી ગયા. તે જુદા જ. તેથી અમે કહીએ છીએ કે તુરતમાં જ ફરી એક મહાયુદ્ધ થાય તો સારું; એટલે પૃથ્વી પરથી કલહપ્રિયલોકોનો ભાર ઓછો થશે. પહેલાં કલહપ્રિય લોકો બહુ સંઘટનાથી લડતા નહોતા. પરંતુ હાલના કલ્યાણોરો ધૂંત હોવાથી, આખાં રાષ્ટ્રોનાં રાષ્ટ્રો લડાઇમાં ધસડે છે. અમેરિકન પંડિત ડેવીડ સ્ટાર જોર્ડન યુદ્ધનાં પરિણામનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે, “યુદ્ધનું પરિણામ એટલે વંશ અગાડી નાખવો. કારણકે અહીં નૈસર્ગિક યુંટણી ડાર્વિનના અનુયાયીઓને જેમ્મએ છે તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં થાય છે. રાષ્ટ્રોની હત્યા થોભાવી તેમને જીવવા દીધાં હોત તો તેઓ છે તે કરતાં ધણાં જ સુદૃઢ રહ્યાં હોત.” જોર્ડને કહેલું વાક્ય ‘To Spoil the breed’ અને ભગવદ્ગીતાએ કહેલું વાક્ય, ‘જાયતે વર્ણ-સંકર:’ એ બંને શું સમાનાર્થી નથી ?

ઉપરની ચર્ચાનો સારાંશ એ કે કોઈ પણ સંઘટના ગમે તેવી હોય તો પણ તે યુદ્ધનાં ભયંકર પરિણામોમાંથી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં નૈતિક પરિણામોના સપાટામાંથી ક્ષત્રિયવંશને બચાવી શકતી નથી. ક્ષત્રિયો જ નષ્ટ થાય તો સમાજરક્ષણનું કામ કોને કરવું, એ પ્રશ્ન જ અર્થ વગરનો છે. મનુષ્યમાં યુદ્ધપ્રિયતા (Pugnacity) એ સામાન્ય

1 Quoted by Dean Inge in his Christian Ethics and modern problems.

ગુણ છે. એ બની શકે તેટલો કમી કરવાનો હોય છે. એ તો દરેક વ્યક્તિમાં વસી રહેલો જ છે. આજે ક્ષત્રિયો હયાત છે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો લઇ નકામી માથાકુટ કરવી અસ્થાને થશે. આજે ક્ષત્રિયો છે પણ અને નથી પણ. ભગવાન રામચંદ્રનો વંશ, યયાતિનો વંશ, નિષધા-ધિપતિ નળનો વંશ. એ વંશો જો ક્ષત્રિય હોય તો તે ક્ષત્રિય હાલે નથી. ઉલટ આપા રાવળના સિસોદિયા પરમાર, યાદવ, વગેરે વંશો ક્ષત્રિય હોય તો તે આજે હયાત છે. ક્ષત્રિયધર્મ જ એવો છે કે જુના ક્ષત્રિયવંશો નાશ પામી નવા ક્ષત્રિયવંશો ઉત્પન્ન થાય. પરશુરામે એકવિસ વખત પૃથ્વી નિક્ષત્રિય કરી એ દંતકથા પણ એજ બતાવે છે. ફરીથી શત્રિયવંશ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ યુદ્ધમાં કોઇ પણ સાધારણ સુદ્ધિનો માણસ યશ મેળવી શકે છે. તેનું વ્યાજ્ઞાણની વિદ્યાનું નથી. આખું જીવન વિદ્યાબ્યાસ કરનારો મનુષ્ય ઉત્તમ સેનાપતિ થઇ શકે છે. પરંતુ જીવનભર લડાઈમાં કાલ વ્યતિત કરનારો મનુષ્ય ઉત્તમ મુત્સદ્દી થઈ શકતો નથી. ઉત્તમ મુત્સદ્દી માટે શિસ્ત (Discipline) વગેરે સર્વ યુધ્ધોપયોગી ગુણો ઉપરાંત અનેક ગુણોની જરૂર હોય છે. જ્યુલીયસ સીઝર ૫૦ વર્ષ સુધીનો કાળ વિદ્યાબ્યાસંગમાં વ્યતિત કર્યા પછી પણ તે વિખ્યાત અને જગન્માન્ય સેનાપતિ થયો, પરંતુ હૈનિઆલ, આર્કા, લુઇ સુપ્રોન પિન્સ ડી. કાંડ, માર્શઅરો, ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન વગેરે જગન્માન્ય સેનાપતિઓ ઉત્તમ મુત્સદ્દીઓ બની શક્યા નહિ. હૈનિઆલ વિષે તો કેનીના યુધ્ધ પછી એક સામાન્ય સરદારે એવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે ‘ આ મહાપુરૂષને યુધ્ધોમાં વિજય મેળવતાં આવડે છે પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરી લેતાં આવડતું નથી. ’ પ્રથમ સેનાપતિ હોઇ પાછળથી મુત્સદ્દી બન્યાનો એક જ જગન્માન્ય દાખલો માર્શલ હિડનબર્ગનો છે. પરંતુ સર્વ સાધારણ રીતે ઉપરનો સિધ્ધાન્ત ત્રિકાલાઆધિત છે. આવી રીતે સંસ્કૃતિ મુખ્યતઃ યુધ્ધપ્રિય બનાવવી એટલે તે સંસ્કૃતિ-નાશનું સ્વહસ્તે જ ખીજરોપણ કરવા સમાન છે.

શાન્તિપ્રિય સંસ્કૃતિ ચિરંજીવી થાય છે, એવો નિશ્ચિત પુરાવો ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. આજે યુદ્ધપ્રિય રાષ્ટ્રો કે સંઘો જગતમાંથી નષ્ટ થયેલાં પાંચ દેખાય છે. પશુસૃષ્ટિમાં જોઈશું તો વ્યાઘ્ર સિંહાદિ કૂર પશુઓ પણ ધીમે ધીમે નાશ પામતાં દેખાય છે. ત્યારે નિરૂપદ્રવી મેંઠા,

અકરા, જેવાં પશુઓ આટલો સંહાર સતત ચાલુ છે છતાં બાકી રહ્યાં છે. શાન્તતા પ્રધાન સંસ્કૃતિ વિષે ડૉ. કુક કહે છે કે, “જાપાન કે ઇતર કોઇ પણ રાષ્ટ્ર આપણા પર હલ્લો કરી નાશ કરશે એવી ખીક રાખવાનું કારણ નથી. પરંતુ શાન્તતાથી એક પ્રકારની નિષ્પ્રતિકાર પદ્ધતિ વડે પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, તે વૃદ્ધિ અટકાવવાનો આપણી પાસે કોઇ પણ માર્ગ નથી. તેમજે જીવન-પ્રણાલી જ એવા પ્રકારની ઉત્પન્ન કરી છે કે જે વડે કોઇ પણ નવીન સંસ્કૃતિનો સંસર્ગ થતાં તેને કાં તો આત્મસાત્ કરી લે છે અને કાં તો શાન્તિથી કોતરી કોતરીને તેનો નાશ કરે છે.”

“The real danger is not that of immediate military aggression, from japan or other oriental countries, but the gradual, peaceable passive extention of the oriental races, who have developed and adapted themselves to a kind of existence that enables them to undermine and destroy other forms of civilization and destroy or absorb other races.”

Buddhists deny heredity—Dr. Cook; journal of Heredity.

ચીની લોકો વિષે હર્ન કહે છે કે, “હમ્મરો વર્ષ અત્યંત ઘરિદ્ધમાં આયુષ્ય વિતાવવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ભયંકર સ્થિતિમાં જીવન ટકાવી રાખવું એ ચીની લોકો માટે જોટલું શક્ય છે તેટલું ખીજ કોઇ પણ માનવવંશ માટે શક્ય નથી. પોતાના રાષ્ટ્રમાં ચીની માણસ પોતાનું આયુષ્ય આપી જીવનમાં સ્થિતિમાં વિતાવતો

હોવાથી, કોઈ પણ રાષ્ટ્રમાં તેને સારી સ્થિતિમાં લઈ જવામાં આવે તો ત્યાંના લોકોને તે બારે પડે છે.”

“Peoples of hundreds of millions desciplined for thousands of years to most untiring industry and the most self-denying thrift under conditions which would mean worse than death for our working masses—a people in short, quite content to strive to the utter most in exchange for the simple privilege of life.”

Lafcadio Hearn; Quoted by Dean Inge in his Out spoken essays page 220.

નૈસર્ગિક સુટણીનો નિયમ સમજતો હશે તે આવી રીતે જ કહેશે. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનો વંશ ટકાવી રાખવાની અમારામાં જે વિશેષતા છે, તે કેમ નષ્ટ થઈ શકશે? એની જ ચિંતામાં તો અમારો જીવનક્રમ (Standard of living) સુધારવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. અને આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે તે માર્ગે જવાની શરૂઆત પણ કરી છે. સુશિક્ષિત વર્ગ વધારે સુસંસ્કૃત હોય છે, એ કેવળ આભાસ જ છે. યુરોપીયન અને એશિયાટિકની તુલના કરી સ્ટોડાર્ડ કહે છે કે, “જ્યારે શુકલેતર લોકો શુભ્ર-વર્ણીઓના રાષ્ટ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે લોકો શુભ્રવર્ણીઓને હાંકી કાઢે છે. પ્રથમ તેઓ અમજીવી લોકોને બારે પડે છે, પછી વેપારી લોકોનો નાશ કરે છે, અન્તે શ્વેતવર્ણીઓના ઉચ્ચ વંશને ઉથલાવી પાડે છે. આ ભૂમિપટ પર તો શ્વેતવર્ણીય કામગારો વર્ણ્યુક્ત કામગારો સાથે કદીએ સ્પર્ધા કરી શકતા નથી.”

“ When enormous out-ward thrust of coloured population pressure bursts in to a white land, it can not let live but automatically crushes the white man out first the white labourer, then the white merchant lastly the white aristocrat,

until the every vestige of white has gone from that land for ever . No where, absolutely, no where can white labourer compete on equal terms with coloured immigrant labour.

Rising Tide of colours—Stodard.

આફ્રિકામાં હિંદી લોકોનો જે પ્રશ્ન છે તે આર્થિક જ, તે ઉપરની ચર્ચા પરથી સહેજે ધ્યાનમાં આવશે.

ઠીક, આવી રીતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની તુલના કરી જોઈશું તો એમ દેખાશે કે બ્રાહ્મણોના શાંતતા પ્રધાન ધંધા વંશરક્ષણને જેટલા પોષક છે તેટલા ક્ષત્રિયોના નથી, તેથી એકાદ સંસ્કૃતિનું પરંપરાથી અખંડ રક્ષણ કરવાનું હોય તો તે કામ જેટલું બ્રાહ્મણ-વંશથી સાફ થઈ શકશે તેટલું ક્ષત્રિયોના હાથે નહિ થઈ શકે. ઉપમા આપીને કહીએ તો બ્રાહ્મણ પરિસ્થિતિનું વધારે પરિણામ ન થવા દઈ વંશના ગુણ અખંડિત રાખવાનું જે કાર્ય પ્રાણી-શાસ્ત્રમાં શુક્રબિંદુ કરે છે? તે જ કાર્ય સમાજશાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણોએ કરવાનું છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ પોતાની સંસ્કૃતિ અને આચાર પરિસ્થિતિ નિરપેક્ષ સ્થિતિમાં રાખવાં જોઈએ અને સમાજ તેમને તેમ કરવામાં મદદ કરવી જોઈએ. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોના ધંધામાં ધનને ધણું જ ગૌણ સ્થાન આપ્યું છે. ધંધાની વહેંચણીમાં સુપ્રજા ઉત્પત્તિનો મુખ્ય પ્રશ્ન આંખ સામે રાખીને હિંદુસમાજશાસ્ત્રની રચના કરી છે. કાંઈ કહેશે કે હાલે ધંધા ઘણા જ વધી ગયા છે. તો તેમાંથી એટલું નક્કી થશે કે ધંધાઓની વહેંચણી ફરીથી કરી પ્રકૃષ્ટોને પ્રજાપોષક અને નિષ્કૃષ્ટોને પ્રજાનાશક-નિયંત્રક ધંધે વળગાડી દો. તેમાં બંનેનો વૃત્તિચ્છેદ ન થવો જોઈએ. આ જ સૃષ્ટિની સમતા છે. નિતરી કહે છે,

૧ Germplasm—Wiesmann.

“ વિષમતામાં અન્યાય નથી પરંતુ સમતાનો હક્ક માગવામાં જ અન્યાય છે. ”

The wrong never lies in unequal rights; it lies in the claim to equal rights.

Anti-christ—Nietzsche.

જે. પી. હેકેટ^૧ કહે છે કે, “ મૂલતઃ વિષમ હોય તેને સમાન માનવાનો હાસ્યારપદ પ્રયત્ન તુરત જ ધ્યાનમાં આવશે. ”

ધંધાઓની ફરીથી વહેંચણી કરવાની (Redistribution)
જરૂર હોય તો ભલે કરો. પરંતુ સ્વયંશુદ્ધ
૬ (Flushing) થનારા સંડાસો તૈયાર
ધંધાઓની પુન- થાય ત્યાં સુધી મોસંખીનો રસ પીને રહીએ
વિભાગણી તો પણ મનુષ્યને શરીરધર્મ કંઈ છોડે તેમ
નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, અને કોઈ
પણ લોકસંખ્યામાં ભંગી, મહેતર વગેરે શબ્દોથી ઓળખાતા બહુ જ
થોડા હશે તો પણ કામ ચાલે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, પ્લાક્ષણાદિ
શ્રેષ્ઠ વર્ગોએ આ ધંધામાં પડવું જોઈએ એમ કહેનારા લોકો
ઉદાર મતવાળા મહાત્માઓ ભલે કહેવાય પરંતુ તેઓ સામાજિક
બાબતોમાં કોઈ પણ નિશ્ચિત મત કરી શકતા નથી, એમ કહેવું
પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં નેવું ટકા જેટલી લોકસંખ્યા ગામડામાં રહે છે.
ત્યાં ભંગી નામના વર્ગનો લવલેશ પણ સંબંધ આવતો નથી.
ગામડાના ખેડૂતલોકો ભંગીજાતિ નિરપેક્ષ હોવાથી શહેરના પ્રશ્નોનો
વિચાર કરવાનું રહે છે. હિંદુસ્તાનના અસ્પૃશ્યોમાંથી આ લોકો જે
ટકા જેટલા પણ નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમાં પણ આધુનિક મહાત્માઓને
એમના માટે પાતો શા માટે ચડે છે. એ પ્રશ્નોનો વિચાર માનસ-

૧ Darwinism and Race Progress—J. B. Haycraft.

અન્ય વિચાર

૩૪૫

શાસ્ત્રજ્ઞોએ સમજવા જેવો છે. તુકારામે પરમેશ્વરનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે. :—

નહિ જે સાથ વાલી કોઇ, ધરતો તેને ઉરે,
સાધુ તેને પ્રમાણવો, દેવ કરીને જાણવો.

પુત્ર સરીખો પ્રેમભાવ દાસ દાસી પરે,
તુકો કહે ભગવંતની મૂર્તિ સમો જગમાં કોક.

આ લક્ષણો ભલે સાચાં હોય અને ભલે મહાત્માઓ તેમને હૃદયે ધારણ કરી રાખે. પરંતુ જેમને શ્રી ભગવાનની મૂર્તિ થવાનું નથી તેમની પાછળ આ પંચાત શા માટે ? ખરું જોતાં બંગી નામના વર્ગના ગામડાં સાથે કંઈ સંબંધ નથી અને ઇતર જે વર્ગ ગામડાઓમાં રહે છે, તેમને સમાજમાં માન સન્માનનાં સ્થાનો આગળ જ મળી ગયાં છે. આજની વાત રહેવા દો પરંતુ જે પેશ્વાઓના પ્લાહણી રાજમાં જાતીય પક્ષપાતની અનેક વાતો સંભળાય છે તે રાજમાં પણ તેમને માન સન્માનની જગા મળી હતી એ વાત નીચેના ઉતારા પરથી ધ્યાનમાં આવશે. ડૉ. ધુર્યે કહે છે, “ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કાર્ય કરનારી ગ્રામ્ય સંસ્થાઓમાં માનસન્માનની કલ્પનાઓ આ જુદી જુદી જાતિઓએ શાન્ત રીતે માન્ય કરી હતી. તેથી જાતિઓ વચ્ચે સુલેહ રહી સંઘટિત રીતે કાર્ય કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ ઉભી થતી નહિ. એ પ્લાહણીભાઈઓ વચ્ચે વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા ગરાસ વિષે કંઈક ભાંજગડ ઉપરિચિત થવાથી તે વાત ગ્રામ્ય પંચાયત પાસે રજુ કરવાનું નક્કી થયું. તે પંચાયતમાં નિવેડો દેનારા પંચો હતા. તે પંચોમાં મરાઠા, ધનગર, ગુરવ, સુતાર, છુહાર, કુંભાર, માછી, હમમ અને મોચી, મેઘવાળ અને ઢેડ, એ જાતિના લોકોનો સમાવેશ થયો હતો.”

“ Ideas of status were quietly accepted and did not prevent wealthy co-operation and neighbourly feelings among

various caste groups represented in the vigorous village communities of southern India. A quarrel between brahmin cousins in respect of some hereditary rights was referred for settlements to the whole village. The assembly that was to give the decision included, Marathas, Dhangars, Gurav, Sutar, Loohar, Kumbhar, Koli, Barber, Chambar, Mahar and Mang.

Castes and Races in India-G. S. Gburye page 251

મહાત્મા ગાંધી અને તેમના અનુયાયીઓએ માનેલા વૃત્તિરહિત, અપમાનિત, દલિત, (Depressed, suppressed, oppressed) એવો અસ્પૃશ્ય અહીં દેખાય છે ખરો! અહીં તો એ અસ્પૃશ્ય બ્રાહ્મણો વચ્ચેના કળ્યાનો ચુકાદો આપનાર ન્યાયાધિશ તરીકે નજરે ચડે છે. એવું લાગી જાય છે કે આપણામાં નેતા તરીકે ફરતા લોકોએ હિંદુસમાજના દરેક સમૂહમાં અને સમૂહમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વાભિમાનનો જાણે લવલેશ પણ અંશ રહેવા ન દેવાનું કાવતું રચ્યું ન હોય? અસ્પૃશ્યોને દલિત જેવો ખોટો શબ્દ લગાડી તેનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરવું અને શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં તે નહિ તો તારા બાપે પાપો કર્યા છે તેના પરિણામ ભોગવ એમ કહી તેનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરવું? આવી સ્વાભિમાનશૂન્ય મદદથી આ નેતાઓ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરી દેવાના! વિચારો અને પ્રયત્નો સ્તુલ્ય છે અને કદાચ આવા પ્રયત્નોથી સ્વરાજ મળી પણ જાય!

ઉપરની ચર્ચાપરથી દેખાયું હશે કે વંશોની કલ્પના (heredity)

અર્થની વિભાગણી, માન સન્માનની કલ્પનાઓ, અહંકાર વૃત્તિનું સમાધાન,

૭

ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ

વ્યક્તિનું સ્વાભિમાન, અધિકારાનુરૂપ ધાર્મિક વ્યવસ્થા, ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોનો

વિચાર કરી હિંદુસમાજરચના અત્યંત કુશલતાપૂર્વક કરવામાં આવી

અન્ન વિચાર

૩૪૭

છે, તેમાં આખા સમાજને સહન કરવું પડે તેવી અગર સમાજનો નાશ કરનારી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થાય એવી પરિસ્થિતિ જ કદી ઉત્પન્ન થતી નથી માનવને સમાજમાં ગૌરવ રાખવા જેવું સ્થાન, હિંદુ-નિર્વાહ માટે પૂરતું અન્ન અને મન: શાન્તિ થઈ શકે એવો ધર્મ એટલી બાબતો પ્રાપ્ત થાય તો તે સંતુષ્ટ રહે છે અને ધણા તત્વજ્ઞોના મતાનુસાર સમાજ કે નીતિનું ધ્યેય ધણાનું ધણું સુખ^૧ છે તે પણ આવી વ્યવસ્થાથી આપોઆપ સિધ્ધ થાય છે. આ સર્વ બાબતોની સર્વ લોકોને જરૂર હોય છે એવું નથી. પરંતુ જેને જે લેવાની ઇચ્છા થાય તે મળવાની વ્યવસ્થા કરી છે. આવી વ્યવસ્થા કોઈ પણ સમાજમાં કરી છે એમ અમને જણાયું નથી. યુરોપીયન સમાજમાં કામગાર વર્ગને તેમનાં પોતાનાં હથિયારો પર પણ અધિકાર રહ્યો નહિ એટલે તો કાર્લ માર્ક્સના અર્થશાસ્ત્ર જેવી અર્થશાસ્ત્રીય પદ્ધતિને પણ અનુયાયીઓ મળી શક્યા. હિંદુઓની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં બ્રાહ્મણ મોચીનો ધંધો કરતો નથી અને મોચી જનોઈ પણ માગતો નથી. આવી રીતની વ્યવસ્થાને કારણે વિવિધ જાતિઓનું રક્ષણ (Survival of the unlikes) થાય છે. અહીં ઘણી વખત એમ પ્રશ્ન પૂછાય છે કે, “આ બધું ઠીક છે! પરંતુ આજની પરિસ્થિતિ શી છે એ તમને ક્યાં સમજાય છે?” વાહ! ચાલો અમે સમજતા નથી. સર્વસ્વી કબુલ કરવા છતાં અમારી શંકાનું સમાધાન થતું નથી. હજી પણ મુખ્યત્વે કરી અન્યવર્ણીય જાતિઓ પોતપોતાના ધંધાઓ સંભાળી રહી છે. મોચી હજી જોડાતો જ ધંધો કરે છે. તે જાતિના અર્મકારેતર ધણા પ્રતિસ્પર્ધીઓ થયા છે પરંતુ હજી અમારની સંખ્યા ઘટી છે એનો પુરાવો વસતિપત્રક પરથી મળી આવતો નથી. પરિસ્થિતિ ભયંકર થઈ ગઈ છે બગેરે જે ભાષા સંભળાય છે તે સ્વધર્મત્યાગી-જેણે સ્વધર્મ તજ્યો છે એવી જાતિઓ વિષે જ માત્ર સાચી હોય એમ દેખાય છે. બીજાઓની પણ અન્ન વિષે એવી જ

૧ Mill Bentham and others.

૩૪૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સ્થિતિ થાય ત્યારે જ ખરી સુધારણા થઇ કહેવાય ! ગ્રામ વ્યવસ્થામાં તેમને વર્ષાસનો નક્કી કરી દીધાં એટલે તો એમનો સત્યાનાશ વળ્યો છે એમ કહેનારા લેખકો પણ મળી આવે છે.^૧

સમાજનન્તર્ગત વ્યક્તિને સુખની ઇચ્છા હોય છે તેથી સુખ એ ધર્મનું ધ્યેય હોવું જોઇએ એ જ કહેનારો એક પક્ષ ઉદ્ભવ પામવા લાગ્યો છે. વ્યક્તિને જે જે બાબતોની ઇચ્છા હોય તે તે બાબતોને ધર્મના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારીએ તો તો ભારી પંચાત ઉભી થાય ! ધણા લોકોને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છા હોય છે તેથી તે કૃત્યને પણ ધર્મનું ધ્યેય માનવું પડશે ! માનવને અસંખ્ય ઇચ્છાઓ હોય છે, પણ તેનો ત્યાગ કરવો એ તો સમાજરચનાનું આદ્યતત્ત્વ છે. રા. કે. લ. દત્તરી કહે છે કે, ધર્મનું સાધ્ય સુખ છે, કારણ સર્વ મનુષ્યો સુખની જ ઇચ્છા કરે છે ! આ સિદ્ધાન્ત ધણો જ ચમત્કારિક છે. આમાં કહેલું કારણ સાચું માનીએ તો પાશ્ચાત્ય ન્યાયશાસ્ત્રની પદ્ધતિ અનુસાર એ જ સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે માંડી શકાશે.

જેની જેની માણસો ઇચ્છા કરે છે તે તે ધર્મનું ધ્યેય હોવું જોઇએ.

સર્વ મનુષ્યો સુખની ઇચ્છા કરે છે.

સુખ એજ ધર્મનું ધ્યેય હોવું જાઇએ.

આને જ એક તર્કતીર્થે ' આત્મતુષ્ટિ ' ^૩ નામ આપ્યું છે. અને

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે,

૨ ધર્મરહસ્ય-કે. લ. દત્તરી; ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય-તર્કતીર્થ કાકળે;
ધર્મશાસ્ત્રમંથન-દિવેકર.

૩ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય-તર્કતીર્થ કાકળે.

પૌર્વાલ તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી હોવાથી, તે ભાષ્ય ધણા અંશે યોગ્ય પણ છે. પરંતુ તેથી ધર્મનું ધ્યેય આત્મતુષ્ટિ કેમ થઈ શકશે એ સમજાતું નથી. એકંદર તેમનો આશય એવો છે કે વિષયનો ઉપભોગ હોવાથી મનુષ્યની વાસનાઓ તૃપ્ત થતી નથી, પણ વધુ તીવ્ર બને છે. તેથી 'સંતોષા વનુત્તમ સુખલાભઃ ।' અમે પણ આ વિષે આગળ થોડું લખ્યું છે. ત્યારે હવે અહીં એટલું જ કહીશું કે મનુષ્યને સુખ અગર આત્મતુષ્ટિની ઇચ્છા તો હોય છે, પરંતુ તેની પાછળ અનુત્તમ શબ્દ લગાડવાથી તે સોપાધિક એટલે દુષ્ટ હેતુ થાય છે એટલું જ. સોપાધિક હોઈ ઉત્તમ અનુત્તમના ભેદો કરવા જોઈએ. સર્વ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવી એને ધર્મ કહેવા લાગીએ તો નીતિનું દેવાળું જ નિકળે. વિષય માનસશાસ્ત્રનો હોવાથી અહીં આત્મતુષ્ટિને ધર્મનું એક પ્રમાણ સ્વીકારવા અમે તૈયાર છીએ. પરંતુ આત્મતુષ્ટિ કે અંતઃકરણનું સમાધાન એ બંને બાબતો વ્યક્તિગત હોવાને લીધે એ તત્ત્વ સમાજને લાગુ કેમ કરવું એ કહેવું જોઈએ. તેનો ખુલ્લો ખાંચે પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સુખ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર ઉપનિર્દિષ્ટ મહાંતને ગમે તેવો લાગે-ઉપાધિયુક્ત સુખ એવો લાગે-તો સામાજિક વ્યક્તિની સામે સુખ શબ્દનો એકજ અર્થ ઉભો થાય છે અને તે એ કે ઓછું કામ, વધુ વેતન અને વધુ ખર્ચાળ રહેણી. હવે તેમનું અનુત્તમ સુખ સર્વ સમાજને સમગ્ર ત્યાં સુધી બધા આચાર થોભાવી રાખવા કે શું? થોભાવી રાખવાનું ઠીક લાગતું હોય તો તેઓએ તેવો પ્રયત્ન ભલે કરી જોવો. 'સામાજિક સુખ' શબ્દથી અમને શાનો ખોધ થાય છે તે કહ્યું. અમારા મત પ્રમાણે ઉપર જે સુખની કલ્પના કહી તે કલ્પનાનો અર્થ 'ધણાનું ધણું સુખ' ન થતાં 'ધણાનું ધણું આણસુપણું' એવો અર્થ થાય છે. તેથી સમાજરચના કરતી વખતે સુખ દુઃખની વ્યક્તિગત કલ્પના નાખી દઈ સુખદુઃખનું પ્રત્યક્ષ માપન કેમ કરવું તે કહેવું જોઈએ. નીતિશાસ્ત્ર એ પ્રત્યક્ષ સમાજ માટે હોવાથી આત્મતુષ્ટિ (Subje-

૩૫૦

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ctive happiness) ને ક્રિયાના હિતાહિતત્વનું પ્રમાણ બનાવવું ન જોઈએ એમ અમને લાગે છે ? પછી એ જ માપ સર્વ સમાજને લાગુ કરી ક્યો સમાજ સુખી અને ક્યો સમાજ દુઃખી એ નક્કી કરી શકાયે પરંતુ એમ કહીશું તો કાણ જાણે શો નિર્ણય થશે એ બીતિથી તેઓ એ ન કહેતા હોય. સર્વ મનુષ્યો સુખની ઇચ્છા કરે છે, એ સાંભળી અમે કહીએ છીએ કે, “સર્વ મનુષ્યો સુખ કરતાં પણ જીવવાની વધારે ઇચ્છા કરે છે તેથી તેમને જીવાડવા એ જ ધર્મનું ધ્યેય હોવાનું જોઈએ.” એમ કહેવાની ઇચ્છા શકી શકાતી નથી.

સુખની ઇચ્છા કરતાં પણ જીવનની ઇચ્છા શું મનુષ્યપ્રાણી સાથે વધારે સંલગ્ન થયેલી નથી ? સમાજ સુખી છે ? સમાજ સંઘટિત છે ? આ બંને પ્રશ્નોનો માપ કરી શકાય એવું સમાજનું કંઈક પણ લક્ષણ કહી તેનો શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠ ભાવ નક્કી કરીએ તો ઉત્તર આપવો ઘણો સહેલો થઈ પડશે. કોઈ પણ એક કાળના એ સમાજની તુલના કરવામાં આવે, ત્યારે એમ કહી શકાવું જોઈએ કે, અખિલ માનવને લાગુ હોય એવા કંઈક પણ સમાનધર્મ છે અને તે માપી શકાય તેવા છે. તે જ તે આપણને એક માપથી માપતાં આવડશે. તેવા કાંઈ ધર્મો જ ન હોય તો ગમે તેણે ગમે તેવું કહેવું, બધાનું સાચું અને બધાનું ખોટું ! આથી સમાજરચનાનો પાયો નષ્ટ થયા વગર રહેશે નહિ.

પરંતુ અખિલ માનવને લાગુ પડે એવા ત્રણ ગુણો છે અને તેમને અનુયોગી ત્રણ ગુનાઓ પણ છે. એ ત્રણ ગુણો એટલે જીવનાર્થ ક્ષુધા, વંશરક્ષણાર્થ સ્ત્રી, અહંકારનું પ્રદર્શન

૧ Ethics—Moore, Mackenzie, Green and others. ‘દુઃખ એ જ માનવને અને સમાજને ચોલક છે’ Nietzsche.

૨ Any work on biology.

અનન વિચાર

૩૫૧

કરવા માટે સ્પર્ધા? તેમના અનુયોગી ગુનાઓ એટલે દ્રવ્ય માટે ચોરી, સ્ત્રી સંગ માટે બસાત્કારે સંભોગ અને પ્રતિપક્ષીને માર્ગમાંથી હૂર કરવા માટે ખુન છે. શું આ માનવી ઇચ્છાઓ અને તેમના અનુયોગી ગુનાઓ પરથી સમાજની સદૃઢતાનું માની શકાય તેવું લક્ષણ નિશ્ચિત નહિ કરી શકાય? જે સમાજમાં બસાત્કાર વધુ થશે તે સમાજ સ્ત્રીસુખની દૃષ્ટિએ સંઘટિત નથી એમ શું નહિ કહી શકાય?

૧ Criminal Sociology—Enrics Ferri.

પ્રકરણ ૧૫ મું

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

વ્યક્તિ કોઈ પણ સમાજના ઘટક તરીકે રહે અગર ‘અમે સ્વતંત્ર છીએ, અમને તમારા સમાજની જરૂર નથી.’

૧ એમ કહી એકાદ શિલેદારની પેઠે રહે, તો **સુખદુઃખનું માપન** પણ જીવવું-અનતા સુધી જીવવું એવી વ્યક્તિની ઇચ્છા હોય છે અને હોવી જોઈએ, તેથી સામાજિક જીવન એ વ્યક્તિને ખરેખર મૂલ્યવાન લાગવું જોઈએ. આવું થવા માટે એટલે કે જીવનનું મૂલ્ય વધારવા માટે, પ્રત્યેક ધર્મ કંઈકને કંઈ વિચાર કરતું જગત નિર્માણ કરે છે. કોઈ પણ સમાજને સૃષ્ટિ-ચક્રમાં કર્તૃત્વવાન અને બલાહય રાખવાની ઇચ્છા હોય તો, વ્યક્તિ-વ્યક્તિની સમૂહાન્તર્ગત સ્પર્ધા અને સમૂહ-સમૂહનો જીવનાર્થ કલહ અને ચાલુ રહેવા જોઈએ. પરંતુ એ સ્પર્ધા અને જીવનાર્થ કલહને ધર્મથી મર્યાદિત કરવામાં ન આવે તો તેમની તીવ્રતાને લીધે વ્યક્તિ શું કે જાતિ શું, બંનેના અંતઃકરણમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવવું એ બહુ મહત્વની વસ્તુ લાગતી નથી. આ સ્થિતિ બિલકુલ હિતાવહ નથી. સામાજિક સત્તા મનુષ્ય વ્યક્તિની સત્તા કરતાં વધુ વિસ્તૃત હોવાથી મનુષ્યનો-મનુષ્યનો જ શા માટે, સર્વ સજીવ, સેન્દ્રિય પ્રાણીનો-જીવન એ આઘ હેતુ સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે વિકૃત થવો ન જોઈએ. જે સમાજમાં વ્યક્તિઓની જીવવાની ઇચ્છા નષ્ટ થઈ, તેને

ક્રમે સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૫૩

ઠેકાણે મરવાની ઇચ્છા બલવત્તર બનવા લાગે, તે સમાજ ઉપરથી ગમે તેટલો સંઘટિત, સુખી અને સુંદર દેખાય, તો પણ મનુષ્યના અંતઃકરણની અત્યંત પ્રાથમિક વાસનાની પૂર્તિ કરવા માટે પણ તે અપાત્ર અને અસમર્થ નીવડયો સમજવો. ટુંકામાં જે સમાજમાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ સાથે તુલના કરતાં આત્મહત્યાની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ ન્યારે વધારે જણાય ત્યારે જ એ સમાજ અધોગતિના માર્ગે જઈ રહ્યો છે એ ખાત્રીથી સમજવું. ઉપર કહ્યું એ પ્રમાણે માનવની મૂળ આશા બદલાયાનું જ લક્ષણ થયું. સૃષ્ટિની મુખ્ય શક્તિ જ જાણે વિરૂદ્ધ દિશામાં બદલી રહી હોય એવું થશે.

અહીં પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થશે કે આત્મહત્યાની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ એ કંઈ સમાજની સારી અગર ખરાબ સ્થિતિ માપવાનું માપ (Unit) બની શકે નહિ, કારણકે આત્મહત્યા એ વ્યક્તિના ગાંડપણનું પરિણામ છે. અહીં બે બાબતો સિદ્ધ થવી જોઈએ.

(૧) આત્મહત્યા કરનારા લોકો ગાંડા છે તેથી આત્મહત્યા કરે છે, અને

(૨) સમાજના જે વિશિષ્ટ ખંડ વિષે આપણે ઓણતા હોઈએ, તે ખંડમાં આત્મહત્યા અને ગાંડપણની વૃદ્ધિ સમાન્તર રેખામાં થાય છે.

પહેલી બાબતમાં કાર્ય કારણ ભાવ બતાવવો જોઈશે, અને બીજી બાબતમાં 'ન્યાં ગાંડપણનું પ્રમાણ વધારે ત્યાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે' અને 'ન્યાં ગાંડપણનું પ્રમાણ ઓછું ત્યાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું' (Method of agreement) એવો સમન્વય બતાવવો જોઈએ. જે એમ બતાવી શકાય કે ન્યાં ગાંડપણનું પ્રમાણ ઓછું ત્યાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધારે અને ન્યાં ગાંડપણનું પ્રમાણ વધારે ત્યાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું, તો એકબુઁ કહી શકાશે કે

જ્યાં ગાંડપણનું અને આત્મહત્યાનું સહાવસ્થાન (Co-existence) સુદ્ધાં સિદ્ધ થઈ શકતું નથી ત્યાં કાર્યકારણ ભાવ (Causation)ની વાત જ ક્યાં રહી? આ વિષયના અભ્યાસીઓને? જણાઈ આવ્યું છે કે જે રાષ્ટ્રમાં ગાંડપણનું પ્રમાણ વધારે તે રાષ્ટ્રમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું છે. જે રાષ્ટ્રો ગાંડપણની આખતમાં આગળ વધેલાં છે, તે આત્મહત્યાની આખતમાં પછાત છે. એ રીતે એક જ સમાજના સ્ત્રીપુરૂષોનો વિચાર કરીએ તો સુખ્યત્વે કરીને ગાંડપણનું પ્રમાણ સ્ત્રીઓમાં વધારે તો આત્મહત્યાનું પ્રમાણ પુરૂષોમાં વધારે, એમ વિભાગણી થાય છે. ફરી પાછું જ્યાં આત્મહત્યા વધુ ત્યાં ગાંડપણ ઓછું, એ જ નિયમને અનુમોદન મળે છે, તેથી આ બંનેમાં કાર્યકારણ ભાવ, જોડી શકાશે નહિ અને આત્મહત્યા એ ગાંડપણનું કારણ કહી શકાશે નહિ.

જે લોકો સામાજિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવાની પધ્ધતિથી બિલકુલ અજ્ઞાન છે, અથવા તો જેમને તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાની ટેવ નથી તે લોકો તરત જ કહેશે કે આત્મહત્યા કરવી ન કરવી એ વ્યક્તિગતરે પ્રશ્ન છે. સમાજસ્થિતિનો અહીં જરાપણ સંબંધ આવતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આત્મહત્યા કરવાનો—આ જગત ક્યારે છોડી જવું એ નક્કી કરવાનો પ્રત્યેક વ્યક્તિને જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. આત્મહત્યા કરી ગયેલાને સમાજ શું કરવાનો હતો? વારૂ! આ બે પ્રશ્નોનો આપણે વિચાર કરીએ. પહેલા પ્રશ્ન સંબંધી એમ કહી શકાશે કે વ્યક્તિ જે કારણો માટે આત્મહત્યા કરે છે, તે કારણો વ્યક્તિના નિયંત્રણથી બહારની કોઈ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વિવક્ષિત કાળ અગર સ્થળની પરિસ્થિતિ કાંઈ વ્યક્તિ

૧ Heredity and selection in Sociology—Chatterton Hill.

૨ Criminal Sociology—Ferri; Modern theories of criminality—De Quiros.

ક્રી સમાજ મુખી કહેવાય ?

૩૫૫

સરળવતી નથી. આત્મહત્યાને પોષક એવી પરિસ્થિતિ સમાજ નિર્માણ કરે છે, અને વ્યક્તિ તેના ભોગ થઈ પડે છે. સમાજમાં થતા સર્વ ગુના સમાજના નૈતિક મૂલ્યોને? યોગ્ય એવા હોય છે. નૈતિક મૂલ્યો નક્કી કરતી વખતે જ આ સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને એ નસેનસમાં ઉતરી જવાં જોઈએ. આ સિદ્ધાન્તનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે સમાજની જનન મૃત્યુની સ્થિતિ ગણિતની દૃષ્ટિએ જેટલી નિયમિત હશે તેના કરતાં પણ આત્મહત્યાના પ્રમાણની સંખ્યા વધારે નિયમિત હોય છે. આ સ્થળે ગણિતાત્મક પદ્ધતિના 'પોલાદી નિયમો (Iron-laws) અક્ષરેઅક્ષર લાગુ પડે છે, તેથી અમે કહીએ છીએ કે આત્મહત્યા એ સામાજિક (Mass statistic) પ્રશ્ન છે, વ્યક્તિગત નથી. સમાજ જો જીવિતનું રક્ષણ કરવા માટે છે, તો તેમાં પોતાનો નાશ કરી લેવાની પ્રવૃત્તિ શા માટે ઉત્પન્ન થવી જોઈએ? એ એક સમસ્યા નહિ તો શું? સર્વ કૃતિનો હેતુ એક અને તેનું પરિણામ તદ્દન જીવું!

ખીજો પ્રશ્ન એ કે વ્યક્તિને આત્મહત્યા કરવાનો હક્ક છે એમ કેટલાક પાંડિતો કહે છે. આ પાંડિતોને આ વિષય સમગ્રનો નથી એમ સ્પષ્ટ કહેવા સિવાય ખીજો માર્ગ નથી, પરંતુ અહીં હક્ક હોવા ન હોવાનો પ્રશ્ન જ નથી. પણ આત્મહત્યા કરવા જેવી પરિસ્થિતિ શા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે એ છે. ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિ થતી અટકાવવા માટે શી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ એનો સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ વિચાર કરવાનો છે, હક્કો દેવા કે નહિ એ બાબતનો વિચાર કરવાનો નથી. આ રીતે વિચાર કરીએ તો ગર્ભપાત (abortion) બાલહત્યા, પુરુષહત્યા, વગેરે કરવાનો હક્ક પ્રત્યેક વ્યક્તિને હોવો જોઈએ. હું ધરમાં બેસી મારા છોકરાની હત્યા કરું તો તેમાં સમાજને શું? લોકો બાલહત્યા અગર આત્મહત્યા કરતા નથી, એનું કારણ તેમને તેવા હક્કો નથી

૧ Hymen or the future of Marriage-Dr. Norman Haire.

એમ માનવું એ મુખપણાનું ઘોતક છે, હક્ક હોય કે ન હોય, આત્મ-હત્યા કરનારી વ્યક્તિ તે હક્કની રાહ જોતી નથી.

આજ સુધી સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોનું ધ્યાન આ બાબત તરફ ન ખેંચાયું તેનું કારણ સમાજ એટલે વ્યક્તિનો સમુદાય^૧ હતો, અને તેથી સમાજની ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ અને વ્યક્તિઓની ઉત્ક્રાંતિનો નિયમ એક જ એમ તેઓ માનતા. એકમાંથી અનેક વ્યક્તિઓ થતાં તેમના સંઘનો એક નવો જ મત થાય છે એનો એમને ખ્યાલ જ નહોતો. પરંતુ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એકલી એક વ્યક્તિ અને સંઘમાં અંતર્ભૂત થયેલી વ્યક્તિ એ બંને એક જ નથી; વ્યક્તિ અને સમાજનન્તર્ગત વ્યક્તિ એ ભેદ ઓળખવો જોઈએ. જગતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ એકલી હોય ત્યારે જે ગુનો કરશે તે જ ગુનો તે સંઘમાં હશે ત્યારે નહિ કરે અને એકલી હશે ત્યારે જે નહિ કરે તે ગુનો સંઘમાં અંતર્ભૂત થયા પછી કરશે. એક જ માણસ આગ લગાડવાનું કામ જલદી ન કરે, છતાં જન સમુદાય (mob) એકત્ર મળે, ત્યારે સપાટાખંધ આગ લાગેલી આપણે સાંભળીએ છીએ. દેવયાત્રા, વિવાહ, યજ્ઞ, ઉત્સવ^૨ વગેરે જન-સમૂહ એકત્ર થવાના પ્રસંગે જે છુટ વ્યક્તિને આપવામાં, આવે તેજ, વ્યક્તિ ખીજે ઠેકાણે માગવા લાગશે તો આપી શકાશે નહિ. વ્યક્તિની ઉત્ક્રાંતિના નિયમો સમાજને લાગુ પડે છે એમ કહેનારાઓનો ભાવાર્થ એવો દેખાય છે કે, સમાજ કેટલીક મહાન વ્યક્તિઓના અનુકરણથી^૩ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે સામાજિક સ્થિતિ એ અમુક મહાન વ્યક્તિઓના અનુકરણની સ્થિતિ; અને તેથી સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના નિયમો

૧ Le Suicide—Emile Durkheim quoted by Chatterton Hill.

૨ દેવયાત્રા વિવાહોષુ યજ્ઞપ્રકરણેષુ ચ । ઉત્સવેષુ ચ સર્વેષુ સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટિને વિદ્યતે.

૩ યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ ।

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૫૭

વ્યક્તિની ઉત્ક્રાંતિના નિયમો મનાતા. આવા પ્રકારનો લેખકવર્ગ અહીં એક બાબત ભૂલી જાય છે કે 'કોઈ પણ સમાજની કોઈ પણ સ્થળકાળની સ્થિતિ એક જ વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.' નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, મહાત્મા ગાંધી, લેનિન અથવા ખીમ અન્ય મહાપુરુષો લઈએ તો પણ તેમના એકલાથી સમાજની સાર્વાત્રિક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ શકશે નહીં. સમાજ એટલે વ્યક્તિઓના સંઘટન વિઘટનથી અને તેમના નિયમોથી ઉત્પન્ન થનારી માત્ર સ્થિતિ નથી. સમાજની ઉત્ક્રાંતિના નિયમો કંઈક જુદા જ છે. એ સત્યનું દુર્લભ કરવું પોસાય તેમ નથી. સમાજની એક ગતિ હોય છે અને તે ગતિ સામે મનુષ્યની ઇચ્છા શક્તિનો થાક લાગતો નથી. સમાજ સંઘટિત અને સુખી હશે તો સંઘટિતપણાની જવાબદારીથી અને સુખની અપેક્ષાથી એક જ વ્યક્તિ જીવિત ત્યાગ માટે પ્રવૃત્ત થશે નહીં; તેથી આત્મહત્યાની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ, એ સંઘટિતપણાનું અને સુખદુઃખનું નિશ્ચિત માપ બની શકે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા કૃતયુગના અગર રામરાજ્યના સમાજો પ્રમાણે આજના સમાજો નિદુઃખ કરવા વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ તો અશક્ય લાગે છે. આત્મહત્યાનું અસ્તિત્વ સર્વથા નાબુદ કરવું શક્ય નથી. જેટલા પ્રમાણમાં આત્મહત્યા ઓછી તેટલા પ્રમાણમાં સમાજ વધુ સંઘટિત અને સુખી હોય છે. વળી જીવનાશ હંમેશાં સુખદુઃખની છેક આત્યંતિક સ્થિતિ બતાવતો હોય છે અને તે સ્થિતિ તદ્દન પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો પણ મૃત્યુતુલ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયેલા જીવ સમાજમાં હોવાથી, આત્મનાશનું પ્રમાણ એ એકંદર સમાજની રોગી સ્થિતિનું નિદર્શક માનવું જોઈએ. 'ઓલોગિક ક્રાન્તિ' નામનું જે એક મોજીયુરોપ પરથી પસાર થઈ ગયું અને જેના પયાંયો હજી પણ ત્યાં પ્રતીત થાય છે, તે કાળ પછીના એટલે સને ૧૮૫૦ પછીના કોઈ પણ સુધરેલા સમાજનું આંકડા-શાસ્ત્ર ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ

સ્પષ્ટ દેખાઇ આવશે કે આત્મહત્યાની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ સીધી લીટીમાં વધી રહ્યું છે.^૧

પૂર્વેતિહાસમાં પણ યોગાદ્ય પ્રમાણમાં આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો, કારણકે અમે આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે માનવોનું દુઃખ સર્વથા નષ્ટ કરવું એ કોઇ સમાજસત્તા કે રાજસત્તાની શક્તિની બહારનું છે. એ કાળે પણ ધાર્મિક અને વ્યવહારિક એમ લેખકોના બે વિભાગો પડી ગયા હતા અને મતભેદો પણ ઉત્પન્ન થતા. ધર્મની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો, ધર્મ આત્મહત્યાને વિરુદ્ધ જણાશે. કેટલાક ધર્મોમાં આત્મહત્યાને ધાર્મિક વિધિ માન્યો છે.^૨ તેનો પ્રરતુત વિષય સાથે કશો સંબંધ નથી; કારણકે તે ધાર્મિક આજ્ઞા છે અને આજ્ઞા ગમે તેવી હોય એ કંઈ સમાજસ્થિતિનું પરિણામ નથી, તેથી આવાં પરિણામોનો વિચાર સમાજશાસ્ત્રમાં થઈ શકે નહિ. નહિ તો રાગ-જ્ઞાથી થતાં યુદ્ધોમાં અનેકનાં મૃત્યુ થાય છે તે સૌને પણ ખૂન તરીકે લેખવાં પડે. યહુદી ધર્મ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય માનતો નથી,^૩ અને મુસલમાની ધર્મ આત્મહત્યા એટલે અત્યંત નિંદ્રાપૂન સમજે છે. ગ્રીકનીતિશાસ્ત્રજ્ઞ પેથેગોરસ, એરીસ્ટોટલ, પ્લેટો વગેરે આત્મહત્યાનો નિષેધજ કરે છે. રોમન લોકોની તાર્કિક અને નૈતિક બાબતોના ગુરૂ નાસ્તિક, મુખવાદી ચાર્વાક વગેરે સર્વ જાતના હોવાથી તેમનામાં આ બાબત વિષે બંને પ્રકારના મતો પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે આત્મહત્યાનો નિષેધ જ કર્યો છે. થોમસ એકવીનાસ કહે છે કે, “આત્મહત્યા સૌથી ખુરૂં પાપ છે, કારણકે તેમાં પશ્ચાતાપનો જરાપણ સંભવ રહેતો નથી.” હિંદુઓની સમાજ-રચનામાં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન જ થતો નહિ અને તેથી હિંદુઓના ધર્મ-

૧ Heredity and selection in Sociology Chatterton Hill.

૨ હિંદુઓના સતી થવું, પાયોપવેશન વગેરે રિવાજો.

૩ Origin and development of moral ideas—Westermarck.

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૫૬

ત્રંથોમાં આ વિષયનો કોઇ પણ સ્થળે વિચાર કરેલો જણાતો નથી. આજ પણ હિંદુસમાજમાં આ પ્રશ્ન નથી. આત્મહત્યાની વૃદ્ધિ એ આધુનિક સુધારણાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.

આજના સુધરેલા સમાજમાં આ રોગ ઘણી જ ઝડપથી વધી રહ્યો છે. આત્મહત્યા કરવા માટે વધારે મહત્વનાં કારણોની જરૂર હોય છે એમ પણ નથી. કોઇ પણ વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, કોઇની પ્રણયિનીએ ખીજા ગૃહસ્થ સાથે વિવાહ કર્યો અથવા કોઇકનું છાયાચંત્ર (Camera) કુટુંબના વડીલ માણસોએ સંતાડી રાખ્યું, વગેરેમાં આત્મહત્યા માટે પુરતું કારણ મળી જાય છે. આ રોગનું સુખ સાથે કે સંઘટિતપણા સાથે સાહચર્ય હોય છે કે કેમ તે હવે જોઇએ. એ રોગ સમાનવયની વ્યક્તિઓમાં આંકડા-ગણતરી અનુસાર વિવાહિતો કરતાં અવિવાહિતોમાં વધુ દેખાય છે. વિવાહિતોમાં પણ સંતતિયુક્ત અને સંતાંતરહિત એમ બે વિભાગો કદપીએ તો સંતતિરહિતલોકોમાં આ રોગ સંતતિયુક્ત લોકો કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ફેલાયાનું જણાઇ આવે છે. વળી વયની દૃષ્ટિએ વિભાગણી કરીએ તો આઘેડવયવાળા લોકો કરતાં વૃદ્ધોમાં આ રોગ ઓછો જણાય છે. અને સર્વ સામાન્ય રીતે જોતાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં આ રોગ ઓછા પ્રમાણમાં જણાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ કે રાષ્ટ્ર પર જ્યારે એકાદ મહાન સંકટ આવી પડે છે ત્યારે આ રોગનું પ્રમાણ રાષ્ટ્રની સુસ્થિતિના પ્રમાણ કરતાં ઓછું હોય છે. આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો કેમ મેળ ખેસાડવો તે હવે જોઇએ.

‘મનુષ્યે પોતાની બહારની કોઇ પણ શક્તિ પાસે માથું નમાવવું જોઇએ.’ એ નીતિનું આદતત્વ છે એમ પહેલાં પણ અમે કહી ગયા છીએ. પારણામે વ્યક્તિની ક્રિયા બાહ્યનિષ્ઠ હોવી જોઇએ. વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં જે શ્રદ્ધા હોય તે શ્રદ્ધા સંઘના અવયવરૂપ

૧ હવે પછીનાં સર્વ ઉદાહરણો જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રોમાંથી લીધાં છે.

૩૬૦

હિંદુઓનું સમાજચનાશાસ્ત્ર

સર્વ વ્યક્તિઓમાં હોવી જોઈએ. ચોરી કરવી એ અનીતિ છે એવી શ્રદ્ધા સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય તો તે સમાજમાં અર્થ સંરક્ષણની જરૂર પડશે નહિ. પરંતુ થોડી વ્યક્તિઓની તેવી શ્રદ્ધા નહિ હોય તો સમાજ અધોગતિ પામશે, કારણ તાત્કાલિક ફાયદો દેખતાં વાર જ વૈયક્તિક શ્રદ્ધા ઉડી જશે. આજ વાત અમે આગળ આત્મહત્યાની વિભાગણી કરી છે, તે પરથી પ્રત્યક્ષ દેખાશે. વિવાહિતોમાં, સમાનવયના અવિવાહિતો કરતાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું કેમ પડે છે ? વ્યતિરેક પદ્ધતિ (Method of Difference) લગાડતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે વિવાહિતપણું એ જ ફક્ત અહીં વધુ ગુણ છે, અને આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઓછું પડ્યું છે. વિવાહમાં એક નવું બાહ્યનિષ્ઠા સ્થાન ઉત્પન્ન થયું અને તેથી વિવાહ એ શુભિત રક્ષણનું પરમ સાધન બની શકે છે. હિંદુસમાજમાં વિવાહ સંસ્કાર અત્યંત મહત્વનો મનાયેલો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે. ત્યારે વિવાહ જો શુભિત રક્ષણનું સાધન હોય તો વિવાહ નાશથી એટલે છુટાછેડાથી શુભિતનાશ તરફ પ્રવૃત્તિ વધવી જોઈએ; અને તેમ થતું હોય તો છુટાછેડાની પરવાનગી સમાજનતર્ગત વ્યક્તિને આપવી ઇષ્ટ થશે નહિ. જ્યાં છુટાછેડાની છુટ છે તેવા સમાજમાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ સામાન્ય પ્રવ્રવના કરતાં ખમણું પડે છે તેથી અમારી તરફના જહાલ સુધારકોને અમારી વિનંતિ છે કે, ' ફાવે તેવા અવિચારી કાયદાઓ કરી સમાજમાં-અને તે પણ ક્રૈષ્ઠ સમાજમાં આવું બચકર વિષ ફેલાવો નહિ, કારણ કે કનિષ્ઠ વર્ગમાં તો આ બધા રિવાજો પ્રચલિત જ છે ! શુભિત રક્ષણનું વિવાહ એ એક પ્રબલ સાધન છે એ અમારા આધુનિક તરણુ વિદ્યાર્થીઓએ અને અનેક વખતે બહુઅર્થનાં સ્મૃતિસ્તોત્રો ગાનારા મહાત્માઓએ હજી સમજવાની જરૂર છે. એ દિશામાં આગળ વિચાર કરીશું તો સમજશે કે જેમ જેમ નિષ્ઠાસ્થાનો વધારે તેમ તેમ શુભનાશ તરફ પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે, સંતતિ યુક્ત પ્રજામાં અને સંતતિ રહિત પ્રજામાં બંનેમાં

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૬૧

સ્ત્રી એ સમાજ નિઠારસ્થાન છે તેથી આત્મહત્યાનું પ્રમાણ ઘટયું. પરંતુ સંતતિનું નવું નિઠારસ્થાન ઉત્પન્ન થતાં જીવનાશ તરફની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ ઘટાડો થયો ત્યારે નિગમન એ કે અવિવાહિત સ્થિતિ કરતાં વિવાહિત સ્થિતિ શ્રેષ્ઠ અને વિવાહિત સ્થિતિમાં પણ સંતતિ-યુક્ત સ્થિતિ શ્રેષ્ઠ. આ ઉપરથી દેખાશે કે જેમ જેમ બાહ્યનિઠારસ્થાનો વધારતા જઈએ તેમ તેમ જીવનું વધારે પ્રમાણમાં રક્ષણ થતું જાય છે. વ્યક્તિ જેટલી વધારે આત્મનિષ્ઠ (Ego-centric) તેટલી જીવનાશ તરફ વધારે પ્રવૃત્તિ સમજવી. તેથી જીવનું રક્ષણ કરવું હોય તો સમાજ નેતાઓએ વ્યક્તિની આસપાસ બાહ્યનિઠારસ્થાનોની એક જાળ જ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. તેમાં વિવિધ મનુષ્ય-પ્રાણીઓને વિવિધ પ્રકારે ક્યાંકને ક્યાંક પણ નિષ્ઠા ખેસે, એટલા વિષયો હોવો જોઈએ. તે જે પ્રમાણમાં ઓછુંવતું હશે, તે પ્રમાણમાં જીવરક્ષણનું કાર્ય થશે.

સમાજની સુસ્થિતિનું એક લક્ષણ પણ 'આત્મહત્યાનું પ્રમાણ' માની શકાશે, કારણ કે આત્મહત્યા, વ્યક્તિને જીવિતના મૂલ્યની કશી પણ પરવાહ નથી તેનું નિદર્શક છે. સમાજને સુસ્થિતિમાં રાખવો હોય તો જીવનાર્થ કલહને જેટલો તીવ્ર કરી શકાય તેટલો કરવો જોઈએ, પરંતુ સાથે સાથે જીવન એ મહામૂલ્યવાન વસ્તુ છે એમ દરેક વ્યક્તિને લાગવું જોઈએ. જે સમાજમાં વ્યક્તિને પોતાના જીવિતનો એટલો કંટાળો આવેલો હોય છે કે (આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વ્યક્તિને જીવિતનો ખરેખર કંટાળો અને તિરસ્કાર આવવાં જોઈએ. આવું અમારા સમાજમાં ઠીક ઠીક સંભળાવા લાગ્યું છે. પરંતુ તેથી આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધ્યું હોય તેમ જણાવતું નથી.) પોતાના જીવને એકાદ કીડી મંકોડીની પેઠે કચડી નાખવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તે સમાજ સંઘટિત અને સમર્થ છે, એમ કહેવા વે. શા. સં. મહાદેવ શાસ્ત્રી દિવેકર તૈયાર થશે કે ? જે સમાજ નિત્ય અસ્થિર સ્થિતિ (dynamic state) માં છે, તેમાં-એટલે કે જે સમાજની સતત પ્રગતિ થતી જાય છે,

૩૧૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

તેમાં-અથવા તો જે સમાજ હિંદુ સમાજ કટર સનાતની જેવો નથી તે સમાજમાં હરહંમેશ આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય છે. પરમેશ્વર છે કે નહિ એ ઉંડા વાદવિવાદમાં ન પડતાં પરમેશ્વર જેવું એક નિશ્ચય બાહ્ય નિષ્ઠાસ્થાન છે કે નહિ એટલો જ પ્રશ્ન પૂછીશું. તેવું જો હોય તો નાસ્તિકવાદનો સમાજમાં પ્રસાર કરવો એ એક ભૂલ છે, એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે. ધણા આશ્ચર્યની વાત છે કે સમાજની પ્રત્યક્ષ સ્થિતિનો અભ્યાસ કેમ કરવો એ પણ જેને સમજાતું નથી એવા તરૂણોને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ જેવા ગહન વિષયમાં માથું મારવાની શી જરૂર છે? જેના અંતઃકરણ પર ધાર્મિક કલ્પનાનો દોર છે, જે સ્વર્ગનરકાદિ કલ્પનાઓ માનવા તૈયાર છે, જેનું મન સુદ્ધિગમ્ય ઇલ્લોક સાથેજ પુરૂષસુદ્ધિથી પર એવા પરલોકની કલ્પના માને છે, તે ઐહિક આપત્તિથી ગભરાઈ જશે નહિ, અને આત્મહત્યા પણ કરશે નહિ. તેની પાસે 'આશા' જેવો મહાન ગુણ અક્ષય્ય રહે છે. દેશભક્તોનો દેશ નિરાશા ઉત્પન્ન કરશે, રાજનિષ્ઠાનો રાજવંશ નષ્ટ થઈ અમાલ્ય રાક્ષસ? પ્રમાણે સૈવેયં મમ ચિત્રકર્મરચના મિતિ વિના વર્તેતે । કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. વિનાશી ઐહિક જગતમાં પ્રત્યેક આશાસ્થાન સદોષ થશે, પરંતુ સુદ્ધિથી પર એવું આશાસ્થાન કદી પણ નષ્ટ થશે નહિ. તેથી સ્વર્ગનરકાદિ કલ્પનાઓ (અમને સાચી લાગે છે, પરંતુ વાહની ખાતર તે કેવળ કલ્પનાઓ છે એમ માનવા અમે તૈયાર છીએ) સમાજમાં રહે એ જ ઇષ્ટ છે. જેને સ્વર્ગનરકાદિ કલ્પના છે, જેને મોક્ષની પણ કલ્પના છે, જેને આશા છે, તેને અતિભૌતિક સુખની એટલે કે મોક્ષની કિંમત ઐહિક સુખ કરતાં અધિકાધિક લાગે છે. તે જાણતો હોય છે કે આત્મહન લોકો તમથી ભરેલાં લોકમાં જાય છે. તે ઐહિક જગતને આત્માના હિતની દૃષ્ટિએ ગૌણ માને છે. તેને માત્રાસ્પર્શ સુખ દુઃખ બાધ કરી શકતાં નથી. આવા પ્રકારના નૈતિક

૧ મુદ્રારાક્ષસ-વિશાખદત્ત.

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૬૩

મૂલ્યો આંખ સામે હોવાથી પાંડવોની માતા કુંતી વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વદ્યત્ર સંકીર્ત્યતે હરિઃ । આવા પ્રકારનું વરદાન માગે છે. અહીંજ મીમાંસકોનું અલૌકિક પ્રતીત થવા લાગે છે. આ વાત લોનાવલાવાસી તર્કતીર્થે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અલૌકિક મૂલ્યો (Transcendental values) માનવા તરફ પાશ્ચાત્ય વિચારવાન પુરૂષોની પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે એ અમે આગળ કહી ગયા છીએ, એ જ રીતે જ્યાં સુધી સમાજ, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, વગેરે વ્યક્તિ બાહ્ય ધ્યેયથી પ્રેરિત થયેલ હશે ત્યાં સુધી તે સમાજની વધુ સુરક્ષિત રહેશે, પરંતુ પહેલી ત્રણ નિષ્ઠાઓ સતત રહેનારી અને અક્ષય ન હોવાથી, ધર્મનિષ્ઠા જ ખરૂં રક્ષણ કરી શકશે.

ઉપર સમાજનું સંઘટિતપણું માપવાનું એક પ્રત્યક્ષ સાધન કહ્યું. હવે ખીજું એવું એકાદ સાધન મળે છે કે કેમ તે જોઈએ. મનુષ્યના મનની વિવિધ શક્તિઓમાં સ્થાયીભાવ (Equilibrium) રહી, તેની હિંમત અને શક્તિ પ્રમાણે મનુષ્યના હાથથી કંઈક કાર્ય થતું રહેવું જોઈએ એ સૌ કોઈ કબુલ કરશે. પરંતુ ધારો કે સમાજમાં એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિના મનની સમતોલના નષ્ટ પામી, તેને ગાંડપણુ (Insanity) આવવા લાગ્યું; આ ગાંડપણુનું પ્રમાણુ જે લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિના પ્રમાણુ કરતાં વધુ હોય તો તે સમાજના મૂલતત્વોમાં કે ઘટનામાં ક્યાંક પણ ભૂલ થાય છે, એમ માનવામાં હરકત નથી. મનોદૌર્બલ્ય (Feeble-mindedness) અને ગાંડપણુ (Insanity) એ જે ગાંડા થવાના બે પ્રકારો છે. તે બંને આનુવાંશિક^૧ હોવાથી ગાંડપણુની વૃદ્ધિનો સંબંધ આખી સમાજઘટના સાથે આવી શકશે નહિ, એવી શંકા કોઈક પૂછશે. આ દોષો આનુવાંશિક છે એમ કહેવાથી શું વળવાનું છે? ગાંડાનું પ્રમાણુ સામાન્ય લોકસંખ્યાના પ્રમાણુ કરતા વધુ થવું એનો અર્થ

૧ Heredity and Eugenic:-Jates.

એજ કે લોકસંખ્યામાં પ્રકૃષ્ટની ચુંટણી અને નિકૃષ્ટનો નાશ યોગ્ય રીતે થતાં નથી. આ સમાજમાં જે લોકો વધુ પ્રમાણમાં જીવવા જામીએ તે જીવતાં નથી અને જે મરવા જોઈએ તે મરતા નથી, તેથી આ દોષ સમાજરચનાનો છે એમ કહી શકાય. એકાદ સમાજમાં ગાંડાઓનું અને ગાંડપણ જેવા બીજા માનસિક રોગોનું પ્રમાણ વધતું જતું એ સમાજની રોગી સ્થિતિનું લક્ષણ છે. મનોદૌર્બલ્ય અને ગાંડપણ એ આધિ ભૌતિક શક્તિઓનું પરિણામ છે એમ માની એવા લોકો સાથે સમાજપૂર્વે કૂરતાથી વર્તતા, તેથી તેમની વૃદ્ધિ ઝડપથી થતી નહિ પરંતુ હવે દયા ધરમકા મૂલ્ય થવાથી તે વ્યક્તિઓની જીવન-યાત્રા થોડીઘણી સુખકર થઈ છે. પરિણામે તેમનામાં પ્રજેતપાદન ઘણી જ ઝડપથી થાય છે. સુવ્યવસ્થિત પ્રજા કરતાં આવી પ્રજાની ઉત્પાદન શક્તિ ઘણી જ વધારે હોય છે.^૧ એ બાબત અનેક અંધ-કારોએ સિદ્ધ કરી બતાવી છે. આ વૃદ્ધિનું નિયંત્રણ કેમ કરવું તેનો પણ સમાજે વિચાર કરવાનો છે.

સેન્દ્રિય પ્રાણીની હીલચાલ એટલે તેમની શક્તિનો ક્ષય. તે પિંડ જેટલી શક્તિનો ક્ષય કરે તેટલી જ શક્તિ તે ફરીથી મેળવે તો તે સુવ્યવસ્થિત રહેશે. તેથી પ્રત્યેક સજીવ સેન્દ્રિય પ્રાણીઓમાં 'વ્યય' અને 'આય' એ બંને સમપ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. એ જ નિયમ સમાજને પણ લાગુ પડે છે. સમાજમાં આય (આવક) અને વ્યય સરખાં હોવાં જોઈએ. સમાજની હીલચાલ, જીની વ્યક્તિઓનો નાશ અને નવી વ્યક્તિઓનું આગમન, આ બંને પ્રક્રિયા પર અવલંબીને છે. આ નિયમ સનાતન હોવાથી જીવનાશ થયાં ઇસવાય સમાજની ગતિ જ ચાલુ રહેશે નહિ પરંતુ તે જીવનાશ નૈસર્ગિક નિયમો વડે થવો જોઈએ, અને સર્ગિક પદ્ધતિથી નહિ. એક અને સર્ગિક પદ્ધતિ તો આત્મનાશ છે એ આગળ કહ્યું જ છે. અહીંથી ચાલી જનારી વ્યક્તિ

૧ Eugenic-Dean Inge.

૩૧૦ સમાજ સુખી કર્હેવાય ૧

૩૧૫

પાછળથી સમાજને તો ભારભૂત નથી થતી, પરંતુ ખીણ પદ્ધતિ સામાજિક કાર્યમાં વ્યક્તિ નિરૂપયોગી થવાની અને તે વડે સમાજની વિકૃતિ બતાવનારી એટલે કે વ્યક્તિના ગાંડપણનું પ્રમાણ વધતું દર્શાવનારી પદ્ધતિ, પહેલી પદ્ધતિ કરતાં વધુ વિધાતક છે. અહીં વ્યક્તિ સામાજિક કાર્ય તો નથી જ કરતી પરંતુ પોતાના પોષણનો ભાર પણ સમાજ પર લાદે છે. આવી રીતે ગાંડપણ એ ઔદિક વિકાસ અટકી જવો, મનોદૌર્બલ્ય આવવું (Feeble-mindedness) અને પ્રત્યક્ષ ગાંડા થવું એમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું હોષ શકે. આ સર્વનું પ્રમાણ વધતું એ સમાજની સંચયશક્તિ, ક્ષયશક્તિના પ્રમાણમાં ખલુ જ ઓછી છે એ જ દર્શાવે છે.

કદાચ કોઈ કહેશે કે અમુક કાળે અગર સ્થળે, સમાજમાં કાર્ય માટે અશક્ત અને નિરૂપયોગી, છતાં પોષણ માગવા તૈયાર થાય, એવા થોડા પિંડો સમાજમાં હોય છે; તેથી તેઓ કંઈ સમાજની સંચયશક્તિ અને ક્ષયશક્તિ નિષ્પમ છે એ બતાવવાનું સાધન થઈ શકશે નહિ. કારણ કે સમાજ પુરૂષ તો હીલચાલ કરતો હોય છે જ. જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું કે શરીરમાં રોગનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં અમુક કાલ સુધી પિંડો હીલચાલ કરતા દેખાય છે. તેથી તે પિંડો નિરોગી છે એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. સમાજની એકાદ વિવક્ષિત કાલની હીલચાલ એ સમાજનું ઉત્તમ આરોગ્ય દર્શાવતી નથી. સેન્દ્રિય પિંડોમાં હીલચાલને લીધે જે ધસારો થાય છે તેની ભરપાઈ કરવા પિંડ અન્નનો સંચય કરી તેનું પાચન કરે છે. સમાજ-શરીરમાં જે વ્યક્તિઓ હોય છે તે જીવન છતાં નાલાયક હોય તો સમાજની જીવન ક્રિયા નિર્દોષ છે એમ કેમ કહી શકાય? જે પુરતો આહાર મળે નહિ તો તે પિંડની શક્તિ ઓછી થવાની જ, તેવી જ રીતે પાચનશક્તિ કરતાં વધુ આહાર મળે તો પણ પિંડની શક્તિ ઓછી થવાની. નિસર્ગે સચેતન સેન્દ્રિય પ્રાણીઓને અમુક એક નિશ્ચિત પ્રમાણમાં જ શક્તિ આપી છે.

કોઇ પણ પિંડોમાં જરૂર કરતાં વધારે ક્ષય થાય તો તે એક સરખા ધસાતા જાય છે. પિંડની નૈસર્ગિક કાર્ય કરવાની શક્તિમાં અને ચાલુ ગતિમાં વિષમતા ઉત્પન્ન થાય તો, એ પિંડમાં વિકૃતિ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. કોઇ પણ સમાજમાં અગર સંઘમાં મૃત્યુ એ કિંચિત્ મર્યાદા સુધી હિતકારક હોય છે. કારણ કે તે નૈસર્ગિક ચુંટણીને મદદ કરે છે. પરંતુ તે અમુક એક મર્યાદા ઓળંગી જાય તો, તે સંઘને હાનીકારક થવા લાગે છે. સંઘો સંઘો વચ્ચેના જીવનાર્થ કલહમાં અને વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના જીવનાર્થ કલહમાં નિકૃષ્ટ તેટલાનો નાશ થઇ સર્વ પ્રકૃષ્ટોની વૃદ્ધિ થવી જોઇએ. આ નિયમનું જે બરાબર પાલન કરવામાં આવે તો સમાજમાં સતત સુધારણા થતી જશે. પરંતુ આજના સુધરેલા સમાજમાં જોઇશું તો બરાબર ઉલટી જ સ્થિતિ દેખાય છે. કારણ કે તેમાં ઉપર કહ્યા તેવા નાલાયક લોકોની અને સર્વ પ્રકારના ગાંડાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. એટલા માટે જ અમે કહીએ છીએ કે માનસિક વિકારોની વૃદ્ધિ અને તે વૃદ્ધિની આત્યંતિક સ્થિતિનું લક્ષણ જે ગાંડપણ એ બંનેને સમાજની સુદૃઢ સ્થિતિ માપવાનાં સાધનો ગણવાં જોઇએ.

જે પ્રમાણે જીવવું—એટલે કે શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સહિત જીવવું—એ મનુષ્યનું આદ્ય ધ્યેય છે, તે જ પ્રમાણે પોતાના વંશનું સાતત્ય જાળવવું એટલે કે પ્રજાતંતુ પાછળ ચાલુ રાખવો (પ્રજાતંતુ માડ્વ્યવચ્છેત્સીઃ ।) એ પણ તેના સમાન જ ધ્યેય છે. તેથી કામવિકારની વ્યવસ્થામાં પણ કંઈ વિકૃતિ ઉત્પન્ન થવા ન દેવી જોઇએ. કામવિકાર એ પ્રજ્ઞરક્ષણનું આદિકારણ છે. તેનો પણ થોડો વિચાર આવશ્યક છે પરંતુ એકાદ સમાજે કામવિકારનું નિયમન કર્યું છે કે નહિ તેનો પ્રત્યક્ષમાં જ માપ શો ? અમારા મતાનુસાર તે માપનાં નીચે પ્રમાણે ઉપલક્ષણો કહી શકાય

(૧) જે સમાજમાં વંશનાશક, ઉપદંશ, પરમો, વગેરે રોગો

કયો સમાજ સુખી રહેવાય ?

૩૧૭

લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિના પ્રમાણ કરતા વધારે પ્રમાણમાં વધતા હશે તો તે સમાજ દોષયુક્ત છે.

(૨) જે સમાજમાં છુટાછેડાનું પ્રમાણ લોકસંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં વધારે હશે, તે સમાજ દોષયુક્ત છે.

અમે આપેલા આ ઉપલક્ષણોમાંથી પહેલા વિષે કાઠનો મતભેદ થશે એમ લાગતું નથી. પરંતુ બીજા વિષે ઘણા વિદ્વાનો મતભેદ બતાવશે. અમે આગળ કહી ગયા છીએ કે છુટાછેડા થતા હોય એ પ્રજામાં આત્મહત્યાનું પ્રમાણ સર્વ સાધારણ પ્રજાના આત્મહત્યાના પ્રમાણ કરતાં બમણું હોય છે. કારણે શોધવા જવાં પડે તેમ નથી. છુટાછેડા અગર વ્યભિચાર એ સુખ દુઃખ માટે અગર ભાવના માટે થતા નથી, પણ તેના મૂળમાં વેર વસુદ્ધ કરવાની બુદ્ધિ હોય છે.

પહેલા લક્ષણ વિષે એમ કહી શકાશે કે ઉપર્યુક્ત રોગોની વૃદ્ધિ થવી એટલે સમાજનતર્ગત વ્યક્તિઓની કામપૂર્તિ વામમાર્ગે—આડે માર્ગે થાય છે એમ બતાવે છે. જે સમાજમાં કે સમૂહમાં વિવાહોનું રથૈયું વધુ તે સમાજમાં આ રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ ઓછો હોય છે. જે સમાજમાં બાલવિવાહની એટલે કે માનવજીવનની સૌથી પ્રબલ અને દુર્ધર શક્તિનું સંતર્પણ યોગ્ય સમયે થવાની વ્યવસ્થા કરી હશે તે સમાજમાં આ રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ ઓછો હોય છે. કાઠ પણ સમાજના આંકડા તપાસી જોતાં આ બંને વાતો ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. આ કાર્ય કારણભાવ નજર સામે હોવા છતાં, કારણે દૂર કરવાના પ્રયત્નોને બદલે રોગો દૂર કરવાની જે ખટપટ ચાલી રહી છે તે જોઈ નવાઈ પામ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. માત્ર કામપૂર્તિ? આડે માર્ગે થતી હોય તો તે સામાન્ય નૈતિક તત્ત્વો

૧ 'In the name of Science we revolutionize industry, undermine family morals, enslave coloured races, and skillfully exterminate each other with poison gases ..' Scientific outlook—Bertrand Russel.

પ્રમાણે ત્યાજ્ય કરશે પરંતુ અધુરામાં પુરૂં વંશીને ઉચ્છેદ કરનારા રાગોનો પણ વિકાસ થાય છે. તે વધુ ભયંકર નથી એમ કાણુ કહેશે ? ઉપદેશ એ રાગ સ્પર્શજન્ય આતુવાંશિક હોવાથી તે વર્તમાન પેઢી અને ભવિષ્યની પેઢી બન્નેની દૃષ્ટિએ વિષાતક છે. વળી ઉપદંશના રાગો જે સમાજમાં હોય છે તે સમાજમાં મૂળીતંતુના રાગોનો ફેલાવ થાય છે. આ રાગ વ્યક્તિને પણ અત્યંત હાનીકારક હોય છે.

આ રાગો સંબંધી થોડીઘણી પણ માહિતી ધરાવતા લોકો કહેશે કે આ ઉપદંશ જેવા રાગના આભચિહ્નો ભલે સારાં થઈ ગયાં હોય તેવા લાગે પણ તેમાંથી અનેક રાગોના ફળગા ફૂટે છે. સામાન્ય અર્ધાંગવાયુ અને તત્સમ રાગો, મજબૂતંતુની પ્રક્રિયામાં બગાડ થવો, મગજના રાગો વગેરે સર્વ રાગો ઉપદંશના સગાસંબંધીઓ છે. તેથી જ આ રાગો વ્યક્તિના વિષાતક છે. આ રાગોમાંથી કેટલાં રાગો ઉત્પન્ન થાય છે અને રાગોથી માનવી શરીર કેવી રીતે ચુસાતું જાય છે તેની જ્ઞાસુ વાંચકોને માહિતી જોઈતી હોય તો પ્રો. ફેર્નિયર, ટાર્નેરિકી વગેરેના આ વિષય પર લખેલા ગ્રંથો વાંચી જોવા. અમારા તરફના એક પંડિતે અમને કહ્યું છે કે 'પાશ્ચાત્યોમાં પરમો, ગરમી વગેરે રાગો વધે તો આપણે ત્યાં મેલેરિયા વધે છે । માથામેળ સરખો જ. બંને સમાજો બગાડતા જ જાય છે.' આ શબ્દો જે વ્યક્તિએ ઉચ્ચાર્યા છે તે વ્યક્તિને પોતાના સમાજ વિષે જરા પણ આદર કે આત્મભાવ હોય તેવું લાગતું નથી. આ રાગોના વ્યક્તિગત અને સામાજિક પરિણામો ભયંકર હોય છે તેની સાથે તે સમાજમાં કામવિકારનું નિયંત્રણ કેવા સ્વરૂપનું થાય છે, તે પણ આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

કામવાસનાનો વિચાર આજ સુધી એટલે જગતની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી ધણાય મહાત્માઓએ કર્યો છે. પરંતુ માનસશાસ્ત્રના ઉંડા સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરી તે વિકારનું પદ્ધતિસર નિયંત્રણ કરેલું હિંદુઓની જાતિ સંસ્થામાં જ માલમ પડે છે. આ વિષય પર આજે ધણુંય સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. તેમાંથી ઘણું ખરૂં માત્ર વસ્તુસ્થિતિ

કયો સમાજ મુખી કહેવાય ?

૩૧૬

કેવી છે તેજ દર્શાવે છે, કેવી હોવી જોઈએ તે તો કાઠજ કહેવું નથી. વળી આ સાહિત્યમાં એક સામાન્ય ભૂલ જણાય છે. જગતના એક ભાગમાં અમુક એક વસ્તુ અનતી દેખાય તો તે જગતમાં સર્વત્ર અને એમ માનવા તરફ લેખક વર્ગની પ્રવૃત્તિ થયેલી જણાય છે. અમેરીકાના ડેનવરમાં^૧ એકાદ અનાવ અને કે હિંદુસ્તાનના એકાદ તાલુકામાં તેવો જ અનાવ અનતો હશે એમ કહેવા તરફ પ્રવૃત્તિ જણાય છે. મૂળ વિકાર સર્વ સ્ત્રી પુરુષોમાં એકજ પ્રકારનો હોય છે તો પણ તેની પ્રખરતા-તીવ્રતા બધી વ્યક્તિઓમાં સરખી નથી હોતી. જેવી રીતે પાચનશક્તિ, તેજસ્વી દષ્ટિ, શારીરિક શક્તિ વગેરે પ્રત્યેક વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં ભિન્ન હોય છે, તેવી રીતે કામશક્તિની તીવ્રતા પણ દરેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન હોય છે. ઉપરની બાબતો જેમ આનુવાંશિક હોય છે, તેમ કામશક્તિ પણ આનુવાંશિક જ હોય છે, અને તેવી જ રીતે જુદા જુદા સમૂહોની દષ્ટિએ જોઈશું તો, જે નૈતિક મૂલ્યો તે સમૂહોમાં ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમની દષ્ટિએ પ્રત્યેકના મનમાં પણ જુદી જુદી નિયંત્રક (inhibition) શક્તિ ઉત્પન્ન થયેલી જોવામાં આવશે. તે પ્રમાણે સમૂહોના આહારોનો પણ વિચાર કરવામાં આવે તો સમૂહ સમૂહમાંના કામવિકારમાં પણ કેટલો કેટલો ફરક પડતો હશે તે વિદ્વાન લેખકો સિવાય કાઠના પણ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. વેશ્યા અને પતિવ્રતા બંનેને કામ એ સમાન ભૂમિકા હોય તો પણ બંનેને એકજ કાટલે તોળવા પાશ્ચાત્ય લેખકો પણ તૈયાર નથી. તેથી એક ઠેકાણે અનતી કામુક ક્રિયા બીજે ઠેકાણે અનતી જ હશે એમ કહેવું ગેરવ્યાજબી છે. આ વાત હિંદુસ્તાનના તરૂણ મિત્રોએ ખાસ ધ્યાન રાખવી જોઈએ.

૧ Revolt of Modern youth; Companionate marriage—Ben Lindsay.

પતિવ્રતાથી, તે ઠેક ગમે તે પુરૂષ સાથે સ્વૈર સંબોગ કરનારી સ્ત્રી સુધીની સર્વ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ સમાજમાં હોવી શક્ય છે. પરંતુ તે સર્વ ઈષ્ટ અને નૈતિક નથી. સમાજરક્ષણ અને તદનુસાર વ્યવસ્થાનો વધુ વિચાર કરતાં છેવટે કબુલવું પડશે કે મનુષ્યને જગતમાં વિજયી અને નૈસર્ગિક સુટણીમાં ફળીભૂત થવા માટે ઇન્દ્રિયદમનની અત્યંત જરૂર છે. તેથી વાસનાની ઉત્પત્તિ સાથે જ તેનું સંતર્પણ થવું એ સામાજિક સ્થિતિમાં શક્ય નથી. તેથી કેટલીક વ્યક્તિઓ તરફથી અનિર્બંધ સ્ત્રીપુરૂષ-સમાગમ (Free love) નો જે વાતો થતી સાંભળવામાં આવે છે, તેનો પણ વિચાર કરીએ.

પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના સમાજમાં સ્ત્રીઓની કામપૂર્તિ થઈ શકતી નથી, તેનાં અનેક કારણો છે. તેનો પૂર્ણાંશે વિચાર આપણે આગળ ઉપર કરીશું. પરંતુ તે પૂર્તિ થતી નથી એ આજનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય વાંચી સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. તે વિષે કંઈક માર્ગસૂચન કરવું એ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોનું પહેલું કાર્ય છે. તેમની યુક્તિઓ વાંચતા હોઈએ ત્યારે આપણે ગાંડાઓની ઇરિપતાલમાં તો નથી ગયાને, એવો કિંચિત ભાસ થવા લાગે છે, કારણકે તેમાં ઉદ્દેશ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની પદ્ધતિ વચ્ચે કંઈ કાર્ય કારણભાવનો સંબંધ હોય તેમ જણાતું નથી. માનવી મનનો અને નૈતિક મૂલ્યોનો એક પ્રકારનો જે સંબંધ છે તે ઘણાંઓને સમજાય છે, પરંતુ નિયંત્રણ કરવા માટે નૈતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરવા તેઓ તૈયાર નથી. અર્ટાંડ રસેલ^૧ કબુલ કરશે કે, “માનવી મન વાયુ જેવું ચંચલ છે” જેમ જેમ તેના પરનું દબાણ ઓછું થતું જાય તેમ તેમ તે વધુ અવકાશ રોકે છે. પરંતુ એ જ રસેલને, મન થોડો અવકાશ રોકે તેવાં થોડાં નૈતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરવા કહીશું તો તેમ કરવા કબુલ થશે નહિ. કામ

૧ Back to Methusalem; Nietzsche; Millowsky and others.

૨ Marriage and Morals—Russel.

૫૧૦ સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૩૧

વિકારનું સમાધાન બધાને જોઈએ છે. પરંતુ દરેકના માર્ગો ભિન્ન છે. આ કામવિકારનું નિયંત્રણ કરવા ઇચ્છનારાઓના એ વિભાગ પડે છે, એક ધાર્મિક વિચાર કરનારા લોકોનો અને બીજો ધર્મબ્રષ્ટ લોકોનો. ધાર્મિક સમૂહ અંતઃકરણ પર અલૌકિક (Suprarational) વિચારોની છાપ પાડી ઇન્દ્રિયોતું નિયંત્રણ કરવા ઇચ્છે છે. વ્યાવહારિક* વિચારોના લોકો વાસના નિયંત્રણની વાત જ ન કાઠતાં ઉપભોગથી ઇન્દ્રિયોતું સંતર્પણ કરવા ઇચ્છે છે; તેથી પહેલા પ્રકારના લોકોની પ્રવૃત્તિ વિવાહ સંસ્થા સ્થિર કરવા તરફ હોય છે ત્યારે બીજા પ્રકારના લોકોની પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા સંભોગ (Free love) તરફ હોય છે. બીજા પ્રકારના લોકો પહેલી પદ્ધતિને કારગૃહ-કેદખાતું^૧ માને છે, સારે પહેલા પ્રકારના લોકો બીજી પદ્ધતિને જિનાણપણું માને છે. આ રીતે બંને પક્ષો એક બીજા પર કાદવ ઉડાડ્યા કરે છે. અમે વિવાહના ગુણદોષો પૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ છતાં અમે સુખ્યત્વે કરીને તેજ પદ્ધતિના પક્ષપાતી છીએ, કારણ કે સમાજશાસ્ત્રમાં હંમેશા પૂર્ણરીતે સારું અને પૂર્ણરીતે ખરાબ એટલે જ વિકલ્પ નથી હોતો પરંતુ ઘણી વખત એણું ખરાબ અને ખરાબ એવા વિકલ્પો^૨ પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવાહ સંસ્થા સંપૂર્ણ હિતકારક ભલે ન હોય, પરંતુ વિશેષ હિતકારક છે એ સત્ય જાણતા હોવાથી વિવાહ સંસ્થાના પુરસ્કર્તાઓ સુદ્ધાં અપવાદ રાખવા કે વિવાહ સંસ્થાપરના ઉત્પન્ન કરવા તૈયાર થશે અને હોય છે. આદોષો તે પ્રમાણે જ સર્વત્ર કામવિકાર સરખો જ પ્રયત્ન હોય છે, એવી ખોટી ગેરસમજ કરી માત્ર એક વસ્તુનો વિચાર કરનારા લોકો પણ મળી આવતા

^૧ Irrational Knot-B. Shaw.

^૨ Reflections on the Revolution in France-Burke.

૩૭૨

હિંદુઓનું સમાજસ્થનાશાસ્ત્ર

નથી. તેથી બાકી રહેલા કામપૂર્તિ માટે ઇચ્છાસંભોગનું તરત આગળ કરનારા લોકોના મતોનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અહીં ઉદ્દેશ છે પૂર્ણાંશે કામપૂર્તિ અને તેનો માર્ગ ઇચ્છાસંભોગ. અહીં નીચેના મુદ્દા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) પૂર્ણાંશે સમાધાન થવા જેવું કામવાસનાનું સ્વરૂપ છે ખરૂં ?

(૨) વયનિરપેક્ષ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ ? એટલે કે વૃદ્ધ પુરૂષને તરૂણ સ્ત્રીની અને વૃદ્ધા સ્ત્રીને તરૂણ પુરૂષની ?

(૩) ઇચ્છાસંભોગ માટે સ્થળ કાળની મર્યાદા છે ખરી કે ?

(૪) ઇચ્છા કોની, સ્ત્રીની કે પુરૂષની ? એકાદ વખતે અગ્નણ સ્ત્રીપુરૂષની પરત્વે ઇચ્છા થાય છે તે ઇચ્છા અને અનેક વર્ષોના પરિચયને અંતે થયેલી ઇચ્છા, એ બંનેને એક જ કાટલે તોળવી કે કેમ ?

પહેલો મુદ્દો એ કે પૂર્ણાંશે સમાધાન થવા જેવું માનવી વાસનાનું સ્વરૂપ છે કે કેમ ? જે વાસનાનું સાચું સ્વરૂપ તેવું ન હોય, અને વાસનાસંતોષ વસ્તુતઃ અશક્ય હોય, તો પછી તે અશક્યને શક્ય કરી આપવાનું બીકું ઝડપનારા વ્યાવહારિક વાત કરતા નથી પણ હથેલીમાં ચાંદ માગી રહ્યા છે. જે વસ્તુ શક્ય હોય એનું જ પ્રતિ-પાદન કરવું જોઈએ, એમ અમે માનીએ છીએ. પ્રાચીનકાળથી માનવી વાસનાનું ધણું જ અધ્યયન થયું છે અને પ્રાચીન લોકોએ કાઢેલા સિદ્ધાન્તો જ અર્વાચીન લોકો સિદ્ધ કરે છે. મનુ કહે છે,

इन्द्रियाणां प्रसंगेण दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्तते ॥

અ. ૨. શ્લો. ૯૩, ૯૪

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૭૩

“ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સાથે સંગ કરવાથી જીવ અવશ્ય દોષને પામે છે. પરંતુ તેઓને વશ કરી રાખવાથી તે મોક્ષને પામે છે.”

“ વિષયોના ઉપભોગ કરવાથી કામ કદાપિ શાન્ત થતો નથી, પણ જેમ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ વધતો જાય છે, તેમ વિષયોને સેવવાથી કામ વધારે જ વધતો જાય છે.”

‘ ઉપભોગથી શમે નહિ તે જ વાસના ’ એટલે ભોગથી શમન ન થવું એને જ અહીં વાસનાનો નૈસર્ગિક ગુણ કહ્યો છે. આ સિદ્ધાન્ત માનવી વાસનાનું પૂર્ણ પ્રથક્કરણ કરીને કહ્યો છે. પરંતુ તે પ્રાચીનોનો છે એટલો જ એનો દોષ ! પ્રાચીનોના સિદ્ધાન્તોને આજના ઉદ્ધત યુગમાં ઉડાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ આ વિષયનો જેમણે આધુનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કર્યો છે તે પંડિતો શું કહે છે તે જોઈએ. ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રાઇડ કહે છે કે, “ સર્વ માનવી વિકારોમાં ‘ પૂર્ણ રીતે સમાધાન ન થવું ’ એ જ ગુણ દેખાઈ આવે છે.”

“ It is the fundamental nature of ‘craving’, not to be fully satisfied.”

Sex in Civilization quoted by A. A. Roback. page 164

આ માનવી વાસના વિષયક સિદ્ધાન્ત પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન બંને પ્રકારના પંડિતોને માન્ય છે. આ સિદ્ધાન્ત પર ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન કે માનસશાસ્ત્ર જેવા આધુનિક શાસ્ત્રના આધારે આક્ષેપ લઇ શકાશે નહિ. ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એમ કહે છે કે એક વખત કરેલી પ્રક્રિયા તે તે ઇન્દ્રિય ખીજી વખત વધુ સફાઈથી અને સહેલાઈથી કરી શકે છે. એનો અર્થ એજ. ઉપરના પંડિતોનું કહેવું જો સાચું હોય તો, વિવાહની નિયંત્રિત સ્થિતિમાં કામપૂર્તિ થતી નથી એમ ખતાવવાથી શો ફાયદો ? અનિર્બંધ કામ પૂર્તિ થવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો પણ જે બાબત શાસ્ત્રજ્ઞોનામતે અશક્ય જ છે, એવી પૂર્ણ તૃપ્તિ

૧ Scientific Outlook—Bertrand Russel.

કયો સમાજ સિદ્ધ કરી ખતાવશે ? આ વિષયની ચર્ચા કરીએ તેટલી થોડી જ છે. તથાપિ ડૉ. સિગ્મંડ ફ્રાઇડે આપેલી કથુલાત^૧ માત્ર અત્યંત મહત્વની છે. “ અત્યંત હાર્દિક અને પ્રેમપૂર્ણ સુખનો અને આલિંગનોથી ખરેખર સમાધાન ન થતું હોય તો પછી ગમે તેવી સ્થિતિ-નિયંત્રિત હો કે અનિયંત્રિત હો અનેમાં અન્તે નિરાશા જ રહેલી છે.” એ જો ખરું હોય તો પૂર્ણ સમાધાન કરવાના હેતુથી એક પછી એક એમ અનેક પુરુષો અગર સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવાથી શું વળવાનું હતું ? પરંતુ હાલે તો સર્વત્ર એજ ઘોષણા ચાલી રહી છે, વ્યક્તિની પૂર્ણાંશે કામપૂર્તિ થવી જોઈએ. સમાજશાસ્ત્રની કક્ષાથી બહાર ગયા પછી, હિતકારક તેટલી જ કામપૂર્તિ વ્યક્તિને કરવા દેવી એ જ પ્રશ્ન બાકી રહે છે. હિતકારક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની સાથે જ તે હિત વ્યક્તિ અને સમાજ અનેનું સમપ્રમાણ થવું જોઈએ તેથી જ હિંદુસમાજશાસ્ત્રને, ‘ ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ મરતર્ષમ । ’^૨ ધર્મથી યોગ્ય તેટલું જ કામસંતર્પણ વ્યક્તિને લેવા દેવું એટલું જ વિચારવાનું રહે છે. અહીં યમનિયમાદિ આચરણો યથારિથત કહેનારા હિંદુસમાજ-શાસ્ત્રો ક્યાં ભૂલે છે તે બારીકાઈથી જોતાં પણ સમજાતું નથી. આવા નિયમો જ દૈવી છે. બીજા સર્વ નિયમો આસુરી છે. હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રો એમ કહે છે એટલું જ નહિ પણ હિંદુઓના કામ-શાસ્ત્રો પણ એમજ કહે છે. ‘ યષાં સમવાયે પૂર્વઃ પૂર્વો ગરીયાન્ । ’ ધર્મ, અર્થ અને કામ એમનો સમવાય ઉત્પન્ન થાય તો, કામ કરતાં અર્થ શ્રેષ્ઠ અને અર્થ કરતાં ધર્મ શ્રેષ્ઠ એમ જાણવું. આ સૂત્રનો ટીકાકાર યશોધર કહે છે, ‘ સમવાયે સંનિપાતે । તદુપાય સંનિ-ધાનાત્ । પૂર્વઃ પૂર્વ ઇતિ કામાદર્થો ગરીયાન્ । કામસ્યાર્થ-સાધ્યત્વાત્ । તતોઽપિ ધર્મઃ । અમુત્રાપ્યર્થસ્ય ધર્મ સાધ્યત્વાત્ । ’

૧ Sex in Civilization.. page 164

૨ ભગવદ્ગીતા.

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૬૭૫

આવી હિંદુઓથી પ્રણાલિકા છે, અને તે પૂર્ણ શાસ્ત્રીય છે. જેમને સામાજિક નિયમોની કે નિયંત્રણોની જરૂર લાગતી નથી, એવા લોકો કામપૂર્તિનું નક્કી સ્થાન કયું તે જો કહેશે, તો અમારા જેવા પુરાણ મતવાદીઓ પણ તે મુકામ સુધી પ્રવાસ કરવા તૈયાર થશે. પરંતુ વાસનાના જવાલામુખીને અનિયંત્રિત ભડકવા દેવો એમ કહેનારા લોકો એવું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન બતાવવા તૈયાર હોય એમ લાગતું નથી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગોલ્ડસ્મીથ^૧ કવિએ કહ્યા પ્રમાણે, “ મને અત્યંત સુખકારક સ્થળ બતાવો. પરંતુ પ્રત્યેક જણ તે જાણવાનો ઢોંગ કરે છે, ત્યાં મને ખરો માર્ગદર્શક કોણ મળશે.” આ સર્વગ્રપણાનો ઢોંગ આજ જગતનો અને સંસ્કૃતિનો નાશ કરી રહ્યો છે.

ધ્વંષાસંભોગને સ્થળકાલની મર્યાદા છે કે નહિ એ બીજાનો વિચાર કરીએ. આવેલો આવેગ રોકાવાથી શરીરપ્રકૃતિ પર ખરાબ અસર થાય છે એ આધુનિક શોધ કંઈ નવી નથી. હિંદુ વૈદિક^૨ ગ્રંથો કહે છે કે, ‘ ન વેગાન્ ધારયેઙ્ગીમાન્ જાતાન્ મૂત્રપુરીવયોઃ । ’ પરંતુ એ જ ગ્રંથકાર પાછળથી કહે છે કે, ‘ મનોવેગાન્ તુ ધારયેન્ । ’ તેથી જ અમે પૂછીએ છીએ કે ધ્વંષાસંભોગનો પુરસ્કાર કરનારાઓના મતાનુસાર ધ્વંષાસંભોગને સ્થળ કાળની મર્યાદા છે કે નહિ ? તેવી મર્યાદાઓ હોય અને તેવી મર્યાદાઓ રાખવી અથવા પાળવી જોઈએ એમ જો નિશ્ચિત થાય તો અનન્ત પ્રશ્નો ઉભા થશે, અને મર્યાદાઓ પણ આપોઆપ ઉત્પન્ન થતી જશે. અરેબીયન નાઇટ્સની આશ્ચર્યકારક વાતોમાંના નાયક અલ્લાઉદ્દીનનું મન રાજકન્યા તરફ આકર્ષાય તો તેણે ધ્વંષાસંભોગ કેવી રીતે કરવો ? રસ્તામાં એકાદ તરૂણ સ્ત્રી જતી હોય અને અનેક પુરુષોના અંતઃકરણમાં તેની ધ્વંષા ઉત્પન્ન થાય, તો તે બધાઓને તે તરૂણ સ્ત્રીએ શરીરદાન

૧ Traveller-Goldsmith.

૨ અષ્ટાંગહૃદય-વાગ્બટ.

કરવું ખરું ? એટલે કંઈ ધણાઓનું ધણું સુખ સિદ્ધ થશે ? અમારા સુધારકો કહેશે કે ઇચ્છા અનેની હોવી જોઈએ. વાર ! એકમાં વાસના ? ઉત્પન્ન થવાની સાથે બીજામાં તેવી વાસના ન હોય તો તે જ્યત કરવી અને પછી અનેની ઇચ્છા હતી એમ કહેવું, આ પ્રકાર અનેની ઇચ્છા હતી એમ કહેવાની કક્ષામાં આવી શકશે ખરો ? તરૂણ સ્ત્રી આધેડ^૨ વયના પુરૂષ કરતાં પ્રૌઢ પુરૂષ પર પ્રેમ કરે છે તો પછી આવા વિવાહનો હાલના સુશિક્ષિત તરૂણો શા માટે વિરોધ કરે છે ? એવા ધણાએ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે, પરંતુ તેની ચર્ચા અહીં કરી વધારે જગા રોકવી ઇષ્ટ નથી. દુકમાં ગાંડો, તત્વજ્ઞ, અને વેશ્યા આ ત્રણ સિવાય સમાજમાંના સર્વ લોકોને મર્યાદા બાંધવી ઇષ્ટ છે, અને સમાજહિતચિંતકો પોતપોતાની શક્તિ અને હિંમત અનુસાર મર્યાદાઓ બાંધતા હોય છે જ; જવાબદારી તો સર્વ મર્યાદાઓ કાઢી નાખો, એમ કહેનારા પર જ પડે છે, મર્યાદાઓ સ્વીકારનારા પર નહિ.

પરંતુ કોઈપણ વિષયનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં તે છે એમ કહેવાની પ્રવૃત્તિ માત્ર આ એક જ ક્ષેત્રમાં નથી. તે સંસ્કૃતિના એકાએક ક્ષેત્રને વ્યાપીને દશાંગુલ બાકી રહી છે. સમાજનું કોઈ પણ અંગ લ્યો, ત્યાં અજ્ઞાન અને ઢોંગ અનેનો પ્રસાર થએલો જણાશે.

મનુષ્ય પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ છે એવો ઢોંગ કરશે, ઘન્ટડીઓ વગાડશે, સંખ્યા કરશે, ચર્ચમાં જશે, મસીદોમાં જશે, સર્વ કંઈ કરશે અને સર્વ આયુષ્ય સારા નરસા માર્ગે અર્થાર્જન કરવામાં ખર્ચ કરશે. તત્વજ્ઞો ગમે તે કહે, મનુષ્ય તત્વજ્ઞોને જ મૂર્ખા ગણવા લાગશે. આવી પ્રવૃત્તિને હિંદુ લોકો આસુરી પ્રવૃત્તિ કહે છે. ભગવદ્ગીતાકાર કહે છે,

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાસદ્ગ્રાહાન્ પ્રવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥

૧ Studies in Psychology of Sex Vol VII Havelock Ellis.

૨ Studies in Psychology of sex Vol VI Havelock Ellis.

કયો સમાજ મુખી કહેવાય ?

૩૭૬

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતા ।
કામોપભોગપરમ। યતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥

આશાપાશયતૈર્વદ્વાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥^૧

સ્વાતંત્ર્ય તત્વ પર પોતાનો પ્રેમ છે એમ માનવ છુટથી કહેવા લાગશે પરંતુ જે કોઈ મહાપુરૂષો રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રયત્ન કરતા હશે તેમનાં શેમાંથી ખડાં કરે તેવા હાલ કરશે.^૨ સ્વાતંત્ર્ય સાઈ ખરૂં, પણ તે મારા માટે, તારા માટે નહિ. યુરોપીઅન માનવ ધમ્મમાં શ્રેષ્ઠત્વ હોવાનું કથુલી ખીજી તરફ મુસોલિની હિટલર વગેરેની આજ્ઞાઓનું પણ પાલન કરશે અર્થાત્ તે દરેક વખતે કોઈક પણ તત્વનો આશ્રય લે છે, એવું ભોળા અને અજ્ઞલોકોને ખતાવે છે. સદ્ગુણ પર પ્રેમ છે એમ તે ખતાવશે અને વેશ્યાવૃત્તિ, ઉપદંશ, પરમેા, વગેરે શેગોનો ફેલાવ તે જ કરશે. સ્ત્રીઓને નસાડી જવાનું તો તેને માટે એક મહત્વનું ઉદ્દરનિર્વાહનું સાધન થઈ પડશે.^૩ આજની અંગાલ પ્રાન્તની સ્થિતિ પ્રસિદ્ધ જ છે. વિવાહસંસ્થા સર્વ સંસ્કૃતિઓનો પાયો છે એમ તે મોઢેથી બોલતો જશે અને સાથે હસ્તસ્પર્શ,^૪ ચુંબન, કુમારિકા પર રેતસિચન, વ્યભિચાર વગેરે સર્વ ખાખતો પણ સમાજને ન સમગ્રય તેવી રીતે કરતો જશે, વળી તેજ સમાજમાં ઉંચે માથે ફરતો જણાશે ! આ સિવાય હજુ શી શી વિકૃત ક્રિયાઓ માનવપ્રાણી કરે છે તેની માહિતી ક્રાઈડ, યંગ, સ્ટેકેલ, એડલર, જહોન્સ, મીડર, એલીસ, વગેરેના ગ્રંથો પરથી

૧ જુઓ પાનું ૧૦-૧૮

૨ The house of dead—Dostoiewsky; Prisoner of Chillon Byron. આંદમાનાતીલ અનુભવ—સાવરકર.

૩ Mrs. Warren's profession—Bernard Shaw; Lena of London girl; Why girls go wrong and other works.

૩૭૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

જીજ્ઞાસુઓ વાંચી જોવી. સત્યનાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગવાય છે પરંતુ સમાજનાકાનું સુકાન તો લક્ષ્મી લોકોના હાથમાં જ રહેવા દેવામાં આવે છે. પોતાના ધંધા સારી રીતે ન કરી શકવાથી સાર્વજનિક કાર્યો માથે લઇ, મુત્સદ્દીલોકો, વર્તમાનપત્રકર્તાઓ વગેરે લોકો કેટલું ખોટું બોલે છે, તેના આંકડાઓ અમેરીકન લેખક શૅફ્ટસ્પ્રીઓ મેળવીને બતાવ્યું છે. ઉમદા વર્તન સારૂ, એમ પ્રત્યેક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને કહશે પરંતુ પોતે તે દિશાએ જવાનો કોઈ જાતનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. આખી ધરણી માનવબંધુત્વના ધ્વનિથી ગાજી રહી છે, પરંતુ કામગારલોકોનો પક્ષ લેનારી રશિયન સરકાર આફ્રિકાના નિગ્રો, ગંદુજીલુ, દૂર શા માટે ઇંગ્લંડના જ સરદાર વર્ગને બંધુત્વના હક્કો દેવા તૈયાર થશે કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે. બંધુત્વના ગપ્યા મારનારા સાચા હોય તો દેશભક્તિ, રાષ્ટ્રીયત્વ, યુદ્ધ વગેરે ભપકાદાર નામો હેડળ જે ધોર અત્યાચારો ચાલી રહ્યા છે અને તેમાં સહભાગી ન થયેલાને ત્રાસ આપવામાં આવે છે, એ આપણે સર્વત્ર જોઈએ છીએ. તેનું કારણ શું હોઈ શકે? એવી તો હાલની સંસ્કૃતિ છે.

આવી રીતે જે માનવીઓ ધ્યેયો પ્રવર્તવે છે, તેમનો પોતાનો તે ધ્યેય પર વિશ્વાસ હોતો નથી. અમુક ધ્યેય ઉત્તમ છે અને તે પ્રમાણે બીજાઓએ જોઈએ તો આચરણ કરવું. એ વિષે સર્વ ઠેકાણે બસ એકમત થયેલો દેખાય છે. અત્યારે જે માનવોની મન:પ્રવૃત્તિ-વિકૃત મન:પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયેલી દેખાય છે, તે પ્રવૃત્તિ પર હિંદુ-ધર્મની આચાર પદ્ધતિ સિવાય બીજું એકે આસડ અમને દેખાતું નથી.

જાગતિક સમાજની આવીઓ ખરાબ સ્થિતિ થયેલી છે. ક્યાંય શ્રદ્ધા નથી, કોઈ પણ તત્ત્વ નથી, નિકળ્યા ક્યાંથી, જઈશું ક્યાં એનો પત્તો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ જે સમાજ સનાતની નામથી સંબોધાય છે. તે સમાજને પોતાની જાતીય સંસ્કૃતિ, પોતાના ધરમાં

કયો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૭૬

ચાલતા આવેલા કુલાચારો, વડિલોએ યોજેલા આચારો ઇત્યાદિ આવતો પર શ્રદ્ધા છે સનાતની સમાજને એમજ લાગે છે કે અસ્પૃશ્ય મનાએલી જાતિઓનો સ્પૃશ્ય મનાએલી જાતિઓના મંદિરોમાં પ્રવેશ થવો ન જોઈએ. તેમને તેમના દેવો પર શ્રદ્ધા છે. ધર્મ પર શ્રદ્ધા છે વડિલો વિષે આદર છે. સુધારક કહેવડાવનારા વર્ગ પાસે જુના રીતરિવાજોને ગાળો આપવા સિવાય હિંદુસમાજને કહેવા જેવાં કંઈ સામાજિક તત્ત્વો નથી. જાતિ સંઘટિત સમાજના સાચા ખોટા દોષો બતાવનારાઓએ જાતિહીન સમાજ નિર્દોષ છે, એવા ગુણદોષોનું માપન કરી સિદ્ધ કરવું કયું છે ખરું ? કાંઈ પણ શાસ્ત્રનો વિચાર ન કરતાં બાલવિવાહની નિંદા કરનારાઓએ પ્રૌઢવિવાહના શા ફાયદા બતાવ્યા છે કે તેમનું સાંભળવું ? ખરી હકીકત એમ છે કે સમાજ-સુધારક નામના સમાજમાં જે એક ચીજ પેદા થાય છે, તેની પાસે સમાજને ડગવવા જેવો કાંઈ પણ જાતનો કાર્યક્રમ નથી હોતો. શિક્ષણ જેવી ઉપર ઉપરથી એાપ ચઢાવનારી આવતથી સમાજની ગતિ બદલાય છે, એ કલ્પના જ મૂખાંઈ ભરેલી છે. આજ ફ્રાન્સમાં દરેક છોકરા પાછળ જેટલો પૈસો ખર્ચાય છે તેથી પાંચગણો પૈસો ઇંગ્લંડના એક છોકરાના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે. છતાં અંગ્રેજ વિદ્યાર્થી કેંચ વિદ્યાર્થી કરતાં શ્રેષ્ઠ કેમ નથી હોતો ? અગર વધારે પૈસો ખર્ચ કરીને પણ અંગ્રેજ શિક્ષક વધુ સારું પરિણામ બતાવી શકતો નથી માટે ઇંગ્લંડનું સ્થાન શિક્ષણ કૌશલ્યની આવતમાં હલકું છે એમ સમજવું કે કેમ ? એમ જો હોય તો ઇંગ્લંડમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર શીખી આવેલાને જે માન મળે છે તેનો અર્થ શો ? પ્રાચીન ગ્રીસ અને ચીન દેશોમાં શિક્ષણપદ્ધતિ સમાન હતી છતાં ગ્રીસ દેશમાં શાસ્ત્રોની પ્રગતિ કેમ થઈ ? અને ચીનમાં ધર્મ અને સ્થાયી સમાજની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ એક કાચડો જ છે. તેવી જ રીતે ગ્રીક સંસ્કૃતિનો

1 On Education—Bertrand Russell.—

નાશ શા માટે થયો અને ચીનની સંસ્કૃતિ હજી પણ કેમ અસ્તિત્વમાં છે, એ પણ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ. પરંતુ આ આખતોનો વિચાર ન કરતાં માત્ર શિક્ષણના નામથી કંઈશોષ ચાલી રહ્યો છે, તેનો અર્થ કોઈ પણ વિચારી મનુષ્યથી સમજી શકાય તેમ નથી.’

હીક, આવી આજની સંસ્કૃતિ-એટલે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. અમારી સંસ્કૃતિને તે પદ્ધતિ પર લઈ જવા ઇચ્છનારાઓનો સામાજિક કાર્યક્રમ આવો છે. હવે પ્રસ્તુત વિષય તરફ વળીએ.

કામોપભોગની પૂર્ણાંશે તૃપ્તિ થવી જો શક્ય જ ન હોય તો, તું તારી પરિસ્થિતિમાં-સમાજચંત્રમાં ભાંગફોડ ન કરતાં તને જેટલું સુખ મેળવવું શક્ય છે તેટલાનો ઉપભોગ લે. એવા જ પ્રકારની મનની તૈયારી કરી રાખ, એવો ઉપદેશ સમાજસુધારણાની ઇચ્છા કરનારે કરવો જોઈએ. બીજી કંઈ પણ કહેવું શક્ય છે એમ અમને લાગતું નથી. નૈતિક મૂલ્યો એવા ખનાવવા જોઈએ કે, તેથી ઉપર કહેલી પ્રવૃત્તિની છાપ તે તે સમૂહની વ્યક્તિના અંતઃકરણ ઉપર પડે, જે વાત ભગવાન શંકરાચાર્યે અર્થોપાજ્ઞનની ખાખતમાં કહી છે તે જ કામોપભોગને પણ લાગુ પડે છે.

૧મૂઢજહીહિ ધનામાગમતૃષ્ણા કુરુ તનબુદ્ધે મનસિ વિતૃષ્ણામ્ ।
યલ્લમસે નિજકમૌપાત્તં વિત્તં તેન વિનોદય ચિત્તમ્ ॥
અર્થમનર્થં ભાવય નિત્યં નાસ્તિ તતઃ સુખલેશઃ સત્યમ્ ।

તેમ ન થાય, અને અતૃપ્તિ કે અસમાધાન એ જ કામને નૈસર્ગિક ગુણુ છે, એમ જાણવા છતાં પણ, જો કામપૂર્તિ અનિયંત્રિત રીતે વ્યક્તિ પર છોડી દેવામાં આવે તો સમાજ વિનાશને માર્ગે જ જઈ રહ્યો છે એમ માનવું પડે.

સમાજને અને અમને કંઈ લેવા દેવા નથી એમ કહેનારા પણ કેટલાક હરિના લાલ મળી આવે છે. તેમને એટલું જ કહેવું યસ થશે

૧ મોહસુદ્ધર.

૩૫૧ સમાજ સુખી કહેવાય ?

૩૮૧

કે તમે જે વ્યક્તિ સાથે રતિકીડા કરો છો તે વ્યક્તિ સમાજમાંની છે, તેથી આપને પણ સમાજની જરૂર છે. વ્યક્તિના હક્કોની પિપોડી વગાડનારાઓને શું કહેવું એ જ સમજતું નથી. વ્યક્તિને હક્કો છે એમ કહેનારાઓ, સમાજને હક્કો નથી એમ માનતા લાગે છે. વ્યક્તિ એ અવયવ છે અને તેથીય શ્રેષ્ઠ સમાજ, એ અવયવોને ધારણ કરનાર અવયવી છે. તે બંનેમાંથી વ્યક્તિને હક્કો હોય અને સમાજને હક્કો ન હોય એ આશ્ચર્યકારક છે. વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય કોઈ પણ સ્થળે અગર કાળે સંઘટિત સમાજ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે એ શબ્દો અમારી સમજ બહારના છે. સમાજ વ્યત્ક્રિત વ્યક્તિના હક્કો તે ક્યા ? વ્યક્તિને ગમે ત્યાં પોતાનું ઘર બાંધવાનો અધિકાર હોઈ શકે કે કેમ ? વ્યક્તિને રસ્તામાં પણ ગમે ત્યાં ચાલવાનો હક્ક સમાજમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે કે કેમ ? આ બાબત રશિયાને પણ લાગુ છે એ અમારા જ હાલ સમાજસત્તાવાદીઓએ વિચારવું ન જોઈએ આ બાબતોમાં એમને ગમેતેમ વર્તવાનો હક્ક છે, એમ કોઈ કહેશે નહિ. અમને આજે હિંદુસમાજમાં એટલે સુધારક વર્ગોમાં હક્કો સંબંધી જે ગપ્પાંઓ સંભળાય છે, તે માત્ર સ્ત્રી સંબંધ અને કેટલાક ધાર્મિક રીતરિવાજો સંબંધી છે.

પાતિવ્રત્યને એક ગુણ તરીકે ધણું જ ઉંચું સ્થાન આપવું જોઈએ. કદાચ ધારો કે તેની એક માત્ર ગુણ તરીકે વધુ કીમત ન હોય તો પણ માનવી અંતઃકરણમાં છલોછલ ભરેલી એકાએક વાસનાનો-અનંતે અસંતુષ્ટ રહેનારી વાસનાનો હલ્લો પાછો વાળવાનું એક અમુલ્ય સાધન છે, તેથી જ આર્યગ્રંથોમાં-પછી તે કાવ્ય હોય કે નાટક હોય કે ધર્મગ્રંથ હોય તેમાં-પાતિવ્રત્યનું મહાત્મ્ય વર્ણવેલું જણાઈ આવે છે. માત્ર મહાત્મ્ય જ નહિ પણ પતિ સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરૂષનો વિચાર સુદ્ધાં ન કરનારી સ્ત્રીઓ હિંદુસમાજમાં ઉત્પન્ન

૩૮૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

મથેલી દેખાય છે ‘વ્રજતુ ચરતુ ધર્મં મર્ત્વનાથાહિ^૧ નાર્યઃ ।’,
 ‘પ્રમદાઃ પતિવર્ત્મગા ઇતિ પ્રતિપન્નં હિ વિચેતનૈરપિ^૨ ।’,
 ‘સ્ત્રીણાં મર્તા ધર્મદારાશ્ચપુસામિત્યન્યોન્યં વત્સયોક્ષાત મસ્તુ^૩ ।’,
 ‘મર્તુવિપ્રક્રુતાઽપિ રોષણતયા માઽસ્મ પ્રતીપં ગમઃ^૪ ।’ આવા
 પ્રકારનાં વાક્યો જોઈએ તેટલાં મળી આવે તેમ છે. ધર્મશાસ્ત્ર વિષે
 તો પૂછવાની જ જરૂર નથી. સ્ત્રી એ પાછા લોકોને અત્યંત લોભનીય
 વસ્તુ છે. એ તેઓ જાણતા હોવાથી ધર્મશાસ્ત્ર તેમનું રક્ષણ કરવા
 કહે છે.^૫

इमं हि सर्व वर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रक्षन्तु भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥

“સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું એ સર્વ વર્ણો માટે ઉત્તમ ધર્મ છે,
 આમ જાણનારા દુર્બલ ભર્તારો પણ પોતાની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા
 માટે પ્રયત્નો કરે છે.”

કામશાસ્ત્ર તેથી આગળ જઈ સ્ત્રીને સુખી કેમ કરવી અને
 પાછા લોકો સ્ત્રીઓને બગાડવા માટે કેવી યુક્તિઓ યોજે છે, તેમનાથી
 સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કેમ કરવું એનો પણ ઉપદેશ કરે છે. વાતસ્થાયન કહે છે,

संक्षय शास्त्रतो योगान्पारदारिकलक्षितान् ।
 न याति च्छूलनां कश्चित्स्वदारान्प्रति शास्त्रवित् ॥
 पाक्षिकत्वात्प्रयोगाणामपायानां च दर्शनात् ।
 धर्मार्थयोश्च वै लोकम्यात्राचरेत्पारदारिकम् ॥

૧ પ્રતિમા-ભાસ.

૨ કાલિદાસ.

૩ માલતીમાધવ-અવભૂતિ.

૪ કાલિદાસ.

૫ મનુસ્મૃતિ અ. ૯ શ્લો. ૬

કથો સમાજ સુખી કહેવાય ?

૭૯૭

તદેતદારરક્ષાર્થમારબ્ધં શ્રેયસે નૃણામ્ ।

પ્રજાનાં દુઃખાચૈષ્વ ન વિજ્ઞેયોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥૧

પાતિવ્રત્ય સમાજદિત માટે અને સમાજરક્ષણ માટે કેટલું ક્ષિતકારક છે. સ્ત્રીના પોતાના સુખ દુઃખની દૃષ્ટિએ કેટલું આવશ્યક છે એની ચર્ચા પ્રાચીન કે અર્વાચીન શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ અનેકગણી કરી શકાય તેમ છે, માનસશાસ્ત્ર, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરેમાંથી કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રધાન માની ચર્ચા કરવામાં આવે તો પણ પાતિવ્રત્ય અત્યંત મૂલ્યવાન ગુણ છે એમજ સાબીત થશે. તેથી સર્વ તરૂણ સ્ત્રીઓને અમારી હાથ જોડી વિનતિ છે કે, “ બહેનો, આ પ્રાચીન ધર્મનું જતન કરો, તેમાં જ સમાજનું સ્વાસ્થ્ય છે.” તેથી જ મહાભારતકાર કહે છે કે, ‘ લૈષમ્યમપિ સંપ્રાપ્તા ગોપાયન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ । ’

માનવી જીવનના સુખ દુઃખની ચર્ચા કરી તેનું માપ અમે સૂચ્યું છે. તેનો નિષ્કર્ષ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે કાઢી શકાશે.

(૧) સમાજમાં આત્મહત્યાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય એ સમાજના રોગીપણાનું લક્ષણ છે. એ સમાજ એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે વ્યક્તિને પોતાના જીવનનું મૂલ્ય ખીલકુલ લાગતું નથી. ઉત્કાન્તના નિયમ પ્રમાણે જીવનાર્થ કલહ અત્યંત તીવ્ર થવો જોઈએ અને વ્યક્તિની જીવવાની વાસના, ઇચ્છા, (will to live) પણ વધતી જ જવી જોઈએ, તો જ સમાજ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે; પરંતુ આ સમાજમાં સામર્થ્ય સંપાદનની ઇચ્છા (will to power) જીવનની ઇચ્છા (will to live) એ સર્વ જતાં રહે છે અને તેને બદલે જીવનનો પ્રવાસ કરી થાકી ગયેલા વૃદ્ધોની પેઠે મૃત્યુની ઇચ્છા (will to die) વધતી જાય છે.

૧ કામસૂત્ર-વાત્સ્યાયન.

૧૮૪

હિન્દુઓનું સમાજરથનાશાશ્વ

(૨) માનવી મનની અકર્તૃત્વની પરાકાષ્ટા એટલે ગાંડા થવું, તેના જેવી જ પરંતુ સ્પષ્ટ દેખાઇ ન આવનારી સ્થિતિ તે મનો-દૌર્બલ્ય (Feeble-mindedness), આ અને બીજા મજબૂતતંતુના રોગોની વૃદ્ધિ થતી એ સમાજ દુર્બલ થતો જાય છે એમ દર્શાવનારું સ્કુટ લક્ષણ છે.

(૩) સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધની બાબતમાં વામતા અને સામાજિક હાની દર્શાવનારા લૈંગિક રોગો, ઉપદંશ, પરમા, હસ્તદોષ વગેરેનું પ્રમાણ વધતું જાય એ પણ સમાજની સદોષતા બતાવે છે.

(૪) જેમાં છુટાછેડા થતા હોય તે સમાજમાં આત્મહયાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, એનો વિચાર કરતાં છુટાછેડાની વૃદ્ધિ એ પણ સમાજની રોગી સ્થિતિ બતાવે છે.

પ્રકરણ ૧૬ સું

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

આ સર્વ લક્ષણો કહી, અમારા જાતિ સંઘટિત સમાજના હૃદયસ્પર્શી વર્ણનો કરનારી ગટર મુકાદમ મિસ મેયો^૧ જેવી પાશ્ચાત્ય લેખિકા, સી. આચાર ધર્મ^૨ એફ. ઍન્ડ્ર્યુઝ જેવા પોકળ મિશનરી, હિંદુસમાજ, વિષે ખોટી કલ્પનાઓ પ્રસરાવનારા પાશ્ચાત્ય રાજ્યકર્તા^૩ અમારા દુઃખોથી જેમનું હૃદય ઘૂણ ઉઠે છે એવું યતાવનારા સ્વયંમન્ય^૩ નેતાઓ, સમાજસુધારકો, કર્મવીરો, સંચાલકો વગેરે સર્વને અમે પૂછીએ છીએ કે હિંદુસમાજમાં દુઃખનું પ્રમાણ વધતું જાય છે એવું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ (Scientific Method) થી યતાવવા તમે તૈયાર છો? અર્થશુન્ય ભાવનાપ્રધાન યડમડ નથી જોઈતી, પ્રત્યક્ષ મોજમાપ યતાવો. ઉપર યતાવેલા ત્રણ કે ચાર લક્ષણો હિંદુ, બુદ્ધ અને રોમન કેથોલિક એ ત્રણ જ ધર્મમાં ઓછા પ્રમાણમાં પ્રતીત થાય છે. તેથી એ ત્રણે ધર્મ માનવનું પૂર્ણાંશે

૧ Mother India—Miss Catherine Mayo.

૨ Report on Material and Moral Progress for any year.

૩ ધર્મશાસ્ત્રમંથન—વે શા સં. મહાદેવશાસ્ત્રી દિવેકર.

૩૮૬

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

સમાધાન કરવા ગંધારે પાત્ર છે, બીજાઓ નથી. આ વિધાન અમે કોઈ પણ ધર્મના તાસ્વિક મતો વિષે કરતા નથી, માત્ર તે ધર્મના સમાજ પર થતાં પરિણામની દૃષ્ટિએ કરીએ છીએ. પરમેશ્વર કે પરલોક વિષયક કોની કલ્પનાઓ કેવી છે, એ વિષે અમારે કંઈ કહેવું નથી. પરંતુ ‘**फलानुमेयाः प्रारंभाः संस्काराः प्राक्तना इव ।**’ આ નિયમ પ્રમાણે મેજમાપ કરવાનું પરિણામ આપીને પછી જ અમે ઉપરનું વિધાન કરીએ છીએ. હાલ વડની છાલ પિપળાને લગાડી દુઃખ સંબંધી અને તેના કાર્યકારણ ભાવસંબંધી ગમે તેવાં વિધાનો કરવાની પ્રવૃત્તિ એટલી બધી ફેલાઈ છે કે તે ફેલાવનાર વ્યક્તિનું અભિનંદન જ કરવું જોઈએ. ઉદાહરણાર્થે બાળમરણ વધવાનાં ખરાં કારણો ગરીબી અને પોષણનો અભાવ હોય છતાં તે કારણો બાળકને કે પ્રસૂતિ વ્યવસ્થા છે એવું ઠોકી બેસાડી નવાં નવાં ગપ્પાઓ હાંકવામાં આવે છે. જાણે કે બાળકને અને પ્રસૂતિની પદ્ધતિ યુરોપીયનો આવ્યા પછી જ કાઢવામાં આવી હોય ! કુસંપ કે કળ્યા કંકાસનાં કારણો આર્થિક તંગી કે અછત હોય તો પણ તે કારણ જાતિસંસ્થા છે એમ જુઠો પ્રચાર કરવામાં આવે છે. કોણ જાણે કેમ પણ ભૂતકાળમાં ક્યારેય નહિ અને વીસમીસદીમાં જાતિસંસ્થા કુસંપનું કારણ થઈ પડી છે. હિંદુસ્તાનમાં ધરતીકંપના^૧ ધક્કા લાગ્યા છે તેનું કારણ શું ? તો કહે હિંદુસમાજમાં અસ્પૃશ્યતાનું પાતક ઘણું થયું છે તેથી ! સામું એમ પણ કહી શકાય કે આજ સુધી અસ્પૃશ્યતા હતી, છતાં કંઈ થયું નહિ. પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરવાની શરૂઆત થઈ કે ધરતીકંપના ધક્કા લાગવા માંડ્યા, તેથી અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પાપનું જ ધરતીકંપ પરિણામ છે એવું અન્વય (Method of agreement) અને વ્યતિરેક (Method of difference) અને પદ્ધતિથી સિદ્ધ થઈ શકશે. આવી મનોદશાનું મનોવિશ્લેષણ

૧ મહાત્મા ગાંધી.

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૮૭

શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ થાય તો આપણા માનવ સ્વભાવ સંબંધી જ્ઞાનમાં ઘણો જ વધારો થાય !

સુખ દુઃખો અંતઃકરણ સાથે ઘણોજ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. એકના અંતઃકરણને જે સુખ લાગે છે તે જ ખીખના અંતઃકરણને દુઃખરૂપ લાગે છે. એક જણ હિંસા થતાં કકડી ઉઠે છે, જ્યારે ખીખને તે ગમતરૂપ થાય છે. અંતઃકરણ તો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર (Microscope)થી જોઈ શકાય તેમ નથી. બાહ્યપરિસ્થિતિમાં અને આંતરપરિસ્થિતિમાં વૈશિષ્ટ્ય હોય છે. વળી વ્યક્તિના અંતઃકરણો સમૂહના નૈતિક મૂલ્યો પ્રમાણે તૈયાર થાય છે. ઇત્યાદિ સર્વ આખતોનો વિચાર કરવામાં આવે તો સુખની ઉત્પત્તિને અને દુઃખની અનુભવિતિને ધ્યેય માની સમાજરચના કે ધર્મરચના કરવી જોઈએ એવું કોઈ પણ સમજી શકે તેમ નહિ પરંતુ તે જ સુખદુઃખના તત્વો પર આધાર રાખી, હિંદુઓના રીતરિવાજોમાં ફરક કરનારા કાયદાઓ કરવામાં આવે છે. અભિજાત સમાજમાં વિધવાઓએ પુનર્લગ્ન કરવાં જોઈએ. પણ શા માટે ? તો કહે તેને આખો જન્મારો દુઃખમાં કાઢવો પડે છે? અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કરો. કેમ ? તો કહે અસ્પૃશ્યોતું જીવન દુઃખમય છે. હિંદુધર્મને^૩ મીમાંસકોએ આપેલા પ્રમાણે ઓછાં પડે છે. કેમ ? તો કહે એ પ્રમાણમાં આત્મતુષ્ટિ એ પ્રમાણને ઘણું જ હલકું સ્થાન છે. આ રીતે સમાજસુધારકો સુખદુઃખને સમાજશાસ્ત્રનો પાયો કરવા ઇચ્છે છે. સુખદુઃખ સમાજશાસ્ત્રનું પરિણામ થઈ શકે પણ પાયો નહિ ? સુખદુઃખની મીમાંસા કરી જે જે નિયમો સુખોત્પાદક હશે અને જે જે નિર્બંધો દુઃખનિવારક હશે તે તે નિયમો અને નિર્બંધો સમાજશાસ્ત્રને જરૂર આધારભૂત

૧ Pandit Ishwarchandra Vidyasagar.

૨ અસ્પૃષ્ટાચા પ્રશ્ન-માટે.

૩ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય—તર્કતીર્થ કોકળે.

૩૯૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

થઈ શકશે. આવા પ્રકારની સર્વ આબતોનો વિચાર હિંદુઓની જાતિમય રચનામાં કર્યો છે, એ અમને સપ્રમાણ બતાવવું છે.

ટુંકમાં કહીએ તો સંસ્કૃતિનું ચિરંજીવિત્વ, સુપ્રબળું ઉત્પાદન, લોકસંખ્યાની અપરંપાર વૃદ્ધિનું નિયમન, અત્તની યથાધિકાર વહેંચણી, સમાજ પર કામવિકારના માઠાં પરિણામ થતાં અટકાવવાની શક્યતા, સ્ત્રીપુરૂષના સુખદુઃખો, વ્યક્તિનું ઉપદેશ વગેરે વિકારોથી સંરક્ષણ, ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ કૃતિ અને સ્વર્ગ મોક્ષાદિ અલૌકિક કૃતિ (કોઈને માન્ય હોય તો) એ સર્વ દૃષ્ટિએ હિંદુઓની જાતિ પ્રધાન રચના શ્રેષ્ઠ છે. આ સમાજરચના પર બહારના લોકોએ આજસુધી અનેક આધાતો કર્યા, તો પણ તેના જડમૂળનો કોઈ પણ ઉચ્છેદ કરી શકતું નથી. આ સમાજની સંસ્કૃતિ કોઈ પણ એક વર્ગ પર આધારભૂત નથી, તેથી કોઈ પણ એકાદ વર્ગ નષ્ટ થાય તો પણ તેથી સંસ્કૃતિનો નાશ થતો નથી. અહીં પ્રત્યેક વર્ગને પોતાની સંસ્કૃતિ છે, નૈતિક મૂલ્યો છે, દેવ દેવતા છે, વેપાર ધંધા છે, ટુંકમાં મનુષ્ય પ્રાણીની સર્વ વાસના તૃપ્ત કરવાનાં સાધનો છે. પ્રત્યેક વર્ગનું ધ્યેય ભિન્ન હોવાથી પ્રત્યેક વર્ગનાં નૈતિક મૂલ્યો પણ તેવાં જ છે.

‘અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટા સંતુષ્ટાશ્ચ નરાધિપાઃ ।’

સલજ્ઞા ગણિકા નષ્ટા નિર્લજ્ઞા ચ્ચ કુલાંગના ॥’

‘પ્રાણીઓએ અસંતુષ્ટ ન હોવું જોઈએ, રાજ્યોએ સંતુષ્ટ ન હોવું જોઈએ, ગણિકાએ લજ્જાશીલ ન રહેવું, અને કુલીન સ્ત્રીએ નિર્લજ્જ ન થવું.’ જેનું જેવું ધ્યેય તેનાં તેવાં નૈતિક મૂલ્યો, અહીં જેનો જેવો અધિકાર તેને તેવો ઉપદેશ અને તેવું જ તેને શિક્ષણ.

૧ સુમાર્ષિત.

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૮૬

હિંદુઓની સમાજસ્થિતિ સંસ્કૃતિપ્રધાન (Cultural) કરવાની હોવાથી અહીં જ્ઞાન ક્રિયા વડે છે, શબ્દ વડે નથી. અહીં સ્વચ્છતાનો ઉપદેશ નથી, સ્વચ્છતાના આચાર છે. અહીં ખરો હિંદુ સ્નાન સિવાય રહી શકતો નથી. અહીં પરોપકાર પર વ્યાખ્યાનો અપાતાં નથી પણ પ્રત્યક્ષ અતિથિધર્મનો આચાર પાળવામાં આવે છે. આવા પ્રકારના પ્રત્યક્ષ આચારો સિદ્ધ થવા માટે ખાલવયથી જ પ્રત્યક્ષ સંસ્કારો હોય છે. જુના પ્રકારના બ્રાહ્મણનો છોકરો ખીજનું અજીંદું ખાતો નથી અગર પીતો નથી! નવી પેઢીનો કાલેજમાં શીખનારો છોકરો એમ ખાવા પીવામાં કંઈ દોષ માનતો નથી. આ પ્રત્યક્ષ આચાર અને તેના પર વ્યાખ્યાનના પરિણામનો ફરક છે. જુની પદ્ધતિનો સંખ્યાશીલ છોકરો સૂર્યોદય પૂર્વે પ્રાતઃકર્મ પતાવી પોતાને કામે લાગી જાય છે. આધુનિક વિદ્યાર્થી કેવો છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આચારથી અતુટ ઉદ્યોગપ્રિયતા અને નિયમિતતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે નષ્ટ કરી હવે નિયમિતતા ઉપર વ્યાખ્યાનો દેવાય છે.

ઈતર ધર્મમાં અધિકાર પરત્વે આચાર, વિચાર, પ્રાર્થના વગેરે બાબતોનો વિચાર થયેલો જણાતો નથી. એકાદ ગુરૂનો ઉપદેશ માન્ય હોય તો તે વ્યક્તિ તે સંધનો ઘટક થઈ શકે. આવી ધર્મસંસ્થાઓને ગુરૂપ્રધાન અથવા વ્યક્તિપ્રધાન (credal) ધર્મસંસ્થા કહી શકાશે. મનુષ્યના ગુણુ પરત્વે એ ભાગ પાડીએ તો તે એક ભૌતિક અને ખીજો અતિ-ભૌતિક કહી શકાય. હવે આ ભૌતિક ગુણુનું રક્ષણ અને સંગોપાન કરવા માટે હિંદુસમાજમાં પ્રત્યક્ષ આચારો થોજી દેવામાં આવ્યા છે.^૧ અને અતિભૌતિક ગુણુ જેવી અમાપ અને માત્ર અનુમાન્ય મનની પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે.

હિંદુ સમાજે આચારો લગાડી દીધા છે તે આચારો પર આજે આધુનિક પંડિતો આક્ષેપ લે છે. તે પંડિતો કાષ્ટપણ બાબતમાં કેટલો

૧ આ બાબતમાં જુઓ Lectures on Conditioned reflexes-Pavlov.

વિચાર કરે છે તે એક સાદું ઉદાહરણ લઈ ખતાવીશું. ૧ “પ્રાતઃકાલે મલોત્સર્ગ કર્યા પછી જુદા જુદા અવયવોને માટી લગાડી ઘોવાં એમ સ્મૃતિકારોએ કહ્યું છે. અને તે અવયવોને કેટલી માટી લગાડવી એ પણ કેટલાક સ્મૃતિકારોએ કહ્યું છે.” આમ ઉપન્યાસ કરી એક શાસ્ત્રી પ્રાચીનોનો ભારે ઉપહાસ કરે છે. તેઓશ્રી અને તેમના એક સમાન-શીલ શાસ્ત્રી કહે છે કે, ગંદકી જઈ સ્વચ્છતા આવે એટલું જ કહો એટલે બસ ! આટલી જ વખત માટી લગાડો, વત્તી એાછી વખત લગાડશો નહિ, ઇત્યાદિ પાંડિત્ય કરવાની શા જરૂર છે ? ‘ગંધલેપકરં શૌચં કુર્યાત્ ।’ (યાગ્ન) એ ઉતારો પણ તેમણે ટાંક્યો છે. પરંતુ આમાં પણ માનવી સ્વભાવ અને માનવી ઇન્દ્રિયોનો કંઈ સંબંધ નથી, એવી તે પંડિતોની કલ્પના લાગે છે, પણ એ કલ્પના ખરી નથી. એ બંને શાસ્ત્રીઓની અને અમારી સ્વચ્છતાની કલ્પના એક નથી. અમને ઉદ્ધત કહેશે છતાં અમે કહીએ છીએ કે એ બંનેનાં કપડાંને અમે સ્વચ્છ માનવા તૈયાર નથી. તેથી એક નિશ્ચિત માપ ઠરાવવામાં આવે તો તેમાં ખોટું શું ? વળી દરેક પ્રકારની સ્વચ્છતા વ્યક્તિ પર સોંપવામાં આવે એ વાત કબુલ કરીએ તો દરેક પોતાની કલ્પના પ્રમાણે સ્વચ્છ રહે છે. પછી આ ઢેઢવાળા સાફ કરવાના અભિમાન-પૂર્વક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તે શા માટે ?

હિંદુ આચારોમાં માનવના બંને અંગોનો વિચાર કર્યો છે. બીજા પ્રકારની ધર્મ સંસ્થાઓમાં મનનું બંધારણ પ્રત્યક્ષ ગુરૂના ઉપદેશથી થયેલું હોય છે, અને પ્રત્યક્ષ આચારોની બાબતમાં વધારે સખત બંધનો નથી હોતાં. હિંદુ જે જાતીય આચારો અને નૈતિક મૂલ્યો બરાબર પાળે તો પછી બલે તે શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ, ઇસુ-ખ્રિસ્ત, મહંમદ, યુદ્ધ, મહાવીર, મસ્કરી, ગોશાલ, અગર ઋશ્યુદ્ધ

૧ ધર્મસ્વરૂપનિર્ણય-કોકબે; ધર્મશાસ્ત્રસંયતન-દિવેકર.

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૯૧

એમાંથી કાઢતો પણ અનુયાયી રહે છતાં હિંદુ જ છે. તે વેદોનું તત્ત્વજ્ઞાન માનશે, ઍરિસ્ટોટલના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરશે, સાંખ્યોનો અનુયાયી થશે અગર ડાર્વિન પર વિશ્વાસ રાખશે, તેને વૈશેષિક તત્ત્વજ્ઞાન ગમતું હશે. તે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્લેટો, થોમસ એકવીનાસ, અગર આધુનિક કાળના વિલ્હેલ્મ વુન્ટ,^૧ બ્રેડ્લે, કુઇલી, ગુયા, નિત્શી, રૂડોલ્ફ આયેકન અગર વિલિયમ જેમ્સ એમાંથી કાઢતો પણ શિષ્ય પોતાને માની લેશે, પરંતુ આચારોની બાબતમાં જો હિંદુ સમાજના નિયમો પાળશે તો જ તે હિંદુ રહેશે. આવા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય બીજા કાઢ પણ ધર્મમાં નથી. ખ્રિસ્તીઓનો બાબલ પર અને મુસલમાનોનો કુરાન પર વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ.

હિંદુધર્મ સંસ્કૃતિપ્રધાન હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જે કંઈ પરમેશ્વર વિષયક કલ્પનાઓ હશે તે પ્રમાણે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાની છુટ હોય છે. તે પરમેશ્વરને સગુણ માને અગર નિર્ગુણ માને ! અમુક એક જ સ્વરૂપમાં માનવાનો આગ્રહ દેખાતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન પરના ગ્રંથોમાં બંને પક્ષનો પુરસ્કાર કરેલો દેખાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક ઠેકાણે અધિકારનો માત્ર વિચાર થયેલો જણાય છે. એક ઠેકાણે તત્ત્વજ્ઞ કહેશે કે, ‘ અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ । ’ અને તાબડતોબ અધિકારભેદથી ‘ ક્લેશોઽધિક્તરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ । ’ અન્તે ઉપસંહાર કરતી વખતે આશ્વાસન આપતાં કહેશે કે,

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાચિંતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥

૧ Modern philosophers—Hofding.

૩૯૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

જે જે ભકત રૂપ જે જે ધર્યે શ્રદ્ધાથી ચર્યાવા,
તહેની તહેની જ તે રૂપે કરું શ્રદ્ધા હું નિશ્ચલ.

ભ. ગી. અ. ૭ શ્લો. ૨૧

વ્યક્તિ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી પોતાના ગુણાનુરૂપ દેવકલ્પનાની ઉપાસના કરશે, તેથી સર્વ પ્રકારની ઉપાસના યોગ્ય હોય છે.

यजन्ते सात्विका देवान् यक्ष रक्षांसि राजसः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसाजनाः ॥

યજે છે સાત્વિકો દેવો, રાજસો યક્ષ રાક્ષસ;

ભૂત પ્રેત ગણો યજે છે તામસ જનો.

ન્યુ લોકોને તેમની વિરૂદ્ધના લોકોને શિક્ષા કરનારો ધર્મશ્રેયો હોય છે. તેથી ન્યુ લોકોનો ધર્મ ધણો જ અસહિષ્ણુ છે. મૂળ ખ્રિસ્તી ધર્મ? હલકા લોકોનો હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો ધર્મશ્રેય પ્રેમમય છે. પરંતુ એ સર્વ કલ્પનાઓ ધર્મશ્રેય ગુણોમાં અંતર્ભૂત ન થાય તો તે જગતકર્તાનું અને જગત્રિયંતાનું સ્વરૂપ એકાંગી થશે; તેથી ધર્મશ્રેય ગુણોનો નિધિ હોવો જોઈએ, નહિ તો ખીજનાં કરેલાં પાપો માટે પોતાના છોકરાનો યજ્ઞ કરવાની અન્યાય ભરેલી કલ્પના ધર્મમાં અંતર્ભૂત કરવી પડશે. હિંદુઓનો ધર્મશ્રેય સર્વગુણસંપન્ન હોવાથી વ્યક્તિ જે દષ્ટિથી તે તરફ જશે તે ગુણવ્યક્તિને દેખાવા લાગશે.

જેવી રીતે ધર્મશ્રેય (Idea of God) સર્વગુણયુક્ત છે તેવી રીતે ઉપાસના પણ અધિકાર પરત્વે યોજવામાં આવી છે. અહીં સર્વ વ્યક્તિ માટે સગુણી ઉપાસના નથી. અહીં વ્યક્તિનું વૈધર્મ્ય ધ્યાનમાં લઈ સાંધિક ઉપાસના પણ નથી. જગતનું આદિકારણ બ્રહ્મ તો નિરાકાર નિર્ગુણ છે, છતાં વ્યક્તિબેદોને લીધે ઉપાસ્ય સ્વરૂપમાં સગુણ છે અને નિર્ગુણ પણ છે. ઇતર ધર્મોમાં પરમેશ્વર ગુણયુક્ત

૧ Anti-christ—Nietzsche.

હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૬૩

હોવા છતાં અને ગુણદ્રવ્યાશ્રય^૧ (dependent on substance and qualities) હોવા છતાં તેનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ નથી. અહીં હિંદુ ધર્મમાં સર્વ સાધારણ માનવી મનની પ્રત્યક્ષ તરફની પ્રવૃત્તિને અને તત્વજ્ઞાની અવ્યક્ત તરફની પ્રવૃત્તિને વિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે. અવ્યક્ત ઉપર મનની એકાગ્રતા કરવી દુર્ધટ છે, એ આખતનું જ્ઞાન હોવાથી ભગવદ્ગીતાકાર કહે છે,

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસકચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ગિરવાપ્યતે ॥

જેનું અવ્યક્તમાં ચિત્ત, વધારે કલેશ તેહને:

અવ્યક્ત ગતિ તો દુઃખે પમાયે દેહધારીથી.

અ. ૧૨, શ્લોક ૫

અવ્યક્ત અગર અમૂર્ત કલ્પનાઓ (Abstract ideas)નું આકલન માનવ પ્રાણીને ઘણાજ શ્રમથી થઈ શકે છે, એ સનાતન સિદ્ધાંત આધુનિક માનસશાસ્ત્રજ્ઞોને પણ માન્ય છે. છતાં ઇતર ધર્મના લોકો પ્રતીકરૂપ મૂર્તિપૂજની મશ્કરી કરે, રેવડી ઉડાડે, અમારા અધિકાર સુશિક્ષિતો તેમાં સાદ પુરાવે એ આશ્ચર્યકારક છે. ઇતર ધર્મમાં પણ, જેને માનસશાસ્ત્રની થોડી ઘણી ગંધ છે તે લોકો મૂર્તિપૂજની મશ્કરી કરતા નથી. “ મૂર્તિપૂજ^૨ વિરૂદ્ધનો અશાસ્ત્રીય લોકભ્રમ એમનો એમ કાયમ રહ્યો; કારણ મૂર્તિપૂજ એટલે પત્થરાની પૂજ (Fetish worship) એવી જ્યુ લોકોએ પોતાની ગેરસમજ કરી લીધી હતી. ” ખ્રિસ્તી અને મહંમદીઓ પણ જ્યુ લોકોની પરંપરાના હોવાથી તેમનામાં પણ તે ગેરસમજ એમને એમ રહી ગઈ.

હિંદુસમાજશાસ્ત્રમાં દેવ ગમે એ હોય, તેનું સ્વરૂપ પણ ગમે

૧ તર્કસંગ્રહ—અન્નભટ્ટ

૨ Christian Ethics and Modern problems—Dean Inge,

૩૬૪

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

તેવું હોય, તે એક જ હોય કે અનન્ત સ્વરૂપે હોય, ઉપાસકની આધ્યાત્મિક કલ્પના ગમે તેવી હોય ઉપાસકે પોતાની શક્તિનુસાર કરેલી ઉપાસના અન્તે એક જ ધર્મસ્વરૂપે પહોંચે છે, એવા ઉલ્લેખો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે ! પરમેશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી આગ્રહ રાખી એસવાની પ્રવૃત્તિ હિંદુસમાજમાં નથી. હિંદુને સર્વ ઠેકાણે પરમેશ્વરની મૂર્તિ અને પરમેશ્વરનું રૂપ દેખાય છે.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जमेव वा ।

तत्તદેવાवगच्छ त्वं मम तेर्जोऽशसंभवम् ॥

જે જે વિભૂતિવન્તુ હો, શ્રીવન્તુ, વા પરાક્રમી;

તેને સૌ જાણુજે મહારા થયેલું તે જ અંશથી.

ભ. ગી. અ. ૧૦, શ્લોક ૪૧

તેથી ગમે તે ગમે તેવી ઉપાસના કરે: —

¹आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

અગર ²त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमतं ।

प्रभिन्ने प्रस्थाने पुनरिदमिदः पथ्यमिति च ।

रुचीनां वैचित्र्याद्दजुकुटिलनानापथजुषां ।

नृणामेको गम्यः त्वमिव पयसामर्णव इव ॥

આવા પ્રકારના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળી આવે છે અને પ્રત્યેક ધરને અધિકારભેદથી પરમેશ્વરનાં જુદાં જુદાં રૂપો ઉપાસ્ય છે એ વાત તેટલી જ સત્ય હોવા છતાં ‘ અસ્પૃશ્યો સ્પૃશ્યોના મંદિરમાં પ્રવેશ કરશે તો જ હિંદુધર્મ સુધરશે. નહિ તો કલંકિત રહેશે. આવા પ્રકારની

૧ સંઘ્યાઉપાસનાને વખતે બોલવાનો શ્લોક.

૨ મહિમ્નસ્તોત્ર—આ સ્તોત્ર ગાંધીજીએ વાંચ્યું છે એવું સંભળાય છે. તેથી આપેલ છે.

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૯૫

કલ્પનાઓ પ્રસરાવનારાઓને હિંદુધર્મનું સ્વરૂપ જ સમજાયું નથી એમ કહેવું પડે છે. અસ્પૃશ્યોએ કરેલી મરીઆઈ (અસ્પૃશ્યોની એક ઉપાસ્ય દેવી)ની ઉપાસના, બ્રાહ્મણોએ કરેલી રામકૃષ્ણની ઉપાસના, શૈવોએ કરેલી શીવની ઉપાસના, યોગીઓએ કરેલી આત્મોપાસના, (આત્મા વા અરે મંત્રવ્યો દ્રુષ્ટવ્યો જ્ઞાતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ) વગેરે સર્વ ઉપાસનાઓ એક જ પરમેશ્વરને પહોંચવાની હોય તો તેથી સમાજ વ્યવસ્થા માટે, ઐહિક તેમજ નશ્વર બાબતોમાં થયેલા ભેદો આધ્યાત્મિક બાબતોમાં નષ્ટ કરી સર્વને જે સમાન અધિકાર જોઈએ છીએ તે શું આથી પ્રાપ્ત નથી થતા ?

કોઈ ગમે તેટલું કહે તો પણ એક બાબત સિદ્ધ જ છે કે સમાજમાં બધાને સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થવા આ મૃત્યુલોકમાં તો શક્ય નથી. અધિકાર કે હક્ક શબ્દનો અર્થ એ કે એકાદ બાબત કરવાની એકાદ વ્યક્તિને છુટ હોય અને બીજાને ન હોય. સમાન હક્ક એ શબ્દસમુચ્ચયનો કશો જ અર્થ થતો નથી. હક્કો વિષમ રહેવાના, હક્કોમાં વિષમતા હોવી એ તો મૂળહક્કોના અસ્તિત્વનું લક્ષણ છે. બર્ક કહે છે કે, “ સર્વને સમાન હક્કો હશે તેથી કંઈ સર્વને સર્વ વસ્તુ મળશે નહિ. ‘ All men may have equal rights but not equal things.’ ઐહિક સ્થિતિ આવી જ રહેશે અને તેથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર કરેલી ઉપાસના, અન્તે એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે એવો નિયમ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

હિંદુઓની દેવતા વિષયક અને ઉપાસના વિષયક કલ્પનાઓ પણ ‘ એક જ ઇશ્વર છે,’ ‘ તેને કોઈએ ક્યારે પણ ન જોએલું એવું એકજ સ્વરૂપ છે.’ એવા પ્રકારની જંગલી સ્વરૂપની નથી. દરેક પોતાની કલ્પના પ્રમાણે ઇશ્વરત્વ ઉત્પન્ન કરી તેની ઉપાસના કરવી એવી છે; માત્ર એ ઉપાસના બકિતથી કરેલી હોવી જોઈએ, એટલે તે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

પત્ર, પુષ્પ, ફલો, પાણી, અર્પે જે ભક્તિથી મને;
અર્પેલું ભક્તિથી તે હું, સ્વીકારું આત્મજીવનું?

હિંદુ ધર્મની આવી વ્યવસ્થા હોવાથી અમુક વ્યક્તિએ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ, એવી કલ્પનાઓનું જરા પણ સમર્થન થઈ શકતું નથી. મંદિર પ્રવેશ માટે ખટપટ કરનારા અને શ્રમ કરનારા આગેવાન લોકોના પ્રયત્નો તાત્કાલિક દષ્ટિએ કેટલા લુલા છે તે ઉપરની ચર્ચા પરથી જોઈ શકાશે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માનસશાસ્ત્રદષ્ટિએ ધણો જ વિચાર કરવા જોવો છે. તે પ્રશ્ન એ કે કોઈ એક વ્યક્તિ એકાદ તત્વ માટે આત્મચર કરવા લાગે તો તે તત્વ સાચું માનવું કે નહિ? અહીં એકાદ વ્યક્તિ આત્મચર કરવા તૈયાર થાય અને સત્યાસત્યનો નિર્ણય એ બંનેનો. અન્તે શો સંબંધ છે એજ કંઈ સમજાતું નથી. આવા પ્રકારનો સંબંધ કોઈ જોડે ત્યારે આમાં કંઈ પણ રહસ્ય હશે એવી જાણજાણત શંકા આવવા લાગે છે. ત્યારે આવો આત્મચર કરનારી વ્યક્તિ પોતાનું નહાનકડું સત્યનું પોટલું જગતના મહોં પર ફેંકે છે, ત્યારે તેને સત્ય શબ્દનો સાદો અર્થ જ સમજાયો છે કે નહિ એવી પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. સત્ય એ એવી વસ્તુ નથી કે તે એક પાસે હોઈ બીજાને મળી શકતી નથી. જેની છુદ્ધિ વધુ પ્રગલ્ભ થઈ છે તે કોઈ પણ વિષયમાં મર્યાદાની બહાર બોલશે નહિ. બે ચાર બાબતો જાણી બીજી બાબતો ન જાણવી, તેના તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું એને કંઈ સત્ય કહેવાય નહિ. આ સત્યનો ધ્વજ લઈ ફરનાર મંડળનું સત્ય જોઈશું તો, અચ્ચું

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૬૭

જેટલું પણ સત્ય સમજવામાં મનની જે તૈયારી જોઈએ તેટલી પણ તૈયારી આ વ્યક્તિઓની થઈ નથી એમ જણાઈ આવશે. સત્ય જો આમ સહજ મળવા લાગે તો સત્યનો કરવો પડતો અભ્યાસ પણ પોતાની મેળે બંધ થાય ! મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના સત્યનું પોટલું જગતના સામે ધર્યું ન હોત તો કવિવર્ષ રવીંદ્રનાથ ટાગોરને પશ્ચાતાપ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોત.

આત્મચરિત્રો અને સત્યનો કંઈ પણ સંબંધ હશે તો ઘણી જ મુશ્કેલી ભરેલી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે, કારણ કે પરસ્પર અત્યંત વિરોધી તત્વો માટે આત્મચરિત્રો કરવામાં આવ્યા હોય એવા દાખલાઓ ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ બંને સત્ય છે એમ કોણ કહેશે ? વ્યક્તિ જ્યારે આત્મચરિત્ર કરવા તૈયાર થાય ત્યારે તેનો અર્થ એટલો જ કે તે ગૃહસ્થનો તે પ્રકારનો તરંગ જ છે. તે તરંગનો સત્ય નિર્ણય કરવા સાથે જરા પણ સંબંધ નથી.

આવી રીતે હિંદુ સમાજે ઐહિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં વ્યવસ્થા કરી છે. ઐહિક બાબતો પ્રત્યક્ષ પરિણામ વાળી હોવાથી તેમનું સર્વ બાબુથી પૂર્ણ નિયંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. આવા પ્રકારનું નિયંત્રણ યોજી દેનારા નિયમો પણ કરી આપ્યા છે. તે નિયમો શા માટે કર્યા છે તેનાં કારણો અમારા સુધારક બંધુઓને જોઈએ છે. પરંતુ કોઈ પણ કાયદાના પુસ્તકમાં તે નિયમો શા માટે કરવામાં આવ્યા છે પ્રયોજન હોતું નથી. ઇન્ડીયન પીનલકોડમાં ચોરીના ગુના માટે શિક્ષા ફર્માવી છે. પરંતુ તે શિક્ષા શા માટે કરવી તેની ચર્ચા કાઈએ કરી નથી. તેમના નિયમાનુસાર ચોરીનો ગુનો તો હંમેશા શિક્ષાપાત્ર છે, પરંતુ એ પણ ખરું નથી? નિયંત્રણ યોજી દેનારા અર્થેનો હેતુ, આજ સુધી મનુષ્ય પ્રાણીને જે અનુભવો

1 Les Miserables-Victor Hugo.

૩૬૯

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

આબ્યા તે પરથી કઇ આપતોમાં જળવવું જોઇએ એ વિશે જે કંઈ નિર્ણય થયો હોય તેનો ફાયદો લેવાનો. એને અંતે મનુષ્યને હિત-કારક એવું જીવન કેમ વ્યતિન કરવું એના માર્ગ અતલાવવાનો છે.

પરંતુ આધ્યાત્મિક જીવનમાં માત્ર પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. એ ઉપરાંત જે મનુષ્યમાં આહાર ભય નિદ્રા મૈથુનાદિ પશુસમાન ધર્મો છે તેવી જ રીતે તેને અહંકાર યુદ્ધિ પણ છે. તેનું પણ સમાધાન થવું જોઇએ; એની વ્યવસ્થા પણ હિંદુઓની સમાજરચનામાં છે. આ સમાજરચનામાં જાતિઓને પોતાના એવા અતન્ય સામાન્ય હુકો હોય છે. શું એ હુકો અહંકાર યુદ્ધિનું સમાધાન કરવાનું મોટું સાધન નથી? સંસ્કૃતિપ્રધાન હિંદુધર્મશાસ્ત્ર માનવજીવનની સર્વ દષ્ટિએ વ્યવસ્થા કરે છે. તેથી હિંદુસંસ્કૃતિ પૃથ્વીતલપરથી નષ્ટ થતી નથી. તે સંસ્કૃતિ પ્રયાગના અક્ષય વટ-વૃક્ષ જેવી છે. મહાસાગરનાં તોફાની મોઝાં સામે વિનમ્રભાવથી માથું નમાવી તે ફરીથી પોતાની અક્ષય શોભાથી ઉભું રહે છે. આ ધર્મ આયુર્મર્યાદામાં^૧ ધન સર્વ ધર્મો કરતાં પ્રાચીન છે. એ તો તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ કબુલ કરવું પડે છે. માત્ર જીવવામાં શો અર્થ છે એમ પણ કેટલાક પ્રશ્નો કરે છે, તો તેમને એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે માત્ર જીવવામાં કેટલી શક્તિ જોઇએ છીએ તેનો તો વિચાર કરો! આવી રીતે અત્યંત વિચારપૂર્વક અનેલી સમાજરચના બદલાવવી જોઇએ એવો પ્રશ્ન શા માટે ઉભો થયો તેનો હવે વિચાર કરીએ. અમને તો તેનું કારણ હેતુભાસ માત્ર હોવું જોઇએ એમ લાગે છે.

જે જે રાજકર્તાઓ હોય છે તેની સમાજરચના શ્રેષ્ઠ હોય છે.

હિંદુઓની સમાજરચના એ રાજકર્તાઓની સમાજરચના નથી.

૧ Arctic Home in Vedas—B. G. Tilak; Rigvedic India by Avinashchandra Das; Indian home and Arctic colonies—N. B. Pavgi.

હિંદુધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય

૩૬૬

∴ હિંદુ સમાજશ્રેષ્ઠ નથી.

આ સિદ્ધાન્તમાં કેટલા હેત્વાભાસો છે તે આગળ ખતાવ્યું છે. આ સિવાય ખીજું કારણ એ છે કે હિંદુસમાજ અત્યારે રાજકીય પારતંત્ર્યમાં છે એનો અર્થ એવો નહિ કે પહેલાં રાજકીય પારતંત્ર્યમાં ન હતો. એ પારતંત્ર્યનું જ દુઃખ આજે હિંદુસમાજ ભોગવી રહ્યો છે. કવિએ રાજકારણી નેતાઓ, વક્તાઓ સૌ મળી (મરાઠીમાં એક કવિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે) ‘ બહુત બરી વિલયગતિ પરવશતા શતગુણે કરી જાચ ’ એમ માથું કુટી કુટીને રોકકળ કરી રહ્યા છે. તેથી આપણે દુઃખથી ઘેલા ખની ગયા છીએ. શોક મોહથી અંતઃકરણ વ્યાપ્ત થઈ જાય એટલે પોતાનો ધર્મ છોડી ખીજનો ધર્મ સ્વીકારી લેવાની માનવી મનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે, ‘ સર્વપ્રાણીનાં શોક-મોહાદિ દોષાવિષ્ટચેતસાં સ્વભાવતઃ ઇવ સ્વધર્મપરિત્યાગઃ પ્રતિષિદ્ધસેવા ચ સ્યાત્ । ’ (ગીતાભાષ્ય) ‘ શોક મોહથી અંતઃકરણ વ્યાપ્ત થાય એટલે પોતાનો ધર્મ છોડી ખીજનો ધર્મ અનુસરવો એ માનવી સ્વભાવ જ છે.’ શોક મોહથી અંતઃકરણ વ્યાપ્ત થાય તો પણ અથવા દુઃખ અસહ્ય થાય તો પણ આતતાયી માર્ગનો સ્વીકાર ન કરવો એ જ ઉચિત છે. દુઃખી જીવોનો નાશ કરી નાખવો એ પણ દુઃખ નષ્ટ કરવાનો એક માર્ગ છે. શોક મોહથી અંતઃકરણ વ્યાપ્ત થાય તો પણ નિત્યાનિત્યત્વના વિવેકનો ત્યાગ કરી વર્તન કરવું હિતકારક નથી. નિત્યાનિત્યત્વના વિવેકનો એક વખત ત્યાગ થયો કે આપણી સમાજ નૌકા વાયુતી દરેક લહરી સાથે ડોલાં ખાવા લાગશે. પરંતુ આધુનિક અર્થમાં તે કદાચ પ્રગતિ ગણાય ! પછી જેમ દૈવવાદી જે થાય છે તેજ શીત્ર પ્રમાણે થાય છે એમ કહે છે, તેવી રીતે જે કંઈ ખને છે તે સર્વ પ્રગતિ છે, સુધારણા છે, એવો સિદ્ધાન્ત

૧ Child Harold-Lord Byron.

૪૦૦

હિંમિતું સમાજશાસ્ત્ર

પ્રસ્થાપિત થશે !! આવા સિદ્ધાન્તનું સર્વસાધારણ પરિણામ એટલે પોતાને પ્રાપ્ત થનારા સર્વ સુખ દુઃખની જવાબદારી પોતા સિવાય ખીજા લોકો પર નાંખવાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે અને છેવટે કાષ્ઠ પણ વસ્તુનો કાર્યકારણભાવ પણ હોવાની જરૂર રહેશે નહિ. પછી દુઃખતું હોય માથું અને દવા આપે પેટની ! એવી સ્થિતિ થશે. એટલું જ નહિ પણ માતા જેવા રોગો વડે જે દુઃખ થાય છે, તે સમાજસત્તાવાદને લીધે જ થાય છે એમ સામાન્ય વ્યક્તિ કહેવા લાગશે.^૨

---

૨ Future of Science-J. B. Haldane.

પ્રકરણ ૧૭ મું

હિંદુ લગ્ન સંરથા

સુ

પ્રજનનું ઉત્પાદન, સંસ્કૃતિનું ચિરંજીવિત્વ, માનવનું ઐહિક હિત
(સુખ નહિ, અમે સુખ અને હિતમાં ફરક
માનીએ છીએ) માનવનું આધ્યાત્મિક
સમાધાન; ટુંકમાં દરેકને પોતાનો એવો
અસાધારણ હક્ક મેળવી દેવાની શક્યતા, એ

સર્વ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમાજરચના વ્યક્તિપ્રધાન ન હોતાં
સમૂહપ્રધાન અથવા જાતિપ્રધાન હોવી જોઈએ એવો જ નિષ્કર્ષ
નિકળે છે. સમાજઘટના જાતિમય હોય તો તેને ટકાવી રાખવી જોઈએ
અને ન હોય તો તેવી સુજોએ^૧ બનાવવી જોઈએ. આવા પ્રકારની
સમાજરચના થયા પછી તે તે જ્ઞાતિએને વર્ણસંકરથી અલિપ્ત
રાખનારા નૈતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન કરી, તે પ્રત્યે વ્યક્તિની નસેનસમાં
ઉતરી જવાં જોઈએ. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સંકર એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે.
તેમાંથી સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા સંકર વધુ હાનીકારક
છે.^૨ સ્ત્રીપુરૂષનો સંબંધ વિવાહિત અને વિવાહ બાહ્ય બંને સ્થિતિમાં

૧ Anti-christ—Nietzsche; Outspoken Essays—Dean Inge.

૨ Future of life—Dr. C. C. Hurst; Heredity and Eugenics
Gates; Segregation of the fit—Austen Freeman.

થઈ શકે છે. તેથી આ બંને સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. તેમાંથી પ્રથમ વિવાહની મર્યાદાનો વિચાર કરીએ વિવાહમાં વધુ અને વર એ બંને ઘટકો (units)નો વિચાર કરવો જોઈએ. એટલે તો તેમાં અનેક ગુચવાડા ભરેલા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થશે.

અહીં વિવાહનો હેતુ શો ? એ પહેલો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે. બીજો પ્રશ્ન વિવાહનો પ્રકાર કયો હોવો જોઈએ, એ થશે. હેતુ વિલિન હોતાં તેના પ્રકારો પણ વિલિન થશે. એકજ સમાજના જુદા જુદા થરોમાં લિન હેતુ અને લિન પ્રકાર થવા શક્ય છે. આ સર્વ હેતુ અને પ્રકારનું પૃથક્કરણ કરી સમાજના ધ્યેયને પોષક એવો હેતુ અને પ્રકાર ચુટી તે પ્રકાર મુખ્ય ઠરાવી બાકીના ગૌણ પ્રકારોને પણ અનુમતિ દેવી જોઈએ. કોઈ પણ સમાજ એકજ સપાટીમાં હોતો નથી. તેથી વિવાહનો ધ્યેયાત્મક અલિન પ્રકાર એકજ માનીએ તો પણ બીજા પ્રકારના વ્યવહારો ચાલુજ રહે છે. પરંતુ ઘટતર ઉતરતા પ્રકારો તરફ આંગળી ચીંધી ધ્યેયાત્મક પ્રકાર પર ઘાંટા ઉડાડવા એ શાસ્ત્રીય તો નથી જ પરંતુ ઉલટું બાલિશતાનું લક્ષણ છે. જે નૈતિક મૂલ્યો સમાજમાં નિશ્ચિત થયાં હશે તેને ચોટી રહેવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે એમ અમે પાછળ કહી ગયા છીએ.

વિવાહના ધ્યેયનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે. તે એટલે સુધી કે તે વિષય પર એકાદ ગ્રંથ લખી શકાય. આવા પ્રકારના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ તે ગ્રંથોનો મુખ્ય વિષય વસ્તુદર્શન છે, મૂલ્યદર્શન નથી. એટલે કે લગ્નો કેમ થાય છે તેના પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ લગ્નો કેવાં થવાં જોઈએ તે પર મૌન સેવવામાં આવે છે, શું હોવું જોઈએ એનો વિચાર કરવા માટે જે પ્રશ્નો આંખ સામે તરી આવે છે.

(૧) સમાજનું કલ્યાણ અને

(૨) વ્યક્તિનું હિત

અમે વ્યક્તિનું સુખ એ ભાષાનો ઉપયોગ કરતા નથી. કારણ વ્યક્તિનું સુખ અને સમાજનું હિત એ બંનેનો સમન્વય સૃષ્ટિમાં મળી આવતો નથી. પીયરસન^૨ કહે છે કે, 'રાષ્ટ્રો વ્યક્તિ પ્રમાણે જ દુઃખ અને કષ્ટ એ બંને માર્ગથી પ્રગતિ કરી શકે છે.' સામાજિક પ્રગતિના પર્યાયોની પૂર્ણ ચર્ચા અમે કરેલી જ છે. તે વખતે માનવી નમુનો સુધરતો જાય, એને જ અમે સુધારણા અને પ્રગતિ કહી છે. કેટલાક અવ્યવસ્થિત મગજના લોકો લખે છે કે 'સૃષ્ટિને આ માનવી નમુનો પસંદ નહિ પડે તો તે નમુનાનો નાશ કરી બીજો એકાદ નમુનો^૩ ઉત્પન્ન કરશે' સૃષ્ટિ કરે ત્યારે ભલે કરે. હાલ જે નમુનાઓ છે તેનું ઉત્તમ રક્ષણ કરવું એ જ સમાજહિતચિંતકોનું કાર્ય છે. પછી વાસનાધીન ઉત્ક્રાન્તિ (Creative evolution) જેવી કલ્પનાનો પ્રસાર કરનારા લોકો ગમે તે કહે. તેથી જે નમુનાઓ છે તેમાંથી શ્રેષ્ઠને વધુ શ્રેષ્ઠ કરવા અને હીનને નષ્ટ કરવા એ દૃષ્ટિએ જ સમાજની રચના થવી જોઈએ.

વિવાહ એ મુખ્યત્વે કરીને ભાવી પેઢીનો નમુનો ઉત્પન્ન કરવા માટે હોય છે. એ થઈ સામાજિક દૃષ્ટિ! વ્યક્તિની દૃષ્ટિ વ્યાકતના ધ્યેયને અનુસરીને ત્રિવિધ રહેશે. અમે કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે સમાજનન્તર્ગત વ્યક્તિને જીવવા માટે અન્ન (અર્થ), પોતાનો વંશ કાયમ રાખવા માટે સ્ત્રી (કામ), પ્રતિસ્પર્ધી ઉપર વિજય મેળવવા માટે સ્પર્ધા (ધર્મ) એવા ત્રણ હેતુઓ હોય છે. કેટલીક વ્યક્તિઓનો મોક્ષ ૩૫ હેતુ હોઈ શકે, પરંતુ સમાજરચનામાં તેનો વિચાર થઈ શકે

૧ Book of Marriage—Keyserling; History of human marriage—Westermarek; Evolution of Modern Marriage—Muller Lyre.

૨ National life from the stand-point of Science—Karl Pearson

૩ Back to Methuselah—Bernard Shaw.

નહિ. મોક્ષ રૂપે ધર્મ સર્વને સમાન છે. તેમાં ભેદભેદ હોવો શક્ય નથી. કારણ કે ભેદ કરનારો કરશે પણ જીવ અને શિવના ઐક્યની ભાષા ખોલવા લાગે તે આપણા ભેદભેદ તરફ ધ્યાન આપે જ શા માટે?

નિસ્ત્રૈગુણ્યે પથિ ચિચરતાં કો વિધિ કો નિષેધઃ ।

આકીના ત્રણ હેતુઓ સર્વ વ્યક્તિઓમાં સરખા જ તીવ્રતાના હોતા નથી. આપણો વંશ? શ્રેષ્ઠ છે, તેનો પ્રગતંતુ પાછળ રાખવો એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ માનનારી વ્યક્તિઓનો દષ્ટિકાણ અને જગતની ઉત્ક્રાંતિની સાંકળમાં આપણે એક ખેજવાખદાર કડી (link) છીએ. મૃત્યુ સુધી આપણે ઇન્દ્રિયજન્ય સર્વ વાસનાઓનું સંતર્પણ કરવું એટલું જ આપણું કાર્ય છે. મૃત્યુ પછી સમાજ સાથે આપણે લેવા કે દેવા ? જડ દેહના મૃત્યુ સાથે જ મનુષ્ય મૃત થાય છે, વગેરે માનનારી વ્યક્તિઓના દષ્ટિકાણ ક્યારે પણ એક થશે નહિ. જેના અંતઃકરણમાં મૃત્યુ પછી પણ સુપ્રજ્ઞ પાછળ રાખી પિતૃઋણથી મુક્ત થવાની કલ્પના હશે, મૃત્યુ એ કંઈ અંત નથી, પરલોક છે અને તે ઇહ લોકના કર્મનું ફલ છે એવી કલ્પના જેના મનમાં જાગ્રત છે તેના મનમાં હેતુ ધર્મ રહી, અર્થ અને કામ એ ગૌણ હેતુ રહેશે. આર્થિક સુખ દ્રવ્યની વિપુલતા પર અવલંબી ન રહેતી વ્યક્તિની મનઃસ્થિતિ ઉપર અવલંબી રહે છે, એ બાબત તે ધ્યાનમાં રાખશે. તેવું જ રતિ સુખનું પણ છે, એનું પણ તે વિસ્મરણ થવા દેશે નહિ. તેની મનઃપ્રવૃત્તિ વિવાહની બાબતમાં 'કામોપભોગ' તરફ ન દોડતાં સુપ્રજ્ઞદિ ધાર્મિક કલ્પનાઓ તરફ વળશે—એવા લોકોનું વર્ણન કવિ-કુલગુરૂ કાલિદાસ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે.

ત્યાગાય સંભૃતાર્થાનાં પ્રજાયૈ ગૃહમેધિનામ્ । (રઘુવંશ)

ખીજ બાબતે જગતમાં છીએ ત્યાં સુધી ઉપભોગ લઇએ એવી તુચ્છ કલ્પનાથી જેનું અંતઃકરણ ભરાઇ ગયું છે, એવી વ્યક્તિ

૧ Heredity and Eugenics—Gates.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૦૫

વિવાહમાં પણ કંઈક અર્થાર્જન થાય છે કે નહિ એનો વિચાર કરશે. એવી વ્યક્તિની બાબતમાં વિવાહ સંસ્થા પણ અર્થપ્રધાન બની જશે અને ત્યાં ધર્મ અને કામ એ બંનેને ગૌણત્વ આવશે. તે ગૃહસ્થ સ્ત્રીનાં સૌન્દર્ય (સૌન્દર્ય નામની જે કાંઈ માનવી મનની નિરપેક્ષ વસ્તુ હોય તે)નો, તેનાં કુટુંબનો, અનુવંશનો, અગર તેની જાતિનો વધુ વિચાર કરશે નહિ. આવા પ્રકારની વ્યક્તિઓ જે સમાજમાં વધતી જશે તે સમાજમાં અર્થપ્રધાન વિવાહ સંસ્થા શરૂ થશે.

આ એ પદ્ધતિઓમાંથી પહેલી પદ્ધતિનો મુખ્ય કટાક્ષ સમાજનું હિત અને તદાનુષંગિક વ્યક્તિનું સુખ એ બંને તરફ હોય છે. એટલે આજની પેઢી અને ભવિષ્યની પેઢી બંનેનો ત્યાં વિચાર કરેલો જણાય છે. ખીજી પદ્ધતિમાં આજની પેઢી ઐશ્વર્યમાં રહે એવો જ વિચાર કરેલો દેખાય છે, પછીની પેઢીનું ગમે તે થાય ! આમાંથી કાંઈ પણ એક પદ્ધતિને પ્રમાણ માની સમાજરચના કરવી જોઈએ એમ કહેનારા તત્વજ્ઞો આજ સુધી ઘણા થઈ ગયા છે, અને ભવિષ્યમાં થશે.

જગતનો આજ સુધીનો સર્વ ઇતિહાસ અને તેમાંની સર્વ ઉચ્ચ-પાચલ કેવળ અર્થ ઉપર અવલંબીને છે એમ કહેનારો વર્ગ કાર્લ માર્ક્સનો અને તેના રશિયન અનુયાયીઓનો છે. તેમના મતે કામ એ ગુણુ સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાંતિમાં વધારે પ્રભાવી ન હોવાથી તેની વ્યવસ્થા કરનાર કુટુંબ વ્યવસ્થાની તેને જરૂર જણાતી નથી. તેમના મતે સંતતિનું સંવર્ધન કરવા માટે સરકાર વ્યક્તિગત માબાપો કરતાં વધુ લાયક છે. આવા પ્રકારની કલ્પનાઓ અમારી સંસ્કૃતિમાં આવી ગઈ છે પરંતુ તે આર્થિક દૃષ્ટિએ નહિ.

‘ પ્રજાનાં વિનયાધાનાદ્રક્ષણાન્નરણાદપિ ।

સ પિતા પિતરસ્તાસાં કેવલં જન્મહેતવઃ ॥’^૧

૧ The men of genius—Lombroso.

કામ અને અનુવંશનું માનવી ઉત્ક્રાંતિમાં કંઈ જ કાર્ય નથી. એ સિદ્ધાન્ત સૃષ્ટિમાં સત્ય ઠરે તો તેમની સમાજરચના ચિરંજીવી અને શ્રેષ્ઠ થશે. પરંતુ કામનો એટલે કુટુંબનો વિચાર કરવો જોઈએ એ બાબત સૃષ્ટિ પરથી દેખાતી હોવાથી આવા એકાંગી તત્વજ્ઞોનો અને તેમના તત્વજ્ઞાનનો મત અમે ગ્રાહ્ય માનતા નથી.

એથી ઉલટું પ્રત્યેક માનવી ક્રિયાના હેતુનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ રીતે કામવિકાર સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, એમ કહેનારા ધણા વજનદાર તત્વજ્ઞો છે. આવા તત્વજ્ઞો એટલે સિગ્મંડ ક્રાઇડ, આલ્ફ્રેડ એડલર, જંગ અને તેમના અનુયાયીઓ છે. જગતના ઇતિહાસની દિશા ફેરવી નાખનારી જે કંઈ સમર્થ વ્યક્તિઓ થઈ છે તેમનામાં આ વિકાર પ્રબળ હતો એ વાત ઇતિહાસજ્ઞો સારી રીતે જાણે છે. તેની સાથે એ પણ જાણવા જેવું છે કે કોઈ કોઈ વ્યક્તિમાં એ વિકાર બિલકુલ હોતો નથી. આનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે. એકંદરે આ વિકારને પ્રધાન માની સમાજ કુટુંબ પ્રધાન કરવો જોઈએ એવો મત સહેજે પ્રસ્થાપિત કરી શકાશે.

આ બંને પદ્ધતિઓની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા જે સમાજરચનામાં થઈ હશે તે સમાજરચના યુક્ત છે એવો અમારો મત છે. એટલે કે સમાજનો પાયો કેવળ દ્રવ્યપ્રધાન કે કેવળ કામપ્રધાન ન હોવો જોઈએ.

આધુનિક કાળમાં અમુક એક વર્ગ તરફથી પ્રેમલગ્નની પ્રથા પાડવાની જે શિખામણ આપવામાં આવે છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. આને જ પ્રેમવિવાહ (Marriage by inclination) કહેવામાં આવે છે. આ પ્રેમવિવાહવાદીઓનો મૂળ હેતુ દરેક વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં હોય છે જ. તેઓ કહે છે કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે ભલે યોગ્ય વિવાહ થયો, પરંતુ તે ઘરમાં સુખ જ ન રહેતું હોય તો સમાજે તેની બે વ્યક્તિઓને જન્મજર એકબીજા સાથે રહેવાની ફરજ શા

માટે પાડવી જોઈએ ? તેઓના મત પ્રમાણે પ્રેમ હોય તો જ વિવાહ કરવો અને પ્રેમ નષ્ટ થાય એટલે વિવાહ પણ તોડી નાખવો—અને સ્વાભાવિક રીતે જ છુટાછેડા કરવાનો હક્ક હોવો જોઈએ. સ્નેહસંભોગ, પ્રેમેત્તર વિવાહ,^૧ કાલ નિશ્ચિત કરી ઠરાવેલો વિવાહ, પ્રાયોગિક વિવાહ, (Trial marriage) એ બધા આ પદ્ધતિના પર્યાયો છે. આ સર્વ પ્રકારમાં વ્યક્તિનાં સુખ દુઃખો પ્રધાન મનાયાં છે, અને સુખ દુઃખ પણ વ્યક્તિ કહે તે જ, એમ પણ ગૃહીત માની લેવામાં આવ્યું છે. આમાં સમાજની આર્થિક ઘટના, સુપ્રગ્નત્મક ઘટના વગેરેનો વિવાહ સંસ્થા સાથે સંબંધ આવે છે: એ બાબત આ વિવાહના પુરસ્કર્તાઓને માન્ય નથી.

આમાંના એક પછી એક મુદ્દાનો વિચાર કરીએ. પહેલો મુદ્દો એટલે વિવાહ પ્રેમમૂલક હોવો જોઈએ કે નહિ ? અમારા મત પ્રમાણે આ પૂર્ણ સિદ્ધાન્ત નથી, પણ તેનું એક અંગ છે. વિવાહ એ પ્રેમ માટે જ હોવો જોઈએ એમ કહેવાનાં સાથે જ તેનો પૂરક ભાગ એવો નિષ્પન્ન થાય છે કે ત્યારે પ્રેમ વિવાહ બહાર ન હોવો જોઈએ. આ બીજો ભાગ માન્ય કરવા માટે આ પ્રીતિશાસ્ત્રના પુરસ્કર્તાઓ ક્યાં સુધી તૈયાર છે, તેનો ખુલાસો થવો જોઈએ. પ્રેમ માટે વિવાહ અને વિવાહમાં જ પ્રેમ એ બંને નિયંત્રણો વાળી સમાજ-રચના થાય તો, પાછળથી થનારી પ્રભુ સુપ્રગ્ન થશે કે કુપ્રગ્ન થશે એ બાબત નિશ્ચિત કરવી ભલે કડવી હોય, તો પણ આવા સમાજમાં ઉપદેશાદિ વિકારો, વેશ્યાવૃત્તિ વગેરે દુષ્ટવૃત્તિઓનો નાશ થશે, એમાં કંઈ શંકા નથી. પરંતુ જ્યાં પ્રેમેત્તર વિવાહ પ્રચલિત છે, તે ઠેકાણે તેના બીજા ભાગનું પાલન થતું હોય એમ જણાઈ આવતું નથી. આવા સમાજમાં વ્યક્તિઓ જ્યારે છુટાછેડાની યાચના કરે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિઓ એકબીજાથી કંટાળેલી હોય છે અગર

૧ Companionate marriage—B. Lindsay.

એકબીજાથી જેટલું સુખ મળવું શક્ય છે તેટલું મળતું નથી, એમ ન હોતાં પોતાના ભાગીદારથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેના કરતાં બીજી એકાદ વ્યક્તિ પાસેથી વધુ સુખ પ્રાપ્ત થશે એવો તર્ક હોય છે, અને વ્યભિચાર કરવામાં ન આવ્યો હોય તો વધુ સુખી થશે કે નહિ એ આગળ ઠરવાનું હોય છે; તેથી વ્યભિચાર કર્યો હોય તો વ્યભિચાર-જન્ય સુખ અને વિવાહજન્ય સુખ એ બંને સુખો માનસિક ઘટનામાં જુદાંજુદાં મૂલ્યો ધારણ કરતાં હોવાથી, જે જરૂર હતો તે જ જો પતિ થાય તો તે જ સુખ મળશે કે નહિ એ અનિશ્ચિત જ^૧ હોય છે. આ અનુમાન માટે વ્યક્તિ એકબીજાથી વિભક્ત થવા ઇચ્છે છે, અને અનુમાન ખોટું પડે તો ફરીથી છુટાછેડા છે જ.^૨

બીજાં વિવાહમાં પ્રેમ હોવો જોઈએ એ બાબત આપણે કિંચિત કાલ માન્ય કરીએ તો બીજો પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે વિવાહ-સંસ્કાર થવા પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલી ભાવનાને પ્રેમ કહેવો અને પછી ઉત્પન્ન થયેલી ભાવનાને પ્રેમ કહેવો નહિ એવો કંઈ પ્રેમશાસ્ત્રમાં નિયમ છે કે શું તેના ખુલાસો થવો જોઈએ. વિવાહથી અંધાઈ ગયા પછી અને છુટાછેડાની સગવડ ન હોય અને કદાચ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય નહિ તો શું કરવું? જેવી રીતે આવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેવી જ રીતે પ્રેમોત્તર વિવાહ કરી તે પ્રેમ નષ્ટ થાય તો શું કરવું એવો પણ પ્રશ્ન પૂછી શકાય તેમ છે. બંને સ્થિતિમાં નૈતિક મૂલ્યો સ્થિર ન હોય તો ઘણી જ આપત્તિઓ આવે છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

આવી રીતે વિવાહ પ્રેમમૂલક થાય તો અને છુટાછેડાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે તો, વિવાહનો એક ઘટક જે સ્ત્રી તેની

૧ કાવ્યપ્રકાશ-મમ્મટ; My Husband and I—Tolstoy, Vendatta Maria correli.

૨ Science of living—Alfred Adler.

આર્થિક સ્થિતિ પૂર્ણ બદલાઈ જવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્ત્રી પુરુષ પર આધાર રાખે છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનાં ગમે તેટલાં ગપ્પાં મારવામાં આવે તો પણ આર્થિક પારતંત્ર્યને લીધે કોઈ પણ પુરુષને આશ્રય કરવો પડશે. તેથી તો મનુ જેવા શાસ્ત્રજ્ઞો સ્ત્રીને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપવા તૈયાર નથી હોતા. પરંતુ આ નવીન પ્રકારની વિવાહ સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી હોય તો સ્ત્રીઓને સર્વ ધંધા કરવાની છુટ (differentiation of women) હોવી જોઈએ: વળી તેમના તે ધંધા કરવાની લાયકાત પણ હોવી જોઈએ. આજે સ્ત્રી કોઈ પણ ધંધામાં પુરુષ જેટલું કામ કરી શકે છે વગેરે જે ગપગોળા સંભળાય છે તે અશાસ્ત્રીય, અસિદ્ધ અને આલિશી સ્વરૂપના છે. પ્રત્યક્ષ પુરાવો માગવામાં આવે તો સ્ત્રીઓના પક્ષપાતી લોકો (Feminists) કઈ કઈ યુક્તિઓ લડાવે છે, તે અમારા પૂર્ણ પરિચયમાં છે. જે ઉપર કહ્યો તેવો પ્રેમમૂલક, છુટાછેડાથી યુક્તવિવાહ સમાજમાં રૂઢ કરવો હોય તો સ્ત્રીઓની આર્થિક દૃષ્ટિએ નીચેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

(૧) સ્ત્રીઓને કોઈ પણ અર્થોત્પાદક ધંધામાં પ્રવેશ મળવો જોઈએ અને તેની સાથે ગૃહકાર્ય, સુવાવડ વગેરે જે વ્યવસાય સ્ત્રીઓ કરતી આવી છે તેમાંથી તેમની મુક્તતા થવી જોઈએ.

(૨) ગૃહકાર્યમાંથી મુક્ત થવા માટે ભોજનાદિ સર્વવ્યવહાર સામુદાયિક તત્વ (Co-operative House-Keeping) પર ચલાવવા જોઈએ. ખીજા ધંધામાંથી મુક્તતા થવા માટે તો ગર્ભનું સ્ત્રીના શરીર બહાર પોષણ કરવાની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૧ Unfair Sex—George White-head.

૨ Refer to the idea of Octogenosis in the 'Future of Science' by J. B. Haldane.

(૩) સર્વ વ્યક્તિઓને આવા પ્રકારની રહેણીકરણી ગમે એવું શિક્ષણ સમાજ એ એક મોટું સૈન્ય બનાવવાનું સ્થળ બનવું જોઈએ. જેવી રીતે સૈન્યમાં સૈનિકોની અભિરૂચિને પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી તે પ્રમાણે અહીં વ્યક્તિગત અભિરૂચિને વધારે સ્થાન રહેશે નહિ.

(૪) માતાના વીમા (Mothers Insurance) ઉતરાવવાની પદ્ધતિ શરૂ થવી જોઈએ.

આવી રીતની આર્થિક અને વૈવાહિક ઘટના કરવામાં આવે તો સામાન્ય સમાજમાં શાં પરિણામો થાય છે તેનો વિચાર આગળ કરીશું. તુલનાત્મક રીતે જોતાં આવા પ્રકારની સમાજઘટના અમારી જૂની સમાજરચના કરતાં ઘણા જ ઢીન પ્રકારની છે એ બાબત ડાઘને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. અહીં ફક્ત આવી પદ્ધતિમાં શું હોવું જોઈએ એટલું જ કહ્યું.

વિવાહમાં વ્યક્તિનું સુખ અને સમાજનું હિત એ બંનેનો યથા પ્રમાણ વિચાર થવો જોઈએ. પ્રેમ નહિ હોય તો સાદાં રતિસુખનો પણ પૂર્ણાંશે લાભ નહિ થાય, તેથી વિવાહને પ્રેમની જરૂર છે એવું કેટલાક લોકો પ્રતિપાદન કરે છે, તેનો હવે વિચાર કરીએ. ડાઘ પણ સુખનો પૂર્ણાંશે લાભ થતો નથી, એ માનસશાસ્ત્ર ડાઘની કબુલાત અમે આગળ આપી જ છે. પરંતુ આવી અશક્ય બાબત બની આવે એવું ગૃહીત માનીએ તો પણ રતિસુખનો પ્રેમ સાથે સંબંધ જોડી શકાશે કે નહિ, એ જ સંશયસ્પદ છે. જ્યાં જ્યાં પ્રેમ ત્યાં ત્યાં રતિસુખ અથવા જ્યાં જ્યાં રતિસુખ ત્યાં ત્યાં પ્રેમ એમાંથી ડાઘ પણ સિદ્ધાન્ત નિશ્ચિત રીતે સાચો છે એમ કહી શકાશે ખરું? બંને બાબતોનું ક્યારેક ક્યારેક સાહચર્ય મળી આવે તો તેમાં કાર્યકારણ-ભાવ સિદ્ધ થાય છે એવું નથી. આ હોય તો તે હોય છે, પરંતુ તે છે માટે આ હોવું જોઈએ. (If A is B, then C is D; but C is D ∴ A is B) એવો સિદ્ધાન્ત ન્યાયશાસ્ત્ર

શિખનારો સામાન્ય વિદ્યાર્થી પણ માન્ય કરશે નહિ. અહીં અવિચ્છિન્ન સાહચર્ય (Invariable concomitant) પણ સિદ્ધ થતું નથી. તો પછી કાર્યકારણભાવ કેમ સિદ્ધ થાય ? આ સંબંધી તે શાસ્ત્રના પ્રવીણ લોકો કહે છે કે, “ પ્રેમ નથી તેથી રતિસુખ નથી કે રતિસુખ નથી તેથી પ્રેમ નથી—એનો કાર્યકારણ ભાવ કહેવામાં ઘણું જ સાહસ છે.” એ સંબંધી વધુ ચર્ચા નહિ કરીએ. પરંતુ આવા કાર્યકારણભાવ શૂન્ય હેતુને વિવાહના પાયા તરીકે સૂચવો નહિ એટલી જ અમારા સુધારક બંધુને અમારી વિનંતિ છે. વિવાહિતોમાં અપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એટલે વ્યભિચાર ફેલાય છે, એવું ખતાવી નીતિના નામ પર કેટલાક લોકો પ્રેમનું સમર્થન કરવા ઇચ્છે છે. ઑલ્ફ્રેડ એડ્લર કહે છે કે, “ વ્યભિચાર હંમેશા વેર લેવાની શુદ્ધિના સ્વરૂપનો હોય છે. વ્યભિચાર કરનારી વ્યક્તિ પ્રેમ, ભાવના વગેરે કારણો કરી પોતાની અનીતિનું સમર્થન કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ ભાવનાને કેટલું મહત્વ આપવું એ આપણે જાણીએ છીએ. ભાવના હંમેશા પોતા તરફ શ્રેષ્ઠત્વ (Superiority complex) લેનારી વ્યક્તિઓમાં વધુ પ્રબલ હોય છે, તેથી ભાવના એ કોઈ પણ વાતનું સમર્થન કરવા પૂરતું કારણ ન થઈ શકે.”

“ Infidelity is always a revenge. True, persons who are unfaithful always justify themselves by speaking of love and sentiments, but we know the value of sentiments & feelings. Feelings always agree with the goal of superiority and should not be regarded as arguments.”

Science of living by Alfred Adler page 238

અત્યાર સુધી વિવાહના પ્રધાન હેતુની ચર્ચા કરી, હવે તે પ્રધાન હેતુ અનુસાર વિવાહના કેટલા પ્રકાર થઈ શકે છે, અને તેનું ઇતિહાસમાં

૧ Sex in civilization.

શું પરિણામ આપ્યું તે જોઈએ. તે પહેલાં વિવાહના બે ધટક-સ્ત્રી અને પુરૂષ-એની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ, અહીં ચાર પર્યાય થઈ શકે છે.

- (૧) એક સ્ત્રીએ અગર પુરૂષે એક જ જીવનમાં એક જ પુરુષ સાથે અગર સ્ત્રી સાથે લૈંગિક સંબંધ રાખવો. તેનો જ ગૌણ પર્યાય એટલે સ્ત્રીને ઉપરનો નિયમ લાગુ કરી પુરુષને તેમાંથી મુક્ત રાખવો.
- (૨) એક જ સ્ત્રીએ એક જ સમયે અનેક પતિ કરવા.
- (૩) એક જ પુરુષે એક જ સમયે અનેક સ્ત્રીઓ કરવી.
- (૪) એક જ વ્યક્તિએ એક પછી એક અનેક ભાગીદાર સુટવાં. (છુટાછેડા, પુનર્વિવાહ વગેરે રીત રિવાજો.)

જગતનો આજ સુધીનો ઇતિહાસ જોતાં જણાશે કે ઉપર બતાવેલાં લગ્નના સર્વ પ્રકારો કોઈક કોઈક સ્થળે અગર કાળે અસ્તિત્વમાં હતા જ એટલે જગતમાં દૃશ્યમાન થનારી પરિસ્થિતિ પરથી વિવાહ-પદ્ધતિ ઠરાવવાનો આધુનિક પ્રયત્ન તદ્દન બાલિશ છે. જગતમાં પ્રત્યેક સ્થિતિ મળી આવે છે અને તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતપોતાની વૃત્તિ અનુસાર તે તે સ્થિતિને નૈસર્ગિક અને હિતકારક માનવા લાગે છે. આનું એક જ ઉદાહરણ લઈએ. માનવ સ્વભાવ નૈસર્ગિક એક પત્નીક છે કે બહુ પત્નીક છે એ જ મુદ્દો લઈએ. બહુ પત્નીક છે એમ માનનારાઓમાં નીચેનાં નામો મળી આવે છે. બેચોફ્ફિન, મોર્ગન, મેક્લેન, લૉચ, લિપર્ટ, વિલ્કન, કોલ્હર, પોસ્ટ, બર્નહોફ્ટ, હેલવાલ્ડ, સ્પેન્સર, રેટઝેલ, એચેલિસ, લેમ્બ્રેકટ વગેરે. મનુષ્ય નિસર્ગત: એક પત્નીક છે એમ માનનારાઓમાં નીચેના નામો મળી આવે છે. સ્ટાર્ક, વેસ્ટરમાર્ક, ઓસ, કોલે, એન્ડ્ર્યુ લૅંગ, એટકિન્સન, નૉર્થ કોટ, ધામસ, લુંટ, ફારલ, કુલ્હેન બેક વગેરે. આમાંથી ખરી વાત એમ છે કે સ્ત્રી-પુરૂષોનો ફક્ત કામવિકાર નિસર્ગે આપ્યો છે. પછીની વ્યવસ્થા માનવોએ નૈતિક કલ્પના ઉત્પન્ન કરીને કરવાની છે. જે પ્રકારના

નૈતિક મૂલ્યો^૧ હુશે તેવા પ્રકારનો સમાજ થશે. આ નૈતિક મૂલ્યો નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિ^૨ ઉપરથી નથી મળતાં. ' I mean by wisdom a right conception of the ends of life. This is some thing which science does not provide.' નિસર્ગનો આધાર લઈ સમાજનું વલણ સારું કરવા માટે નૈતિક મૂલ્યો આપણે ઠરાવવાનાં હોય છે. તેમજ વિવાહ સંસ્થા નામની એક સંસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે.

જે જે પ્રકારના વિવાહ આજ સુધી સમાજમાં પ્રચલિત હતા તેનું વર્ગીકરણ^૩ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય તેમ છે. તે વર્ગીકરણ અમે કહી ગયેલા ત્રિવિધ વિવાહના પ્રકાર હેતુનો આશ્રય કરી ક્યું છે. પ્રથમતઃ પાશ્ચાતોએ કરેલી વિભાગણીનું પૃથક્કરણ કરી તે પદ્ધતિના સમાજશાસ્ત્રનો આપણે શા માટે સ્વીકાર નહિ કરી શકીએ તેનો વિચાર કરીએ. પછી આપણી પદ્ધતિનો વિચાર કરીશું.

૧. અર્થપ્રધાન વિવાહપદ્ધતિ

(અ) કન્યાને બંદીવાન કરી તેને ઉપાડી લઈ જવી: આ જાતનો વિવાહ ધર્મ, અર્થ, કામ, એમાંના કોઈ પણ શીર્ષક નીચે આવી શકશે નહિ. પશુવૃત્તિમાં એને ગણી શકાશે. આ પ્રકાર સમાજની અત્યંત નિકૃષ્ટ અવસ્થામાં બનતો હોવો બેઠએ.

(આ) એક સ્ત્રીની બીજી સ્ત્રી સાથે અદલાબદલી કરવી. ઉદાહરણાર્થ વરે પોતાની કોઈ પણ સંબંધી સ્ત્રી વધૂના કોઈ પણ

૧ Anti-christ—Nietzsche.

૨ Scientific Outlook—Russel, Introduction

૩ History of human Marriage Westermarck; Evolution of Modern marriage—Muller Lyer.

સંબંધી પુરૂષને આપવી. આ પદ્ધતિ વિનિમયના સ્વરૂપની છે. આમાં અને પુરૂષોને સ્ત્રી મળી એ કુટુંબો ઉત્પન્ન થાય છે.

(ઇ) વરે વધૂના પિતાને દાયજો આપી કન્યા મેળવવી: આ ખુદ્ધી રીતે જ આર્થિક વ્યવહાર છે.

(ઈ) વધૂના પિતા પાસે નોકરી કરી વધૂ મેળવવી. આ પ્રકાર પણ આર્થિક સ્વરૂપનો હોય હજી કેટલેક ઠેકાણે મળી આવે છે.

(ઉ) વધૂના પિતાએ વરને ઘણું ધન આપવું. (મહારાષ્ટ્રમાં એને ' હુડો ' લેવાની પદ્ધતિ કહે છે.)

૨. સામાજિક આજ્ઞાપ્રધાન વિવાહપદ્ધતિ

(અ) બાળકો તદ્દન નાનાં હોય ત્યારે તેમનું વાગ્દાન કરી રાખવું.

(આ) અમુક એક પુરૂષે અમુક એક સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો એવી ધાર્મિક આજ્ઞા હોવી.

૩. કામમૂલક વિવાહપદ્ધતિ

આ જ વિવાહપદ્ધતિ અભિન્નત સમાજમાં ચાલુ વિવાહની પદ્ધતિ તરીકે ૩૬ થાય એમ કેટલીક વ્યક્તિઓ ધરે છે. ?

આ સર્વ વિવાહપદ્ધતિ તરફ જોઈશું તો એમ જણાઈ આવશે કે બહુ પતિક (poliandry) અને અર્થમૂલક વિવાહપદ્ધતિમાં એકંદરે સ્ત્રીની સ્થિતિ સમાધાનકારક હોય છે. જંગલી ગણાએલા ' તોડ ' જેવા સમાજોમાં બહુ પતીકત્વનો રિવાજ પ્રચલિત છે. તેમાં અંગ મહેનતનાં સર્વ કામો પુરૂષોપર પડે છે. સ્ત્રીઓ એક બાલું પાણી પણ લાવી આપતી નથી. સ્ત્રીને બહુ પત્નીકત્વ અહિતકારક છે.

૧ ધર્મશાસ્ત્રમંથન-દિવેકર; આધુનિક સર્વ સુધારકો.

ઉલટું એક પત્નીકત્વ હિતકારક છે. પતિને લહેર લાગે ત્યારે સ્ત્રીને હાંકી શકે નહિ, એ દષ્ટિએ આજના વિવાહ હિતકારક છે, પરંતુ એકાદ સ્ત્રીને માથા ફેરેલ પતિ સાથે કાલક્રમણ કરવું પડે, તે દષ્ટિએ અહિતકારક છે, છતાં છુટાછેડાની વ્યવસ્થા કરવી એ કંઈ આનો સાચો ઉપાય નથી. નૈતિક મૂલ્યો ઉચ્ચ રાખી, શિક્ષણપદ્ધતિ વડે માથા ફેરેલપણુને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ છે. સાટાં પદ્ધતિ અને કન્યાવિક્રય એ બંને સ્થિતિમાં પતિના કુટુંબનો સંબંધ આવતો હોવાથી સ્ત્રીને એ કિંચિત અહિતકારક છે ખરી, પણ એકંદરે ફાયદાકારક જ છે, કારણ કે સ્ત્રીને ઘરમાં લાવવા માટે જે પૈસા ખરચ થયા, તેટલું નુકસાન સહન કરવા મનુષ્ય તૈયાર નથી હોતો, તેથી આ વિવાહ-પદ્ધતિ ગરીબ લોકોમાં અતિશય ઉત્તમ અને છે. આજના સમાજની આર્થિક ઘટનાનો વિચાર કરીએ તો પ્રીતિવિવાહ સ્ત્રીને અતિશય હાનિકારક નિવડે છે, અને તેથી જ તે સમાજમાં પ્રચલિત થવો ઇષ્ટ નથી. વિવાહ થયા પછી દસ વર્ષે પ્રેમ અદૃશ્ય થઈ શકે, પરંતુ કૌટુંબિક વ્યવહારની દષ્ટિએ અર્થાર્જનની લાયકાત વધશે નહિ. તેથી અમે ભવિષ્ય ભાખીએ છીએ કે વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણથી ભેળું ચસકી ગયેલા કેટલાક ઉલ્લુઓ આ વિધાતક પદ્ધતિનો પુરસ્કાર કરે તો પણ વિવાહનો આ પ્રકાર સામાન્ય સમાજમાં ક્યારે પણ રૂઢ થશે નહિ. તે જેટલા સમાજોમાં રૂઢ થશે, તેટલા સમાજોનો નાશ થશે. ઠીક, ખીજું આ સર્વ વિવાહપ્રકારમાં પોતાની બહારની શક્તિ પાસે માથું નમાવવું જોઈએ એ જે નીતિનો પાયો અમે કહ્યો, તેના એક બે અપવાદો છોડી દઈએ તો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. આ કારણને લીધે આવા પ્રકારના વિવાહો સ્થિર સ્વરૂપના થવા ઘણા જ મુશ્કેલ છે. અહીં પાશ્ચાલ્ય સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોને વિવાહસંસ્થાનો કયાં સુધી બોધ થયો છે તે વિચાર કર્યો.^૧ તેમના મતે આ પ્રકારના

૧ Evolution of Modern marriage—Muller Lyster; History of human marriage—Westermarck.

૪૧૬

હિંદુધર્મનું સમાજવ્યવસ્થા

વિવાહો કાલદષ્ટિએ એક પછી એક ઉદ્ભૂત થતા હોય છે, પરંતુ આ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. વ્યક્તિની વિવિધતાને લીધે સર્વ પ્રકારના વિવાહ સર્વ સ્થળે મળી આવે છે અને તેમાંથી કેટલાકને સામાજિક ધ્યેયને અનુસરીને અભિજ્ઞત માનવામાં આવેલા હોય છે.

હિંદુ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો ઉત્ક્રાંતિ વગેરે તત્વોથી પોતાને બાંધી લેતા નથી. ઉપર કહેલા સર્વ પ્રકારોનો જો કે વિચાર કરે છે પણ તેઓ કાલદષ્ટિએ એક પછી એક પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કદી માનતા નથી. માનવના હેતુઓ અને સમાજના ધ્યેયો બંનેના સમન્વયથી એકજ સ્થળે અને કાળે સમાજમાં જુદા જુદા થરોમાં જુદા જુદા પ્રકારે ઉપયુક્ત છે એમ માને છે.
મનુ કહે છે—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૩ શ્લો. ૨૦

“ ચારે વર્ણોનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં હિત તથા અહિત કરનારા આઠ જાતના સ્ત્રીના વિવાહો હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો ! ”

અહીં વિવાહ ઇલ્લોકમાં અને પરલોકમાં કેમ હિતકારક થાય છે એવો ઉપન્યાસ કર્યો છે. પરંતુ હાલ પરલોકનું અસ્તિત્વ જ નષ્ટ થવાથી હિતકારક કે અહિતકારક એ ફક્ત ઐહિક દષ્ટિએ જોવાનું છે. આગળ મનુ વિવાહના પ્રકારો આપી કયા કયા સમૂહોને કયો પ્રકાર હિતકારક થશે એ કહે છે.

૧. **બ્રાહ્મ:**—વિદ્વાનને બોલાવી, પિતા જેમાં કન્યાનું દાન કરે છે, તેને બ્રાહ્મ વિવાહ કહે છે.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૧૭

૨. દૈવ:—યજ્ઞોમાં જે ઋત્વિજ ધર્મકાર્ય કરતો હોય તેને અલંકૃત કરેલી કન્યા આપવી એ દૈવ વિવાહ છે.

૩. આર્ષ:—ધાર્મિક પરંપરાને અનુસરીને વર પાસેથી ગાયો લઈ કન્યાદાન કરવું એ આર્ષ વિવાહ છે.

૪. પ્રાજ્ઞપત્ય:—માત્ર આશીર્વાદ લઈ કન્યાદાન કરવું એ પ્રાજ્ઞપત્ય વિધિ છે.

૫. આસુર:—આસુર વિધિમાં અર્થપ્રધાન છે જ.

૬. ગાંધર્વ વિધિ:—વરકન્યાની ઇચ્છાથી અગર પ્રેમથી સંબંધ થવો એને ગાંધર્વ વિવાહ કહે છે.

૭. રાક્ષસ વિધિ:—મારફાડ કરી રોતી કન્યાનું જોરજુલમથી હરણુ કરવું એ રાક્ષસ વિધિ છે.

૮. પૈશાચ વિધિ:—ઉંઘી ગયેલી અગર મત્ત બનેલી સ્ત્રી સાથે એકાન્તમાં સંભોગ કરવો એ પાપિષ્ઠ પ્રકારને પૈશાચ વિધિ કહે છે.

આવી રીતે વિવાહના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. પરંતુ આ બધા પ્રકાર કંઈ સમાજને લાગુ પડતા નથી. સમાજની અગર સમૂહોની સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિનો વિચાર કરી, તે સમૂહોની લાયકાત અને શક્યતાને અનુસરી વિવાહ પ્રકાર કહેવાનો છે. અમુક જ પ્રકાર સારો અને તે સર્વ સમાજમાં રૂઢ થવો જોઈએ, એ પાશ્ચાત્યોની ઘેલી દૃષ્ટિ છે. હિંદુ સમાજમાં તેને સ્થાન નથી. મનુએ આપેલ પ્રકારોમાં પાશ્ચાત્યોએ આપેલા બધા પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. ફરક એટલો જ કે પાશ્ચાત્ય પંડિતો કાલ દૃષ્ટિએ એ પ્રકારો એક પછી એક થયા એમ માને છે, અને મનુ તે બધા પ્રકારો સમકાલીન હોઈ શકે એમ કહે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં કાલ ભેદ છે, પૌર્વત્ય પદ્ધતિ અધિકાર

લેદ છે. શમ પ્રધાન બ્રાહ્મણ અને યુદ્ધપ્રિય ક્ષત્રિય એ બંનેને એક વિવાહ પ્રકાર કેમ કહી શકાશે ? તેથી બ્રાહ્મણોને પહેલા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં વરે વધુ મેળવવા માટે કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવાનો નથી. ક્ષત્રિય એ અનેક દેશોમાં ચઢાઈ કરતો ફરતો હોવાથી તેને રાક્ષસ વિવાહ કહ્યો છે. તે વિધિમાં કરેલું કન્યાનું હરણ ક્ષત્રિયોને ઇષ્ટ છે, બ્રાહ્મણોને નહિ. તેની સાથે આસુર અને પૈશાચ વિધિ કાઢીએ કરવા નહિ એવો નિયમ જ કર્યો છે. પાશ્ચાત્ય લેખકોએ એકાદ પ્રકાર બને છે, તેથી તે છે એમ જાણી તેને અનુભતિ આપી હોત પરંતુ પૌર્વાત્ય લેખક હમેશાં કેમ છે તેની સાથે કેવું હોવું જોઈએ એનો પણ વિચાર કરે છે. વૈશ્ય કે શૂદ્રો અર્થ પ્રધાન આસુર વિવાહ કરે તેમાં કંઈ હરકત નથી એવી શિકારસ પણ કરી છે. તેમાં સંસ્કાર પ્રધાન સમૂહ અને અર્થ પ્રધાન સમૂહ એવી સ્પષ્ટ વિભાગણી કરી દેખાય છે. આ બધું કર્યા ઉપરાંત વિવાહ સંસ્થાને ધાર્મિકતાનું સ્વરૂપ આપી એક પ્રકારનું અલૌકિક મૂલ્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું. લૈંગિક વિષયો તરફ જોવાની આ દૃષ્ટિ કેટલી યોગ્ય અને બરાબર છે એ હેવલોક એલીસના નીચેના શબ્દો સાથે તુલના કરતાં સહેજે ધ્યાનમાં આવશે. એલીસ કહે છે કે, 'કામવિકાર એ ક્યારે પણ નષ્ટ ન થનારી જવાલા છે. તે જવાલા, હોરેલ પર્વતપર મોઝેસે જે જવાલા જોઈ તે સ્વરૂપની છે. પરંતુ તે જ્યારે તે જવાલા પાસે જવા લાગ્યો, ત્યારે ત્યાં તેને એવા શબ્દો સંભળાયા છે કે સ્થળ પવિત્ર છે. અહીં જોડા કાઢ્યા વિના ચૂંચતો નહિ.'

“Sex is an everlasting fire that nothing will extinguish. It is like that flame which Moses saw on the Mount Horeb, burning the bush which yet was not consumed, we may remember that when he approached it he heard a voice that said; ‘Put off thy shoes from thy feet, for the place where thou standest is holy ground.’

Introduction Sex in civilization—Havelock Ellis.

કામવિકારની આબતમાં જોડા કાઠી પાવિત્ર્ય ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય તેનું રહસ્ય આપણને સમજાશે નહિ તેથી વિવાહ પદ્ધતિ વિશે ખોલતી વખતે ધાર્મિક ભાવનાનું પાવિત્ર્ય લાવવું જોઈએ એ પૌર્વાત્ય મત અરાબર નથી એમ કોણ કહેશે ?

મુખ્યત્વે કરીને વિવાહનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવા માટે તો વિવાહનું ધ્યેય નિશ્ચિત થવું જોઈએ. અમે પાછળ કહી ગયા છીએ કે આજની પેઢી, આવતી કાલની પેઢી અને વ્યક્તિનો કામવિકાર એ ત્રણેનો યથાપ્રમાણ વિચાર જે પદ્ધતિમાં થયો હશે તે જ પદ્ધતિ શ્રેષ્ઠ છે. બાકીની

૩

વિવાહના હેતુ
(ચાલુ)

પદ્ધતિઓ ગમે તેટલી રૂપાળી દેખાય તો પણ તે ત્યાજ્ય છે. તેમાંનો છેલ્લો ઘટક જે વ્યક્તિનો કામવિકાર તે નૈતિક મૂલ્યો વડે (Subjective Habits or Conditioned reflexes)^૧ નિયંત્રિત કરવો શક્ય છે. પરંતુ પહેલા એ ઘટકોનું તેમ નથી. પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ કંઈ સામાજિક યુક્તિઓથી થઈ શકશે નહિ. પ્રજા ઉત્પન્ન થતી હશે ત્યાં તે સંતતિનિયમનાદિ યુક્તિઓથી અટકાવવી શક્ય છે, પરંતુ જ્યાં તે થતી ન હોય ત્યાં તે ઉત્પન્ન કરવા સંબંધી નિયમો ક્યાંય કહ્યા હોય એમ અમારા વાંચવામાં નથી. બીજો ઘટક જે સુપ્રજા થવી જોઈએ, એ તો પહેલાં કરતાં પણ વધુ વિકટ છે. તેથી અહીં બનતાં સુધી સૃષ્ટિના નિયમોનું જ્ઞાન કરી લઈ પગલું ભરવું જોઈએ. સુપ્રજા થવા પછી તે પ્રજા સમાજ-કાર્યમાં ભાગ લેવા માટે લાયક થાય ત્યાં સુધી તેમનું સંગોપન થવું જોઈએ. તેમ થવા માટે વિવાહ સંસ્થા કંઈ નહિ તો વીસ વર્ષો સુધી તો સ્થિર રહેવી જોઈએ, એટલે વિવાહ એ કાલાવલંબી કાર્ય

૧ Lectures on conditioned reflexes—Pavlov.

૪૧૦

હિંદુઓનું સમાજસ્થાપનાશાસ્ત્ર

(function of time) છે. વિવાહ સંબંધી લાયકાત વિવાહ-કેટલો કાળ ટકી રહ્યો એ ઉપરથી ઠરાવવાની છે. આવી શરત ન પળાતી હોય ત્યાં બાલકનાં પોષણ સંવર્ધનની વ્યવસ્થા સમાજે પોતાના હાથમાં લેવી જોઈએ, તેથી જ અમે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે વિવાહ સંબંધ સ્થિર અને શુદ્ધ હોવા જોઈએ.

પરંતુ ભાવી પેઢીની સંભાળ એ શબ્દો ઉચ્ચારવાની સાથે જ અર્નત પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. ફક્ત એક જ પેઢીને આગલી પેઢી સાથે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સંબંધ જોઈશું તો પણ જણાઈ આવશે કે એક પેઢીને થોડો જ ભાગ આગલી પેઢીની લોકસંખ્યા ભરી કાઢવાનું કાર્ય કરતો હોય છે. ડા. પીયરસનનું ગણિત લખ્યું છે તો જણાશે કે આજની પેઢીના પચીસ દામ્પત્યો આગલી પેઢીના સાઠ ટકા કરતાં વધુ લોકસંખ્યાની ભરપાઈ કરે છે. આ પચીસ દામ્પત્યો કેવાં હોવાં જોઈએ ? પ્રથમ તેમની પ્રજોત્પાદક શક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની હોવી જોઈએ અને ગુણુ દૃષ્ટિએ આ કુટુંબો પણ ઉત્તમ ચુટાવા જોઈએ. તેજ કુટુંબની ઉત્પાદક શક્તિ કમી થાય તો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સમાજની હાની થશે. કોઈ પણ બાહ્ય કારણુ ન જણાતાં છતાં જે સમાજને નષ્ટ થયા તેમના નાશનું ખીજ આજ મુદ્દામાં મળી આવે તેમ છે. કેટલાય રૂપાળા દેખાનારા સમાજો સૃષ્ટિમાંથી વિલુપ્ત થયા અને હજુ પણ થશે. લોકસંખ્યા સુવ્યવસ્થિત રાખવી હોય તો સમાજની પ્રજોત્પાદક (Reproductive value), ઉત્તમ સ્વરૂપમાં હોવી જોઈએ. ગુણુ-હીનોના પ્રજોત્પાદન પર પ્રત્યક્ષ નિયંત્રણુ વડે એવા રીત રિવાજો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ. આ બંને બાબતોનું જે સમાજમાં પાલન થશે તે સમાજ પર ગમે તેટલી આપત્તિઓ આવશે તો પણ તેનો નાશ થશે નહિ. કોઈ પણ પ્રજાની ઉત્પાદન શક્તિ ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી માપી શકાય તેમ છે આ ફક્ત સંખ્યાનો જ પ્રશ્ન થયો. આજ લાડકી યુરોપીયન સંસ્કૃતિમાં સંખ્યાની સ્થિતિ શી થઈ છે તેનો વિચાર જિજ્ઞાસુ વાંચકોએ અવશ્ય કરી જોવો.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૨૧

આ પછી સુપ્રગતો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. એટલે કે સારી/અહીં સારી એ શબ્દ હાલના પ્રચલિત અર્થમાં વાપર્યો નથી. પણ સૃષ્ટિના સપાટામાં ટકી રહેનારી એ અર્થમાં વાપર્યો છે.) પ્રગ્નની વૃદ્ધિ અને હલકી પ્રગ્નની ઘટ થતી જવી નોંધએ. સૃષ્ટિની ભાષામાં ખોલીએ તો? ' કરકસરવાળી, બુદ્ધિમાન અને નિરોગી સ્ત્રી ચુંટી તેની સાથે વિવાહ કરનારો ભરવાડ સારો, અને ગમે તે સ્ત્રી લઈ તેની સાથે વિવાહ કરનારો સમ્રાટ પણ ખરાય. સ્નાયુ અને મગજ એ જીવિત છે, પૈસો અને સામાજિક શ્રેષ્ઠત્વ એ તેના કરતા હલકાં છે. વિવાહ કરતી વખતે તે વિવાહનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખવો જાઈએ પ્રત્યેક પેઢી પર આગલી પેઢી લાયક ઉત્પન્ન કરવાની જવાબદારી છે ' પ્રસૂતિના પ્રસંગમાં માતાની પ્રકૃતિ પર શું પરિણામ થાય છે એનો પણ વિચાર થવો નોંધએ. નિરોગી પ્રકૃતિની સ્ત્રી પર પ્રસૂતિના પ્રસંગોનું અહિતકારક પરિણામ થાય છે એ વાત જ તદ્દન ખોટી છે. પરંતુ હાલ આ બાબત ખૂબ વધારીને કહેવામાં આવે છે. કુટુંબમાં થોડાં છોકરાં હોય તો તેમની મનોવૃત્તિ ક્વેવી બને છે અને ઘણાં હોય તો ક્વેવી બને છે એનો પણ વિચાર કરવો નોંધએ. સંતતિમાંથી^૨ પહેલાં એ ત્રણ છોકરાઓમાં ગાંડપણ (insanity) મનોવૈકલ્પ (feeble mindedness) વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. એ દષ્ટિએ નાના કુટુંબનો અને મોટા કુટુંબનો વિચાર થવો નોંધએ. દોષનું પ્રમાણ પ્રથમ સંતાનોમાં વધુ હોય છે, એ આંકડા (Statistics) પરથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. પ્રત્યેક માણસ દીઠ સાધારણ સંપત્તિ કેટલી હોવી નોંધએ? પ્રથમ સંપત્તિ પણ કેને કહેવી? આજ ચારે તરફ જીવનની ઓછા મહત્વની^૩ બાબતો પર પાણીની પેઠે પૈસા

૧ Darwinism and Race Progress—J. B. Haycraft.

૨ Scope and Importance to the state of the science of National Eugenics—Karl Pearson.

૩ Whither Mankind—Beard.

૪૨૨

હિંદુઓનું સમાજસ્થનારાએ

ખર્ચાય છે, તે યોગ્ય છે કે શું? જીવનયાત્રા (Standard of living) એટલે શું? જે ગૃહસ્થ નાટક, સીનેમા ટાંકીઝ વગેરે જોતો નથી તે ગૃહસ્થનું મનરંજન થતું નથી એમ કહેવાનો અમને શો અધિકાર છે? જીવનયાત્રા સર્વ દેશોમાં અને સર્વ વર્ગોમાં સરખા સ્વરૂપની હોવી જોઈએ એમ અમને લાગતું નથી. તેવી જ રીતે અર્થશાસ્ત્રની જરા પણ ગંધ છે તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિને એમ લાગશે નહિ. વિવક્ષિત કાળમાં, સ્થળમાં અને વર્ગમાં જીવનયાત્રા જુદી જુદી જ થશે. માર્કેટમાં મજૂરી કરી રૂપીઓ મેળવનારા હમાલને બે ત્રણ આનામાં સીનેમાં બતાવવો એટલે કલાની વૃદ્ધિ થતી નથી પણ પાછપણાની પરાકાષ્ટા છે. અમેરિકા કે યુરોપમાં જે બને છે તે વગર વિચારે જેમને તેમ હિંદુસ્થાનમાં બનાવવું એ કંઈ સમાજ સુધારણા નથી.

હવેનો મુદ્દો ઘણોજ મહત્વનો છે. હાલ બાલમૃત્યુના પ્રમાણ પરથી અને સર્વ સાધારણ આયુર્મર્યાદા પરથી સમાજની જીવનશક્તિ માપવાની સાધારણ પદ્ધતિ રૂઢ થઈ છે પરંતુ તે પદ્ધતિ નિર્દોષ છે કે કેમ તેનો વિચાર આવશ્યક છે. એટલે કે સમાજની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ વધુ હોવું જોઈએ કે ઓછું હોવું જોઈએ એનો પદ્ધતિસર વિચાર થવો જોઈએ. તેની સાથે પચાસ વર્ષની ઉંમર પછીની કેટલીક લોકસંખ્યા સિલક રહેવી જોઈએ એનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. એકાદ સમાજમાં પચાસ ઉપરના લોકોનું વધુ પ્રમાણ હોય તો સમાજ સુદૃઢ છે એવાં કેટલાંક વિધાનો કરવામાં આવે છે, તે અત્યંત બાલિશ છે. સુંડલબર્ગના? નિયમાનુરૂપ જોઈએ તો કોઈ પણ લોકસંખ્યામાં પચાસ ટકા વ્યક્તિઓ પંદરથી પચાસ વર્ષની વયની હોવી જોઈએ અને બાકી રહેલામાંથી બાલકોનું વૃદ્ધો સાથે જે પ્રમાણ પડશે તે પર સમાજ પ્રાગતિક છે કે પરાગતિક છે એનો આધાર રહેશે. જે લોકસંખ્યા મરે નહિ એમ લાગતું હોય તો

1 Census Report for India-1931 Vol I

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૨૩

બાલકોની સંખ્યા વૃદ્ધોની સંખ્યા કરતાં ઓછામાં ઓછી બમણી હોવી જોઈએ. તે કરતાં ઓછું પ્રમાણ હોય તો સમાજ ઘટતો જશે. જે તેની સંભાળ લેવામાં નહિ આવે તો તે સમાજ પૃથ્વીતલપરથી નષ્ટ થશે. એકાદ સમાજમાં જે પચાસ વર્ષ ઉપરના માણસો વધારે રહેવા લાગે તો તેનાથી બમણી બાલકોની સંખ્યા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. હવે આપણે જુદા જુદા દેશોમાં પચાસ ઉપરના લોકો કેટલા સિલક છે તેના અંકડા લઈ લોકસંખ્યા કાયમ રાખવી શક્ય છે કે નહિ એનો વિચાર કરીએ. એક લાખ પુરૂષો જન્મ્યા તેમાંથી પચાસના ઉપર કેટલા લોકો રહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આસ્ટ્રેલિયા	૬૮૨૨૧	(૫) જાપાન	૫૨૬૨૯
(૨) ઇંગ્લેન્ડ	૫૯૯૦૩	(૬) યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ	૫૮૯૬૩
(૩) ફ્રાન્સ	૫૩૮૧૮	(૭) હિંદુસ્તાન	૧૮૬૫૮
(૪) જર્મની	૫૫૩૪૦		

હવે આ સમાજ સુદૃઢ રહેવા માટે પંદરથી પચાસ સુધીના પુરૂષોને આ સંખ્યાની બમણી સંતતિ થવી જોઈએ. એટલે કે આસ્ટ્રેલિયામાં ૧૭૪૮૦ પુરૂષોને પંદર વર્ષની અંદર ૧,૩૬૪૪૨ છોકરાં થવાં જોઈએ. સર્વ સાધારણ પ્રત્યેકને આઠ છોકરા હોવા જોઈએ. પરંતુ વીસ વર્ષના પુરૂષને આઠ છોકરાં થવાં શક્ય નથી. આજ ગણિત ધતર દેશોને લગાડી જોવું એટલે હિંદુસમાજને પોતાની લોકસંખ્યા કાયમ રાખવી કેટલી સહેલ છે એ ધ્યાનમાં આવશે.

બાલ મૃત્યુના પ્રમાણનો પ્રશ્ન આવા જ પ્રકારનો છે. બાલ મૃત્યુનું પ્રમાણ એ આપત્તિ રૂપ કેવી રીતે છે તે જ સમજવું નથી. તેથી તો નાલાયક પિંડો સમાજની વધુ હાની ન કરતાં આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરી જાય છે. ડૉ. સ્નોએ^૧ બતાવ્યું છે કે, 'બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ

૧ Darwinism, medical Progress and Eugenics—Karl Pearson.

જેટલું 'ધારે તેટલું ઉપરના વયની મૃત્યુ સંખ્યાનું પ્રમાણ ઓછું પડે છે.' એટલે અહીં પણ નૈસર્ગિક ચુંટણીનું તત્વ લાગુ થાય છે.

તેની સાથે તે સમાજના જુદા જુદા થરો પોતપોતાના પ્રમાણમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે નહિ તેના પણ વિચાર થવો જોઈએ.^૧ આ બધું થયા પછી પરલોકનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. આજ ભૌતિક-શાસ્ત્રના વિકાસ અને સાન્નિધ્યને લીધે પરલોક ધણાનો અણમાનીતો થયો છે. તેઓ કહે છે કે પરલોકનું અસ્તિત્વ આ લોક પરથી સિદ્ધ કરી આપો. શંકા ધણી જ ઉત્તમ છે. અમે તેમને સામું પૂછીએ છીએ કે વગર તારે સંદેશ વાહન થઈ શકે છે તે તેના ઉપકરણો લીધા સિવાય સિદ્ધ કરી બતાવો. પરલોક છે કે નહિ તે ભૌતિકશાસ્ત્રોથી કેમ નક્કી થઈ શકે ? આજ તો સર ઓલિવરલૉજ કહે છે તેવી સ્થિતિ થઈ છે, 'આધુનિક મનુષ્યને તેના પાપો માટે તેનું મન જરા પણ ડંખતું નથી.' આજે જે પ્રક્રિયાઓને પહેલાં પાપ કહેતાં, તે પ્રક્રિયા માટે શાસ્ત્રોનો આધાર આપ્યો એટલે પત્યું. વ્યભિચાર પાપ છેના ? પરંતુ એ માનવીની અભિરૂચિને પોષક છે. જૂણુ હત્યાને પાપ માનો છો ને ? પરંતુ આગલી પેઢીનું સંગોપન સાઈ કરવા માટે તો સંતતિ ઓછી જોઈએને ! કુમારીગમન એ પાપ છે ખરૂં ! ઠીક, તેમને સંતતિ-નિયમન શિખવીશું. તમે જે જે પ્રક્રિયાને પાપ કહો છો તે તે પ્રક્રિયાનું સમર્થન કરવા માટે અમારી પાસે શાસ્ત્ર છે^૨ વ્યાખ્યા કરવાનો હુકમ મળ્યા પછી કોઈ પાતક સિલક રહેવાની ધારતી જ નથી. પ્રો. સર વિલિયમ જેમ્સે પણ સર ઓલિવરલૉજ જેવો જ મત આપ્યો છે. અમે અહીં એટલું જ કહીએ છીએ કે આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રોની પૂર્ણ માહિતી હોવા છતાં અમે પરલોક માનનારા છીએ.

૧ Heredity and selection in Sociology—Chatterton Hill; Eugenics—Carr Saunders; The need of Eugenic Reform—Major Leo Darwin.

૨ Scientific Outlook—Russel.

‘ ગુરુરાત્મવતાં શાસ્તા રાજા શાસ્તા દુરાત્મનામ્ ।
 હૃદ પ્રચ્છન્નપાપાનાં શાસ્તા વૈવસ્વતો યમઃ ॥ ’

એ ખાત અમને સત્ય લાગે છે. અમે પરલોકનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ તેને આવશ્યક ઉપકરણો દ્વારા પ્રયોગ કરી એવા કેટલા લોકો તૈયાર છે ? આપણને એકાદ સ્થિતિનું જ્ઞાન નથી થતું, એટલે તે સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં જ નથી એમ કહેવું એ નરી ઉદ્ધતાઈ છે. એવા જે કોઈ સર્વજ્ઞ છે, તેમના માટે આ ગ્રંથની પ્રવૃત્તિ જ નથી.

‘ યે નામ કેચિદિહ નઃ પ્રથયન્ત્યવજ્ઞાં ।
 જાનન્તિ તે કિમપિ તાન્પ્રતિ નૈષ યત્નઃ ।
 ઉત્પત્સ્યતેઽસ્તિ મમ કોઽપિ સમાનધર્મા ।
 કાલોહ્યયં નિરવધિર્વિપુલાચ પૃથ્વી ॥ ’^૧

‘ છે આ યત્ન નહિ કદી મમ નિન્દકાર્થે,
 તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;
 છે કે સમાન મમ કે પછી કોઈ ધારે,
 પૃથ્વી વિશાળ વળી કાળ અનન્ત ભાસે. ’^૨

પરંતુ પારલૌકિક કલ્પનાનું ઐહિક પરિણામ જે સાઈ આવતું હોય તો તે કલ્પના માનવી ઇષ્ટ છે. ધારે કે એકાદ સમાજમાં કલ્પના રૂઢ થઈ કે ‘ આપણને પિતાએ જન્મ આપ્યો તેથી તે પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે પોતે પણ પુત્ર પાછળ રાખી જવો જોઈએ, નહિ તો પોતે અને પિતરે નરકમાં જશે, ’ તો તે સમાજમાં પ્રજ્ઞનાશક દુર્ગુણો પ્રવેશ કરશે નહિ. પરલોક સત્ય હોય કે ન હોય (આ વાક્ય અમે સર્વજ્ઞ એવા આધુનિક સુશિક્ષિતોની સાથે દલીલની ખાતર.

૧ માલતીમાધવ-લવજૂતિ.

૨ શ્રી દ્વિવેદી મણ્ડીલાલ નલુભાઈના માલતી માધવના અનુવાદમાંથી.

લખીએ છીએ) પરંતુ તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારા નૈતિક મૂલ્યો માન અભેદ અને અખંડ રહી શકે છે.

આ સર્વ પ્રશ્નોની વ્યવસ્થા કરવા માટે વ્યક્તિની પ્રજોત્પાદનની લાયકાત (Reproductive value) કયા વયમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. વળી સંતતિ સ્ત્રીને થવાની હોવાથી સ્ત્રીના વયનો આ દૃષ્ટિથી વિચાર થવો ઇષ્ટ છે. ભાવી પેઢી ભરી કાઢવાની લાયકાત જેમની ઝોઝી હશે એવી વ્યક્તિની સમાજમાં વૃદ્ધિ થાય તો ક્રિયતકાલ લોક સંખ્યા કુલાયા જેવી દેખાય છે. પરંતુ તે લોકસંખ્યા ધીમે ધીમે અધોગતિના માર્ગે જશે. વાસનાનુસાર ઉત્ક્રાંતિ (Creative Evolution)નાં ગપ્પાં મારવામાં આવે તો પણ પચાસ વરસ પછી ગમે તેટલી વાસના હોવા છતાં સ્ત્રીને ગર્ભવતી થયાનું સાંભળ્યું^૧ નથી. વળી સંતતિ કયા વયમાં થાય તો શ્રેષ્ઠ થવાનો સંભવ છે, એનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. એકંદર આયુર્માનની દૃષ્ટિએ કયા વયમાં સંતતિ થાય તો પિતા તેના ઉમેદના કાળમાં તેનું શિક્ષણ^૨ કરી શકશે ? વિવાહ, કામસંતર્પણ અને પ્રજોત્પાદન આ બંને હેતુથી થતો હોવાથી, કામપૂર્તિની અસ્થિર સ્થિતિ બતાવનારા ઉપદંશાદિ વિકાર કયા વયમાં સર્વસાધારણ પુરૂષને થયેલા દેખાય છે, તેની પણ તપાસ કરવી જોઈએ.

આ સર્વ ઠરાવ્યા પછી કયા વયમાં સ્ત્રી-પુરૂષ પ્રજોત્પાદન માટે સમર્થ હોય છે એ બાબત ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની માર્કિત નિશ્ચિત કરી લેવી જોઈએ. સ્ત્રીનું વિવાહનું વય આ દૃષ્ટિએ નિશ્ચિત થયા પછી તે સ્ત્રીનો કેટલી વયના પુરૂષ સાથે વિવાહ થવો જોઈએ એનો પણ વિચાર થવો ઘટે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ઉબ્ણ કટિબંધના દેશમાં સ્ત્રીનું

૧ Balance of Births and deaths—Kuzynski.

૨ Sexual Ethics—Robert Michael; Sexual Question—

ઋતુપ્રાપ્તિનું વય સાધારણુ તેર જેટલું છે, અને પીસ્તાવીશના સુમારે તે પિંડનું ઉત્પાદન કાર્ય ખલાસ થાય છે. આ પિંડનું ઉત્પાદન કાર્ય સાધારણુ રીતે બત્રીસ વર્ષો ચાલે છે, ત્યારે પુરૂષમાં ઉત્પાદન શક્તિ આસરે પચાસ વર્ષો ચાલે છે. આ રીતે બંને પિંડની વૃદ્ધિની ગતિ જુદી હોવાથી સમાન વયના સ્ત્રી-પુરૂષ સહવીર્ય એટલે સરખી જ વિકાસ ગતિના હોતા નથી. અમુક વયનો પુરુષ તે જ વયની સ્ત્રી કરતાં જરા અપકવ હોય છે, કુમળો પુરુષ પ્રૌઢ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તો કિંચિત્ કાલ તેને પ્રૌઢ સુખનો આસ્વાદ મળશે એમાં શંકા નહિ, પરંતુ તેના જ ઉત્તરાયુષનો વિચાર કરે તો આવી ભૂલ તે સહસા કરશે નહિ. વળી સ્ત્રી-પુરૂષ સમાન વયના હોય, અગર પુરૂષ સ્ત્રી કરતાં કુમળો હોય તો આગળ થનારી પ્રજામાં સ્ત્રી પ્રજા^૧ વધુ હોય છે. તેનો પણ ભાવી લોકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર થવો જોઈએ. અમારા આજનાં તરણુ-તરણીઓને આ પ્રશ્નનું કંઈ જ મહત્વ લાગતું નથી.

સમાજના સર્વ થરોમાં વિવાહનું વય એકજ હોવું એ ઈષ્ટ છે કે કેમ એનો પણ પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો જોઈએ. મનુષ્યપ્રાણી સર્વત્ર સરખું જ છે. માનવ માત્ર સમાન^૨ છે. એવા પ્રકારના વિધાનો કરનારાઓને અમારા કહેવાનો અર્થ નહિ સમજાય. પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણીના જુદા જુદા થરોમાં પ્રજેત્પાદનની લાયકાત કેટલી જુદી જુદી હોય છે, એની જેમને માહિતી છે તેઓને આ મુદ્દો અત્યંત મહત્વનો લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. પરંતુ મનુષ્ય સર્વ ઠેકાણે સરખો જ છે એમ માન્યા પછી તેની ઉત્પાદન શક્તિ પણ સરખી માનવી રહી. પછી સરકારી અહેવાલમાં^૩ જુદાં જુદાં જનન પ્રમાણુ

૧ Hopaceker and Sadlers Law.

૨ મહાત્મા ગાંધીના લેખો.

૩ Census Report for India—1931

આખ્યાં છે તે પણ સરકારી અધિકારીઓની ભૂલ જ. પરંતુ હવે લગભગ સર્વ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોને એક વસ્તુ કમુલ થતી જાય છે કે જેમ જેમ કોઈ પણ સંઘની સામાજિક લાયકાત ઓછી તેમ તેમ તે સંઘની^૧ પ્રજોત્પાદન શક્તિ ઓછાં હોય છે. જેમ જેમ પ્રજોત્પાદનની શક્તિ ઓછાં તેમ તેમ બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ વધારે. પરંતુ જનન સંખ્યા અને મૃત્યુ સંખ્યા, એ બંનેનો વિચાર કરવામાં આવે તો જેની ઉત્પાદક શક્તિ (fertility) વિશેષ તે પ્રજાની સંખ્યા દર પેઢીએ વધતી જશે.^૨ તેની સાથે કમી પ્રજોત્પાદક શક્તિવાળા વર્ગોમાં દૂરદર્શીપણું, અભિમાન વગેરે વંશવૃદ્ધિને હાનીકારક સહ-ગુણોએ પ્રવેશ કર્યો હોય છે.

સુધરેલા સમાજમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને થનારી સંતતિ તે વ્યક્તિની પ્રજોત્પાદક શક્તિ ઉપરાંત ખીજ અનેક બાબતો પર આધાર રાખે છે. અસંસ્કૃત સમાજમાં આ બાલકારણોની પ્રજોત્પાદક શક્તિ પર વધારે અસર થતી નથી. પરંતુ સુધરેલા સમાજમાં તેમની અસર ઘણીજ વધારે થાય છે. મનુષ્યમાં નૈતિક ગુણો હોવાથી ધ્વજચર્ચા કેટલું પાળવું, વિવાહ ક્યારે કરવો વગેરે બાબતો તેના મનની ઘટના પર આધાર રાખે છે. મનુષ્ય આમ મનની ઘટના અને નૈતિક મૂલ્યો એ બંનેના સંમિશ્ર પરિણામનું ફળ હોય છે. મનની ઘટનામાં કામ-વિકાર હોય છે અને નૈતિક મૂલ્યોથી તેનું યોગ્ય રીતે નિયંત્રણ થાય છે. આમાં ડૉ. ફાઈડની અને ડૉ. વૉટસનની માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ-ઓનો વિચાર થવો જોઈએ. જે સમાજમાં બાલવિવાહ પ્રચલિત છે, તેવા સમાજમાં ઉછરેલી વ્યક્તિઓને બાલપણમાં જ કામવિકાર હોય

૧ Eugenics—Carr Saunders; Heredity & selection in Sociology—C. Hill.

૨ Heredity and selection in Sociology—C. Hill.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૫૨૯

છે, અને તદ્દિતર સમાજની વ્યક્તિઓમાં હોતો નથી એવું થોડું જ છે? પરંતુ જ્યાં તે અભિજાત મનાતો નથી, ત્યાં વ્યક્તિ વિવાહ કરવા તૈયાર થતી નથી. આ જ કલ્પનામાંથી સંતતિનિયમન કરવું કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. સંતતિનિયમન અને તેની પદ્ધતિઓએ તો યુરોપ અને અમેરિકામાં અત્યંત મહત્વના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. પરંતુ તે શા માટે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાં કારણો શોધી કાઢવાના કાષ્ટએ પ્રયત્નો કરેલા દેખાતા નથી. સ્ત્રીઓને સાધારણ રીતે કેટલી સંતતિ થશે એની સર્વ સાધારણ કલ્પના તેમની માતાઓને કેટલી સંતતિ થઈ એ ઉપરથી કરી શકાશે. કારણ કે પ્રજોત્પાદક શક્તિમાં પણ અનુવંશ ગુણને મહત્વ તો છે. ગણિત જ કરી જોતાં જણાશે કે પ્રજોત્પાદક શક્તિ ઓછી હોવી એનાં અનન્ત કારણો હોઈ શકે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને તે કારણોમાંથી પચાસ ટકા જેટલાં કારણો અનુવંશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.^૨ આનું કારણ મુખ્યત્વે કરીને અનુવંશથી આવનારા માનસિક ગુણોમાં મળી આવે છે. જેમ જેમ માનસિક ઉત્તતિ વધારે, તેમ તેમ મહત્વાકાંક્ષા વધારે; જેમ મહત્વાકાંક્ષા વધારે તેમ વિવાહનું વય થોડું અને વિવાહનું વય થોડું તેમ સંતતિ ઓછી; વળી સંતતિનું સંગોપન કરવાની વિચિત્ર કલ્પનાએ મનમાં પ્રવેશ કર્યો કે પછી આવે સંતતિ નિયમન-એવી વ્યા સામાન્ય પરંપરા દેખાય છે. આમ હોવાથી સમાજમાં જુદા જુદા સમૂહમાં વિવાહનું વય તે તે સમૂહની વ્યક્તિઓના મત પર સોંપી શકાશે નહિ. તેમ થશે તો જુદા જુદા સમૂહની સંખ્યાવૃદ્ધિનું પ્રમાણ વ્યાપણે નિયંત્રિત કરી શકીશું નહિ. કારણ કે ઉત્તરતા દરજ્જાની માનવપ્રજાને શ્રેષ્ઠ પ્રજાને માત્ર સંખ્યાના યલ પર દાખી દેતાં વખત લાગશે

૧ Genetical theory of Natural Selection—R. A. Fisher.
૨ Marriage and Morals—Russel.

નહિ. ઉત્તમ સમાજ નિર્માણ કરવો હોય તો શ્રેષ્ઠ પ્રજા વધુ ઉત્પન્ન થતી જવી જોઈએ. પરંતુ આજ કોઈ પણ દેશના વસતિપત્રકનો અહેવાલ જોતાં વસ્તુસ્થિતિ આ તત્વથી તદ્દન ઉલટી દીશાએ ચાલી રહી છે એમ સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકશે. પરંતુ તેને જ જો કોઈ સુધારણા કહે તો તેના મ્હો આડે કાણ હાથ દે ?

ઉપરના વિવેચન પર એવી શંકા આવશે કે એ અધુ' સાચું હોય તો પણ આ અધી ભાંજગડનો વિવાહના વય સાથે સંબંધ શો ? તેમના વચ્ચે અમને કંઈ કાર્યકારણ ભાવ દેખાતો નથી. તે કાર્યકારણ ભાવ શોધવા માટે એક સહેલું ઉદાહરણ લઈએ. ધારો કે એક સમાજ હાલની પદ્ધતિથી સુશિક્ષિત અને સુધરેલો નથી. તે સમાજમાં સ્ત્રી-વિવાહ 'પ્રદાનં પ્રાગૃતો' એ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને યુક્ત કાળે થાય છે. તેમાં સાધારણ રીતે પંદર વર્ષે સ્ત્રીને સંતતિ થઈ શકે છે; અને પંદરમે વરસે પેઠી બદલાઈ નવીન ભરતી થવા લાગે છે. ખીજો સમાજ સુધરેલો છે. તેમાંની કન્યા કોલેજમાં જઈ વિશ્વ-વિદ્યાલયની પદવી મેળવે છે, અને પછી પતિ મળે તો વિવાહ કરે છે. 'પતિ મળે તો' એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે યુરોપ અમેરિકામાં પણ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં વિવાહનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું પડે છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. એટલે આ સ્ત્રીઓનો વિવાહ આવિસમે વરસે થાય છે. તેથી તેને પ્રથમાપત્ય થવાનો સંભવ ત્રેવિસમે વરસે છે. એટલે કે આ સમૂહમાં ત્રેવિસમે વરસે પેઠી બદલશે. એજ રીતરિવાજો અને એ જ નૈતિક મૂલ્યો આ સમૂહો ખેચાર પેઠીઓ ચાલુ રાખે તો શી સ્થિતિ અને છે તેનું સાદું ગણિત કરીએ. ખીજી પદ્ધતિમાં ચાર પેઠીઓ થવા આણું વરસો લાગશે, પરંતુ તેટલા જ કાળમાં પહેલા સમાજમાં

૧ Education of women-Goodsell; Outspoken essays-Dean Inge; The Trend of Races-Holmes; Mankind at cross roads-Edward East.

છ પેઢીઓ થઈ જશે. તે પેઢીઓની લોકસંખ્યાનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે માંડી શકાશે.

વર્ષોના કાલ

પહેલા પ્રકારનો વંશ	બીજા પ્રકારનો વંશ	લોકસંખ્યા
૧૫	૨૩	૪
૩૦	૪૬	૮
૪૫	૬૯	૧૬
૬૦	૯૨	૩૨
૭૫		૬૪
૯૦		૧૨૮

એટલે જે આજ આ વંશોની સંખ્યા સરખી વહેંચાઈ ગયેલી હશે તો સો વરસમાં તે પ્રમાણ ૩૨:૧૨૮ એવું પડશે. એટલે આજની દૃષ્ટિએ આપણે જેને પછાત સમાજ કહીએ છીએ તે સોમાં એંસી અને સુધરેલો સમાજ સોમાં વીસ જ રહેશે. વળી અહીં એક બાબત ગૃહીત લેવામાં આવી છે કે આ બંને સમાજમાં સ્ત્રીઓની ઉત્પાદક શક્તિ સરખી છે. પરંતુ તે ખરૂં નથી. વયની વૃદ્ધિ સાથે સ્ત્રીઓની પ્રજોત્પાદક શક્તિ પણ ઓછી થતી જાય છે. પંદરથી વીસ વરસ સુધીના કાલ^૧ સ્ત્રીની બાબતમાં વધુ ફેલ પ્રદ હોય છે. એટલે મૂલ્યતઃ મોડો વિવાહ કરનારી સ્ત્રીઓમાં વધુ ઉત્પાદક શક્તિ હોતી નથી. જંગલી યુરોપીયન સમાજમાં ઘણાંય સ્ત્રી પુરૂષો અવિવાહિત રહે છે. જે લગ્નો કરે છે તે ઘણા જ મોડાં કરે છે. પરંતુ આ વધતા વયની સ્ત્રીપિંડ પર ઘણી જ ખરાબ અસર થાય છે. ધારે કે એકાદ સ્ત્રીએ^૨ ત્રીસમે વરસે વિવાહ કર્યો, તો ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી

૧ Fecundity, fertility and sterility—Mathew Duncan.

૨ Genetic theory of Evolution—R. A. Fisher.

ગણી જોતાં જણાઇ આવશે કે જો તે સ્ત્રીએ વીસમે વરસ વિવાહ કર્યો હોત તો તેને જે સંતતિ થઈ હોત તેના માત્ર આડત્રીસ ટકા જેટલી સંતતિ હવે તેને થઇ શકશે. તેજ વિવાહ જો તે સ્ત્રીએ પાંત્રીસમે વરસે કર્યો હોત તો ફક્ત ઓગણીસ ટકાજ સંતતિ થાત; પુરૂષની પ્રજોત્પાદક શક્તિ ધણા કાળ સુધી રહે છે. પરંતુ પુરૂષના વિવાહ કાલનું પણ લોકસંખ્યા પર પરિણામ થયા વગર રહેતું નથી. કારણ પુરૂષના વિવાહનું વય વધતું જાય તો સ્ત્રીના વિવાહનું વય પણ વધતું જશે. સાધારણ ૩૪ થી ૪૪ વયની ઉંમરમાં પુરૂષ પ્રથમ વર હોય તો પોતાથી ઈસ વરસ ઓછી એવી સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરશે, અને તેવી સ્ત્રીઓનું વય લઇ ગણિત કરીએ તો આવા પુરૂષોને જે સંતતિ થશે તે ત્રેવીસમા વરસે લગ્ન કરનારા પુરૂષની સંતતિના જે જેટલી સંતતિ થશે. આ વિચાર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયો. હવે ગુણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

ઉપરની ચર્ચાનો એવો નિષ્કર્ષ નિકળે છે કે સંખ્યાનું પ્રમાણ બગાડવું ન હોય તો જુદા જુદા સમૂહની ઉત્પાદક શક્તિ, સ્ત્રીઓની વયાનુરૂપ ઉત્પાદક શક્તિ વગેરે બાબતનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે, અને તેવો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, જેમ જેમ વર્ગની લાયકાત વધારે તેમ તેમ સ્ત્રી વિવાહનું વય ઓછું થવું જોઈએ. સર્વ વર્ગોમાં જો ઓછું વય રાખવામાં આવે તો નીચેના વર્ગની સંખ્યા પ્રમાણ બદલાર વધવા ન દેવા માટે ખીજી કેટલીક બાબત સામાજિક યુક્તિઓ યોજવી પડશે, નહિ તો સમાજમાં હીન અને ઉત્તમ એવા બંને સમૂહોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વૈશમ્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. 'દયા ધરમકા મૂલ્ય હૈ' વગેરે બાબતો સત્ય હશે પરંતુ સમાજ-શાસ્ત્રમાં તેમનું શું કાર્ય છે એ અમે આગળ બતાવ્યું છે. હિંદુ-સમાજશાસ્ત્રકારોએ-સ્મૃતિકારોએ આ બધી ભાંજગડોનો વિચાર કર્યો છે. તેથી આ જ કદાચ સુધારણા કરવી હોય તો સ્મૃતિ ગ્રંથોની હેબી કરીને નહિ પણ તેમાંના તત્વોનું સમાજમાં પુનરુજ્જીવન કરીને થઇ શકશે.

હિંદુ ધર્મ સંસ્થા

૪૩૩

ત્રૈવર્ણિકામાં ઉપનયનકાલ અને વિવાહકાલ એ બંનેમાં એક પ્રકારનો સમન્વય કરી આપ્યો છે. ઉપનયનકાલથી ઓછામાં ઓછા બાર વરસે વિવાહ કાલ આવે છે ! મનુ કહે છે કે,

वेदमधीत्य वेदौ वा वेदान् वाऽपि यथाक्रमम् ।
अविलुप्तब्रह्मचर्यौ गृहस्थाश्रममाचरेत् ॥^१

‘બ્રહ્મચારીએ પોતાના બ્રહ્મચર્યવ્રતને અખંડ રીતે પાળીને અનુક્રમે ત્રણ વેદોનું, બે વેદોનું અથવા તો એક વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો.’

ઉપનયનકાલની ધર્મશાસ્ત્રકાર નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે.

गर्भाष्टमेऽद्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैशस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥
आशोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते ।
आद्वाविंशात्क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
अत उर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथा कालमसंस्कृताः ।
सावित्री पतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥^२

‘બ્રાહ્મણ ઋતિના બટુકને ગર્ભમાં અવતરે ત્યારથી અથવા જન્મે ત્યારથી આઠમે વર્ષે, ક્ષત્રિય ઋતિના બટુકને ગર્ભમાં અવતરે ત્યારથી અગ્યારમે વર્ષે, અને વૈશ્ય ઋતિના બટુકને તેવી જ રીતે બારમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો.’

૧ મનુસ્મૃતિ-અ. ૨ શ્લો. ૨

૨ મનુસ્મૃતિ-અ. ૨ શ્લો. ૩૬ થી ૩૯

આહારણે પોતાના પુત્રને વેદાદિક શાસ્ત્રો ભણાવીને અહતેજ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઇચ્છા હોય તો પાંચમે વર્ષે, ક્ષત્રિયે પોતાના પુત્રને બળ પ્રાપ્ત કરાવવાની ઇચ્છા હોય તો છઠ્ઠે વર્ષે, અને વૈશ્યે પોતાના પુત્રને ધનવાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આઠમે વર્ષે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો. ’

‘ સોળ વરસ પછી આહારણે, બારીસ વર્ષ પછી ક્ષત્રિયને અને ચોવીસ વર્ષ પછી વૈશ્યને ઉપનયન સંસ્કારનો સમય વીતી જાય છે ’

‘ ઉપનયન સંસ્કારનો સમય વીતી ગયા પછી, સમય પ્રમાણે જ્યોત્સને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો ન હોય એવા આહારણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણના પુરૂષો સાવિત્રીથી ભ્રષ્ટ થઈને વ્રાલ નામના થાય છે અને આર્ય લોકોમાં નિંદાને પાત્ર થાય છે. ’

આ શ્લોકોમાં ત્રયિત કરેલા તત્ત્વો પર માનસ-શાસ્ત્ર, શિક્ષણ શાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે દૃષ્ટિએ લાભ્ય કરીશું તો ધણોજ ગ્રંથ વિસ્તાર થશે પરંતુ તેનો સંક્ષિપ્તમાં જ વિચાર કરીશું. ઉપનયન કાલથી આહારણના છોકરા પર ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, સ્પર્શાસ્પર્શ વગેરે બાબતો વિશે નિયંત્રણો બેસવા લાગે છે. આહારણના છોકરાનો ઉપનયન સંસ્કાર આઠમા વર્ષે કરવો અને તેને આહારણોમાં શ્રેષ્ઠ બનાવવો હોય તો તે સંસ્કાર પાંચમા વર્ષે કરવો. સર્વ સાધારણ ક્ષત્રિયનો ઉપનયન સંસ્કાર અગિયારમા વર્ષે કરવો. પરંતુ તેમાં તેજસ્વી થવાની ઇચ્છા કરનારા ક્ષત્રિયનો સંસ્કાર છઠ્ઠે વર્ષે કરવો. આ વચનો સાથે બદ્ધાંડ રસેલના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના સમાજમાં શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓની સુટણી કેમ કરવી ઇષ્ટ છે તે પદ્ધતિ સાથે તુલના કરી જોવી. રસેલ^૧ કહે છે કે, ‘ સતાધિશ વર્ગમાં જે વિદ્યાર્થીઓનો અંતર્ભાવ થશે, તે વિદ્યાર્થીઓને અતિશય જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. તેમાંથી કેટલાકની સુટણી જન્મ પહેલાં, કેટલાકની જન્મ પછી પહેલાં

૧ Scientific Outlook—Bertrand Russel.

ત્રણ વરસમાં અને થોડાઓને ત્રણથી છ વર્ષ સુધીમાં એમ ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવશે. તેમને આહાર માત્ર પિતાની અભિરૂચિ પર અવલંબીને રહેશે નહિ 'રસેલનું' મંતવ્ય અને સ્મૃતિઓના રીત રિવાજો આટલા બધા કેમ મળતા આવે છે ? કારણ તેઓ બંને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરી પછી બોલે છે. વળી સર્વ સમાજનું શિક્ષણ એક રૂપ હોવું જોઈએ એ સ્મૃતિકારોને માન્ય નથી. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ધુક્કિ રસેલને પણ માન્ય નથી. સ્મૃતિકારોએ લૌકિક (Secular) વૈદિક (Scientific) અને આધ્યાત્મિક એમ શિક્ષણના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે.^૧ તેમાંથી લૌકિક શિક્ષણ સર્વને, વૈદિક શિક્ષણ થોડાઓને અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ લઘુ શકે તેને જ આપવું એવી હિંદુ સમાજની પરંપરા છે. રસેલ કહે છે^૨ કે 'શાસ્ત્રીય સમાજમાં બહુતેક સર્વ શાસ્ત્રીયજ્ઞાન બહુ જન સમાજથી ગુપ્ત રાખવામાં આવશે. શોધક એવો જે ભિક્ષુક વર્ગ (priestly class) તેના માટે જ એ જ્ઞાન રાખી દેવામાં આવશે. આ વર્ગમાં બહુ અને સંઘનિષ્ટા એ બંને ગુણોને મોટું માન મળશે.' કોઈ પણ શાસ્ત્રીય તત્ત્વો પર રચાએલા સમાજમાં જ્ઞાનની વ્યવસ્થા આવીજ કરવાની હોય છે અને તેવી રીતે મનુએ કરી છે તેથી મનુ શાસ્ત્ર ઠરે છે કે પક્ષપાતી, તે જોવા માટે ખાસ પંડિતની જરૂર નથી.

ઠીક, સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું આટલું ઉત્તમ વય અને આટલી ઉત્તમ પદ્ધતિ આજ કાલ પ્રસિદ્ધ થતા અસંખ્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં કોઈ સ્થળે સૂચવેલાં જોવામાં આવતાં નથી. આપણો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે ઉપનયન સંસ્કારનું

૧ મનુસ્મૃતિ.

૨ Scientific Outlook—Bertrand Russel. p. 225

વય વિવાહના વય સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. અધ્યયન કાલ ઓછામાં ઓછો આર વર્ષનો ગણીએ તો આદ્યુ છોકરાનો વિવાહ ત્રિસમે વર્ષે, ક્ષત્રિય છોકરાનો ત્રેવીસમે અને વૈશ્ય છોકરાનો ચોવિસમે વર્ષે થશે. આવી રીતે પુરૂષોના વિવાહનો કાલ નિયંત્રિત કર્યા પછી કન્યાનો કયો વિવાહકાલ વધુ શ્રેયસ્કર છે, એ વિચાર તરફ સ્મૃતિ-કારો વળ્યા. પુરૂષોના વિવાહનો કાલ આસરે કહ્યો. વધુમાં વધુ મર્યાદા કહી નથી. પરંતુ સ્ત્રીની બાબતમાં આસરે કાલ ન કહેતાં વધુમાં વધુ મર્યાદા કહી છે. અને પિંડોનો પદ્ધતિસર વિચાર કરીને ઠરાવેલી આ પદ્ધતિ પણ કેટલાક આધુનિકાને પક્ષપાતી લાગે છે એ સ્મૃતિકારોનું દુર્દૈવ નહિ તો શું ?

વિવાહનો પ્રશ્ન સ્મૃતિકારોએ નિસર્ગને સોંપી દીધો છે. આર્ય-શાસ્ત્રકારોએ આ બાબતમાં પોતાના વિષય પર કેટલું પ્રભુત્વ બતાવ્યું છે તે નીચેની ચર્ચા પરથી ધ્યાનમાં આવશે. તેમનો મુખ્ય દંડક 'પ્રદાનં પ્રાગતોઃ ।' છે. એટલે કે સ્ત્રી ઋતુમતિ થાય તે પહેલાં ક્યારેક પણ તેનો વિવાહ થવો જોઈએ. સંમતિવય (Age of consent) કમીટીએ પોતાના અહેવાલમાં ઋતુપ્રાપ્તિ શાની નિદર્શક છે તે સંબંધી જે અશાસ્ત્રીય, બ્રામક અને ઉદ્ધતાઇ ભરેલાં વિધાનો કર્યાં છે તે સર્વનો વિચાર કરવો અહીં શક્ય નથી. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે ઋતુપ્રાપ્તિ એ સ્ત્રીનો ઉત્પાદક પિંડ (glands) કાર્યક્ષમ થયો છે એ દર્શાવનારું સ્પષ્ટ ચિહ્ન નિસર્ગે આપ્યું છે. તેનો સુશિક્ષિત અર્થ ગમે તે થાય, પણ ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીય અર્થ અમે કહ્યો એજ છે. એ બાબતમાં વાદવિવાદ કરી નિષ્કારણ મોટાં મોટાં નામો અને શબ્દો વાપરવાની જરૂર નથી. બ્લેચર બેલ^૧ કે ફ્લેચર ફેલ ગમે તે કહે, સૃષ્ટિ કંઈ એમ કહેતી નથી. સૃષ્ટિના નિયમો સમાજને મળતા કરી લેવા જોઈએ

૧ Report of the age of Consent Committee.

એ નિયમ જાણતા હોવાથી સ્મૃતિકારોએ કેટલેક ઠેકાણે અપવાદ પણ કહ્યા છે. અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે પુરૂષ પિંડની ઉત્પાદક શક્તિ સ્ત્રી પિંડની ઉત્પાદક શક્તિ કરતાં વધારે કાળ રહે છે, તેથી પુરૂષોને હંમેશા ધ્રુવચર્યનો ઉપદેશ કરવાનો, સ્ત્રીઓને નહિ. એ માટે ખીજાં પણ ઘણાં કારણો છે તેનું વિવેચન યથાપ્રકાશ ચર્ચામાં આવશે. સ્ત્રીને ઋતુપ્રાપ્તિ થયા પછી બની શકે તેટલી જલદી તેની ઋતુશાન્તિ થાય નહિ તો તેના શરીરમાં અને માનસપિંડમાં ન સુધારી શકાય એવી વિકૃતિઓ થાય છે. એમ ડૉ. નોર્મન હેઅરે કહે છે. હિંદુસ્તાન જેવડા વિશાળ દેશમાં સ્ત્રીપિંડનું ઋતુપ્રાપ્તિનું નિશ્ચિત વય કહેવું શક્ય નથી અને ઋતુપ્રાપ્તિ સાથે ઋતુશાન્તિ તો થવી જોઈએ. એટલે વિવાહનું વય તે કાલ પહેલાં ક્યારેક પણ રાખવું જોઈએ. પરંતુ તે પહેલાં ક્યારેક વધુ વરનો સહવાસ (આજ સહવાસોત્તર વિવાહમાં સહવાસ શબ્દ વપરાય છે તે અર્થે નહિ.) થવો જોઈએ; તેમણે વાતાનુસાર

અષ્ટવર્ષા ભવેત્કન્યા નવવર્ષાતુ રોહિણી ।

દશવર્ષા ભવેદ્ગૌરી અત્ત ઉર્ધ્વે રજસ્વલા ॥

એવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ નિયમાનુસાર વ્યવસ્થા થાય તો અલૌકિક શુભ ફળ, અને ન થાય તો અલૌકિક અશુભ ફળ કહ્યું છે.

આ ઉપરથી દેખાઈ આવશે કે આર્ય પદ્ધતિમાં ઉપભોગ પૂર્વે સહવાસ છે. આપણે સુશિક્ષિત થવાથી હિંદુની મૂળ પદ્ધતિ છોડી દીધી અને ધુસાડેલી પદ્ધતિ એ જ મૂળ પદ્ધતિ છે એમ કહી તેનાં ભાવનાપ્રધાન વર્ણનો શરૂ થયાં આ જે ટીકાઓ થવા લાગી, તેમાં ક્રાંતિ પ્રણીત માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો અગર પાવલાવ કે ડૉ. વૉટસન પ્રણીત માનસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિની ક્યાંય પણ ગંધ નહોતી. પ્રાચીન ઋષિઓના નિયમો જોઈએ તો તે પોતાનું વર્તન આચાર પ્રધાન (Behaviourist) પદ્ધતિથી નિયંત્રિત કરતા અને જેમના

પર પરિણામ કરવાનું હોય છે તેમનો મનઃપૃથક્કરણ શાસ્ત્રથી અભ્યાસ કરતા. તેમણે આપેલું સ્ત્રીવિવાહનું વય સર્વ દષ્ટિએ કૃત્રી રીતે બરાબર છે તે હવે બતાવવાનું છે. હિંદુ પદ્ધતિ અનુસાર ઉત્તમ કાળે વિવાહ કરવામાં આવે તો તેમાં ઉપલોગ પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષ સુધી સહવાસ થાય છે. અને પદ્ધતિમાં જે સહવાસ છે તો પછી શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ કયી? આજે સુધારકો કહે છે તેવી ઋતુપ્રાપ્તિ પછીના સહવાસની કે ઋતુપ્રાપ્તિ પૂર્વેના સહવાસની? સુશિક્ષિત લોકો કહે છે કે આડથી બારની વયમાં કન્યાને વિવાહ—કલ્પનાનું જ્ઞાન તે શું હોય? રા. આગરકરે? ઉત્કટ પ્રેમથી એકબીજા તરફ દોડી જનારા વધુ-વરોમાં અને આલ્પકાળમાં વિવાહિત થએલાં નાનાં નાનાં હિંદુ છોકરાઓમાં—એ અનેની ભાવનાઓમાં એક પ્રકારનો વિરોધ બતાવ્યો છે. એવો વિરોધ બતાવવો સાહિત્યમાં ઠીક શોભશે, પરંતુ વિવાહ જેવા સર્વ જીવન્મતિઓને વ્યાપી રહેલા વિષયમાં તો માત્ર બાલિશતા બતાવે છે, એ તે મહાન પંડિતનાં ધ્યાનમાં કયારે પણ આવ્યું નહિ. આવા પ્રકારનાં વર્ણનો કરી અજ્ઞાનયુક્ત સ્થિતિ કરતાં જ્ઞાનયુક્ત સ્થિતિ સારી એમ તેમને બતાવવું હતું. હવે આ સિદ્ધાન્તમાં મૂળ જે ગૃહીત કૃત્યો લેવામાં આવ્યાં છે તેનો વિચાર કરીએ.

‘મનુષ્યને જે જે પ્રક્રિયાઓ સમાજમાં કરવાની છે તે સર્વ પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન તે વ્યક્તિને હોવું જોઈએ.’ આ ગૃહીત લીધેલો સિદ્ધાન્ત આયુષ્યના ઇતર અંગેને લગાડવા એ જ પંડિત તૈયાર થશે એમ અમને લાગતું નથી. પરંતુ આ સર્વસાધારણ મુદ્દા માટે અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથ જરા બાબુએ મૂકી આડથી બાર વર્ષ સુધીના સહવાસનો વિચાર કરીએ. માનસશાસ્ત્ર ઓલફ્રેડ એડલર કહે છે કે, ‘સામાન્ય શિક્ષણ સાથે તદ્દન બાલપણથી જ (early childhood) કામ-વિકારની બાબતમાં ધ્યેયાત્મક શિક્ષણ અપાવું જોઈએ, તે શિક્ષણ

૧ મહાભારતના એક પ્રસિદ્ધ સમાજસુધારક.

હિંદુ લક્ષ્ય સંસ્થા

૪૩૯

ઋતુકાળ પર્યાંત મળવું જોઈએ, તે શિક્ષણનું ધ્યેય વિવાહ કરી કુટુંબ સ્થાપન કરવું. એ જ શુદ્ધ કામપૂર્તિ (Normal satisfaction)નું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. વૈવાહિક જીવનમાં સુખ મેળવવાની લાચકાત અગર નાલાચકાત અગર પ્રવૃત્તિ આયુષ્યના આ પ્રાથમિક કાળમાં પોતાના જોડીદાર વિષેની જે પ્રકારની કલ્પના કરી હશે તે કલ્પના પર અવલંબીને રહે છે.

“ Along with the general preparation should be put a certain training of the instinct of the sex from early childhood to adult maturity, a training that has in view the normal satisfaction of the instinct in marriage and a family. All the abilities, disabilities, inclinations for love and marriage can be found in the prototype formed in first years of life. By observing the traits in the prototype we are able to put our finger on the difficulties that appear in later life.”

Science of living—Alfred Adler page 231

આ જોડીદાર વિષેની કલ્પના ઉત્પન્ન થવાના કાળમાં જ પ્રત્યક્ષ જોડીદાર જ આપવામાં આવે તો તે જોડીદાર પર મનનું એકીકરણ થશે. પરિણામે મનની કલ્પનાઓમાં અન્ય પ્રત્યક્ષ સ્થિતિમાં આજીવ વૈરાગ્ય થવાનો સંભવ છે. ધ્યેય નિશ્ચિત થયા પછી તદ્દાકાર વ્યાકૃત મળવી એ તેરલુ' સહેલુ' નથી.

બહાર જાણે આવ્યો, નિજ હૃદય કરે નિવાસી,
કહી, નળને જોતાં દમયંતી હર્ષ પામી.

આવી વ્યવસ્થા જો કોઈ પણ સમાજશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન કરી શકાય તો તે સમાજ શું અધિક સુખી નહિ થાય ? આજે જે યુરોપીયન સંસ્કૃતિનાં આટલાં સ્તુતિ સ્તોત્રો ગવાય છે તે સંસ્કૃતિની સ્થિતિ આ

1 Lectures on conditioned reflexes -Pavlov.

૪૪૦

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

વિષયમાં વધારે સારી નથી. 'બહુતેક સર્વ' લોકોની કામપૂર્તિ અસમાધાનકારક છે.'^૧ એ જ ભૂલ ભરેલી સમાજરચના આપણી તરફ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે એમ કહેવા માટે ખાસ જ્યોતીષશાસ્ત્રના અભ્યાસની જરૂર નથી.

આ ઉપરથી વિવાહ સંસ્કાર એ સ્ત્રીનો ઉપનયન સંસ્કાર છે એટલે વિદ્યા ગ્રહણ કરવાનો કાલ છે એવો અમારો મત છે, અને તે સ્મૃતિ શાસ્ત્રાનુસાર જ છે.

वैवाहिको विधिः स्त्रीणांमौपनायनिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्योऽग्नि परिक्रिया ॥^૨

સ્ત્રીનો વિવાહવિધિ એ જ ઉપનયન વિધિને ઠેકાણે બાણવો એટલે ઉપનયન પછી પુરુષે જે જે આચાર કરવાના તત્સદૃશ આચાર સ્ત્રીએ કરવા જોઈએ. કારણ કે 'પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણામ્ ।' છોકરો ગુરૂની સુશ્રૂષા કરશે તો પત્ની પતિની શુશ્રૂષા કરશે. છોકરો વેદાધ્યયન કરશે તો છોકરી ગૃહકૃત્યમાં દક્ષ રહેશે. છોકરો યજ્ઞ પ્રક્રિયા શિખશે તો છોકરી ગૃહકૃત્યો શિખતી રહેશે. આ સ્થિતિમાં વિવાહ સંસ્થા સ્થિર થશે. અહીં વધુવર અનેમાં-ખાસ કરી સ્ત્રીની બાબતમાં-મનનું એકીકરણ પૂર્ણ પણું થશે. સ્ત્રીનું બધું ધ્યાન પતિ થનાર પુરુષ તરફ દોરાયું રહેવાથી અને તેના અંતઃકરણમાં એજ પુરુષ ધ્યેયરૂપ મનાવાથી અને

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।

द्वाराधीनः तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥

'પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી, અગ્નિહોત્રાદિ કરવાં, અતિથિની સેવા કરવી ઉત્તમ ગતનું કામસુખ તથા પોતાને અને પિતૃઓને સ્વર્ગ'

૧ On Education-Bertrand Russel.

૨ મનુસ્મૃતિ-અ. ૨ શ્લો. ૧૭

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૪૧

લોકનો લાભ કરી આપવો આ સર્વ કાર્યો સ્ત્રીને અધીન છે.' એવી સ્થિતિ હોવાથી બાલવિવાહ જ સર્વ સુખસમાધાનનું એકજ સાધન છે, એમ જણાઈ આવશે. મનુ વાક્યનો વિચાર કરીશું તો બાવિ પેઢીની સુપ્રજા, પારલૌકિક ધર્મકાર્ય, વ્યાવહારિક કાર્યથી થાકેલાના મનનું વિનોદન, ઉત્તમ રતિસુખ અને પિતૃઓનો સ્વર્ગવાસ આ બધું પત્નીને આધીન હોય છે. માનસશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અને શરીર પિંડનો વિચાર કરતાં સાંધારણ્ય આઠથી બાર વર્ષોના વયમાં સ્ત્રીવિવાહ કરવામાં આવે તો આ સર્વ સ્થિતિ સરળતી શકાય એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે. હવે આ બાબત પ્રસિદ્ધ છે કે જગતના આરંભથી એવો કાઈ પણ કાલ બતાવી શકાશે નહિ કે જેમાં સંસ્કૃતિનો અને કામવિકારનો જરા પણ સંબંધ નહોતો. સંસ્કૃતિના મૂળમાં કામવિષયક સુખ દુઃખો જ હોય છે. સામાજિક મનુષ્યનાં સર્વ કૃત્યો કામવિકાર સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, એમ કહેનારા લેખકો કેમ્પ અને ઓડરના મતો આત્યંતિક છે તેથી છોડી દેઈએ તો પણ કામવિકારનું પ્રત્યક્ષીકરણ મનુષ્યની પ્રત્યેક કૃતિમાં થાય છે એમાં શંકા નથી. ત્યારે તે કામવિકારનું જ સમાજમાં નિયંત્રણ થાય અને વાસ્તવિક રીતે તેની સુવ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો તે સમાજની બધી વ્યક્તિઓ અધિક સુખી થશે. કલાનો અને સાહિત્યનો વિકાસ થવો એ એક સંસ્કૃતિના શ્રેષ્ઠત્વનું લક્ષણ છે એમ હાલે ઘણા પંડિતો તરફથી કહેવામાં આવે છે. આવાં વિદ્યાનો સાંભળીએ એટલે સર્વ સમાજની મનોવૃત્તિની તપાસ (Psychoanalysis) કરવી જોઈએ કે શું એવી શંકા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. કલાકૌશલ્ય અને સાહિત્યનો કામવિકાર સાથે સંબંધ બ્યાનમાં લેતાં કલાકાશલ્યની વૃદ્ધિ થવી એટલે તે સમાજમાં કામવિકારની ઐહિક પૂર્તિ જ થવાનું લક્ષણ છે. ખલોક કહે છે કે,

1 Sexual Life of our time-Bloch.

‘ મનુષ્યના નૈસર્ગિક કામવિકારની પૂર્તિને ખલેલ પહોંચે તો તે પૂર્તિને ઠેકાણે કંઈક પણ પર્યાય-બદલો ઉત્પન્ન કરવો એજ મનુષ્યના ઉત્પન્ન કરેલા કલ્પનામય જગત (Phantasy Life of mankind)નું કાર્ય છે.’ અહીં સુધી સ્ત્રી પુરુષના વ્યક્તિગત સુખનો વિચાર થયો. હવે સ્ત્રી પુરુષની સામાજિક નીતિની દૃષ્ટિએ એટલે વ્યભિચાર ફેલાવાની દૃષ્ટિએ વયની કલ્પનાનો વિચાર કરીએ.

ચાલો આપણે એવું ગૃહીત લઘુએ કે હરવિલાસ સારડાનો ખાલ-વિવાહ પ્રતિબંધક કાયદો પાળવા આપણે સૌ તૈયાર છીએ. એટલે હિંદુસ્તાનમાં તે વિવાહ તો ઋતુપ્રાપ્તિ પછી જ થવાના. પરંતુ વિવાહનું વય ફેટલા વયથી આગળ ન હોવું જોઈએ એવો નિર્બંધ ન હોવાથી ઋતુપ્રાપ્તિથી કરી તે રજસ્વલાત્વ જય ત્યાં સુધીના કોઈ પણ કાળમાં વિવાહ થશે. હવે આ વિવાહના કાલનો રતિસુખ પર, અને તેથી થતા ભવિષ્યમાં વ્યભિચાર પર શું પરિણામ થાય છે તે જોઈએ. હિંદુસ્તાનના આંકડા ઉપલબ્ધ ન હોવાથી અમેરિકાના આંકડાનો વિચાર કરી તેમનો આ વિષયમાં શો મત છે તે જોઈએ. અમે આને એક મુદ્દા તરીકે લખતા નથી પણ અભ્યાસની એક પદ્ધતિ તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, એમ વાચકો માની લે તો કંઈ હરકત નથી. લેખકોએ સ્ત્રીના પ્રથમ સંભોગની દૃષ્ટિએ વયનું વર્ગીકરણ કર્યું અને સોમાં રતિસુખની પ્રાપ્તિ (રતિરુક્તમા) ફેટલી સ્ત્રીઓને થઈ છે એ બતાવ્યું છે. જે સ્ત્રીઓનો સોળથી વીસ વરસમાં પ્રથમ પુરુષ સંબંધ થયો તેમાંથી ત્રેસઠ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓને આત્યંતિક આનંદની પ્રાપ્તિ (Climax) થઈ હતી. જેઓનો પ્રથમ સંબંધ એકવીસથી પચીસ દરમ્યાન થયો હતો તેમાંથી સોએ બાવન ટકા જેટલી સ્ત્રીઓને તે આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો. જેનો પ્રથમ સંબંધ છવીસથી ત્રીસ એ વયમાં થયો તેમાંથી સોએ છપ્પન જેટલી સ્ત્રીઓને એ સુખ પ્રાપ્ત થયું અને જેમને ત્રીસથી ઉપર પ્રથમ સંબંધ થયો તેમાં સોમાંથી માત્ર તેંતાલીસના જ નશીબમાં તે સુખ લખાયું હતું.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૪૩

ઋતુપ્રાપ્તિ થવાની સાથે એટલે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બે અઠવાડીયામાં જ જેનો સંબંધ થયો તેમનામાં આ સુખ પ્રાપ્તિનું શું પ્રમાણ પડ્યું હશે એ કહેવાનું સાધન અમેરિકામાં ઉપલબ્ધ નથી. કારણ કે અમેરિકા સુધરેલો દેશ છે. આ ઉપરથી એક બાબત નિષ્પન્ન થાય છે કે સ્ત્રીનો પિંડ જેમ જેમ પાકતો જાય છે તેમ તેમ તે પિંડની કામવિકારની પૂર્તિની લાયકાત જ ઓછી થતી જાય છે. આ અસમાધાન વૃત્તિમાં, રક્તની અસંતુષ્ટ ચળવળમાં અને મનના બળભૂષણમાં સમાજમાં અસ્થિર વૃત્તિનો ઉદય થાય છે. એ સ્થિતિને પણ સુખની વૃદ્ધિ કહેનાર નિકળે તો નવાઈ નથી. પરંતુ અમે આપેલાં સુખ વૃદ્ધિનાં લક્ષણો લગાડી તેને તે સિદ્ધ કરી દેવું જોઈએ.

પ્રજેતપાદનને લાયક થયેલી સ્ત્રી અને પૂર્ણ વિકાસ પામેલો પુરૂષ એ બન્નેનો વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવશે કે સ્ત્રી પિંડ પર બાહ્ય સ્થિતિનું પરિણામ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. જનાવરો કંઈ સુશિક્ષિત નથી હોતાં અને કામવિકારની પૂર્તિ માનવસમાજની આંખ સામે ન કરવી જોઈએ એવી દૃષ્ટિ પણ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હોતી નથી. તેથી તેમનું કાર્ય કાઈ પણ સ્થળે ચાલુ રહે છે તે દશ્યોનું માનવી મનો પર ઘણું જ પરિણામ થાય છે. તે^૧ રહસ્ય એવું છે કે તે દશ્યના તેઓના અંતઃકરણમાં ગૂઢ અને ગંભીર પડખા પડવા લાગે છે. અત્યંત અજ્ઞાન અને પરોક્ષ મનમથથી બાલકોમાં પણ અસ્કુટ કામવાસના ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિણામ છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓમાં વધારે જણાઈ આવે છે. આણું દશ્ય જોવામાં આવે તો પૂર્ણ વિકાસ પામેલી સ્ત્રીઓમાં^૨ પણ તેવું પરિણામ થાય છે. એકંદરે સુખદુઃખદાયક

૧ Studies in Psychology of sex-Vol. V-Havelock Ellis.

૨ Short stories Guy De Manppasant.

૪૪૪

હિન્દુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

સ્પર્શો (Stimulus) ની સ્ત્રી પિંડ પર વધારે અસર થાય છે. એ જ આખત મનુએ નીચેના શ્લોકોમાં કહી છે.

પૌંશ્રલ્યાચ્ચલચિત્તાચ્ચ નૈસ્નેહ્યાચ્ચ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોઽપીહ ભર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापति निसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥^૧

‘ પર પુરુષને જોઈને તેની સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છે એવા સ્વભાવવાળી હોવાથી, ચિત્તના અચળપણથી તથા સ્વાભાવિક રીતે સ્નેહરહિત હોવાથી, પ્રયત્ન વડે સંભાળ રાખ્યાં છતાં પણ સ્ત્રીઓ પતિ પ્રત્યે એવકા થાય છે. ’

‘ ધ્રુલ્યાએ સ્ત્રીને આવા સ્વભાવની નિર્માણ કરી છે. આમ જાણીને પુરુષે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા માટે પરમ પ્રયત્ન કરવો. ’ સ્ત્રીઓના શરીરનો અને મનનો એવો જ ગુણ હશે તો તેમના પોતાના સુખ માટે શક્ય તેટલી વિકૃત ખાલ્ય પરિસ્થિતિમાંથી સંસ્કારાદિવડે અલિપ્ત રાખવી એજ ઇષ્ટ છે. આમાં તેમને અસ્વતંત્રતા નથી પણ નૈસર્ગિક સ્વભાવને યોગ્ય દિશાસૂચન કરવાનો પ્રયત્ન છે. તેથી જ મનુ કહે છે,

પુરુષસ્ય સ્ત્રિયાશ્ચૈવ ધર્મ્યે વર્ત્મનિ તિષ્ઠતોઃ ।

સંયોગે વિપ્રયોજેચ્ચ ધર્માન્વક્ષ્યામિ શાશ્વતાન્ ॥

अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिराम् ।

विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ॥

૧ મનુસ્મૃતિ-અ. ૬ શ્લો. ૧૫, ૧૬

કાલેઽદાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।
મૃતે મર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥^૧

‘ધર્મના માર્ગમાં વર્તનારા પુરૂષના તથા સ્ત્રીના સહવાસના અને વિયોગ સમયના સનાતન ધર્મો કહું છું.’

‘પ્રત્યેક પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓને હંમેશા સ્વતંત્ર વ્યવહાર કરવા દેવો નહિ તથા વિષયોમાં આસક્ત થનારી સ્ત્રીઓને પોતાને વશ રાખવી.’

‘બાલ્યાવસ્થામાં કન્યાનું પિતાએ રક્ષણ કરવું, યુવાવસ્થામાં સ્ત્રીનું પતિએ રક્ષણ કરવું તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં પતિના અભાવે પુત્રોએ માતાનું રક્ષણ કરવું. સ્ત્રી સ્વતંત્રપણાને યોગ્ય નથી.’

‘કન્યાદાનને સમયે પિતા કન્યાદાન ન કરે તો તે નિંદાને પાત્ર થાય છે. ઋતુકાળમાં પતિ સ્ત્રી પાસે જાય નહિ તો તે નિંદાને પાત્ર થાય છે અને પિતા મરી ગયા પછી પુત્ર માતાનું રક્ષણ કરે નહિ તો તે નિંદાને પાત્ર થાય છે.’

ઉપરની ચર્ચા પરથી જણાશે કે મનુએ સ્ત્રીરક્ષણની વ્યવસ્થા અત્યંત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરેલી છે. આજ તો જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઉલટુંજ ચાલી રહ્યું છે. ભલેને પિંડની લાયકાતમાં ફરક હોય, માનસિક ઘટના જુદા જુદા પ્રકારની હોય, કામવિકારના પ્રત્યક્ષીકરણમાં ભેદ હોય, સામાજિક કાર્યમાં ફરક હોય, ગમે તે હોય, પણ આજકાલ સર્વત્ર સ્ત્રીપુરૂષના સમાન હક્કની અને સમાન કાર્યક્ષેત્રની ઘોષણા સંભળાય છે. સમાન હક્ક એટલે શું? એનું વર્ણન એ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસક નીચે પ્રમાણે કરે છે.

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૯ શ્લો. ૧ થી ૪.

પત્નીના હક્કો:—

૧. પતિએ પત્નીનું ભરણ પોષણ કરવું જોઈએ.
૨. પતિના મતો ગમે તેવા હોય તો પણ તેણે પત્નીને ધરતી બહાર કાર્ય કરવાની છુટ આપવી જોઈએ.
૩. પોતાનું નિવાસસ્થાન ક્યાં હોવું જોઈએ તે ઠરાવવાનો હક્ક.
૪. પોતાના મિત્રો, સ્નેહી સોગંધી વગેરેને ખોલાવી પતિના ખર્ચે તેમનો આદર સત્કાર કરવાનો હક્ક.
૫. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી કે ન કરવી તે ઠરાવવાનો હક્ક.
૬. ધરકામ કરવા માટે પતિના ખર્ચે નોકર રાખવાનો હક્ક.
૭. પોતા પુરતી પોતાની માલિકી એટલે ઘણું ભાગે કામપૂર્તિ એ વિવાહનું અંગ નથી એમ માનવાનો હક્ક. અને
૮. સર્વસાધારણ દષ્ટિએ એકાએક આપતોમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય.

પતિનો હક્ક એક પણ નહિ.^૧ આ વિષે અમે કંઈ પણ ભાષ્ય કરતા નથી. અને સમાનહક્કો કહેવા હોય તો સમાન શબ્દનો અર્થ જ બદલાવવો જોઈએ.^૨ ન્યાયાધિશ સર એડવર્ડ પેરી કહે છે કે, 'સ્ત્રીઓને કાયદામાં સમાનહક્કો મળ્યા છે તો પછી તેમણે માત્ર સ્ત્રીઓ સમજી આગળ આપવામાં આવેલા હક્કો જેમના તેમ કાયમ રાખવા એ તેમના મોભાને લાંઝનારૂપ છે.'

'Now that woman is legally on her own .... it is both degrading to her status as well as unjust that she should maintain the legal priviledges which were necessary to her in her Chattel days.'

Christian Ethics-Dean Inge page 315

૧ Woman and Society—Meyrick Booth.

૨ Unfair Sex—George whitehead.

હિંદુ લામ્ સંસ્થા

૫૫૭

અમે આ સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના સમીકરણથી કરીએ છીએ.
 સમાન હક્કો + સ્ત્રીદાક્ષિણ્યથી અપાએલા હક્કો=સ્ત્રીઓના હક્કો.
 ઉપરની ચર્ચા પરથી, સ્ત્રીઓને હિંદુ સમાજમાં મળનારા હક્કો,
 પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓ માગે છે તે કરતાં વધુ હિતકારક છે, એમ દેખાઇ આવશે.

હવે લોકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ અને ભાવી પેઢીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ. જો લોકસંખ્યા છે તેટલી જ રાખવાની હોય તો આજના વિવાહિત દામ્પત્યોએ પોતાની પાછળ ઓછામાં ઓછા બે કાર્યકર્તાઓ મુકી જવા જોઈએ, માત્ર બે સંતાનો નહિ પણ પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલાં બે બાળકોને ભવિષ્યની પેઢી માટે રાખવા જોઈએ. એટલે કે આ દામ્પત્યોના બંને બાળકો ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષો સુધી અગર આજના સુશિક્ષિતોનું પ્રમાણ મानीએ તો ત્રીસ વર્ષથી વધારે જીવવાં જોઈએ; માત્ર બે સંતાનો જીવે એટલું જ બસ થશે નહિ. બંને છોકરાઓ જ રહે તો તે આગલી પેઢીમાં માતા રહેશે નહિ અને માતા સિવાય પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિ હજી મળેલી નથી. (આ બાબતમાં શાસ્ત્રજ્ઞોની શી શી ખટપટો ચાલી રહી છે. octogeneribus^૧ એટલે શું વગેરે બાબતો વિષે જાણસુએ માહિતી મેળવી લેવી) આ પેઢીમાં એક માતાની જગા ભરી કાઢવા ઓછામાં ઓછી એક માતા શિલક રહેવી જોઈએ. તે નવી માતાની પ્રજોત્પાદન ક્ષમતા તેની માતા જેટલી જ હોવી જોઈએ, તો જ લોકસંખ્યા છે તેટલી સ્થિર રહેશે. માતા અગર તેની પ્રજોત્પાદક શક્તિ એ બેમાંથી એક પણ ઓછું થાય તો લોકસંખ્યા ઘટવા લાગશે, વધુ થાય તો વધવા લાગશે. વળી જુદા જુદા સમૂહોની જુદી જુદી શક્તિ વિચારમાં લેવાની હોવાથી એકંદરે સમાજનો સમૂહાત્મક વિચાર કરી શકાશે નહિ.

૧ The Science and future—J. B. S. Haldane.

પ્રથમ સામાન્ય રીતે મનુષ્યપ્રાણીમાં સંતતિની સંખ્યા કેટલી હોય છે તેનો વિચાર કરીએ. આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાઈ આવ્યું કે,^૧ 'છેતાલીસ વર્ષો સુધી જીવેલી અને લોકસંખ્યાની ખેંચાખેંચ ન હોય એવા દેશમાં રહેનારી ૧૦૨૭૬ સ્ત્રીઓનો વિચાર કરવામાં આવતાં તેમનામાં વંધ્યત્વથી માંડી ત્રીસ સંતતિ થવા સુધી સર્વ પ્રકારે જણાઈ આવ્યા. હિન્દુસ્તાન જેવા^૨ પ્રથમથી જ ખેંચાખેંચ છે એવા રાષ્ટ્રમાં જનન સંખ્યા પોતાની મરજી અનુરૂપ વધારી શકાતી નથી. ઉપર કહેલી સ્ત્રીઓમાંથી દસ ટકા જેટલી પૂર્ણ વંધ્યા નિવડી. હિન્દુસ્તાનમાં છ ટકા વંધ્યા નિવડે છે.^૩ એકંદરે જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રીને ચૌદ ઉપર સંતતિ થયેલી ન હતી. એકને એકવીસ, એકને બાવીસ, એકને ચોવીસ, અને એકને ત્રીસ એમ સંતતિ થઈ. આ ચાર સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ બગડી હતી કે કેમ તેની માહિતી સંતતિનિયમનવાળાઓએ મેળવી જરૂર જાહેરમાં મૂકવી. સૌથી વધારે સંખ્યા સાત અગર આઠ છોકરાં યનારી સ્ત્રીઓની હતી. એટલે સર્વ સાધારણ ગણિતાત્મક પદ્ધતિની માહિતી છે એવો મનુષ્ય સહજ કહી શકશે કે સરાસરી સંખ્યા સાત કે આઠની આબુબાબુએ હશે, અને બરાબર સરાસરી સંખ્યા ૯.૧૯ હતી. આમાંથી પણ જોએને છ, સાત, આઠ, નવ છોકરાં થયાં હતાં તે ૩૦ ટકા હતી. છતાં તેમણે પચાસ ટકા ઉપર સંતતિ પેદા કરી. આ થયું વિવાહિતાનું પ્રમાણ ! ધણીએ વિવાહ યોગ્ય લોકસંખ્યા અવિવાહિત રહે તો તેમની જગા પણ વિવાહિતાએ જ ભરી કાઢવી જોઈએ. તેથી કેટલી લોકસંખ્યા અવિવાહિત રહે છે, તેનું પ્રમાણ કાઢવું જોઈએ. યુરોપના સુધરેલા દેશોમાં જીવનશક્તિ જોઈએ તો સામાન્ય રીતે વીસ

૧ Genetical theory of Natural selection—R. A. Fisher.

૨ Population Problems—Carr saunders.

૩ Census Report for India 1931.

હિંદુ ધર્મ સંસ્થા

૪૪૯

વર્ષો સુધી પોણા ભાગ સંખ્યા સિલક રહે છે. વિવાહિત પુરૂષ સર્વસામાન્ય રીતે ૪૮ ટકા હોય છે. આ સર્વ પ્રમાણે લઘુએ તો આટલી સંતતિ ઉપર લોકસંખ્યા ટકી રહેવી શક્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર સમાજસુધારકોએ કરવો જોઈએ. કયી કન્યા સુપ્રજ અને કયી અપ્રજ એની સાધારણ કલ્પના હોય તો પણ નક્કી પ્રજેત્પાદન શક્તિ કોઈની જ કહી શકાય તેમ નથી. તેથી સુધારણાની ભાંજગડમાં જે અર્ધો પ્રજા ભરી કાઢનારી સ્ત્રીઓ જ સાંપડે તો લોકસંખ્યા કાયમ રહેશે ખરી? લોકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પણ પ્રત્યેક વિવાહયોગ્ય સ્ત્રીનો વિવાહ થવો જ જોઈએ અને અમે ઉપર આપેલાં કારણોને લીધે તે યોગ્ય સમયે જ થવો જોઈએ.

ઉત્તમ પ્રજેત્પાદન શક્તિ કયા કાળમાં હોય છે એનો ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી વિચાર કરવો ઘણેજ અધરો છે. અમે આપેલા સિદ્ધાંતોની પુષ્ટિઅર્થે કરવી પડતી ગણિતાત્મક પદ્ધતિ અમે ગુરૂવર્ય ૨. પુ. પરાંજપેને અગર મારા માનનીય મિત્ર ગણુપતરાવ મહાજનીને આપવા તૈયાર છીએ અને તેઓશ્રી ગણિત કરીને જે ઉત્તર કાઢશે તે અમે માન્ય કરીશું. ‘ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી જોઈશું તો જે સમાજમાં ઋતુપ્રાપ્તિ સાથે અગર તે પછી થોડા કાળમાં જ વિવાહ થાય છે તે સમાજમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રજેત્પાદનની લાયકાતનું વય (Reproductive value) આર પછી પડે તો મને આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

‘If this is the case among a people by no means precious in reproduction, it would be surprising if, in a state of society entailing marriage at or soon after puberty, the age of maximum reproductive value should fall at any later age than twelve.’

Genetical theory of Natural selection—R. A. Fisher. page 29

૪૫૦

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

વળી બાર એ વયનો ઇતર બાબતો સાથે પણ સંબંધ છે. 'બાર' વર્ષની વયના સુમારે સ્ત્રીઓના માનસપિંડમાં એકદમ ક્રાન્તિ થયેલી દેખાય છે. તે છોકરાઓની બાબતમાં હજુ એક બે વર્ષ થતી નથી.' આને ઋતુપ્રાક્ ઋતુમતિત્વ કહે છે. 'અતઃરજો ભવતિ તેષાં પનસોદુંબરાદિવત્ ।', 'દશવર્ષા ભવેદ્ગૌરી અતઃર્ધ્વે રજસ્વલા ।' વગેરે વાક્યો પરથી પણ એજ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. શારીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ સમાજવ્યવસ્થા શુદ્ધ રાખવી હોય તો કન્યાનો વિવાહ ઋતુપ્રાક્ કાળે જ થવો જોઈએ.

હાલે જે વિવાહ વિષયક કલ્પનાઓ પ્રચલિત થઈ છે તેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પ્રત્યેક કુટુંબ, પ્રત્યેક જાતિ એજવાબદારપણા તરફ અધિકાધિક પ્રવૃત્ત થતી જાય છે. બૂલ થાય તો સુધારવી નહિ કે? એવો પ્રશ્ન કેટલાક લોકો પુછે છે. બૂલ થાય તો જરૂર સુધારવી જોઈએ એમાં શંકા નથી. પરંતુ વધારે બૂલો શા માટે થાય છે તેનું કારણ જાણવું જોઈએ. અમારા મતે બુદ્ધિ કરતાં ભાવનાને વધુ પ્રાધાન્ય અપાય છે એજ કારણ છે. માનવી ભાવનાનો પરિપોષ થવો જોઈએ એ વાત જોટલી જરૂરી અને સાચી છે તેટલી જ સાચી વાત અનન્ત બાબતો વિચારમાં લઇ તેનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિનો પણ પરિપોષ થવો જોઈએ એ પણ છે. જગતનો ઇતિહાસ એ બાબતમાં સ્પષ્ટ કહે છે. ભાવનાએ આપેલા નિર્ણય અને બુદ્ધિએ આપેલા નિર્ણય એ બંનેમાંથી કયા નિર્ણયોએ સર્વસાધારણ સમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. રાજકારણ જેવા વિષયમાં કે જ્યાં પોતાની આલૈતિક ભાવનાની છાપ બેસાડવાનું કંઈ પણ કારણ નથી, તેમાં પણ સામાન્ય

૧ How people mentally differ—Laird, scientific American April 1929.

હિંદુ લક્ષ સંસ્થા

૪૫૧

મનુષ્યો કેટલી ભૂલો કરે છે! ત્યારે જે વિષયમાં મનુષ્યની સર્વ ભાવનાઓ આંધળી દોડાદોડ કરી મૂકે તેવો સંભવ છે, તેવા વિવાહના વિષયમાં કેટલી ભૂલો થશે એ દરેક જાણુ પોતે જ વિચાર કરી લે. આવા ગંભીર પ્રશ્નોમાં કંઈ પણ માર્ગદર્શક નિશ્ચિત ક્વિવાદાંડી વગર માત્ર વ્યક્તિના મત પર જ આ પ્રશ્નો સોંપવામાં ભયંકર ભૂલ થાય છે એમ અમને લાગે છે. પ્રેમ-તેનાં ગમે તેટલાં ગુણગાન ગવાય તો પણ-માનવી મનનું એક પ્રકારનું ગાંડપણ જ છે તેથી પ્રેમ ઉપર વિવાહનો આધાર રાખી શકાય નહિ. વિવાહ પછી પ્રેમ ઉત્પન્ન પણ થાય છે અને તે સ્થિરસ્વરૂપનો રહે છે. ફરેલ કહે છે કે 'કામવિકારનો પહેલો ઝપાટો ઓસરી ગયા પછી ખરો ધ્યેયરૂપ પ્રેમ પ્રતીત થાય છે.' પરંતુ કામસંતર્પણની ઇચ્છા, સ્ત્રીપુરૂષ વિષયક પોતાપણની ભાવના, મનુષ્યની અધિકાર માટેની અપેક્ષા (પછી ભલે તે નાનીસુની હોય! કોઈ પણ બાબતમાં અધિકાર ચલાવવાની ઇચ્છા કુદરતી રીતે જ હોય છે.) કુટુંબો જે સંતતિ રૂપે જ આ જગત પર રહેશે તે સ્થાપન કરવાની વાસના, તે માટે પોતાનો વારસદાર હોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા, તે કુટુંબ દ્રવ્યાર્જન અને આવી રીતે શતકોના શતકો સુધી જાતિ કાયમ રાખવાનો આગ્રહ એ સર્વગુણો વિવાહનું અધિષ્ઠાન થઈ શકશે. વિવાહ એ ચંચળ સૃષ્ટિમાં સમાજને સ્થિર કરવાનું પ્રમુખ સાધન છે. એ જ મુખ્ય હેતુ નષ્ટ થાય તો વિવાહ કરવાનું કારણ જ રહેતું નથી. તેથી પૂર્વકાલીન વિવાહોમાં જીવનાર્થ કલહની, ધક્કા ધક્કીની સર્વ જવાબદારી પુરૂષવર્ગને સોંપવામાં આવી હતી અને આ રીતે સ્ત્રીપુરૂષમાં સમાનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી; કારણ સ્ત્રી કદાચ પુરૂષનું અર્થાર્જનનું કામ કરી શકશે, પુરૂષ કંઈ સ્ત્રીનું પ્રત્યે-ત્પાદનનું કામ થોડું જ કરી શકવાનો છે. જે સ્ત્રીને પુરૂષની આર્થિક

1 The Sexual Question—Forel.

૪૫૧

હિંદુઓનું સમાજરચનાસાધન

ગુલામ માનીએ તો, પુરૂષ સ્ત્રીનો કૌટુંબિક ગુલામ છે. સ્ત્રી ને પુરૂષપર અન્ન માટે અવલંબી રહે છે તો પુરૂષ શું સ્ત્રીપર પ્રભુ માટે અવલંબી રહેતો નથી ? સ્ત્રીપુરૂષ આમજ એકબીજાને પૂરક રહેશે. 'Each fulfils Defect in each' સ્ત્રીપુરૂષની સમાનતા સ્ત્રીઓ પુરૂષનાં ધંધામાં પડશે એટલે ઉત્પન્ન થશે નહિ, કારણ કે સ્ત્રીઓને પુરૂષના સર્વ કામો ઉપરાંત એક વિશેષ કામ હંમેશાં રહેશે. તેથી તો સ્ત્રીઓને પુરૂષ પ્રમાણે નિષ્ફલ (Barren) બનાવવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે.

વિવાહનું ખરૂં સાકલ્ય તો વિવાહ આમરણુ રહે તેમાં જ છે. કારણ કે એવા આમરણુ વિવાહથી એક વસ્તુ પ સિદ્ધ થાય છે અને તે એ કે દંપતીમાં આમરણુ વિવાહ પોતાની ભાવના, મનોવિકારો, તાત્કાલિક તરંગો વગેરે સર્વ અડચણોમાંથી હાથમાં લીધેલું કાર્ય પૂરું કરવાની લાયકાત છે. ગમે તેટલાં દુઃખો વચ્ચે પણ બંને વ્યક્તિ પોતાના ધ્યેયને વળગી રહે છે એની ખાત્રી તેવાં લગ્નોમાં રહેલી છે. આ કારણને લીધે સ્થિર સમાજમાં વિવાહ લાયક વ્યક્તિઓ ચુંટી તેમને બાળપણથી પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપવું એ કુટુંબનું કાર્ય છે. વ્યક્તિ સાથે એનો સંબંધ નથી. આજે વિવાહ-કાલને આગળ ધકેલવા ઈચ્છતો ફાંકડો યુવાન આર્થિક પ્રશ્નને સામે ધરતો હોય છે. તેને ખરાબ પરિસ્થિતિ સામે લડવાની હિંમત અને ધૈર્ય હોતાં નથી. ઝંપલાવવા કરતાં બચી જવાની નીતિ તે અખત્યાર કરતો લાગે છે. કદાચ આ એનું દૂરદર્શીપણું હશે. પરંતુ તારૂંપ્ય જેવા જીવનના અતિ મહત્વના ભાગમાં આવશ્યક એવા જીવનકલહનાં કષ્ટો સહન કરી તેમાંથી માર્ગ કાઢવા એ અસમર્થ છે એવી સ્પષ્ટ કચુલાત તેમાં સમાએલી છે. શિક્ષણકાળમાં વિવાહ કરી દેનારાં માઆપો, સગાસંબંધીઓ કે ઇષ્ટમિત્રો કંઈ તે સમયે આ તરૂંપ્ય પાસેથી

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૫૩

સ્ત્રીની ખાધાખેરાકી માગતાં નથી. પરંતુ આગળ પણ કષ્ટ કરવાની આ સુશિક્ષિતોની કેટલી તૈયારી હોય છે! અમારા મત પ્રમાણે તો વિવાહનું વય વધતું જવું એ જીવનાર્થ કલહમાં સમાજની લાયકાત ઓછી થતી જવાનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે. વિવાહ ન કરનારા કરતાં પણ વિવાહ કરી છુટાછેડા માગનારો પુરૂષ અગર સ્ત્રી બંને વધુ તિરસ્કારને પાત્ર છે. કારણ વિવાહ ન કરનારો પોતાને નાલાયકાત સમજી સ્વસ્થ બેસે છે. પરંતુ વિવાહ કરનારો પોતાને પ્રથમ લાયક સમજી પછી નાલાયક ઠેરે છે. પછી પોતાની નાલાયકી ઢાંકવા માટે અભિરૂચિ, પ્રેમ, સ્વભાવનું મળતાપણું ન હોવું વગેરે અનેક કલ્પનાઓ આગળ મૂકે છે. આ જ તેનું આધુનિક વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય! કહેવાનો મુદ્દો એટલો જ કે સર્વ કંઠાણે બેઠેલું તો કોઈ પણ ધ્યેયને પહોંચવાની હિંમત સમાજમાંથી નષ્ટ થતી જાય છે, એ જ આનો અર્થ છે! જ્યાં જવાબદારી લાયકાત દેખાઈ આવે એવા ધ્યેયો જ બે નષ્ટ કરવામાં આવે તો પછી રહ્યાંસહ્યાં પોલાં અને કૃત્રિમ ધ્યેયોનો ઉપયોગ શો? અત્યારે એવા અર્થશૂન્ય પુષ્કળ ધ્યેયો ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યાં છે, જેમાં જવાબદારી અને લાયકાતની ભાગ્યે જ કસોટી થઈ શકે. આ સર્વ ધ્યેયોનો વ્યક્તિની જીવનશક્તિના નિર્ણયમાં બિલકુલ ઉપયોગ થતો નથી. કારણ કે તે સર્વ ધ્યેયોમાં મનુષ્યના સર્વ કર્તૃત્વને વ્યાપી રહેલી મૂળ કામશક્તિનું નિયંત્રણ કરી તેને યોગ્ય દિશાએ વાળવાનું જરા પણ કારણ રહેતું નથી. વિવાહની પ્રવૃત્તિ સૃષ્ટિએ ઠરાવેલા યોગ્ય સમયે થવી એ સમાજનું શ્રેયસ્વ ખતાવે છે, કનિષ્ઠત્વ નહિ. ઇતર ધ્યેયોમાં કામવિકારના નિયંત્રણની જરૂર નથી. વિધવા અગર કુમારિકાઓને બ્રહ્મ કરવાની હોય તો સંતતિનિયમન, વિવાહિત સ્ત્રીઓ બેઠેલે તો સંતતિ થાય તો પણ હરકત નહિ. ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે રત થનારા પુરૂષોને આ સર્વ સંબંધોની જરૂર હોય છે તેથી નહિ, પણ પોતે ઘણી સ્ત્રીઓ વશ કરી શકે છે, અને તેથી જ પોતે ઇતર પુરૂષો કરતાં થોડો ઘણો પણ

શ્રેષ્ઠ છે એવી બડાઇ મારવી એ જ તેમના મનની—સમાજના પુષ્કળ લોકોના મનની—પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેને જ તેઓ અનુસરતા હોય છે. અહીં વ્યક્તિને શ્રેષ્ઠત્વની બાધા^૧ (Superiority complex) થએલી હોય છે એ માનસશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સંતતિ નિયમનવાળાઓએ બૂલવો નહિ. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંતતિ નિયમનનો પ્રશ્ન વિચાર કરવાની લાયકાતનો પણ નથી.^૨

બાલવયમાં જ નિવાહ કરવો ઇષ્ટ છે. ‘પ્રદાનં પ્રાગતોઃ’ એ નિયમ દિતકારક છે એ બાબત સૂર્યપ્રકાશ જેટલી જ સ્પષ્ટ છે. ત્યારે આજે પ્રૌઢ વિવાહ તરફ પ્રવૃત્તિ શા માટે થઇ છે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. તેના પોકળ ધ્યેયોથી ઉત્પન્ન થએલાં અનેક કારણો કહેવામાં આવે છે તે કારણોનો વિચાર કરીએ.

૧. સ્ત્રીઓ પર અકાલે માતૃપદ લાદવામાં (?) આવે છે.
૨. કુમળી સ્ત્રીનો પૂર્ણ વિકાસ ન થએલો હોવાથી પ્રસૂતિનો ત્રાસ થાય છે.
૩. કુમળી માતાઓનાં છોકરાઓમાં જાતમૃતોની જ સંખ્યા વધારે હોય છે, બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ વધારે હોય છે.
૪. કુમળી સ્ત્રીઓને કામવિકારની જોડાએ તેટલી કલ્પના હોતી નથી.
૫. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પૂર્ણ થતું નથી.

હાલે શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ જીવનાર્થ કલહમાં ઉપયોગી થનારા ખંત, ચીવટાઈ, વગેરે ગુણો થતા નથી. નહિ તો વાંચકની મોટી

૧ મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રજ્ઞો આવા પુરૂષોને હીનત્વની બાધા (Inferiority Complex) થએલી હોય છે, એમ કહે છે.

૨ Types of Economic theory—Othmar Spann.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૫૫

ગેરસમજ થશે. શિક્ષણ એટલે માતૃપદને આવશ્યક એવા ગુણો સર્જવા એવો પણ અર્થ થતો નથી. શિક્ષણ એટલે શિક્ષણ અથવા બહુ તો વાકમય-સાહિત્ય-કાલ્પનિક કિલ્લાઓ રચવા માટે નિર્મિત થએલું લલિત વાકમય !

આ સુધારકોના મુદ્દાઓનો પૂર્ણ વિચાર કરવા પહેલાં પાશ્ચાત્ય પંડિતો વિષે કંઈક સૂચના આપવી આવશ્યક છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ એકત્ર કરેલી માહિતી જરૂર લેવી. પરંતુ તેમણે કાઢેલાં અનુમાનો લેવાં નહિ, કારણ કે પોતે જ એકત્રિત કરેલી માહિતી ઉપરથી જે કંઈ સમાજ વિષયક સિદ્ધાન્ત પ્રતીત થાય છે, તે હડે-ચોક માંડવાની હિંમત તેમનામાં ઘણી વખત નથી હોતી. અમે પાછળ લીઓનાર્ડ ડાર્વિને જાતિ વિષયક સિદ્ધાન્તોમાં કેવી આંધછોડ કરી છે તે કહું જ છે. હજુ એક બે ઉદાહરણો લઈ અમે અમારું કહેવું સ્પષ્ટ કરીશું. પ્રથમ ચારે ખંડમાં કીર્તિ પામેલા લેખક હેવલોક એલીસનું જ ઉદાહરણ લઈએ. બાળપણમાં માતૃપદ પ્રાપ્ત થાય તો તે માતા, બાળક અને સમાજ-એમ ત્રણે અંગોની દૃષ્ટિએ તે કેટલું હિતકારક છે એનો પદ્ધતિસર વિચાર કર્યા પછી તે કહે છે કે, ‘આ પ્રકારની પ્રજોત્પાદનની વ્યવસ્થા અપવાદાત્મક થશે. કારણ કે ઘણી સ્ત્રીઓને તે સગવડ ભરેલી થશે નહિ.’

“Such an arrangement of procreative life would obviously be a variation, and would probably be **unsuited** for the majority. Every case must be judged on its own merits.”

Studies in the Psychology of Sex—No. VI page 637
—Havelock Ellis.

આ એક બે વાક્યોથી જ આ ગૃહસ્થના મનનું અંધારણું કેવું છે તે પ્રતીત થાય છે. અમે પાછળ કહ્યું છે કે સમાજ તરફ જોવાની

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ (Scientific Method) અને માનવીપદ્ધતિ (Human Method) એમ બે પદ્ધતિઓ છે. આ ગૃહસ્થ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી માલિની એકત્રિત કરે છે અને તે ઉપરથી અનુમાનો માનવીપદ્ધતિથી કાઢે છે. તેના મતાનુસાર સગવડ અગવડ શાસ્ત્રપર અવલંબીને નથી. સમાજની સગવડ કે અગવડ માટે તેણે પોતે કરેલા નિયમો-સિદ્ધાન્તો તે પોતે જ બદલવા તૈયાર છે. તેમ કરવામાં તે હરકત માનતો નથી. આગર મત પ્રમાણે સનુષ્યને જે કંઈ થોડું ઘણું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન થાય છે, તેનાથી વિરોધી વર્તન કરવાનો જરા પણ અધિકાર કોઈ પણ સ્ત્રીપુરુષને નથી. પરંતુ અહીં તો સગવડ કે અગવડ એ મહત્વનો મુદ્દો થવા માગે છે. શાસ્ત્ર કહેનારાએ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે શાસ્ત્ર આ પ્રમાણે છે અને સૃષ્ટિ એના નિયમો તમારી સગવડ માટે બદલશે નહિ. વળી એજ લેખક કહે છે કે, ' પ્રત્યેક ઉદાહરણનો તે ઉદાહરણ પુરતો જ વિચાર કરવો જોઈએ.' કેટલાં વિદ્વાતાપૂર્ણ વાક્ય ! પ્રત્યેક ઉદાહરણ સર્વસાધારણ નિયમથી કેટલું દૂર અગર કેટલું નજીક છે અને તેનું એકંદર નૈતિક મૂલ્યો પર કંવું પરિણામ થાય છે તેનો વિચાર શું ન કરવો જોઈએ ? નીતિશાસ્ત્ર બ્યક્તિપ્રધાન થાય તો સમાજનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી.^૧ એટરટન હિલ્લ^૨ કહે છે કે, ' પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મૂળમાં જે વ્યક્તિ-પ્રધાન નૈતિક મૂલ્યો છે તે આજના સમાજની અનૈતિક સ્થિતિનું મૂળ અને પ્રધાન કારણ છે. સમાજનો ઇતિહાસ જોઈશું તો આ વ્યક્તિપ્રાધાન્ય જ સમાજના નાશની પૂર્વ તૈયારી કરતું હોય છે.' જે જે સંઘટનાત્મક વર્ગ નિર્માણ કરવામાં આવે છે તેનો નાશ કરવો એજ વ્યક્તિ પ્રાધાન્યનું કાર્ય છે. કુટુંબસંસ્થા નિર્માણ કરવામાં આવે કે વ્યક્તિ તેનો નાશ કરવા તૈયાર । જાતે નિર્માણ કરી કે તે

^૧ Ethics and Modern Problems—Me Dougal.

^૨ Heredity and selection in sociology—Chatterton Hill.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૫૭

ગતિનું નિકંદન કાઢવા તૈયાર ! સંઘટનાનો એવો કાંઈ પણ પ્રકાર બતાવી શકાશે નહિ કે વ્યક્તિએ જેનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. વ્યક્તિનો અધિકાર કટલો અને તેના પર સમાજનું નિયંત્રણ ક્યાં સુધી એ તો સમાજશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. પાશ્ચાત્યશાસ્ત્રજ્ઞ, મુત્સદ્દી, સર્વસાધારણ નેતા, કાંઈ પણ માનતો હોય છતાં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પોતાનો નિર્ણય વ્યક્તિપ્રાધાન્યની બાબતે જ કરે છે. પછી મુદ્દો ગમે તે હોય ! વળી તે શાસ્ત્રોના નિષ્કર્ષ રૂપે કહે છે, તે નિષ્કર્ષનો તેઓ ઉપયોગ કરશે એમ પણ નથી. આનું કારણ એજ કે તેઓ ખ્રિસ્તી નૈતિક મૂલ્યોના વાતાવરણમાં ઉછરેલા હોય છે. બર્ટ્રાંડ રસેલ કહે છે કે, 'જુની અને આજ એશિયા ખંડમાં અસ્તિત્વમાં છે એવી સંસ્કૃતિઓ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારનો ખ્રિસ્તી સમાજ જીવશાસ્ત્રના પાયાપર રચી શકાવો શક્ય નથી.'

'No christian community can be so frankly biological as the civilizations of antiquity and of the far East.'

Marriage and Morals—Bertrand Russel, page 30

તટસ્થ શાસ્ત્રોમાં ગમે તેવું પ્રતિપાદન થતું હોય તો પણ તેમની અતટસ્થ જન્મ ગત ખ્રિસ્તી સમજૂતી તેમના શાસ્ત્રીય નિર્ણયોમાં પેસવા સિવાય રહેવાની નથી. આવા પ્રકારનાં તેઓ જે અનુમાનો કાઢશે અને તે અનુમાનો તેમના જ આપેલા શાસ્ત્રીય નિયમોના આધારે સિદ્ધ થતાં હોય કે નહિ છતાં તે લોકો પોતાના ગ્રંથોમાં તે અનુમાનો લખવાના જ અને તે અમે આંખો મીચી વાંચવાના જ. અમારા કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે તેઓ સાધન સામગ્રી (Collection of facts and data) અતિશય ખારીકાર્થથી એકત્રિત કરે છે. તેથી તે સદા ગ્રાહ્ય છે. પરંતુ અનુમાનો કાઢતી વખતે ન્યાય-શાસ્ત્રના કડક નિયમો લગાડી પછી જ નિયમનો કાઢવાં.

૪૫૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

એકંદરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથો કેવી રીતે વાંચવા તે સંબંધી એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ લખાવો જોઈએ. હજી એક ઉદાહરણ લઈએ. 'દ્વિલિંગી પ્રજામાં રહેલો કામવિકાર એ પ્રજોત્પાદન માટે જ છે એમ નથી. જીવશાસ્ત્રનો કક્કો શિખેલી કાષ્ટ પણ વ્યક્તિ જાણે છે કે કામવિકાર સિવાય એકલિંગી પ્રજાનું લાખો વર્ષોથી ઉત્પાદન થતું આવ્યું છે.

'Sex is not primarily essential to reproduction. This should be heartily urged upon those enthusiasts who call it the life force. A little elementary biology shows us life going on swimmingly for countless ages without any sex at all, and not only living, but reproducing with unparalleled fecundity.'

Sex and Race progress—an essay by Charlotte P. Gilman in 'Sex in civilization.' page 109.

આટલા નાના ઉતારામાં એકાએક સર્વશાસ્ત્રોનું ખૂન થએલું હોય તેવો આ સિવાયનો ખીજો ઉતારો અમારા વાંચવામાં નથી આવ્યો. આ સર્વ માથાકુટનો હેતુ શો ? તો કહે કામપૂર્તિ અને પ્રજોત્પાદન એ બંને ક્રિયાઓનું વિલકિતકરણ કરી બતાવવાનો ! ન્યાયશાસ્ત્રની ભાષામાં ઉપરનું કહેવું નીચે પ્રમાણે માંડી શકાશે.

કેટલેક ઠેકાણે પ્રજોત્પાદન એ કામવિકારનો હેતુ નથી.

∴ સર્વ ઠેકાણે પ્રજોત્પાદન એ કામવિકારનો હેતુ ન હોવો જોઈએ.

કેટલેક ઠેકાણે કામવિકાર સિવાય ઉત્ક્રાન્તિ ચાલુ છે.

∴ દરેક ઠેકાણે કામવિકાર સિવાય ઉત્ક્રાન્તિ ચાલુ હોવી જોઈએ.

તેની સાથે તે જ ભૂમિકા પર બેસાડેલો અમે એક સિદ્ધાન્ત કહીએ છીએ.

સૃષ્ટિમાં એકલિંગી પ્રજા (Parthenogentic)માં કામવિકાર નથી.

∴ દ્વિલિંગી પ્રજામાં પણ કામવિકાર ન હોવો જોઈએ.

∴ કામવિકારની પૂર્તિની કયાંય જરૂર ન હોવી જોઈએ.

∴ આધુનિકાનું લૈંગિક જ્ઞાન સંબંધી સર્વ લખાણ એક મોટું જીડાણું છે.

એકાદ મહામૂર્ખના હાથમાં શાસ્ત્રો આવી પડે એટલે આનું જ પરિણામ આવે છે. આ લેખિકાને કાર્ય કારણ ભાવ સમજતો નથી. દ્વિલિંગી પ્રજનો કામવિકાર એ કારણ અને ઉત્ક્રાન્તિ એ તેનું કાર્ય છે. 'કારણ' શબ્દની સંસ્કૃત^૨ ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'અસાધારણ કારણવા' એવી વ્યાખ્યા કરી છે. પાશ્ચાત્ય ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'જગતના વ્યાપારમાં અમુક વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં અમુક પરિણામ થાય અને તે વસ્તુસ્થિતિના અભાવે તેવું પરિણામ ન થાય તો તે વસ્તુસ્થિતિ તે પરિણામનું કારણ છે એમ સમજવું' આવી વ્યાખ્યા^૩ કરે છે. ત્યારે જો દ્વિલિંગી પ્રજામાં કામવિકાર સિવાય અને રતિક્રિયા સિવાય પ્રજોત્પાદન થઈ શકે એમ એ બાઈ બતાવી આપે તો રતિક્રિયા અને પ્રજોત્પાદનનો કાર્ય કારણ સંબંધ છુટી જશે, પરંતુ તે ન બતાવે ત્યાં સુધી નહિ. તેથી જ અમે કહીએ છીએ કે પ્રજોત્પાદન એ જ રતિક્રિયાનો હેતુ છે, અને રતિક્રિયા સાથે સંલગ્ન એવું જ સુખ એ પ્રરોચક હોવાથી ગૌણ હેતુ થઈ શકે. અહીં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે એકલિંગી પ્રજાનાં ઉદાહરણો દેતા બેસવું એ અસ્થાને છે. રતિક્રિયા સિવાય પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની કળા (octogenesis)^૪ જલદી હસ્તગત કરી લેવી એવી પાશ્ચાત્યોને અમારી સૂચના છે. પરંતુ પૌર્વાત્યોએ તે ભાંજગડમાં પડવું નહિ.

૧ Evolution—J. P. Lotsy.

૨ તર્કસંગ્રહ—અન્નમદ્,

૩ A text book of Logic—S. H. Mellone.

૪ The Science of future—J. B. S. Haldane.

હવે પાશ્ચાત્યોના નાદે લાગી હાલના સુરિક્ષિતોએ બાલવિવાહના વિરુદ્ધ જે મુદ્દાઓ ઉભા કર્યા છે. તેનું ક્રમવાર પરીક્ષણ કરીએ. આ મુદ્દાઓ પ્રથમ **Age of Consent Committee** એ ઉભા કર્યા અને તેજ ૧૯૩૧ ના વસતિગણતરીમાં એમને એમ લેવામાં આવ્યા. તેમનું અમે વ્યાખ્યાનોદ્વારા અનેકવાર ખંડન કર્યું છે. પરંતુ અશાસ્ત્રીય અને અસિદ્ધ મુદ્દાઓ વારંવાર અગ્રજનો સામે માંડવામાં જ આજની વિદ્વતા સમાધ જતી હોવાથી, તેમનું વારંવાર ખંડન કરવું આવશ્યક લાગે છે. અહીં સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર છે કે લેખક એકાદ ફાંકડો સમાજસુધારક હોય કે હજારો રૂપીઆ ખાનારો સરકારી અધિકારી હોય-કોઇને પણ કાર્યકારણ ભાવ એટલે શું એનું તલભાર પણ જ્ઞાન નથી. ન્યાયશાસ્ત્રમાં સિદ્ધાન્તને અન્વય અને વ્યતિરેક પદ્ધતિથી સિદ્ધ કરવાનો હોય છે, ખંને સ્થિતિનું માત્ર સાહચર્ય બતાવીને નહિ.

(૧) સ્ત્રીઓમાં પંદરથી ત્રીસ વર્ષ સુધીના મૃત્યુ સંખ્યાનું પ્રમાણ વધારે જણાઇ આવે છે. આ પ્રમાણ પુરૂષોની મૃત્યુસંખ્યા કરતાં વધારે છે. માટે આ પરિણામ બાલવિવાહનું હોવું જોઇએ. ત્રાવણકોર સંસ્થાનના વસતિપત્રકના અધિકારી^૧ કહે છે કે, “ પંદર વર્ષની ઉંમર પછી સ્ત્રીઓની મૃત્યુ-સંખ્યાનું પ્રમાણ પુરૂષોની મૃત્યુસંખ્યાના પ્રમાણ કરતા હજારે સાઠ જેટલું વધારે પડે છે. આ પરિણામ બાલવિવાહને લીધે અને અકાલે માતૃપદ લાદવાને લીધે આવતું હોવું જોઇએ એ વાત નિર્વિવાદ છે.” ‘ મુખ્યત્વે કરીને વાસથી ત્રીસ વરસ સુધીની ઉંમરમાં સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યાની ખૂબ વૃદ્ધિ થએલી છે. તે વૃદ્ધિ બાલવયે માતૃપદ પ્રાપ્ત થવાથી થતા શારીરિક ક્ષયનું પરિણામ હોવું જોઇએ.’^૨ આવા

૧ Census of India for 1931 Vol I

૨ Ibid.

પ્રકારના પાંડિત્યપ્રચુર વિધાનોથી તો આ ગ્રંથ જ ભરાઈ ગયો છે. હવે આ પાંડિત્યનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરીએ.

કારણની વ્યાખ્યાનો વિચાર કરીએ તો ન્યાં બાલવિવાહ નથી ત્યાં મૃત્યુસંખ્યા પણ નથી (Concomitant variation) એમ જણાઈ આવવું જોઈએ. યુરોપ અમેરિકામાં બાલવિવાહ નથી એને અકાલે માતૃપદ પણ નથી. તેથી અમારા વસતિપત્રકના લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે શારીરિક ક્ષય પણ થતો નથી. પરંતુ ‘ઋતુ-પ્રાપ્તિના? કાલથી શરૂ થતો પહેલો આયુષ્યખંડ જે પંદરથી વીસ વર્ષનો છે, તેમાં સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યા ઘણીજ વધારે હોય છે. આ સ્થિતિ તે પછીના વયમાં પણ રહે છે. ત્રીસ વર્ષની ઉંમર પછી સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યા ઓછી થવા લાગે છે.’ પછી બાલ-વિવાહ હોય કે ન હોય. જે વસ્તુ સર્વ માનવસૃષ્ટિમાં બનતી હોય તે સ્થિતિનો બાલવિવાહ સાથે કાર્યકારણભાવ જોડી દેવો એ નિર્વિવાહ કેમ હોઈ શકે? પરંતુ અમારા વસતિપત્રકના અધિકારીઓ આંખો મીંચી ડોઢી દે છે કે એવો કાર્યકારણભાવ નિર્વિવાહ છે. સરકારી પગાર ખાઈ ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રસિદ્ધ કરવા હિંદુસ્તાન સરકાર તેમને નિમત્તી હશે એમ લાગતું નથી?

(૨) ‘બાલવિવાહથીર સુવાવડના વારા બહુ જલદીથી આવે છે. બાલવિવાહનાં દુષ્પરિણામ વાંચીએ ત્યારે મગજ ઘણા જ કષ્ટથી શાન્ત રાખવું પડે છે.’ હવે એ જ વસતિપત્રકના વારાનું ગણિત લખએ એટલે તે લેખકનું ‘પાછપણું’ તાખડતોખ ધ્યાનમાં આવશે. હવે ૧૯૩૧ ના વસતિપત્રકના અહેવાલ-Census Report-ના

૧ Man and woman-Havelock Ellis; Old age-Sir G. Hamphrey; studies in statistics-Long staff; Aspects of Age, disease and death-Hamphrey Rolleston.

૨ Census of India Vol I, 1931.

૨૦૮મા પાના પર ૮૭ મા પેરેગ્રાફમાં નીચેના આંકડા મળી આવે છે. 'દસથી ઓગણીસ વર્ષ સુધી જે કુટુંબો વિવાહિત સ્થિતિમાં હતાં તેમને જે છોકરાંઓ થયાં તેમનું પ્રમાણ સરાસરી ચાર જેટલું પડ્યું. એટલે નીચેની મર્યાદા લઈએ તો દરેક વારા વચ્ચેનું અંતર (Spacing) અઠી વર્ષ જેટલું પડે છે, અને ઉપરની મર્યાદા લઈએ તો દરેક વારા વચ્ચેનું અંતર પોણા પાંચ વર્ષ જેટલું એટલે કે સામાન્ય રીતે સરાસરી ત્રણ વર્ષ દસ મહિના જેટલું પડે છે. પોણા ચાર વર્ષે સુવાવડનો એક વખત વારો આવવો એટલે જલદી વારા આવે છે એ શોધ ક્યાં થઈ તે સમજવું મુશ્કેલ છે. આગળ એ જ અંચકાર એમ કહે છે કે તેનીસ વરસ જે કુટુંબો વિવાહિત સ્થિતિમાં રહ્યાં તેમનામાં છોકરાંઓની સરાસરી ૫૮ જેટલી પડે છે. એટલે એક જ સ્ત્રીનો વારો છ વર્ષે આવે છે. છ વર્ષે એક વારો એટલે ઝપોઝપ વારા, કેવી અલૌકિક શોધ ! ત્યારે પોતાના જ આંકડા પરથી અસિદ્ધ ડરનારાં વિધાનો અંચકાર શા માટે કરતા હશે ? હિન્દુસ્તાનનો આજનો આગેવાન વર્ગ બહુ બુદ્ધિમાન હોવાથી ગમે તે ચલાવી શકે છે, એટલે હશે કદાચ. આ બાબતમાં ૨૦૯ પાના પર આપેલું કોષ્ટક ધણું જ બોધપ્રદ છે. લોકસંખ્યાનો અભ્યાસ કેમ કરવો એનો જંને પત્તો નથી એવા લોકો વસતિપત્રક અહેવાલમાં ગમે તે લખે અને અમારા બુદ્ધિમાન નેતાઓ એને પ્રમાણ તરીકે કહેતા ફરે એવો કાળ આવ્યો છે ખરો ! કદાચ આ સફગૃહરથે સર્વ જાતિની જીવનશક્તિ (Survival rate) જુદી જુદી આપી હોત તો આ પ્રકરણ પર જરા વધારે પ્રકાશ પાડી શકાત. આપણે એકંદરે વિવાહોની તેણે આપેલી વધારેમાં વધારે ૩૩ વર્ષોની મર્યાદા લઈએ. એટલે એક કુટુંબમાં ૫૮ છોકરા થશે એમ ગૃહીત લઈએ. ૫૭ી પાનું ૧૭૩-૧૭૪ ઉપર જે મૃત્યુસંખ્યા આપેલી છે તેનો વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવશે કે થએલાં સર્વ છોકરાંમાંથી વીસમે વર્ષે સેકડે ૫૧૫ જેટલાં છોકરાં જ સિલક રહેશે. વળી સમાજમાં અવિવાહિતોની ખોટ આ જ

હિંદુ લક્ષ્ય સંસ્થા

૪૧૩

કુટુંબોએ ભરી કાઢવાની હોય છે, અને વળી પ્રત્યેક વિવાહ ૩૩ વર્ષો સુધી ટકી શકતો નથી. આ સર્વ આખતોનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે આ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિની ગતિ^૧ બહુ વધારે રહેશે નહિ. આપણે પ્રજોત્પાદક શક્તિ વધારી શકીશું નહિ પરંતુ જે છે તે પણ ઓછી કરવી અને તે માટે સંતતિનિયમનનાં સાધનો વાપરવાં એ તો અનિષ્ટ છે. કોઈ પણ સમાજમાં સંતતિ એ દારિદ્ર્યનું કારણ નથી. પરંતુ ઓછી સંતતિ થાય તો શ્રીમંતી આવે છે એટલું જ, પરંતુ શ્રીમંતોનો વર્ગ હંમેશા નષ્ટ થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી સંતતિનિયમન કરવાના પ્રયત્નો કરવા નહિ, આપણાથી જે યથ શકે તે એટલું જ કે મૃત્યુસંખ્યા બહુ તો ઓછી કરી શકાશે. પરંતુ નૈસર્ગિક ચુંટણીનો વિચાર કરતાં બાલમૃત્યુની સંખ્યા ઓછી થાય તો સમાજ સુધરે કે બગડે તે બાબત વિવાદ છે. બાલવિવાહથી સ્ત્રીઓની મૃત્યુસંખ્યા વધે છે, તેમને પ્રસૂતિના વારા ઝપોઝપ આવે છે, લોકસંખ્યા બહુજ ઝપાટાથી વધે છે, વગેરે સર્વ આક્ષેપો તદ્દન ખોટા છે. એ બાબત ઉપરની ચર્ચા પરથી કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે.

(૩) શારીરશાસ્ત્રીય આક્ષેપો:—

(અ) સ્ત્રીઓપર અકાલે માતૃપદ કેમ લાદી શકાય એ સમજવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ ઋતુપ્રાપ્તિ થયા સિવાય માતૃપદ પ્રાપ્ત થતું હશે એમ લાગતું નથી. તેમ જો થતું હોય તો તેનો જરૂર વિચાર થવો જોઈએ.

(આ) બાલપણમાં માતૃપદ આવવાથી પ્રકૃતિ બગડે છે.

(ઇ) કુમળી વયમાં સુવાવડનો ત્રાસ થશે.

(ઈ) બાલવયી માતાઓની સંતતિ સુદૃઢ હોઈ શકે નહિ.

વગેરે વગેરે.

૧ Article on family in Times of India—Findlay Shirass.

૪૧૪

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

આ બાબતમાં અમે યુરોપીઅન ગ્રંથકારોએ કરેલી શોધ આપીએ છીએ. અહીં યુરોપના બાલવય શબ્દનો અર્થ અને હિંદુ-સ્થાનના બાલવય શબ્દનો અર્થ ભુલો કરવો જોઈએ, એમ કેટલાક પંડિતો આક્ષેપ લાવશે તો એમને એટલું જ કહેવાનું કે હેવલોક એટીસ બાલવયી માતાનો અર્થ સોળ વર્ષની અંદરની માતા એવો કરે છે. યુરોપનાં સોળ એટલે હિંદુસ્તાનનાં પંદર. કારણ કે એ બે ખંડના ઋતુપ્રાપ્તિના વયમાં એક વર્ષનું અંતર છે. પંદર વર્ષે બે માતૃપદ પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્ત્રીને વિવાહકાલે આરમું કે તેરમું વર્ષ હોવાનું જ. તેની અંદર વિવાહ થએલ હોય એવી સ્ત્રીઓ હિંદુસ્તાનમાં સાતઠકા જેટલી જ છે. યુરોપના અનુભવો નીચે પ્રમાણે છે: ‘એ વાતે તો સ્પષ્ટ છે કે બાલવયી માતાઓ માતૃપદ ધણી સહેલાઈથી લઈ શકે છે અને તેમને ખરેખર ધણીજ ઉત્તમ સંતતિ થાય છે.’ ‘એકવીસ વર્ષની અંદર જેમને માતૃપદ થયું છે એવી સ્ત્રીઓની સંતતિ તે વય કરતાં મોડું માતૃપદ પ્રાપ્ત કરનાર સ્ત્રીઓની સંતતિ કરતાં સામાન્ય રીતે વર્તનમાં અને બુદ્ધિમાં વધુ શ્રેષ્ઠ હોય છે.’ ‘બાલવયી માતાઓનાં શરીર મૃદુલ હોવાથી તેમને સુવાવડનાં કષ્ટ પડતાં નથી અને સુવાવડમાં ત્રાસ પણ થતો નથી અને એકાદ સ્ત્રીને ત્રાસ થાય તો તેનાથી વધુ વયની સ્ત્રીને જેટલું કષ્ટ પડશે તેટલું તેને પડતું નથી. બાલવયી માતાની પ્રવૃત્તિ ગર્ભવતી અવસ્થામાં ઉત્તમ રહે છે અને પ્રસૂતિ પછી પણ તેની પ્રવૃત્તિ ધણી જ ઝડપથી મૂળ સ્થિતિ પર આવે છે.’ એજ ગ્રંથકાર આગળ કહે છે કે, ‘બાલવયમાં થનારી પ્રસૂતિ, જન્મનારા બાળકને અને જન્મ દેનારી માતાને બંનેને હિતકારક હોય છે.’ ‘આ પ્રસૂતિ શાસ્ત્રોએ શોધી કાઢેલા

૧ Census of India 1931.

૨ Studies in Psychology of Sex Vol VI-Havelock Ellis pages 635 to 637

હિંદુ લાભ સંધ્યા

૪૧૫

મુદાઓ તરફ સમાજનું જોષ્ટ્રએ તેટલું ધ્યાન ખેંચાયું નથી. પંદરથી વીસ વર્ષોની માતાઓમાં ગર્ભપાત અને વિકૃત પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ખીજ કાઠ પણ વચની માતાઓ કરતાં ઓછું હોય છે એ ખાખત પ્રસિદ્ધ છે. વચની સાથે સ્ત્રીઓની પ્રજોત્પાદક શક્તિ ઘટતી જાય છે, એ ડા. મેથ્યુ ડંકને^૧ પહેલાં જ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી ફીશર કહે છે તે પ્રમાણે ખાલવથી સ્ત્રી પ્રજોત્પાદનને વધુ લાયક છે. ખાલવથી માતાની સંતતિમાં સ્ત્રીપુરૂષ સંતતિનું પ્રમાણ સમ રહે છે. (અને વિચિત્ર નૈતિક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા નથી) તે પ્રમાણ વચની વૃદ્ધિ સાથે અગડતું જાય છે. જે પ્રમાણે ખાલવમાં સુલભ પ્રસૂતિ હોય છે તે પ્રમાણે ખાલવમાં સંભોગ પણ સુલભ હોય છે. તેર ચૌદ વર્ષની છોકરીઓને પ્રથમ સંભોગ ઇતર વચની સ્ત્રીઓ કરતાં વધુ સુલભ હોય છે. એ ખાખત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. આજ જોષ્ટ્રએ તેા ખાલવમાં માતૃપદ પ્રાપ્ત થવું ખરાખ છે એવો ખોટો જ લોકભ્રમ ફેલાએલો દેખાય છે. સંતાનને અને માતાને ઘણા શારીરિક ફાયદા થાય છે એટલું જ નહિ પણ ખાલવથી માતા થવું એ ખાલકોની દૃષ્ટિએ ઘણું જ હિતકારક છે. કારણ કે માતાનું ધ્યાન ઇતર અનેક ખાખતોમાં ખેંચાઈ ગયેલું ન હોવાથી તે પોતાના ખાળક તરફ સહાનુભૂતિપૂર્વક લક્ષ આપી શકે છે. નહિ તેા સર્વ વર્તન નિશ્ચિત થઈ ગયા પછી મધ્યમ વચની માતાઓ પોતાના ખાળકો તરફ કેટલું દુર્લક્ષ કરે છે તેના કફળાસ્પદ દેખાવો આપણી આંખ સામે આવે છે. વળી જે સ્ત્રીને સમાજમાં કંઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોય તેણે પણ પચીસ વર્ષો સુધી પ્રજોત્પાદનમાં પોતાનું આયુષ્ય વ્યતિત કરવું જોઈએ અને પછી ઇચ્છા હોય તેા કાર્ય કરવું.^૨

૧ Fecundity, fertility and sterility—Mathew Duncan; Genetical theory of Natural selection—R. A. Fisher.

૨ Studies in Psychology of Sex Vol VI—Havelock Ellis.

કોઈ પણ મનુષ્યની જે કંઈ સંતતિ સિલક રહે છે, તેમાંથી પહેલાં થએલાં આળોકાની જીવનશક્તિ પાછળથી થએલાં આળોકાની જીવનશક્તિ કરતાં વધુ હોય છે. એમ પણ જણાઈ આવ્યું છે કે પ્રથમ થએલી સંતતિની સંતતિ પાછળ થયેલી સંતતિની સંતતિ કરતાં વધુ સુદૃઢ હોય છે. ૧

અહીં સુધી બાલવિવાહથી થનારા કાયદાઓનું દિગ્દર્શન કર્યું. હવે વયની વૃદ્ધિથી થનારા ગેરલાભની ચર્ચા કરીએ. ઉપદંશ, પ્રમેહ વગેરે રોગો સમાજને વિધાતક છે એ અમે પાછળ બતાવ્યું છે. તે રોગો વિવાહનું વય વધવાથી ઓછા થાય છે કે વધારે થાય છે તે હવે જોવાનું છે.

૭ વયની વૃદ્ધિનાં પરિણામ

છે. તે રોગોને અટકાવવા માટે વૈદકીય યુક્તિઓ વાપરવી એમ કેટલાક લોકો સૂચવે છે; પરંતુ તે યુક્તિઓ વિના મૂલ્યે વાપરી શકાશે એમ લાગતું નથી. સર્વ સાધારણ દષ્ટિએ જેતાં આ રોગ પુરૂષોને વીસની આબુઆબુમાં કયાંક લાગુ થાય છે. સમાજ નીતિપ્રધાન હોય તો એ વય જરા વધારે થશે એટલું જ. જે સમાજમાં આ વયના અવિવાહિત તરૂણોની સંખ્યા વધારે તેટલું તે સમાજમાં વેશ્યાનું પ્રમાણ વધારે; એટલે કે સંતતિનિયમનવાળાના અનુયાયીઓ સમાજમાં વધારે નહિ થાય તો વેશ્યાવૃત્તિ વધશે અને તેમના અનુયાયીઓ વધશે તો કુલીન અને સભ્ય સ્ત્રીઓમાં વ્યભિચાર ફેલાશે. પરમેશ્વરની કૃપાથી હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારથી ધીટીશરાજ્ય આવ્યું છે ત્યારથી હિન્દુસ્તાનને ખીજ કેટલા કાયદા થયા હશે એ કહેવું કઠણ છે, પરંતુ તેમના આગમનથી હિન્દુસ્તાનમાં ન હતી એવી વેશ્યાવૃત્તિ માત્ર ફેલાઈ એ કાયદો નિશ્ચિત થયો છે! 'હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ વેશ્યાવૃત્તિ અંગ્રેજો લાવ્યા. મીશનરી લોકોએ તેનો ફેલાવ કર્યો. એક બ્રાહ્મણે જુલસ

૧ Contraception, its theory, history and Practice—Maria stopes.

હિંદુ ધર્મ સંસ્થા

૪૧૭

મોઝસને કહ્યું કે, આ દોષ કંઈ અંગ્રેજોનો નથી પણ એમની સંસ્કૃતિનો છે. વેશ્યા શબ્દનો અર્થ હાલે જે કાંઈ પણ જતા આવતા મનુષ્યની પાશવી વાસનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે થએલો ‘ગુલામ’ એવો થાય છે, તેવા અર્થમાં વેશ્યાવૃત્તિ હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારે પણ અસ્તિત્વમાં ન હતી. આપણી તરફ ઉપભોગ્ય સ્ત્રીઓની જાતિ જ હતી, અને હજુ પણ કેટલીક જાતિઓ છે. તે જાતિની સ્ત્રીઓ જે પુરૂષ પ્રેમ કરે તેની સાથે રહેતી પણ ખરી. તેઓ શ્રીમંતોની રખાતો અને સર્વ કલાકૌશલ્યનું નિધાન પણ હતી.^૧

“The English brought prostitution to India. ‘That was not specially the fault of the English,’ said a Brahmin to Jules Bois, ‘it is the crime of your civilization. We had never prostitutes. I mean by that horrible word the brutalized servants of the gross desire of the passer by we had, and we have, castes of singers and dancers who are married to trees—yes to trees—by touching ceremonies which date from Vedic times; our priests bless them and receive much money from them. They do not refuse themselves to those who love them and please them. Kings have made them rich. They represent all arts; they are the visible beauty of universe.”

Jules Bois, visions de L’Inde, p. ss.

આ જ જાતિની સ્ત્રીઓ રંગભૂમિ પર કામો પણ કરતી; પરંતુ સભ્ય સ્ત્રીઓએ પણ તેવાં કામો કરવાં એ શોધ વીસમીસદીમાં થઈ છે; તેથી સાહેબી બાપા સમજનારા અમારા સુશિક્ષિતો માટે બેલીએ તો એમ કહી શકાશે, કે પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં રખાતો (concubines) હતી, પણ વેશ્યાઓ (prostitutes) નહોતી.

૧ Studies in Psychology of sex, Vol VI Havelock Ellis.

આ જીની ઉપભોગ્ય સ્ત્રીઓમાંથી હવે દેવદાસી, મુરળી વગેરે સ્ત્રીઓ સિલક રહી છે, અને તે રિવાજો બંધ કરવા એવાં બિલો કાયદા કાઉન્સિલમાં આવવા લાગ્યાં છે. “જેજીરી વગેરે હિંદુસ્થાનમાં કેટલેક ઠેકાણે પહેલી છોકરીનું દેવો સાથે લગ્ન કરવાની પ્રથા પ્રચલિત છે. તેવી છોકરીઓને ‘મુરળી’ કહેવામાં આવે છે. તેઓ દેવળમાં ઝાડવાનું, લીંપવાનું અને ખીજાં અનેક કામો સેવા ભાવે કરે છે;—ત્યાંના પૂજનના ઉપકરણો માંજે છે; નાચે છે; ગાય છે; અને વેશ્યાવૃત્તિ કરે છે. તેમના વિવાહ થતા નથી પણ તેઓ પોતાના માત-પિતાને ઘેરજ રહે છે. તે પરમેશ્વરની સેવા કરે છે અને તેથી તેમને વેશ્યાવૃત્તિનું પાપ લાગતું નથી એવી તેમની કલ્પના છે. પરંતુ હાલે ‘સુધારણા અને શાસ્ત્ર’ના નામથી હિન્દી સમાજ સુધારકો ‘તમે પાપના કુવામાં સડો છો’ એવી તેમના મન ઉપર છાપ પાડવાના પ્રયત્નો કરે છે. થોડા સમયમાં જ આ સમાજ સુધારકો તેમને તેમનાં મંદિરો અને માતપિતાઓના આશ્રયમાંથી ખેંચી કાઢી તેમનું સ્વાભિમાન નષ્ટ કરશે અને હુંક સમયમાં જ સુધારણા અને શાસ્ત્રનાં રૂપાળાં નામ નીચે તેમને ઉપર કહેલા અર્થમાં જ હીનવેશ્યા બનાવશે.” આ રહ્યા હેવલોક એલીસના જ શબ્દો:—

“This tendency in an advanced civilization towards the humanization of prostitution is the reverse process, we may note, to that which takes place at an earlier stage of civilization when the ancient conception of the religious dignity of prostitution begins to fall into disrepute. When men cease to reverence women who are prostitutes in the service of a goddess, they set up in their place prostitutes who are abject slaves, flattering themselves that they are thereby working in the cause of ‘progress’ and ‘morality.’ On the shores of the Mediterranean this process took place more than two thousands years ago, and is associated

with the name of Solon To day we may see the same process going on in India. In some part of India (as at Jijuri, near Poona) first-born girls are dedicated to Khandoba or other gods; they are married to the god and termed **muralis**. They serve in the temple, sweep it, and wash the holy vessels, also they dance, sing and prostitute themselves. They are forbidden to marry, and they live in the homes of their parents, brothers, or sisters; being consecrated to religious service, they are untouched by degradation. Now-a-days, however, Indian 'reformers', in the name of 'civilization' and 'science', seek to persuade the muralis that they are 'plunged in a career of degradation.' No doubt in time the would-be moralists will drive the muralis out of their temples and their homes, deprive them of all self respect, and convert them into wretched out-casts, all in cause of 'science' and 'civilization.' [see, e. g. an article by Mrs. Kashibai Deodhar, The New Reformer, Act, 1907]

Studies in Psychology of sex, Vol VI-Havlock Ellis.

આ સુધારણાનો વિજય !! ઠીક વયની વૃદ્ધિ સાથે સમાજમાં ધાર્મિક અને નૈતિક કાયદાઓ ન હોય, તો વેશ્યાવૃત્તિ અને વ્યભિચાર વગેરેની નિશ્ચિત વૃદ્ધિ થશે. હવે વ્યભિચાર વધવો એને જ સુધારકો? સમાજ સુધારણા કહેવા લાગશે એ અમે જાણીએ છીએ. વ્યભિચાર શા માટે વધવો ન જોઈએ એનાં નૈતિક અને સામાજિક કારણો અમે પાછળ આપ્યાં જ છે.

વેશ્યાવૃત્તિની વૃદ્ધિ સાથે ઉપદંશાદિ વિકાર વધે છે. ઉપદંશાદિ

૧ સમાજ સ્વાસ્થ્ય માસિક-પુસ્તક થોડો હવે.

વિકાર પુરૂષોને સાધારણ રીતે વીસની આબુઆબુમાં થાય છે. આ આબુઓનું કુટુંબ ઉપર શું પરિણામ થાય છે તે જોઈએ.

(૧) ઉપદંશથી પીડાતો પુરૂષ પોતાની સ્વભાવમુગ્ધ વિવાહિત સ્ત્રીમાં તે વિકાર સંક્રાન્ત કરે છે.

(૨) બન્ને વિકૃત થયાં એટલે આબુનું કુટુંબ જ વિકૃત થાય છે.

(૩) આ વિકાર ઠીક થયા જોવો લાગે છે છતાં તબીબી ઇતર વિકારો ધણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કુટુંબનું પોષણ કરનારા પુરૂષની કુટુંબ પોષણ કરવાની શક્તિ અકાલે જ નષ્ટ થાય છે, પરિણામે કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ધણી જ કફોડી થાય છે. કુટુંબને આર્થિક આધાર નષ્ટ થવાથી ઉદરનિર્વાહ માટે સ્ત્રીઓને કામકાજ અગર અર્ધી વેશ્યાવૃત્તિનો આશ્રય લેવો પડે છે. આગકાને શિક્ષણ વગેરે શબ્દો સુદ્ધાં સાંભળવા મળતા નથી. તેથી જ અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે વિવાહના વયની વૃદ્ધિ કરવી એ જ લૈંગિક વિકારના ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ છે અને તે સમાજને અત્યંત વિઘાતક છે.

અત્યાર સુધી બાલવિવાહની પદ્ધતિ પર કરાતા લગભગ આક્ષેપોનો

વિચાર કર્યો; હવે બાકી રહેલા સામાજિક

આક્ષેપોનો વિચાર કરીએ. એક આક્ષેપ એ

સ્ત્રીશિક્ષણ

છે કે સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પૂરું થતું નથી. સ્ત્રી

શિક્ષણનું સ્ત્રીઓ પર શું પરિણામ થાય છે

એ ધણાં જાણતા હોય છે, પરંતુ તેનું સમાજ પર અને વંશ પર

શું પરિણામ થાય છે એની ધણાંઓને ખબર હોતી નથી. તેથી જે

દેશોને અને સમાજોને ધણાં વર્ષથી સ્ત્રીશિક્ષણના રોગની વ્યથા ચોંટેલી

છે તે સમાજ પર અને તે દેશ પર આ રોગનું શું પરિણામ થયું

તેની માહિતી આપીએ.^૧ 'મિસ મર્ફીએ એ બતાવ્યું છે કે ૧૮૪ થી

૧ Heredity and selection in Sociology by Chatterton Hill.

૨ Mankind at cross-roads by Edward East.

૧૯૦૦ સુધી વૉશિંગટન, વેલ્સલે, પ્લાયન માવર, સિમથ વગેરે વિશ્વ-વિદ્યાલયોમાંથી જે સ્ત્રીઓએ પદવી લીધી તેમાંથી લગભગ સ્ત્રીઓએ વિવાહ અને પ્રજોત્પાદન માટે નાખુશી જ બતાવી.' 'સામાન્ય રીતે જોતાં પદવીધર પુરુષોમાં પદવીધર સ્ત્રીઓ કરતાં વિવાહનું પ્રમાણ વધારે પડે છે; પરંતુ અહીં પણ દેખાઈ આવે છે કે આ કુટુંબમાં વિવાહની સંખ્યા, વિવાહનું વય, જનન સંખ્યા, વગેરે બાબતોનું જે પ્રમાણ હોય છે તે ઉપરથી વિચાર કરીએ તો ખાતરી થશે કે આ વર્ગનો નક્કી વિનાશ જ થવાનો છે.' તદ્દન નિશ્ચિત આંકડા આપીને બોલવાનું થાય તો એમ કહી શકાશે કે, 'પદવીધર સ્ત્રીઓમાંથી ૪૦ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓના વિવાહ થયા અને તેમને સર્વ સાધારણ રીતે ૬૦ જેટલાં છોકરાં થયાં.'

પ્રો. હોમ્સ કહે છે કે, "કોલેજમાં શિક્ષણ લેતી સ્ત્રીઓમાંથી પચાસ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ અવિવાહિત રહે છે. સમાજનો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે અવિવાહિત રહેવાનો પ્રસંગ ઘણું ભાગે વધુ યુદ્ધિમાન અને કર્તૃત્વવાન સ્ત્રીઓ પર જ આવે છે. આજ સામાજિક કાર્ય કરવાના હેતુથી જે સ્ત્રીઓ વિવાહ કરતી નથી, તેજ સ્ત્રીઓની સંતતિ ખરેખર સમાજમાં વધુ રહેવી જોઈએ. સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના તત્ત્વથી જે કંઈ ફાયદા થતા હશે તે તો કોને ખબર; પરંતુ વાંશિક દૃષ્ટિએ તો અત્યંત નુકશાન થાય છે એમ અમારો મત છે. આજ સુધી સામાજિક પ્રગતિના નામ હેઠળ વંશોની જે અધોગતિ ચાલી રહી છે, તે અધોગતિનું અંતિમ પરિણામ વાંશિક નાશ જ થવાનું."

૧ A study of birth-rate of Harvard and Yale graduates by Phillips.

૨ Education of women by Goodsell; Article by Paul Popenoe—Journal of heredity 1917;—Co-education and Eugenics by Banker Journal of heredity.

If may be said that about 50% of the college women remain unmarried. It is apparently true that women of superior intelligence and force of character are those, who, whether college women or not, are apt to be selected for spinsterhood. Many of the women who are prone to sacrifice motherhood to career are just the ones upon whom the obligation of motherhood should rest greatest weight. It may seriously be doubted if the growing independence of women, despite its many advantages, has proved unmixed blessing. Thus far it has worked to deteriorate the race in the interest of social advancement, a process which is bound to be disastrous in long run.

The Trend of Race by S. J. Holmes. pp. 232.

આ વિષયનો જે જે વિદ્વાનોએ અભ્યાસ કર્યો છે તેમણે આવા જ મતો આપેલા છે. આપણી તરફના સમાજ સુધારકોએ પણ આ વિષયનો જરૂર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ અમે માનીએ છીએ. અત્યાર સુધી સામાન્ય રીતે વિવાહના વયની વૃદ્ધિનું અને સ્ત્રી શિક્ષણનું જગતના કોઈ પણ સમાજમાં શું પરિણામ થાય છે તેનો વિચાર થયો. હવે માનવ-સમાજોના એક ઘટક તરીકે હિંદુસમાજનો વિચાર કરીએ,

પ્રથમ આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હિંદુસમાજ-રચના જાતિ નિયત્ત છે, અને તેમાં અનુવંશના સર્વ નિયમોનો વિચાર થએલો છે. અમે પાછળ બતાવ્યું જ છે કે જગતની ધક્કા-મુક્કીમાં સમાજને ટકાવી રાખવો હોય તો સમાજની રચના જાતિનિયત્ત હોવી જોઈએ.^૧ સર્વ જગતમાં સમૂહ પડવાની પ્રવૃત્તિ દેખાઈ આવે

૧ Outspoken Essays by Dean Inge; segregation of the Fit by R. Austin Freeman.

હિંદુ લગ્ન સંસ્થા

૪૭૩

છે; પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જે થરો પડે છે તેમનો પાયો આર્થિક તત્ત્વ અગર ધંધા ઉપર રચાયેલો હોય છે. હિંદુસ્તાનની બહાર જે કોઈ વ્યક્તિ ધંધામાં એટલે દ્રવ્યાર્જનમાં કૌશલ્ય ખતાવે તો તે વ્યક્તિ વિવાહાદિ સર્વ દષ્ટિએ ઉપરના થરમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં વિભાગણીનું મૂળ તત્ત્વ અર્થાર્જન ન હોવાથી મનુષ્ય શ્રીમંત થઈ શકે છે, છતાં તેનાથી વિવાહાદિ આખતોમાં પોતાનો સમૂહ છોડી શકતો નથી, અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ એ જ યોગ્ય છે. આ પદ્ધતિથી જાતીય સંકર (Cross) થઈ શકતો નથી. અત્યાર સુધી હિન્દુસમાજમાં ધંધાની આખતમાં કોઈ પણ જાતિએ વધુ ફરક કર્યો નહોતો. હાલે કોઈ પણ ધંધો નૈસર્ગિક દષ્ટિએ હલકો નથી. (સૃષ્ટિએ તો ઇષ્ટ ધંધા, અનિષ્ટ ધંધા, પોષક ધંધા, મારક ધંધા એવો ફરક કરેલો છે અને કોઈ પણ સંસ્કૃતિની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્ય ધંધાઓમાં તેવો ફેરફાર કરશે જ) એવા અલૌકિક મતોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો, ત્યારથી માત્ર ધંધાની આખતમાં સુશિક્ષિત લોકોમાં થોડી ઘણી ઉલટપાલટ થયેલી જણાય છે. મનુનો કાલ ગમે તેમ માનીએ તો પણ મનુના કાલમાં જે ધંધાઓ પ્રાહ્લણાદિ વર્ગો મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા એજ ધંધાઓ તેજ વર્ગો હાલે પણ કરે છે, એમ જણાઈ આવશે. તે ધંધાઓ કરવાથી ધર્મ હાનિ થતી નથી એમ અમે પાછળ ખતાવ્યું છે. ધંધામાં જે ઉલટપાલટ થયેલી દેખાય છે તે ફક્ત સુધરેલા અને સુશિક્ષિત લોકોમાં જ થયેલી છે, બાકી બધું ઠીક છે. હજુ પણ હિન્દુસમાજને આ ઉપર ઉપર થતી સુધારણાથી ડરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

આવી રીતે જન્મ અને ધંધા-એ જે તત્ત્વોથી જાતિ અંધાઈ ગયેલી હોવાથી અને મુખ્ય ભાર અનુવંશ પર હોવાથી, સ્ત્રીઓ પોતાના જાતિ બહારના પુરૂષથી પ્રજોત્પત્તિ કરી લેવી નહિ એવી સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોની ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ જાતિઓ સ્થિર

૪૭૪

હિન્દુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

રાખવામાં બાલવિવાહ અને અસ્પૃશ્યતા (નિત્ય અગર નૈમિત્તિક) એ બન્ને તત્ત્વોનો ધણોજ ઉપયોગ છે. સ્ત્રીનું મન બહાર આકર્ષવા લાગે તે પહેલાંજ બંને આલકેડ^૧ ઁડલરના કહેવા પ્રમાણે એનો સહચર ચુંટી આપીએ તો જાતિ સંકર તરફ ઓછી પ્રવૃત્તિ થશે એમ હિન્દુશાસ્ત્રજ્ઞોનો મત છે. સુપ્રજ્ઞશાસ્ત્રનો મુખ્ય હેતુ ભાવિ સહચરોની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાનો છે. એ હેતુ આંખ સામે રાખીએ, તો પૂર્ણવિકાસ પામેલી સ્ત્રી સમાજમાં હરવાફરવા લાગે અને તેને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોય, તો તે પોતાની જાતિમાં જ વિવાહ કરશે એની ખાત્રી કોણ આપી શકશે ? સુપ્રજ્ઞશાસ્ત્ર એ કંઈ પ્રત્યેક વિકાસ પામેલી સ્ત્રીને સમજવા જેટલું સહેલું નથી. પ્રૌઢ વિવાહ, સ્ત્રી-શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે ઉપર ઉપર રૂપાળા દેખાનારા પરંતુ અન્તે નાશક એવાં તત્ત્વો કહેવાં, એટલે હિન્દુઓએ જે સમાજ-રચના કરી છે તે તત્ત્વોની હડતાલ^૩ પાડ્યા જેવું છે. આવા પ્રકારનાં મૂળ રચના સાથે વિસંગત થએલાં નૈતિક મૂલ્યોનો પ્રસાર કરવો એ સમાજસુધારણા નથી અને તેનો પ્રસાર કરનારા સમાજસુધારકો પણ નથી.

૧ Science of living by Alfred Adler.

૨ Studies in Psychology of sex Vol. VI by Havelock Ellis.

૩ Essay by Rabindranath Tagore in Book of Marriage by Keyserling.

પ્રકરણ ૧૮ મું

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

અસ્પૃશ્યતા (નિત્ય અને નૈમિત્તિક પ્રાસંગિક) એ સમાજને શુદ્ધ સ્થિતિમાં રાખવાનું એક સાધન છે.

૧ અમારાં આ વિધાન પર એવો આક્ષેપ લેવામાં આવ્યો છે કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ થતાં વેતજ સર્વ જાતિઓના સ્ત્રીપુરૂષો અંદર અંદર વ્યભિચાર કરવા લાગશે એમ

અમારા કહેવાનો મતલબ છે. પરંતુ આજ જે જાતિઓ સ્પૃશ્ય મનાઈ છે તેમનામાં અંદર અંદર એવો વ્યભિચાર થએલો માલમ પડતો નથી, તેથી અમારું કહેવું ભૂલભરેલું છે એ મુદ્દાનો પણ અહીં વિચાર કરવો જોઈએ.

હજારો વર્ષો સુધી સમાજ નીતિનિયમો વડે બંધાયેલા રહેવા પછી, તે સમાજમાં શું હુતું અગર શું થશે એ અહીં જોવાતું નથી, પણ જેમણે સમાજના નીતિનિયમો ઘડયા તે લોકોએ તે વખતે કયા તત્વોનો અંગીકાર કર્યો હતો એ જોવાતું છે. આજે એકાદ તત્વ નષ્ટ થાય, તો તેનું શું પરિણામ થશે એ તુરત સમજાતું નથી. આથી જે સમાજમાં એ તત્વ પ્રચલિત ન હોય ત્યાં શું અને છે એ જોવું જોઈએ. પરંતુ તે પહેલાં નીચેના મુદ્દાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

(૧) અસ્પૃશ્યતાએ (Segregation) પદ્ધતિ એ નિત્ય હોય કે નૈમિત્તિક હોય, વ્યક્તિની હોય કે સમૂહની હોય, સમાજની ઉત્ક્રાંતિમાં તેવી જ રીતે જીવોની ઉત્ક્રાંતિમાં કંઈ પણ કાર્ય કર્યું છે કે નહિ ?

(૨) સમાજની વિભાગણી મૂળ ક્યાં તરવો પર થએલી છે ? તમે જે નૈતિક મૂલ્યો પ્રચલિત કરવાના છો તેનો મૂળ તરવો સાથે વિરોધ છે કે ?

(૩) હિન્દુસમાજની વિભાગણી જે તરવો પર કરવામાં આવી છે તે તરવોનું બની શકે તેટલું પાલન કરવા માટે હિન્દુ-સમાજશાસ્ત્રોએ શી શી યુક્તિઓ કરી ? તે યુક્તિઓમાંની આ પણ એક યુક્તિ છે કે નહિ ?

હવે આ ત્રણે પ્રશ્નોનો અનુક્રમે વિચાર કરીએ અસ્પૃશ્યતા એટલે વિભક્તિકરણ (Isolation or Segregation) હિન્દુ-સમાજની પદ્ધતિ અનુસાર પશુપક્ષીઓથી મનુષ્ય સુધી સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં જેનો જેનો સંબંધ આવે છે તે સર્વને અનુક્રમ લગાડી તેમના અધિકાર લગાડી દીધા છે; પરંતુ આ વિભક્તિકરણની આવશ્યકતા શી છે એ પ્રશ્ન પૂછાય છે. તેથી વિભક્તિકરણનું સમાજને જીવનમાંનું કાર્ય કર્યું એનો વિચાર કરીએ. આધુનિક શાસ્ત્રોએ ગુણદૃષ્ટિએ કરેલી માનવજાતની વિભાગણીનો ઉલ્લેખ અમે પાછળ કર્યો જ છે. તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દશ ટકા અને બાકીના મધ્યમ ૮૦ ટકા એમ વિભાગણી થાય છે. (એમ આપણે જોયું) તેમાંથી સૌથી ઉપરના શ્રેષ્ઠ જે દશ ટકા તેમને ઇતર સમાજથી વિભક્ત કરવા હિતકારક થશે એવો મત લગભગ બધા પ્રાણીશાસ્ત્ર અને સમાજ-શાસ્ત્ર દેવા લાગ્યા છે.^૧ જેમ ઉપરના વર્ગનું વિભક્તિકરણ કરવું

^૧ Segregation of the Fit by R. F. Freeman; National Decay by Mc Dougal; Need of Eugenio by L. Darwin.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૪૭૩

જોધએ, એવો મત હવે પ્રચલિત થવા માંડ્યો છે. ઉચ્ચ પ્રજાતી વૃદ્ધિ થવા માટે અને કનિષ્ઠ પ્રજાતો નાશ થવા માટે બંને ઠેકાણે અસ્પૃશ્યતા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ઉચ્ચ વર્ણોની અસ્પૃશ્યતા પવિત્રતા મનાઈ અને કનિષ્ઠ વર્ગની અસ્પૃશ્યતાનું એજ અસ્પૃશ્યતા નામ રહ્યું. બંનેના મૂળમાં એકજ તત્ત્વ છે. એકંદરે મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમનું મંડળ કહે છે તે પ્રમાણે અસ્પૃશ્યતા એ ધર્મ પર કલંક ન હોઈ સુપ્રજાતી વૃદ્ધિ કરવાનું અને કુપ્રજાતી ઓછી કરવાનું એક સાધન છે. સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રકારનું વિભક્તિકરણ ત્યાજ્ય નથી, એટલું ઉપરની ચર્ચા પરથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે આ સર્વ ઠેકાણે ગ્રાહ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. સમાજની વિભાગણી મૂળ ક્યાં તત્ત્વો પર થઈ છે? હિન્દુસમાજ-શાસ્ત્રજોતે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં શી શી અડચણો ઉપસ્થિત થાય છે એનો અરામર ખ્યાલ હતો. સમાજમાં જે જે સમૂહો પડેલા દેખાતા હતા તે જ સમૂહો લઈ તેમની સુપ્રજાતીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ તેઓ જાતિ ઉપજાતિઓની વ્યાખ્યા કરવાની ભાંજગડમાં પડ્યા નહિ, તેથી જ ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટમ એવો ઉદ્દેશ મળી આવે છે. ઉપજાતિઓની વ્યાખ્યા કરવી અને તેમની વ્યાપ્તિ નિશ્ચિત કરવી એ આધુનિક પંડિતોને લાગે છે એટલું સહેલું નથી. ડાર્વિન કહે છે કે, 'જાતિ એ શબ્દની જે જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અપાઈ છે તેની ચર્ચા હું અહીં કરતો નથી; કારણ કે ઠાંધ પણ એક વ્યાખ્યાથી સર્વ પ્રાણીશાસ્ત્રજોતું સમાધાન થશે નહિ, અને છતાં પણ પ્રત્યેક પ્રાણીશાસ્ત્ર જાતિ (species) કાને કહેવી એ અરામર જણે છે.'^૧ એવા જ પ્રકારનો મત બીજા એક પ્રાણીશાસ્ત્ર હેકલે આપ્યો છે.^૨ અમે કહીએ છીએ કે આ સમૂહો સમાજમાં જુદું જુદું અસ્તિત્વ

૧ Origin of Species by Charles Darwin.

૨ Morphology by Haeckel.

૪૫૮

હિંદુધર્મનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ધરાવે છે, તે ઉપરથી તેઓ ઉપજાતિઓ જ (Sub-species) છે, અને તે ઉપજાતિઓ નથી એમ કહેનારાઓએ ઉપજાતિઓનું લક્ષણ અને પ્રમાણ કહી (લક્ષણપ્રમાણાભ્યા વસ્તુસિદ્ધિઃ) તે કવી રીતે નથી એ બતાવવું જોઈએ. સમૂહો પડેલા છે અને તે બધા વિવાહના અને અન્નના નિયમોથી સિદ્ધ થયા છે. ટુંકમાં કહીએ તો હિન્દુ-સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોએ મુખ્યત્વે કરીને જન્મના તત્ત્વ પર વિભાગણી કરી છે, ધંધો કે શિક્ષણ ઇત્યાદિ બાહ્ય તત્ત્વો પર કરી નથી. નિયમો પળાવવાના ઉદ્દેશથી જ્યાં જ્યાં ધંધા વિષયક પાતિત્ય કહ્યું છે તેનો સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યત્વ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. જન્મ એ જ ખરો મૂળ પાથો હોવાથી એને લગતાં બધાં નૈતિક મૂલ્યો પણ જન્મતત્ત્વ પર રચાએલાં હોવાં જોઈએ, એ કંઈ સ્વચ્છતાના અગર સાબુ લગાડવાના તત્ત્વ પરથી નથી.

સમૂહની વિભાગણી જન્મના તત્ત્વ પર કરી, તેનું રક્ષણ કરવા માટે જે અનેક યુક્તિઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની અસ્પૃશ્યતા પણ એક યુક્તિ છે. એ યુક્તિ નાબુદ થઈ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ થવું જોઈએ એવો મત આજકાલ પ્રચલિત થઈ રહ્યો છે.^૧

અસ્પૃશ્યતા (Segregation) નાં તત્ત્વોનાં મૂળીયાંઓ સમાજમાં કેટલાં ઊંડા પેસી ગયાં છે એ વાત ભાગ્યે જ કોઈના ધ્યાનમાં આવી છે. સમાજરચના જે વર્ગીકરણના (classification) તત્ત્વ પર હોય તો તે તત્ત્વ સર્વત્ર પસરવાનું જ. વિભક્તિકરણ કરતાં પહેલાં જ મોટી વિભાગણી સ્ત્રી અને પુરુષની થઈ. હિંદુસમાજનો અભિગત પુરુષ કેવળ પોતાની જાતિની જ નહિ, પરંતુ વંશમાંની સ્ત્રીને પણ સ્પર્શ કરવા નાબુદ હોય છે, પણ એ અસ્પૃશ્ય તો મનો-મય છે, અને રીતરિવાજોથી એકદમ રૂઢ બની ગઈ છે. (It has become a taboo) એનું કારણ:-

૧. ભારતીય અસ્પૃશ્યતેષા પ્રશ્ન, વિ. રા. શિંદે; અસ્પૃશ્યાંચા પ્રશ્ન-શ્રી. મ. માટે,

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૪૭૬

સ્વસ્ત્રા માત્રા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તાસનો ભવેત્ ।
વજ્રવાનિદ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥

એમ મનુ કહે છે. એ જ મત તુકારામે ખીજ શબ્દોમાં કહ્યો છે.

येकांती लोकांतीं स्त्रियांशी साचार ।

प्राण गेल्या जाण बोलूं नये ॥

તુકારામનું અને મનુનું કહેવું સાચું છે કે નહિ એ વાચક પોતાના મનથી વિચાર કરી જુએ. અહીં વિલકિતકરણનો હેતુ શો છે ? એ હેતુ એટલો જ કે અનતાં સુધી યોનીસંકર થાય નહિ. મનુ કહે છે કે, 'વર્ણસંકર ઉત્પન્ન કરવામાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારાના થોડાં અથવા વિશેષ સ્વભાવને અનુસરે જ છે. જે દેશમાં વર્ણને દૂષણ આપનારી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તે દેશનો તે દેશના લોકોની સાથે તુરત જ વિનાશ થાય છે.

कुले मुखेऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसंकरः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥

यत्र त्वेते परिघ्नंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ।

राष्ट्रकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

મનુના આ મત સાથે નીચેનો મત સરખાવી જુઓ. '૧આ યોનીસંકર શોમન સામ્રાજ્યના નાશના અનેક કારણોમાંનું એક બહુજ મહત્વનું કારણ હતું.' ડૉક્ટર^૨ હર્સ્ટ^૨ પણ એવો જ નિશ્ચિત મત આપ્યો છે. આવી રીતે વિલકિતકરણનું તત્ત્વ સર્વ ઠેકાણે યોજાવું માલમ પડે છે. પશુપક્ષીઓમાં પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કેટલાક સ્પૃશ્ય અને કેટલાક અસ્પૃશ્યો એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. તેનું ખીજ શામાં છે એની ચર્ચા અમે અહીં કરતા નથી.

૧ Herodity and Eugenics by Gates.

૨ Future of Life by Dr Hurst.

૪૮૦

હિંદુધર્મનું સમાજવ્યવસ્થા

આવી રીતે સમાજમાં જુદા જુદા સમૂહો થયા પછી તેમની વ્યવસ્થા કેમ કરવી એ પ્રશ્ન સમાજશાસ્ત્રજ્ઞ સામે ઉભો રહ્યો. આ બધા વર્ગો મૂળમાં બહુ જ જુદા છે. એમની વ્યવસ્થા કેમ કરવી ? પ્રથમ અહીં જે સમાજમાં આવા પ્રકારના નિયમો નથી તે સમાજમાં શું પરિણામ આવ્યું એ જોઈ નિયમો ઠરાવવાના હોય છે. ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રકમાં એંગ્લો ઇન્ડિયન નામના વર્ગની જે ગણતરી કરવામાં આવી છે તે વર્ગ યુરોપીયનોમાં અસ્પૃશ્યતાની કલ્પના દૃઢમૂળ થએલી ન હોત, તે ઉત્પન્ન થાત નહિ. એ વર્ગ જે બાપદાદાઓનાં નામ કહે છે તેઓએ ગ્રામબંધિષ્કાર નહિ પણ ખંડબંધિષ્કાર કર્યો હતો. આવા એ જુદા જુદા વર્ગો એકજ ઠેકાણે રહેવા લાગે તો શું પરિણામ આવે ? જે આવા એ વર્ગો એક ઠેકાણે રહેવા લાગે તો શ્રેષ્ઠ પ્રજા ઉત્પન્ન થવા માટેનો આવશ્યક જીવનાર્થ કલ્પ ક્રિયાત્ કલ્પ બંધ થાય છે. શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ વર્ગ એક ઠેકાણે રહેવા લાગે તો બંનેની અધોગતિ થાય છે, તેમની વચ્ચે થોડા વખતમાં જ સેવ્યસેવક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ સંબંધ ઉપર ઉપર ન દેખાય તો પણ ગુલામ અને ગુલામના માલીક જેવો થવા લાગે છે. વખતોવખત તેઓમાં સંકર થવા માટે છે. યુરેશીયન લોકોમાં જે કે કેટલીક માનસિક દૃષ્ટિએ સુદૃઢ વ્યક્તિઓ મળી આવે છે, તે પણ મને એમજ લાગ્યા કરે છે કે તેઓ જે શુદ્ધ ઍશિયાટિક કે શુદ્ધ યુરોપીયન હોત તો સારું થયું હોત. (આજ ઉપર કહેલા એંગ્લો ઇન્ડિયન) આવી રીતે બંને જાતિઓમાંનો જીવનાર્થ કલ્પ ઓછો થાય એટલે સામાજિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય થવાનો અટકી પડે છે, તે પ્રશ્નોનો નિર્ણય સૃષ્ટિના નિયમો વડે થવાને બદલે તેમાંથી ભવિષ્યકાળ માટે મોટા મોટા ઉત્પાતોની પૂર્વ તૈયારી થાય છે. અને જાતિ

૧ National life from the standpoint of science by
Karl Pearson

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૪૮૧

એક જ ઠેકાણે રહેવા લાગે, તો તે કંઈ સંકર થવા માટે રહેતી નથી. હિંદુઓ સામે તો અનેક જાતિઓના સંકરથી પોતાનો બચાવ કરી લેવાનો પ્રશ્ન હતો, તે માટે તેઓએ પ્રથમ જ નગરરચનાશાસ્ત્ર તરફ ધ્યાન આપ્યું. નગરરચનાના જુના શાસ્ત્રમાં જુદી જુદી જાતિઓને જુદા જુદા મોહોલાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ?

આવી રીતે મુખ્ય જાતિઓને અને તેમાંની ઉપજાતિઓને જુદા જુદા ભાગો શહેરમાં વહેંચી આપ્યા પછી, તેમની વચ્ચે જે કંઈ સંબંધો આવે તે ધરની બહારના વ્યવહારનાજ હોય છે. પ્રત્યેકનું ઉદરનિર્વાહનું સાધન જુદું હોવાથી અને અન્ન ભંડોળ કરતાં લોકસંખ્યા વધારવી એટલે સુધારણા એ આધુનિક શોધ ન થએલી હોવાથી, સ્ત્રીપુરુષનો સહવાસ જ એછો આવતો. ગામના જુદા જુદા મોહોલામાં જુદી જુદી જાતિઓની વસતી હતી. અને તે તે જાતિઓના જુદાં મંદિરો પણ હતાં, પછી એક વસતીમાં રહેતી વ્યક્તિ ઉડીને બીજી વસતીનાં મંદિરમાં શા માટે જાય ? અને જવાથી ક્યાંકો પણ શો ? આજ પણ મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંની વ્યવસ્થા જોઈશું તો જુદી જુદી જાતિઓનાં કૃષીમાં વિભક્ત જ છે એમ જણાશે (આપણાં ગુજરાતનાં ગામડાંની વ્યવસ્થા પણ આવી જ છે.) વળી મંદિરો વિશે એમ દેખાય છે કે શિવ, હનુમાન, રામ, કૃષ્ણ વગેરેનાં મંદિરો બહુધા બધાં ગામડાંઓમાં મળી આવે છે. આવી રીતે વ્યવહાર એછો એટલે યોની સંકર થવાનો સંભવ પણ એછો, છતાં થોડો ધણો વ્યવહાર તો એકત્ર થાય જ; તે માટે કમી અધિક પ્રમાણમાં નિત્ય અગર નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા (Segregation) ઉત્પન્ન કરવી પડી. એક જાતિના અગર એકજ વંશમાં જન્મ થયો હોય અને એકજ ધરમાં રહેતા હોય તો પણ વ્યક્તિ વ્યતિઓમાં નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા

૧ Aryan Rule in India by E. B. Havell.

૪૮૨

દિગ્ગમીનું સમાજવ્યવહાર

હોય છે. ઉચ્ચવર્ણીઓમાં દેવપૂજા અને ભોજન એ બન્ને નિમિત્તથી અમોટીઆના રૂપમાં અસ્પૃશ્યતા પળાય છે. દેવપૂજાનું નિમિત્ત જન હોય તો તે ઠેકાણે પહોંચવાની જરૂરીઆત પણ નષ્ટ થાય. દેવપૂજા ન કરવાનાં કારણો નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:

(૧) ઇશ્વરનો જ ઇન્કાર કરવો:—

असत्यं अप्रतिष्ठं ते जगद्वाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥^૧

(૨) ઇશ્વર હોય તો પણ તે મૂર્તિમાં નથી એમ માનવું

(૩) ઇશ્વર હોય અને તે મૂર્તિમાં હોય તો પણ અમારો એની સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી એમ માનવું.

(૪) અમે માનસિક પૂજા કરીએ છીએ એવી ડીંગ મારવી.

(૫) અગર આધુનિક પદ્ધતિથી પ્રાર્થના કરવી.

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ।^૨

પૂજા કરવામાં વળી અમોટીયાંની શી જરૂર છે એવો પ્રશ્ન પરિસ્થિતિજન્ય માનસશાસ્ત્રની થોડી ધણી પણ માહિતીવાળો મનુષ્ય પૂછશે એમ અમને લાગતું નથી.^૩ દેવપૂજા કરવા જેવા પવિત્ર સમયે અમોટીયાંની કલ્પના પળાય તો એમાંથી શું નુકશાન થાય છે, એ તો એક ઇશ્વર કે સુશિક્ષિતોને માન્ય એવો પરમાણુ જ નાણે. આ આખતમાં યમનિયમ પળાવા જોઈએ, એવો અમારો સ્પષ્ટ મત છે.

તે પ્રમાણે જે ભોજન વખતે અસ્પૃશ્યતા પળાય છે તેમાં શી ભૂલ થાય છે એ અમારા ઠોઠ ભેજાને સમજાવું નથી. અન્નનો

૧ ભગવદ્ગીતા.

૨ ભગવદ્ગીતા.

૩ Conditioned reflexes by Pavlov.

હિંદુ ભતિ સંક્યા

૪૮૬

તાપડતોખ રકતમાં પ્રવેશ થાય છે, તેની જમતી વખતે બની શકે તેટલી સંભાળ રાખવી જરૂરની છે એમ અમારું માનવું છે. આવી બાબતોમાં ઉપરથી રૂઝાપાળા દેખાનારા અને સબ્ય જણનારા લોકો કેટલા પ્રકારના સંચારી રોગોનો ફેલાવ કરે છે એ વાત પાશ્ચાત્ય અગર પૌર્વાત્ય વૈદકશાસ્ત્ર પરનો ગ્રંથ ઉચ્ચત્રાવી જોઈશું તો સમજ પડશે. પ્રસંગોપાત અવયવોના સ્પર્શથી, શ્વાસોચ્છવાસથી, સહભોજનથી સાથે ઉડવા બેસવાથી, શરીરે ગંધાનુલેપન કરવાથી એક વ્યક્તિમાંથી બીજી વ્યક્તિ તરફ રોગોનો ફેલાવ થાય છે. પ્રસંગાદ્યાત્ર સંસ્પર્શાત્ નિઃશ્વાસાત્સહભોજનાત્ સહશય્યાચ્ચાપિ ગંધમાલ્યાનુલેપનાદૌપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રામન્તિ નરાન્નરમ્ ।^૧ આ વિષયની પૂર્ણ ચર્ચા કરવા માટે તો એક આખો જુદો જ ગ્રંથ લખવો પડે. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ભોજન સંબંધી સ્પૃશાસ્પૃશ્યતાના નિયમો આજના સુશિક્ષિતોમાંથી ચાલ્યા જાય છે એ કંઈ સમાજને હિતકારક નથી. કેટલાક કહે છે કે કોઈ પણ તત્વનો અતિરેક કરવો નહિ. પરંતુ આમાં જેટલું સત્ય છે તેટલું જ સત્ય એક વખત અપવાદ કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈલે આચાર ધર્મ છોડવા ઇચ્છનારી કોઈપણ વ્યક્તિ કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢી પોતાને અપવાદમાં ગણાવી શકે છે, એ વાતમાં સમાએલું છે.

આ સિવાયની કુટુંબમાં પળાતી અસ્પૃશ્યતા એટલે મૃતા શૌચ, સુતક અને રજસ્વલા વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતી અસ્પૃશ્યતા છે. આ બાબતમાં એક આધુનિક સુધારક પંડિત કહે છે કે, 'સુતક, રજોદર્શન, સાંસર્ગિક રોગ છત્યાદિ વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને પ્રાસંગિક બાબતો સંબંધી અસ્પૃશ્યતા હાલે હિન્દુસ્તાનમાં તેવી જ રીતે બહારના રાષ્ટ્રોમાં પણ પળાએલી ધણે ઠેકાણે દેખાય છે, ફરક એટ-

૧ માધવનિદાન.

લોજ કે પહેલી બે બાબતો જંગલી લોકોમાં અને ત્રીજી સુધરેલા દેશમાંના દવાખાનાઓમાં માલમ પડે છે. ૧' આ પંડિતના મતાનુસાર રન્નેદર્શનની અસ્પૃશ્યતા પાળનારા લોકો જંગલી છે. રન્સ્વસ્થા સ્થિતિમાં સ્ત્રીની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ શી હોય છે એનો અભ્યાસ^૨ કરી (માત્ર વિચાર કરી નહિ) એક પાશ્ચાત્ય પંડિત નીચે પ્રમાણે પોતાનો મત કહે છે. ૩ “માત્ર સ્વેતવર્ણીઓની સ્ત્રીઓમાં જાતિય વિકારોનું (Sexual Invalidism) પ્રમાણ વધારે દેખાય છે. આ લોકોએ ધાર્મિક કલ્પના છોડી, તેની સાથે રન્નેદર્શન કાલની અસ્પૃશ્યતાની હિતકારક કલ્પના છોડી દીધી, એટલે એમ કરતાં તેમણે પુલીની સાથે નાક પણ ફેંકી દીધું.” એક પંડિત રન્નેદર્શનસમયની અસ્પૃશ્યતા (Seclusion) નો ત્યાગ કરવો એ હિતકારક કહે છે, ત્યારે બીજા પંડિત તે રીતરિવાજ પાળનારા લોકોને જંગલી કહે છે. આ ઉપરથી અમારી સુધારણા કરનારા લોકોની લાયકાત કેવા સ્વરૂપની છે તેનો વિચાર દરેક વાંચકે પોતેજ કરી લેવો.

આત્મવિકાસમાં સ્ત્રીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ શી હોય છે એનો અભ્યાસ હેવલોક એલીસે કર્યો છે તે માનનીય નથી એમ કાણુ કહેશે? તે અભ્યાસનો સારાંશ આપીયું તો પણ ગ્રંથ વિસ્તાર ધણો થશે; તેથી જાણુ વાચકોએ એનો મૂળ ગ્રંથ જ Man and Woman વાંચી જોવો ઇચ્છે.

આવી પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાથી હિન્દુસમાજમાં જે અસ્પૃશ્યતા નૈમિત્તિક સ્વરૂપની છે તે સર્વ ઠેકાણે મળી આવે છે એમ અભ્યાસકને જણાયા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આ સહેતુક નૈમિત્તિક અસ્પૃશ્યતા

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિન્દે.

૨ Man and Woman by Havelock Ellis.

૩ Studies in Psychology by Havelock Ellis. Vol. VI.

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૪૮૫

પણ હિન્દુધર્મે કહેલી મુખ્ય અસ્પૃશ્યતા નથી. આ અને ખીજા અનેક શૌચાચાર છે. એ આચારો માત્ર એક જાતિમાં જ નહિ, એક કુટુંબમાં પણ વ્યક્તિઓને એકખીજા સાથે વર્તન રાખતી વખતે પાળવાના નિયમો છે. દરેક કોકણે કંઈ પણ નિશ્ચિત આચાર પરંપરા હોવી જોઈએ, એ વાત સૌ કોઈ કબુલ કરશે; તેથી ઉપરના હિતકારક નિયમો પાળવા નહિ એમ એકે વિચારી પુરુષ કહેશે નહિ. આવી રીતે ખાવાપીવા સંબંધી પણ અનેક શૌચાચાર કહ્યા છે અને તે પણ સર્વે હિતકારક છે. અને આ અસ્પૃશ્યતાથી ખીજાનું મન દુભશે તેથી મ્હાંડે શરીર અપવિત્ર છે અને તેને આલડછેટ લાગશે એવી પણ અત્યંત ઉદાર કલ્પના, એજ શૌચાચારમાં ઉત્પન્ન થઈ, **ઘૌચાત્સ્વાંયજુગુપ્સા પરૈસ્સંસર્ગઃ** ૧૧. આ અસ્પૃશ્યતા વિરૂદ્ધ કેટલાક સુરિક્ષિત લોકો ખોલી રહ્યા છે, છતાં પણ આજ મુખ્યત્વે કરીને અસ્પૃશ્યતા વિરૂદ્ધ જે ચળવળ ચાલુ છે તે આ નથી. હવે જન્મથી ઉત્પન્ન થનારી અસ્પૃશ્યતા એટલે કે અમુક મનુષ્ય અમુક વિશિષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો છે તેથી અસ્પૃશ્ય છે તેમ માનવું અને એવા પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા પાળવી એ હિન્દુ ધર્મ પર કલંક છે, એવા પ્રકારની જે સમજ ફેલાયેલી છે, તેનો વિચાર કરીએ.

અહીં હિન્દુસમાજની રચના કયા સ્વરૂપની છે એનો વિચાર કરેલો જણાતો નથી. આજના (રશિયન સમાજ સહિત) કોઈ પણ સમાજ લ્યો તો, તે સમાજની કોઈકને કોઈ પ્રકારની રચના હોય છે. સર્વ સમાજની રચના એક જ પ્રકારની ન હોઈ તેમાં ફરક હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી એક રચનાનું તત્ત્વ ખીજી રચનામાં મળતું નથી એમ કહી પહેલી રચનાને દોષયુક્ત કરાવવી એ અત્યંત છીછરાપણાનું લક્ષણ છે. હિંદુઓની સમાજરચનાનો આદ્ય ઘટક જાતિ છે. એ જાતિની

૧ પાતંજલ યોગસૂત્ર.

૪૮૬

હિન્દુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

એક ઉપર એક એવી પરંપરા^૧ છે. આ પદ્ધતિમાં હક્કો જાતિઓના છે, વ્યક્તિઓના નહિ. જે જાતિમાં જન્મ્યો તે જાતિના સર્વ હક્કો તે વ્યક્તિને હોય છે અને તેની સાથે તદ્દિતર જાતિઓની વ્યક્તિને નથી હોતા. ઢેડ જાતિને જે કંઈ હક્કો છે તે પર ખીજી કોઈ પણ જાતિ હક્ક ધરાવી ન શકે. દસગ્રંથી આહાર, મોટો પંડિત, શૂર ક્ષત્રિય, ધનાઢય વૈશ્ય, સન્છીલ શૂદ્ર એમાંથી કોઈને પણ વર્ષાસન લેવાનો હક્ક ક્યારે પણ મળી શકશે નહિ. એમાંથી શૂદ્રોની માલેકીની જગા કોઈ પણ લાઈ શકશે પરંતુ તેમનાં વર્ષાસનો અને ખજાનાં હક્કો કોઈ પણ ઝુંટવી શકે તેમ નથી. આ બધી બાબતોનો શો અર્થ હોવો જોઈએ ?

હિન્દુસમાજશાસ્ત્ર સામે આ અત્યંત વિકટ પ્રશ્ન હતો, જ્યાં સમાનવંશીય (Homogeneous) અગર બહુ દૂરના વંશના નહિ એવા લોકોનો વિચાર કરવાનો હોય છે, ત્યાં એ બાબત વધુ અધરી લાગતી નથી. પરંતુ જ્યાં વિવિધ વંશો, ઉપવંશો, અને સંસ્કૃતિના વિવિધ થરો, આ બધાનો વિચાર કરી સમાજ વ્યવસ્થા કરવાની હોય છે ત્યાં એ પ્રશ્ન સહેલો છે. નથી હોતો એવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કૉલેજમાં શિખેલા તત્ત્વજ્ઞાનથી^૩ થતો નથી. પ્રથમતઃ સમાજની વિભાગણી કરવી પડે છે; અને પછી તે વિભાગો અમે પાછળ કહેલાં કારણો અનુસાર વિભક્ત જ રાખવા પડે છે. હિન્દુસમાજમાં ચાર અગર પાંચ થર પાડી સામાન્ય રીતે પ્રથમ વિભાગણી કરી તેમને વર્ણુ નામથી સંબોધવામાં આવ્યા. એ વિભાગ મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કારના નિદર્શક (Cultural) છે, પરંતુ આ આધ્યાત્મિક પરંપરા સાથે

૧ An intelligent man's guide through the world chaos by Cole.

૨ The need for Eugenics Reform by L. Darwin.

૩ Reflections on the Revolution in France by Burke.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૪૮૭

ખીજી જાતીય એટલે આનુવંશિક પરંપરા પણ છે. ન્યાયશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો વર્ણ એ પ્રધાન વિભાગ (groups) અને જાતિ એ તદનતરગત સમૂહ (species) છે. વળી લાયક પ્રજા, નાલાયક પ્રજા, અને સર્વ સાધારણ લોકસંખ્યા એવા પણ વિભાગ પડે છે. અહીં એક વંશમાં જેમ ત્રણ વિભાગ પડે છે તેવી રીતે વંશો વંશોમાં પણ ત્રૈવિધ્ય પ્રતીત થાય છે,^૧ તેથી પ્રથમ વંશોપવંશની સંસ્કાર-દર્શક વંશોની અંદર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લાયક વંશ વિભક્ત કરી^૨ તેમને ત્રૈવર્ણિક નામ આપ્યું અને એમના જ પર સમાજ શકટ ચલાવવાની જવાબદારી નાખી. ખીજા સર્વ સાધારણ જે વંશો રહ્યા તેમના પર સમાજ વિષયક કોઈ પણ મહત્વની જવાબદારી નાખી હોય એમ જણાતું નથી. 'બ્રાહ્મણોતું' મોટાપણું જ્ઞાનથી ગણાય છે, ક્ષત્રિયોતું મોટાપણું પરાક્રમથી ગણાય છે, વૈશ્યોતું મોટાપણું ધાન્ય તથા ધનથી ગણાય છે અને શૂદ્રોતું મોટાપણું જન્મને લઈને જ ગણાય છે. અર્થાત્ જે શૂદ્ર ઉમરમાં મોટો હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.'

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥^૩

આ ચારે વર્ણો પર અધિકારને લીધે વિવિધ સંસ્કાર કરવાના હોય છે. સમાજમાં બધી વ્યક્તિઓ પર સરખા જ સંસ્કારો પાડી એક જ પદ્ધતિની સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન અનિષ્ટ છે, એમ આજના પ્રાણીશાસ્ત્રજ્ઞો, સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો અને એથીએ વિશેષ^૪ શિક્ષણ-શાસ્ત્રજ્ઞો પણ કહેવા લાગ્યા છે. અહીં એક જાતિ પુરોહિત થવાની; ખીજી લડવૈયા થવાની, ત્રીજી જાતિ વેપારી થવાની અને ચોથી જાતિ

૧ Sir Arthur Keith quoted before.

૨ Segregation of the Fit by R. Austin Freeman.

૩ મનુસ્મૃતિ-અ. ૨, શ્લોક ૧૫૫

૪ Scientific Outlook by Bertrand Russel.

સર્વસાધારણ કાર્યો કરવા માટે. આ બધા માટે એક શાળા ખોલી એક જ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એમ શી રીતે કહી શકાય? પરંતુ આજ સુધરેલા કાળમાં સર્વ શાળાઓમાં સર્વ વિષયો ક્યાં શિખવવામાં આવે છે? ઇંગ્લંડમાં સેન્ડહર્સ્ટ^૧, ખુલવીચ, ઝેથેમ, વગેરે ઠેકાણે લશ્કરી શાળાઓ છે, ત્યાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ આત્માનાત્માના વિચાર, અલંકારશાસ્ત્ર વગેરે શિખવવામાં આવતાં નથી, અને ઓકસફર્ડ કેમ્બ્રીજમાં લશ્કરી હોલચાલો પણ શિખવવામાં આવતી નથી. પુના શહેર શાળાઓથી ભરપુર હોવા છતાં શિવાજી મહારાજના નામથી શરૂ કરેલી લશ્કરી શાળાની શી જરૂર હતી? અહીં ચાર અગર પાંચ વર્ગો પર સંસ્કાર કરવાના હોય છે અને સંસ્કૃતિ ટકી રહે, તે માટે સમાજમાં સૌથી મોટા ૮૦ ટકા જેટલા સર્વસાધારણ લોકોને અંકિત હોવાથી કોઈ પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની સુધારણા^૨ કરવી અશક્ય છે, એવા દુઃખોદ્ગાર કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. અહીં સર્વસામાન્ય જાતિને હુલકા વર્ગની સાથે ઘેસાડવાની નથી; અને આ મોટો અપ્રયુક્ત વર્ગ સમાજરચનાનો નાશ કરવા ઉદ્યુક્ત ન થાય એવો વર્તનક્રમ નિશ્ચિત કરી દેવાનો છે. અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે હાલે જે સાર્વત્રિક શિક્ષણ વડે સમાજ ઉન્નત કરવાની અશાસ્ત્રીય^૩ અને અસિદ્ધ કલ્પના પ્રસાર પામી રહી છે તે પદ્ધતિની અહીં ગંધ પણ નથી. આવા ચાર જાતના વર્ગની સુપ્રજાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા કરનારા લોકોની યુદ્ધિ કેટલી વિશાળ હશે એ વિચાર કરવા જોવો છે. અહીં સુપ્રજા એટલે પાહાણ,

૧ Scientific outlook by Russel; Mending of Mankind by Whitehead.

૨ The Future of Life by C. C. Hurst.

૩ Nature and Nurture by Pearson; The Future of Life by Hurst and a host of writers.

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૪૯૯

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને સાધારણ પ્રજા એટલે ઇતર બહુસંખ્ય પ્રજા. એ સર્વમાં સ્થિતિસ્થાપકતા રાખવાની જરૂર છે. અહીં કોઈ પણ સમાજરક્ષકે શું કરવું? આ પૃથ્વીતલ પર બહુ સંખ્યાંક સામાન્યજનો સામે અદ્યસંખ્યાંક શ્રેષ્ઠ લોકોના સર્વ દેશોમાં નાશ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે શું આવા પ્રકારની વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કરવો કે શું? ૧

સમાજમાં બહુજન સમાજ લગલગ અપ્રયુક્ત હોય છે એટલે તેમને કોઈ પણ એક નિશ્ચિત આયુષ્યક્રમ બતાવી દેવો જોઈએ તેથી અહીં ધર્મની વ્યાખ્યા 'આચારપ્રભવો ધર્મઃ।' એવી જ કરવી પડે. તેજ આચારોમાં તે વંશોનું આત્યંતિક હિત હોય છે. "શ્રુતિમાં કહેતાં વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેતાં ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો આચાર એજ પરમ ધર્મ છે. ત્રીજા વર્ણને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને જો પોતાના આત્માનું હિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સદા આચાર પાળવા માટે તત્પર રહેવું. આચારથી બ્રહ્મ થયેલો દ્વિજ વેદોક્ત કર્મના ફળને પામતો નથી, પરંતુ આચાર પાળનારો દ્વિજ વેદોક્ત ધર્મના સંપૂર્ણ ફળને ભોગવે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આચાર પાળવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જોઈને મુનીઓએ સર્વ તપનું મૂળ પર આચાર આમ સ્વીકાર્યું છે.

આચારઃ પરમોધર્મઃ સ્મૃત્યુક્તઃ સ્માર્ત ઇવચ્ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્ દ્વિજઃ ॥

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રઃ ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગમવેત્ ॥

૧ Marriage and Morals by Bertrand Russel. Need for Eugenic Reform by L. Darwin, Heredity and selection in Sociology by Chatterton Hill; Eugenics by Carr Saunders,

एवमाचरतो हृष्टा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।

सर्वस्य तपसो मूलं आचारं जगद्गुः परम् ॥^१

આ સંસ્કારો માનવસ્વભાવની ઝીણી ઝીણી રૂપરેખાઓનો અભ્યાસ કરી નિશ્ચિત કર્યા એટલે બસ, પછી તેમાં ફરક કરવાની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે મનુષ્યનો મૂળ સ્વભાવ લાંબા વર્ષો સુધી એવોને એવો જ રહે છે.

હવે આ સર્વ વર્ગોને વિલકત રાખવાના. પરંતુ એમનો સંબંધ તો વ્યવહારમાં આવવાનો. સ્ત્રીપુરૂષો એકાંતમાં કે જન-સમૂહોમાં મળવાનાં જ. ધરબહાર કામ કરનારી સ્ત્રીઓને તો આ દરેરેજનો પ્રસંગ થયો. કામવિકાર તો પ્રખળ છે. (હાલના સાહિત્યાત્મક શિક્ષણથી એ ઓછો પ્રખળ થવાનો છે એવું સંભળાય છે.) સંકરની ખીક પણ મ્હોટી જ, ત્યારે તે વર્ગોમાં એકબીજાને સ્પર્શ કરવો એ પણ પાતક છે એ પ્રકારની પ્રખર કલ્પના (Holy-lie)નો પ્રસાર કરવામાં આવે, તોજ આટલા મોટા જખરદસ્ત વિકારનું નિયંત્રણ કરવું શક્ય થાય, તેથી જાતિ જાતિઓમાં અધિકારભેદથી સ્પૃશ્યારસ્પૃશ્યતાના અનેક પ્રકારો માલમ પડે છે. આજ પણ બ્રાહ્મણ અને મરાઠા (અમે આ વિધાન મહારાષ્ટ્ર પુરતું જ કરીએ છીએ) વચ્ચેના વ્યવહારમાં બ્રાહ્મણ પુરૂષ મરાઠા પુરૂષને અડકે છે. પરંતુ બ્રાહ્મણ સ્ત્રી મરાઠા પુરૂષને અડકતી નથી. આ વર્ગ મૂલતઃ^૨ જુદા જુદા છે. સમાજને અપાય ન થવા દેતાં એક ઠેકાણે સુલેહશાન્તિથી કેમ રહી શકશે એનો વિચાર કરવાનો હતો, અને તેમ થવા માટે તેઓને અધિકાર ભેદાનુરૂપ અસ્પૃશ્યતા (Isolation) એજ નિયમ દેખાયો અને તે તેમણે કહ્યો.^૩

૧ મનુસ્મૃતિ-અ.૧ શ્લોક ૧૦૮-૧૧૦.

૨ Indian philosophy Vol I, by Radha Krishna.

૩ અસ્પૃશ્યાંચા પ્રશ્ન-શ્રી. મ. માટે; ભારતીય અસ્પૃશ્યતેચા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૪૬૧

અહીં કેટલાક લોકો તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે મૂળ વૈદિક ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી અને તે પાછળથી ધુસાડવામાં આવી છે. આનો જ પર્યાય મહાત્મા જ્ઞાંધીએ “આજે જે પ્રકારની અસ્પૃશ્યતા પાળીએ છીએ.” એવી શબ્દરચના કરી સ્વીકાર્યો છે. ખીજે મુદ્દો એ કે જન્મને જીવના ગ્રંથોમાં અસ્પૃશ્ય કહી સંપ્રોધવામાં આવ્યા છે તેજ લોકો આજના અસ્પૃશ્ય છે એવું નિશ્ચિત વિધાન કરી શકાય તેવું નથી. ત્રીજે મુદ્દો એ કે ઇતર ધર્મીઓને જેટલા સ્પૃશ્ય માનવામાં આવે છે તેટલે સુધી તો સ્વધર્મીઓને સ્પૃશ્ય ન માનવા બેધએ ? તેમ બે નહિ કરીએ તો તેઓ ધર્માન્તર કરશે વગેરે મુદ્દાઓનો વિચાર કરીએ.

મૂળ વૈદિક ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી એ વિધાન કરવાની જ સાથે નીચેના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. ધર્મના મૂળ આચાર [૧] કયા સ્થળના ? [૨] કયા કાળના ? [૩] કયા લોકના ? અને [૪] તેજ આચારો વૈદિક છે એ દર્શાવનારાં કયાં પ્રમાણો માનવાં ? એ ચારે પ્રશ્નોનો અરામર નિર્ણય થયા સિવાય મૂળ આચારો વિષે પણ નિશ્ચય શી રીતે થઈ શકે ? મૂળ વૈદિક આચાર એટલે જ્યાં પંચનદ દેશમાં સંહિતાનું એકીકરણ થયું મનાય છે, એ પંચમના તે કાલના આચારો એવો અર્થ માનવો કે શું ? તેવો અર્થ થતો હોત, તો મનુસ્મૃતિ વૈદિક ધર્મના ગ્રંથોમાંથી ખાતલ થશે. કારણ કે મનુ જેને સદાચાર કહે છે, તે, તે સ્થળના નથી. મનુ કહે છે કે,

સરસ્વતી હૃષ્યવ્યાર્દેવનદ્યોર્યદન્તરમ્ ।

તં દેવનિમિત્તં દેવં બ્રહ્માવર્તે પ્રચક્ષતે ॥

તસ્મિન્દેશે ય આચારઃ પારંપર્યક્રમાગતઃ ।

ધર્ણાનાં સાંતરાલાન્તં સ સદાચાર ઉચ્યતે ॥^૨

૧ અમારા પર આવેલો મહાત્મા જ્ઞાંધીજીનો પત્ર અને યરોડામાંથી પ્રસિદ્ધ કરેલ એમનું પત્રક.

૨ મનુસ્મૃતિ-અ. ૨. શ્લોક ૧૭, ૧૮.

૪૯૨

હિંદુઓનું સમાજસ્વચ્છતાશાસ્ત્ર

“ સરસ્વતી અને દુષદતી નામની દેવતાઓની એ નદીઓની વચ્ચે પવિત્ર દેશ. દેવતાઓએ નિર્માણ કરેલા દેશને પ્રજ્ઞાવર્ત દેશ કહે છે.”

“ તે દેશમાં વસતા પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોનો અને વર્ણસંકર પ્રજનો પરંપરાથી ક્રમવાર જે આચાર ચાલ્યો આવે છે, સદાચાર કહેવાય” છે.

તેથી પ્રાચીન કાળનો વૈદિક ધર્મ કયો, તેનું સ્થળ ક્યાં, તેનો કાળ કયો વગેરે બાબતો નિશ્ચિત રીતે કહેવી જોઈએ. સમકાલીન સંસ્કૃતિ વિષે વિધાન કરતી વખતે સ્થળનિર્દેશ કરવો જોઈએ; અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે વિધાન કરતી વખતે સ્થળ અને કાળ વગેરેનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં અમુક હતું અને અમુક ન હતું એવા પ્રકારનાં વિધાનો અર્થશૂન્ય છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સ્થળકાળનો નિર્દેશ ન કરી શકાય તો પોતાને ક્યાં અથવા પ્રમાણ છે અને તે અર્થોનો અર્થ કંઈ પદ્ધતિથી લગાડવો, તેનો નિર્ણય થવો જોઈએ. તેમ ન થાય તો, અર્થો એના એજ હોય છે છતાં તેના અર્થો અને તદુદ્ભૂત આચારપરંપરા વિભિન્ન થવા લાગશે. સાથે સાથે વાદિપ્રતિવાદિ પક્ષનું ધ્યેય પણ એક હોવું જોઈએ, નહિ તો એકનું ધ્યેય સંસ્કૃતિનું અનંતકાલ સુધી રક્ષણ કરવાનું હોય, અને તે માટે અનંત કષ્ટો સહન કરવાની તૈયારી હોય; જ્યારે બીજાનું ધ્યેય તાત્કાલિક પ્રાપ્તિ અને તે માટે કોઈ પણ ઇષ્ટ અગર અનિષ્ટ આચારોનો ત્યાગ કરવાની ઉત્સુકતા હોય, એવાં બિન્ન ધ્યેયોવાળા બંને સમાજ એકરૂપ છે એમ કેમ માની શકાય? તેમની વચ્ચે એકરૂપતા ઉત્પન્ન થવાની ભૂમિકા પણ કયી અને તે માટે વાદવિવાદની પણ જરૂર શી? પરંતુ બંને પક્ષો એકજ ધર્મનું નામ લઈને બોલે છે. ધર્મ જેવા વિષયમાં સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ બંનેનો સંબંધ હોય છે અને બંનેને પોતપોતાના પ્રમેયોનો આધાર મળવાનોજ.

અંથ પ્રામાણ્ય માનતી વખતે તે સર્વ અથો કષ્ટ પદ્ધતિથી નિશ્ચય કરે છે એ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરવાની એ પદ્ધતિઓ છે. એક નિર્ણાયક (Deductive) અને બીજી અનુનાયક (Inductive). પહેલી પદ્ધતિમાં સર્વ-સાધારણ સિદ્ધાન્ત લઈ તે ઉપરથી બીજા સિદ્ધાન્તો કાઢવાના હોય છે, ત્યારે બીજી પદ્ધતિમાં પુષ્કળ ઉદાહરણો બેળાં કરી તે પરથી સિદ્ધાન્ત કાઢવામાં આવે છે. આપણે જે અથોના અર્થ લગાડતા હોઈએ તે અથો આ બંને પદ્ધતિમાંથી કષ્ટ પદ્ધતિને અનુસરે છે એનો પણ નિશ્ચય થવો જોઈએ.

અંથ પ્રામાણ્ય માનતી વખતે જુના ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રમાણો મનાય છે. અમે મનુસ્મૃતિને ધર્મ પ્રમાણમાંનો એક અંથ છે, એમ માનતા હોવાથી આ બાબત વિષે તેનો મત કહીએ છીએ.

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ।
 તે સર્વાર્થેષ્વમીમાંસ્યે તાભ્યાં ધર્મો હિ નિર્વૃમ્ભૌ ॥
 યોઽવમન્યેન તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાશ્રયા દ્વિજઃ ।
 સ સાધુભિર્બહિષ્કાર્યો નાસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥
 વેદઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ સ્વસ્ય ચ પ્રિયમાત્મનઃ ।
 ઇતચ્ચતુર્વિધં પ્રાહુઃ સાક્ષાદ્ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥^૧
 શ્રુતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાતત્ર ધર્માવુમ્ભૌ સ્મૃતૌ ।
 ઉભાવપિ હિ તૌ ધર્મૌ સમ્યક્તૌ મનીષીભિઃ ॥^૨

“ શ્રુતિ એટલે વેદ અને સ્મૃતિ એટલે ધર્મશાસ્ત્ર. તે બંને ઉપર મિથ્યા તર્કો કરીને તેમાં કહેલા વિચારો પર અશ્રદ્ધા કરવી નહિ. કારણ કે તે બંનેમાંથી ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે.”

૧ મનુસ્મૃતિ—અ. ૨ જો. શ્લોક ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૪.

૪૬૪

દિગ્ધોનું સમાજસ્થનાશાસ્ત્ર

“ જો દિગ્ધ (પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) જાતિનો પુરુષ નાસ્તિક ક્ષેત્રોએ રચેલા તર્કશાસ્ત્રના આધારે ધર્મના મૂળ તરીકે ગણાતી શ્રુતિનું તથા સ્મૃતિનું અપમાન કરે તો સત્પુરુષોએ વેદની નિંદા કરનારા તે પુરુષને નાસ્તિક ગણવો અને તેને પોતાના મંડળમાંથી બહાર કાઢવો.”

“ વેદ, સ્મૃતિ, સત્પુરુષોનો આચાર તથા જો આચરણ કરવાથી પોતાનું મન પ્રસન્ન થાય તે, આમ ચાર પ્રકારનું ધર્મનું સાક્ષાત લક્ષણ (પ્રમાણ) કહેલું છે.”

“ જ્યાં જો શ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ વિષયને કહેતી હોય, ત્યાં તે બંને ય વિષયને ધર્મ સમજવા, કારણ કે ઋષિઓએ તે બંનેયને સત્ય ધર્મ કહેલો છે.”

પરંપરાગત બીજી દૃષ્ટિએ ‘ શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણ ’ ના ત્રણે પ્રમાણ મનાય છે. પ્રમાણભૂત ત્રણે વિષે એક મત થયો એટલે તે ત્રણેનો અર્થ કષ્ટ પદ્ધતિથી એસાડવો એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થ સમજતી વેળા મૂળ લેખકના હેતુનો પણ આપણે વિચાર કરતા નથી ને ? એટલી ઝીણવટથી સંભાળ લેવી જોઈએ, નહિ તો ગમે તે વાક્યનો ગમે એ અર્થ યોજવો શક્ય છે. સદાચારનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક તેટલું પ્રમળ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે અહીં અર્થ સમજવાની નિર્ણાયક પદ્ધતિ છોડી અનુનાયિક પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ છીએ એમ થશે. ન્યાયશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો પ્રતિજ્ઞા ગૌણ બની ઉદાહરણને પ્રાધાન્ય મળશે. આ ત્રણનો અર્થ એસાડતી વખતે કેટલી કાળજી લેવી જોઈએ એ સંબંધી મનુસ્મૃતિનો ટિકાકાર કુલ્લુક ભટ્ટ કહે છે કે,

વિરોધિબૌદ્ધાદિકૈર્ન હંતવ્યાનિ । મિમાંસાદિતર્ક પ્રવર્તનીયઃ एव ।

બૌદ્ધોનું ધ્યેય અને હિન્દુઓનું ધ્યેય એ એકરૂપ ન હોવાથી બૌદ્ધોના હેતુ લગાડવા જોઈએ નહિ. મીમાંસાદિકોમાં કહેલા હિન્દુઓના હેતુઓ કહેવા જોઈએ. મનુ કહે છે કે,

હિંદુ ભતિ ક્ષસ્થા

૪૬૫

આર્થ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાઽધિરોધિના ।

યસ્તર્કેનાનુસંધતે સ ધર્મં વેદ નેતરઃ ॥^૧

જે પુરૂષ વેદનો તથા મનુ આદિ ધર્મશાસ્ત્રનો વેદશાસ્ત્રને અનુકૂલ એવા મીમાંસામાં કહેલા ન્યાયોથી વિચાર કરે છે તે ધર્મને જાણે છે; પરંતુ વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ તર્ક કરનારો ધર્મના સ્વરૂપને જાણી શકતો નથી.

મીમાંસાપદ્ધતિથી જ અર્થ શા માટે કરવો? ખીજ કાઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ શા માટે ન કરવો? સુરેન્દ્રનાથદાસ ગુપ્ત કહે છે કે, “શબ્દોનો અને વાક્યોનો યથાયોગ્ય અર્થ કરવા માટે મીમાંસાકોષ્ટ્રે જે તર્કો અને ગૃહીત કૃત્યો પ્રવર્તિત કર્યાં છે, તેને આજ સુધી પણ કાયદાનો અર્થ કરવાની દૃષ્ટિએ ‘મહુ જ કિમ્મત છે.’”^૨

આ મીમાંસા પદ્ધતિ લાજ્ય છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. તે મતનું ખંડન અમે સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખી કરવાના છીએ. ધાર્મિક ગ્રંથોનો અર્થ કાઢી વખતે મીમાંસાપદ્ધતિનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ધારો કે સમાજના અનુયાયીઓ પ્રમાણે કાઈકનો એવો મત થાય કે સંહિતા એજ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણ ગ્રંથો છે, ખીજ કાઈ નહિ. પછી શ્રુતિમાં હોય તેટલો જ ધર્મ તેમનું ગૃહીત કૃત્ય એમ છે કે હિન્દુધર્મની સર્વ આજ્ઞાઓ અને વિધિનિષેધ શ્રુતિ ગ્રંથાનુસાર પરંતુ એકજ ગ્રંથમાં સર્વ આજ્ઞાઓનો સમાવેશ થવા માટે તે ગ્રંથ આચાર વ્યવહાર કરવાની દૃષ્ટિએ લખાએલો હોવો જોઈએ. કાઈ એક ગ્રંથમાં સર્વ આચારનું ખીજ છે એમ કહેવું અને સર્વ વિધિનિષેધનો ઉલ્લેખ છે કહેવું, એમાં ઘણોજ ફરક છે. તેથીજ અહિં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે ‘વેદોમાં અસ્પૃશ્યતા છે કે નહિ’ એમ હોઈ ‘વેદોમાં માનવસમાજના વિલકિતકરણનું’ તર્ક

૧ મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૨ શ્લોક ૧૦૬.

૨ A History of Indian Philosophy by Dasgupta,

કહ્યું છે કે નહિ' એ છે. એ વિભક્તિકરણનું બીજા જો વેદોમાં કહ્યું હોય તો વેદોમાં અમુક છે અને અમુક નથી એમ કહેવાથી શો ફાયદો ? કાઈ પણ ગ્રંથમાં અમુક એક વ્યાવહારિક બાબતનો ઉલ્લેખ ન હોય તો તે બાબત ખતતી જ ન હતી એમ અનુમાન કાઢવું તદ્દન અશાસ્ત્રીય છે, ઉદાહરણાર્થે વેદિક ગ્રંથોમાં મીઠાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય પણ મળી આવતો નથી, તેથી વેદકાલીન લોકો મીઠું ખાતા જ નહોતા એમ કાઢીશું તો તે તર્ક શુદ્ધ કહેવાશે નહિ.

બહુતેક હિન્દુધર્મશાસ્ત્રજ્ઞોનો એવો મત છે કે, 'વેદો એ ધર્મનાં બીજભૂત ગ્રંથો છે, તેમાં હિન્દુઓની બધી જ ધાર્મિક આજ્ઞાઓ કહેવાઈ નથી.' જૈમિની કહે છે કે,

‘વિરોચેત્વનવેદ્યં સ્યાદસ્તિ હિ અનુમાનમ ।’

એટલે જ્યાં વેદો અને સ્મૃતિ વિરુદ્ધ હોય ત્યાં સ્મૃતિની અપેક્ષા નથી એટલે સ્મૃતિ અપ્રમાણ માનવી. વિરોધ ન હોય તો સ્મૃતિ પરથી વેદવચનો અનુપલબ્ધ હોય તો પણ અનુમાન કરવું, એટલે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ માનવી. જૈમિનીના કહેવાનો શું એવો અર્થ નથી થતો કે હિન્દુધર્મની પુષ્કળ આજ્ઞાઓ વેદવચનો પરથી અનુપલબ્ધ છે? એમ હોવાથી પ્રાચીન હિન્દુ ગ્રંથોમાં અસ્પૃશ્યતા વિષયક વચનો મળતાં નથી એમ કહેવાથી શો ફાયદો ? પ્રત્યક્ષ અસ્પૃશ્યતા દેખાય છે અને તે પ્રમાણે સમાજના વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ અસ્પૃશ્ય મનાએલા સમાજોની ગણતરી ૧૯૩૧ ના વસતીપત્રકના અહેવાલમાં આપેલી છે, છતાં અસ્પૃશ્યતા ન હતી એમ કહેવું એ સુધારકીય સત્ય છે, ખરું સત્ય નથી. જો અસ્પૃશ્યતા પહેલાં નહોતી તો અસ્પૃશ્યતા ક્યાં કાળમાં અને ક્યાં કારણોથી ઉત્પન્ન થઈ અને તે કારણો આજે નષ્ટ થયાં છે કે શું ? આનો ઉત્તર અસ્પૃશ્યતા નિવારણાર્થે જેમણે આજે કમર કસી છે તે લોકોએ આપવો જોઈએ. પરંતુ તેમ કરવાને બદલે તેઓ ખ્રીસ્ત ધર્મની પદ્ધતિ તરફ હિન્દુઓના નૈતિક મૂલ્યો

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૧૬૭

ધસડી જવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે, અને તે ખ્રીસ્તિધર્મને^૧ તો ઇતિહાસ અને પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ સાથે બારમો ચંદ્ર છે, પછી એ આધુનિક લોકો પણ ઐતિહાસિક ખુલાસો કેમ આપી શકે ? પરંતુ આ આધુનિક લોકોને પરમેશ્વર અનુગ્રા અને પ્રેરણા કરી રહ્યો છે, પછી ઇતિહાસની શી જરૂર છે ? પરંતુ ઇતિહાસ કહેવો હોય તો ધર્મશાસ્ત્રની પૂર્ણ માહિતી જોઈએ, અને તેનો તો ખાસ અહીં અભાવ છે. આધુનિક પક્ષના એક શાસ્ત્રીજીએ તો બ્રાહ્મણ વૈશ્ય વિવાહનું સમર્થન કરતી વખતે પૈડીનસી-યાજ્ઞવલ્ક્ય-આપસ્તંબ, એવી પરંપરા આપી હતી. આ ગ્રંથકારો ક્રમાનુસાર એક પછી એક ફરક કરતા ગયા એવું વિધાન કરે છે; પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ જોતાં એ પરંપરા તેઓ કહે છે તેથી બરોબર ઉલટી જ છે. પહેલું આપસ્તંબ, પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય, પછી પૈડીનસી એવી કાલદષ્ટિએ પરંપરા છે. ત્યારે બસો-ચારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલો ગ્રંથકાર પાછળથી સુધારણા કેમ કરી શકે એ કાચડો કાંઈ દેવ જ ઉડેલી શકે; મહોટાઓના ધરની વાતો જ કંઈ અનોખી હોય છે. ખીન એક શાસ્ત્રીજી લખે છે કે, 'આર બાબત વિદ્વન્માન્ય છે કે શતપથ બ્રાહ્મણ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ બન્નેના પ્રણેતા યાજ્ઞવલ્ક્ય મહર્ષિ જ છે,' આવા તરેહના ઇતિહાસ સંશોધાયા પછી ખોલવું શું ? આ બધી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એટલો કે પ્રાચીન કાલમાં, પહેલાં હાલે વગેરે અર્થ-શૂન્ય શબ્દો આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં ટકી શકતા નથી, તેથી એનો ઉપયોગ ઇતિહાસની પૂર્ણ માહિતી વગર ન કરવો એજ સારું. ખીને મુદ્દો : જે લોકોને સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં અસ્પૃશ્યતા માન્ય છે, તે લોકો આ નથી, એ કહેવાનો આશય જણાય છે. આ મુદ્દાનો અંગીકાર કરવાથી કંઈ કંઈ આપરિઓ આવે છે એનો

૧ Antichrist by Nietzsche.

૨ મ. મ. પાંકની ધર્મગ્રંથમાલા-પ્રસ્તાવના.

૧૬૯

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

પુત્રો વિચાર કરેલો જણાતો નથી. હાલે જે અસ્પૃશ્યો છે તે સ્મૃતિમાંના નથી તો એ ગયા ક્યાં ? અને આજ મનાય છે તે અસ્પૃશ્યો આવ્યા ક્યાંથી ? એનો ખુલાસો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી થવો જોઈએ. લોકસંખ્યાનો એક આખો ભાગ અદૃશ્ય થઈ તેને ઠેકાણે એવાં જ નામનો ખીન્ને વિભાગ ઉત્પન્ન થાય અને તેમના વચ્ચે ખાસ કંઈ પણ સંબંધ નથી એમ કહેવું જરા વિચિત્ર લાગે છે. તેમનો કહેવાનો મતલબ મુખ્યત્વે કરીને એ છે કે પહેલાં ચાંડાલ જાતિની જે ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે તે પ્રકારની પ્રજા હાલે ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? ત્યારે અસ્પૃશ્યતાનું તત્ત્વ આજના લોકોને શા માટે લાગુ કરવું ? સ્મૃતિમાં ચાંડાલ અને શ્વપચોને અસ્પૃશ્ય કહ્યા છે, અને તેમની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચ્ચન્ડાલશ્ચાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે ઘર્ણસંકરાઃ ॥

ક્ષત્તુર્જાતઃ તથોગ્રાયાં શ્વપાક ઇતિ કીર્ત્યંતે ।

વૈદેહકેન ત્વમ્બઘ્નયામુત્પન્નો વેણ ઉચ્યતે ॥^૧

‘શૂદ્રથી વાણીઅણમાં, ક્ષત્રિયાણીમાં તથા વ્યાહ્ણીમાં અનુક્રમે આયોગ્ય, ક્ષત્તા અને ચાંડાળ જાતિના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ મનુષ્યમાં અધમ અને વર્ણસંકર કહેવાય છે.’

‘ક્ષતાથી ઉગ્રજાતિની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુકસ જાતિનો કહેવાય છે અને શૂદ્રથી નિષાદની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુકકુટક જાતિનો કહેવાય છે.’

તેથી જ રીતે :

કારાવારો નિષાદાત્તુ ચર્મકારઃ પ્રસૂયતે ।

વૈદેહિકાદન્ધમેદૌ બહિર્ગામપ્રતિશ્રયૌ ॥^૨

૧ મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૦, શ્લોક ૧૦ અને ૧૯.

૨ મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૦, શ્લોક ૩૬.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૪૬૬

‘ નિષાદથી વૈદેહી જાતિની કન્યામાં કારયાર જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેણે મોચીનું કામ કરવું. વૈદેહીકથી વૈદેહીમાં અંધ તથા મેદ જાતિના એ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓએ ગામ બહાર રહેવું.’

આ બધાને ગામ બહાર ક્યાં હતા. એ આખતમાં સ્પૃશ્યા-સ્પૃશ્યના પ્રશ્નો ક્યારેક જ ઉત્પન્ન થતા એ સાદી વાત કહેવાની જરૂર નથી. જે ગ્રામબહિષ્કૃત ન હતા તેમના પણ કામ ધંધાને લીધે ત્રૈવર્ણિકા સાથે વ્યવહાર થવાના અને તદ્વિષયક સ્મૃતિવચનો પણ મળી આવવાનાં, એ પણ સીધું અને સરળ છે. પહેલી વાત ફક્ત ચાંડાલ જ અસ્પૃશ્ય હતા અને ધતર જાતિઓ અધિકારભેદથી ઓછા વધુ પ્રમાણમાં અસ્પૃશ્ય ન હતી એવું સ્મૃતિગ્રંથની રચના પરથી દેખાતું નથી. જાતીય વિભાગણીની પદ્ધતિ અનુસાર પ્રમ્ન પરંપરા વડે તેજ અધિકૃતસ્થાને આજના અસ્પૃશ્યો રહ્યા, અને તેથી તે લોક-સંખ્યા પણ અસ્પૃશ્યજ મનાઇ. કેટલાક તફત ગ્રામબહિષ્કૃત હતા, તે પણ ધતર વર્ણ સ્મૃતિકારોએ હીન માન્યા નહોતા એમ નહોતું મનુ કહે છે:

પ્રતિકૂલં વર્તમાના વાહ્યાવાહ્યતરાન્યુનઃ ।

હીના હીનાન્પ્રસૂયન્તે વર્ણાન્પશ્ચદશૈવ તુ ॥^૧

“ વળી આ બાહ્ય વર્ણો ફરીથી સંકર-પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે તો તેથી પણ બાહ્ય અને હીન એવા પંદર વર્ણો ઉત્પન્ન કરે છે.”

હવે આ બધા વર્ણો તે જ નામરૂપથી અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ? એ પ્રશ્ન પૂછવાની સાથે જ બીજો પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે જે જાતિઓને સ્મૃતિકારોએ સ્પૃશ્ય માની છે તે જાતિઓ આજે એ નામથી અસ્તિત્વમાં છે કે કેમ? ઉદાહરણાર્થઃ અંબષ્ટ, નિષાદ, ઉગ્ર, સૂત, માગધ, વૈદેહ, આ-ગોગવ, ક્ષત્તા, વગેરે જાતિના નામો પણ

૧ મનુસ્મૃતિ—અ. ૧૦, શ્લોક ૩૧.

વસતીપત્રકમાં મળી આવતાં નથી. પછી સ્મૃતિગ્રંથોમાં વર્ણવાયેલી જાતિઓ તે જ નામરૂપથી આજ મળી ન આવે તો બધા સ્મૃતિગ્રંથો આજના હિન્દુસમાજને ગેરલાગુ છે એવો નિષ્કર્ષ નીકળશે. જે જાતિ વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી છે તેવી જ આ જાતિઓ છે, એ પક્ષજ અહિં બાકી રહે છે. અહીં ઐતિહાસિક અનિશ્ચિતતાનો પક્ષ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. સ્થિતસ્ય ગતિઃ ચિન્તનીયઃ । એ ન્યાયાનુસાર છે તેટલું લખને તેમાંથી રસ્તો કાઢવાનો છે એ વાત અતિસુધારકોએ સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ.

સ્મૃતિગ્રંથ પ્રમાણ માનવા એટલે તે ગ્રંથનાં નામો પણ પ્રમાણ માનવાં એવો અર્થ થતો નથી. એક વખત જે સ્મૃતિઓમાં વિભક્તિ-કરણતું તત્ત્વ માન્ય થયેલું છે, તો પછી તેમાં સર્વ જાતિઓની યાદી આપી હોય કે ન આપી હોય, એ વસ્તુ ગૌણ સ્થાને છે. યાદી આપી નથી માટે સ્મૃતિમાં અસ્પૃશ્યતા ન હતી એમ કહેવું ભૂલ ભરેલું છે. સ્મૃતિગ્રંથ એટલે કંઈ હર્બર્ટ, રીસલે, સર એડવર્ડ ગેઇટસ કે રસેલ જેવા ગ્રંથકારોએ લીધેલો વસ્તીગણતરીનો અહેવાલ નથી. આ ચર્ચા ઉપરથી એમ દેખાઈ આવશે કે આ મુદ્દો પણ વધારે વિચાર પૂર્વક મૂકવામાં આવ્યો નથી.

ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે આપણે ઇતર ધર્મીઓને જેટલા સ્પૃશ્ય માનીએ અને જેટલા અધિકાર આપીએ તેટલા જ સ્વધર્મીઓને, સ્પૃશ્ય માનવા જોઈએ અને અધિકાર આપવા જોઈએ; નહિ તો ધર્માન્તર કરશે અને પછી તેમની અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થશે. તો પ્રથમથી જ નષ્ટ કરીએ તો શી હરકત છે ? ધર્માન્તર કરવાથી અસ્પૃશ્યોની અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થાય છે એ મુદ્દો જોઈએ તેટલો યરોગર નથી. રા. શિંદે કહે છે કે, " જાતીય અસ્પૃશ્યતા, સાર્વત્રિક અહિંકાર અને કાયદાથી સર્વ કાલમાં નિરાશ્રિતપણું, ભારતીય અસ્પૃશ્યતાનાં આ ત્રણ લક્ષણો

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેષા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

આજ સુધી કાયમ છે. મુસલમાનોની કારકિર્દીમાં એ અસ્પૃશ્યતા ધર્માન્તરથી નષ્ટ થતી. કારણ કે મુસલમાની કાયદો હિન્દુ રૂઢીને જરાપણ મહત્વ દેતો નહોતો. પણ હિન્દની ખ્રીટિશ સરકાર વધુ મુત્સદી અને ખીકણુ છે; ખ્રીસ્તિ ધર્મ પણ ઇસ્લામ ધર્મ કરતાં વધુ સ્થિતિસ્થાપક છે. ખ્રીસ્તિ થએલાઓની અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થતી નથી પણ ગુમ થઇ જાય છે. એટલે તેનો નિશ્ચિત પત્તો ન લાગવાથી અહિંકાર રૂપી કુહાડો એમના પર ઉગામી શકાતો નથી, પણ જે કંઇ પત્તો લાગે તો એ કુહાડાની વિરુદ્ધ આશ્રય દેવાનું સામર્થ્ય ખ્રીટિશ કાયદામાં નથી, ખ્રીસ્તિ ધર્મમાં નથી જ નથી, એ સ્પષ્ટ છે. પુનાની નજીક અહમદનગર જીલ્લામાં-અહમદનગરશહેરની જોડેજોડ પણ-ખ્રીસ્તિ થએલાનાં નિવાસસ્થાન ખ્રીસ્તિ ન થએલાનાજ પ્રમાણે અહિંકૃત સ્થિતિમાંજ છે. જેમને આ વિધાનો વિષે કંઇપણ શંકા હોય તેમણે મદ્રાસ ઇલાકાના પછાત ખ્રીસ્તિ સમાજની અને મુંબઇ ઇલાકાના અમદાવાદ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ વગેરેના ખ્રીસ્તિ અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ કેટલી આમઆણ અને દયાજનક છે એ પ્રત્યક્ષ જર્ઠને જોવી.”^૧ આ લાંબા ઉતારા પરથી અનેક અનુમાનો કાઢી શકાય.

(૧) આમ ધર્માન્તરથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થતી નથી.

(૨) મુસલમાની અમલમાં ધર્માન્તરથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થતી,

(૩) તો પણ માત્ર અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ કરવા માટે પંજાબ, બંગાળ વગેરે પ્રાન્તોના સર્વ અસ્પૃશ્યો મુસલમાન થયા નહિ.

(૪) તેથી આજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણુ નહિ થાય તો અસ્પૃશ્યો ધર્માન્તર કરશે એમ કહેવું એ એક જુના સમાજને ખીવડાવવાની યુક્તિ છે.

(૫) મુસલમાની કાયદો હિંદુ રૂઢીને જરા પણ માન દેતો નહિ.

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેચા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

(૬) તેથી જ રીતે અઃજની સરકારે મુત્સદ્દીપણું અને ખીકણુ-પણું છાડવા માંડ્યું છે.

હીક, ધર્માન્તરથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થતી નથી એમ અંધકાર કહે છે, અને એ ગૃહસ્થ તો અસ્પૃશ્યતાને હિન્દુધર્મનું કલંક માનનારામાંના એક છે. એ અંધકાર આગળ કહે છે કે, 'પૂર્વ તરફ ચીનમાં અને જપાનમાં અસ્પૃશ્યતા હજી પણ જડ ધાલી બેઠી છે. ધ્વજદેશમાં તો મેં પોતે શોધીને સ્પષ્ટ બેઠું છે. પશ્ચિમ તરફ સામાન્ય રીતે મૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ તરફના રાષ્ટ્રોમાં વિશેષતઃ ઇસ્રાયલ (Israel) લોકોમાં આ સંસ્થા હતી. જ્યાં જ્યાં દેવપૂજકાની અને પુરોહિતોની એક જુદી જગત અને વૃત્ત સ્થાપિત થઇ, અને એ પ્રકારે જ્યાં જ્યાં રાજ્યકર્તાઓના અને તેમના પ્રજાવ નીચેના ઉચ્ચવર્ણીય વંશજોમાં ખમીરનું પાવિત્ર્ય ઉત્પન્ન થયું, ત્યાં ત્યાં આ સંસ્થા નવા અને જુના જગતના ધર્મતલાસમાં ઉદય પામી. તેથી એ સંસ્થા આર્યોનું જ અગર કોઇ એક માનવ-વંશનું વિશિષ્ટ કૃત્ય છે, એમ માનવાને ખીલકુલ કારણ નથી.' આ ઉતારાનો સંદર્ભ (Origin) ધ્યાનમાં લેતાં અંધકારના મતાનુસાર આર્ય એ એક વંશ છે, એવો અર્થ ધ્વનિત થવા સરખો લાગે છે; અને એ જ અંધકાર એ જ અંધમાં આર્ય એ એક માનવવંશ નહોતો. એવો મત આપે છે, અને એ જ મત ખરાખર ઠ. ખીજી વાત એ કે અસ્પૃશ્યતાની સંસ્થા વર્ણને શુદ્ધ રાખવા માટે જ એટલે કે-સુંકર ટાળવા માટે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે એ અમારો મત આ અંધકારને માન્ય હોય એમ લાગે છે. આ મત ઇતર અંધકારોએ પણ માન્ય કર્યો છે.² અંધકાર 'ખમીરને જ્યાં જ્યાં પાવિત્ર્ય આવ્યું' એ સમ્બો જે આવેશથી લખે છે, તે ઉપરથી એ સમ્બોનો કેટલા પ્રેમથી એઓશ્રી ઉચ્ચાર કરતા હશે એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે તેવું છે. રક્તને

૧ Origin of the Aryans by Taylor.

૨ આ ખત્રા લેખકોના અધોના ઉચ્ચેખ આગળ થઈ ગયા છે.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૦૩

પવિત્ર કરવું તેમાં ભૂલ તે શી થઈ ? રક્ત પવિત્ર રાખવું કે નહિ ? જાતિસંકરથી દૂર રહેવું કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર જ એ સંસ્થા રહેવી જોઈએ કે નહિ થવી જોઈએ એ પ્રશ્નનો જવાબ અવલંબી રહે છે. પરંતુ આ પ્રશ્નનો જવાબ કોણે આપવો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ જેમનું જ્ઞાન સાહિત્યસીમા ઓળંગી આગળ ગયું નથી, એવા સ્વયંભૂ સમાજસુધારકોએ આપવાનો નથી પણ જેમણે સંકરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે એવા સર ફ્રેન્સિસ ગૅલ્ટન, ડૉ. હર્સ્ટ, ડૉ. ગેટ્સ, ડૉ. ડેવિસ, ડૉ. બેનિંગ, પ્રો. ઇસ્ટ, પ્રો. જોન્સ, ડૉ. બેટ્સન, ડૉ. લોટસી, મનુ, વાઙ્મયજ્ઞ વગેરેએ આપવાનો છે. એ લેખકોએ પોતાના મતો બહુ જ નિઃસંદિગ્ધ ભાષામાં આપ્યા છે. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરીને અગર પોતાની મેજે નિસર્ગમાં થતા પ્રયોગોનો અભ્યાસ કરીને મતો બનાવવા જોઈએ, કેવળ શબ્દસિદ્ધિ પરથી નહિ. મતો આ પ્રમાણે બનાવવા ઈષ્ટ છે એ અમારી તરફના નેતાઓને કદાચ માન્ય નહિ હોય, તો પછી ઉપરયુક્ત લેખકોના મતો પણ તેમને ક્યાંથી પસંદ પડશે ? આપણી તરફના કેટલાક નેતાઓ કેટલાક મહાન પુરુષો છે અને કેટલાક કર્મવીરો છે, છતાં પણ સર્વ સામાન્ય વાચકો માટે એ મતો અહીં આપું છું.

“અનેક પેઢીઓ સુધી નૈસર્ગિક ચુંટણી ચાલુ રહેલી હોવાથી, તેને લીધે જે એક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનાસિક ગુણોનું યથા પ્રમાણ મિશ્રણ થયું હશે, તેનો નાશ ક્યાં સિવાય વિશેષ ફાયદો સંકરતાથી થશે નહિ, માટે તેવાં એકીકરણ સામે અમારો સખત વિરોધ છે.”

“અમારી પાસે જે નિયમો છે તે ઉપરથી કોઈ પણ પ્રકારના ઇંપતીની સંતતિ ક્યા સ્વરૂપની થશે, એ અમે નિશ્ચિત રીતે કહી શકીશું. ઉચ્ચવર્ણીઓમાંજ વિવાહ કરાવીને ઉચ્ચવર્ણીય પ્રજાનું ઉત્પાદન

૧ Inbreeding and out breeding by East and Jones.

ટાળી શકાશે; પરંતુ આજે જગત અન્યવર્ણીઓને આધીન હોવાથી, હજુ કેટલાક સૈદ્ધ સુધી લોકો વિવાહની ખાખતમાં શાસન સંસ્થાને માથું મારવા દેશે નહિ એમ લાગે છે. સારે અ પ્રશ્નનો ઉકેલ ક્યારેક થશે કે ફક્ત શાસ્ત્રોની નોંધપોથીમાં જ રહેશે ?” જે નિબંધમાંથી ઉપરનો ઉતારો લીધો છે તે નિબંધ જિજ્ઞાસુએ જરૂર વાંચી જોવો. એ જ લેખક આગળ કહે છે કે, “મારા મતે તો સરકારે એક કુટુંબોને બક્ષીસો (grants) આપવાની શરૂઆત કરવી અને એક સ્ત્રીપુરુષોમાં વિવાહો થાય એવી ખટપટ શાસન સંસ્થાએ કરવી જોઈએ; અને તે કુટુંબોમાં જન્મ પામતાં પ્રત્યેક બાળક પાછળ કોઈ પણ આર્થિક મદદ રાજસત્તા તરફથી તે કુટુંબને મળવી જોઈએ. એવા છોકરાઓને વિશ્વવિદ્યાલયમાં મોકલી ભરપુર દ્રવ્ય આપી તેમનું શિક્ષણ પુરું કરવાની જવાબદારી રાષ્ટ્ર પર રહેશે. એવા પ્રકારની નવી વર્ણવ્યવસ્થા (aristocracy) ઉત્પન્ન થશે.” શાસ્ત્રોના એક પ્રજ્ઞ વધારવાના પ્રયત્નો અને હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણોને દાખી દર્ધ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નો જોઈએ છીએ સારે જરા આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એ જોઈ મનુષ્ય વિચારમુગ્ધ થઈ ગયા શિવાય રહેતો નથી. ડૉ. હર્સ્ટ પવિત્ર રક્તનો હતો.

આજ અમેરિકામાં જે સુધારણા થઈ રહી છે અને અહિં એમનાં ગુણગાનો ગવાઈ રહ્યાં છે, એ અમેરિકામાં સર્વ વસતી શ્વેતવર્ણીઓની છે પણ વિવાહની દૃષ્ટિએ તે એકવર્ણીય નથી. તેમનામાં પણ રક્ત પવિત્ર રાખવાનું જરૂરી છે, સારે આપણામાં તો પ્રથમથી જ વિધવિધ વંશો અને વિધવિધ ઉપજાતિઓ છે, તો પછી શું આપણે રક્તપાવિત્ર્ય લાવવું ન જોઈએ ? શ્વેતવર્ણીય વિવાહની ખાખતમાં એક જાતિય છે કે નહિ એ વિષે ડૉ. બેટસન કહે છે કે:

૧ The future of life by C. C. Hurst, The Times of India. 24th July 1933.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૦૫

“ જે સંકર વડે મુલ્ટો વગેરે જાતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે નીચા વિવિધ જાતિય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે સંબંધ રાખતા શ્વેતવર્ણીઓ પણ વિવિધ જાતિય છે. એ મુદ્દો ભૂલી જવો ન જોઈએ.”

“ A point not to be forgotten is the diversity not only of the Negro-races, but also of the white population from which mulattoes arise. In the crosses between white races and inhabitants of India there are signs of segregation more complete than exists among mulattoes. ”^૧

એટલે નીચામાં પણ વિવાહની દૃષ્ટિએ અનેક જાતિઓ છે અને શ્વેતવર્ણીઓમાં પણ અનેક જાતિઓ છે. આ બધો શો મોટાળો છે ? પરંતુ તેમ છે એ વાત તો સાચી છે. હિન્દુસ્તાનમાં એ જ સ્થિતિ છે; અને તેથી રક્ત પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે. એ માટે જ જો અસ્પૃશ્યતાના તત્વનો જન્મ થયો હોય, તો એ તત્વની સમાજને જરૂર છે. રક્ત શુદ્ધ ન રાખવાથી એકંદર સમાજ પર શું પરિણામ થાય છે તે વિષે હજી એક મત આપું છું. “ સંકરથી બહુતકે એકજ વ્યક્તિના પિંડમાં શારીરિક, માનસિક, અને ભાવનાત્મક બાબતોમાં એક પ્રકારની અસ્થિરતા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંકર પ્રજા બાળુ-બાળુની પરિસ્થિતિ સાથે સમરસ થઈ શકતી નથી, તેનું પરિણામ દુઃખની વૃદ્ધિમાં જ હંમેશાં આવે છે. સંકરથી થતી પ્રજામાં અસ્થિરતા અને અસંતોષ વગેરે ગુણો નૈસર્ગિક હોય છે. આવી રીતે માનસિક શક્તિઓની અને ભાવનાઓની સુસ્થિતિના અભાવે ગુનેહગારી અને ગાંડપણ જેવાં તત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવા પ્રકારના સંકરથી કંઈ સામાજિક ફાયદો થઈ શકે એમ કહેનારાઓને એટલો જ જવાબ છે કે સંકરથી થનારાં ખરાબ પરિણામ, તેમાંથી થનારા ફાયદા કરતાં

1 Mendel's principles of Heredity.

સોગણું વધારે છે. રક્તશુદ્ધ ન રાખતાં ઉત્પન્ન થતી પ્રજામાં શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત પ્રજા થશે એમ માનવું એટલે મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ટા છે.”

“ He concludes that miscegenation commonly results in disharmony of physical, mental, and temperamental qualities often leading to disharmony with environment and consequent unhappiness. A hybridised people will tend to be restless, dissatisfied and ineffective and much of the crime and insanity is due to the inheritance of badly adjusted mental and temperamental differences. It is probable that in such a very heterogeneous mixture the disadvantages and disharmony more than any advantages that may accrue from crossing. To look for higher racial type from the indiscriminate blending of such elements appears to be the highest of folly. ”

આ ગૃહસ્થ આટલો ચીડાઈને શા માટે લખે છે ? તેણે અનુવંશ શાસ્ત્રનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને મત આપ્યો છે. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે રક્ત શુદ્ધ રાખવું એ જ ઈષ્ટ છે. કર્મવીર અણ્ણા સાહેબ શિંદેને રક્ત શુદ્ધ રાખવા માટે આટલી બધી ચીડ શા માટે આવે છે એ સમજવું નથી. ‘ જાતિ સંકરથી શરીર તેમજ માનસ પિંડોની અધોગતિ થાય છે. એકંદરે જગતમાં સુપ્રજા સંબંધી ખોલીએ તો બહુ દૂરનાં રક્ત હોય ત્યાં વ્યક્તિઓએ એક ખીજની આભાસેટ માનવી બોધ્યે. એમ કહેવાય છે કે નજીકના રક્તમાં વિવાહ કરવામાં આવે તો એકાદ પેઠી સારી નિર્માણ થશે, પરંતુ જુદા જુદા પ્રકારથી વૃદ્ધિ પામતા ગએલા વંશોમાં મોટા પ્રમાણમાં સંકર કરવામાં આવે (જાતિ નષ્ટ કરવામાં આવે) તો ખીન જરૂરી અને નિરર્થક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થશે. આવા પ્રકારનો સંકર સર્વથા ત્યાજ્ય છે. શ્રેષ્ઠ વંશ કનિષ્ઠ ભાવ તરફ

1 Dr. C. B. Davenport, ‘New york’ p. 237

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૦૭

પ્રયાણ કરે છે, અને અન્યવર્ણીયના હલકા, માનસિક અને ભાવનાત્મક ગુણો છુપી રીતે મૂકેલા ગુણોની પડોશમાં સ્થાન મેળવે છે. આવી રીતે સંસ્કર બંધ કરવામાં નહિ આવે તો ટુંક સમયમાં હલકા ગુણો આખા સમાજમાં ફેલાઈ જાય છે.^૧ આવી રીતે જોઈએ તેટલા શાસ્ત્રીય મતો આપી શકાશે. અનુવંશના અભ્યાસી પંડિતોમાંથી કોઈ પણ સંસ્કરને અનુમોદન આપતો નથી. આનુવંશિક કલ્પના પર રક્ત શુદ્ધ રાખવાનું કહેનારા આ ગ્રંથકારો અહિંના દુષ્ટ પ્રાણીઓ મરીને ત્યાં તો નહિ જન્મ્યા હોય ને!!

આ અસ્પૃશ્યતા નિવારક લેખકોના લેખનમાંથી અને વ્યાખ્યાનો-માંથી ખીણ એક કલ્પના હંમેશાં પ્રતીત થતી દેખાય છે, તે સામાજિક ન્યાય અને અન્યાયની. હિન્દુઓએ અસ્પૃશ્યો ઉપર ઘેર અન્યાયર કર્યો છે એમ પણ કેટલીક જગ્યાએ વિદ્યાન થતાં મળી આવે છે. ડૉ. ખેટસન કહે છે કે, “અનુવંશના તત્ત્વોથી આપણી ન્યાય અને અન્યાય સંબંધીની કલ્પનાઓમાં ધણો જ ફેરફાર કરવો જોઈએ.”^૨ કયો ન્યાય અને કયો અન્યાય એ કોઈના મગજનાં વિચાર અકાવાઓ પરથી નિશ્ચિત થતું નથી એટલું જ કહેવું બસ છે. “જાતિનું (types) વિલાકનકરણ એ ક્રૈષ્ટ સંસ્કૃતિનું લક્ષણ છે. કોઈ પણ ક્રૈષ્ટ સંસ્કૃતિ આવા પ્રકારની જાતિજ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય ટકી શકતી નથી. જુની સંસ્કૃતિમાં દેખાઈ આવનારા સામાજિક ધરો, એ નિસર્ગમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે. આ નૈસર્ગિક જાતિઓને મનુષ્યે જાતિજ્યવસ્થા વડે પાછળથી સ્થિર કરી.”

“The stratification of society in older civilization has often been acquiesced in, rather than promoted by human

૧ Heredity and Eugenics by Gates.

૨ અસ્પૃશ્યતા પ્રશ્ન-શ્રી. મ. ભાટે.

૩ Mendele's Principles of Heredity.

arrangements though ultimately petrified and perpetuated by some form of caste”^૧

વંશની ખાખતમાં શુદ્ધ કોને કહે છે અને અશુદ્ધ કોને કહે છે એ વિષે હિન્દુસમાજમાં ઘણી જ ગેરસમજ ફેલાયેલી છે.

ન્યાં ધર્માન્તરથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થાય છે એ મુદ્દો જ વિવાદાસ્પદ છે, ત્યાં માત્ર ધર્માન્તર કર્યાની સાથે તેમને સ્પૃશ્યોના હક્કો પ્રાપ્ત થાય છે એ જો વાત સાચી નથી ત્યાં ખીજા ધર્મોએ તે હક્ક આપવામાં આવે છે તે હક્કો અસ્પૃશ્યોને મળવા જોઈએ એ વિદ્વાનોનો અર્થ શો કરવો જોઈએ? અસ્પૃશ્યો ધર્માન્તરથી સ્પૃશ્ય થતા નથી. જે કોઈક મુસલમાનો ક્યાંક સ્પૃશ્ય થએલા દેખાય છે તેમને કંઈ ધર્મશાસ્ત્રોએ સ્પૃશ્ય માન્યા નથી. તે કોઈક પ્રકારના વ્યવહારિક કારણોથી સ્પૃશ્ય થયા હશે, ધાર્મિક આચારો છોડવાની માનવી મનની પ્રવૃત્તિજ હોય છે. વ્યક્તિની કૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર આપતું નથી. વ્યક્તિએ એક અધર્મ કર્યો એટલે તેની સાથે ખીજો પણ કરવો એ અનુમાન કેવી રીતે નીકળે છે એ જ સમજાતું નથી. પરંતુ આવા પ્રકારની કલ્પના સમાજના સૂત્રધારો જ સમાજ સામે માંડી રહ્યા છે, તે શું આશ્ચર્યકારક નથી?

વળી ધર્માન્તરથી અસ્પૃશ્યતા નષ્ટ થતી હોય તો તે પણ ખરેખર છે. અસ્પૃશ્યતા એ હિન્દુસમાજ રચનામાંની પદ્ધતિ છે, ખ્રિસ્તી અગર મુસલમાનની નથી. જે પ્રમાણે મુસલમાન અગર ખ્રિસ્તીધર્મમાં રૂઢ થએલા આચારો મુસલમાન અગર ખ્રિસ્તીઓને લાગુ પાડી શકાતા નથી. આજ હિન્દુસમાજે પરિસ્થિતિ અનુરૂપ આચારોમાં પરિવર્તન કરવું જોઈએ એમ કહેનારા સમાજનેતાઓ એમ કાં ન કહે કે મુસલમાન અગર ખ્રિસ્તીઓને પણ અસ્પૃશ્ય માનવા

૧ Heredity and Eugenics by Gates, p. 221.

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૫૦૬

નેષ્ટએ. એવો નેષ્ટએ તો નવો નિયમ શાને ન કરે ? પરંતુ આજનો કાયદો અને આચાર બન્નેનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે ધર્માન્તર કરેલાએનો હિન્દુએના ૩૬ આચારો લાગુ પાડવા શક્ય નથી.

અમુક આચાર હોવો નેષ્ટએ અને અમુક આચાર ન હોવો નેષ્ટએ એ નક્કી કરતી વખતે પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્ને નિશ્ચિત થવાં નેષ્ટએ; કારણ કે ધર્મ એ વ્યક્તિએને પદ્ધતિસર આચારયુક્ત કરવાનો એક માર્ગ છે. ઇતર ધ્યેયવાદી શાસ્ત્રો પ્રમાણે ધર્મને ધ્યેય અને માર્ગ (Ends and Means) બન્ને બાબતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે; નહિતર જુદા જુદા ધ્યેયો અને જુદી જુદી પ્રમાણ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની જુદી જુદી પદ્ધતિએ ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે આચાર પદ્ધતિ પણ જુદી જુદી ઉત્પન્ન થવા લાગશે.

“ પ્રત્યક્ષમેકં ઇતિ ચારવાકાઃ । ”

“ પ્રત્યક્ષાનુમાને હ્રે પ્રમાણે ઇતિ કાણાદઃ । ”

“ પ્રત્યક્ષાનુમાનશબ્દાઃ ત્રયઃ પ્રમાણાનિ ઇતિ સાંખ્યકાપિલાઃ । ”

“ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાઃ ચત્વારિ પ્રમાણાનિ ઇતિ નૈયાયિકાઃ । ”

“ પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાર્થાપત્યનુપલબ્ધયઃ षટ્ પ્રમાણાનિ ઇતિ મીમાંસકાઃ । ”

ચાર્વાક એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. કણાદના અનુયાયીએ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એમ બે પ્રમાણ માને છે. સાંખ્ય અને કપિલના અનુયાયીએ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ એમ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. નૈયાયિકા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, અને ઉપમાન એમ ચાર

૧ Six systems by Max Muller, A history of Indian philosophy by Das gupta.

૫૧૦

હિંદુઓનું સમાજસ્થનાશાસ્ત્ર

પ્રમાણ માને છે. ત્યારે મીમાંસકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ, અનુપવગ્નિષ્ઠ એમ છ પ્રમાણો માને છે.

આવી રીતે જુદી જુદી પ્રમાણની સંખ્યા માનનારા લોકો જગતનું ચિત્ર પણ વિધવિધ પ્રકારે દોરશે, તે પછી એમની આચાર-પ્રણાલી પણ એક જ પ્રકારની કેમ ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

त्रयो वेदस्य कर्तारः धूर्तभांडनिशाचराः ।^૧

એમ કહેવાનારા આરવાકુ અને

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।^૨

એમ કહેનાર હિન્દુસમાજ વચ્ચે આચારોનું સામ્ય કેમ થઈ શકે ? જગતનો અધ્યક્ષ ઇશ્વર છે એમ માનનારા વચ્ચે અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ન માનનારા વચ્ચે જગત તરફ જોવાના દૃષ્ટિકોણમાં, જગતના આચાર નક્કી કરવાની બાબતોમાં ફરક તો પડશે જ. જગત અને માનવ એ બન્નેના સ્વભાવમાં અને પરસ્પરના સાદ્યર્થમાં એ વ્યક્તિમાં એ મતભિન્નતા હોય તો તેમના નૈતિક મૂલ્યોમાં અને તદુદ્દભૂત આચારપ્રણાલિમાં ફરક પડવાનો જ. આ બન્નેમાં અધરોત્તર વ્યક્તિ કેમ ઠરાવવાની ? કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદી જગત-સ્વરૂપ અને ધ્યેય સ્વરૂપ માનશે તેને જ અનુસરી તે પોતાના આચારો ઠરાવશે.

આજના સમાજમાં જોઈશું તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પર ભાર આપવાની પ્રવૃત્તિ થએલી જણાય છે; તેથી શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એટલે શું ? માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સ્વીકારવામાં શી શી અડચણો ઉપરિચિત થાય છે ? આ બધી બાબતોનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદીઓ વિચાર કરે છે કે કેમ એ વિષે થોડો વિચાર કરીએ. પ્રત્યક્ષ (ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ણજન્ય જ્ઞાનમ) પ્રમાણ શબ્દનો શાસ્ત્રીય અર્થ એમ થશે કે બાહ્ય જગતનું

૧ સર્વદર્શનસંગ્રહ.

૨ મનુસ્મૃતિ.

પંચ ઈન્દ્રિય પર થએલું પરિણામ એટલે પ્રત્યક્ષ. આ પરિણામની સાથે જ આ પરિણામો માપવા માટે જે નિયમો ઠરાવ્યા હશે, તેનો પણ વિચાર કરવો પડશે. એટલું જ કરી જે માનવવ્યક્તિ સ્વસ્થ બેસશે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદી છે એમ કહી શકાશે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદીઓનું કાર્ય એટલું જ કે તેમણે જગતના સર્વ અનુભવોની યાદી કરી રાખવી, એટલું જ કરીને આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદી બેસે તો તેને કોઈ પણ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો નથી. તેને માટે જગત એક કાયડો પણ નથી. કારણ કે જેનો જેનો પંચેન્દ્રિયોનો ભાસ થાય છે તે તે અનુભવજન્ય છે. પરંતુ આ અનુભવ શબ્દોમાં આવવાની સાથે જ ગેરસમજીતી ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આપણે જ્યારે બાહ્ય જગતની ખુરશી એ શબ્દ ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે આપણે બાહ્ય જગતની ખુરશી વિષે બોલતા નથી પણ આપણી ઇન્દ્રિયોએ ગ્રહણ કરેલી સંવેદના વિષે બોલીએ છીએ. તે સંવેદનાઓ કાઠી નાખીએ તો ખુરશી સંબંધી શું બાકી રહે છે ? એ જ વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પરથી ઉત્પન્ન થનારી એકેએક કલ્પનાઓને લાગુ પડે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનનારાને આ જગત એટલે તેમની પંચેન્દ્રિયને મળે એટલો જ અનુભવ, તેથી આગળ જઈ સત્ય જગતને શું એ કહેવાનું કાર્ય નથી અને તેમનો અધિકાર પણ નથી. જગતનો કોઈપણ એકાદ અનુભવ આ પંચેન્દ્રિયોની સંવેદનામાં ન આવી શકે તો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદીઓથી ગ્રહીત લઈ શકાય નહિ. તેથી તે પદ્ધતિમાં કોઈપણ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન નથી. આપણા જીવતા જ્યોતિષી કહે છે તે પ્રમાણે પૃથ્વીને જગતનું મધ્ય-બિંદુ માનીએ અગર નવા જ્યોતિષી કહે છે એ પ્રમાણે પૃથ્વીને અસ્થિર માનીએ તો પણ બંને સિદ્ધાન્તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની બહાર જાય છે આ બંને બાબતોમાં આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવેલી સ્થિતિપરથી

1 Where is science going by Max Planck; The Nature of the Physical world by A. Eddington.

કંઈ અનુમાન કાઢીએ છીએ, પણ અનુમાન એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નહિ. કોર્પોરેશન? કોઈપણ પ્રકારની શોધ કરી નથી, પણ પોતાને આવેલા અનુભવોનો એક વિવિક્ષિત પદ્ધતિથી અર્થ લગાડી બતાવ્યો છે. પરંતુ એવો અર્થ કરવો એટલે સાધુત્વ અને સૌન્દર્ય એ બંને નવી કલ્પનાઓનો પ્રમાણમાં સમાવેશ કરવા જેવું છે. અમારા જેવાઓને આ કલ્પનાઓ માન્ય છે જ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની ડીંગા દેનારાઓ તેનો ખીલકુલ આશ્રય કરી શકશે નહિ.

પંચેન્દ્રિયોથી પ્રતીત થનારું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એવી વ્યાખ્યા કરવાની સાથે ઇન્દ્રિયદ્વારા થનારું જ્ઞાન બરાબર છે અગર ભૂલભરેલું છે એ પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન નથી થતો, કારણ કે ઇન્દ્રિયગોચર જ્ઞાન ભૂલભરેલું છે એમ કહેવાની સાથે જ ખીજી કોઈ જગ્યાએ આ જ્ઞાન સરખાવી જોઈએ એવું અન્ય સત્ય જ્ઞાન છે એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકીર્ત લેવો પડે છે. પરંતુ એ જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? તે જ્ઞાન વ્યક્તિની પંચેન્દ્રિયોને થતું ન હોવાથી એટલે તેમને તે ગોચર ન હોવાથી તે વ્યક્તિને તે પ્રત્યક્ષ નથી તેથી પંચેન્દ્રિયોને જે સંવેદના થાય છે તે ઉપરથી આપણે જે અનુમાનો કાઢીએ છીએ તે અનધિકૃત હોય છે.

तद्वदति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थानुभवः । सा एव प्रमेति उच्यते ।^૨

પરંતુ અહિં તદ્વત્વ પહેલાં નિશ્ચય કરી પછી તેની સાથે અનુભવોની તુલના કરી છે. પરંતુ આ તદ્વત્વ કેમ નિશ્ચિત કર્યું? જ્ઞાનની આવી સ્થિતિ હોવા છતાં કેટલીક વ્યક્તિઓના પંચેન્દ્રિયોએ પ્રકૃષ્ટ કરેલી સંવેદનાઓ જગતમાં પ્રમાણ શા માટે મનાય છે? એનો વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે તે વ્યક્તિઓ આપ્ત મનાએલી

૧ Where is science going by Max Planck

૨ તર્કસંગ્રહ—અખભટ્ટ.

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૫૧૩

હોય છે. તે વ્યક્તિઓને સમાજને ઠગવાથી કંઈ પણ ફાયદો નથી અને જે કંઈ થોડો ઘણો ફાયદો થતો હોય છે તેટલા ફાયદા માટે સમાજને એ ઠગશે નહિ એવી ખાત્રી હોય છે. ઉપરની ચર્ચા પરથી એમ જણાઈ આવે છે કે પ્રમાણ-વાદી પણ અનુમાન અને આપન વાક્યો પ્રમાણો માનતો હોય છે. પ્રતિપક્ષ માટે માત્ર તેવી છૂટ આપવા તે તૈયાર નથી હોતો એટલું જ.

“ આત્મસ્તુ યથાર્થવક્તા । ”

શબ્દપ્રમાણ માનવાનું હોય તો કોના શબ્દો પ્રમાણ ? હર્ષદેવે સ્પેન્સર કે અર્નેસ્ટ હેકેલના શબ્દોને શબ્દ તરીકે કિમ્મત હોય તો મનુ અને શંકરના શબ્દોને કંઈ નહિ તો એમના જેટલું પ્રામાણ્ય શા માટે ન હોય ? અહિં એ અડચણો ઉપરિચિત થાય છે: (૧) મૂળ વક્તા દ્વારા આપણને થએલું જ્ઞાન શબ્દોમાં યરોઅર વ્યક્ત થયું છે એમ ગ્રહીત માનવું પડે છે; અને (૨) એ શબ્દ અને તે શબ્દાધિષ્ટિત કન્પના અગર પ્રક્રિયા આપણે યરોઅર સમજ્યા છીએ એ પણ ગ્રહીત લેવું પડે છે. પરંતુ હાલે જોઈશું તો અન્ને વિષયમાં આપણાથી કંઈ પણ નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી, તેથી પ્રામાણ્ય વિષે અનેક અમતકારો પ્રતીત થવા લાગે છે. એક જ ગ્રંથમાં એક સ્મૃતિ અપ્રમાણ તો એ જ ગ્રંથમાં થોડાં પાનાં પછી એ જ સ્મૃતિ પ્રમાણ મનાય છે. આ જ પ્રત્યક્ષ સમાજમાં રૂઠ થએલી અસ્પૃશ્યતા શબ્દપ્રમાણથી નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કરતાં શબ્દ પ્રમાણ વધારે અહીં મહત્વનું રહે છે. આ રીતે એક વાર ચર્ચા શરૂ કરી કે જગતનો એક પણ સિદ્ધાંત સ્થિર રહી શકશે નહિ, એટલી અમારી પૂર્ણ ખાત્રી છે ત્યાં જોઈએ ત્યાં આવા જ પ્રકારના અનધિકૃત પ્રમાણો આગળ

૧ ધર્મરહસ્ય-કે. એલ. દક્ષરી.

૫૧૪

હિન્દુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

કરી ખુદ્ધિભેદ કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું છે તે તે પરમેશ્વર જ જાણે.

આજે કેટલાક લોકો તરફથી વર્ણાન્તરનું સમર્થન કરવામાં આવે છે, તેને પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રનો આધાર છે એમ ખતાવવા માટે કે ભાસ કરાવવા માટે જનનશાસ્ત્ર વર્ણાન્તર અગર (Genetics)ના કેટલાક ત્રોટક શબ્દો પણ વર્ણાન્તર હાનીકારક વાપરવામાં આવે છે. જે જનનશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તને અનુસાર આધુનિક લેખક વર્ણાન્તરનું સમર્થન કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સ્ત્રીપુરૂષમાં વ્યક્તાવ્યક્ત ગુણો હોય છે. પદ્મી સંતતિમાં કેટલાક અવ્યક્ત ગુણો વ્યક્ત થાય છે અને કેટલાક વ્યક્ત ગુણો અવ્યક્ત બને છે. કેટલેક સ્થળે વ્યક્તાવ્યક્ત ગુણોનું મિશ્રણ (Blending) થઈ મિશ્રિત ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) સંતતિમાં કેટલાક નાના ફરકો પોતાની મેળે થાય છે.

(૩) એક જ પરિસ્થિતિમાં એકાદ જાતિને રાખીએ તો તે જાતિ તે પરિસ્થિતિમાં જીવવાને લાયક બને છે. એવો જ નિયમ કરવામાં આવે કે એક જાતિએ ખુદ્ધિનાં કાર્યો કરીને જ જીવનનિર્વાહ ચલાવવો, અને કોઈ વ્યક્તિ તેનું ઉલ્લંઘન કરી બીજી રીતે નિર્વાહ ચલાવશે તો જાતિઅલિપ્ત કરવામાં આવશે. એમ કરવાથી તે જાતિ ખુદ્ધિહીન હશે તો પણ કાલાન્તરે ઔદ્ધિક કાર્યો કરી તેવાં કાર્યો માટે વધુ લાયક બનશે.

હવે આ ત્રણે સિદ્ધાંતોનું પ્રાણીશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પરીક્ષણ કરીએ. પ્રથમ તેમનું કહેવું એમ છે કે, 'કેટલાક અવ્યક્ત ગુણો વ્યક્ત થાય છે.' એ શબ્દો શાસ્ત્રીય અર્થમાં વાપર્યાં છે એમ માનીએ તો તે વાક્યનું અંગ્રેજીમાં (Recessive becomes dominant)

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૫૧૫

એમ ભાષાન્તર થઇ શકશે. અવ્યક્તનો વ્યક્ત અને વ્યક્તનો અવ્યક્ત ગુણ એકજ પેઢીમાં કેમ થઇ શકે એ બાબત સમજવી મુશ્કેલ છે. એ ગુણોની ઉલટપાલટ કઇ પદ્ધતિથી થાય છે અને તેની શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયા જે આ લેખકા કહેશે તો પ્રાણીશાસ્ત્ર તેમનું સદૈવ ઝણી રહેશે. ‘અવ્યક્ત ગુણ (Recessive) વ્યક્ત ગુણોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. અવ્યક્ત ગુણો વ્યક્ત ગુણોમાંથી કદી ઉત્પન્ન થતા નથી. તે સંકર પ્રજામાં તિરોહિત સ્વરૂપમાં હોવાથી ઓળખાતા નથી એટલું જ.’^૧ તો પણ અમારી તરફના પંડિતો કહેશે જ કે એક પેઢીમાં વ્યક્ત ગુણ અવ્યક્ત બને છે અને અવ્યક્ત વ્યક્ત બને છે. હવે મિથિલયુક્ત અનુવંશ અને ફરકનો વિચાર કરીએ ત્યાં ફરક એ શબ્દનો આધુનિક સમાજસુધારક શો અર્થ કરે છે એ સમજવું જોઇએ. ફરક શબ્દના (૧) આગળ જે ગુણોનું અસ્તિત્વ ન હતું તે ગુણોનું કોઇ પણ પ્રકારે સંકર થતાં ઉત્પન્ન થવું અગર (૨) માળાપના પિંડમાં જે ગુણો હોય તે જ ગુણોની સંતતિમાં ઓછા વધુ ભેદથી જુદી જુદી રીતે માંડણી થવી એવા જે અર્થ થાય છે. પહેલો અર્થ લઇએ તો પિંડોમાં આગળ જે ગુણોનું અસ્તિત્વ નથી તે ગુણો થોડા થોડા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવાની પ્રક્રિયા સૃષ્ટિમાં થાય છે અને આ ફરકોની^૨ ગતિનું ઉત્ક્રાંતિ પર પરિણામ થાય છે, એ બંને બાબતો હજુ સિધ્ધ થઇ નથી. પહેલા મુદ્દા સબધે ડૉ. લોટસી^૩ કહે છે કે, “ડાર્વિનના મતમાં આ બાબતો વિષે ગોટાળો થએલો દેખાય છે કારણ કે મારા મતે અનુવંશથી સંક્રાંત થનાર ફરકોનું અસ્તિત્વ નથી.” આ ગૃહસ્થે હુજો ડી વ્યાઇસના પ્રયોગોને પણ પૂર્ણ રીતે તપાસી આવા ફરકોનું

૧ Evolution by means of hybridization—J. P. Lotsy.

૨ Rate of variations affects the line of evolution.

૩ Evolution by means of Hybridization—J. P. Lotsy.

અસ્તિત્વજ નથી. એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે. આવી રીતે અસિધ્ધ એવા સિધ્ધાંતના જોર પર વર્ણાન્તર સરખા સર્વ સમાજમાં ભયંકર ખળભળાટ મચાવનારા સિધ્ધાંતો માંડવાના હોય તો પછી સમાજ-શાસ્ત્ર એ શાસ્ત્ર ન રહેતાં અભિરૂચિ પર આધાર રાખનારો એક પ્રશ્ન જ બની જશે.

તેઓએ માંડેલો બીજો સિદ્ધાન્ત મિશ્રણાત્મક અનુવંશ-એની પણ એ જ સ્થિતિ છે. એ બાબતમાં આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોનો શો નિષ્કર્ષ છે તે અમે આપીએ છીએ: અસિદ્ધ એવી મિશ્રણની કલ્પના ગૃહીત માનવાને લીધે એ પેઠીઓ સુધી ઉપર ઉપર જે ફરકો ભાસમાન થાય છે તે વિષયમાં ડાર્વિને ઘણીએ કલ્પનાઓ આગળ માંડી છે. તે ફરકોને ઉત્ક્રાન્તિના કારણો તરીકે બતાવવામાં આવ્યા છે. મુખ્યત્વે કરીને આ મિશ્રણપદ્ધતિએ 'ફરકોની ગતિ એટલે જ ઉત્ક્રાન્તિનું સાધન' એ મતને ઘણું જ અનુમોદન આપ્યું છે. પરંતુ હવે અનુવંશ કંઈ પ્રક્રિયાથી પ્રતીત થાય છે તે પ્રક્રિયા મળી છે અને તેને લીધે ઉત્ક્રાન્તિમાં આ ફરકોનું કાર્ય કંઈ પણ રહ્યું નથી. શુદ્ધ વંશો પર જે પ્રયોગો કરીએ તે ઉપરથી મિશ્રણાત્મક અનુવંશને ઉત્ક્રાન્તિમાં ગોણું રથાન પણ આપી શકશે નહિ. જે ફરક માનવામાં આવે છે. તે ઉત્ક્રાન્તિને મદદ કરતા નથી અને તે જે ગતિથી સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગતિથી તેમની ઉત્ક્રાન્તિની રેખા પર કંઈ પણ પરિણામ થતું નથી. પરંતુ મિશ્રણાત્મક અનુવંશ એ ઉત્ક્રાન્તિનું સાધન માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે એ અસ્તિત્વમાં જ નથી. આ સૈદ્ધાંતી શરૂઆતમાં એવી ઘણીએ બાબતો મળી આવી હતી કે તે વખતે મિશ્રણાત્મક અનુવંશને માનવાની ફરજ પડી હતી. પરંતુ વધુ શોધખોળ થવાથી એમ દેખાઈ આવ્યું કે તે સર્વ પરિણામો મેન્ડેલની અનુવંશ પદ્ધતિના જ ઉદાહરણો છે. 'સ્વેતવર્ણિય અને નીચોની પ્રગ્નમાં ભાસમાન થનારું વર્ણોનું' મિશ્રણ મેન્ડેલના નિયમોને છોડીને નથી. મુલોટોના છોકરાંમાં જે ફરક દેખાય છે, તેનો અર્થ મેન્ડેલની પદ્ધતિથી જ કરવો શક્ય છે. આવા પ્રકારે અનુવંશની

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૧૭

પદ્ધતિઓ ત્યાજ્ય કરે છે અને નૈસર્ગિક ચુંટણીની પદ્ધતિ ફક્ત સત્ય તરીકે બાકી રહે છે.^૧ આવી રીતે મેન્ડેલની અનુવંશની અને નૈસર્ગિક ચુંટણીની પદ્ધતિ જ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વમાં છે એવા મતો અનેક અભ્યાસકાંઠે આપેલા દેખાય છે, તો પણ મિશ્રણાત્મક અનુવંશની પદ્ધતિથી વર્ણાન્તર થાય છે એમ કેટલાક લોકોનો ગણગણાટ ચાલુ જ છે.

વર્ણાન્તરવાદીઓનો ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એ છે કે એકાદ જાતિ જે એકસરખી બુદ્ધિપ્રધાન ગુણોની બાબતમાં ચુંટણી કરતી જાય તો તે જાતિ કાલાન્તરે અત્યંત બુદ્ધિમાન થશે નૈસર્ગિક ચુંટણીના તત્વો પર આ સિદ્ધાન્ત અત્યંત બરાબર છે. પરંતુ મૂળમાં જ ન હોય એવી જાતિમાં ચુંટણી કરવાનું નક્કી કરીએ તો તે જાતિમાં તે ગુણ ઉત્પન્ન થવાને બદલે તે જાતિજ નષ્ટ થવાનો વધારે સંભાવ છે. ડૉ. હર્ટના મતે જે એંસી ટકા સર્વસાધારણ લોકો છે, તેમાંથી શ્રેષ્ઠ પ્રજા ઉત્પન્ન થવી અશક્ય છે. તે પ્રજામાં ચુંટણી કરતા જર્ઠ એ તો પણ શ્રેષ્ઠ પ્રજા ઉત્પન્ન થશે એ કહેવું સાહસ ભર્યું જ થશે. ચુંટણીથી જે ગુણ ન હોય તે ગુણ ઉત્પન્ન થતો નથી પણ જે ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે તે જ ગુણો શુદ્ધ થતા જાય છે. આવી રીતે આધુનિક સમાજ સુધારણાવાદીઓએ આનુવંશ સંબંધી ગૃહીત માનેલા સર્વ સિદ્ધાન્તો ભૂલભરેલા છે. અને આ બનાવટી સિદ્ધાન્તોના આધાર પર હિંદુઓની જાતિ રચના બદલાવવી છે. આ ભૂલભરેલા ગૃહીત કૃત્યો પર રચાએલા સિદ્ધાન્ત બરાબર કેમ આવશે એજ વાત અમારા જેવા પ્રાકૃત જનોને સમજતી નથી^૨ “ પરંતુ સંતતિમાં જે કંઈ થોડા ફેરફારો થાય છે, તે પ્રમાણે ક્વચિત્ પ્રસંગે જન્મથી

૧ Genetical theory of Natural selection—R. A. Fisher
chapter I

૨ ધર્મરહસ્ય—૨૧. કે. લ. દત્તરી

અસવર્ણ પણુ ગુણથી સવર્ણ એવા સ્ત્રીપુરુષોના વિવાહ અનિષ્ટ નથી. ”૨ આવાં વિદ્વતાપ્રચુર વાક્યોનો અર્થ શો કરવો ? પરંતુ સંતતિમાં થોડા થોડા ફરક પડતા જન્ય છે એ સિદ્ધાન્ત જો મૂળમાં સાચો નથી, તો તે સિદ્ધાન્ત ગૃહીત માનીને કાઢેલાં અનુમાનો પણ અપ્રાણ્ય જ છે અને એ પદ્ધતિથી કરેલી સમાજરચના પણ લેખકનો કાદપનિક તરંગ છે. આગળ તે જ લેખક કહે છે કે, “ તેથી તે વિવાહને અસવર્ણ વિવાહને જરા હલકા દરજ્જાનો માનવાની જરૂર છે. ” પરંતુ એમ શા માટે ? જો એ વિવાહને હલકા પ્રકારનો માનવો છે તો આવા હલકા વિવાહને અનુમતિ શા માટે આપવી ? પરંતુ મનુષ્ય એક વખત ભુચ્યાઇ કરવા લાગે છે, પછી તે ક્યાં ક્યાં અનુમાનો કાઢશે તે કહી શકાતું નથી. વળી એ જ અંધકાર જરા આગળ કહે છે કે, “ આવા પ્રકારનો વિવાહ અસવર્ણ વિવાહ નથી કારણ કે વધુવર ગુણો વડે એકજ વર્ણના હોય છે ” પરંતુ સૌથી વિશેષ ચમત્કાર તેમણે પાછળથી કર્યો છે. “ પરસ્પરાભિલાષ એ પણ સદશત્વનો પુરાવો છે, કારણ કે ‘ સમાન શીલે વ્યસનેષુ સહ્યમ ! ’ એ નિયમ પ્રસિધ્ધ છે. માત્ર અભિલાષ શુદ્ધ હોવો જોઇએ, એટલે કેવળ દ્રવ્યથી કે સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો અભિલાષ ન હોવો જોઇએ, પરંતુ આરિત્ય ને અભિલાષ સમજવા માટે વરવધૂનું વય મોટું હોવું જોઇએ. ’ આ ઉતારો અથથી ઇતિ સુધી મૂર્ખાઇથી ભરેલો છે. આ ઉપર એટલી જ ટીકા બસ થશે.

હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સાંસ્કૃતિક વર્ણવ્યવસ્થા અને આનુવંશિક જાતિય વ્યવસ્થા બંનેનો સમન્વય કરી સમાજરચના ઉત્પન્ન કરવામાં કઇ કઇ સવર્ણ અને સજાતિ બાબતોનો વિચાર કર્યો અને તે બાબતો આધુનિક શાસ્ત્રોના ચોકઠામાં કેટલી ખેસી શકે છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. હિંદુસમાજ આ બંને પદ્ધતિની

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૧૯

વ્યવસ્થા એટલે માનવ પ્રાણીની વિભાગણીનું તરત ગૃહીત લઘને જ પોતાના કાર્ય માટે પ્રવૃત્ત થયો છે. બધા મનુષ્યો સમાન નથી અને આ જાતની વિભાગણી થઈ શકે છે એ આધુનિક શાસ્ત્રોને માન્ય છે એ અમે આગળ બતાવ્યું છે. આવી રીતે એકવંશીય લોકોમાં પણ અધરોત્તર વ્યક્તિઓ હોય છે અને હિંદુસ્તાનમાં તે વિવિધ વંશીય લોકો અસ્તિત્વમાં હતા અને છે, તેને લીધે હિંદુસમાજ-શાસ્ત્રજ્ઞની સામે અત્યંત વિકટ પ્રશ્ન હતો. આજ કારણને અંગે હિંદુઓને દ્વિવિધ વિભાગણી કરવી પડી. સંસ્કારથી વર્ણ-વ્યવસ્થા કરવી પડી અને વંશથી જાતિ વ્યવસ્થા કરવી પડી. આ રીતે જુદા જુદા વંશોમાં જાતિવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થા ફેલાઈ. વર્ણ સંસ્કાર પરથી નિશ્ચિત થયા ત્યારે જાતિ જન્મપરથી નિશ્ચિત થઈ. ઉદાહરણાર્થ અંગાળી બ્રાહ્મણ અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણ એ વર્ણથી એક છે પરંતુ જાતિથી સરખા નથી. કોઈ પણ ભૂમિખંડમાં સંસ્કારયુક્ત બ્રાહ્મણોનું અસ્તિત્વ હોય જ, પરંતુ તેમની જાતિય વિભિન્નતા ઓળખવી જોઈએ અને તેવી રીતે તે ઓળખવામાં પણ આવી. આ જાતની વ્યવસ્થા થયા પછી તે રચનાનો સુપ્રજ્ઞ દષ્ટિએ વિચાર કરવો પડ્યો. સુપ્રજ્ઞનો વિચાર એટલે પ્રાણીશાસ્ત્રની દષ્ટિએ વિવાહિત અગર અવિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોની મંતવિનો વિચાર.

અમે કહી ગયા છીએ કે કુટુંબવ્યવસ્થા મનુષ્ય સાથે કાલદષ્ટિએ સમબંધીત છે. પરંતુ સાહિત્યનો અને સામાજિક રીત રિવાજોનો અભ્યાસ કરનારા પંડિતો એમ કહે છે કે એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે માનવોમાં વિવાહસંસ્થા અસ્તિત્વમાં જ ન હતી. આર્યવંશો પરથી જોતાં એમ દેખાય છે કે તે બંધન સ્વેતકેતુ નામના કોઈ એક સદ્ગૃહસ્થે ઉત્પન્ન કર્યું અને મૂર્ખ સમાજે એ છોકરાનું કહ્યું માન્યું. પરંતુ સર્વસાધારણ મનુષ્યસમાજ એવી સ્થિતિમાં ક્યારે પણ નહોતો એમ અમે વારંવાર કહેલું છે, અહીં

વિવાહ શબ્દનો અર્થમાં ગોટાળો થાય છે. વિવાહસંસ્થા નહતી એનો અર્થ 'કાંઈ પણ ઉંમરમાં આવેલી સ્ત્રી કાંઈ પણ પ્રૌઢ પુરુષ સાથે અનિયંત્રિત રીતે સંબંધ રાખતી હશે' એવો કરાય છે. ૧ તેવો અર્થ કરનારાઓનો મુખ્ય મુદ્દો એવો છે કે માણસ મુખ્યત્વે કરીને સમાજપ્રિય પ્રાણી છે, તે તેવો ન હોત તો સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ બંને સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થવી અશક્ય હતી. કારણ કે આ બંને સ્થિતિઓ અનેક લોકોના ભેગમાંથી ઉત્પન્ન થતી કલ્પનાઓનું એકીકરણ થયા સિવાય પ્રતીત થઈ શકતી નથી, એ બધી બાબતો ગૃહીત માનીએ તો સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ વિષયક બાબતોમાં નિયંત્રણ મૂકવાથી સંસ્કૃતિ અગર પ્રગતિને વિરોધ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. ઐતિહાસિક કાલમાં તો કુટુંબો નિશ્ચિત હતાં અને આજ પણ છે. તેથી સંસ્કૃતિની ગતિને વિરોધ થયો હોય એમ જણાયું નથી.

ખરી હકીકત એમ છે કે લાખો વર્ષોનો મનુષ્યજાતનો ઇતિહાસ હજુ અજ્ઞાત છે. તે કાલ સંબંધી અમુક કલ્પનાઓ ગૃહિત માની આપણે અનુમાનો કાઢીએ છીએ. પરંતુ તે કલ્પનાઓ મૂળમાં સાચી ન હોય તો આપણાં અનુમાનો પણ અસિદ્ધજ ઠરશે. અહીં ગૃહીત કૃત્ય એમ છે કે સમાજ અવિવાહની સ્થિતિમાંથી વિવાહની સ્થિતિએ ગય છે. પરંતુ આજના યુરોપ તરફ જરા બારીકાઈથી જોઈશું તો તે સમાજ-સહીસલામત રીતે બહાર પડે તો-વૈવાહિક નિર્બંધની સ્થિતિ માંથી અવિવાહની સ્થિતિમાં ગયો એમ શા માટે ન કહી શકાય ? મુખ્ય મુદ્દો, સમાજ કઈ સ્થિતિમાં હતો એ નથી પણ રાષ્ટ્રના અગર સમાજના રક્ષણ માટે તે કઈ સ્થિતિમાં હોવો જોઈએ એ છે.

૧ Bachofen and Morgan quoted by Muller Hyer in his Evolution of marriage

૨ New Evolution-Clarke.

હિંદુ નતિ સંસ્થા

૫૨૧

કરોડ રજત્યુ યુક્ત^૨ (vertebrates) પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય-પ્રાણીની ગણના થાય છે. તે વર્ગમાં મનુષ્ય એકલો જ એવો છે કે જેની સંતતિ જન્મથી થોડાં વર્ષો સુધી દુર્બલ સ્થિતિમાં હોય છે. આ દુર્બલ અને પરાવલંબી સંતતિને સમગ્ર અને સ્વાલંબી કરવા માટે અચુક કાલ સુધી તે સંતતિની સંભાળ લેવામાં માતાનું પૂર્ણ ધ્યાન હોવું જોઈએ. એ ધ્યાન આપી શકે તે માટે અન્ન ઉત્પાદનની કંઈ પણ નિયમિત વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, તેથી તેમનો ઉદરનિર્વાહ કરનારો એકાદ નિયમિત પુરૂષ નિમાઈ ગએલો હોવો જોઈએ. સમાજમાં જન્મનારા સર્વ આસકોનું સંગોપન કરવાની જવાબદારી મધ્યવર્તિ શાસન સંસ્થા પર રહીવી જોઈએ એ શોધ વીસમીસદીની છે. તે પદ્ધતિના સમાજ પર થનારાં પરિણામ હજી દેખાવાનાં છે.

આ બધાનું રક્ષણ અને સંવર્ધન થવા માટે તેની કંઈ પણ સ્થાયી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આ સર્વના રક્ષણ પોષણનો ભાર વહન કરનારી સ્ત્રી ગતી શકે તેટલી એકજ સ્થાને જકડાએલી હોઈ દ્રવ્યાર્જનના કષ્ટમાંથી મુક્ત હોવી જાઈએ. એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા માટે સ્ત્રી પુરૂષોના સંબંધોનું કંઈક પણ નિયંત્રણ થવું જોઈએ. કુટુંબયુક્ત સમાજ ન હોતો એ સ્થિતિ માનવજાતિમાં તો અશક્ય છે.

વિવાહ આપણે સમજીએ છીએ તે અર્થથી ન હોય તો પણ સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધના નિયમોનું અસ્તિત્વ સર્વ કાળે, સર્વ સ્થળે છે એમ દેખાઈ આવે છે. કોઈક સમાજમાં એકાદ સ્ત્રી ભાઈઓ સાથે લગ્ન કરે છે, તો બીજા સમાજમાં એક પુરૂષ બધી બહેનો સાથે લગ્ન કરે છે. આ સર્વ સ્થિતિ કંઈક પણ નિયમાનુસારજ છે. અહીં સ્ત્રી પુરૂષ સંબંધ અનિર્બંધ કે અનિયંત્રિત નથી. આ પુરૂષ સંબંધ માટે એકાદ સમૂહને થોડા ઘણા નિયમો થોડા દેવા એટલે જ

૫૨૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

વિવાહસંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી. આર્યોએ એ પદ્ધતિ માનવીની દુર્બલ અને પરાવસંખી સંતતિનો વિચાર કરી, અત્યંત હિતકારક છે એમ શૃદ્ધિત માની સમાજરચનાની શરૂઆત કરી અને વિવાહના નિયમો અને મર્યાદાઓ બાંધ્યાં.

પ્રથમ સવર્ણ અને સજ્જતિના વિચારો આંખ સામે આવવા લાગ્યા. અહીં સવર્ણ અને સજ્જતિ એ શબ્દો સમવ્યાપ્ત નથી. વર્ણ શબ્દનો અર્થ genus જેવો છે અને જ્જતિનો અર્થ Species જેવો છે. સજ્જતિ એટલે જન્મના તત્વ પર બનાવેલા સંધેના ઘટક; જ્યાં જ્યાં સવર્ણ માતૃપિતાથી થયેલી સંતતિ એમ કહેલું છે, ત્યાં ત્યાં તે જ વસતિસ્થાનનો સવર્ણ એવો અર્થ લેવાનો છે. સવર્ણ માતૃપિતાથી થયેલી સંતતિને તેજ જ્જતિની છે તેમ માનવું.^૧ માતૃપિતા સમાન વર્ણના હોય તો સંતતિ તે જ જ્જતિની સમજવી. એકાદ પુરુષ અસવર્ણ સ્ત્રી સાથે, -પોતાના નીચેના વર્ણની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે તો તે દંપતીની સંતતિને પિતાના સદશ^૨ માનવી, સજ્જતિ નહિ. આથી અહીં કેટલાક સદશ પ્લાહણ, સદશ ક્ષત્રિય વગેરે ઉત્પન્ન થશે. અને તેજ નામથી તેઓ સમાજમાં ઓળખાશે, પરંતુ આનુવંશની દૃષ્ટિએ પિતા સાથે સજ્જતિ નથી. એકાદ પુરુષ જે જે વર્ણના અંતરથી

૧ સર્વ ઘર્ણેષુ તુલ્યાસુ પતીષ્વક્ષતયોનિષુ ।

આનુલોમ્યેન સંભૂતા જ્ઞાત્યા જ્ઞેયાસ્ત ઇવ તૈ ॥

મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૦, શ્લોક ૫

સવર્ણેભ્યઃ સવર્ણાસુ જાયન્તે હિ સજ્જાતયઃ ।

અનિઘ્નેષુ ત્રિઘાહેષુ પુત્રાઃ સંતાનવર્ધનાઃ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય.

૨ સ્ત્રીષ્વનન્તરજાતાસુ ત્રિજૈહ્વાદિતાન્સુતાન્ ॥

સદશાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥

મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૦ શ્લોક ૬.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૨૭

વિવાહ કરે તો તે દ્વાંપત્યની સંતતિ સખતિ પણ નથી અને સદશ પણ નથી, તે સંકર માનવી. અને તેમને બુદ્ધંજ નામ આપવું સારું. હિંદુ સમાજશાસ્ત્રજ્ઞોને એક વસ્તુ કરવાની હતી; જેમ અને તેમ સમાજના મોટા વર્ગથી-કે જે પ્રાણીશાસ્ત્ર દષ્ટિએ હીન હોય છે અને જેમનામાંથી ડૉ. હર્સ્ટ કહે છે તેમ શ્રેષ્ઠ પ્રજા થવી અસંભવિત છે અને જેને આપણે શૂદ્રની મંત્રા આપીએ છીએ તે લોકોથી શ્રેષ્ઠ પ્રજા દૂર રાખવી હતી. તેમનું રક્ત શુદ્ધ રાખવા માટે એ શાસ્ત્રજ્ઞોએ અથાગ પરિશ્રમ વેઠ્યો છે. અને તેટલાજ માટે તેમણે શૂદ્રવિવાહ નિષિદ્ધ માન્યો.^૧ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોએ શૂદ્ર સ્ત્રીદ્વારા સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી નહિ, એવું કહ્યું છે. તે નિયમોને સખતાઇ આપવા માટે બ્રાહ્મણ અધોગતિએ

૧ ન બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય યોહાવદ્યપિ હિ તિષ્ઠતોઃ ।

કસ્મિંશ્ચિદપિ વૃત્તાન્તે શૂદ્રા માર્યોપદિશ્યતે ॥

હીન જાતિ સ્ત્રિયં મોહાદુદ્ગ્રહન્તો દ્વિજાતયઃ ।

કુલાન્યેવ નયન્ત્યાશુ સસંતાનાનિ શૂદ્રતામ્ ॥

શૂદ્રાવેદી પતત્યન્નેરુતથ્યતનયસ્ય ચ ।

શૌનકસ્ય સુતોતર્યા તદપત્ય તયા ભૃગોઃ ॥

શૂદ્રાં શયનમારોણ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ।

જનયિત્વા સુતં તસ્યાં બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥

દૈવપિડ્યાતિથેયાનિ તત્પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશ્નન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગં સ ગચ્છતિ ॥

વૃપલી ફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોહપતસ્ય ચ ।

તસ્યાં ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતે ॥

મનુસ્મૃતિ અ. ૩ શ્લોક ૧૪ થી ૧૯

યદુચ્યતે દ્વિજાતીનાં શૂદ્રાદારોપ્રસંગ્રહો નૈતન્મમ મતમ્ ।

બ્રાહ્મણ્યય,

૫૨૪

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

જશે, એ બ્રાહ્મણથી પતિત થશે, તે સ્વર્ગમાં નહિ જાય વગેરે સખ્ત શિક્ષાઓ કહી છે. એ વર્ણના અંતરથી વિવાહ કરવામાં આવે તો ક્ષત્રિયથી નીચેની સર્વ રાજ શૂદ્ર જેવી થશે. તેથી મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોને શૂદ્ર સ્ત્રી સાથેના વિવાહની આપત્તિમાંથી બુદ્ધ રાખવા જોઈએ. જો એકાદ ત્રૈવલ્લિકને શૂદ્ર વિવાહની છુટ રાખવામાં આવે તો પણ શૂદ્ર જેવા ગુણો શ્રેષ્ઠ પ્રજામાં લગવા લાગશે; તેથી ત્રૈવલ્લિકોએ શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે વિવાહ ન જ કરવો એ હિતકારક છે. અને તેથી જ સમાજશાસ્ત્રોને તેવો નિયમ કરવો પડ્યો. આ સર્વ અનુભોમ વિવાહપદ્ધતિ થઈ એટલે ઉપરનો પુરૂષ નીચેના થરની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે તો હરકત નહિ એ છે. મનુ કહે છે કે,

સવર્ણાગ્રે દ્વિજાતિનાં પ્રશસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ કમસોઽવરાઃ ॥

શૂદ્રૈવ માર્યા શૂદ્રસ્ય સ્ત્રા ચ સ્વાચ વિરાઃ સ્મૃતે ।

તે ચ સ્વાચૈવ રાજાશ્ચ લાઙ્ગ સ્વા ચાપ્રજન્મનઃ ॥^૧

‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મ કર્મો કરવા માટે પોતાની જાતિની સ્ત્રી ઉત્તમ ગણાય છે. પરંતુ જેઓ કામનાને લીધે વિવાહ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે તેઓને માટે કમવાર બીજી જાતિની સ્ત્રીઓ સાથે કરેલો વિવાહ હીન ગણાય છે.’

‘શૂદ્ર જાતિનો પુરૂષ શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરી શકે છે. વૈશ્ય જાતિનો પુરૂષ વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રી સાથે તથા શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરી શકે છે, ક્ષત્રિય જાતિનો પુરૂષ ક્ષત્રિય જાતિની કન્યા ઉપરાંત વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરી શકે છે અને બ્રાહ્મણ જાતિનો પુરૂષ બ્રાહ્મણ કન્યા ઉપરાંત ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કન્યાને પરણી શકે છે.’

૧ મનુસ્મૃતિ—અ. ૩ શ્લોક ૧૨, ૧૩.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૨૫

હવે સંતતિની વ્યવસ્થા કેમ થતી જશે તેનો વિચાર કરીએ. સ્મૃતિકારોએ જે વિચાર કર્યો છે તે જિજ્ઞાસવેષ વિધિ: સ્મૃત: એટલે વિવાહિત સ્ત્રી પુરુષોની સંતતિ સંગંધી કર્યો છે. અવિવાહિતોથી ઉત્પન્ન થનારી સંતતિ સમાજમાં કેટલા ટકા છે એ વિષે માહિતી મળતી નથી. તેનો વિચાર કરી શકાય તેમ નથી. વિવાહિતોમાં વ્યભિચાર થઈ મોટા પ્રમાણમાં આ સંકટ થતાં હશે એ કલ્પના પણ ખરાબ નથી. કારણ બ્રાહ્મવિવાહો જે સમાજમાં રૂઢ હતા, ધર્મની જે સમાજ પર સત્તા હતી; અને સમાજના કામશાસ્ત્રપરના લેખકે પણ 'एषां समवाये पूर्व: पूर्वो गरीयान्।' કામથી અર્થ અને અર્થથી ધર્મને ચઢીઆનો ગણ્યો છે, તે સમાજમાં માનવીના નૈતિક મૂલ્યોનો વિચાર કરતાં એ કલ્પના ટપી શકતી નથી. સર્વ સંતતિનો વિચાર કરવાનો એટલે વિવાહિતોની જ સંતતિનો વિચાર કરવાનો છે. ચાલો આપણે એમ ધારીએ કે એક વખતે સો બ્રાહ્મણો એવા હતા કે તેમણે ચારે વર્ણોની સ્ત્રીઓ કરી એટલે ચારી એક બ્રાહ્મણ વર્ણથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓને થનારા સો કુટુંબો ઉત્પન્ન થયાં; અને તે જાતિથી કોણ હતાં એ માત-પિતરોને માલૂમ છે જ. પાછળથી તેમનું વાંશિક સામર્થ્ય ધ્યાનમાં લઈ વિવાહાદિ સંસ્કાર તેમનામાં જ નિયમિત કરવાથી પહેલી પેઢીઓનો એ સંકર કેટલીક પેઢીઓમાં પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમોથી એક જુદો જ સમૂહ બની જાતિસ્વરૂપ બન્યો. આ સમૂહ સહેજે જુદો ઝોળાખાઈ આવશે. ૨ા. વિદ્વજ રામજી શિંદે^૩ કહે છે તે પ્રમાણે આજ જે સમૂહો અસ્તિત્વમાં છે તે બધા જ કંઈ સંકર જાતિઓ નથી. પરંતુ અમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે સમાજવ્યવસ્થા કરવામાં

૧ કામસૂત્ર-વાત્સ્યાયન.

૨ Evolution by means of Hybridization-J. P. Lotsy.

૩ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

૫૨૧

હિંદુઓનું સમાજશાસ્ત્ર

આવે તો જાતિની અગર સમૂહોની સંખ્યા કેટલી વધે છે તે ગણિત કરી જોવાથી નિશ્ચિત થઈ શકે. તે ગણિત અમે ટુંક સમયમાં જ આપવાના છીએ. આવી રીતે પહેલી પેઢીએ એકંદરે આર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે. એટલે જ અનુલોમ સંકર અને જ પ્રતિલોમ સંકર પરંતુ આમાંના જ અનુલોમ સંકર જ હિંદુ લોકો સંસ્કારને લાયક સમજતા. પ્રતિલોમ સંકર અસંસ્કૃત જ એટલે શૂદ્ર જ રહેતા. પરંતુ તે મૂળના શુદ્ધ શૂદ્ર સમૂહોમાં અંતર્ભૂત કરવા શક્ય નથી. મનુ કહે છે કે,

સજાતિજાનન્તરજાઃ ષડ્ સુતા દ્વિજ ધર્મિણઃ ।

શૂદ્રાણાં તુ સધર્મિણઃ સવેડપધ્વંસજાઃ સ્મૃતાઃ ॥

‘ પોતાની જાતિની કન્યામાં તથા પછીની જાતિની કન્યામાં દ્વિજે ઉત્પન્ન કરેલા જ પુત્રો ઉપનયન સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય છે અને પ્રતિલોમ રૂપે ઉત્પન્ન થએલા સર્વ પુત્રો શૂદ્રના સમાન ગણાય છે.’

પ્રતિલોમ સંકર સામાજિક દૃષ્ટિએ અગ્રાણ શા માટે માનવે એનાં કારણો અમે આગળ આપ્યાં છે. પ્રતિલોમ સંકર હિંદુશાસ્ત્ર-કાર હલકો માનતા એનું કારણ તેઓ સંતતિ પુરૂષપ્રધાન માનતા એ હોયું જોઈએ.

અનાર્યાયાં સમુત્પન્નો બ્રાહ્મણાન્તુ યદ્વચ્છયા ।

બ્રાહ્મણ્યામપ્યનાર્યાન્તુ શ્રેયત્ત્વં કેતિ ચેદ્ભવેત્ ॥

જાતો નાર્યામનાર્યાયામાર્યાદાર્યો ભવેદ્ગુણૈઃ ।

જાતોડપ્યનાર્યાદાર્યાયામનાર્યાં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥^૨

તેમની આ માન્યતાને સૃષ્ટિમાં પુરાવો તદ્દન નથી મળતો એવું નથી. આ આખન વિશે નીચેના પ્રયોગ કરી જોઈ શકાશે. મેન્ડેલની

૧ મનુસ્મૃતિ-અ. ૧૦. શ્લોક ૪૧

૨ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૧૬, ૧૭, આ જ અંશમાં જુઓ પાનુ-

હિંદુ જાતિ સંસ્કાર

૫૧૭

પદ્ધતિથી સંક્રાન્ત થનારો ગુણ ચુંટી તે ગુણવાળો નર અને તે ગુણના અભાવવાળી માદાની સંતતિને એ ગુણવાળી માદા અને તે ગુણના અભાવ વાળા નરની સંતતિ સાથે તુલના કરી ગુણ સંક્રાન્તિ પુરૂષ પ્રધાન છે કે સ્ત્રી પ્રધાન છે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. આવા પ્રકારનો એક પ્રયોગ નીચે આપ્યા પ્રમાણે મળી આવે છે. એક વગર કાનના ઘેટાને કાનવાળી ઘેટીથી થયેલી સંતતિમાં પાંચ ઘેટાં ટુંકા કાનવાળાં થયાં, ત્યારે વગર કાનની ઘેટીને કર્ણયુક્ત ઘેટાથી ફક્ત એકજ ઘેટું ટુંકા કાનનું થયું.^૧

આની રીતે નવી બાર અને જુની ચાર એમ એકંદરે સોળ જાતિઓ બની. તેમાંથી જાતિઓ શરૂઆતથી જ સંસ્કારહીન કરી આ જાતિઓની લોકસંખ્યા આવા પ્રકારના વિવાહ થશે તેના પ્રમાણ પર આધાર રાખશે. આ પ્રમાણે વૈદિક સોળ જાતિઓ અને ઇતર અવૈદિક સમૂહો હિંદુસ્તાનમાં પ્રતીત થવા લાગ્યા. આ વિચાર જન્મને અનુસરીને થયો. સાથે સાથે સંસ્કાર દષ્ટિએ પણ વિચાર થવો જોઈએ. એકજ વંશના જે પુરૂષોની પ્રજોત્પાદક ઘટક તરીકેની લાયકાત સરખી હોય છે. પરંતુ સમાજમાં સુસંસ્કૃત અને અસંસ્કૃત બંનેને સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી. વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી એ જે સંસ્કારનું કામચલાઉ સ્વરૂપ માનીએ તો પણ પદવીવાળા અને પદવી વગરના સગા ભાઈઓને પણ સમાજમાં સમાન સ્થાન કોઈ પણ નહિ આપે. સંસ્કારોથી અને આચારોથી વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય બનાવવાના પ્રયત્નો થયા કરે છે. જે એ બહું પાળે છે અને જે પાળતા નથી એ બંનેને શાસ્ત્રકારોએ સરખા લેખ્યા નથી તો એ કંઈ એમની ભૂલ નથી. જે ભૂલથી કે અડચણોને લીધે અસંસ્કૃત રહ્યા તેમને સંસ્કારયુક્ત

૧ Prepotency of the male in Genetics-Baleock & clausen.

૨ Breeding earless sheep-Journal of Heredity 1921.

૫૨૯

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાસાક્ષ

કરી ફરી સમાજમાં લેવાની વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ જે સંસ્કારી થવા માટે જાણી જોઈને તૈયાર ન હતા તેમને વિભક્ત કરવા એજ ઇષ્ટ હતું. આ લોકોની સંતતિને પણ જુદાં નામો આપી તેમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આર દગ્ગર વર્ષોના સંસ્કારો કેટલા જલદીથી નષ્ટ થાય છે એનો એક દાખલો સૃષ્ટિમાંથી અમે આપ્યો જ છે.

द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्य व्रतांस्तु यान् ।

तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्राह्म्याणिति विनिर्दिशेत् ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विघ्नात्पापात्मा भूर्जेकष्टकः ।

आव्रन्त्यवाटवाजौ च पुषाघः शैखः पव च ॥^૧

‘દિવ વર્ણના પુષોએ પોતપોતાની જ્ઞતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રો જે વૈદિક સંસ્કાર કરે નહિ તો તેઓને ગાયત્રીના ઉપદેશથી ભ્રષ્ટ હોવાને લીધે વ્રાત્ય કહેવા’

‘વ્રાત્ય જ્ઞતિના બ્રાહ્મણથી વ્રાત્ય જ્ઞતિની બ્રાહ્મણ કન્યામાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે પાપાત્મા પુત્ર મુર્જકંટક જ્ઞતિનો કહેવાય છે. તેનેજ (દેશ ભેદથી) આવંત્ય, વાટવાન, પુષ્પધ અને શૈખ કહે છે.’

આની રીતે પણ જુદા જુદા સમૂહો થયા.

આ વ્યવસ્થા જે કેટલીક પેઢીઓ ટકી રહે તો એ સમૂહો પોતપોતાની પ્રજોત્પાદન શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછાંવનાં થતાં જશે. હવે એ વ્યવસ્થા કાલાન્તરે તર્કતીર્થ, મહાત્મા, કર્મવીર વગેરે સમાજસુધારક નામના પ્રાણી વર્ગને નાપસંદ થઈ અને તેથી તેમણે આંતરજ્ઞતીય વિવાહ શરૂ કર્યા. પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમોને અમત્ર થયા વિના રહેતો નથી. આ પંદર જ્ઞતિમાંથી તદ્દન સાદી વ્યવસ્થાનુરૂપ 15 P 2 એટલે $૧૫ \times ૧૪ = ૨૧૦$ જ્ઞતિઓ થશે. આ સર્વની

૧ મનુસ્મૃતિ

હિંદુ જાતિ સંક્રમણ

૫૨૬

ગણતરી કરવી એ સ્મૃતિકારો માટે શક્ય ન હતું. તેથી આ જાતિને પોતાનો વિવાહ સંબંધ 'વ્યવહારો મિથસ્તેષાં વિવાહઃ સદૃશૈઃ સહ'¹ એવો રાખશે તો અમે પાછળ આપ્યા પ્રમાણે જી. પી. લોટસીના પ્રાણીશાસ્ત્રનુસાર, તેમનામાં રોટી એટલી વ્યવહાર ન થાય એવી જાતિઓ ઉત્પન્ન થશે. અને તેમાં સુપ્રજનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અયોગ્ય એવું કંઈ નથી. તેમનું રક્ષણ કરવું એજ કાર્ય થાય છે, જાતિ ધર્મો તૈયાર થયા પછી તેમનું મિશ્રણ કરવું એને જ વર્ણસંકર કહે છે. મનુ કહે છે કે

વ્યભિચારેણ વર્ણાનાં ઇષ્ટેદ્યાવેદનેન ચ ।
સ્વકર્મણશ્ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥²

એટલે પહેલો વર્ણ વ્યભિચાર (cross) અથવા (Hybridization), બીજો અવેદ્યાવેદન (Consanguinity) અને ત્રીજો સ્વકર્મ ત્યાગ એમ ત્રણ પ્રકારના સંકર કહ્યા છે. સ્વકર્મ ત્યાગ રૂપ વૃત્તિસંકરનું પરિણામ શું આવે છે, એ અમે ખતાની ગયા છીએ. તેવી જ રીતે ઇતર સંકર પણ ત્યાગ્ય છે એમ અમે ખતાવ્યું છે. પરંતુ અહીં હિંદુ સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બીજો એક અલગ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે, તે એ કે વર્ણસંકર કલ્પના છે કે વ્યક્તિ છે ? ઉપર આપેલા મનુના શ્લોકમાં તો વર્ણસંકર એ વ્યક્તિ છે એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રબલ છે. પરંતુ

દોષૈરૈતૈઃ કુલધ્રાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥³

૧ મનુસ્મૃતિ

૨ મનુસ્મૃતિ.

૩ ભગવદ્ગીતા અ. ૧ શ્લોક ૪૩

૫૩૦

હિંદુધર્મ સમાજશાસ્ત્ર

વર્ણસંકરકારી આ દોષથી કુલધાતીના,
કુળે છે જાતિધર્મો, ને કુલધર્મોય શાશ્વત.

અહીં તો વર્ણસંકર એ કલ્પના જણાય છે, એટલે સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ થવાની સાથે સંતતિ થાય કે ન થાય તે સ્ત્રીના રક્તમાં ફરક થયો જ; એટલે પુરુષ પિંડનું સ્ત્રી પિંડપર અત્યંત જાળવરહસ્ત પરિણામ થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. હિંદુશાસ્ત્રકારોએ એવુંજ માનેલું છે એમ જણાય છે.

यादग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि तादग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निज्जगा ।^૧

આ સંબંધી નીચેની ચર્ચા ઘણીજ ઉદ્દેશ્યક છે, “ મનુષ્યનું વીર્ય સ્ત્રી પિંડમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે પિંડમાં ફરક પાડે છે, એ ખાખત કંઈ ખોટી નથી. સ્ત્રીઓ પુરુષોના વીર્યમાંથી હાર્મોન કહો કે કંઈક જીવનપ્રદ ઉત્તેજક દ્રવ્ય કહો એ લે છે, અને તેમાંથી તેમના પિંડોને પોષક દ્રવ્યો મળે છે.”

‘It is extremely likely that stimulating secretions of man’s seminal fluid can and does penetrate and affect the woman’s whole organism. Woman absorbs from the seminal fluid of man, some substance, say hormone, vitamin or stimulant which affect their internal economy in such a way as to benefit and nourish their whole system.’

અહીં જાતિ અને સંકરની ચર્ચા ઘણીજ થાય છે. પરંતુ તેમાં સંકર શબ્દનો નક્કી અર્થ તેઓ શો માને છે એનો સ્પષ્ટ ખુલાસો થતો નથી. ગાંધીજીએ ‘કેસરી’ પત્રના સંપાદક વર્ગમાંના એક ગૃહસ્થને આપેલી મુલાકાતમાં સંકર શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે. તે

૧ મનુસ્મૃતિ.

હિંદુ જાતિ સંઘના

૫૩૧

વ્યાખ્યા કોઈ પણ જ્ઞાતશાસ્ત્રને માન્ય નથી. આનુવંશનો અભ્યાસ કરવા માટે હાલે ચાર પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. (જે અમે પાછળ આપી છે) તેમાંથી કઈ પદ્ધતિને અનુસરી એ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, એ વિષે અમે પત્રદ્વારા ગાંધીજીને પૂછાવ્યું. એમનું અંતઃકરણ આયમલમય હોવાથી એમણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. અને તે બરાબર છે, કારણ કે જે મુક્ત જીવાત્મા પરમેશ્વર સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખી શકે તેમને આવા પ્રાકૃત શાસ્ત્રોની શી જરૂર છે ?

निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः अगर्
भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यते सर्वसंशयः ।

આવી રીતે વિવિધ કારણોથી જાતિ સમૂહ પડતા ગયા અને આજનો જાતિયુક્ત સમાજ ઉત્પન્ન થયો. હાલે સમૂહોનાં નામો જુદાં જુદાં કારણો પરથી અપાએલાં દેખાય છે. કેટલાંક ધંધ પરથી પડેલાં જણાય છે. જેવી રીતે ચમાર, રંગારા, સુતાર, વગેરે. પરંતુ અહીં એ સમૂહો પ્રથમ અસ્તિત્વમાં હતા અને પાછળથી ધંધાવડે એમનું નામ પડ્યું. કેટલાંક નામો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પરથી પડેલાં જણાય છે, જેવી રીતે (મદારાષ્ટ્રમાં) કોકણસ્થ, દેશસ્થ વગેરે. પરંતુ આ નામોનો પણ અર્થ કરવામાં ઘણી સંજ્ઞાળ લેવાની જરૂર છે; નહિ તો કોકણસ્થ એટલે જે કોકણમાં રહેનારા તો કાયસ્થ શબ્દનો અર્થ શો કરવો ? કેટલાંક નામો વંશપરંપરાથી આદ્યાં આવેલાં દેખાય છે. ઉદાહરણાર્થ, મૂર્ધાવસિક્ત^૧ અગર બ્રાહ્મણ જાતીય એ જાતિને હાલે ખાનદેશમાં બ્રાહ્મણ જાતિ એ પ્રાકૃત નામથી ઓળખે છે. બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રના સંબંધથી થયેલી પારશવ જાતિને ખાનદેશમાં પારસઇ એ પ્રાકૃત નામથી ઓળખાવામાં આવે છે. બાણભદ્રે પોતાના હર્ષચરિત્રમાં પોતાના પારશવ ભાઇનો કહેલો ઉદ્દેખ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. દક્ષિણની દ્રવિડ જાતિઓમાં કેટલાંક નામો

૧ રાધામાધવ વિલાસ ચંપૂ-શ્રી. વિ. કા રાજવાડે

૫૩૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

તે તે જાતિના દેવો પરથી પડ્યાં છે. આવી રીતે ધણી જાતિઓ હિંદુ-સમાજમાં દેખાય છે. તેમનું એકીકરણ થશે તો હિંદુસમાજ સમર્થ થશે એમ કેટલાકનું કહેવું છે તેનો હવે વિચાર કરીએ.

હિંદુઓએ જે સમાજરચના કરી તેનું ધ્યેય હિંસાપ્રિય સૃષ્ટિમાં આબુખાબુ ફેલાએલા સમાજને અને સંસ્કૃતિઓ ટકી શકે તેના કરતાં વધારે કાલ તેજ નામ રૂપથી શિક્ષક રહેવું એ હતું અને છે. કેટલાક લોકો વારંવાર કહે છે કે આવી રીતે જીવવું એ મરવા સમાન છે. પરંતુ એમને અહીં એટલોજ જવાબ આપીશું કે આપની કલ્પનાઓ કંઈ સૃષ્ટિના નિયમો નથી. સૃષ્ટિમાં જની શકે ત્યાં સુધી જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો એજ ધ્યેય પ્રતિત થયું છે. પછી આવી રીતે જીવવું અને તેવી રીતે જીવવું એ પ્રશ્નો વ્યક્તિની અભિરૂચિના છે અને વ્યક્તિની અભિરૂચિને અનુસરી વ્યક્તિગત ધ્યેયો ઠરાવવા બંધબેસતા થશે નહિ. કાચખા કરતાં સસલું થવાનું ધ્યેય શ્રેષ્ઠ હશે પરંતુ મૃત સસલા કરતાં જીવન્ત કાચખો થવું વધુ શ્રેષ્ઠ છે. મનુ કહે છે કે,

सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुण्यर्थं स महाद्युतिः ।

मुख वाङ्मरुपज्जानां पृथक्कर्माण्यकल्पयत् ॥^૧

“ તે મહા તેજસ્વી પરમાત્માએ આ સૃષ્ટિની રક્ષા માટે, મુખ, આહુ, સાથળ તથા ચરણ એ ચાર અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર માટે જીદાં જીદાં કર્મો નિર્માણ કર્યાં છે.”

આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલતી હતી. સમૂદ્રના તળીયામાં હોઇ અને બધી ખાબુઓથી મોગ્નનો માર સહન કરવો પડતો હોવા છતાં પોતાનો સ્વધર્મ ન છોડનારા મૈનાક પર્વત પ્રમાણે હિંદુસમાજ હજારો વર્ષો અચલ ઉભો હતો. એ સમાજ અસંઘટિત છે, દુર્બલ

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૧ શ્લોક ૮૭

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૩૩

છે, એવી શંકાઓ કાઢીને પણ થતી ન હતી. પરંતુ તે શંકાઓ હવે થવા લાગી છે. હિંદુસમાજ અસંઘટિત છે ! શાથી ? તો કહે મુસલમાન સમાજ તેના પર આક્રમણ કરે છે. આક્રમણ કરે છે એટલે શું કરે છે ? તો કહે, મંદિરો તોડે છે અને સ્ત્રીઓને નસાડી જાય છે. પરંતુ નવસો વર્ષો થયાં મુસલમાનો આવાજ સદુદ્દોગો કરતા આવ્યા છે, છતાં ક્યારે પણ હિંદુસમાજે તે સમાજને નમતું આપ્યું નહિ ! એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે. આટલું ચિવટપણું લાવનાર કયું તત્વ હિંદુઓની સમાજરચનામાં છે, તે શાથી કાઢવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે હિંદુસમાજ દુર્બલ છે ! શાથી, તો કહે, હિંદુઓનું આર્થિક દારિદ્ર્ય તો જુઓ ! બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ અને બાલવયમાં જ માતા બનેલી બાલિકાઓ શું બતાવે છે ? વગેરે. આવી અર્થશૂન્ય ટીકા સંભળાય છે. પરંતુ આ બધી બાબતોનો અને સમાજની દુર્બલતાનો શો સંબંધ છે એજ સમજવું નથી. સર્વ સ્થિતિઓની બ્યાખ્યા કરી તે અન્યય (Method of agreement) અને વ્યતિરેક (Method of difference) પદ્ધતિથી સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ, જેથી તેમનો કંઈ પણ વિચાર કરી શકાય. આજે સુધારણાના નામનો જેઓ જપ્તજ આદરી રહ્યા છે, તેમની પાસે નથી કોઈ તત્વ કે નથી કોઈ શાસ્ત્ર ! માત્ર એક ' સ્વરાજ્ય ' શબ્દ છે. કોઈ પણ ગર્હણીય બાબત એકાદ વ્યક્તિ પાસેથી કરાવી લેવી હોય તો તે શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો કે કામ પતી ગયું સમજવું.

સમાજરક્ષણ માટે આવશ્યક એવાં બીજાં સાધનો ન હોય તો રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય કેટલું હિતાવહ થશે એનો પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય એ જ ધ્યેય હોવું જોઈએ એમ દેશભક્ત કહેવાતા લોકો પણ નહિ કહે. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય બીજી કોઈ પણ એકાદ વસ્તુનું ધ્યેય રહેશે જ. પારતંત્ર્યમાં પણ તે ધ્યેય સિદ્ધ થતું હોય તો ! પરંતુ તે ધ્યેય કયું ? પ્રગતિ ? આ શબ્દમાંથી શો અર્થ નિકળે છે તેની સંપૂર્ણ ચર્ચા અમે કરી ગયા છીએ. વધુ પૃથક્કરણ

કરતાં વિચાર કરીશું તો એમ જણાશે કે હિંસાપ્રિય સૃષ્ટિમાં સંસ્કૃતિનું એટલે ધર્મનું રક્ષણ એ જ ફક્ત ધ્યેય બાકી રહે છે. એમ જે હોય તો જે વખતે સમાજ સમર્થ બનાવવા અનેક યુક્તિઓનું સૂચન કરવામાં આવતું અને જ્યારે જ્યારે તે યુક્તિઓનો સમાજમાં અવલંબ થતો ત્યારે ત્યારે સમાજ સમર્થ થયો હતો એમ સિદ્ધ થવું જોઈએ. નહિ તો કાલની સ્થિતિ કરતાં આજની સ્થિતિ સારી છે એને માત્ર કલ્પના સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરાવો મળશે નહિ. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી બોલનારને તો ક્યાંથી નિકળ્યા, ક્યાં જવું છે અને તે બે દૃષ્ટિબિંદુ વચ્ચેની ગતિ માપવાનો માનદંડ કયો વગેરે બાબતોનો પ્રથમ નિશ્ચય થવો જોઈએ, અને પછી જ સુધારણાની ભાષા વાપરવી જોઈએ.

અમારું કહેવું^૧ એક અત્યંત સહેલું ઉદાહરણ લઈ સ્પષ્ટ કરીશું. ધારો કે એવી સ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થઈ કે મીલમાં કામ કરનારી સ્ત્રીઓના બાળકોમાં બાલમૃત્યુની સંખ્યા વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. તો અમારી તરફના સુધારકોના મત પ્રમાણે વિવાદિત સ્ત્રીઓને કામ કરવાની ના કહેવી પડશે. પરંતુ બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ અને કામ કરવું એ બંનેનું સાહચર્ય કંઈ તેમની વચ્ચેનો કાર્યકારણ ભાવ દર્શાવતું હશે જ એમ નહિ કહી શકાય. જે કાર્યકારણ ભાવ જ ન હોય તો એ સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાથી પરિણામમાં શો ફરક પડશે ? હાલે આવી સ્થિતિને ગણિતાત્મક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરવાની રીતો શોધાઈ છે. આ પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરવાનો હોય તો એકાદ સ્થિતિ બીજી કોઈ સ્થિતિપર પૂર્ણાંશે અવલંબીને હોય તો તે સ્થિતિને સો માર્કસ દેવાના. તેને અંગ્રેજીમાં Coefficient of relation કહે છે. આવા જુદા જુદા Coefficients કાઢી તે ઉપરથી કારણોની ગુણાનુક્રમે મીમાંસા કરવી જોઈએ. આ બધા Coefficients કાઢી તેને

૧ Pamphlets - Karl Pearson.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૩૫

માત્ર સરવાળો કરવાથી તે સરવાળો સો નથી થતો; કારણ કે તે સાદા આંકડાઓ નથી. તેની સાથે કોઈ એકાદ વિશિષ્ટ દિશાનો પણ અંતર્ભાવ થયેલો હોય છે. આવા આંકડાઓને અંગ્રેજીમાં Vector quantities કહે છે. આવી રીતે અભ્યાસ કરતાં એમ જણાઈ આવ્યું કે માતાઓના મીલમાં કામ કરવા સાથે બાલમૃત્યુનો સંબંધ માત્ર દસ ટકા જેટલો જ છે. વળી બાલમૃત્યુનો સંબંધ માતાની વય સાથે માત્ર પંદર ટકા છે. પછી સ્ત્રીઓને કયી વયમાં સંતતી થવી જોઈએ? તેનાથી પહેલાં કે પછી થાય નહિ એવો નિર્બંધ મૂકી તે કાયદાના બંને અમલમાં લાવવો એ સમાજસુધારકો ઇષ્ટ માને છે? વળી એમ પણ જણાઈ આવ્યું કે બાપનો ધંધો ગમે તે હોય તેનું બાલમૃત્યુ સાથે પ્રમાણ વીસ ટકા જેટલું હોય છે. તેથી કાયદાથી ધંધો નિયત કરી દેવા જોઈએ. પરંતુ એ જ હિતકારક બાબત જાતિભેદ અને લોકમત વડે બનતી હોય તો તે જ જાતિભેદ વિરુદ્ધ પુકાર કરવા અમારા સમાજસુધારકો તૈયાર જ હોય છે, વળી વધુ વિચાર કરતાં જણાશે કે માતાએ બહાર જઈ ધંધો કરવો કે નહિ એ બાબત ઘણું ભાગે પિતાના ધંધા પર આધાર રાખે છે. માના ખોરાકનો મૃત્યુના પ્રમાણ સાથે વીસ ટકા જેટલો સંબંધ હોય છે તેની સાથે માતાનાં દારૂનાં વ્યસનો વગેરે બાબતોનો પણ બાલમૃત્યુના પ્રમાણ સાથે સંબંધ હોય છે. માતાના ખોરાક કરતાં બાળકનો ખોરાક વધુ મહત્વનો છે, માના કામ કરતાં ધરની સ્વચ્છતા વધુ મહત્વની છે. બાળક ધાવે છે કે બહારનું દૂધ પીએ છે, એનો પણ વિચાર થવો જોઈએ. સિવાય બીજી ઘણીએ બાબતો છે કે જે બાલમૃત્યુનાં કારણો તરીકે આપી શકાય.

પરંતુ આ સર્વ કારણો પ્રધાન કારણો છે એમ કેમ કહી શકાય? મીસ એક્સરટન નામની બાઈએ આ વિષયનો અભ્યાસ કર્યો છે. તે ઉપરથી એમ જણાયું કે બાલમૃત્યુના અનેક કારણોમાંથી મુખ્ય કારણ વંશ છે. પિતામાં પુરતું દ્રવ્ય મેળવવાની લાયકાત હોય

તો માતાને ઘરની બહાર કામ કરી મદદ કરવાની જરૂર જણાશે નહિ. આવા પ્રશ્નોનો ઉકેલ વ્યક્તિના આપેલા મતો સરકારી અહેવાલમાં ભેગા કરી, તેમના આધારે કાયદા કરીને કંઈ થઈ શકશે નહિ. ઉપર કહેલા પ્રશ્ન જોટલો ઉપરઉપરથી સહેલો લાગતો પ્રશ્ન ખીજો લાગ્યે જ કાંઈ બતાવી શકાશે. પછી તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ મતોની યાદી કરવાથી શી રીતે થઈ શકશે? ખરી હકીકત એમ છે કે આવા પ્રકારના સામાજિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય વાદવિવાદની પદ્ધતિથી કરવાનો નથી હોતો. અને રિથતિનું સાહચર્ય કંઈ તેમાંનો કાર્યકારણભાવ બતાવતું નથી અને **કારણમજ્જાત્વાડનારંમઃ પ્રતીકારસ્ય** । અમારો મુદ્દો એવો છે કે કાર્યકારણભાવ શોધી કાઢ્યા સિવાય કરેલી કાંઈ પણ સુધારણા વધારે વખત ટકી શકતી નથી. કારણો શોધ્યા પછી જ આપણે આપણાં ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, શક્તિ, દ્રવ્ય વગરનો ઉપયોગ તે બાબતોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવામાં કરવો જોઈએ, તો જ સમાજનું કલ્યાણ થશે.

બુદ્ધિ બુદ્ધિ જ્ઞાતિઓનું એકીકરણ કરવાનો પ્રશ્ન ધણી વખત પૂછાય છે તેનો હવે વિચાર કરીએ. જ્ઞાતિઓનું એકીકરણ કરવાની પહેલી પદ્ધતિ એટલે જે જ્ઞાતિના સમૂહો પડ્યા છે, તે સર્વની એક સમૂહમાં ગણતરી કરી એકંદરે સમાજમાં જ્ઞાતિભેદ ઓછો છે એમ બતાવવું. આ પદ્ધતિનું અવલંબન સમાજ નેતાઓએ અને આજના વસતિપત્રકના અહેવાલ લખનારાઓએ કર્યું છે. તેને સમાજમાં સંઘોની સંખ્યા ઓછી દેખાશે, એમાં કંઈ શંકા નથી. પરંતુ પછી જો ઉપસંઘો છે એટલા જ રહે તો એકંદરે સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શો ફરક પડ્યો? ધારો કે આવતી કાલે હિંદુનામની દરેક વ્યક્તિને યજ્ઞોપવિત? આખી બ્રાહ્મણ સંજ્ઞા આપીએ એટલે હિંદુસમાજ એક નામધારી થશે અને ધારો કે બધાની ગણતરી બ્રાહ્મણ નામ હેઠળ

૧ આ ભાસ્કર વિદ્યાયા નામને વારંધ કાયદામંડળમાં આણેલો કાયદો.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૩૭

થઈ તો પણ અમારા સમાજમુદારકોની સામે જે પ્રશ્ન છે તેનો ઉકેલ જરૂર થયો નથી. માત્ર નામાભિવાન બદલવાથી સમાજમાં લોકસંખ્યાની લાયકાત અગર નાલાયકાત બનતેમાં જરા પણ ફરક પડશે નહિ. અને આજ છે તેવાજ વર્ગો ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. બ્રાહ્મણનું એકજ નામ ધારણ કરનારી કેટલી બધી જાતિઓ આજ કેટલાંય સૈકા થયા હિંદુસ્થાનમાં છે પરંતુ તેમનામાં ગુણધર્મની દૃષ્ટિએ જરાય સમાનતા ઉત્પન્ન થઈ નથી, થશે નહિ, અને થવી પણ ન જોઈએ.

ખીલ પદ્ધતિ એટલે જનનથી કે સંસ્કારથી એકરૂપ બનાવવી તે.

આ પદ્ધતિમાં કેટલી અડચણો પડે છે એનું

૪

દિગ્દર્શન અમે ક્યું છે. પ્રજા સુપ્રજા કરવી

જાતિસંસ્થા

હોય તો દેશધર્મ, જાતિધર્મ, કુલધર્મ,

સંસ્કાર પરંપરા, સર્વ સાધારણ આધુનિક

ધર્મ વગેરે અનેક બાબતોનો વિચાર કરવો પડશે. દેશધર્મોનો વિચાર કરીએ તો અંગાલી બ્રાહ્મણ, કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ, સંયુક્ત પ્રાન્તનો બ્રાહ્મણ, દક્ષિણી બ્રાહ્મણ વગેરેનું એકીકરણ થશે નહિ અને ઇષ્ટ પણ નથી. આ મુદ્દાઓની ચર્ચાઓ અમે અગાઉ કરી ગયા છીએ. આ સર્વ શબ્દાર્થથી સર્વર્થ હોય તો પણ જાત્યર્થથી સર્વર્થ નથી. અને તેમના સંકરથી ઇષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થશે એમ પણ લાગતું નથી. સુપ્રજોત્પાદન તો દૂરજ રહ્યું. પણ જે માટે આટલો બધો કંઠશોષ ચાલી રહ્યો છે તે સ્વરાભ્ય પણ આ સંકરથી મળશે ખરું ? તેથી પ્રથમ લોકસંખ્યાની દૃષ્ટિએ વિભાગ કરવા જોઈએ. તે મુખ્ય વિભાગ લઈ તે પછી તેમાની જાતિ અને ઉપજાતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. જાતિનો વિચાર કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે બુદ્ધ યજ્ઞમાં રહેનારી એકવંશીય પ્રજાથી અગર એકજ થરમાં રહેનારી લિજ્ઞ વંશીય સંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ સમાજનાં આત્યંતિક હિતની દૃષ્ટિએ અમાલ્ય લાગે છે. અમારા અભિપ્રાય મુજબ અન્તર શ્રેણી વિવાહ

૫૩૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

જૂના શાસ્ત્રી લોકો માનતા તે નિષિદ્ધ માનવા જોઈએ. ઉપગતિઓના એકીકરણથી સમાજનું હિત થશે એમ માનવા માટે એક શાસ્ત્રીય અને વલ્લુદવાળું કારણ નથી.

પછી પ્રશ્ન એવો ઉત્પન્ન થાય છે કે ધંધાથી આંધી મૂકેલી આ જાતિ-સંસ્થામાં અન્યવર્ણીઓએ કર્તૃત્વવાન હોવા છતાંય શું ઉચ્ચવર્ણમાં કદી પણ પ્રવેશ ન કરવો ? તમારા ધર્મગ્રંથોમાં તો સંકર અને વર્ણાન્તર બંનેના પુષ્કળ દાખલાઓ મળી આવે છે. ત્યારે તમારાજ ધર્મગ્રંથો તમને માન્ય નથી, એમજ કહે છે. પ્રતિલોભ વિવાહ અગ્રાહ્ય શા માટે એની ચર્ચા અમે આગળ કરી છે. અસવર્ણુ વિવાહ પ્રાચીન કાળમાં થતા હતા એમ કહેનારાઓને પણ પ્રતિલોભ વિવાહના દાખલાઓ આટલા બધા ગ્રંથોમાંથી પણ દષ્ટ શક્યા નથી.

અહીં વર્ણુજાતિ વિચારો સંબંધી નિશ્ચિત મત ઉચ્ચારતાં પહેલાં બીજાઓએ જાતિસંસ્થાનો શો અને કેવો વિચાર કર્યો છે એ જરા જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં જાતિ નામના સમૂહો પડવા માટે પ્રકૃતિ અને સંસ્કાર એ બંનેનો એકસાથે વિચાર કરવો જોઈએ એટલે કે પ્રજા પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ઉત્પન્ન થવી જોઈએ અને તે પ્રજાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ તે ઉત્કર્ષને લાયક પરિસ્થિતિ સ્થિર કરવી જોઈએ. આમ થવા માટે સમૂહોના રીતરિવાજો અને સંસ્કારોની સ્થિરતા જળવાવી જોઈએ. માનવના આયુષ્યની એકાએક હીલચાલનું સ્થિતિકરણ કરવા માટે તેમના આચાર ધર્મબદ્ધ થવા જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની પ્રજાના શ્રેષ્ઠ ગુણો પ્રતીત કરવાની ઇચ્છા હોય તો આ જ પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડશે. પ્રો. ઇસ્ટને પણ આવો જ મત છે.

‘ Social progress requires better breeding in the first instance, in order to raise the racial potentiality for accomplishment, it requires **volunterily standardized**

population in the second instance, in order to retain an environment in which these potentialities can be realised.'

Mankind at cross Roads—E. M. East.

જાતિઓના દ્વિવિધિ હેતુઓનું વર્ણન આના કરતાં વધુ સારું કોઈ ચુસ્ત સનાતની પણ કરી શકશે એમ અમને લાગતું નથી. પરંતુ જાતિઓનું પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ અને તેમના અનુયાયી પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલું વર્ણન જોઈએ તો તેમાં આનુવંશના નિયમો સાથે આ સમૂહોનો કંઈ સંબંધ હશે એવી ઝાંખી કલ્પના પણ હોય એમ દેખાતું નથી. પાશ્ચાત્યોની સંસ્કૃતિ પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પ્રાણી-શાસ્ત્રપર^૧ રચાયેલી નથી, તેથી એ પદ્ધતિમાં પ્રાણીશાસ્ત્રના પણ કંઈ નિયમો હશે એ કલ્પના જ તેમના ભેજમાં જલદી પ્રવેશ કરતી નથી. પછી અન્ન પ્રાણી વિષે આ લોકોમાં જે સંસ્કારના નિયમો છે તે ક્યાંથી આવ્યા? એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાની સાથે તેમનું ભેજું ખોલી ઉઠે છે કે એ જંગલી લોકોની જન્મી કલ્પનામાંથી આવેલા હોવા જોઈએ. આવા પ્રકારની બધી જ કલ્પનાઓને પોતાના નક્કી કરેલા ખિયામાં ખેસાડવાનાં પ્રમાણે આલિશ અને હાસ્યારૂપક છે. એજ સ્થિતિ જાતિસંસ્થાની અનેક ઉપપત્તિઓ લગાડવામાં થયેલી દેખાય છે. કેટલાંક કુટુંબો ચુંટી તેમનો ખીજ સાથે સંબંધ તોડી નાખી તેમનામાં જ એક પ્રકારે ચુંટણી કરતા જઈએ તો તેમની એક જાતિ (Breeding unit) બને છે. આ કલ્પના તે ગૃહસ્થોની દૃષ્ટિ સામે આવી શકતી નથી. જાતિની ઉપપત્તિ સંબંધી નીચેની કેટલી કલ્પનાઓ સમાજ પાસે મૂકાઈ પણ છે.

આમાંની ધણીખરી કલ્પનાઓમાં જાતિબ્યવસ્થાનો વિચાર આનુવંશના આધાર સિવાય કરેલો દેખાય છે. આ સર્વ વિવેચક લોકો સમાજશાસ્ત્ર છે એમ પણ કહેવાય છે. પરંતુ આ સર્વ

૧ Marriage and Morals—Bertrand Russel.

કલ્પનાઓવડે પણ આજના જાતિભેદની ઉપપત્તિ લાગતી નથી એ જુદું જ. તેઓમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી શિખેલો લેખક હિંદુ હોય તો તેના ગ્રંથમાં માત્ર જાતિભેદના મૂળમાં વાંશિક ગુણોનો કંઈક પણ સંબંધ હોવો જોઈએ એવો ઉલ્લેખ જરૂર મળી આવે છે. પરંતુ ખીજાઓ પ્રત્યક્ષ કરતાં કલ્પનાઓમાં જ વધારે ગુચ્છવાયલા જણાય છે. નેસરીદડ, ડાઈલમન વગેરે લોકો કહે છે કે જાતિ ધંધા પરથી પડેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ જે સમાજમાં વ્યક્તિના અગર કુટુંબના સમૂહો જાતિસ્વરૂપ બની તે સમૂહને જુદો ધંધો અપાયો છે તે સમાજમાં જાતિ અને ધંધો એ સમવ્યાપ્ત જ રહેવાના ! પછી કાર્ય કયું અને કારણ કયું તે સંબંધી ગોટાળો થવાનો જ. આમ બંને રીતે અર્થ કરવાની શક્યતા છે તેવે ઠેકાણે પૂર્વપરંપરાથી ચાલતો આવેલો અર્થ લગાડવો એજ ઇષ્ટ છે—વધુ ઇષ્ટ છે ! પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સર્વ બાબતો અનિષ્ટ છે એમ કાંઈ કહેશે એ સંભવિત નથી. એક જાતિનું નામ સુતાર પડ્યું તે કંઈ એ સુતારનો ધંધો કરતી હતી એટલા પરથી નહિ, પણ પ્રથમ એક વ્યક્તિસંબંધ તૈયાર થયો અને તે સંબંધને અર્થશાસ્ત્રીય વિભાગણીમાં સુતારનો ધંધો યોગ્ય આપ્યો એજ એ પ્રક્રિયાનો સાચો અર્થ છે. સૃષ્ટિમાં જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની વ્યવસ્થા સમાજમાં સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. તેમાંજ અર્થશાસ્ત્રીય વિભાગણીનો સમાવેશ છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોને આનુવંશના નિયમો અને તેથી સૃષ્ટિમાં થનારા એકજાતીય વ્યક્તિના સમૂહો, ગુણોનું શુદ્ધાશુદ્ધત્વ વગેરે બાબતો વિષે મેન્ડેલના ઉદ્ધવ પહેલાં, બહુ તો ગાઈટનના ઉદ્ધવ પહેલાં કલ્પના જ ન હતી. એટલે તે કલ્પનાઓ સહેજે જુદી જુદી માંડશે. તેમણે એક કલ્પના એમ માંડી છે કે ધાતુમય ઉપકરણો ન વાપરનારી જાતિ સૌથી હલકી અને તે ઉપર તેવાં ઉપકરણો વાપરનારી જાતિના

૧ Indian philosophy—Radhakrishna.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૪૧

થરા અને સૌથી શ્રેષ્ઠ ઐદિક કામ કરનારી જાતિ. પરંતુ એ પદ્ધતિ કંઈ હિંદુસમાજની જાતિઓની ઉત્પત્તિ કહી શકતી નથી.

ખીજે એક ગૃહસ્થ ઇલેટસન કહે છે કે ટોળાંઓ (Tribes), ધંધા, અને ધાર્મિક કલ્પના આ ત્રણેના સમુચ્ચય પરથી જાતિભેદની ઉત્પત્તિ દર્શાવવી કે શોધી કાઢવી શક્ય છે એટલે કે જેમ જેમ હિંદુઓ પોતાની અંદર જંગલી ટોળાંઓ ભેળવતા ગયા તેમ તેમ તે ટોળાંઓ જાતિઓ બનતી ગઈ. ધર્મપ્રસારની આ પદ્ધતિને હિંદુઓએ ખેલાશક ઉપયોગ કર્યો હતો પરંતુ આનો અર્થ એમ નથી થતો કે આવા પ્રકારના ધર્મ પ્રસાર પહેલાં જાતિઓ સિદ્ધ થયેલી હતી ? આજ અંગ્રેજો પણ હિંદુસ્તાનમાં જાતિ તરીકે રહેતા દેખાય છે, એ વાત તેઓ મૂલી જાય છે. હિંદુસ્તાનના જાતિભેદનો ઉપહાસ કરનારા અંગ્રેજો પણ એક જુદી જાતિ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા છે. જે નવા સમૂહો આવ્યા, તેમને હિંદુસમાજે પ્રવેશ આપ્યો છે પરંતુ તેઓને સમૂહોની જૂની વ્યવસ્થામાં હાથ નાખવા દીધો નથી. તેથી ઘણીએ રાષ્ટ્રજાતિઓ હિંદુજાતિઓ બની હશે આ કલ્પનાઓનો સમુચ્ચય સમૂહોની સંખ્યા વધારી શકશે. પરંતુ તેથી વિવાહ બદ્ધ અને અન્યથી બદ્ધ થયેલી જાતિ સંસ્થાની ઉપપત્તિ ભાગતી નથી.

કેટલાક લોકો એક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી લોકસંખ્યાને જાતિ કહે છે અને એ કલ્પનાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો છે. પરંતુ એક જાતિમાં અનેક ગોત્રો હોય છે એ ધ્યાનમાં લેનાં એ કલ્પના પણ વધારે ટકી શકતી નથી. કોઈએ વર્ણ અને જાતિ જેવી વિભિન્ન કલ્પનાઓનો ગોટાળો કરી જાતિસંસ્થાની ઉપપત્તિ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પ્રયત્નમાં ચાર વર્ણ જુદા જુદા કલ્પી તેની આસપાસ જાતિઓનું જળું ગુંથી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. વર્ણ એ વંશનો ફરક બતાવતો હશે. પરંતુ રંગદાયક જીવન ગોલક (globes) જે માનવ પિંડમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી ચામડીનો રંગ જાતિદર્શક હશે એમ નક્કી કરી શકાશે નહિ. વળી ભિન્ન વંશીય લોકો એક જ વસતિસ્થાનમાં

રહેવા લાગે તો તેમના સંકરની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ માહિતી ન હોવાથી જાતિસંસ્થા જેવી સંસ્થા ઉત્પન્ન થવી શક્ય નથી. આજ અમેરિકામાં અનેક પ્રકારના સંકર થાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ તે સમૂહોની વ્યવસ્થા કરાતી જણાઈ નથી. આવા પ્રકારના સમૂહો તૈયાર કરવા માટે આનુવંશ પદ્ધતિની ઉત્તમ માહિતી હેવી જોઈએ, જેથી આનુવંશ અને સંસ્કાર એ બંને પદ્ધતિથી જુદા જુદા માનવસમૂહો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. કેટલાક કહે છે કે જાતિ અને વંશ એ શબ્દો સમવ્યાપ્ત નથી. પરંતુ તે સમવ્યાપ્ત છે એવું વિધાન જાતિભેદના પુરસ્કર્તાઓએ કદી પણ ક્યું નથી.

આ વંશ શબ્દ સંબંધી ઘણી જ ગેરસમજીની ફેલાએલી છે, એમ માનવસમાજના અભ્યાસ સંબંધી મતો વાંચતાં અમને લાગે છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર, મરિતબ્દમાપનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોના આધારોથી કહ્યેલા વંશથી બનેલી અને આનુવંશની પદ્ધતિથી તૈયાર થનારી જાતિઓ સમવ્યાપ્ત નથી. માનવશાસ્ત્રજોએ કહ્યેલા મૂળ વંશો તો જુદા જ છે પરંતુ જીવશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક 'એકજાતિ' (Breeding unit) છે કે નહિ એ કહેવું સહેલું નથી. પ્રાણીશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ એકજાતિય અને વિજાતિય કોને કહેવું? આનુવંશમાં જાતિ ગુણ શાને કહેવાય? વળી તે જાતિ ગુણોની અદલાઅદલી થઈ શકે કે નહિ? વગેરે પ્રશ્નોનો નિર્ણય ન થાય તો એક જાતિયત્વ સિદ્ધ થશે નહિ. આપણે એક પ્રત્યક્ષ દાખલો લઈએ. એક દુધાળ ગાય ભેંસોનો વંશ અને બીજો માંસોત્પાદક ગાય ભેંસોનો વંશ. ગાયો દુધાળ હોય કે માંસોત્પાદક હોય, છતાં ગાયનો વંશ તો સામાન્ય જ છે. પરંતુ આનુવંશ-શાસ્ત્રના મતાનુસાર આ એક વંશ નથી; અને તેનો સંકર થાય તો તેમાંથી એક અગર બંને ગુણો નષ્ટ થવાનો સંભવ છે.

Meat production and milk production are to some extent alternatives and can only be combined by compromising one quality or both.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૪૭

ગાય ભેંસોની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા કરનારી વ્યક્તિમાંથી કોઈ તેમનો સંકર થાય એમ કહેશે નહિ. ડૉ. એટસન કહે છે કે, 'આપણને વનસ્પતિવર્ગ અગર પ્રાણીવર્ગની જે માહિતી છે તે ઉપરથી સમગ્રજ છે કે આનુવંશમાં એવા કંઈક ગુણો છે કે એક જ વખતે એક જ વ્યક્તિમાં તેમનું અસ્તિત્વ અશક્ય છે. ઉદાહરણાર્થ માંસોત્પાદક જનાવરોમાં દુધાળપણું હોતું નથી. દુધાળપણું અને માંસોત્પાદકતા એ વિરોધી ગુણો છે, અને તે ગુણોનું એકીકરણ કરવાનો પ્રમાણ ક્ષણાયક નથી. તેમ કરવાથી તેમાંના એક અગર બંને ગુણો નષ્ટ થવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. વળી એમ પણ જણાય છે કે આ વિભાગણી નૈસર્ગિક ઘટનાના પાયાપર અવલંબીને રહી છે. આ રીતે કયા ગુણો એક ઠેકાણે રહી શકે અને કયા ગુણો એક ઠેકાણે રહી શકતા નથી વગેરે મર્યાદાઓ ચોક્કસ રીતે સમગ્રજ તો જ પ્રાણી-શાસ્ત્રીય જાતિઓના મૂળનો પ્રેરક થઈ શકે. આટલાં ઉંડાણમાં ન જતાં ચાર અગર પાંચ વંશ માનનારા શાસ્ત્રજ્ઞો પણ તેમના વંશ ધર્મો શાશ્વત અને અવિદારી છે એમ માને છે.

આનુવંશના નિયમોથી જાતિ તૈયાર થઈ અને સામાજિક નિયમોથી તેને સ્થિર કરવામાં આવી. આ જાતિસંસ્થાની ગણુના એક સુપ્રમ્ન-શાસ્ત્રીય પ્રયોગના આદર્શ તરીકે થવી જોઈએ. મનુ પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમો કેટલા બરાબર કહે છે એ જોઈશું તો સુપ્રમ્નશાસ્ત્ર પર ખેલવાનો એનો કેટલો મોટો અધિકાર છે એ વાંચકના ધ્યાનમાં આવશે. મનુ કહે છે.

શૂદ્રાયાં બ્રાહ્મણાજ્ઞાતઃ શ્રેયસા ચેત્પ્રજાયતે ।
અશ્રેયાન્ શ્રેયસીં જાતિ ગચ્છત્યાસત્તમાદ્યુગાન્ ॥
શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણશ્ચૈતિશૂદ્રતાં ।
ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેત્રં તુ વિદ્યાદ્વેશ્યાત્તયૈવચ ॥

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેષા પ્રશ્ન-વિ. ૨૧. શિંદે.

ભાષ્યકાર આ શ્લોકોનો અર્થ આવી રીતનો કહે છે. 'શૂદ્ર કન્યાને બ્રાહ્મણથી કન્યા થાય તેને વળી બ્રાહ્મણથી કન્યા થાય, એમ જો સાત પેઢીઓ સુધી ચાલ્યા કરે, તો સાતમી પેઢીની કન્યા બ્રાહ્મણ થાય છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો શૂદ્ર અને શૂદ્રનો બ્રાહ્મણ થાય છે. તેવીજ રીતે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું સમજવું' આ ઉપર આધુનિક પંડિતોએ કરેલાં ભાષ્યો વાંચી માનવબુદ્ધિ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાય છે. એ અર્થશૂન્ય બકવાદમાંથી કેટલાંક યુગ્ંટેલાં વાક્યો આપીએ છીએ: 'આ ઉપરથી તે વખતની વર્ણવ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ કેટલી અનૈતિહાસિક, અસ્વભાવિક, પક્ષપાતી અને અગવડ ભરેલી હતી એ સ્પષ્ટ થશે. આની રીતે સર્વ બાબુએ વર્ણનો સંકર બની વર્ણબાહ્ય અસ્પૃશ્ય જાતિ સિવાય શુદ્ધ જાતિ ક્યાંય પણ સિલક રહી નથી. એવો આ શ્લોકનો ભયંકર અર્થ છે એ સ્મૃતિકારોના^૧ ધ્યાનમાં આવ્યું નથી.' સ્મૃતિકારોના^૨ ધ્યાનમાં ઘણીએ બાબતો આવી ન હતી. પરંતુ આ લેખકના ધ્યાનમાં કંઈ કંઈ બાબતો આવી છે એ સમજવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. પ્રાણીશાસ્ત્રમાં શુદ્ધ જાતિ કેને કહેવી; એનું ગાઠ અજ્ઞાન આ વાક્યોમાં દેખાઈ આવે છે. મનુએ અસંત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ આપેલી છે. ધારે કે એ પરસ્પર વિલિન્ન ગુણો ધારણ કરનારી એ વિલિન્ન પ્રજાઓ છે. તેમાંનો એક ગુણ રાખી બીજો ગુણ નષ્ટ કરવાનો છે, તો અહીં કંઈ પદ્ધતિનો અવલંબ કરવો? એક બુદ્ધિયુક્ત વંશ છે અને બીજો નિર્બુદ્ધ વંશ છે. તે સમાજમાં બુદ્ધિહીનોનું પ્રમાણ ઓછું કરવાનું છે. અગર બુદ્ધિવંતોનું પ્રમાણ ઓછું કરવું છે. આમાંનો એક પ્રજા સમાજ-શાસ્ત્રજ્ઞો આગળ છે. મેન્ડેલની આનુવંશની પદ્ધતિથી જોઈશું તો સંતતિમાં પિતરોના ગુણોની જુદી જુદી માંડણી થશે, પરંતુ નવીન ગુણ ઉત્પન્ન થશે નહિ. અહીં નિયમ કયો કહેવો? એક નિયમ અમે

૧ ભારતીય અસ્પૃશ્યતેજા પ્રશ્ન-વિ. રા. શિંદે.

જિજ્ઞાસુ જાતિ સંબંધ

૫૪૫

પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ધંધાની વિભાગણી કરી જે પ્રજાની જરૂર નથી તે પ્રજાનો ધીમે ધીમે નાશ કરવાનો, અથવા સુપ્રજાશાસ્ત્રના નિયમોનો ઉપયોગ કરવો.

પાશ્ચાત્ય પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કેટલાક ગુણો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવવાળા અને કેટલાક ગુણો તિરોહિત હોય છે. આ અને ગુણોને ધારણ કરનારી વ્યક્તિઓનો સંબંધ થાય તો પહેલો ગુણ સંતતિમાં વધુ પ્રમાણમાં ઉતરે છે. આવી રીતે ખીજો ગુણ પ્રજામાંથી તદ્દન નષ્ટ કરવાનો હોય તો અનેક પેઢીઓ સુધી સંતતિનો પહેલાના ગુણો સાથે સંબંધ લાવવો જોઈએ અને આમજ કરતા જઈએ તો આઠમી પેઢીએ આપણો ઉદ્દિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થાય છે. ' જે મેન્ડેલીયન લોક-સંખ્યામાં દરેક પેઢીએ સંખ્યા યમણી થાય છે અને જેમાં પ્રત્યક્ષ ગુણ આપણી સાથે સમાન એવા તિરોહિત ગુણો કરતાં યમણી ઝડપથી વધતો જાય છે, તે લોકસંખ્યામાં પ્રત્યક્ષ ગુણ આઠમી પેઢીએ નષ્ટ થાય છે અને તિરોહિત ગુણ નષ્ટ થવા માટે અગિયાર પેઢીઓ લાગે છે.'^૧ પછી સતત સાત પેઢીઓ સુધી એક જાતિના પુરુષ સાથે આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલી સ્ત્રીનો સંબંધ થતો જાય તો સ્ત્રી-ગુણ નષ્ટ થશે એમ કહેનારા મનુએ અસ્વાભાવિક તે શું કહ્યું? પરંતુ આધુનિક પંડિતોના ' સ્વભાવ ' શબ્દના કરેલા અર્થો એટલે સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થનારા નિયમો ન હોઈ તેમના ભેદમાંથી નિકળેલાં તરંગો છે. આટલી ચીવટાઈથી તે ગુણ કોઈ ઉત્પન્ન કરશે કે નહિ એ પ્રશ્ન વ્યવહારિક છે. પરંતુ ઐતિહાસિક કાળમાં મનુએ આટલા સ્પષ્ટ નિયમો આપ્યા છતાં ' તે પ્રયોગ નિર્દિષ્ટ નથી જ ' એવું વિધાન તો જે ઇતિહાસજ્ઞ સર્વજ્ઞ હોય તે જ કરી શકે. આ સમાજ-પદ્ધતિમાં એકાદ વખત કેટલાક ગુણો ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર જણાય

^૧ Heredity and Eugenics-Gates; Trend of Race-S. J. Holmes.

તો તેમાં એકાંગી અને અગવડભરેલું શું છે? છતાં આવા વિદ્વાનો મળી આવે છે એટલું ખરું. એ જ પ્રકાર પાછળથી ખુલાસો કરે છે કે, 'પુરુષ એટલે ખીજ અને સ્ત્રી એટલે ક્ષેત્ર. ખીજને અતિ મહત્વ અને ક્ષેત્રને કંઈ જ નહિ એવી એકાંગી ઉપપત્તિ છે.' પુરુષ પ્રધાન સંતતિ માનવા તરફ સ્મૃતિકારીનું વલણ શા માટે થયું છે એનું કારણ અમે સપ્રયોગ પાછળ આપ્યું છે. પરંતુ સ્મૃતિકાર ક્ષેત્રને કંઈ જ મહત્વ આપતા નથી એમ માનવું એ આધુનિક પંડિતોનું કલ્પ છે, સ્મૃતિ પ્રણીત નથી.

बीजमेके पशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।

बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रैषा तु व्यवस्थिति ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्पन्नमन्तरैश्च विनश्यति ।

अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥^૧

'કેટલાંક વિદ્વાનો ખીજનાં વખાણ કરે છે અને કેટલાક ક્ષેત્રનાં વખાણ કરે છે. ત્યારે કેટલાક ખીજ અને ક્ષેત્ર બંનેનાં વખાણ કરે છે. તેમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા છે.'

'ઉપર ભૂમિમાં ખીજને વાળ્યું હોય તો તે ફળ આપ્યા વગર વચમાં જ વિનાશ પામે છે. તેમ ખીજ વગરનું ક્ષેત્ર પણ કેવળ સ્થંડિલ (પડતર) થઈ પડે છે.'

આ શ્લોકો પરથી મનુ ક્ષેત્રને કંઈ મહત્વ આપતા નથી એ શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? મનુને સુખીજ અને સુક્ષેત્ર બંનેની આવશ્યકતા જણાય છે. પછી આધુનિક પંડિતોને લખવું હોય તે લખે!

सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा ।

तथार्याजातमार्यायां सर्वे सस्कारमर्हति ॥^૨

૧ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૭૦, ૭૧.

૨ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૬૬.

હિંદુ જાતિ સંસ્થા

૫૪૭

‘ખીજ ઉત્તમ જાતિનું હોય અને તેને ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું હોય તે જેમ સમૃદ્ધિવાળું થાય છે, તેમ આર્યજાતિના પુરુષથી આર્યજાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષ પણ સર્વ સંસ્કારને યોગ્ય ગણાય છે.’ પરંતુ સમગ્ર ગંધ વાંચ્યા વગરજ તેના પર ટીકા કરવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ આધુનિકા છોટે પણ શા માટે ?

જાતિસંસ્થા સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે છે તેથી તે જ સમાજ-રચના સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ થોડુંજ કરી શકાય ? એવું કેટલાક આધુનિક પંડિતોનું કહેવું છે. તેઓ કહે છે કે સૃષ્ટિનિયમમાં દેખાતું ન આવનારી ઘણીએ જામતોનો આપણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ નામક ચાર પુરૂષાર્થો કલ્પી તેના આધારે આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં સમાવેશ કરી લીધો છે. તે જામતોમાં જે મનુષ્યે પોતાનું કૌશલ્ય વાપરી સમાજરચના કરી છે તે પ્રજ્ઞેત્પાદનની અને જાતિભેદની જામતોમાં પણ મનુષ્યને કૌશલ્ય પૂર્વક નિયમો કરવાની પરવાનગી હોવી જોઈએ. હિંદુઓના આચારમાં જે કંઈ ઉપવાસો અને તહેવારો મનાયા છે, તે કંઈ સૃષ્ટિના નિયમોમાં દેખાતા નથી. ઉપવાસ એટલે જરાપણ ન ખાવું અને તહેવાર એટલે જરૂર કરતાં વધારે ખાવું એ અને સ્થિતિઓનું સમર્થન સૃષ્ટિના નિયમોના આધારે કરી શકાશે નહિ. આવી રીતે અનેક વિષયો ધર્મમાં રૂઢ થયેલા દેખાય છે. તેમનો સૃષ્ટિનિયમો સાથે કયો સંબંધ બતાવી શકાશે ? હિંદુધર્મમાં મોક્ષ નામની જે કલ્પના છે, તે સૃષ્ટિના કોઈ પણ નિયમોના આધારે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી. વ્યક્તિ મૃત્યુવશ થયા પછી તે પુનર્જન્મ લઈ ફરી અવતીર્ણ થાય છે એ બકવાદને વિદ્વાનોનાં લખેલાં પુસ્તકો અને તેમની પરંપરાથી ચાલી આવેલી બહુબંધ સિવાય ખીજો અંશ માત્ર પણ આધાર નથી.^૧ સદ્ગુણનું ફક્ત સત્ અને દુર્ગુણનું ફક્ત અસત્ એ દંતકથા છે. કારણ કે સૃષ્ટિમાં તેમ બનતું નથી. જે

૧ ચાર્વાક દર્શન—સર્વદર્શનસંગ્રહ.

૫૪૯

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

સૃષ્ટિમાં જનિતસંસ્થા છે એમ આપણે કહીએ છીએ તે સૃષ્ટિમાં નૈતિક હક્કો ઢાળતે પણ નથી. નૈસર્ગિક હક્કો એટલે પશુના હક્કો! સૃષ્ટિમાં તો મારે તેની તલ્વાર અથવા બળીયાના બે ભાગ છે. જેને નીતિકલ્પના કહેવામાં આવે છે, તે માત્ર માનવીની કલ્પના છે. પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં તેમનું બિલકુલ અસ્તિત્વ નથી. તેથી તમારાં જે નૈતિક મૂલ્યો સૃષ્ટિવિરૂદ્ધ છે તેમનો સૃષ્ટિનિયમોવિરૂદ્ધ વિજ્ય થવો શક્ય નથી. તેથી નૈતિક મૂલ્યો વિષયક તમારો બકવાદ હવે બંધ કરો તો સારું! આ બાબતો વિષે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના આત્યંતિક મતો અમે પાછળ આપી ગયા છીએ.^૧

આ જાતના આક્ષેપો આવવાના નિશ્ચિત હોવાથી અમે શાસ્ત્રોની વિભાગણી, તેમના અધિકાર, અને પ્રામાણ્યવાદ વિષે થોડી ધણી ચર્ચા પાછળ કરી ગયા છીએ. પંડિતો જેનો પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રના નામથી ઉલ્લેખ કરે છે. તે ખરી રીતે પ્રત્યક્ષ હોતું નથી પરંતુ કેટલાક અનુભવ પરથી કાઢેલાં અનુમાનો હોય છે. જે બાબતો તેઓને પ્રમાણથી પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરવી અશક્ય લાગે છે તે બાબતોને ગૃહીતકૃત્ય તરીકે તેઓ ઠોકી બેસાડે છે. મનુષ્ય પ્રાણી જે શક્તિઓના પરિણામ રૂપ છે, સંતાનરૂપ છે, તે જ શક્તિઓને મનુષ્ય ક્યાં જાય છે એની જાણ નથી એ શોધ ક્યાંની? અને શા ઉપરથી? મનુષ્યની વાત જવા દો પણ Phylak નામની અત્યંત આદ્ય જીવજાતિ કંઈ શક્તિનું પરિણામ છે એ મિ. બર્ટ્રાંડ રસેલ કે આધુનિક પંડિતો કહી શકશે ખરા? પરંતુ આવા મુખ્ય મુદ્દાઓ છોડી દઈ આડાં અવળાં જે તે માહિતીવાળાં વ્યાખ્યાનો આપવાં એ જ તો આજના શુદ્ધિ-પ્રામાણ્યવાદનું આદ્ય લક્ષણ છે. અમે કહીએ છીએ કે જીવજાતિ ઉત્ક્રાન્ત વગેરે કંઈ થતી નથી. તેને પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરી છે અને

૧ A Freeman's worship-B. Russel; Romanes Lectures T. H. Huxley; મૂળ અવતરણ માટે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જુઓ પાનુ ૯૬-૯૭

હિંદુ ભતિ સંસ્થા

૫૪૯

પરમેશ્વરને પોતાના ધ્યેયની નિશ્ચિત રીતે જાણુ છે. આ બંને વસ્તુઓ માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી અસિદ્ધ અને સત્ પ્રતિપક્ષ છે અને તેથી જ તે ઉપરથી નિર્ણાયક નીતિ નિયમોની પ્રતીતિ થવી અશક્ય છે. માનવના સર્વ કર્તૃત્વનું આદીકારણુ પરમાણુઓનું સંઘટન અને વિઘટન છે એમ કહેવાવા લાગ્યું છે તે સાચું શા ઉપરથી ? પરમાણુના માત્ર સંઘટન અને વિઘટનથી કશુંય ઉત્પન્ન થતું નથી એટલીજ સૂચના બસ છે. સૂર્યમાલાનો અંત થશે એ વાત સાચી શા ઉપરથી ? ત્યારે સૂર્યમાલાનો જીવનદાતા જે સૂર્ય તે કાલાન્તે શીત બની (મૃત+અંડ=માર્તેન્ડ) સર્વ જીવન્મતિઓ નષ્ટ થશે એ પણ સાચું કેમ માની શકાય ? સૂર્ય કાયમ ઉજ્જ્વલતા બહાર ફેંકે છે એ થર્મો ડાયનેમિક્સ કહે છે. વાર ! વળી થર્મો ડાયનેમિક્સ કહે છે કે આખા વિશ્વમાં ઉજ્જ્વલતાનો સતત વ્યય થઈ રહ્યો છે પણ ઉજ્જ્વલતા મૂળમાંજ ક્યાંથી આવી એનો કોઈ શાસ્ત્ર ખુલાસો કરશે કે ? જે રીતે પ્રથમ ઉજ્જ્વલતા ઉત્પન્ન થઈ તેવી રીતે ફરીથી પણ થશે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે જગતની ઉત્પત્તિનું પ્રથમનું અર્ધું જ્ઞાન ન હોવા છતાં સૃષ્ટિમાં બાકીના અર્ધા જ્ઞાન પર લોકો કુદાકુદ કરવા લાગે છે. મૂળ ખુલાસો તો થતો નથી. ઉત્પત્તિનો નિયમ ખમર નથી. માત્ર વ્યયના નિયમને પકડી બેસી પોતાને સર્વ જ્ઞાન થઈ ગયું છે, એવાં ગપ્પાં હાંકવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવાદીઓના એકેએક તત્વો આવાં ઓગળી જનારાં છે. અમે અગાઉ કહ્યા પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવાદી લોકો અનુમાન આસવાક્યાદિ પ્રમાણુનો ઉપયોગ છુટથી કરતા હોય છે. માત્ર પ્રતિપક્ષીઓને તેમ કરવાની છુટ તેઓ આપતા નથી. અહીં અમે હિંદુઓના ષડ્દર્શનોની મીમાંસા કરી આચાર ધર્મની અને સમાજશાસ્ત્રની બાબતોમાં મીમાંસકોનેજ શા માટે શ્રેષ્ઠમાનવા એની ચર્ચા કરી હોત, પરંતુ અંધવિસ્તાર બહુ થશે.

ખરી હકીકત એમ છે કે પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષજન્ન્ય જ્ઞાનમ્) શાસ્ત્રો અનુભવ લેનારી વ્યકિત વિશે કંઈ પણ કહી શકતાં

૫૫૦

હિંદુઓનું સંભાવનચંનાશાસ્ત્ર

નથી. આકાશ તરફ દૂરદર્શક યંત્ર લગાડી જેવાથી આકાશમાંના તારાઓનું જ્ઞાન થશે પરંતુ દૂરદર્શકના બીજા છેડે જેઈ રહેલી નેત્ર-શક્તિ ક્યાંથી આવી એનું જ્ઞાન થશે નહિ. એટલે કે અનુભવ લેનારી વ્યક્તિને પોતા વિશે કંઈપણ જ્ઞાન થતું નથી. શાસ્ત્રોએ શોધેલાં કાર્ય કારણ સંબંધનો પણ નૈતિક મૂલ્યો આંકવામાં બિલકુલ ઉપયોગ થતો નથી. તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાર્ય કારણ ભાવ સારો હોય, તો જ્યારથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારથી શરૂ થએલી કાર્ય પરંપરા ચાલુ છે અને તેમાં ખંડ પડવો શક્ય નથી. પરંતુ મનુષ્યનો રોજનો જીવનક્રમ ચલાવવા માટે થોડા ઘણા નિયમોની જરૂર હોય છે. અને તે દૃષ્ટિએ નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે । જે ખરું હોય તો પણ જ્ઞાનની ક્ષુધા ગૌણ છે. એકાદ વ્યક્તિને એકાદ સાદી ક્રિયાની કિંમત જગતના સર્વજ્ઞાન કરતાં ક્રોધ હોવા શકે. કેવળ ઔદિક નિયમો કરતાં, હળુ થોડા ઘણા આચારોના નિયમો મનુષ્ય સામે હોવા જેઈએ. આને નીતિશાસ્ત્રમાં નૈતિક મૂલ્યો (Table of values) કહે છે. કાર્ય કારણ ભાવ એ શાસ્ત્રોનો નિયમ હશે, તો નિશ્ચિત કર્તવ્યો^૨ એ આચારોનો નિયમ હોવો જેઈએ. અહીં યુદ્ધ કરતાં શીત્ર-ચારિત્ર્ય પ્રધાન અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કરતાં શ્રદ્ધા ક્રોધ^૨ થશે. એમ જ્યારે ધાર્મિક શ્રદ્ધા એ શબ્દ વાપરીએ છીએ, તે વખતે ધાર્મિક શ્રદ્ધા એજ લેવાનો હોય છે. ત્યારે ધર્મ અને પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોનો સંબંધ શો? એની ચર્ચા કરવી અહીં શક્ય નથી. ઈંદ્રિયગોચર આજી જગતમાં માનેલી કાર્ય કારણ ભાવની અવિચિન્ન

૧ નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મજ્યાયો હ્યકર્મણઃ । ભગવદ્ગીતા અ. ૩

૨ Where is Science going?—Max Planck.

શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનં તપ્તરઃ સંયન્તેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લઙ્ઘ્વા પરાં યાન્તિ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

ભગવદ્ગીતા અ. ૪ શ્લોક ૩૬

હિંદુ ભતિ સંકથા

૫૫૧

પરંપરા જોવી એ જ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું મૂળ તત્વ છે. જ્યાં સુધી તેનો વિરોધ ધર્મે કર્યો નથી ત્યાં સુધી આનંતર જગતની અનુભૂતિ સંબંધી ખોલવાની શાસ્ત્રને અગર શાસ્ત્રજોને કશી જરૂર નથી. અધ્યાત્મમાંથી ધર્મનું જે સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે એ વિશે ખોલવાનો પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોને અધિકારજ નથી. એ તેમની કક્ષાથી બહારનો વિષય છે. પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રો મર્યાદિત છે. એમનો પોતાના ક્ષેત્રમાં ધર્મ ઉપયોગ કરતોજ હોય છે. અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ નિરાશાવાદ, અજ્ઞેયવાદ, કે ખીજા કોઈ પણ વાદો, જે જીવોની જીવ તરીકેની કિંમત ઓછી કરતા હોય તેઓ ધર્મતત્વથી વિસંગત છે. માનવી વિચારની કિંમત ઉતારી પાડવાથી ભયંકર પરિણામ આવે છે. એજ માનવી વિચાર સર્વજ્ઞાન, સર્વ કલા, અને સર્વ ધર્મના પાયારૂપ હોવાથી આ બાબતોમાં જ્ઞાનનું અધિષ્ટાન નષ્ટ થાય છે. એટલાજ માટે સર્વ શાસ્ત્રજોએ ધર્મની બાબતમાં પ્રસાર પામતા નારિતકવાદ સામે ખુબ જોરથી વિરોધ કરવો જોઈએ, કારણ કે એવા નારિતકવાદમાં જ્ઞાનની ઉચ્ચ પ છે અને પોતાના શાસ્ત્રના હિતની ખાતર પણ તેમના સામે ઝડમવું જોઈએ.

અમે અગાઉ ઓગસ્ટ વાદજ માન મેકસ પ્લેક વગેરે મહાધિકારી શાસ્ત્રજોની ભાષામાં કહ્યું છે કે ધર્મ અને પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રો ખરેખર વિરોધી નથી, પરંતુ એકબીજાનાં પૂરક છે. ઉડો વિચાર કરતાં દરેકના ધ્યાનમાં આવશે કે આપણામાં શ્રદ્ધા નામનું જે ધાર્મિક તત્વ છે તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ; તોજ મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ વિસંવાદી ન થતાં તેમનો ઉપયોગ કરી શકાશે. બારીકાઈથી જોઈ શું તો દેખાશે કે જગતના ઘણા ખરા મહાન અને કાર્યવાન પુરુષોનાં અંતઃકરણો શ્રદ્ધાચુકત હતાં. આવી રીતે યુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા અને વડે મનુષ્યને નીતિશાસ્ત્રરૂપી કૃણ પ્રાપ્ત થયેલું છે. શાસ્ત્ર સત્ય પ્રીતિ વધારે છે અને આવી રીતે જગતના નૈતિક મૂલ્યો લઈ તેમને ઓપ ચડાવે છે શાસ્ત્રો ભૌતિક અને માનસિક જગતની

૫૫૨

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માનવની સત્ય પ્રીતિ વધે છે પરંતુ જ્ઞાનનું પ્રત્યેક પગથીયું ચઢતાં માનવીજીવનનું રહસ્ય એ રહસ્યજ રહે છે એમ બતાવે છે. તેથી મનુષ્યે શ્રદ્ધામય થયા વગર છુટકો નથી. ભગવદ્ગીતાકાર કહ્યું છે કે

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ ઇવ સઃ ।^૧

જેની તે જેવી તે તહેવોઃ આ શ્રદ્ધામય માનવી.

ઠીક, પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોવડે જેટલો જગતનો ખોલ થાય છે અને ઉપરથી જેટલા નિયમો નિકળી શકે છે તે સર્વનો શક્ય તેટલો ઉપયોગ સમાજરચના કરનારે ધર્મ એ પ્રત્યક્ષની કરી લેવો જોઈએ. માત્ર જોવાનું એટલુંજ કસોટી કે તે નિયમો ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી વિરૂદ્ધ ન હોવા જોઈએ.^૨ પરંતુ આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે સમાજરચનાની પ્રત્યેક આખતમાં ખોલવાનો પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોને અધિકાર છે. જેવી રીતે શ્રદ્ધામય ધર્મે પોતાનો પ્રાન્ત છોડી પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં માથું મારવું નહિ, તેવી જ રીતે કાર્યકારણ્ય ભાવની પરંપરાથી જકડાએલાં પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોએ પણ શ્રદ્ધાપ્રધાન ધર્મની આખતોમાં માથું મારવું નહિ. આ ઉપરથી એમ દેખાશે કે માનવની વિભાગણી, તેનું વિવાહનું વય, તેની ખાનપાનની પદ્ધતિ વગેરે વ્યવહારિક આખતોનો વિચાર કરતી વખતે પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરંતુ નૈતિક ધ્યેયો કરાવતી વખતે શ્રદ્ધામય ધર્મશાસ્ત્રજ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ હિંદુધર્મશાસ્ત્ર શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ જગત અને વિચારકર્તુક જગત બંનેનો સમજપૂર્વક વિચાર કરે છે.

૧ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૭ શ્લોક ૩

૨ આર્ષ શાસ્ત્રોપદેશં ચ ધર્મશાસ્ત્રાધિરોચિના ।

યસ્તર્કેણાનુસંઘતે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ॥ મનુ

પ્રકરણ ૧૯ મું

હિંદુસંસ્કાર

સંસ્કૃતિનો ઉદ્દ્યાસ્ત મુખ્યત્વે કરીને વંશની લાયકાત પર આધાર રાખે છે એટલે અત્યાર સુધી સમાજ-રચનાનો વિચાર પ્રાણીશાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ કર્યો તેમાં આપણે એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે સમાજ હંમેશાં જાતિ સંઘટિત હોવો જોઈએ. અને

૧

સંસ્કાર

જનન કાર્ય માટેનાં ઘટક સ્ત્રી અને પુરુષ બંને એક જ સમૂહના હોવાં જોઈએ. અહીં સુધી મુખ્યત્વે કરીને પ્રકૃતિનો વિચાર થયો. હવે ટુંકમાં સંસ્કારનો એટલે આચારનો વિચાર કરીએ. કેટલાક સંસ્કારો વ્યક્તિ પર થવાના હોય છે. તે સંસ્કારનું કારણ નૂતન જન્મેલી વ્યક્તિસંઘમાં સામેલ (Social sanction) કરી લીધી એમ દર્શાવવાનું છે. પરંતુ હિંદુધર્મમાં પ્રત્યેક સંસ્કાર સાથે વિવક્ષિત આચાર પાળવાના હોય છે; તેથી આચારોની ખામતોમાં વિવાહ અવિવાહ, સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, વગેરે અનંત ખામતોનો વિચાર કરવાનો હોય છે.

હિન્દુસમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવા પ્રકારના સોળ સંસ્કારો છે તે બધી વ્યક્તિઓને અને બધી જાતિઓને સરખા જ નથી. તે જાતિ ભિન્નત્વને લીધે ભીન્ન છે. મુખ્યત્વે કરીને તે વધુ સખતાઈથી પાળવાની જવાબદારી ત્રૈવર્ણિકા પર છે. શૂદ્રોને પણ સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર અને તદ્દિહજૂત આચાર યોજવાની મનોબુમિકા તૈયાર કરવાનો

૫૫૪

હિન્દુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

પ્રયત્ન છે. અહીં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બંને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ જણાય છે. વ્યક્તિના અગર જાતિના ગુણ મનઃપૃથકરણ (Psycho-analysis) શાસ્ત્રના આધારે સમજી લઈ ઇન્દ્રિયોને ટેવ પાડવાના શિક્ષણ (behaviourism) ના શાસ્ત્રાધારે યોજ્યું દેખાય છે. આમાં સ્વયંસૂચનાનો સંબંધ (auto suggestion) હશે એમ લાગે છે. પરંતુ આ મુદ્દો અમે આગળ માંડતા નથી. સંસ્કારોમાં કેટલાક પ્રધાન અને કેટલાક ગૌણ છે. પરંતુ પ્રધાન સંસ્કાર તો અત્યેક હિન્દુ વ્યક્તિના થવા જ જોઈએ.

શુદ્ધોને બિલકુલ સંસ્કાર કહ્યા નથી જ એવી કલ્પનાઓ આજે ચારે દિશામાં ફેલાવામાં આવી છે, તેમનો બની શકે તેટલો નિષેધ થવો જોઈએ. શુદ્ધોને યોગ્ય દીધેલો ધર્મ કે આચારો તેઓ પાળતા નથી. તેથી તેમને આચારોજ નથી એમ શી રીતે કહી શકાય? એકંદરે સોળ સંસ્કારોમાંથી ગર્ભાધાન, પુંસવત, અનવલોચન, સીમંતોન્નયન, જાતકર્મ, નામકર્મ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, અને વિવાહ વગેરે દશ સંસ્કારો શુદ્ધોએ કરવા, એવાં વચનો ધર્મગ્રંથમાં મળી આવે છે. શુદ્ધ, અતિશુદ્ધની બાબતે લઈ હિન્દુધર્મનું કલંક દૂર કરનારા નેતાઓને આટલા સંસ્કારો શુદ્ધના છે એ જાગ્યેજ ખબર હશે, અને ખબર હશે તો પણ એ સંસ્કારોનું પુનર્જીવન કરવા તેઓ થોડાજ તૈયાર છે. જો પ્રમાણે તેમને સંસ્કાર છે તે પ્રમાણે તેમને આચાર ધર્મ પણ છે.

અહિંસાસત્યાસ્તેયશૌચેન્દ્રિયનિગ્રહદાનશમદમક્ષમાદયઃ
શૂદ્ધાદિસર્વસાધારણધર્માઃ પરપદપ્રાપ્ત્કાઃ ।

હિંસા ન કરવી, સાચું બોલવું, ચોરી ન કરવી, શુદ્ધતા રાખવી, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો, દાન કરવું, બીજાના અપરાધો ભુલી જવા વગેરે શુદ્ધોના અને ઇતર લોકોના સર્વસાધારણ ધર્મો હોઈ તે પરમેશ્વરની

૧ ધર્મસિન્ધુ

હિંદુસંસ્કાર

૫૫૫

પ્રાપ્તિ કરી દેનારા છે. આમાંથી પ્રત્યેક ધર્મ પાળવાનો શુદ્ધો નિશ્ચય કરે, તો તેમનો કાણુ વિરોધ કરે તેમ છે ? પરંતુ પોતાથી આચાર પળાય નહિ અને ધર્મશાસ્ત્રોને ગાળો આપ્યા કરવી એવોજ પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે, હિન્દુસ્તાનની લોકસંખ્યામાં આયબેરિયન મેડિટરેનિયન વંશના લોકો છે. એમ ૧૯૩૧ના વસતીપત્રકમાં કહ્યું છે. ^૧ એ વંશના લોકો યુરોપમાં પણ છે. ત્યાં તેમની સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. ' આ વંશ આપણામાં અત્યંત હલકા થરોમાં દેખાય છે. તેમનામાં ઉત્સાહ, ખંત, વગેરે કર્તૃત્વ માટેના આવશ્યક ગુણો જરાપણુ જણાતા નથી. મુખ્યત્વે કરીને ગલીય વસતી તરફ (Slums) તણાતા જાય છે. સમાજના નીચલા થર તરીકે તેઓ પોતાનું જીવન ગુજારી રહ્યા છે. તેમના પર બાહ્ય નિયંત્રણુ ન હોય તો તેઓ સંસ્કારિક આચારો પાળી શકે છે. પરંતુ દયાણુ નષ્ટ થતાં વારજ તેઓ હતા તેવા ને તેવા બની જાય છે. શિક્ષણથી તેમના દોષો નાશુદ થવા અશક્ય છે. આપણામાં તો આવા સ્વભાવના લોકો હોય તો તેમનાથી શૈયાચાર કેમ પાળી શકાશે ? ઉપર આપેલી યાદીમાં પ્રત્યેક ગુણુધર્મ એવો છે કે તેના વિષે તેજ કહી શકાશે. વંશના ગુણુ નષ્ટ કરવા શક્યજ ન હોવાથી તેમનો ઉપયોગ કરી લેવાનો હોય છે, અને હિન્દુસમાજ-શાસ્ત્રકારોએ પણ એમજ ક્યું છે. એકાદ વર્ગ હિંસાપ્રય હોય તો તેને અહિંસા શિખવવા કરતાં યુદ્ધમાં તેનો ક્ષત્રિય તરીકે ઉપયોગ કરી લેવો વધારે ઉચિત છે.

શુદ્ધોના દશ સંસ્કારોમાં છતર જ સંસ્કારો ઉમેરીએ તો દ્વિજાતિના સંસ્કારો થાય છે. તેમાં ઉપનયન-વ્રતગ્રહણકાલ અને વ્રત સમાપ્તિ-કાલ એ બે અતિ મહત્વના છે. સર્વના મુખ્ય સંસ્કાર પછી તે સમંત્ર કહો કે અમંત્ર કહો વિવાહજ છે. તેની આઠ પદ્ધતિઓ છે; અને તે જાતિઓના સ્વભાવ ધર્મને અનુસરીને કહેવામાં આવી છે.

૧ Census of India, Vol-1931

પ્રાહ્મણુના વિદ્યાવ્યાસંગી સ્વભાવને સ્ત્રી મેળવવા માટે ખટપટ કરવાની નથી; ત્યારે ક્ષત્રિયને ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહો કહ્યા છે, તે ક્ષત્રિય સ્વભાવને અનુસરીનેજ છે, એ વાત સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. સ્મૃતિકારોએ માનવી સ્વભાવનું પૂર્ણ જ્ઞાન દરેક ઠેકાણે બતાવ્યું છે.

સુપ્રબ્જનો વિચાર કર્યા પછી જે એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે તે એ કે વ્યક્તિનો ઉદ્દય અને તેની ઉન્નતિ માટે જે પરિસ્થિતિ સ્થિર હોવી જોઈએ, પછી તે પિંડોનો અમુક એક વિવક્ષિત પરંપરામાં ઉપયોગ થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આવી વ્યવસ્થા શિક્ષણથી થશે એમ આધુનિક પંતિતો માને છે. પ્રાચીનો પણ એમજ માનતા. પરંતુ પ્રાચીનોનાં અને આધુનિકોનાં શિક્ષણ શબ્દનો અર્થ એક નથી. આજના શિક્ષણનું મુખ્ય ધ્યેય માનવના ગુણોને સંધી આપો એમ છે. પ્રાચીનોના મતે કુપ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ અને સુપ્રવૃત્તિની સંભાળ એમ શિક્ષણનું દ્વિવિધ કાર્ય છે.

આધુનિકોના મતે થોડું પુસ્તકીકે જ્ઞાન અને થોડું ધણું પંચેન્દ્રિયનું શિક્ષણ અસ; એથી માનવ લાયક બનશે. પ્રાચીનોના મતે જે જે સ્થિતિનું વ્યક્તિના શરીર પર અને મન પર પરિણામ થાય છે તે સર્વ સ્થિતિઓ તરફ ધ્યાન આપી વ્યક્તિમાં લાયકાત ઉત્પન્ન કરવાની છે. અર્વાચીનોના મતે વાસના પૂર્ણ કરવાનું સાધન, જે બાહ્ય પરિસ્થિતિ છે તે પર કાષ્ઠ મેળવવાનો છે. પ્રાચીનોના મતાનુસાર સર્વ ક્ષુબ્ધ દુઃખનું મૂળ જે વાસનાઓ છે તે પર વિજય મેળવી દુઃખનું સ્વરૂપ જ ઓછું કરવાનું છે. અર્વાચીનોના મતના પરિણામો જે થવાના હોય તે જ થાય છે. ત્યારે પ્રાચીનોનાં મતના પરિણામો શા થાય છે તે આજે કહી શકાશે નહિ. પ્રાચીનોના મતે વ્યક્તિ સુદૃઢ બનાવવાની છે; ત્યારે અર્વાચીનોનાં મતે પરિસ્થિતિ બળહીન કરવાની છે. પ્રાચીનોનાં મતે પરિસ્થિતિ કઠોર કરીને, તેમાં જીવી શકે એવા પંથો નિર્માણ કરવાના છે. આધુનિકોના મતે પરિસ્થિતિ બળહીન

કરી જીવનાર્થે કલહનું તત્ત્વ જ ઉડાવી દેવાનું છે. આધુનિકોના શિક્ષણનું પરિણામ સમાજમાં ગુનાઓની વૃદ્ધિ બહુ ઝડપથી થાય છે.^૧ શિક્ષણના રોજના વ્યવહારિક પરિણામો પણ બહુ જ સુંદર થાય છે.^૨

ખરી હકીકત એમ છે કે આજ દરેક છોકરાને પોતાની પર-પરાગત સ્થિતિ વિષે અસમાધાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેને યોગ્ય તેટલું જ કામ ન કરતાં બીજાં કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી છે. દરેકને વૃદ્ધિમાન ધંધામાં સ્થાન મળવું શક્ય નથી, અને દરેક આ આ પા શિખેલાને મહેનત મજૂરી કરવાની (manual labour) શરમ લાગવા માંડી છે. કોઈને પણ શારીરિક મહેનત આપવાની જરૂર ન રહે એટલે યાત્રિક પ્રગતિ થાય તો પણ સમાજ દરેકને કામ ક્યાંથી આપી શકે? સુશિક્ષિત લોકોની શિક્ષણ કલ્પના એટલે કલાકોના કલાકો ચિત્રકલા, વાદન વગેરેમાં વ્યતિત કરવા, શાળા કોલેજોમાં નાટક કરવાં, બહુ થાય તો નર્તન પણ કરવું પરંતુ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ સંબંધી સત્ય જ્ઞાન, ઉત્તમ આરોગ્ય જાળવી શકે એવી ટેવો, (જ્ઞાન નહિ પણ ટેવો) અન્નપાણીનો વિચાર, કરકસરથી કુટુંબશક્તિ ચલાવવાની માહિતી, શીશુસંગોપન વગેરે અનેક કુટુંબ સંરક્ષક જ્ઞાન અને તેવી ટેવોનાં નામે મોટું મીઠું હોય છે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી વ્યક્તિને ઉપર ઉપર એાપ ચડ્યા જેવું લાગે છે. પરંતુ વ્યવહારિક આયુષ્યમાં તેને મદદ થવાને બદલે અડચણ થાય છે. પોતાના માખ્યાપની સામાજિક સ્થિતિ વિષે શરમ લાગવી એ જે શિક્ષણનું પરિણામ છે તે શિક્ષણ જ નથી. આ શિક્ષણ જ ક્ષુલ્લક અને અર્થશૂન્ય ચળવળોનું આદિકરણ છે. પરંતુ આધુનિક લોકોનું વલણ આવા શિક્ષણ તરફ છે એ તો

૧ Education—a panacea in Progress of Education by G. M. Joshi, Education, crime and Social progress by Prof. Bagaley.

૨ Mending of Mankind by Whitehead.

૫૫૮

હિંદુઓનું સમાજરચનાશાસ્ત્ર

ખરૂં છે અને તેનાં પરિણામો થવાનાં છે તે થાય છે અને થશે પણ ખરાં !

પ્રાચીનોની શિક્ષણ વિષયક અને સંસ્કાર વિષયક કલ્પનાઓ આવી ન હતી. તેમને માત્ર નૈતિક મૂલ્યો કહેવાના ન હતાં; તેમને તો તે મૂલ્યો પ્રત્યક્ષ આચારથી નસેનસમાં ઉતારી બતાવવાનાં હતાં^૧ નૈતિક આચારોની બાબતમાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર કર્તા છે એ વસ્તુ તેમને માન્ય ન હતી.

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन् अपि वाष्णेय बलादिव नियोजितः^૨

તો પછી કોઈ પ્રેરાત કરે પાપ મનુષ્ય આ ?

ન ઇચ્છતાંય, વાષ્ણેય ! બલે યોગ્યતા સમો ?

અ પ્રશ્નનો ઉત્તર:

કામ एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्भवैवमिह वैरिणम् ॥^૩

કામ એ, ક્રોધ એ, પાર્થ ! રજ્નેગુણથી જન્મતો, મહાહારી, મહાપાપી: આ લોકે જાણ શત્રુ તે.

એટલે કામક્રોધાદિ ગુણોનું નિયંત્રણ શિક્ષણમાં આવવું જોઈએ.^૪

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥^૫

અહિં જાન અને પ્રવૃત્તિ બંનેમાં વિરોધ બતાવી જ્ઞાનને પ્રવૃત્તિ

૧ Conditioned Reflexes ના સંબંધમાં ડૉ. પાવલોવનો નિયમ જુઓ.

૨ મહાવદ્મગીતા અ. ૩ શ્લોક ૩૬.

૩ મહાવદ્મગીતા અ. ૩ શ્લોક ૩૭.

૪ Seeing ourselves by Bernard Hollander.

હિંદુસ્ત્રીકાર

૫૫૬

પાસે હારી જવું પડે છે. એવો નિર્ણય આપ્યો છે. એવોજ નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં આપ્યો છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।
પ્રકૃતિં યાન્તિ મૂતાનિ નિગૃહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥^૨
જેની પ્રકૃતિ પોતાની, વર્તે જાનીય તહેવુંજઃ
પ્રાણી પ્રકૃતિના દાસ, નિગ્રહે કરશે શું ત્યાં ?

પિંડાત્મક ગુણને અનુરૂપ ક્રિયા માનવોથી ટાળી શકાતી નથી
એવો મત પણ મળી આવે છે:

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સે इति मन्यसे ।
મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥
સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।
કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિતત્ ॥^૩
ને અહંકાર સેવીને માને છે જે ‘ નહિ લહુડુ’,
મિથ્યા નિશ્ચય તે ત્હારો; પ્રકૃતિ પ્રેરશે ત્હને.
સ્વભાવે જન્મતાં, પાર્થ ! બન્ધાયો છે સ્વકર્મથીઃ
ન ઇચ્છે કરવા મોહે, અવશે યે કરીશ તે.

કર્તા નૈતિક આચરણ માટે સ્વતંત્ર નથી એ મત આધુનિક
શાસ્ત્રજ્ઞો પણ માનતા થયા છે.^૪ માનવોના હેતુ શોધવાની
ભાંજગડમાં પડવું ન જોઈએ. કારણ કે તે વિશેષ સમાજપોષક
હોતા નથી. આચારથી તેમની ક્રિયા સમાજપોષક^૫ બના-

૧ મહાભારત

૨ ભગવદ્ગીતા અ. ૩ શ્લોક ૩૩

૩ ભગવદ્ગીતા અ. ૧૮ શ્લોક ૫૯-૬૦

૪ Seeing through ourselves Dr. Bernard Hollander.

૫ Psychology and morals by Macfield.

૫૬૦

હિંદુઓનું સમાજવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર

વવી એટલુંજ કાર્ય સમાજનેતાઓનું છે. સાધુપદવીએ પહેલાં એલા તુકારામે આચારોની આપતમાં

“ પડલે વલ્લણ હિન્દ્રિય સકલા । ભાવ તો મિરાલા અંતરીચા ।
એવોજ મત આપ્યો છે.

આ વિષય ઉપર હાલના વિદ્વાનો એવો આક્ષેપ લે છે કે કામાદિ વિકારોનું બહુ નિયંત્રણ (repression) કરવામાં આવે તો માનવી મનમાં વિસંગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મનનું સમતોલપણું રહી શકતું નથી. અહિં આ લોકો માનવી મન જન્મથી સમતોલ છે. એમ ગ્રહીત લે છે. તેજ મૂળ સિદ્ધ થયું નથી. એમના આલયુર ક્રાઈડ, જંગ, એડલર, વગેરેએ એવું સિદ્ધ કર્યું હોય, એમ મારા વાંચવામાં આવ્યું નથી. “The beginning of culture implies the suppression of instincts.”^૧

આવી રીતે વિવિધ વંશ, વિવિધ સંસ્કૃતિ, વિવિધ ધ્યેયો, વગેરે સમાજની તેમને વ્યવસ્થા કરવી હતી. તેમણે વિવિધવંશની^૨ સ્થિતિ કરતાં આનુવંશોદ્ભવ જાતિય વિભાગણી કરી, તેમને સંસ્કાર યુક્ત કરવા અને રોજના વ્યવહાર માટે ઉપયુક્ત, એવી લૌકિક (secular) વૈદિક (scientific) અને અધ્યાત્મિક spiritual જ્ઞાનની અત્યંત શાસ્ત્રીય વિભાગણી કરી.^૩ તે જ્ઞાનનો અત્યંત શાસ્ત્રીય પધ્ધતિથી અને અધિકાર બેદથી પ્રસાર કર્યો, સુપ્રજ્ઞ માટે આનુવંશના નિયમો પાળ્યા. ઉદર નિર્વાહ માટે જાતિઓએ ધંધા નિયમિત કરી જીવનાર્થ કલહનો ઉપશમ કર્યો. તેની સાથેજ સમૂહ સુદૃઢ કરવા માટે તેને સમૂહોમાં જીવનાર્થ કલહ રહેવા દીધો.

૧ Sex and Repression in Savage society by Malinowstry.

૨ Indian Philosophy by Radhakrishna.

૩ Scientific Outlook by Russel.

વિદ્યુત્સંસ્કાર

૫૧૧

નૈતિક મૂલ્યો નસેનસમાં ઉતરી જાય તેવી આચાર અને સંસ્કાર નિયત કરી દીધા.

આ સમગ્ર ગ્રંથનું ટુંકમાં નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે થઈ શકશે.

(૧) વિચારકર્તૃક અધ્યાત્મિક જગત અને વસ્તુજગત બાહ્ય જગત એ બન્નેનાં ક્ષેત્રો ભિન્ન છે.

(૨) વિચારકર્તૃક વિભાગણી એટલે સંસ્કારદર્શક વર્ણુ, અને પ્રાત્યક્ષિક વિભાગણી એટલે આનુવંશિક જાતિ.

(૩) વર્ણુ એ મોટો સમૂહ. (genus) તદન્તરગત જાતિનો નાનો સમૂહ. (species).

(૪) વિચારકર્તૃક જગતમાં નૈતિક મૂલ્યો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ધ્યેય અનુસાર બાહ્ય જગતમાં આચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) પ્રગતિ વગેરે બાબતો સર્વ આભાસ યુક્ત છે. વંશ-પરંપરાગત સંસ્કૃતિ સંરક્ષવી એજ સંસ્કૃતિનું આદ્ય ધ્યેય છે.

(૬) આ સમાજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી જોતાં વધુ સુખી હરે છે.

આવી રીતનો આ સમાજ છે અને તેમાં બળભળાટ શરૂ થયો છે. તેના રક્ષણાર્થ પરમેશ્વર આપણને મદદ કરશે; પરંતુ આપણે હીલચાલ કરવી જોઈએ.

વિધિ સમયનિયાગાદ્દીપ્તિસંહારજિહ્વમ ।

શિથિલમસુમગાથે મગ્નમાપત્પયોઘૌ ॥

રિપુતિમિરમુદસ્યોદીયમાનં દિનાદૌ ।

દિનકૃતમિત્ર લક્ષ્મીસ્ત્વાં સમમ્થેતુ ભૂયઃ ॥^૧

આ વચનની સત્યતા આપણે પણ અનુભવી શકીશું.

૧ કિરાતાર્જુનીયમ-મારવી

સંદર્ભભૂત ગ્રંથોની યાદી

પ્રસ્તુત ગ્રંથના ૨૮ માં પાના પર શાસ્ત્રોની જે વિભાગણી કરી છે તેને અનુસરી મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોની યાદી કરી છે.

Grammar

અષ્ટાધ્યાયી કૌમુદી.	A comparative grammar of
પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ-હેમચંદ્ર	Dravidian languages-Caldwell
પૂર્વ મીમાંસા-જૈમિની	History of Indian Philosophy
શાબર ભાષ્ય.	-Das gupta

Logic

તર્કસંગ્રહ-અશ્રમઠ	Atomism --A. B. Keith
-------------------	-----------------------

Statistics

Various census Report for India-1901, 1911, 1921, 1931	Studies in Statistics-Long-staff
Balance of births and deaths -Kuczynski	Statistical Methods-Devonport

Physics

Where is science going- Max Planck	Nature of the physical world -Sir Arthur Eddington
Mysterious universe-Sir J. Jeans	Phantom Walls-Sir Oliver Lodge

History

Decline and fall of Roman empire-Gibbon	Annals and antiquities of Rajasthan--Todd.
---	--

५६४

- Reflections on the Revolution in France—Burke
 Rise of the christian power in India—Basu
 History of Sanskrit Literature—MacDonnel
 A Cambridge history of India—Rapson
 Oxford history of India—V. A. Smith
 Early history of India—V. A. Smith
 Aryan rule in India—E. B. Havell
 राधामाधवविलासचंपू—राजवाडे

Economics

- Types of economic theory—Othmar spann
 A History of economic doctrine—Gide & Rist
 Population problem—Carr saunders
 Capital—Karl Marx
 Principles of economics—Seligman

Politics

- अर्थशास्त्र-कौटिल्य
 Elements of politics—Gottell
 Grammar of politics—Lasky
 Elements of political science—Leacock
 The Nature of state—Willoughby

Anthropology

- Racial realities in Europe—Stoddard
 Passing of a great race—Madison Grant
 Mental aptitudes of Man (Rationalist annual 1921)—Sir A. Keith
 Castes and races in India—Ghurye

Biology

- New evolution—Clarke
 Biological basis of human nature—Jennings
 Decent of man—Darwin

Variations of animals and plants under domestication—

Darwin

Genetics—Babcock and

Clausen

Introduction to the study of heredity—Mac Bride

Germplasm—Weismann

Modes of research in genetics—R. Pearl

War and biology (paper)—Carr-saunders

The Animal World—Gamble

Biology and Eugenics

Eugenics—Carr-saunders

Buddhist deny heredity (paper)—Cooke

Natural inheritance—Galton

Heredity and Eugenics—Gates

National life from standpoint of Science—Pearson

Segregation of the fit (paper)

A. Freeman

Mending of the mankind—Whitehead

Inbreeding, Out breeding—East and Jones

Origin of species—Darwin
Genetical theory of natural selection—R. A. Fisher

Mendel's principles of heredity—Bateson

Evolution by means of hybridization—Lotsy

Mendelism—Punnett

Heredity in light of recent research—Doncaster

Eugenics—Dean Inge

Hereditary genius—Galton

Inquiries in to human faculties—Galton

Need for Eugenic reform—Leonard Darwin

Mental and Scholastic tests—Burt

Applied Eugenics—Popence and Johnson

Eugenical sterilization in U. S. A.—Laughlin

Psychology

The Science of living—Adler

Psychology and morals—Hadfield

Psychology and crime—Munsterberg

Psycho-pathology—Kemp

५६६

- How people mentally differ (a paper)—Laird
 Psychology and industrial efficiency—Munsterberg
 New psychology and its relation to life—Tansley
 उदासु वांयकेअये, Sigmund Freud, Karl Jung, Adler, Jones, Ferenzi, Meader, Stekel वगेरे मानसशास्त्रीअेना ग्रंथे वायी जेवा.

Sexology

- Sex in civilization (essays) —Calverton & Schmalhausen
 Man and woman—Havelock Ellis
 Sexual life of our own times —Block
 Sex in dynamic sociology—Roback
 Hymen, the future of marriage—N. Haire.
 Studies in psychology of sex —H. Ellis
 Sexual life of a woman—Kisch
 A book of marriage—Essays —Keyserling
 कामसूत्र—वात्स्यायन
 A history of human marriage —Westermarok
 Sexual question by Forel

Sociological and General

- Christian Ethics and modern world problems—Dean Inge
 Mankind at cross roads—East
 Task of social hygiene—Ellis
 आपस्तंब-धर्मसूत्र
 मनुस्मृतीवरील होका-कुल्लूक
 Out spoken essays—Dean Inge
 A study of British genius —Ellis
 Great illusion—Angell
 ऋग्वेद
 रघुवंश—कालिदास
 The holy Bible
 History of Dharmshastra—Kane
 Traveller—Goldsmith
 चार्वाक दर्शन
 Essays (Published in Hibbert Journal)—L. P. Jacks
 L' Anthropologie et la science sociale—Topinard

- धर्मरहस्य के. एल. दत्तरी**
 A History of Indian philo-
 sophy—Dasgupta
 Anti-christ—Nietzsche
 Genealogy of morals—
 Nietzsche
 Criminal sociology—Ferri
 Education, crime and social
 progress—Bagley
 La Democratie devant la
 science—Bongle
 Physics and politics—Bagehot
भगवद्गीता
 Education of woman—
 Goodsell
गौतम धर्मसूत्र
 My neighbour the universe
 —L. P. Jacks
 Meaning of life—C. E. M.
 Joad
 Fertility, Fecundity and
 sterility—Duncan
 Civilization of Ancient India
 —R. C. Datt
धर्मशास्त्रमंथन—दिवेकर
अस्पृश्यतानिवारण (संस्कृत)
 —ध्रुव
 Twilight of idols—Nietzsche
महिम्न स्तोत्र—पुष्पदंत
- Social decay and regenera-
 tion--Freeman
विक्रमांकदेवचरित—बिल्हण
 Women and society--Booth
बौधायन धर्मसूत्र
मालतीमाधव—भवभूति
त्रण शतको—भर्तृहरि
भारतचंपू
 Ethics and modern world
 problems—MacDougal
मनुस्मृति edited by मंडलिक
माधवनिदान (वैद्यक)
शारीरस्थान—(सुश्रुत)
अष्टांगहृदय—वाग्भट
 On Education—Bertrand
 Russell
 Future of science—B. Russell
राधामाधवविलासचंपू—
राजवाडे
 The revolt of modern youth
 —Lindsay
 A history of European morals
 --Lecky
 Sumerian seals deciphered--
 Waddell
 Evolution of moral ideas--
 Westermarck
शारीरकभाष्य—श्रीमच्छंकराचार्य
गीताभाष्य—श्रीमच्छंकराचार्य

किरातार्जुनीयम-भारवि

National welfare and national decay--MacDougal

Repression in savage society--Malinowsky

Ancient law--Maine

Scientific outlook--B. Russell

Indian philosophy--Radhakrishna

Aspects of age, disease & death--Rolleston

Companionate marriage

Who will be the master of the world--Ludovici

Sumerians--Wooley

Heredity in royalty--Wood

Influence of race on history

--Mr. & Mrs. Wheatham

मोहमुद्गर-श्रीमच्छंकराचार्य

Report--Age of consent Committee.

Revolt against civilization--Stoddard

Science and future--J. B. Haldane

Dilemma of civilization--

Deau Inge

Oriental labour in South Africa--Neame

The men of genius--Lombroso

Breeding of earless sheep (paper)--Wreidt

Survival of unfittest--Armstrong

The rising tide of colours--Stoddard

Decline of the west--Spengler

The heredity and selection in sociology--Chatterton Hill

Physical disabilities in wives --Hamilton and MacDowan

Le suicide--Durkheim

बृहदारण्यकोपनिषद्

The trend of race--Holmes

Race problems of Roman empire--Nilsson

Sexual psychopathy--Kraft Elling

Heredity in relation to Eugenics--C. B. Davenport

विषय सूची

अ	आ
अक्षर ३७, ४६, ५३	आर्चनस्टार्चन ४३, ७८, ८६, ९०, १२६
अहीला ५१	आगरकर ४३८
अनुनायक ४६३	आहंमो हेन्री ७०, ८३
अनुपलब्धि ५१०	आत्मतुष्टि ३२७, ३४८, ३४९
अनुमान ५०६	आत्मनिष्ठ व्यक्ति ३६०
अनेकेश्वरी धर्म ४६	आत्महत्या ३५३, ३६३, ३८३, —व्यक्तिगत प्रश्न ३५४
—वाह ५६	आधिदैविक ५६
अन्ननी वहेवणी ३०४, ३१३	आधिभौतिक ५६
अपरमार २७४, २७६	आधुनिक सुधारणानुं भूगतत्व १६४
अरथ लोको ५१, ५२	आध्यात्मिक ७१
अर्थापत्ति ५०६	आभरण विवाह ४५२
अर्मेनिया ४६	आभेडकर जे. प, २०२, २०८, ३१२
अशरिग २७७	आर्यल ४३
अलौकिक क्ल १०५	आर्यसमाज ४६
अदपाहन २५६	हु
अशोक ३७, ३८, ५३	छासंबेग ३७०, ३७१, ३७२, ३७५
अश्मयुग २४	
अश्वत्थामा ३२३	
अस्पृश्यता ३८६, ४७४, ४७५ ४८०, ४८१, ५०१	
रत्नेदर्शननी ४८३, ४८४	

૫૭૦

ઇતિહાસ ૨૯, ૩૫, ૫૩, ૫૭,
૭૨, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૩૧,
૧૪૨, ૪૯૭

ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ૨૮

ઇસ્લામ ધર્મ ૫૦૨

ઇસ્લામ ધર્મ ૩૮, ૪૯, ૩૦૨,
૩૭૭, ૫૦૧

ઈ

ઈબ્નેન હેનરીક ૪૩

ઈશ્વરભાવ ૩૯૩

ઈસાબેલા ૩૮

ઈસુખ્રિસ્ત ૩૬, ૮૨, ૮૩, ૧૧૪
૧૧૭, ૩૯૦

ઈસ્ટ, પ્રો. ૩૦૫, ૫૦૩, ૫૩૮

ઈસ્ટ એન્ડ જોન્સ ૨૦૨

ઈસ્ટર યુક ૨૩૮

ઉ

ઉત્કાન્તિવાદ ૭૮, ૯૫

ઉદારમતવાદિત્વ ૧૯૪, ૧૯૭,
૨૧૬

ઉપજીવિકાનાં સાધનો ૭૬, ૭૭

ઉપનયનકાલ ૪૩૩

ઉપમાન ૫૦૯

ઋ

ઋતુપ્રાકૃતિવાહ ૪૫૦

ઋ

ઋગ્વેદીનાસ ધોમસ ૩૫૮, ૩૯૧

ઐમિલિસ ૪૧૨

ઐટકીન્સન ૪૧૨

ઐટ્રિઆટિક ૫૧

ઐડવડ પેરી ૪૪૬

ઐડીંગટન સર આર્થર ૪૪, ૩૨૧

ઐડેમ સ્મિથ ૨૧, ૧૯૬

ઐન્ડ્યુઝ ૩૮૫

ઐરીસ્ટોટલ ૭૮, ૩૫૮, ૩૯૦

ઐલિઝાબેથ ૧૦૫

ઐલિસ ટાપુ ૧૦૨

ઐલેક્ઝાન્ડર ૩૬

ઐલ્ડરટન મિસ ૫૩૫

ઐ

ઐક્સસ નદી ૩૭

ઐગરટસ સીઝર ૩૬

ઐથમાર સ્પેન ૭૭, ૧૯૨, ૧૯૭

ઐલીવર લોન્ ૯૦, ૯૫, ૪૨૪

ઐફેડ ઐડલર ૨૨૨, ૪૦૬, ૪૧૧

૪૩૮, ૪૩૪

ઐસ્ટીન ફીમેન ૨૩૯

ઐ

ઐરંગઝેમ ૩૭, ૩૮, ૮૮

ક

કાર સામાજિક ૨૦

કાર્ડરજીયુક્ત પ્રાણી ૫૨૧

કર્ઝન લોર્ડ ૧૮૨

કન્હાડે ૨૯૪

पं०

कश्यपसंहिता ३१०
 काल्याण ५०६
 कान्त ७८, १६५, ३३६
 कापिल ५०६
 कारसोन्डर्स २४, ५०, ६१, ४४८
 कारीगरवंश २१२
 कालिदास ३८, ४३, १३१, १६०
 ३२६, ३८२, ४०४
 कालेलकर, काका १८३
 कार्यकारणभाव ६०, ६२
 कार्ल पीयरसन २१३, २५२,
 २६५, २७०, २७८, २८५
 ४०३, ४२०, ४२१, ४८०
 कावेरी नदी ३७
 काथ सर आर्थर ५
 कुक ३४१
 कुजीन्सकि ५८, ३०७, ४२६
 कुमारिल भट्ट ५३
 कुरान ३६१
 कुलेहनलेक ४१२
 कुम्भुक भट्ट २२७, २६७
 कुलेलमन १७८
 कृतयुग ४८, ४६
 कृप ३२३
 कृतकर २०३, २३१
 कुथेराधन मेथो ३२६, ३८५
 कुथोलिक पंथ ४६, ५३, ६३

कुम्भ २२२, २४२, ४४१
 कुकणे शास्त्री १३६, १४१, १६७
 ३६०
 कुकणस्थ २८४, ५३१
 कुकेसीयन २६०
 कुन्त ओगस्टस २०, ५४, ५६, ६०
 कुन्स्टन्टाइन ३८
 कुपनिक्स ५१२
 कुम्ह ४१२
 कुटिल्य अर्थशास्त्र ५११
 कुत्रिस ८५
 कुन्ति, कुन्सनी ३६, ६१, ८४
 ८५, ३२६
 —ओनुं स्वइप ८१
 कुपट्टकीन २१५
 कुले ४१२
 कुलार्क ११-१४, ७७
 कुलेरेन्स पो ३२५
 कुत्रियना आचार ३३०
 कुय २७८
 कुत्रि
 कुत्रिस्तीधर्म ३७, ३८, ११७,
 ३०२, ३१३, ३२६, ३६२,
 ४६७, ५०१, ५०८
 —लोको ४६
 कु
 कुटे (Goethe) ४६, ६६

५७२

गणितशास्त्र २८, ३०

गतिशास्त्र ३२

गर्भविज्ञानपद्धति २८

ग्रंथप्रामाण्य ४६३

ग्रीक ४६, ५७, ११८

—महापुराण १८६

ग्रेस ४१२

गस्टन १७६, २०५, २३६, २६५

२७५, ३१४, ५०३, ५४०

गांधीजी ११७, १२१, १८३,

३१२, ३४६

—महात्मा ३८६, ३६७, ४७७,

४८१, ५३०

गीतान ५१, ३३८

गील्मन आर्लोटी ४५८

गुल्लानुं मिश्रण ५१४

—अव्यक्त अने व्यक्त ५१५

गुया ३६१

गुस्तावस ओडोल्फ्स ३६

गेट्स १५, २५३, २५६, २७८

३१५, ५००, ५०४

गेषियल तार्ड २३२

गेभमल ओक. डम्प्यु. ६, २४४

गोडार्ड १७८, १७६

गोथ १६१

गोरींग २७८

गोर्डस्मिथ ३७५

गोवन लोकि २३४

गोशाल ३६०

गौतमशुद्ध ५३, ८३, ८७,

११७, ३६०

गौमा, कनैयालाल ३३८

ध

धलानुं धलुं सुभ ६५

धुर्गे प्रो. ३४५

ध्वं

यंगीकामान ४६

यंद्रगुप्त ३७

यार्तुर्वर्ण्यनो पायो २२६

यार्वाक ५०६, ५१०

यित्प्रावन २६४

येटरटन डील ६१, २१४, २२७

२७६, ३०७, ४५६

येले-सनुं युद्ध ५२

धु

धुटाछेडा ३६७, ४०८

ज

जलिसंस्था ५३७

—हितकारक २१५

जवन गोलक १५३, २५८, २७०

२८८, २८६, ५४१

जन्स सर जेम्स ४३

जवशास्त्र ७२, १६२

जेनीगुस ५०३

૫૭૧

જેમુષ્ટિ લોકો ૩૧૬
 જૈમિની ૧૦૩, ૪૬૬
 જોન્સ ૩૭૭, ૫૦૩
 જોર્ડન ડેવીડ ૩૩૯
 જોશી લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી ૧૬૪
 જ્યુલીયસ સીઝર ૩૬, ૪૦
 જ્યુલસ યાર્હિસ ૪૬૭
 જ્યોડ સી. એમ. ૭૭

ઝ

ઝરથુષ્ટ્ર ૩૯૦
 ઝાર નિકોલસ ૨૦૦
 ઝુલુ ૩૭૮

ટ

ટપ્પા સમાજ રચનાના ત્રણ ૨૧
 ટર્મન ૧૭૮
 ટાગોર રવીન્દ્રનાથ ૩૯૫
 ટિલક લોકમાન્ય ૧૩૬, ૩૯૮
 ટોલસ્ટોય ૧૧૭
 ટોલેમી ૪૩
 ટ્રીસ્ક ૬૫, ૩૩૯

ડ

ડકન મેથ્યુ ૪૩૧, ૪૬૫
 ડાઇલમન ૫૪૧
 ડાર્વિન ૨૫, ૫૪, ૬૫, ૧૪૨,
 ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૮૬, ૧૮૭,
 ૨૨૭, ૨૪૨, ૩૧૩, ૩૯૧,
 ૫૧૫, ૫૧૬

ડાર્વિન લાયોનાર્ડ ૫૭, ૧૯૩,
 ૨૯૯, ૩૦૪, ૪૫૫

ડાલ્ટન ૨૫૭

ડીન ઈંગ ૪૬, ૮૩, ૧૦૪,
 ૨૧૪, ૨૫૭, ૩૦૬, ૩૦૭,
 ૩૧૪, ૩૨૫, ૩૪૨, ૪૪૬
 ડેવન પોર્ટ ૨૩૯, ૨૮૪, ૨૯૧,
 ૫૦૩

ડૉન્કેસ્ટર ૨૬૫

ત

તાર્તર લોકો ૫૨, ૩૩૮
 તિરોહિત ગુણો ૨૭૦
 તુકારામ ૩૪૫, ૪૭૯
 તુર્ક ૪૬
 તુર્કી ધરાણી ૨૫૬
 તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર ૩૦, ૧૪૬
 તૈમુરલંગ ૩૪૮
 તોડ સમાજ ૪૧૪
 ત્રૈવર્ણિક ૨૬૨, ૩૨૨, ૪૩૩,
 ૪૮૭, ૪૯૯

થ

થર્મો ડાયનેમિક્સ ૩૨૧
 થોરો ૧૧૭
 થોર્ન ડાઇક ૨૫૭
 ઠ
 ઠમરી કે. એલ. ૧૩૦, ૧૩૨,
 ૧૬૩, ૩૪૮

૫૭૪

દ્વાયજ્ઞે ૪૧૩
દ્વિવેકર મહાદેવશાસ્ત્રી ૧૪૧, ૧૬૩
૨૦૮, ૩૬૧, ૩૮૫, ૩૯૦

દ્વિને ધલાહી ૪૯

દેવદાસી ૪૬૮

દેવરૂપે ૨૯૪

દેશસ્થ ૨૯૪, ૫૩૧

દેવલસ્મૃતિ ૧૩૦

દેવસમાજ ૪૯

દ્રવિડ ૨૫૬

દ્રોણાચાર્ય ૧૧૭, ૩૨૩

દ્વંદ્વ ૫૫, ૭૦

દ્વિલિંગી પ્રજા ૪૫૮, ૪૫૯

ધ

ધર્મ અને શાસ્ત્રો ૧૦૦

—અપરિવર્તનીય ૨૧૭

ધ્યેયનું અલૌકિક સ્વરૂપ ૮૭

ધ્રુવ આનંદશંકર બાપુભાઈ ૧૨૯
૧૩૦

ન

નવમતવાદી ૫૦, ૫૯

નંદો ૩૭

નાના ફૂડનવીસ ૩૭

નાર્ડિક વંશ ૫૨, ૧૬૨, ૧૩૩,
૨૫૬

નિત્યો ફેડરિક ૪૬, ૪૯, ૬૫,

૬૬, ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૬૯,

૧૭૩, ૧૭૯, ૧૮૨, ૨૪૦,

૨૪૧, ૨૪૮, ૨૯૯, ૩૩૯,

૩૪૪, ૩૯૧

નિર્ણાયક પદ્ધતિ ૪૯૩

નિરીશ્વરવાદની પ્રવૃત્તિ ૧૦૧

નિષ્ઠાસ્થાન ૧૧૪, ૧૧૭, ૩૬૦

નિષ્ફલ [Barron] ૪૫૨

નીત્રો ૨૫૭, ૨૬૦, ૩૭૮, ૫૧૬

નીતિની એ પદ્ધતિઓ ૧૧૪

નીતિશાસ્ત્ર ૨૯, ૪૧, ૫૬, ૬૮

—નીઆધારભૂત કલ્પનાઓ ૮૮

નિષ્પુરુષ ૨૭૪

નિચ્છંદ ૨૭૬

નેપાળનું યુદ્ધ ૩૩૭

નેસ્શીલ્ડ ૫૪૦

નૈતિક જગત ૭૭

—પ્રક્રિયા ૭૭

નૈતિક મૂલ્યો ૩૫, ૩૬, ૪૧,

૬૮, ૭૫, ૮૨, ૮૫, ૧૧૧,

૩૫૫

અતિમાનુષ ૭૨, ૭૫,

બ્રાહ્મણોના ૪૧૯, ૪૩૦

અકિત અને જાતિપ્રધાન ૧૧૯

નૈયાયિક ૫૦૯

નૈસર્ગિક ચુંટણી ૧૧૯, ૧૪૯,

૨૪૬

નોકરશાહી ૮૫

५७५

नार्थी कौट ४१२
 नार्थिन हेर ५३७
 न्यायशास्त्र २८, ६६, ४१०
 न्युटन ३१, ८६
 न्यु टेस्टामेन्ट ४५३

५

पदार्थ विज्ञानशास्त्र २८
 पत्नीना हक्को ४४६
 परमार ३४०
 परशुराम ३२३, ३४०
 परागतिक ५३, ४२२
 परात्मावाहित्व ६४
 पराभूत संस्कृति ५०
 परांण्ये २. यु. ४४६
 परिभाषा ३०
 परिस्थितिजन्य मानसशास्त्र
 ३८२

पंपा १२५
 पाणिनी ७८
 पातञ्जल योगसूत्र ४८५
 पारशव ५३१
 पारसी लोको २२६
 पावलाव प्रो. ४१६, ४३६
 पास्कल १०७
 पिंडप्रगति २१६
 पीनलकोड ३६७
 पुराण ३३७

पुरुषप्रधान संतति ५२६
 पेगन लोको ८२
 पेशेगोरस ३५८
 पैडीनसी ४६७
 पोथान्तत समाज २६१
 पोस्ट ४१२
 प्रगतिना पर्यायो १८०
 प्रगतितुं द्वैविध्य १७५
 प्रजेत्पादननी लायकात ४२०,
 ४२६, ४८६
 प्रतापसिंह ५७
 प्रत्यक्ष प्रमाण ५०६-२१
 प्रत्यक्ष शास्त्रो ८६, ११२
 प्रमाण्यपद्धतियो ५०६
 प्रागतिक ४२२
 प्रार्थनासमाज ५४
 प्रायोगिक विवाह ४०७
 प्रिन्स धी कान्ड ३४०
 प्रीतिशास्त्र ४०७
 प्रेमविवाह ४०६
 प्रेमोत्तर विवाह ४०७
 प्रोटैस्टंट पंथ ४६, ५३, ७०,
 ८३
 प्रौढविवाह ३७६, ४५४, ४७४,
 प्लेटो ३२३, ३५८, ३६१
 ३
 इर्दिनाह ३८

૫૭૬

ફિશર આર. એ. ૫૮, ૩૦૭,
૪૨૯, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૬૫,
૫૧૮

ફૂધલી ૩૯૧

ફોરેલ ૪૧૨, ૪૨૬, ૪૫૧

ફાઇડ ૯૩, ૨૨૨, ૩૭૩, ૩૭૪,
૩૭૭, ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૨૮,
૪૩૭

ફ્રાન્સીસ એક ૧૧૫

બ

બન્ડુ ૩૭૮

બર્ક એડમંડ ૨૨, ૭૧, ૭૪,
૧૭૪, ૧૯૩, ૩૭૧

બર્કલો ૮૯

બર્ક સીરીલ ૧૭૮, ૨૩૬, ૨૫૭
૩૧૨

બર્ન હાર્ડિ ૬૫, ૩૩૯

બર્ન હોફ્ટ ૪૧૨

બર્નાર્ડ શૌ ૪૩, ૩૭૧

બહેરામજી મલખારી ૩૨૯

બાદરાયણ ૭૮

બાપા રાવળ ૫૩, ૩૨૦

બાયબલ ૧૦૧, ૧૧૫, ૩૯૧

બાયરન ૩૯૯

બાર્ક ૩૪૦

બાલમૃત્યુનું પ્રમાણ ૪૨૨, ૪૨૩

૪૫૪

બાલવિવાહ ૩૬૭, ૩૭૯, ૪૨૮
૪૫૪, ૪૬૦, ૪૭૦, ૪૭૪,
૫૨૫

બાસ્તિયા ૨૧, ૧૬૬

બાલશક્તિ ૭૨

—શત્રુ ૭૧

બિનેટ ૧૭૮

બિલ્લણ ૩૬

બુગલ ૧૪૩

બુદ્ધધર્મ ૩૭, ૪૯

બુદ્ધિથી પરતસ્તવ ૫૧

બુદ્ધિપ્રામાણ્ય ૩૦, ૨૧૬, ૨૬૩

—વાદ ૧૩૬

બેકન ૩૩૯

બેએફિન ૪૧૨

બેટસન ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૦૭, ૫૪૭

બેન્થેમ ૬૬, ૩૩૯

બેબ કોક એન્ડ કલોસેન ૨૯૬

બેલાટ ૧૭૮

ભ

ભગવદ્ગીતા ૬, ૧૦, ૨૭, ૫૧,

૫૫, ૬૫, ૬૭, ૭૩, ૯૨,

૯૫, ૯૯, ૧૦૮, ૧૩૬,

૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૮,

૨૧૨, ૨૧૩, ૨૩૦, ૨૭૪,

૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૧, ૩૯૨,

—૯૪, ૩૯૬, ૪૮૩, ૫૨૯

५७७

भट्ट नारायण ३३६

—वंश २०८

भर्तृहरि ७६, ६०, २२२

भवभूति ३८२, ४२५

—भास ३८२

भांडारकर २३२

भूस्तरविद्या ५६

भौतिक प्रक्रिया ७८

भ

भगवतंतुना रोगे ३६८, ३८४

भष्व ३६०

भनु १४३, १४६, २१८, २४८,

२५७, २७६, ३०८, ३१२,

३२२, ३२६, ३३१, ४४१,

४७३, ५०३, ५१३, ५४४

भनुस्मृति २, ७, १६, १६,

७३, १२७, १२८, १४१,

१४२, २२६, २४०, २६१,

२६२, २६३, २७२, २८१,

२६०, २६६, ३०६, ३१७,

३१६, ३२०, ३२३, ३३२,

३७२, ३८२, ४३३, ४४०,

४४४, ४४५, ४७६, ४६०,

४६१, ४६३, ४६८, ४६६,

५२२, ५२३, ५२४, ५२७,

५२८

भनोविश्लेषणशास्त्र २८, ४५

३१

भनस्टर यर्ग १०३

भर्द्दी, भिस ४७०

भस्करी २६०

भहंभह ४६, ३६०

भहाननी गणपतराव ४२६

भहान्नि शिंदे ३७

भहान्नि ३७, ४३, ४८, ६५,

११५, १६१, ३२३, ३८३

—तुं धर्मयुद्ध ३३०

भहान्नीर ३८, ३६०

भहिनस्तोत्र ३६४

भहान्नि २७६

भहान्नि विभा ४१०

भहान्निनिदान ४८३

भहान्निप्रवृत्ति ६६, ७२

—वंश ४३

भहान्निवंशनी उन्नति ७६,

भहान्नि (वंश) शास्त्र २८, ७३,

२८४

भहान्नी अक्य ७६

—युंठणी १५५

—हवन अने निसर्ग १२१

—नी त्रिविध प्रवृत्तिओ ६१०

—ध्येय ६३

—नमुनी ४७

—प्रगति ३४

भहान्निशास्त्र २८

पाठ

मानसिक पत्र	नी पद्धति २१८, २६५,
मानसिक रोगो ३६४	५१६, ५१७, ५१८
माकर्स कार्व ८, ३७, ८१, १८३	मेसेपोटेमीया ७५
३०६, ३४५	भोगल सात्रान्य ५३
मार्टिन ह्युथर ७०, ८३	मॉर्गन ४१२
मार्कअरो ३४०	मॉगोल २५६, ३३८
मालधस २१, ६६	मॉगोलीयन ५१
मिस्टन ७४	मौर्य ५३
मिश्रणात्मक आनुवंश ५१४, १८	य
मीडर ३७७	ययाति राज ६३
मीमांसक ७२, ३६३, ३८७,	यशोधर १४०, ३७४
४६५, ५१०	यशोधर्मा ५२
मीमांसापद्धति ४६५	यदुद्री ४६
मील नलोन स्टुअर्ट २१, ६६,	—धर्मा ११८
१७८, १६६, १६७	—लोका २२६, ३६१
मुद्राराक्षस ७०, १६६, ३५२	यंग ३७७
मुलर लायर ४१४	याज्ञवल्क्य १११, १६३, २५७
मुसैटो ५०४, ५०५, ५१६	३६०, ४६७, ५०३, ५२२,
मुसोलीनी ३५७	५२३
भूर ३८	यादव
भूर्तिपूज ३६३	युद्धगीन ५१
भेकू हुगल २५७ ३०१	युद्धरूपना ४६
भेडलेन ४३२-	युद्धशास्त्र ३३
भेक्समुजर ३	युरोपियन नीतिशास्त्र
भैय फोडू ५७	२
भेडिटेरेनीयन २५६	रत्नपूत रागग्यो ५३, ७०
भेडेल १७८	रमेशचंद्र दत्त ५८

૫૭૯

રસાયનશાસ્ત્ર ૨૮, ૩૩, ૧૪૬

૨૪૬, ૨૪૯

રસેશ ૮૮, ૯૬, ૧૦૨, ૨૧૭,

૨૮૫, ૨૯૧, ૨૯૮, ૩૦૨,

૩૦૭, ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૩૭,

૩૭૦, ૪૧૩, ૪૧૯, ૪૩૪,

૪૫૭, ૫૦૦

રાજવાડે વિ. સ. ૨, ૧૦, ૬૧,

૨૩૪, ૩૩૧

રાનડે મ. ગો. ૧૩૫, ૨૩૨

રામદાસ ૭૪

રામાયણ ૭૦

રિકાર્ડો ૨૧, ૧૯૩

રિચી પ્રો. ૧૭૯

રિસ્લે હર્બર્ટ ૩૩૨, ૫૦૦

રૂઝ્ક આયર્કન ૩૯૧

રૂસો ૨૩, ૧૮૩, ૨૪૯,

રેટરોલ ૧૫૬, ૧૮૬, ૪૧૨

રેડ ઇન્ડિયન ૧૫૬, ૧૫૮

રૂપસન ૧

રેમન્ડ પર્લ ૨૬૭, ૨૭૦

રોએન્ટજન ૧૨૬

રોગજંતુઓ ૫૬, ૩૪૩

રોએક એ. એ. ૯૩, ૩૭૩

રોમન લોકો ૪૯, ૫૭

સામ્રાજ્ય ૩૫, ૫૨. ૧૧૯

રોમશ ૨૬૬

સિ

લખાંક ૪૧૨

લાઈલીન ૨૫૭

લામાર્ક ૧૬૦, ૧૬૫, ૧૬૭

લિવીંગસ્ટન ૧૪૨

લીવર્ટ ૪૧૨

લીસ્ટ ફેડ્રિક ૪

લુઇ ૧૪ મો ૩૬

લુઇ બુર્જોન ૨૪૦

લેનીન ૮, ૧૮૩, ૨૦૦, ૩૧૨

લેમ પ્રેક્ટ ૪૧૨

લેવોયશીયર ૨૬૩

લેંગ ૪૧૨

લોકમત ૧૩૫

લોટસી ૨૩૫, ૫૦૩, ૫૧૫

લોબ્રેસો ૧૬૧, ૨૭૭, ૨૮૩,

૪૦૪

સુ

વરાહમીહીર ૪૩

વર્ગાન્તરનાં પરિણામો ૨૦૪

વર્ણાન્તર ૫૧૪

વક્ત્રલ ૩૬૦

વસ્તુમય બાહ્ય જગત ૧૦૦

વસ્તુ વિચારનું ક્ષેત્ર ૮૯

વંશનાશક વિષો ૨૦૫

વાઇક્રમાન ૧૬, ૯૯, ૧૭૮,

૨૭૭, ૩૪૩

५८०

वाग्दान ४१३
 वाग्जल २७७, ३७५
 वाही प्रतिवाही पद्धति ५६
 वासनाधीन उत्क्रांति ४०३, ४२६
 वासनापूर्ति ७२
 वात्सायन १३६, १४०, ३८३,
 ५२४
 विचार कर्तव्य जगत ८७
 विचारप्रवृत्ति (आंतर) जगत
 १००, १०६, १०७
 विचारसृष्टिनुं क्षेत्र ८६
 विज्ञेता संस्कृति ५०
 विदुर २५
 विधवाविवाह ४०
 विलीयम नेम्स ३६१, ४२४
 विलकन ४१२
 विलेभ वृत्त ३६१, ४१२
 विवाह पद्धतियों ४१४
 विवाहना प्रकार ४१६-४१७
 —हेतु ४०१
 विवाहोत्तुं वर्गीकरण ४१३
 विवाहसंस्था ५२०, ५२२
 विष्णुपुराण ७३
 विसीगाथ १६०
 वुड २५७, २८४
 वृत्ति संकर परद
 वेदा-तीर्थो ७४

वेदीगटन लॉर्ड ४६, ३४०
 वेद्यावृत्ति ४६६
 वेस्टर मार्ड ४१२, ४१५
 वेडोय वंश ५२, १३३, १६१
 वैदिक ग्रंथो १२४, ४६६
 —धर्म ४६, ४६१
 वैशेषिक तत्त्वज्ञान ३६१
 वॉकर २३८
 वॉटसन ४२८, ४३७
 वॉलटर जेन्डोट ३३३
 वॉकट्रीया ३७
 व्यतिरेक पद्धति ३६०, ३८६
 व्याकरण भीमांसा २८, ३०
 व्यास २०६
 व्हाइट हेड ८०
 व्हायटींग ३१४
 व्हीक्टर ह्युगो ८२, ३६७
 व्होलेटैअर ३३८
 १
 शंकराचार्य ८, ५३, ६४, २४०
 ३२६, ३२७, ३८०, ३६०
 ३६६, ५१३
 शम्भुप्रमाण ५०६, ५१३
 शारीरिक साध्यकार ७८
 शार्लमन ३६
 शास्त्रीय प्रगति ३४
 शास्त्रो अने तेमना अधिकार २७

૫૮૧

—ના ગૃહીત કૃત્યો ૨૯

જડ સૃષ્ટિ વિષયક ૨૮

જીવ વિષયક ૨૮

મોક્ષધર્મ-૨૯

શિક્ષણના વિભાગો ૪૩૫

શિવાજી ૮૮, ૧૦૬, ૨૦૭, ૪૮૮

શિંદે ૨૫૦, ૨૮૦, ૩૧૨, ૫૦૦,

૫૦૧, ૫૦૬, ૫૨૫

શેક્ષપીઠ ૪૩

શેલે ૯૪

શેક્ષસમીચર ૩૭૮

શૈવ ૩૯૫

શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ સમાજમાં ૭૬

શ્રીધરશાસ્ત્રી ૧૪૬

શ્રીડર ૨૨૨, ૪૨૧

શ્વેત કેતુ ૫૧૯

શ્વેતવર્ણિય ૪૭, ૧૪૨, ૪૮૩,

૪૮૪, ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૧૬

સ

સનાતની ૪૨, ૪૮, ૫૪, ૩૨૬

સમાજ તિર્યગ્યોનીમાં ૧૦

ધાર્મિક અને ઔદિક ૩૬

નૈસર્ગિક કે અનૈસર્ગિક ૮

વ્યક્તિપ્રધાન ૨૦, ૨૧, ૧૧૧

સમૂહ પ્રધાન ૩૪, ૧૧૧

સમાજરક્ષણ-નીતિશાસ્ત્રનો

પાયો ૭૩, ૮૧

સમાજરચનાનાં તત્ત્વો ૧૪૫

સમાજસત્તાવાદ ૩૨, ૧૮૪,

૧૯૯, ૪૦૦

—વાદી ૩૮૧

સમુદ્રગુપ્ત ૩૭, ૫૨

સરદાર પ્રધાન રાજસત્તા ૨૩

સરદાર વર્ગ ૮૪

સર્વજ્ઞ અને સંગતિ ૫૧૮

સંધોપસંઘ ૧

સંઘશક્તિ ૮૦

સંતતિ નિયમન ૪૧૯, ૪૨૯,

૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૨, ૪૬૬

સંસ્કૃતિ આર્ય ૭૯, ૨૦૧

—ના ઉદ્ધારસ્ત ૪૭, ૧૦૮

સામાજિક નીતિનો પાયો ૬૩

સાયનભાષ્ય ૩૧૬

સાયમન ૧૭૮

સારસ્વત ૨૯૪

સાવરકર ખેરીસ્તર ૧૬

સાંખ્ય ૩૯૧

—તત્ત્વજ્ઞાન ૧૦૮

સિથીઓ દ્રવિડ ૨૫૬

સીનેકા ૫૪

સુંડગર્મ ૪૨૨

સુધારણા ૪૫, ૪૭, ૧૧૨, ૧૧૩

—નો સુખ્ય હેતુ ૭૭

સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્ત ૬૫

५८२

सेक्युलस ३७	१६८, ४१२, ५१३
सॉफ्टीस ११७	६५ ३७
सौमिन डाल ५६	६२८ १७२, २१८, २५३, २५७
स्कंद गुप्त ५६	२६४, २६५, २६४, ३१२,
स्टर्नर मेक्स २१	४७६, ५०४, ५१७, ५२३
स्टार्क ४१२	हाइडेन ३०७, ४००, ४४७
स्टीफन लीडोड २५	हावेन ३१०
स्टेकेल ३७८	डिटर ओडोल्फ ५, ३७७
स्टेलीन ८, १८३	डिन्डु डिपासना ६६१
स्टोजार्ड ३४२	-धर्म ३८, ११८
स्त्रीयोनानी आर्थिक स्थिति ४०६	द्विजु लोका २३
-नुं शिक्षण ४५४, ४७१, ४७४	द्विजु ५१, १६१, ३३८
स्त्री पक्षपाती ४०६	द्वेकेल अर्नेस्ट २५, ६२, २२७
--विवाहनुं ५५ ४३५	४७७, ५१३
स्नो डॉक्टर ४२३	द्वेक्रेट ७६, ११८, २४५, ३४४४२
स्मटस ननरल १०२	द्वेगेल ५४, ५८, ५६, ६५, ३३६
स्वाज २७८	द्वेवालास ६६, ८६, २४६,
७	३०३, ३६८
दुको आलासिक ४१	द्वेनीआल ३४०
दुसले जुलीअन, ६६, २२७,	द्वेलाहा ४१२
२६५	द्वेपलाक ऐलीस २१२, २४६,
दुमसी लोका २२६	२७५, २६० ३१४, ३७७,
दुम्पोस्ट १४२	४१८, ४५५, ४६४, ४६८
दुर्विकास सारडा ५३, ४४२	द्वेस्टींग्स वॉर्न ५३५
स्टर्न ३४१	द्वेजस २३
दुमर्ट स्पेसर २५, ४८, ५४,	द्वेजस ५८, ४७१
५६, ५७, ६७, १७८, १६७	द्वेजो [डी] ग्राहस १५२, ५१५

